TÜRKİYE TARİHİ
3
OSMANLI DEVLETİ
1600~1908

METİN KUNT - SİNA AKŞİN
AYLA ÖDEKAN - ZAFER TOPRAK
HÜSEYİN G. YURDAYDIN

Yayın Yönetmeni:
SİNA AKŞİN

TÜRKİYE TARİHİ
3
OSMANLI DEVLETİ
1600~1908

METİN KUNT - SİNA AKŞİN
AYLA ÖDEKAN - ZAFER TOPRAK
HÜSEYİN G. YURDAYDIN

Yayın Yönetmeni:
SİNA AKŞİN

Kurucusu:
OĞUZ AKKAN
cem yayınevi

İÇİNDEKİLER

Ö N S Ö Z

2. ciltte Osmanlı Devletinin 1300-1600 yılları ele alınmıştı. Şüphesiz, bu çok önemli bir dönemdi. Aşiret yapısında, hayat tarzı göçebe hayvancılığa dayalı küçücük bir beyliğin gösterdiği olağanüstü gelişme, tarihin şaşırtıcı olaylarından biridir. 14. yüzyılın başında Anadolu'da birçok beylikler vardı. Büyük bir imparatorluk kurmak neden Osmanlı Beyliğine düştü? Üstelik, bu yolda hatırı sayılır bir gelişme gösterirken 1402'de Ankara muharebesinde paramparça olan Beylik, kendisini toparlayıp nasıl yoluna yine devam edebildi? Bernard Lewis'in Modern Türkiye'nin Doğuşu *adlı yapıtında ilk 10 padişahın istisnasız yetenekli olmalarına dikkat çekiliyor. Ama sanırım Paul Wittek'in* Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu*'nda işaret ettiği jeopolitik etken belki daha da önemlidir. Wittek, Anadolu'daki insanların ve beyliklerin büyük ölçüde akın ve cihad ülküsüyle güdülendiklerine, oysa önü sonradan denizle veya başka Müslüman bir beylikle kapanmadan, Bizans aleyhine sürekli yayılabilecek tek kuruluşun Osmanlı Beyliği olduğuna dikkati çekmektedir. Bu yüzyıllarda İstanbul'un fethi ise çok önemli bir dönüm noktasıdır. Yalnızca beylikten imparatorluğa geçiş değil, belki devletleşme olayına da işaret eden bir gelişmedir. Nitekim, Osmanlı arşivinde 1453 öncesine ait pek belge yoktur. İlk önemli Osmanlı tarihi de 1476'da Âşıkpaşazade Ahmet tarafından yazılmağa başlandı.*

Bilindiği üzere, okul kitaplarında Osmanlı tarihi şu dönemlere ayrılır: yükselme (1300-1579), duraklama (1579-1699), gerileme (1699-1922). Kimileri yükselmeyi de ikiye ayırıyor: kuruluş (1300-1453), yükselme (1453-1579). Dikkat edilirse bu dönemlendirme Osmanlı arazisinin miktarını ölçüt almaktadır. Bu, açıkça belirtilse, mesele yoktur. Ne var ki, böyle olduğu belirtilmeyince, Osmanlının her alanda en başarılı döneminin 1300-1579 olduğu, duraklamanın daha az başarılı olduğu, gerilemenin de en başarısız olduğu izlenimi ortaya çıkıyor. Bu doğru mudur? Soruna Türkiye Cumhuriyeti açısından baktığımızda, arazi miktarı ölçüt olacaksa, Cumhuriyetin gerilemenin en uç noktasında olduğu, âdeta 'süründüğü' sonucu çıkmak gerekir. Okul tarih kitaplarını yazanların böyle bir düşünceleri olduğunu sanmıyorum. Fakat tutarlı olunacaksa, arazi ölçütünün bizi nereye götürebileceğini gösterir. Bugün biz Cumhuriyetçiler, Cumhuriyeti Osmanlı Devletinin en başarılı döneminden daha başarılı bu-

luyoruz, çünkü arazi miktarına değil, okuryazarlığa, eğitim durumuna, kültür düzeyine, ortalama ömre, refah seviyesine bakıyoruz.

Osmanlı Devletini arazi genişliği ölçütüyle değerlendirme tutumu için de aynı eleştiri söz konusudur. 16. yüzyıl Osmanlı sınırlarının en geniş duruma geldiği yüzyıldır, ama acaba en başarılı yüzyıl bu muydu? Konuya genel refah düzeyi açısından eğilmek mümkün olduğu gibi, kültür ve uygarlık açısından da yaklaşmak mümkündür. Kültür ve uygarlık bakımından 16. yüzyılda üç büyük insan göze çarpıyor: Mimar Sinan, Fuzulî, Karacaoğlan. Mimar Sinan belki bir daha erişilemeyecek bir zirve, fakat öte yandan, 19. yüzyılda geniş çapta Batı etkisine açılmadan önce Osmanlı düşünce tarihinin en büyük iki ismi, Kâtip Çelebi ile Evliya Çelebi, 17. yüzyılın insanlarıydılar. Bunların yanına, meselâ bu yüzyılın iki büyük tarihçisini, Peçevî ve Naima'yı katabiliriz. Demek ki, 17. yüzyıl düşünce tarihi bakımından 16. yüzyıldan üstündür. Musikiye gelince, 16. yüzyılda divan müziğinin emekleme halinde olduğunu, Itrî ile (1640-1712) büyük geleneğin başladığını ve asıl 18. yüzyılda klasik Türk müziğinin oluştuğunu görüyoruz. 18. yüzyılı başka bakımlardan da selamlamak gerekir. İlk olmasa da, kütüphane binası inşaatlarının yaygınlaşması, ilk matbaa bu yüzyıldadır. Bu bakımlardan da 18. yüzyılın önceki yüzyıllara üstünlüğü söz konusudur.

Osmanlı halklarının çeşitli dönemlerdeki refah durumu hususunda bir şey söyleyebilecek durumda değilim. Ama savaşın —Osmanlıda kaçınılmaz, 'iktisadî' bir işlevi olduğunu kabul etsek de— bir mutsuzluk kaynağı olduğu görüşü doğruysa, Devletin ilk üç yüzyılının sık sık yapılan (ve tabii kanlı olan) fetih savaşları ile geçtiği, 17. yüzyılda ihtimal fethedememenin sıkıntısıyla, askerîleşmiş bir toplumun bu sefer Celalî isyanları denen olayda kendi kendini yediği görülür. 18. yüzyılda Osmanlı toplumu barışın değerini belki biraz öğrenmiş, kendini daha çok kültüre vermiştir (bu bakımdan da selamlamak gerek), ama bu sefer de dışardan saldırılar pek rahat bırakmaz. Genel olarak şunu söyleyeyim: İnsanlığın (ve tabii Türklerin de) günbegün 'ilerledikleri' kanısında olduğum için, aksi kanıtlanmadıkça (diyelim, Mimar Sinan örneğindeki gibi) her Osmanlı (ya da Cumhuriyet) yüzyılının her alanda ve her bakımdan önceki yüzyıldan ya da yüzyıllardan üstün olduğuna inanmak eğilimindeyim. Bu kanım dolayısıyla geçmişte altın çağ aramanın anlamsız bir tutuculuk olduğunu, kural olarak bütün halklar için altın çağın geçmişte değil, gelecekte olduğunu sanıyorum.

Yukarıda Celalî isyanlarına değindim. Geçmişte konuyu biraz incelemiş, Celalî isyanları (en azgın dönemi 1590-1650) ile 12 Eylül 1980 öncesinde yaşadığımız kargaşalık dönemi arasında bazı ilginç koşutluklar saptamıştım. 1— Bir nüfus patlaması olayı: XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti dahil, bütün Akdeniz havzasında olağandışı bir nüfus artışı oluyor. (Fer-

nand Braudel, Ömer Lütfi Barkan, M.A. Cook'un tespitleri). 2—Nüfus artışının bir sonucu olarak, dönemin yüksek öğrenim kurumu olan medreselerde aşırı bir kalabalıklaşma var. Dolayısıyla, öğrencilerde, mezun olduklarında bir memuriyete girme beklentisinin iyice azalması ve neticede eşkiyalığa kadar varan bir maceracılık başlıyor. (Fakat nüfus artışı halkı geçim sıkıntısına soktuğundan, onlar da patlamaya hazırdır.) Bütün toplum medrese öğrencilerine düşman oluyor. Akdağ'ın deyimiyle, ne «asıpkesme», ne anlayış onları yola getiremiyor. 3—Osmanlı maliye tarihinin en büyük, en 'haşin' devalüasyonu: 1584 yılında, o güne kadar 100 dirhem gümüşten 450 civarında akçe kesildiği halde, o tarihte aynı miktar gümüşten (içine değersiz maden karıştırmak suretiyle) 800 akçe kesilmeğe başlanıyor. Sonuç şu oluyor ki, o güne değin, daha çok, medresenin bir derdi olarak gözüken «anarşi», bütün topluma yayılıyor, genel bir kargaşalık halini alıyor. Zira enflasyon alıp yürümüş, fiyatlar 'çıldırmıştır'. Dikkatli bakılırsa, 1969'dan sonra yaşadığımız kargaşalık döneminde buna benzer etkenler görebiliriz.

Biraz da Osmanlı Devletinde matbaanın serüvenine değinelim. Matbaa Avrupa'da 1440'larda icad olundu. 1493'te İspanya engizisyonundan kaçan Yahudiler İstanbul'da ilk matbaayı kurdular. İki yıl sonra Selanik'te ikinci matbaaları açıldı. Ermeniler 1567, Rumlar 1627'de Osmanlı ülkesinde matbaalarını kurdular. Müslümanların matbaa kurmaları hususunda dinsel ve örfi bir yasak söz konusu olmadığı halde, bu ancak Macar dönmesi İbrahim Müteferrika ve Sait Mehmet Çelebi tarafından 1727'de kuruldu — icadından aşağı yukarı 282 yıl sonra. İlk kitap 1729'da çıktı. Matbaa ciddî bir muhalefete uğramadığı halde (örneğin, Patrona Halil isyanında dokunmadılar) 1743'te 17 kitap basıldıktan sonra kapandı. Arayan soran olmadı demek ki. Derken 1784'te gayrete gelindi ve Müteferrika matbaası tekrar açıldı. Oysa Avrupa'da daha 16. yüzyıla girerken yaklaşık 1000 kitap basılmış bulunuyordu. Türkler ilk kitaplarını bastıkları sırada Avrupa'da 1,5 milyon kadar kitap (ve yaklaşık 1,5 milyar nüsha) basılmış durumdaydı. Uygarlık sahnesine biraz geç çıkmış genç bir halk olarak, Avrupa ile o sırada aramızdaki mesafeyi gösteren 'veciz' rakamlardır bunlar. (Maalesef aynı ölçüde 'veciz' olaylar: Hümanizma ve Rönesansın, Keşiflerin ve Bilimsel Devrimin, Aydınlanmanın Osmanlıya hemen hiç yansımamış olması, ve bu arada Hüseyin Yurdaydın'ın 2. ciltte anlattığı feci olay: ancak iki yıl faaliyet gösteren Rasathanenin Padişah emri üzerine 1580 yılında âletleriyle birlikte yerle bir edilmesi.) Başka bir açıklama da şudur: Osmanlı için kitabın en önemli yönlerinden biri, yazısı, resimleri, süsleri, cildi ile bir sanat eseri oluşuydu. Bilgiye ihtiyacı olanlar, elle yazılı kitapları satın alabilecek kudretteydiler. Matbaa kitabı ise, örneğin makine halısı gibi, makbul olmayan bir şeydi. Herhalde elyazmaları satın alamayacak durumda olanların — medrese ve Enderun öğ-

rencileri dahil, 'orta halli' insanların — bir kitap ihtiyaçları, başka bir deyişle, kitabın piyasası yokmuş.

Matbaanın kurulmamasında, çalışmalarına ara vermesinde yobazlığın belki payı yoktu ama, Prof. Yurdaydın'ın yazılarında, meselâ Kadızadeliler hareketinin, din adına Osmanlı kültürünü, bu arada onun bir parçası olan tarikat yaşantısını söndürmek için nasıl uğraştığını okuyabilirsiniz. Bilindiği gibi, pek çok Müslüman Devleti gibi, Osmanlı Devleti de Şeriati aynen uygulamaktan uzak kalmış, meselâ Kuran'ın sarih emrine rağmen, Osmanlı döneminde, bildiğimiz kadarıyla hiçbir hırsızın eli kesilmemiştir. (Osmanlı Ceza Hukukunun Şeriate uygunluğu sorununu merak edenler Coşkun Üçok'un 1946'da Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi'*nde yayımlamış olduğu makale dizisine bakabilirler.) Osmanlılar Kadızadeliler hareketinin hakkından geldiler ama, yobazlığın Osmanlı toplumunun ilerlemesini köstekleyecek birçok hareketleri olduğu muhakkaktır. Tabii, yine unutmamak gerekir ki, yobazlar her toplumda, her zaman varolmuşlardır. Marifet, onların telkinlerine kapılmamakta, dizginleri ellerine vermemektedir.*

Gelelim 19. yüzyıla. Bu yüzyılı sevmek kolay değil, çünkü Osmanlı Devletinin —devletler düzeninde, Avrupa'daki öbür devletlere göre— en düşkün yüzyılıdır. Osmanlı Devleti artık yarı bağımlı bir durumda, Avrupa emperyalizminin ortak yarı-sömürgesi, şamar oğlanıdır. Ne var ki, ıslahatın ciddiyet kazanması, daha kapsamlı bir hale gelmesi, yani modernleşme olayı esas bu yüzyıldadır. İhtimal o düşkünleşme olmasaydı, bu denli ileri giden ıslahat olmayacaktı. Türkiye'nin 20. yüzyıldaki hamlesi 19. yüzyıldaki birikimlerin sonucudur. Demek ki 19. yüzyılı Osmanlının düşkünlüğü yüzünden sevmesek de, 20. yüzyılda yaşadığımız devrimci atılımın birikimlerini sağladığı için onun hakkını vermemek mümkün değildir.

2. cildin önsözünde Osmanlı Sarayının nasıl birçok alanda ülkenin en başta, belki biricik kurumu olduğunu açıklamağa çalışmıştım. Burada da Sarayın 19. yüzyılda nasıl topluma önderlik etme niteliğini yitirdiğine değinelim :

Osmanlı Sarayında önemli bir görevli zümresi akağalardı. Bunlar hadım edilmiş devşirmelerdi. Çoğunun Rumeli kökenli oldukları tahmin edilebilir. Akağaların en kıdemlisi Kapı Ağası ya da Babüssaade Ağası sıfatını taşıyordu ve 1587 tarihine kadar hem Enderunun, hem Haremin âmiri (Kızlar Ağası ya da Darüssaade Ağası), kısacası Sarayın 1 numaralı görevlisiydi. Ne var ki, sözü edilen tarihten sonra Kızlar Ağalığı mevkiine kara hadımlar getirilmeye başlandı. Yani, Kapı Ağasının Harem âmirliği son bulmuş oldu. Bilinen son devşirme 1747'de olduğuna göre, 18. yüzyıl

sonunda artık Sarayda akağaların etkilerinin büsbütün azaldığı tahmin edilebilir. Buna karşılık kara hadımların gitgide önem kazandıkları söylenebilir. Afrikalı olan kara hadımların, toplum ve kültür düzeyi bakımından, Rumelili olan ak hadımlardan adamakıllı geri olduklarına göre, Osmanlı Sarayının düşkünleşme ve gerileme sürecinde bu düzey farkının da bir payı olduğu tahmin edilebilir.

Kadınlarla ilgili bir gerileme de söz konusuydu. Haremdeki Anadolulu ya da Rumelili-Avrupalı kadınların yerini, sonunda tamamen egemen olmak üzere, Çerkesler aldılar. Toplumsal ve kültürel bakımdan Çerkesler ile Anadolulular, Rumelililer, Avrupalılar arasındaki fark, Rumelililerle Afrikalılar arasındaki fark kadar derin olmasa da, yine adamakıllıydı. Zira Çerkesler, genellikle Kafkasya dağlarında aşiret hayatı yaşayan insanlardı. Böylece Saray, sonraları tâbir caizse, bir yandan Afrikalılaşırken, öbür yandan Çerkesleşiyordu. Bu süreç Sarayın toplum ve kültür düzeyini, dolayısıyla sorunlarla başedebilme yeteneğini geriletiyordu. Süreç öyle yürüdü ki, hemen her şeyin merkezi ve toplumun önderi olarak görünen Saray, artık toplumun —özellikle İstanbul'un— üst düzeyinin gerisine düştü. Hattâ taşrada Tepedelenli Ali ve Kavalalı Mehmet Ali Paşa gibi âyanlar, merkezden çok daha çağdaşçı olabiliyorlardı. 19. yüzyılda Saray —II. Mahmut'la birlikte bir hamle daha yaptıktan sonra— önderlik niteliklerini yitirmiş bulunuyordu. Bu yüzyılda Osmanlı seçkinleri Fransızca öğrenmeğe, Avrupa tipi yüksek öğrenim görmeğe başladılar. Oysa Saray, en son döneminde dahi bu yönde ciddî, sistemli bir girişimde bulunmadı. Batılılaşan seçkinler, cahil ve ilkel bulmağa başladıkları Saray karşısında bir sadakat bunalımına düştüler. Siyaseten katl, müsadere, tahammül edilmez zulüm usulleri olarak göze batmağa başladı. Önemli ölçüde bu yüzden Tanzimat geldi. Saray yitirmekte olduğu saygınlığı, belki de, Batıdan esinlenen ihtişam ve lüksle korumaya çalıştı. Dolmabahçe ve diğer Avrupaî Saraylara taşınıldı. Oysa 'kabuktaki' bu davranışlara koşut olarak Sarayın Afrikalılaşma ve Çerkesleşme, yani düşkünleşme süreci devam etmekteydi. Nihayet II. Abdülhamit hilafete ve dine sarıldı. Bu, belki kitleler nezdinde etkili oldu, ama seçkinlerin tavırlarını fazla etkilediği söylenemez. Artık Saray, ancak yüzyıllarca sürmüş olan, kadim ve bir zamanlar muhteşem bir geleneğin uzantısı olarak, —fakat gerçekte kof ve zavallı— ayakta durur gibi görünmekteydi.

***

Türkiye Tarihi*'nin I. cildi üzerine basında bazı yazılar çıktı. Bu yazılardaki eleştirilerden birkaçına değinmek belki yararlı olabilir. Her şeyden önce* Türkiye Tarihi*'nin nasıl bir kitap olduğunu bir kez daha belirteyim. Bu bir ansiklopedi değildir —ya da alışılmış anlamda bir ansiklo-*

pedi değildir. Buna planlı, ya da sistematik bir antoloji denebilir. İlk önsözde belirttiğim üzere, benim rolüm yazarları bulmak, onlara konuları ve yazış ilkelerini vermek, sonra da gelen yazıları denetlemekten ibaretti. Denetlerken kimsenin görüş ya da değerlendirmelerine karışmadım, yazarlar arasındaki çelişkileri gidermek gibi bir işlevi de üstlenmedim.

Çıkan yazılardan birinde (Mehmet Ali Kılıçbay, Çerçeve, Ekim-Kasım 1987) Türkiye Tarihi'nde Türkiye'ye gelmeden önceki Türklerin anlatılması, ve Türklerden önce Anadolu'nun ele alınmaması eleştiriliyor, hattâ bunun ırkçılık olduğu söyleniyor. Oysa ilk önsözde Malazgirt öncesi Anadolu tarihinin ele alınması gerektiğini, fakat pratik zaruretlerle bunun yapılmadığı belirtilmişti. Çünkü bu yapılsaydı kitabın hacmi çok büyüyecekti. Ayrıca, hayli kalabalık olan yazar kadrosu daha da kalabalıklaşacaktı. Üstelik, Türk öncesi Anadolu tarihi bana hayli yabancı bir konu, onun yayın yönetmenliğini yapamayacak, ya da zorluk çekecektim. O önsözümde bu hususta söylediklerim incelenirse, ırkçılık suçlamasının saçmalığı ortaya çıkar.

Bu bağlamda o zatın itiraz yollu verdiği birkaç örneği de ele almak ilginç olabilir. Diyor ki, Fransa tarihi incelenirken Frankların tarihi inceleniyor mu? Fransa'da bunu yapan var mı bilmiyorum. Yapılmasına bence hiçbir engel yok. Bunu yapmak da —kendi başına— ırkçılık sayılmaz. Ama, münasip olup olmadığı tartışılabilir. Çok da münasip değil bence, çünkü Frank kavmi Fransa'ya gelip yerlilerle karışırken dilini yitirdi. Bu durumda geçmişteki atalar üzerinde durmak çok da ilginç sayılmaz. Biz bugün Arapça ya da Rumca konuşuyor olsaydık Türklerin tarihine bu kadar ilgi duyar mıydık? Bulgarlar Turanî geçmişlerine bir ilgi duyuyorlar mı? Hattâ Osmanlılar da din farkından ötürü İslâmiyet öncesi Türk tarihine pek yakınlık duymamışlardır. Türkler, Franklardan farklı olarak, dillerini Anadolu'da ve Rumeli'nin pek çok yerinde egemen kıldılar ki, bu çok önemli bir noktadır. Yazar dilin önemini kavramamış görünüyor. Oysa, bu tutum günümüz felsefesinin ve dilbilimin söylediklerine çok aykırı. (İhtimal dili yalnızca düşünceyi aktarmak için, telefon, radyo gibi 'tarafsız' bir araç sanıyor. Halbuki bugün dilin araçtan ibaret olmayıp düşünceleri, duyguları biçimlendirdiği, etkilediği ileri sürülüyor. Bu doğruysa ve halkların, ulusların karakterleri varsa, dil bu karakterlerin oluşmasında önemli bir paya sahiptir.) Dolayısıyla Arapların İslâm uygarlığına yaptıkları dil katkısını tamamen küçümsüyor, Türklerle Moğolları da «aynı toplumsal ekonomik örgütlenmeler içinde» diye aynı kefeye koyuyor. Oysa Moğollar muazzam birkaç imparatorluk kurdukları halde, bugün bu dil ancak Orta Asya'da bozkır ve çöllük bir bölgede küçük bir topluluğun dili olarak kalmıştır. Turanî diller ise bazı yerlerde eriyip gitmekle birlikte, dünyanın birçok yerinde bugüne kadar tutunabilmiştir.

(Belirteyim ki, bu bir övünme, ırkçılık, şovenlik değil, yalnızca bir saptamadır.)

Irkçılık nasıl olur, onu da anlatayım. Oğuz boylarının türlü nedenlerle büyük ölçüde «boşalmış» bir Anadolu'ya geldiklerini, bu yüzden (veya başka nedenlerle) yerli halkla karışma, kaynaşma olmadığını, Türklerin ırk safiyetlerini koruduklarını iddia ederseniz, ırkçılık olur. Bu görüşte olan tarihçilerimiz vardır. Oysa somut gerçeklerin bunu yalanladığını sanıyorum. Pek çok yoldan karışma olmuştur. Anadolu'nun değişik yörelerinde mevcut hayli farklı insan tipleri de bunun göstergesi sayılmalıdır. Ayrıca, şunu da belirtmeli ki, Türklerin uygarlık alanında ilerlemesinde, 1071 öncesi Anadolu halkının Hititlerden başlayarak, çeşitli uygarlıkların kazanımlarıyla katmerleşerek çoğalan uygarlık birikiminin de katkısı muhakkaktır. Türkiye Tarihi *yazarlarına gelince, onların arasında ırkçı yoktur.*

Yazar bir de Arjantin ve ABD örneklerini veriyor. Arjantin tarihini, sizin hesabınıza göre, İspanyolların tarihiyle mi, yoksa İtalyanların tarihiyle mi başlatmalı diye soruyor. İtalyanların söz konusu olması, birçok İtalyan'ın Arjantin'e göç etmesinden kaynaklanıyor olmalı. Ne var ki, Arjantin'e çok sayıda İtalyan yerleşmiştir ama, çocuklarının ana dilleri İspanyolca olmuştur (yine dil sorunu!) Aynı şey yazarın sözünü ettiği ABD' deki Alman ve İskandinavlar için geçerlidir. Arjantin'in tarihini İspanya tarihine, ABD'ninkini de İngiliz tarihine bağlamak işine gelince: Böyle bir şey, dil birliği olmasına rağmen, en azından bugün için söz konusu değildir, zira her iki ülke anayurt olan ülkenin kendisini sömürdüğünü ileri sürerek ona karşı ayaklanmıştır. Kanlı savaşlar verip bağımsızlığını kabul ettirmiştir. ABD'ye ve Arjantin'e kişilik veren de Washington ve San Martin gibi ulusal kahramanların önderlik yaptıkları demokratik-ulusçu bağımsızlık mücadelesidir.

Gerçi bizim de Türkiye Cumhuriyeti olarak, demokratik-ulusçu hareketi boğmak isteyen Osmanlı Devletiyle bir ihtilal ilişkimiz var. Türkiye Cumhuriyeti, daha doğrusu demokratik-ulusçu hareket, kendini boğulmaktan kurtarıp Osmanlı Devletini boğmuş ve onun yerine geçmiştir. Arjantin ve ABD, İspanya ve İngiltere'nin yerine geçmemişler, zorla aralarındaki ilişkiyi, üstlerindeki boyunduruğu koparıp atmışlardır. Türkiye Cumhuriyeti Osmanlı Devletinin yerine geçtiği için, ona karşı olsa bile, onun tarihiyle çok yakından ilgilenmek durumundadır. (Mesela Sovyetlerin Çarlık Rusya'sı tarihi ile çok yakın ilgilenmeleri gibi.) Arjantin ve ABD ise İspanya ve İngiltere tarihiyle çok yakından ilgilenmek durumunda değillerdir. Aynı şekilde Suriye ve Bulgaristan'ın Osmanlı tarihiyle çok yakından ilgilenmeleri beklenemez. Bir de Osmanlı öncesinden söz edeyim. Selçuklularla ilgiliyiz çünkü Osmanlının selefi olan devlettir. Selçuklu öncesi

Türklerle ilgiliyiz çünkü kısmen atalarımızdır onlar. Fakat tabii, çok daha önemlisi, onların dilini konuşuyoruz.

⁂

Maalesef 2. ciltte İktisat Tarihi bölümünü sunamadık. Bu ciltte, her iki dönemi de kapsayacak biçimde, Zafer Toprak 1300-1908 İktisat tarihini incelemektedir.

Sina Akşin
Ankara, 10 Mart 1988

SİYASAL TARİH
(1600 - 1789)

METİN KUNT

I. SİYASAL SARSINTI DÖNEMİ
(1600 - 1623)

A. Ülke Yönetimi ve Yöresel Farklılıklar

Önceki ciltte ele aldığımız gelişmeler tabii birdenbire değil, uzun sayılabilecek bir sürede oluştu. Bu süre içinde aslında Osmanlı devleti en geniş sınırlarına ulaşmıştı. Batıda Viyana ile Budapeşte arasındaki Habsburg sınırında nicedir barış sürüyordu. Akdeniz'de Osmanlı deniz etkinliği duraklamıştı, ama Kıbrıs Venedik'ten, Tunus İspanya'dan alınmıştı. Safevî ülkesinin iç karışıklığından yararlanan Osmanlı orduları zor da olsa Azerbaycan'ın fethini başarmış ve Hazer Denizi kıyılarına ulaşmıştı. Genç Safevî hükümdarı Şah Abbas 1590'da barışa razı olup Osmanlı kazançlarını kabullenmek zorunda kalmıştı.

Sınırları böylece Cezayir'den Azerbaycan'a, Azak Denizi'nden Kızıldeniz'e, Budin'den Basra'ya uzanan bu geniş imparatorluğun yönetiminde çeşitli yöresel farklılıklara rastlanıyor. Osmanlı ülkesinin önemli bir kısmı eskiden beri dirlik sistemi ile yönetilmekteydi; yani bu yörelerdeki beylerbeyilikleri oluşturan sancaklarda gelirler; haslar, zeametler, ve timarlar halinde bölünmüştü. Onaltıncı yüzyılda ele geçirilen bazı yörelerde ise dirliklerin önemi ikinci derecede kalıyordu; Mısır ve Bağdad gibi beylerbeyiliklerin yönetiminde padişahın hazinesine nakit olarak gönderilen yıllık ödeme önde geliyordu. Bu eyaletlere «salyane», yani yıllıklı deniyor Osmanlı terimiyle; hem padişahın hazinesine yıllık/salyane gönderildiği, hem yöneticilere, yani beylerbeyi ve bazı beylere has ayırmak yerine yıllık/salyane nakit ödendiği için. Bir önceki bölümde gördüğümüz gibi merkezî hükûmetin yıllık gereksinmeleri arttıkça salyane yöntemi genişletildi; bazı dirlikli beylerbeyiliklerde bile eskiden eyalet defterdarlarına verilen gelir toplama yetkisi «nazır-ı emval» unvanı ile beylerbeyi paşaya bırakılıyordu. Nazır-ı emval, yani eyaletindeki parasal gelirlerin denetçisi olan paşa topladığı gelirin bir kısmını kendine alıkoyduktan sonra üstünü İstanbul'a yollamakla yükümlüydü.

Görülüyor ki dirliklerin askerî önemi azaldıkça dirlik sisteminin vergi toplama ve güvenliği sağlama işlevleri de tavsamaktaydı. Aslında sancağındaki dirlikli sipahilerin komutanı olan sancakbeyinin görevi de böylece

önemini kaybediyordu. Onaltıncı yüzyıldan onyedinci yüzyıla süregiden bu değişim sırasında beylerbeyilerin yönetimdeki yeri gittikçe güçlendi, sancakbeylerinin prestiji ise düşmeye başladı. Onaltıncı yüzyılda beylerbeyiliğine yükselmeden önce sancakbeyiliği yapmak neredeyse şart iken, yani ancak sancakbeyleri paşalığa yükselebilirken, onyedinci yüzyılda artık sancakbeylerinin pek azı paşa olmayı umuyordu. Onyedinci yüzyılın güçlü eyalet beylerbeyileri çoğunlukla taşra hizmetinden değil, doğrudan doğruya padişah sarayının birun komutanlığından ya da diğer bir merkezî hükûmet görevinden atanıyordu paşalığa.

Ülkede dirlikli ve salyaneli eyaletlerin dışında başka yönetim şekilleri de var. Özellikle dağlık, sarp, zapt ü raptı güç yerlerde merkezî yönetimin yerleştirilmesi yerine yöresel güçlerin yarı bağımsız devamına göz yumuyordu Osmanlı devleti. Osmanlı yönetiminin öteden beri ele geçirilen ülkelere adım adım sokulduğunu, ilk bağımlı durumdan dirlik sisteminin kurulmasına kadar olan sürecin 20-30 yıl alabildiğini görmüştük. Karaman ülkesinde ve Arnavutluk'ta özellikle zorlanmıştı Osmanlı egemenliği. Kırım, Eflak, Buğdan, Erdel, ve Doğu Anadolu'nun —Osmanlı terimiyle— Kürdistan bölgesinde ise yerel yönetim hiç değiştirilmeden süregitti. Çeşitli sancaklara ayrılmış olan Kürdistan'da bey aileleri, Kırım'da hanlar, Eflak, Buğdan, Erdel prensleri Osmanlı devletince onaylanmak şartıyla hüküm sürüyor, beyliklerin iç düzeni eskiden olduğu gibi, hiçbir Osmanlı yöneticisi karışmadan, Osmanlı kanunu uygulanmadan devam ediyordu.

Bu bölgelerde bile uzun dönemde Osmanlı hedefinin kesin egemenlik kurmak olduğu söylenebilir. Nitekim onaltıncı yüzyıl başında yarı bağımsız olarak Osmanlı çerçevesine giren Kürdistan beyliklerinden bazılarının bir-iki nesil sonra dirlik sisteminin işlediği normal Osmanlı sancağına dönüştüğü gözleniyor. 1569'daki Don-Volga kanalı girişimi başarı ile sonuçlansa, Kırım da daha kesin olarak Osmanlı denetimine girecekti kuşkusuz. Fakat Osmanlı devletinin onaltıncı yüzyıl sonunda içine düştüğü bunalım döneminde, yöresel güçleri yavaş yavaş zayıflatmak ve eritmek siyasetinin işlemesi, ilerlemesi beklenemezdi. Onyedinci yüzyıl boyunca Osmanlı devletinin dış siyasetinde Balkanlar'da Osmanlılar'a bağımlı prensliklerin durumu ve tutumu hep ön plana çıkacaktı.

B. Savaşlar ve İç Çalkantılar

Orta Avrupa uç boyunda Kanuni Sultan Süleyman döneminden beri süregelen barış, Osmanlı-Safevî çatışmasının 1590'da sona ermesinden kısa bir süre sonra bozuldu. Uç boyunda genel barışa rağmen karşılıklı akınlar eksik değildi gerçi, fakat 1591 ve 1592'de hem Habsburg hem Osmanlı akıncıları işi büyütünce III. Murad'ın son yıllarında, 1593'de iki ülke arasında savaş açılmış oldu. Uzun süreli barışın neden bozulduğunu kestir-

mek kolay değil. Gerçi Osmanlı yazarları Habsburg akınlarını sebep gösterirler ama Osmanlı iç siyaseti de savaşa meylediyordu anlaşılan. Bu dönemde vezirler arasındaki rekabet dış siyaseti etkiliyordu. Safevî cephesindeki kazançlı girişim bazı komutanların, özellikle son serdar Ferhad Paşa'nın prestijini yükselttiğinden, vezir-i âzamlıktaki rakibi Koca Sinan Paşa Avusturya'ya karşı kendi komutanlığında sefer açılıp elde edilecek zaferle durumunu güçlendirmeyi umuyordu.

Sinan Paşa'nın beklentisinin aksine kesin zafere ulaşamadı Osmanlı orduları. Üstelik Habsburgların başabaş savaşımından cesaret alan Erdel, Eflak, Buğdan beyleri de Osmanlı ordusuna saldırıya geçtiler. Balkanlar'da durumun gittikçe bozulması üzerine, yeni padişah III. Mehmet 1596'da bütün ordusunu toplayıp sefere çıktı. Bu seferin hedefi Macaristan'ın kuzeydoğusunda Eğri kalesiydi. Eğri'yi alan Osmanlı ordusu hemen yakınlarda Haçova'da Habsburg ordusunu çok çetin bir savaştan sonra yenmeyi de başardı. Eğri ve Haçova'nın coğrafi konumundan da anlaşılabileceği gibi, Osmanlı amacı Eğri ve civarını bir eyalet olarak düzenleyip Habsburglar'la Erdel arasındaki ulaşımı kesmekti. Avusturya yardımı kesilince bağımlı prensliklerdeki başkaldırmanın yatışacağı umuluyordu. Fakat Eğri ve Haçova'daki başarı sonucunda ne Habsburg gücü kırılabildi, ne de Eflak'ın önderliğindeki ayaklanma tümüyle ezilebildi. Savaş iki tarafın geçici başarılarıyla uzadıkça nihayet 1606'da barışa karar verildi. Onüç yıllık savaş sonunda Zitvatorok barışında Osmanlılar gerçi toprak bakımından savaş öncesi durumu korudular, ama buna karşı dış Macaristan'da Habsburg egemenliğini, hattâ iki imparatorluğun eşitliğini kabule zorlandılar. Bu savaş Eğri ve Kanije dışında bir kazanç getirmediği gibi, hem Osmanlı devletini yordu, hem de orta Avrupa'daki üstün durumlarının sona ermiş olduğunu göstermiş oldu.

Osmanlı devleti Avusturya savaşı süresince bütün gücüyle batı cephesi sorunlarına eğilmek fırsatından yoksundu. Öteden beri Anadolu'nun güvenliğini sarsmakta olan levent/sekban gruplarının azgınlığı tam Haçova savaşından sonra ayaklanmaya dönüşmüştü. Celalî leventler Karayazıcı Abdülhalim, kardeşi Deli Hasan, daha sonra Kalenderoğlu Mehmet, Tavil Halil gibi sekban bölükbaşılarının çevresinde ordular oluşturmaya başladılar. Devlet güçlerinin başedemediği bu Celalî orduları Anadolu'nun köyünden kentinden haraç ala ala palazlandı; üzerlerine gönderilen Osmanlı askerini yenip devlet prestijini iyice zedelediler.

1601'de Sokolluzade Hasan Paşa'nın komutasındaki Osmanlı kuvvetleri nihayet Celalî ordusunu yenmeyi başardı; en önde gelen Celalî komutanı Karayazıcı da ertesi yıl öldü. Fakat Celalî hareketi bir-iki lidere bağlı olmadığından, sekbanların gücüyle ayakta durduğundan, Hasan Paşa'nın dağıttığı leventler bu defa Deli Hasan'ın peşinde birleştiler ve öncekinden daha da kuvvetli bir güç oluşturdular. Bir yandan Habsburg savaşını sür-

dürmeye çalışan devlet, Celalî hareketini bastırabilmek için liderleri rütbe vaadiyle elde etmeyi umuyordu. 1600 yılında Karayazıcı'ya Amasya sancakbeyliği verilmişti Celalîlikten vazgeçsin diye. Ama Karayazıcı Amasya'da leventlerinden ayrılmadığı için bu bölükbaşıyı yatıştırmak umudu suya düşmüştü. 1603'te bu kez Deli Hasan'a Bosna beylerbeyliği verildi, o sekbanlarıyla birlikte Rumeli'ne geçsin ve Habsburg savaşına katılsın diye. Nitekim Deli Hasan ve Anadolulu sekbanları Budin yöresinde canlabaşla savaştılar. Fakat devlet bu Celalî elebaşısını ilk fırsatta cezalandırmak niyetinde olduğundan, Habsburg savaşı sona ermeye yüz tutunca Deli Hasan idam edildi.

Celalî hareketinin devlet ve toplum kurumlarının işleyişinde oluşan değişimden kaynaklandığı, Celalîliğe geçen sekbanların genel siyasal ve toplumsal çalkantı ortamında güç bulduğu açık. Fakat işaret etmek gerekir ki, Celalî hareketi bütün ülkeyi kaplayan bir olay değildi. Uzun süreli Habsburg savaşının sarsıcı etkisine rağmen Rumeli vilayetlerinde Celalî hareketine, ya da Celalî benzeri ayaklanmalara pek rastlanmıyor. Celalîlik Anadolu toprağında yeşerdi; isyan bayrağı açan levent-sekbanlar, köylü-göçebe Anadolu Türklerinden oluşuyordu. Bu bakımdan 16. yüzyıl başlarındaki Safevî taraflısı Alevî-Türkmen hareketlerine benzer yönleri var Celalî ayaklanmasının. 16. yüzyıl sonunda Anadolu sekbanlarının Yavuz Sultan Selim dönemi Alevî lideri Baba Celal'in adıyla anılması sebepsiz değildir.

Celalîler toplumsal bir gelişmeyle ortaya çıktıklarından Karayazıcı'nın ölümü, Deli Hasan'ın beylerbeyliği ve idamı ile Celalîlik sönüp gitmedi elbette. Daha Deli Hasan Bosna yolunu tuttuğunda Anadolu'da kalan sekbanlar yeni ortaya çıkan liderlerin yönetiminde devletin savunamadığı köyden-kentten haraç almaya başlamıştı bile. Celalî baskısından bunalan halk kaçacak yer arıyordu. Ova köylüleri yerlerini terkedip yollardan uzak, tepelik, sarp yerlere çekiliyor, ya da kentlerin surları arkasında korunmaya çalışıyordu. Anadolu kentlerini bırakıp kapağı İstanbul'a atanlar da az değildi. Celalî kasırgasında yerini-yurdunu bırakıp canını kurtarmaya bakanlar o kadar arttı ki durum «büyük kaçgun» diye bilinir oldu. Nihayet 1608' de vezir-i âzam Kuyucu Murat Paşa'nın yönetiminde büyük bir Osmanlı ordusu, toplanan Celalî güçlerini Maraş yakınlarında ezmeyi başardı. Bu zaferin arkasından Osmanlı askeri Anadolu'da Celalî avına çıktı; Celalîlere karışmış, ya da ilerde Celalî olması mümkün binlerce kişi öldürüldü. Yani artık Celalî liderlerini rütbe vererek elde etmek ya da tek tek ortadan kaldırmak siyaseti yerine Celalî hareketinin bütün tabanı yok edilmek isteniyordu. Anadolu'da siyasal-toplumsal çalkantı tamamiyle önlenemedi ama Kuyucu Murat Paşa'nın dehşet saçan seferi Anadolu'da durumu yatıştırmış ve «büyük kaçgun»u durdurmuş oldu.

Kuyucu Murat Paşa'nın bir başka başarısına da işaret edelim. Celalî kargaşası sırasında bazı Celalî liderlerine beylik hattâ paşalık verildiği gi-

bi, bazı Osmanlı paşaları da padişah buyruğuna karşı gelip Celalî'ye dönüşmüştü. Siyasal çalkantıdan yararlanarak kendi durumunu güçlendirmek amacıyla başkaldıran bu paşaların en önemlisi Halep Beylerbeyi Canpuladoğlu Ali Paşa, güney Anadolu ve Suriye'de birçok sancağın da kendi akrabalarına ve adamlarına verilmesini isteyerek, Adana ve Halep dahil bütün Suriye'yi ele geçirmeye kalkışmıştı. Devletin güç durumu sırasında bir-iki yılda parlayıveren Ali Paşa, Suriye'yi neredeyse bağımsız bir devlet haline getirmek üzere Avrupa'da da girişimlerde bulunuyordu. Bu durumda vezir-i âzam ordusuyla Anadolu'ya yöneldiğinde ilk iş olarak, hattâ Celalîlerle bile uğraşmadan önce, Ali Paşa'nın üzerine yürüdü, Halep'i ele geçirerek Osmanlı egemenliğini korumuş oldu. Canpuladoğlu atılımı böylece çok büyümeden bastırıldı; fakat bu örnekte görüldüğü gibi siyasal değişim döneminde, yetkileri arttırılan eyalet paşalarının merkezî yönetime kafa tutması, onyedinci yüzyıl siyasal yaşamının temel özelliklerinden biri haline geldi.

C. *Safevî Cephesi*

Osmanlı devleti bir yandan Habsburg savaşını sürdürüp bir yandan Celalîleri bastırmaya uğraşırken 1603'de birden Safevîlerin hücumuna uğradı. Şah Abbas, Safevî tahtına geldiğinde Azerbaycan'ı Osmanlılar'a bırakıp barış istemeye mecbur kalmıştı. Fakat aradan geçen 15 yıl boyunca Safevî devletinin bu güçlü şahı ülkesinin iç durumunu düzeltmiş, hattâ Osmanlı benzeri bir kapıkulu ordusu geliştirerek Kızılbaş oymaklarının ve beylerinin gücünü dengelemişti. Hazır, Osmanlı devleti güç durumdayken, 1590'da sineye çektiği kayıpları geri almaya girişti. 1603'de ani bir hücumla Tebriz'i alıverdi, Osmanlı kuvvetlerini yenip Nahcivan ve Revan'ı da ele geçirdi. 1605'de Azerbaycan'a gelen daha büyük bir Osmanlı ordusu da bozguna uğrayınca bu bölgedeki Osmanlı yönetiminin etkinliği kırılmış oldu.

Ertesi yıllarda Osmanlı devletinin başlıca derdi Anadolu ve Suriye'deki ayaklanmaları bastırabilmekti. Vezir-i âzam, Canpuladoğlu Ali Paşa ve Celalîler üzerine sefer yaparken Şah Abbas Azerbaycan'daki girişimlerini sürdürüp 1590'da terkettiği toprakların çoğunu geri almıştı. 1610'da iç durumu düzeltmiş olan Kuyucu Murat Paşa bu kez Tebriz üzerine yürüdü, fakat savaş yapmadan geri çekilmek zorunda kaldı. İki yıl sonra da Kanuni Sultan Süleyman'la Şah Tahmasb arasında 1555'de kararlaştırılan sınırlar esas alınarak barış yapıldı. Böylece tekrar Safevî egemenliğine geçen illere karşılık Şah Abbas Osmanlı devletine her yıl bir miktar ipek göndermeyi kabul etti.

Şah Abbas'ın atılımlarına karşı Osmanlı gerilemesi bu kadarla kalmadı. Özellikle İstanbul'da padişah II. Osman'ın 1622'de yeniçeriler elin-

de öldürülmesine varan karışıklıklar, bu cinayeti izleyen dönemde bazı taşra valilerinin itaatten çıkması ve öteden beri güçlenmekte olan yeniçeri etkinliğini kırma çabaları yüzünden, Osmanlı devleti bir defa daha sarsıntılara uğramıştı. Osmanlıların bu karışıklık dönemi sırasında orta ve batı Avrupa 1618'de başlayıp 1648'e kadar süren «Otuz Yıl Savaşları» dağdağası içindeydi. Bu Protestan-Katolik devletler savaşımının başlıca unsurlarından biri olan Avusturya'nın, Osmanlı ülkesine bakacak hali yoktu. Batı sınırları böylece nisbeten sakin iken Osmanlılar 1624'de bu defa Irak'da Safevî atılımıyla karşılaştılar ve Bağdad'ı Şah Abbas'a kaptırdılar. Bundan sonraki 15 yıl boyunca Osmanlı devletinin başlıca hedefi bu önemli şehri ve bölgeyi tekrar ele geçirebilmekti. 1625'de Osmanlı ordusu Bağdad'a ulaşıp kuşatmaya girişti, fakat şehri alamadan dönmek zorunda kaldı.

1629'da Osmanlı kuvvetleri tekrar hücumdaydı. Musul'dan Safevî topraklarına giren ordu, Şah Abbas'ın sınıra yakın ilini ezerek Bağdad'a vardı, fakat kuşatma gene sonuç vermeyince ertesi yıl geri dönmeye mecbur oldu. Osmanlı devleti ancak tahtta deney kazanan genç padişah IV. Murat'ın sıkı bir disiplinle iç durumu yatıştırmasından sonra sonuç alıcı seferler düzenleyebildi. Bu sultanın 1635'de Revan ve Tebriz'deki başarıları gerçi Azerbaycan'ı kazanmaya yetmedi, fakat 1638'de Bağdad'ı geri almayı başardı Osmanlı ordusu. Bağdad alındıktan sonra 1639'da iki devlet arasında yapılan Kasr-ı Şirin barışı anahatlarıyla 1555'deki Amasya anlaşmasını izliyordu, yani Azerbaycan Safevî ülkesinde, Irak Osmanlı elinde kaldı. 1578'de Osmanlı ordusunun Azerbaycan'a girmesi ile başlayıp tam 60 yıl çeşitli aralarla süren çetin savaşım iki tarafa da bir şey kazandırmadan, fakat iki ülkeyi de iyice yorduktan sonra sonuçlanmış oldu. Kasr-ı Şirin barışından sonra iki ülke de birbirinden kolay kolay koparıp alabileceği bir şey olmadığını anladığından, Osmanlı-Safevî sınırı uzun süre sakin kaldı. Onyedinci yüzyılın geri kalan kısmında Osmanlı devleti batı sınırlarında meşgul iken Safevî tehlikesini gözden kaçırmadı, doğu uç boylarında tedbiri elden bırakmadı. Fakat batı Asya'nın bu iki büyük imparatorluğu nihayet birbirini dengelemiş olduğundan, uzun yıllar iki taraf da barışı bozmamaya özen gösterdi.

D. Avrupa Uç Boyları ve Osmanlı Siyaseti

Zitvatorok anlaşması Osmanlı devletine bir kazanç sağlamamıştı ama, hiç olmazsa Erdel, Eflak, ve Buğdan üzerinde yeniden etkili bir kontrol kurulmuştu. Otuz Yıl Savaşları süresince Habsburg imparatorluğunun da barışı bozmaya yönelik bir davranışı olmadı. Batı cephesi böylece sakin bir duruma girmişti, ama 17. yüzyıl başından sonra Avrupa'da Osmanlı devletinin dikkati kuzey uçlarına çevrilmeye başladı.

Bu dönemde kuzey bölgesinin önem kazanmasının iki sebebi var. Birincisi, daha 1593-1606 savaşı sırasında Avusturya'nın yanında Polonya' nın da Erdel ve Buğdan'da Osmanlı egemenliğini zedeleyecek bir tavır almasıydı. 1606 barışı ile Avusturya kışkırtması duruldukten sonra Polonya müdahalesini de önlemek gerekiyordu. 1616'da Buğdan voyvodalığında Osmanlı devletinin adayına karşı, Polonya'ya güvenen bir rakip çıkmıştı. Durumu düzeltmek ve kendi tayin ettiği voyvodanın güvenliğini sağlamak için Rumeli'nden toplanan bir Osmanlı ordusu Buğdan'a girdi. Bu başarı üzerine Polonya ile, Osmanlılara tâbi' voyvodayı tanımak ve Buğdan'dan el çekmek şartıyla barış yapıldı.

Buğdan üzerinde Osmanlı-Polonya çekişmesi kısa bir süre sonra yeniden alevlendi. Aykırı hareketlerinden dolayı Osmanlıların beylikten azletmek istediği voyvoda gene Polonya desteğine sığınmıştı. Fakat asi voyvoda ve Polonya'nın gönderdiği yardımcı güçler, 1620'de tekrar Buğdan'a giren Osmanlı-Kırım ordusuna yenildi. Ertesi yıl ise genç padişah II. Osman Polonya üzerine yürüyerek kuzey sınır bölgesindeki Osmanlı üstünlüğünü kesinlikle yerleştirmek istedi. Genç padişahın Polonya seferi sınır boyunda Hotin önlerinde saplandı kaldı, Polonya'ya girmek mümkün olmadı. Fakat hiç olmazsa uzunca bir süre Buğdan'ın itaatten çıkmadan Osmanlı siyasal düzeni içindeki yerini sürdürmesi sağlanmış oldu.

Kuzey uç boylarının önem kazanmasının ikinci sebebi ise yeni gelişen bir durumla ilgiliydi. Ukrayna uzun süre Kırım hanlığının akın alanı halinde idi. Onaltıncı yüzyıl süresince Kırım atlıları Ukrayna üzerinden Rusya ve Polonya içine sürekli akın yapmıştı. Şimdi ise Ukrayna'da Kazaklar bir karşı akıncı gücü oluşturmaktaydı. Polonya, Rusya, ve Osmanlı ülkelerinin devlet gücünün ötesinde kalan bölgedeki Ukrayna Kazakları genellikle kendi başlarına buyruk, kendi önderleri yönetiminde akınla geçinen topluluklar haline gelmişlerdi. Kırım, Osmanlı devletine tâbi', Osmanlı ülkesinin akın gücü olduğu gibi Kazak toplulukları da kimi Polonya'ya, kimi Rusya'ya yanaşıp akıncılığı sürdürür olmuşlardı.

Kazaklar Ukrayna'nın Dinyester, Dinyeper, ve Don nehirleri boyunca kümeleniyordu. Dinyeper-Dinyester yöresindeki Kazaklar Polonya'nın, Don Kazakları ise Rusya'nın öncü-akıncı gücü halinde Kırım'a ve Tuna kıyılarına uzanan akınlar yaptıkları gibi, «şayka» denilen hafif gemileriyle nehirlerden Karadeniz'e süzülüp kuzey Anadolu ve Balkan kıyılarına da deniz akınları düzenliyordu. 1614'de Sinop'u basan Kazaklar 1624'de İstanbul Boğazı'na saldırıp Yeniköy'e kadar yalıları yağma ettiler. Ancak Karadeniz'deki Osmanlı filosunun ve nehir ağızlarını tutan kale komutanlarının dikkati ile önlenebildi Kazakların deniz akınları. Osmanlı donanması, bir yıl önceki başarılı İstanbul Boğazı akınının verdiği cüretle 1625'de Karadeniz'e açılan kalabalık bir Kazak grubunu yok edince Karadeniz'deki korsanlığın önü alınabildi. Fakat 1637'de bu kez Don Kazakları bu neh-

rin denize açıldığı noktadaki Azak'a saldırıp kaleyi aldılar, fakat elde tutamayacaklarını kestirip engel olmasın diye kaleyi yıktıktan sonra geri çekildiler. Ancak beş yıl sonra bir Osmanlı kuvveti Azak'a döndü, kaleyi yeniden inşa edip koruma görevini sürdürdü.

Osmanlı devletinin bu dönemde Avrupa uç boylarındaki tutumuna ve girişimlerine baktığımızda göze çarpan bazı noktaları vurgulayalım. Bu noktalardan birincisi, devletin ilk gelişmesinde o kadar önemli bir rol oynayan ve yüzyıllardır sürdürülen akıncılık geleneğinin artık hemen hemen tümüyle ortadan kalkması. Osmanlı akıncılığının sönüşü, 1593-1606 savaşı sırasında Rumeli akıncı birliklerinin müthiş kayıplar vermesine bağlanır genellikle. Fakat gerçek şu ki, daha 16. yüzyıl ortalarında Avusturya ile kesin bir sınır üzerinde anlaşıldığında akıncılık geleneksel önemini kaybetmişti. Sultan Süleyman çağından beri Avusturya sınırındaki çatışmalar kale savaşına dönüşmüştü. Bosna-Hersek uçlarında akıncılık sürdürüldü ama hep ikinci planda. Artık uç boylarında Osmanlılara gereken, hafif silahlı akıncılar değil, kale korumasında ve kuşatmasında becerikli, çeşitli ağır silahları kullanmasını bilen savaşçılardı. Savaş sırasında süratli akınla düşman direnci kırılmak istendiğinde, Kırım'ın atlı askeri yetiyordu. Nitekim hem Avrupa, hem Kafkas cephelerinde Kırım kuvvetlerinden bol bol yararlandı Osmanlı devleti. Kendi akıncılarının yerleşik düzene geçtiği bu dönemde Osmanlılar artık Kazak akınlarını önlemeye çalışıyordu. Bu dönemde Polonya ile yapılan anlaşmalarda iki tarafın da akıncılarını dizginlemesi başta gelen şartlardandı.

Bu dönem siyasetinin en önemli noktalarından biri de Balkanlar'daki bağımlı prenslikleri dış tarafından çevirip bunları iç bölge haline getirmekti. Eğri ve Hotin'in alınması sayesinde Erdel ve Buğdan'ın Avusturya ve Polonya ile ilişkisini kesmeyi amaçlıyordu devlet. Nitekim 17. yüzyılın ikinci yarısında da aynı siyasetin sürdürüldüğü görülüyor. Eğri bir eyalet haline getirilmişti; daha sonra, 1660'da Erdel'den koparılan Varad ve 1672'de Buğdan'ın kuzeyinde Polonya'dan alınan Kamaniçe de eyalet olarak düzenlendi. Gerçi hem Kamaniçe hem Erdel bir süre sonra elden çıktı; fakat bu siyaset sonucunda uzun dönemde Eflak ve Buğdan'ı Osmanlı toprağı yapmak başarılamasa bile bunları daha kesin bir şekilde Osmanlı kontrolünde tutmak mümkün oldu.

Osmanlı devletinin diğer Avrupa devletleri ile ilişkileri de üçüncü bir noktayı oluşturuyor. Katolik Habsburg imparatorluğunun Protestan düşmanları İngiltere ve Hollanda, siyasal olduğu kadar ekonomik yönden de İspanya ile rekabet içindeydi. Bu devletlerle daha III. Murat çağında başlayan ilişkiler, 17. yüzyılda çok daha canlandı. 1593-1606 Avusturya savaşı sırasında Osmanlı devleti İngiltere'den silah ve diğer savaş malzemesi almış, hattâ İngiltere elçisi Eğri seferine katılmıştı. İngiltere'den kısa bir süre sonra, Habsburg etkisine başkaldıran Hollanda ile de ticaret anlaşması

yapıldı; İngiliz ve Hollanda tüccarına Fransızlar'a sağlanan kolaylıklar bağışlandı. 17. yüzyılda batı Asya'nın geleneksel transit ticareti sönükleştiği halde Fransız, İngiliz, Hollanda tüccarının doğrudan doğruya Anadolu ve Suriye limanlarına gelmesi ile Osmanlı ülkesinin kendi ürünlerinin dışsatımı ve böylece uluslararası ticaretin canlı tutulması sağlandı.

Bu durumda, eskiden beri Akdeniz'de Osmanlı ülkesinin başlıca müşterisi ve transit ticaretinin taşıyıcısı olan Venedik'in rolü de ikinci plana düşmüş oluyordu. Osmanlı dış ticareti ve dış siyaseti bakımından Venedik'in önemini kaybetmesi ise Osmanlı devletinin 1645'de Girit'i Venedik'ten almaya girişmesine yol açtı. Zayıflamış ve eski gücünü yitirmiş Venedik'in çok direnmeden dize getirilebileceği umuduyla açılan Girit seferinin hiç beklenmedik bir şekilde geliştiğini ve Osmanlı devletini zor duruma düşürdüğünü ileride göreceğiz.

E. Merkez-Taşra Siyasal Güç Dengesi

Onaltıncı yüzyılın sonuna doğru beliren yeni siyasal ve ekonomik durumda padişahın kapıkulunun sayısının süratle arttığını, sayıca güçlenen kapıkulunun İstanbul'da ve taşrada siyasal ağırlığını gittikçe hissettirdiğini önceki bölümde görmüştük. Kapıkulunun sayıca artmasının ve taşra garnizonlarında görevlendirilmesinin ötesinde, siyasal gücünün yanında ülke çapında ekonomik çıkarlar sağladığına da işaret edelim. 17. yüzyıla girerken padişah hazinesinin gelirleri arttığı halde, çok sayıda kapıkulunun ve paralı asker olan sekbanların ücretlerini ödemek kolay değildi. Enflasyon döneminde kapıkulu ulufesi yeterince arttırılamamıştı bu yüzden. Fakat siyasal ağırlık kazanan kapıkulunun eskiden beri alageldikleri «ulufe»yle yetinmesi de beklenemezdi. Padişah, kapıkulu mensuplarına yeni çıkarlar sağlamak, ya da bunların kendilerine gelir sağlama girişimlerine göz yummak zorundaydı. Bu dönemde kapıkulu sipahisinin (altı bölük halkının) çeşitli devlet gelirlerinin toplanmasında, ya da vakıfların yönetiminde görevlendirildikleri, böylece ek gelir elde etmelerinin sağlandığına rastlanıyor. Yeniçerilere ise ek resmî görev vermek yerine bunların kendi başlarına iş hayatına girmesi, İstanbul'da ve taşrada esnafla içli-dışlı olarak kazançlı işler çevirmeleri gittikçe olağan karşılanan bir gelişme oldu.

Kapıkulunun gücünü sınırlayan ve dengeleyen iki etken sayılabilir. Birincisi, kapıkulunun kendi içinde birleşik olmamasıydı. Daha kapıkulu ilk ortaya çıktığından beri ayrı birlikler halinde örgütlenmişlerdi. Yeniçeriler yeniçeri ağasının buyruğu altında idi, altı bölük sipahisinin ise her bölüğü başka bir ağanın komutasında, Cebecilerin, topçuların da kendi ağaları vardı. Yani bütün kapıkulunun bir tek, birleşik bir komuta örgütü, ya da bütün kapıkulunun komutanı denebilecek bir kişi yoktu; zaten hepsinin efendisi padişahtı. Kapıkulunun en önemli iki grubu olan yeniçerilerin ve sipa-

hilerin konumları, rütbeleri de birbirinden farklıydı. Rütbeleri daha yüksek sayılan, gelirleri de daha fazla olan sipahilerin bir tek komutan altında birleşmesi önlenmişti ama, hiç olmazsa sayıca daha kalabalık olan yeniçerilere karşı bir denge oluşturuyorlardı. Nitekim bu dönemin çalkantılı siyasal yaşamında yeniçeriler azdığında padişah altı bölük halkına, sipahiler ayaklandığında yeniçerilere yanaşıp bunların desteğini elde etmeğe çalışmıştı. Sipahilere ve yeniçerilere ek gelir sağlamadaki farklı tutum da ayni siyasetin sonucuydu.

Kapıkulunun siyasal gücüne karşı ikinci etken ise taşradaki sekbanlardı, ama yukarıda gördüğümüz gibi Kuyucu Murat Paşa'nın Celalî seferleri sekban kırımına dönüşeli kapıkulu rakipsiz kalmıştı denebilir. Özellikle Celalî kalkınmalarının bastırılmasından sonra kapıkulunun İstanbul ve taşradaki üstünlüğü bir süre sonra padişahı ve yöneticileri düşündürmeye başladı. Genç yaşta padişah olan II. Osman payitahtta disiplinsiz, küstah hareketlerine şahit olduğu kapıkulunun 1621'de Hotin seferindeki başarısızlığını da yakından gözlemişti. Birçoğu esnaflığa dalan yeniçerilerin sefere katılmalarını sağlamak bile zor olmuştu. Genç padişah Polonya'ya yürüyüş sırasında sık sık yoklamalar yaparak kapıkulunun disiplinini sağlamaya çalışmıştı.

Birkaç zamandır alıştıkları gevşekliğin birden padişahın hiddetini uyandırması kapıkulunu kuşkulandırdı. Hotin seferi dönüşünde padişahın kapıkulunu dağıtacağı, Anadolu'ya geçip oradaki sekbanlardan yeni bir ordu kuracağı haberleri yayılmaya başlamıştı. 1622 baharında padişah hacca gideceğini ilan edip sefere hazırlandığında yeniçeriler İstanbul'da işi halletmeye karar verip padişahın planlarında etkili olan vezir-i âzam Dilaver Paşa'nın azlini isteyerek saray kapısına dayandılar. Vezirini korumaya çalışan II. Osman yeniçerilerin ayaklanmayı büyütmeleri üzerine önce tahtını kaybetti, sonra da canını. Yeniçeriler, II. Osman'dan önce padişah olduğu halde aklî dengesi olmadığı anlaşıldığı için bir ayda tahttan indirilen I. Mustafa'yı yeniden padişah tanıdılar.

Bu olay dolayısıyla kapıkulunun, özellikle yeniçerilerin gücünün doruğa çıktığı, kendilerinde padişahları tahta çıkarıp indirme, hattâ öldürme cüretini bulabildikleri görülüyor. Tabii sultanların bilgisizliği ve deneyimsizliği, sarayda ve divanda, hattâ ulema arasında çeşitli gruplaşmalar ve çekişmeler, kapıkulunun siyasal önemini ve cüretini arttırmıştı. Bununla birlikte padişahın öldürülmesi, dört yıl önce deli diye tahtta tutulmayan Sultan Mustafa'nın yeniden padişah ilan edilmesi, devlet mensupları ve halk tarafından kolaylıkla kabul edilmesi mümkün olmayan dehşet verici olaylardı. Nitekim yeniçerilerin bu pervasızlığına karşı tepkilerin ortaya çıkması gecikmedi; kısa sürede yeniçeri karşıtı hareketler payitahtı ve bütün ülkeyi kapladı.

İstanbul'da sipahiler padişahın katliyle hiçbir ilgileri olmadığını, bu ci-

nayetin yeniçerilerin işi olduğunu vurgulamak için suçluların cezalandırılması gerektiğini ileri sürerek Sultan Osman'ın öldürülmesinde baş rolü oynayan eski vezir-i âzamın ve diğer bazı kişilerin idamını sağladılar. Daha önemlisi, Antep'te, Trablusşam'da, ve nihayet Erzurum'da valiler ve öteki görevliler yeniçerilere karşı harekete geçtiler. Erzurum beylerbeyi Abaza Mehmet Paşa'nın başını çektiği bu harekette sekban ordusu kuran valiler doğu Anadolu'yu tümüyle ele geçirdiler. Abaza Paşa isyanı ancak iki yıl sonra bastırılabildi gerçi, fakat sekban gücüne dayanan bu başkaldırma sonunda merkezdeki kapıkulu baskısını dengeleyen Anadolu, Celalî ayaklanması sırasındaki önemini tekrar kazanmış oldu. Nitekim merkez ordusuna yenilmesine rağmen, devlet Abaza Mehmet Paşa'yı affetmek ve valiliğini tanımak zorunda kaldı.

Kapıkulunun, ancak kendi aralarındaki uyumsuzluk ve Anadolu sekbanlarının gücüyle dengelenebilen üstünlüğü, kısa aralarla onyedinci yüzyıl boyunca sürdü. Bu dönemde İstanbul'un siyasal hayatında bazı önemli gelişmeler göze çarpıyor. Bunlardan birincisi ve en önemlisi, kapıkulunun siyasal gelişmelere etkinlikle karışabilmek için kendine destek araması. Gerek yeniçeriler, gerek sipahiler siyasal hayata yön verebilmek için sadece zorbalığın, silah gücünün yetmediğini anladılar. Kapıkulu, hiç olmazsa İstanbul halkının desteğini kazanabilmek için dilek ve isteklerinin ulema tarafından onaylanmasını sağlamaya çalıştı. Diğer taraftan tahta geçen padişahların kâh çocuk yaşta, kâh bilgisiz ve deneysiz, hattâ aklî dengesinin kuşkulu olduğu dönemlerde saray halkının, yani padişaha en yakın kişilerin siyasal etkisi de artıyordu. Padişahlar gibi devletin mutlak gücünü simgeleyen divan-ı hümayûn üyelerinin, hattâ vezir-i âzamların siyasal gücü gittikçe zayıflarken, kapıkulu, ulema, saray halkı arasında kurulan geçici, kaypak güçbirliği denemeleri payitaht siyasetine yön veriyordu artık. Buna karşı, Osmanlı siyasal düzeninin ana direği olan padişahın ve devlet kurumlarının eski etkisini yeniden kurmak, disiplinli ve düzenli bir siyasal hayata kavuşarak devletin ana hedefine, ülke topraklarını genişletme çabasına dönmesini sağlamak özlemi de eksik değildi. Bu yüzden zaman zaman, özellikle güçlü kişiliğe sahip yöneticilerin elinde düzenin şaşılacak kadar kısa bir süre içinde yeniden sağlanabildiğine de tanık oluyoruz.

II. SİYASAL DÜZENİN YENİDEN SAĞLANMASI (1623 - 1683)

A. Koçu Bey ve IV. Murat

Osmanlı ülkesinin daha onaltıncı yüzyılın sonlarından beri içinde bulunduğu çalkantıların gittikçe uzaması, kâh Anadolu sekbanlarının, kâh kapıkulunun zorbalıkla yönetime el koyma girişimlerinin artması karşısında durumu anlamaya ve açıklamaya çalışan, çare önermeye çabalayan siyasal gözlemciler de çıkıyordu ortaya. Bazısı tarihçi, bazısı ulema, bazısı bürokrat olan bu yazarlar genellikle sorunların temelinde dirlik sisteminin bozulmasının yattığı inancındaydılar. Örneğin, Osmanlı sarsıntısını açıklamak çabasında olan yazarların en tanınmışlarından biri olan Koçu Bey, IV. Murat'ın emriyle yazdığı risalesinde hem padişahın güçlü olması, hem de timar düzeninin yeniden canlandırılması gereğini vurguluyordu.

IV. Murat 1623'de tahttan indirilen I. Mustafa'nın yerine padişah olduğunda 11 yaşını yeni doldurmuştu. Çocuk yaşta tahta oturan IV. Murat ilk 8-10 yılını kapıkulunun taşkınlığına, Anadolu'nun karışıklığına, Bağdad'ı Şah Abbas'tan geri alma girişimlerinin başarısızlığına seyirci kalarak, çaresizlik içinde geçirmişti. Delikanlılıktan çıkıp genç bir adam olduğunda yönetime ağırlığını koyabilmek amacıyla güvendiği yakınlarından devletin durumunu inceleyen raporlar yazmalarını istemişti. Koçu Bey'in meşhur risalesi bu raporlardan biridir. Kapıkulunun arttırılması ve timarların bozulması risalenin ağırlık noktasını oluşturuyor, fakat yukarıda gördüğümüz gibi merkezî ordunun büyümesi dış ilişkilere, özellikle Avrupa cephelerinde savaş düzeninin değişmesine bağlı olduğundan, Koçu Bey'in eleştirisi pratik bir çözüm getirmedi. Öte yandan Koçu Bey'in padişahın güçlü olması, yönetimi sıkıca elinde tutması hakkındaki sözleri padişahın görüşlerine ve niyetine kesinlikle uyuyordu. Sultan Murat hazırlıklarını tamamladıktan sonra 1632'de yıllardır sabırla katlandığı taşkınlıklara son vermeye girişti. Kapıkulunun büyük çoğunluğunu kendi tarafına çekip küstahlıklarına tanık olduğu elebaşıları ve onlarla işbirliği yapan vezirleri teker teker ortadan kaldırdı. İstanbul'da disiplini sağlar sağlamaz orduyu Safevîler'e karşı sefere çıkardı; bu vesileyle Anadolu'nun durumunu da ele alarak köşe-bucağa çeki-düzen verdi. Bu sayede kapıkulu ve genel olarak

Osmanlı ordusu payitahtta siyasal çekişmelerle uğraşmak yerine asıl amacına, dış hedeflere yöneltilmiş oluyordu. 1640'da genç yaşta ölümüne kadar Sultan Murat, yönetimi ele aldığı sekiz yıl içinde devlet kurumlarını düzeltmeyi ve Bağdad'ı geri almayı başarmıştı.

Bu dönemde sağlanan disiplin IV. Murat'ın yerine geçen kardeşi Sultan İbrahim'in ilk yıllarında da sürdürüldü. Fakat yeni sultan yaşca yetişkin olmasına rağmen padişahlığa hiç hazır değildi. Gençliğinde çok sınırlı bir eğitim görmüştü; üstelik aklı devlet görevlerini kavrayacak durumda değildi. Tahttaki ilk dört yılını, devlet işlerini ağabeyisinin son vezir-i âzamı Kemankeş Kara Mustafa Paşa'ya emanet edip kendi halinde sarayındaki köşesinde geçirdi, ama sonra özellikle saraydaki yakınlarının kışkırtması ile uysal halini bırakıp padişahlığını hissettirmeye girişti. Padişahın tutumundaki bu değişim kısa sürede saray, ulema, kapıkulu, ve divan üyeleri arasında siyasal oyunların ve çekişmelerin yeniden alevlenmesine, IV. Murat'ın şiddet yoluyla sağladığı dengenin ve düzenin bozulmasına yol açtı.

B. Girit Savaşı

Sultan İbrahim'in dört yıl içinde tahttan indirilmesine ve öldürülmesine varan yeni kargaşa döneminin başlıca olayı Girit'i almak üzere Venedik'e karşı savaş açılmasıydı. Osmanlı devletinin orta Avrupa'daki başlıca rakipleri Otuz Yıl Savaşları içinde çalkalanırken, Osmanlılar Tuna kuzeyindeki bağımlı prenslikleri itaate almış, daha sonra Safevî devleti ile olan kavgayı sona erdirmişti. 1645'de Sultan İbrahim ağabeyinin orduda sağladığı disipline dayanarak Girit'i almaya karar verdi. Bir yılda hazırlanan donanma, Yunanistan'da ve Anadolu'da Ege kıyılarına yığılan askeri ve malzemeyi yüklenerek Haziran'da Hanya yakınlarında Girit'e çıktı. İki ay içinde Hanya kalesi Osmanlı eline geçti ama, Girit'in geri kalan kısmı ve en önemli şehri Kandiye hâlâ Venedik yönetimindeydi. Önceki yüzyıllardaki kudretini ve zenginliğini kaybetmiş olan Venedik'in kısa sürede dize geleceği umulurken savaş beklenmedik bir şekilde gelişti ve ancak 1669'da sonuçlanabildi. Osmanlı devletini zaman zaman zor duruma düşürerek tam 25 yıl süren Girit savaşı, Osmanlı deniz gücünün Avrupa denizciliğine göre ne kadar geri kalmış olduğunu ortaya çıkardı.

Venedik, doğu Akdeniz ticaretini Fransız, İngiliz, ve Hollanda tüccarına kaptıralı zayıflamaya yüz tutmuştu gerçi, fakat denizcilik Venedik'in başlıca uğraşı olduğundan, okyanuslarda uygulamaya konulan yenilikleri izleyebilmişti. Venedik donanması, batı Avrupa denizciliğine göre bir-iki adım geriden de olsa, gelişmelere ayak uydurmuştu. Osmanlı ordusu Girit'e çıkınca Venedik, savaşı denize çekmeye çalıştı. Karada Osmanlı gücüne karşı durmak zor olsa bile denizde Venedik donanması etkisini sürdürüyordu hâlâ. Bu nedenle Girit'e ayak basan Osmanlı ordusu Kandiye kuşat-

masına hazırlanırken Venedik donanması da Yunanistan ve Anadolu kıyılarını, Ege adalarını vurmaya girişti. Bu başarılı deniz akınlarının yanı sıra Ege'de deniz yollarını da ele geçirdi Venedikliler; hem Suriye ve Mısır'dan İstanbul'a yelken açan ticaret gemilerine, hem Ege limanlarından Girit' deki orduya erzak, savaş malzemesi, ve asker taşıyan savaş gemilerine saldırmaya başladılar. Osmanlı kara savaş gücünün denizde Venedik donanması tarafından dengelenmesi ile savaş yıllarca uzayacak bir açmaza girmiş oldu.

Savaş uzadıkça maliyeti de süratle arttı. Osmanlı devleti Ege'de Venedik üstünlüğünü kırmaya çabalarken, hemen her yıl yenilen ve dağılan donanmasını yenilemek zorunda kalıyordu. Onaltıncı yüzyıldan beri denizcilik ihmal edilmiş olduğundan hem gemi yapımında, hem gemicilikte beceriksizlik apaçık çıkmıştı ortaya. Her yıl o kadar masrafla yaptırılan gemiler, zorlukla toplanan gemiciler ve kürekçiler peşpeşe Venedik filolarına av oluyordu. Büyük boyda, çok toplu Venedik kalyonlarına karşı hafif kalan çekdiriler yerine Osmanlılar da alelacele kalyon yapımına giriştiler. Fakat 1651'de vezir-i âzam Melek Ahmet Paşa, o zamana kadar görülmemiş büyüklükte bir kalyon yaptırarak Osmanlı denizciliğini çağdaşlaştırma çabasını başlatmak istediğinde, Osmanlı erkânının ve İstanbul halkının gurur ve hayranlıkla gözlediği o muazzam kalyon daha denize indirilirken su aldı, alabora oldu ve Haliç'e gömülüverdi. Bu deniz felâketlerine tanık olan meşhur yazar ve bilim adamı Kâtip Çelebi, Osmanlı denizciliğine dair yazdığı kitabında, yılların ihmalinin biriktirdiği beceriksizliğin ve bilgisizliğin bir çırpıda önlenemeyeceğine işaret ediyordu: «Şimdi zor durumdayken biz gene bildiğimiz, alıştığımız gemilerle savaşı atlatmaya bakalım;» diyordu Kâtip Çelebi, «sonra yavaş yavaş kalyonculuğa geçeriz.»

Venedik filoları Girit'e takviye götüren gemilere engel olup Kandiye savunmasını sürdürdüğü gibi, İstanbul'a erzak götüren gemilerin yolunu kesip payitahtta kıtlık çıkmasına da sebep oldu, hattâ bir-iki defa Çanakkale Boğazı'nın önünde toplanıp ablukaya bile girişti. Girit savaşı sürüncemede kalıp İstanbul'da halk ve devlet güç duruma düşerken Sultan İbrahim de kişisel dengesini iyice kaybetmiş görünüyordu. Zekâsı ve eğitimi devlet işlerini kavrayacak düzeyde olmadığı gibi ruhsal durumu da karışıktı anlaşılan. Amcası Sultan Mustafa kadar olmasa bile dengesindeki bozukluk ortaya çıkmıştı. Girit seferi ve donanma masrafları yetmiyormuş gibi dalkavukların, akıl hocalarının kışkırtması ile çeşitli hevesler peşinde hazineyi boşaltmıştı bile padişah. Anadolu'daki valilerin tekrar merkeze karşı cephe almasına yol açan, İstanbul'da saray ile kapıkulu arasında siyasal alevlenmeleri körükleyen bu davranışlar, sonunda Sultan İbrahim'in tahtını ve canını kaybetmesiyle noktalandı.

1648'de Valide Kösem Sultan, kapıkulu komutanları ve devlet adamları, ulema desteğinde birleşip daha 7 yaşını doldurmamış Şehzade Meh-

met'i babasının yerine tahta çıkardılar. Fakat çocuk padişahın ilk sekiz yılında, 1645'den beri artan siyasal kargaşa daha da yoğunlaştı. İstanbul'da kapıkulu üstünlüğü tekrar yerleşmişti; yeniçeri ocağına dayanan Kösem Sultan ise, IV. Mehmet'in annesi genç Valide Turhan Sultan'la rekabet içindeydi. 1651'de, genç valide sultanı destekleyen saray halkının darbesinde Kösem Sultan öldürülünce saray hizmetlileri kapıkulu komutanlarının karşısında yeni bir ağırlık oluşturmuş oldu. İstanbul bu güç kazanma girişimlerine sahne olurken bazı Anadolu valileri gene kendi başlarına buyruk harekete başlamıştı. Bu sıralarda IV. Mehmet'in ülke yönetimine karışacak hali yoktu tabii. Annesi Turhan Sultan, kendisi deneyimsiz olmakla birlikte iyi niyetle, saray halkının ve kapıkulunun elinde oyuncak olmayacak, durumu dirayetle ele alabilecek bir vezir-i âzam aramaktaydı. Bu belirsiz siyasal durum sürerken Girit savaşının deniz yenilgilerini önlemek de mümkün olamıyordu.

C. Kâtip Çelebi'nin Teşhisi

Girit savaşının masrafları hazineyi tüketirken, İstanbul'un maliye yönetimi duruma çare bulmakta güçlük çekiyordu. Bu sıralarda hazine görevlisi sıfatıyla maliye kâtiplerinin olağanüstü toplantılarına katılan ve devletin sıkıntılarına yakından şahit olan Kâtip Çelebi, Osmanlı devletinin halini inceleyen bir risale yazdı. Yukarıda belirttiğimiz gibi daha 16. yüzyılın sonlarından beri Hasan el-Kafi ve Koçu Bey gibi nice yazar güçlükleri dile getirip çıkar yol göstermeye çabalamışlardı. Kâtip Çelebi'nin 1653'de yazdığı *«Düstur ül-Amel fi-Islah ıl-Halel»*, yani *«Bozuklukların Düzeltilmesi için Rehber»* adlı risâlesi, durumu, önceki yazarlardan daha geniş bir açıdan ele alıyor, Osmanlı siyasal düşüncesinde geçerli devlet görüşüne göre inceliyordu. Kâtip Çelebi'ye göre, hazine darlığı için acil çare aramak boş yere çaba harcamaktı. Devletin ve toplumun genel niteliği bilinmeden, sorunların kökenine inilmeden geçici çare aramak fayda vermeyecekti. Bu yılın hazine açığı kapatılsa bile, köklü sorunlara çözüm bulunmadıkça darlık ertesi yıl tekrar çıkacaktı ortaya. Bu nedenle Kâtip Çelebi hazine uzmanı kisvesini bırakıp âlim hüviyetiyle eğiliyordu sorunlara.

Osmanlı siyasal düşüncesinde adalet kavramını ve hükümdarın yerini incelediğimizde gördüğümüz gibi, toplum dört ana kesimden oluşuyor. Hükümdarın başlıca görevi ise bu dört kesimin dengeli ve âhenkli bileşimini sağlamaktır. Klâsik Yunan'dan beri, İslâm dünyasında olduğu gibi, Orta Çağ Avrupası'nda da geçerli olan tıp anlayışına göre ise, insan vücudunun dokusunda da evrenin dört ana unsuruna karşılık dört sıvı bulunuyor. İnsan sağlığı, bu dört sıvının birbirine baskın çıkmadan dengeli olması demektir. Kâtip Çelebi, siyasal ve toplumsal bozuklukların düzeltilmesi için yazdığı rehberinde, insan vücudu ve toplumun sağlığı arasındaki benzer-

likten yola çıkıyor. Benzerlik sadece her ikisinin de dört unsurdan oluşmasında ve sağlığın her iki durumda da denge demek olmasında değil. İnsan vücudu ne kadar dengeli ve sağlıklı bir yaşam sürse sonunda ölüme mahkûm olduğu gibi, her devlet yapısı da er-geç zayıflayacak, sönüp gidecek. İnsan yaşlandığı gibi devlet de yaşlanıyor.

Kişi çocukluk, gençlik, olgunluk çağlarından sonra ihtiyarlayıp çöktüğü gibi, devlet de çeşitli evrelerden geçip yaşlanacak: Kâtip Çelebi'ye göre kaçınılmaz bir âkibet bu. Kişi ve devlet çeşitli yaşlardan gelip geçtiği için her yaşta, her evrede gerekli denge ve âhenk değişik olacak ister istemez. Gençlik, delikanlılık demek, ateşli olacak genç adam; kişi yaşlandıkça bedenindeki ateş de küllenecek. Bilgili tabip bu durumun farkında olduğu için hastaya ilaç verirken kişinin yaşını dikkate alacak, her yaşa göre değişik perhiz önerecek. İşte devlet yöneticilerinin de devletin yaşının farkında olması, o yaşa uygun bir dengeyi hedef alması gerekiyor.

Kâtip Çelebi'nin insan ve devlet arasında yaptığı benzetmenin bazı önemli sonuçlarına işaret edelim. Bu döneme kadar Osmanlı yazarları Kanuni Sultan Süleyman çağının görkemli ve güçlü günlerinin özlemi içinde, devlet ve toplum kurumlarını 16. yüzyıl ortalarındaki durumuna döndürmeye çalışıyorlardı. Kâtip Çelebi'ye göre ise bu boş bir özlem. Geçmiş günleri geri getirmek ne kişinin harcı, ne devletin. Koçu Bey'in ve diğerlerinin önerdiği gibi timar sistemini yeniden canlandırmak, ya da kapıkulunun sayısını azaltmak, Kâtip Çelebi'ye göre mümkün değil artık. Hazinenin içine düştüğü bunalımda kapıkulu masraflarının en önemli rolü oynadığını Kâtip Çelebi de yakından biliyor gerçi, ama bu durumu devletin çağının gereği sayıyor. Kâtip Çelebi'ye göre Osmanlı devleti gençlik ve olgunluk çağını çoktan geride bırakmış, yaşlılık dönemine erişmiş. Ama kişi, tabibin bilgisi sayesinde gerekli ilaç ve perhizle yaşamını uzatabildiği gibi, devlet de bilgili ve deneyli yöneticilerin elinde kaçınılmaz âkibetini geciktirebilir. Genel olarak kötümser sayılabilir Kâtip Çelebi'nin görüşü, ama hiç olmazsa yazar devletin yaşamının bir süre daha uzatılabileceğini kabul ederek okuyucularının umudu elden bırakmamalarını istiyor.

Hastaya bakan tabibin bilgili olması yetmez, hastaya sözünü dinletmesi, acı bile olsa ilacını içip, tatsız bile olsa perhizi elden bırakmamasını sağlaması gerekir. Toplumun tabibi olan yöneticinin de, hattâ doktordan daha sert davranması, kesinlikle sözünü geçirmesi şart. Toplumdaki hastalık ne kadar ilerlemişse, tedavisi ne kadar zorsa, yöneticinin kesin ve süratli müdahalesi o kadar önem kazanıyor. Osmanlı devletinin 1643'de içinde bulunduğu bunalım da sert, otoriter bir yöneticinin ödünsüz, kesin bakımını gerektiriyor. Kâtip Çelebi'nin deyimiyle bir «sahib üs-seyf», eli kılıçlı bir kişi olmalı bu. Günün padişahı IV. Mehmet henüz 12 yaşına gelmemiş bir çocuk olduğundan Kâtip Çelebi bu sahib üs-seyf'in hükümdar olması gerekmez, herhangi bir yönetici bu görevi yüklenebilir, diyor.

D. Köprülü Mehmet Paşa: Sahib üs-Seyf

Kâtip Çelebi risalesini yazdığında bunu kimin okuyacağını, düşüncelerine kimin önem vereceğini bilmiyordu. Hattâ risalesinin okunup tartışılacağından bile emin değildi. Kâtip Çelebi'yi tanıyan, bilgisine ve zekâsına saygı gösteren devlet adamları yok değildi gerçi, ama bu risalenin gününde ne kadar etkili olduğunu kestirmek kolay değil. Bilinen şu ki, Kâtip Çelebi'nin risalesini yazmasından üç yıl sonra Valide Turhan Sultan, Kösem Sultan'ı bertaraf edeli aradığı deneyimli vezir-i âzamı buldu; Kâtip Çelebi'nin önerdiği «sahib üs-seyf» meydana çıktı. Köprülü Mehmet Paşa idi bu bilgili, güngörmüş, sert, sözünü dinletir «tabip» devlet adamı.

Köprülü Mehmet Paşa devlet dizginlerini ele aldığında on yıldır süregelen bunalım iyice ağırlaşmıştı. Yeniçeri ocağından destek alan Kösem Sultan devrileli İstanbul siyasetine saray halkı hakim olmuştu. 1656'da kapıkulu saray baskısına karşı ayaklanınca bu üstünlük ortadan kalkmış oldu. İstanbul'daki güç dengesinde meydana gelen bu boşluk Köprülü Mehmet Paşa'nın işine yaradı bir bakıma. Fakat aynı yıl Venedik donanması Çanakkale Boğazı'nı kapatıp Limni ve Bozcaada'yı da ele geçirince İstanbul'da endişe iyice arttı. Bu ürkütücü yenilgiden sonra sadaret mührünü alan Köprülü Mehmet Paşa'nın ilk amacı İstanbul'u bile tehlikeye sokan Venedik ablukasını kaldırmaktı. Kış boyunca süren telaşlı hazırlıktan sonra 1657 yazbaşında hem ordu hem donanma Çanakkale Boğazı'na yürüdü. Karadan topçu bataryalarının desteklediği Osmanlı donanması şiddetli bir savaştan sonra Venedik ablukasını kırmayı başardı. Deniz yolları açıldıktan sonra Limni ve Bozcaada da geri alınınca, İstanbul rahat bir nefes alabildi.

Tecrübeli vezir bu başarıya rağmen Venedik'in denizdeki üstünlüğünün farkındaydı. On yıldır olduğu gibi denizden desteklenen orduyla Kandiye kuşatmasında diretmek yerine, Girit savunmasını karadan Venedik'in üzerine yürüyerek çökertmek istedi bu nedenle. Seferin hızının kesilmemesi için Köprülü orduyu Çanakkale'den İstanbul'a döndürmek yerine Edirne'ye yürüttü; ertesi yıl için planlanan Venedik seferinin hazırlıklarını Edirne'de sürdürdü. Fakat o kış beliren yeni bir tehlike Venedik seferinin geri kalmasına ve Kandiye kuşatmasının daha yıllarca uzamasına sebep oldu. Bu durum Tuna prensliklerinde Osmanlı üstünlüğüne karşı bir hareketin başlamasıydı.

Otuz Yıl Savaşları kapanalı Erdel orta ve doğu Avrupa siyasetinde gittikçe önemli bir rol oynamak niyetindeydi. Uzun yıllar Osmanlı devletinin dikkati İran cephesine ve Girit Savaşına çevrilmiş olduğundan Erdel İstanbul yönetimine danışmadan, kendi başına buyruk siyasal ilişkiler geliştirmekteydi. Erdel bu yeni siyasal rolünde, bu dönemde Avrupa siyasetinde önemli bir devlet olarak parlamakta olan İsveç'le vardığı anlaşmaya güve-

niyordu. Hattâ bu yıllarda İstanbul'a gelen bir İsveç elçisi, Erdel-İsveç yakınlaşmasına ve işbirliğine Osmanlı devletinin karşı çıkmamasını sağlamaya çalışmıştı. İsveç elçisinin ve İstanbul'daki Erdel kapı kethüdasının tezi, bu anlaşmanın Polonya ve Avusturya'ya karşı olacağı, bu nedenle genel Osmanlı siyasetine uygun düşeceği şeklindeydi. Halbuki İstanbul yönetimi açısından, bağımlı olması gereken bir prensliğin böyle dış ilişkilere girmesi son derece sakıncalı görülüyordu. Bu nedenle Köprülü Mehmet Paşa Venedik seferini ileriye bırakıp ilk adımda Erdel'in kesin baş eğmesini sağlamaya girişti. Hersek ve Hırvatistan üzerinden Venedik toprağına girmek üzere hazırlanan Osmanlı ordusu yön değiştirip Erdel'e girdi.

1658 yazında vezir-i âzamın komutasındaki ordunun başarıları âsi prens Györgi Rakoczi'yi kaçmaya, Habsburg devletine sığınmaya zorladı. Fakat bir defa daha Köprülü Mehmet Paşa elindeki işi bitirmeye fırsat bulamadan bambaşka bir yönde patlak veren bir tehlikeyle karşılaştı. Bu kere Anadolu'da, vezir-i âzamı hedef alan bir hareket yoğunlaşmaktaydı. Köprülü Mehmet Paşa'nın iki yıldır sürdürdüğü disiplinli, haşin yönetim eyalet valilerinin öteden beri alışageldikleri egemenliklerini tehdit etmeye başlamıştı. Yaşlı vezir-i âzam İstanbul yönetiminin tartışmasız üstünlüğünü yeniden gerçekleştirmek niyetindeydi. İstanbul'da saray halkının, kapıkulunun, ulemanın itaatini sağladığı gibi, eyalet valilerinin de baş eğmesini amaçlıyordu. Dikbaşlı kapıkulu komutanlarını ezdiği, ulemayı sindirdiği gibi taşra görevlilerinin de merkezî yönetime kesin itaatini acımasız bir sertlikle sağlamaya girişmişti. Ne var ki valiler, 17. yüzyıl başından beri süregelen merkez-taşra çekişmesi sonunda elde ettikleri gücü kolay kolay bırakmaya yanaşmıyorlardı.

1657-58 kışında, önce Venedik'e karşı hazırlanan, sonra Erdel'e dönen sefer hazırlıkları sırasında Rumeli'de olduğu gibi Anadolu'da da valilerin askerlerini toplamasını ve Edirne'de orduya katılmasını buyurmuştu vezir. Köprülü'nün hışmından çekinen bazı valiler işi ağırdan aldılar, Edirne'ye yürüyüşü geciktirdiler. Sonunda ordu geciken valileri beklemeden sefere çıkmak zorunda kaldı; yani daha ordu Erdel'e yürürken Anadolu'daki huzursuzluk su yüzüne çıkmıştı. Abaza Hasan Paşa'nın önderliğinde birleşen valiler, hareketlerinin padişaha değil doğrudan doğruya vezir-i âzama, onun keyfî gaddarlığına karşı olduğunu ileri sürüyorlardı. Nice paşanın, vezirin kanına girmişti Köprülü; bu acımasız vezir azledilirse valiler derhal padişahın emrine uyacaklar, dilediği yere sefere çıkacaklardı. Halbuki IV. Mehmet ve Turhan Sultan Köprülü'nün tayininden önceki yatışmak bilmeyen siyasal fırtınaları unutmamışlardı daha. Yaşlı vezirin sertlikle de olsa İstanbul'da disiplini sağlaması, Çanakkale'yi, hattâ İstanbul'u tehdit eden Venedik donanmasını püskürtmesi padişahı ve annesini dirayetli, becerikli, güçlü bir devlet adamı bulduklarına inandırmıştı. Padişah vezirini feda etmeye yanaşmadı bu yüzden.

Abaza Hasan Paşa'nın etrafında toplanan valiler bu durumda Anadolu'da kendi egemenliklerini kurmaya giriştiler. Vezir-i âzamın hükmünü geçersiz sayarak Anadolu'nun her köşesine bildikleri gibi vali tayin etmeye, devlet görevlerini paylaşmaya, kendi adlarına vergi toplamaya başladılar. Erdel seferinden apar-topar Edirne'ye dönen Köprülü ise Abaza Hasan Paşa isyanını mümkün olduğunca kısıtlamaya, daha fazla yayılmasını önlemeye çalıştı. Padişahın ordusu batı uçlarında seferde iken ayaklanan valilerin devleti arkadan vurduğunu belgeleyen bir fetva alarak Anadolu hareketinin «Celalî» olduğunu ilan etti. Bu siyasal hazırlıktan sonra 1959' da Anadolu'ya geçen kapıkulu zor da olsa Abaza Hasan Paşa'nın sekbanlarını geri atmayı başardı. Sonunda Anadolu'daki vali hareketi, ordu gücü ile olduğu kadar siyasal propaganda ve manevralar yardımıyla bastırılabildi.

Bundan sonra Köprülü Mehmet Paşa padişahın yanında kalarak Erdel ve Anadolu'daki gelişmeleri merkezden izledi. Anadolu'ya genel müfettiş olarak gönderilen bir vezir, ülkeyi karış karış tarayarak Abaza Hasan Paşa hareketine katılanları cezalandırdı, reaya elinde bulunması yasak binlerce tüfek toplayarak Anadolu'da tekrardan silahlı hareket çıkması ihtimalini önlemeye çalıştı. Erdel'de ise Osmanlı yönetiminin atadığı prens ile Avusturya'dan destek alan rakipleri arasındaki çatışma sürüyordu hâlâ. Erdel'in batısındaki Yanova ve Varat Osmanlı eyaleti olarak düzenlendi ki prensliği daha sıkı bir kontrol altında tutabilmek mümkün olsun.

Köprülü Mehmet Paşa 1661'de öldüğünde Erdel isyanı daha çözülememişti, Girit seferi ise hâlâ sürmekteydi. Fakat hiç olmazsa hem İstanbul' da hem taşrada devlet otoritesi yeniden kurulmuş, devlet harcamaları sınırlandırılmış, siyasal kurumların düzgün işleyişi sağlanmıştı. IV. Mehmet'in ilk sekiz yılında çeşitli siyasal baskılar ve oyunlarla baş edemeyen vezirler sık sık değiştirilirken, Köprülü'nün eceliyle ölümüne kadar beş yıl sadarette kalması ile siyasal hayatın düzenli bir akışa girmesi mümkün olmuştu.

Tarihçi ve âlim Kâtip Çelebi 1657 sonbaharında öldüğünde, risalesinde önerdiği «sahib üs-seyf»in Köprülü Paşa'nın kişiliğinde belirdiğini gözlemiş olmalı. Gerçi Köprülü'nün sadarete gelişi ancak ilk yılını doldurmuştu ama yaşlı vezirin azim ve şevkle işi ele aldığı belli olmuştu. IV. Murat çağında olduğu gibi 1656'da da devlet düzenini kurmak için ilk adım kapıkulunun kesin baş eğmesini sağlamaktı; devletin, merkezî yönetimin gücü kapıkuluna dayanıyordu hâlâ. Disiplini bozulduğunda yedi başlı ejderhaya dönen kapıkulu, zapt ü rapta alındığında hâlâ ülke içinde ve dışında Osmanlı gücünün en etkili silahıydı. Köprülü Mehmet Paşa daha Kâtip Çelebi'nin sağlığında bu ilk adımı sağlamış, kapıkulu komutanlarını değiştirip padişah askerini güvendiği, ehil ellere teslim etmişti. Çanakkale Boğazı ve Erdel seferlerinde, Abaza Hasan Paşa isyanının bastırılmasında kapıkulunun disipline sokulan gücü baş rolü oynamıştı. Köprülü

Mehmet Paşa yönetiminin başarısı, Kâtip Çelebi'nin siyasal çözümlemesinin ne kadar isabetli olduğunun belirtisi sayılmalı.

E. Yeni Fetih Dönemi

Siyasal endişelerle uğraşmaktan hoşlanmayan IV. Mehmet ve annesi Turhan Sultan, devlet işlerini tümüyle Köprülü'nün yönetimine bırakalı rahat etmişlerdi. Yaşlı vezirin kurduğu düzenin sürdürülmesi ve yarıda kalan girişimlerin tamamlanması için Mehmet Paşa'nın medreseden yetişip sonradan askerî yönetime geçen genç oğlu Ahmet Paşa'yı vezarete getirdi padişah. Medrese eğitimi, ilk olarak ulema mesleğine girmesi, ve vezarete gelişinden sonraki ağırbaşlı ve dirayetli tutumundan dolayı «Fazıl» lakâbıyla anılan Köprülüzade Ahmet Paşa ilk olarak Erdel durumunu ele aldı. 1659'da Eflak yenilmiş ve tekrar Osmanlı egemenliğine alınmıştı; yalnız kalan Erdel Osmanlı hükmünden çıkıp Tuna havzasında bağımsız bir güç haline gelmek amacını bir yana koymak zorunda kalmıştı. Artık Erdel'de durum Osmanlı desteğindeki prensle Avusturya'dan yardım gören rakiplerinin çatışması şekline dönüşmüştü. 1662'de Erdel'e giren Osmanlı ordusu Viyana'ya bağlı prens adayı Yanoş Kemeni'yi yendi ve yeni prens Mihal Apafi'nin korkusuzca yerini almasını sağladı.

Erdel olayları sırasında Avusturya'nın işe karışması ve prenslik adaylarına arka çıkması,. uzun süredir barış içinde süren Osmanlı - Habsburg ilişkilerinin bozulmasına yol açtı. Bu yüzden daha Girit alınamamış olmasına rağmen Avusturya'ya sefer açıldı; 1663 yazında Budin-Viyana arasındaki Uyvar ve diğer bazı uç boyu kaleleri alındı. Fazıl Ahmet Paşa ve Osmanlı ordusu uç boyuna yakın bulunmak ve sefere devam etmek için kışı Belgrad'da geçirdikten sonra tekrar Avusturya üzerine yöneldi. Bir ırmak kıyısında Saint Gothard geçidinde Osmanlı askerinin bir bölümü Habsburg ordusuna yenildi gerçi, fakat ordunun büyük kısmı savaşa hazır olduğundan Avusturya da bir an önce barış yapmaya hevesliydi. Saint Gothard çatışmasından az sonra imzalanan Vaşvar anlaşmasıyla Osmanlı devleti askerî başarısızlığa rağmen savaş hedeflerini elde etmiş oldu. Erdel'in kesinlikle Osmanlı egemenliğinde olduğu yeniden belgelendi Vaşvar anlaşması dolayısıyla.

Avusturya ile barış imzalandıktan sonra Osmanlı devleti nihayet yıllardır sürüncemede kalmış olan Girit seferine eğilebildi. 1657'de Köprülü Mehmet Paşa Venedik tehdidini kaldıralı tam on yıl Girit'ten daha önemli sorunlarla uğraşmak gerekmişti. 1666'da toplanan büyük bir Osmanlı kuvveti Fazıl Ahmet Paşa komutasında Girit'e çıktıktan sonra bile Kandiye kuşatması daha üç yıl uzadı. Çeşitli Avrupa devletlerinden yardım alan Venedik Kandiye'yi çağın en sağlam kalelerinden biri haline getirmişti, bu sayede 1669 yazına kadar savunmayı sürdürebildi. Fakat üç yıl git-

tikçe artan şiddetli Osmanlı baskısı sonunda Kandiye teslim oldu ve Girit adası Osmanlı toprağına katıldı.

Fazıl Ahmet Paşa devleti öteden beri uğraştıran dış sorunları hallettikten sonra orduyu uzun süre boş tutmamak, devlet sınırlarını genişletmek siyasetinin gereği olarak yeni bir fetih alanını hedef aldı. Bu fetih alanı Rusya, Polonya ve Osmanlı ülkelerinin arasında sıkışan, atılgan ve savaşçı olmalarına karşın devlet kurumları geliştirmeden dağınık bir şekilde yaşayan Kazaklar'ın yurdu Ukrayna idi. Önceki bölümlerde gördüğümüz gibi 16. yüzyıl sonlarından beri Kazaklar, Kırım Tatarları'nın karşıtı bir akıncı gücü oluşturmuşlar ve Karadeniz'de güvenliği sarsan akınlara kalkışmışlardı. Nihayet Osmanlı devleti Ukrayna'dan geçip Karadeniz'e akan nehirlerin ağızlarındaki kaleleri sağlamlaştırıp yeni kaleler inşa edince Osmanlı ülkesine Kazak akınları duruldu ve Karadeniz'in güvenliği sağlandı.

17. yüzyıl ortalarından sonra Kazaklar Polonya'nın ve özellikle genişleme siyaseti yürüten Rusya'nın devlet baskısına ve disiplinine zorlanmaktaydılar. Rusya ve Polonya uzun yıllar Ukrayna üzerinde egemenlik kurmak için çatıştıktan sonra 1667'de anlaşmaya vararak Dinyeper nehri sınır olmak üzere bu uç bölgesini paylaştılar. Bu devletlerin yönetimine giren Kazaklar direnmeye çalıştılar. Don Kazakları'nın Rus baskısına karşı ayaklanması 1671'de bastırıldı; Polonya'ya bağımlı Dinyeper Kazakları ise Osmanlı devletinden yardım aradı. İşte bu durum dolayısıyla Osmanlı devleti önce Polonya, sonra Rusya ile savaşa tutuşarak Ukrayna'da egemenlik kurma girişimine katılmış oldu.

Dinyeper Kazakları'nın reisi Doroşenko ve askerinin katılmasıyla 1672' de Polonya'ya sefer açıldı. Buğdan hududunun hemen kuzeyinde Kamaniçe kalesi ve civarındaki Podolya vilayeti ilk hamlede Osmanlı eline geçti. Gerçi ertesi yıl daha asıl Osmanlı ordusu uç boyuna varmadan Jan Sobieski komutasındaki Polonya kuvvetleri Podolya'daki Osmanlı birliklerini dağıtıp Hotin'e girmeyi başardı. Fakat bundan sonra iç bölgelerde Lvov'a kadar uzanan Osmanlı ve Kırım akınlarından yılan Polonya, 1676'da Podolya'yı Osmanlı devletine bırakmayı ve batı Ukrayna'dan el çekmeyi kabul etmek zorunda kaldı.

Polonya'ya karşı Osmanlı gücü baskın çıkmıştı ama daha Polonya ile barış kesilmeden Rusya da karıştı çatışmaya. 1674'de Rus orduları Osmanlı devletine bağımlı Doroşenko'nun Dinyeper nehrine yakın merkezi Çihrin'e saldırınca Kırım atlıları yetişip Doroşenko'yu kurtardı. Fakat kısa bir süre sonra Doroşenko Osmanlı desteğinin kendine bağımsızlık getirmeyeceğini kavradığından bu sefer Rusya'ya döndü; Rus askeri Çihrin'e böylece savaşsız girmiş oldu. 1677'de başarısız bir kuşatmadan sonra Osmanlı ordusu nihayet 1678'de Doroşenko'nun merkezini ele geçirdi. Osmanlı devleti Ukrayna'nın kaypak siyasal zemininde Kazak desteği olma-

dan bu bölgeyi elde tutmaya hazır değildi. Bu yüzden Çihrin kalesi yerle bir edildi ve ordu geri çekildi.

Osmanlı devleti uzun vadede Ukrayna'ya yerleşmek amacını saklıyordu, fakat şimdilik Rusya ile anlaşmaya varıldı. 1681 Osmanlı - Rus anlaşmasını iki taraf değişik yorumluyordu anlaşılan; Osmanlı devleti Dinyeper'e kadar batı Ukrayna bölgesini kendi hükmünde sayarken Rusya aşağı Dinyeper Kazakları'nın kendine bağımlı olduğunu ileri sürüyordu. Osmanlı devleti Kazaklar'ın Karadeniz'e inmesine de izin veriyordu bu anlaşmayla; belki de Dinyeper Kazakları'nı bu şekilde yavaş yavaş Osmanlı kontrolüne çekmek ve alıştırmak amacıyla. Kısa bir süre sonra Ukrayna ve Podolya'da siyasal durum kökünden değişip Osmanlılar geri çekilmek zorunda kaldığından bu bölge üzerindeki Osmanlı emellerini anlamak kolay değil.

III. ZİRVE VE DÜŞÜŞ
(1683 - 1703)

A. *Viyana Seferi*

Osmanlı devleti 1656'da Köprülü Mehmet Paşa sadarete geleli düzenli bir sürece girmişti. 1661'de babasının yerine vezir olan Fazıl Ahmet Paşa da eceliyle öldüğü 1676 yılına kadar tam 15 yıl devleti yönetmişti. Baba-oğul vezir-i âzamların 20 yıllık kudret döneminde Köprülü ailesi ve konağı üyeleri ülke yönetiminde en önemli makamları ele geçirmiş, Köprülü sülalesi imparatorluğun en önde gelen siyasal gücünü oluşturmuştu. Padişah IV. Mehmet gençliğinden beri ava merak salmıştı. yıllar geçtikçe tutku derecesine varan av partileri ile meşgul olan padişah, Köprülü ailesi ve adamlarının ülkeyi çekip çevirmesinden hoşnuttu. Nitekim Fazıl Ahmet Paşa 1676'da ölünce vezirlik mührünü gene bu aile mensuplarından, Köprülü Mehmet Paşa'nın yetiştirmesi ve damadı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'ya verdi.

Fazıl Ahmet Paşa döneminde başlayan Ukrayna çatışması Mustafa Paşa'nın sadaretinde sürdürüldü ve sonuca ulaştırıldı. 1676'da Polonya, 1681'de Rusya ile varılan anlaşmalarla Osmanlı yönetimi Podolya ve batı Ukrayna'ya yerleşmeye hazırlanıyordu. Bu bölgelerde doğrudan İstanbul'a bağlı düzenli yönetim kurulduktan sonra kuzeyden çevrelenecek Buğdan ve Kırım da zamanla kesin Osmanlı toprağı haline gelebilecekti. Avrupa uçlarında Osmanlı devleti en geniş sınırlarına dayanmıştı. Fakat Ukrayna'daki durum şimdilik halledildikten sonra Kara Mustafa Paşa Osmanlı ordusunu orta Avrupa'da yeni fetihlere yöneltti. Köprülü döneminin tek tek Venedik, Polonya, ve Rusya'ya karşı elde ettiği askerî başarılara güvenerek başlatılan yeni fetih girişimi uzun yıllar peşpeşe felaketlere yol açıp Osmanlı devletinin tarihinde ilk defa önemli parçalarını kaybetmesiyle sonuçlanacaktı. Gücünün zirvesine ulaştığı sanılırken imparatorluk tekrar büyük sarsıntılara uğrayıp köklü bir değişim dönemine girecekti.

Fetih hülyalarının birkaç yılda karabasana dönüştüğü bu dönem, Osmanlılar'ın Avusturya ile 1664'de imzalanan ve 1682'ye kadar geçerli olan Vaşvar anlaşmasını uzatmayı reddetmesiyle başladı. Kanuni Sultan Süleyman çağından beri süregelen, arada çıkan savaşlar sonucunda da pek de-

ğişmeyen anlaşmayla Osmanlı ve Habsburg imparatorlukları Macaristan üzerindeki iddialarını bağdaştırmışlardı. Macaristan'ın büyük kısmı doğrudan İstanbul'a bağımlı beylerbeyilikler halinde düzenlenip Osmanlı toprağı olmuştu. Osmanlı vilayetlerinin doğusundaki Erdel, bağımlı bir prenslik olarak durumunu sürdürüyordu. Batıda ise bir zamanların Macar krallığı içinde olan, uç boyunda Hırvatistan'dan kuzeydoğuya, Erdel'e kadar dar bir şerit gibi uzanan bir bölge Habsburg egemenliğinde kalmıştı. Osmanlı ve Habsburg ülkeleri arasında sıkışıp kalan bu dar bölgeye, iki devlet arasında olduğundan «Orta Macaristan» diyordu Osmanlılar. Avusturya 1606' ya kadar bu bölgeyi elde tutmak karşılığında İstanbul'a haraç ödemiş, ancak Zitvatorok anlaşmasıyla Orta Macaristan harcından vazgeçilmişti.

1664'deki Vaşvar anlaşmasından beri Erdel üzerindeki emellerini terketmiş görünen Avusturya, aradan geçen süre içinde Orta Macaristan'daki siyasal durumunu güçlendirmeye ve baskısını arttırmaya girişmişti. Otuz Yıl Savaşları süresince olduğu gibi, Avusturya imparatorluğu ve Macar tebaası arasındaki çatışma, imparatorluğun Katolik baskısına Protestan Macarlar' ın direnmesi şeklinde gelişiyordu. Sonunda Orta Macar bölgesinin soylularından İmre Tököli, bu direnci başarılı bir sonuca ulaştırabilmek umuduyla İstanbul'a başvurdu. Tököli'nin amacı Avusturya hükmünden çıkıp Erdel gibi Osmanlı yönetimine bağımlı bir devlet haline girmekti. Kara Mustafa Paşa Tököli'nin başvurusunu olumlu karşıladı. İmre Tököli Orta Macar kralı ilan edildi ve tahtına oturmasını sağlamak için Avusturya'ya sefer açıldı.

Daha 1682 yılında İstanbul'a gelen Habsburg elçisi Vaşvar barışının yenilenmesi için olanca gücüyle çabalarken, Avusturya ile savaşı aklına koymuş olan Kara Mustafa Paşa İmre Tököli'nin yanına Osmanlı beylerbeyleri katarak Orta Macar toprağına girmesini sağlamıştı bile. Seferden vazgeçmek için Budin-Viyana arasında sınır boyunun en önemli kalelerinden, Osmanlı deyimiyle «Yanıkkale»nin (Raab) terkini şart koşuyordu vezir. Avusturya elçisi savaşsız kale vermeye yanaşmayınca 1683'de iki imparatorluğun savaşa tutuşması kesinleşti.

Kış boyunca Osmanlı ordusu sefer hazırlığına girişirken Habsburg imparatoru da Avrupa'da yardım aramaya koyuldu. Daha birkaç yıl önce Podolya'yı kaybetmiş olan Polonya derhal Avusturya'ya yardımı kabul etti. Alman prensleri ve Venedik de imparatora destek vaadetti. Özellikle papalık, Avusturya'ya karşı bir Osmanlı seferini bütün Hıristiyan âlemine yöneltilmiş bir cihad sayarak Avrupa devletlerinin birleşmesi yolunda şiddetle uğraştığı gibi, ayrıca Viyana'ya önemli para yardımında bulundu. Bu propaganda hamlesi karşısında öteden beri Avrupa siyasetinde Habsburg imparatorluğunun başlıca rakibi olan Fransa bile Avusturya'nın bu zor durumundan faydalanmayı düşünmeden çekimser bir tavır almak zorunda kaldı.

1682 yazından beri herkesin beklediği Osmanlı seferi, 1683 Nisan'ında padişah ve vezirinin Edirne'den yola çıkması ile başladı. Eskiden beri alıştığı üzere padişah Belgrad'da cephe gerisinde kaldı, muazzam Osmanlı ordusu Kara Mustafa Paşa'ya teslim edildi. Seferin kesin hedefi daha belirlenmemişti anlaşılan. İlk Osmanlı amacı Yanıkkale'yi ele geçirmekti, fakat Kara Mustafa Paşa bu kadar büyük bir ordu toplandıktan sonra doğru Viyana üzerine yürümeği yeğliyordu. Osmanlı ordusunun akıncı ileri gücü olarak görev yapan Kırım atlılarının başındaki Murad Giray ve uç boylarında güngörmüş deneyimli diğer bazı komutanların önerisini kabul etmeyen vezir, yol üstündeki Yanıkkale'yi almak için fazla uğraşmadan ordusunu Viyana'ya yürüttü.

Temmuz ortasında Kara Mustafa Paşa Viyana'yı kuşattığında imparator başşehrini terketmiş, Polonya'dan, Saksonya ve Bavyera gibi Alman prensliklerinden gelecek yardımı bekliyordu. Kuşatma, Osmanlılar'ın şehir surlarını top ateşi ve yeraltı patlatmalarıyla yıkma çabalarıyla uzarken Kırım atlıları ve diğer çevik Osmanlı kuvvetleri Avusturya içine akın düzenleyip batıdan gelecek Alman yardımını önlemeye çalışıyordu. Eylül başlarında Jan Sobieski komutasındaki Polonya ordusu ile Habsburg kuvvetleri birleşmiş ve Viyana'ya yaklaşmıştı. Fakat bu arada şehrin durumu gittikçe kötüleşip surları da yer yer yıkıldığından Kara Mustafa Paşa avının düşmesini an meselesi sayıyordu. Yardıma gelen orduya karşı çıkmak yerine bütün gücüyle şehrin üzerine yüklenip Viyana'yı ele geçirdikten sonra yaklaşan Polonya-Habsburg ordusunu karşılamayı umuyordu. Fakat düşman ordusu süratle şehri çevreleyen tepeleri aşıp Kara Mustafa Paşa'nın ordugâhına saldırınca bu kere Osmanlı kuvvetleri iki ateş arasında kalmış oldu. Viyana önündeki savaşta yenilen ordu bozularak süratle Budin'e doğru çekildi.

Budin'de vezir-i âzam dağılan orduyu toparlayıp Osmanlı hududunu korumaya çabaladı; Viyana'yı kurtarmaya gelen Polonya ve Habsburg kuvvetlerini önlemekte ve Viyana savaşında kusurlu görünenleri cezalandırıp Osmanlı ordusunun disiplinini yeniden sağlamaya da çaba gösterdi. Fakat uç boyunda Estergon ve diğer bazı önemli kaleler de Avusturya eline geçtikten sonra padişah bütün bu başarısızlıklardan başkomutan olan vezirini sorumlu tutarak Belgrad'da kışlayan Kara Mustafa Paşa'yı idam ettirdi.

Viyana bozgunu ve bunu izleyen yıllarda peşpeşe gelen yenilgileri inceleyen Osmanlı yazarları bu müthiş felakete bir sorumlu arayınca Kara Mustafa Paşa'yı suçlarlar. Bu dönem olaylarının en tanınmış tarihçisi Silahtar Mehmet Ağa, Kara Mustafa Paşa'nın kibrinden ve azametinden şikâyet ederek Yanıkkale yerine Viyana'ya yüklenmesinin bu ihtirasından doğan büyük bir hata olduğunu vurgular. Viyana'ya gelmekte olan düşman

ordularını durduramayan Kırım hanı ve diğer bazı komutanlar da yenilginin sorumlusu olarak gösterilir. Fakat 1683'de başlayıp 1699'daki Karlofça barışına kadar süren karmaşa dönemini bu vezirin büyüklük hevesine, ya da üç-beş komutanın kusuruna bağlayarak açıklayamayız. Asıl büyük hata, Osmanlı yöneticilerinin Köprülü Mehmet Paşa döneminden beri süregelen disiplinli ve düzenli gidişin orta Avrupa cephesinde başarı getireceğine inanmasıdır. Osmanlı devleti, eskiden olduğu gibi iç durumunu düzeltince nerede, hangi şartlar altında olursa olsun düşmanlarını yenebileceğini sanıyordu. Halbuki Kâtip Çelebi'nin teşhisi iyi anlaşılmış olsa, sağlanan denge ve düzenin ancak yaşlı bir bünyenin görece sağlığa kavuşması demek olduğu görülecekti. Üstelik Osmanlı gücünü sadece kendi geçmişi ile kıyaslamak da yeterli değildi artık. Avrupa süratle değişmekte, Habsburg devleti günbegün güçlenmekteydi. Tam bir yüzyıl önce Hasan el-Kafi'nin Avrupalılar'ın askerî gelişmesi hakkında yazdıklarını unutmuş görünen Osmanlılar, Viyana bozgununu izleyen yıllarda Avrupa'daki gelişmeleri daha yakından izlemek gerektiğini acı bir şekilde anlamış oldular.

B. Osmanlı - Avrupa Savaşı

Öteden beri Osmanlı devletini tanıyan, bilen Avrupalı gözlemciler daha 16. yüzyılın sonlarında iki cepheli savaşlar ve Celalî ayaklanmaları ile uğraşan imparatorluğun, koskoca bir ülke olmasına rağmen için için çürümekte olduğunu, kolayca yenilebileceğini ileri sürüyorlardı. Bu yorumların bir kısmı siyasal amaçlarla abartılmış yargılara dayanıyor. Örneğin Girit savaşı sırasında Osmanlılar'a karşı kendine Avrupa'da destek arayan Venedik, Viyana'da, Paris'te, hattâ Londra'da hiç yorulmadan, usanmadan Osmanlı zaafını anlatıp «Osmanlı'yı Avrupa'dan atmak» çağının geldiğini ilan edip durmuştu. Köprülü düzeni sırasında bile Osmanlılar'ın birleşik Avrupa gücüne karşı duramayacağını, Avrupalılar birleşebilse Müslümanlar elinde ezilen Hıristiyanlar'ın kurtarılabileceğini öne süren misyonerler de eksik değildi. Hattâ bir İsveçli diplomat, Osmanlılar'ın kendilerinde böyle bir korku olduğunu ileri sürer. Claes Rolamb adlı bu İsveç elçisi yukarıda gördüğümüz gibi 1657'de İsveç-Erdel anlaşmasını onaylatmak amacıyla İstanbul'a gelip eli boş dönmüştü. Stokholm'e dönüşünde Osmanlı devletinin durumu hakkında yazdığı raporda anlattığına göre, güya Osmanlılar, kuzeyden gelecek sarışın bir ırkın (kavm-i esfer) kendilerini yenip devletlerini sona erdireceğine inanırlarmış. Osmanlılar'ın o dönemde İsveç'e «Sfed» dediklerine ve bu ismin «esfer» (sarı) kelimesine benzerliğine dikkati çeken Rolamb, 17. yüzyıl ortasında güçlü bir devlet haline gelmekte olan İsveç'in bu sarışın ırkı temsil edebileceğini umuyordu. Daha sonraki yüzyıllarda güçlenen Rusya karşısında özellikle 19. yüzyıldaki Osmanlı gerilemesini akla getirdiğimizde «sarışın ırk» hakkındaki kehanet

ilginçleşiyor; Osmanlılar'ın yıldız falına meraklı olduğu da malûm; ama Rolamb'ın bu hikâyeyi nereden çıkardığını bilmek kolay değil.

Biz kehaneti bir yana bırakıp terihe dönelim. Osmanlı zaafı hakkında neredeyse yüzyıllardır söylenenler, Viyana önündeki bozgun ve geri çekilme sırasında kuvvet kazandı. Papanın daha Viyana seferinden önce başlayan çabaları başarıya ulaştı ve Osmanlı devletine karşı bir Avrupa-Hıristiyan birliği oluşturuldu. Son on beş yıl içinde teker teker Osmanlı gücüne yenilen Venedik, Polonya, ve Rusya da savaşa girince Osmanlı devleti dört cephede birden savaşmak zorunda kaldı.

Genel savaşın ilk yılında, 1684'de, Polonya Kamaniçe'ye, Venedik Bosna'dan Mora'ya kadar Adriyatik kıyılarındaki Osmanlı kalelerine saldırırken Avusturya orduları Budin'i kuşattı. Budin dört aya yakın süren bu baskıdan zorlukla kurtarılabildi ama uç boyunda diğer bazı kaleler elden çıktı. Venedik donanması da Preveze'yi ve Ayamavra adasını aldı. Ancak Podolya cephesinde Kırım kuvvetlerinin yardımıyla Polonya hücumu başarıyla geri atılabildi. Ertesi yıl da Polonya ve Venedik'e karşı Osmanlı savunması başarılı oldu ama, Estergon önünde Avusturya Osmanlı ordusunu yenince Uyvar da düştü. Habsburg cephesindeki durum 1686'da daha da ağırlaştı. Avusturya orduları Budin'i kuşatınca yardıma gelen Osmanlı komutanları şehir savunmasına destek olamadılar. Macaristan'ın merkezi Avusturya eline geçtiği gibi bozulup çekilen Osmanlı kuvvetlerinin ardında kalan diğer önemli kaleler de düştü.

1687'de Osmanlılar genel savaşın en felaketli yılını yaşadılar. Avusturya cephesine ağırlık veren Osmanlı yönetimi Mora savunmasını ihmal edince Venedik yarımadayı tümüyle işgal etti. Macaristan'da ise 1526'daki büyük Osmanlı zaferiyle ülkenin Kanuni Sultan Süleyman'ın eline geçmesine sahne olan Mohaç yakınlarında Osmanlı kuvvetleri Habsburg ordusu önünde bozulup dağılınca Belgrad'a kadar bütün Macar toprağı terkedilmiş oldu. Bir kere daha Kamaniçe'ye saldıran Polonya ordusu geri atıldı ama Mora'nın, hele Macaristan'ın kaybı karşısında Podolya'daki başarı Osmanlı ordularının moralini düzeltmeye yetmedi. Belgrad önünde paniğe kapılan ordu üstüste gelen bozgunlardan komutanlarını, hattâ padişahı sorumlu tutarak önce kendisine yeni bir serdar seçti, sonra İstanbul'a yürüyüp IV. Mehmet'i tahttan indirdi.

Çocukluğundan beri devlet yönetimini önce annesine, sonra da Köprülü sülalesi vezirlerine terkeden IV. Mehmet, padişahların sefere çıkmadıkları zaman başlıca geleneksel uğraşı olan ava merak sarmıştı. Yönetimin başarılı olduğu sürece padişahın av tutkusu aşırı görülmediği halde, dört yıldır peşpeşe gelen yenilgilerden sonra, hele hazine darlık içindeyken, büyük çapta av partileri padişahın israfının ve ilgisizliğinin göstergesi olarak askerin, devlet adamlarının, ulemanın, hattâ halkın tepkisine

yol açtı. Budin'in düşmesi ve Macar ülkesinin elden çıkması üzerine av tutkusu IV. Mehmet'in tahtına mal oldu.

Fakat padişahın değiştirilmesi, savaşın akışının değişmesine yetmedi. Mora'nın işgalini tamamlayan Venedik kuvvetleri bu kez Ege'den Yunanistan kıyılarını tehdide başladı; Polonya da Kamaniçe üzerindeki baskıyı sürdürdü. Bu cephelerde Osmanlı savunması başarılıydı ama Avusturya cephesi yeni felaketlere sahne oldu. Ordu İstanbul'da padişahı tahttan indireli bütün disiplinini kaybetmişti. Seferde iken ulufe alamayan kapıkulu 1687-88 kışında bunun acısını çıkartmak için vezir ve paşa konaklarını yağmaladıkları gibi şehir esnafını da ezmişlerdi. İstanbul'da aslan kesilen ordu cephede disiplinsiz bir bozgun içinde önce Belgrad'ı, arkasından Niş'i ve Üsküp'ü bile terkedip geri çekildi. Belgrad'ın düşmesi üzerine 1689'da Osmanlı yönetimi Viyana'ya elçi gönderip barış istemişti, ama Habsburg imparatoru Osmanlı bozgunundan yararlanmak için bu girişimi reddetti. Barış girişimi sonuç vermeyince Köprülüzade Fazıl Mustafa Paşa'nın sadareti sırasında toparlanan Osmanlılar 1690'da Belgrad'ı geri alıp hiç olmazsa Sırbistan'ı kurtarmayı başardılar. Ertesi yıl Fazıl Mustafa Paşa savaşı Belgrad'dan kuzeye, Macaristan'a aktarmak niyetiyle yürüdü, fakat Salankamen savaşında vezir şehit olunca ordu tekrar bozuldu; Macaristan'ı geri almak umudu suya düştü böylece.

1688 ve 1689'da Sırbistan'dan Makedonya'ya kadar inen Avusturya kuvvetlerinin geri atılması sadece Fazıl Mustafa Paşa'nın orduya çeki-düzen vermesi sonucu değildi. Habsburg imparatorluğu bir yandan Osmanlı ülkesinde savaşırken bir yandan Avrupa çapında Fransa karşıtı bir cepheye katılmıştı. Avusturya'nın batı sınırında Fransa'ya karşı savaşması Osmanlılar'ın işine yaradı, Macaristan cephesinde yeni bir denge oluştu. 1693'de Avusturya'nın Belgrad kuşatması, ertesi yıl Osmanlı ordusunun Varadin'i alma girişimi başarısız oldu; yani Avusturya Sırbistan'a girmekten, Osmanlılar da Macaristan'ı geri almaktan umudu kestiler. 1695'de Osmanlı - Avusturya savaşı Tamişvar'da yoğunlaştı. Padişah II. Mustafa'nın bizzat katıldığı seferlerdeki başarılar sonucu Olmanlılar hiç olmazsa Tamişvar'daki durumlarını sağlama aldılar. Bu başarılardan sonra padişah 1697 seferinde bir defa daha Macaristan'ı ele geçirmeyi denemek istedi. Fakat Belgrad'dan kuzeye, Segedin'e doğru yürüyen Osmanlı ordusu Zenta'da tekrar yenilince artık savaşın sonu görünmüş oldu.

Bir önceki yıl Azak kalesi Rusya'nın eline geçmişti. Ege'de Venedik saldırıları durdurulmuştu ama Dalmaçya kıyılarını ve Mora'yı kurtarmak mümkün görünmüyordu. Avusturya cephesindeki denge de kolay kolay değişmeyecekti. Kara Mustafa Paşa'nın Viyana seferinden beri 15 yıldır dört cephede birden çarpışan Osmanlı yönetimi uğradığı kayıpları bağrına basıp barışa yanaşmaya razı oldı. 1698-99 kışında Osmanlı-Avusturya ül-

keleri arasındaki ateşkes çizgisi üzerindeki Karlofça'da sürdürülen görüşmeler bir genel barış sözleşmesiyle sonuçlandı.

C. Savaşın ve Barışın Etkileri

Azak'ın, Ukrayna ve Podolya'nın, Erdel ve Macaristan'ın, Dalmaçya kıyıları ve Mora'nın elden çıkması Osmanlı ülkesinde devlet adamları, asker, ve halk arasında geniş yankılara yol açtı. Sultan II. Mustafa, Köprülü ailesinden sadr-ı âzam Amcazade Hüseyin Paşa, Karlofça'daki Osmanlı delegesi reis ül-küttap Rami Mehmet Efendi, ve Şeyhülislam Feyzullah Efendi barışa taraftar olmuşlardı. Barış yanlıları onbeş yıllık savaşın ülkede yarattığı yıkıma işaret ederek düşmana kaptırılan toprakları geri alabilmek için önce devletin iç durumunu düzeltmek gerektiğini vurguluyorlardı. Üstelik, Osmanlı devleti Viyana'dan Karlofça'ya kadar uzayan süre içinde dört Avrupa devleti ile birden çarpışmak zorunda kalmıştı. Avrupalılar birleşik olduğunda savaşa devam imkânsızdı. Barış sağlanıp iç durum düzeltildikten sonra ileriki yıllarda Osmanlılar Avrupa devletleri ile teker teker hesaplaşıp kayıplarını geri alabilirdi.

Bu ihtiyatlı görüşün karşısında, kaybedilen topraklar Osmanlı egemenliğine alınmadan barışı reddederek savaşa devam etmek isteyenler de az değildi. Savaş yanlılarının görüşüne göre Osmanlı devleti savaşın ilk 5-6 yılında büyük kayıplara uğramıştı gerçi, fakat 1690'dan beri durum değişmişti. Avrupalı müttefiklerin en kuvvetlisi olan Avusturya on yıldır Fransa ile de savaşmaktaydı. Avusturya iki cephede savaşmak zorunda kalalı hiç olmazsa Tamişvar'da savaşın akışı Osmanlı lehine dönmüştü. Şimdi pes etmek zamanı değildi; batı Avrupa siyaseti yeniden savaşa dönüşürse Avusturya Macaristan'ı Osmanlılar'a kaptırabilirdi. Tabii Osmanlı yöneticileri savaş ve barış tezlerini tartışırken Fransa savaş yanlılarına arka çıkıyor, Avusturya'nın batı Avrupa'daki müttefikleri İngiltere ve Hollanda'nın İstanbul'daki elçileri de Osmanlı barış görüşünü destekliyordu. Yani Karlofça barışı öncesi Osmanlı devleti genel Avrupa siyasal dengesi içinde yer alıyordu. Barış anlaşmasının imzalanmasına engel olamayan Fransızlar ve Osmanlı savaş yanlıları durumu değiştirebilmek için fırsat kollamaya başladılar.

Karlofça barışı Balkanlar'da ve Ukrayna'da geniş çapta toprak kaybını belgelediği gibi, Avrupa sınırlarında yeni bir düzenin de habercisi oldu. Daha önce gördüğümüz gibi, daha 16. yüzyılın sonlarında orta Avrupa'ya yönelik Osmanlı akıncılığı, bu uç boylarında kalelere dayalı savunma çizgilerinin oluşmasıyla sönmeye yüz tutmuştu. Rumeli akıncıları hele 1596'daki Haçova savaşında ağır bir darbe yedikten sonra artık bir daha etkin bir güç oluşturamamışlardı. Onyedinci yüzyıl boyunca hem

Balkan, hem Kafkas cephelerinde Osmanlı ordusunun hafif, çevik kuvveti, Osmanlı deyimiyle «rüzgâr gidişli» Kırım atlılarından oluşuyordu. Tabii Kırım hanları kendi başlarına da Polonya ve Rusya içine akınlar salıp elde ettikleri ganimet malını, özellikle esirleri, Osmanlı pazarlarında satarak önemli gelir sağlıyorlardı. Daha 17. yüzyıl başlarında Dinyeper ve Don Kazakları Osmanlı kıyıları için tehlike oluşturmaya başladığında, Polonya ve Osmanlı devleti emirlerindeki Kazakları ve Kırım Tatarlarını dizginlemek konusunda anlaştıklarından Kırım atlılarının akın alanı daralmıştı zaten. Karlofça barışı ile Polonya'nın yanında Rusya da Kırım akınlarının durdurulması zorunluluğunu Osmanlı devletine kabul ettirdi.

Kırımlılar bu zoraki dizginlemeyi yediremediler kendilerine. Bu tutumlarıyla Kırımlılar Osmanlı savaş yanlılarının doğal müttefiki oldular. Nitekim Karlofça barışının imzalanmasından daha iki-üç yıl geçmeden Rusya'nın barışa aykırı davranışları sezildiğini öne sürerek hemen akına kalkmağa davrandılar. İstanbul yönetimi Rusya'nın böyle bir tutumda olmadığını saptadığı halde, Kırım'daki durumu güçlükle yatıştırabildi. Bundan sonra da, 1774'de Kırım Osmanlı egemenliğinden koparılıncaya kadar İstanbul yönetimi Kırım hanlarını ve ileri gelenlerini maaşa bağlayarak akıncılığın önlenmesinden doğan zararı karşılamaya çalıştı.

Kırım böylece Osmanlı yönetimine çok daha bağımlı bir hale girerken, diğer bağımlı devletçiklerin durumu da yeni bir önem kazanmıştı. Macaristan ve Erdel'in kaybından sonra Habsburg sınırı Eflak ve Buğdan'ı batıdan çevreliyordu. Kuzey'de Kamaniçe elden çıkınca Polonya da yeniden Buğdan'a komşu olmuştu. Osmanlı yönetimi bu prensliklerin dış âlemle ilişkilerinde çok tedbirli davranmak zorundaydı. Eflak ve Buğdan'ın Polonya ve Avusturya'ya yönelmesini önleyebilmek için Buğdan'ın kuzeyinde Hotin, Eflak'ın batısında Orşova ve Tuna üzerindeki Adakale birer kilit noktası olarak önem kazandılar. Fakat bu iki prensliğin Osmanlı yörüngesinde kalmasını sağlamak için bu savunma noktalarının güçlendirilmesinin ötesinde, yönetimlerinde de değişiklik yapıldı.

1683-1699 savaşı sırasında gerçi Buğdan ve Eflak İstanbul yönetimine karşı çıkmaya kalkışmamışlardı. Buğdan, Macaristan cephelerine giden Kırım kuvvetlerine geçit olduğundan isyana yeltenmesi söz konusu olamazdı. Eflak voyvodası ise savaş boyunca bir yandan Avusturya ile hoş geçinmeye özen gösterdi ama, Osmanlı devletine karşı görevlerini yerine getirmeyi de ihmal etmedi. Savaşın tozu-dumanı durulup Karlofça'da sınır kesildikten sonra, Eflak ve Buğdan voyvodalarını İstanbul'a daha bağımlı hale getirebilmek için yönetimi yerli Romen beylerine bırakmak yerine, İstanbul'un Fenerli Rum ileri gelenlerine vermeye başladı Osmanlı devleti.

Bu prenslikler halkının çoğu Ortodoks mezhebinden olduğundan zaten öteden beri Fener'deki patrikhane ile sıkı ilişkileri gelişmişti. Bir

yandan da Fenerli Rum aileleri Eflak ve Buğdan ticaretinde önemli bir rol oynamaktaydılar. Onyedinci yüzyıl boyunca Tuna kuzeyine yerleşen, fakat İstanbul'la ilişkilerini de sürdüren Rum tüccarlarının sayısı az değildi. Kalburüstü Rum aileleri İstanbul'da devlet kapısı için de çeşitli hizmetler görüyorlardı. Müslüman Osmanlı aydınlarının gittikçe içine kapanık İslâm dünyasına dönük bir tutuma girdiği bu dönemde Avrupa'da eğitim görmüş Fenerliler'e sık sık rastlanıyordu. Avrupa kültürünü ve dillerini bilen, bir yandan da İstanbul'un ticaret hayatında önde gelen Fenerliler, Osmanlı devletinin Avrupalı elçilerle görüşmelerinde ön plana çıkmaya başlamışlardı. İşte 18. yüzyılda Eflak ve Buğdan yönetimi, İstanbul'un siyasal ve ekonomik hayatıyla içiçe yaşayan bu Fenerli Rumlar'a teslim edildi. İstanbul'dan Eflak'a ya da Buğdan'a giden voyvodalar, beraberlerinde götürdükleri maiyetlerine dayanarak, ya da daha önceden Bükreş'e, Yaş'a, Tirgovişte'ye yerleşmiş Rumlar aracılığı ile yönetimi ele aldılar. Tuna aşırı prensliklerde Romenleşen Rumlar ve Rumlaşan Romenlerden oluşan yeni bir yönetim tabakası gelişti yavaş yavaş. Bu yeni Rum - Romen kırması yönetim İstanbul'a da sıkıca bağlı olduğundan Eflak ve Buğdan'ın Osmanlı devleti ile ilişkileri düzenli bir şekilde yürüdü.

Karlofça ile noktalanan savaş sırasında bağımlı devletçiklerin İstanbul'la ilişkilerini sıkılaştırmak gereği ortaya çıktığı gibi, Balkanlar'da doğrudan doğruya Osmanlı egemenliğinde yaşayan Hıristiyan reayanın durumu da önem kazanmıştı. Nasıl Osmanlı genişlemesi ordunun gücüyle olduğu kadar yönetimin dürüstlüğü sayesinde sağlanmışsa, şimdi Osmanlı toprak kayıplarında da düşmanın üstünlüğü yanında reayanın bezginliği de rol oynuyordu. Savaş boyunca Venedik zaman zaman Mora'da Rum halktan, Dalmaçya kıyılarında Hırvat, Karadağlı, ve Hıristiyan Arnavut reayadan destek alabilmişti. Macaristan cephesinde ise 1689'da Niş'e, Üsküp'e kadar ilerleyen Avusturya ordularının peşinden ayaklanan Sırp çetelerine rastlanmıştı. Osmanlı reayasının düşmana destek olmasında, ya da savaş kargaşasını fırsat bilip silaha sarılmasında şimdilik milliyetçilik duygularından söz etmek mümkün değil tabii. Fakat reayanın Osmanlı yönetiminden şikâyetçi olduğu, devlet düzeninin zayıfladığı dönemlerde artan vergi yükünün altında ezildiği de anlaşılıyordu. Nitekim Osmanlı yönetimi daha savaş sırasında, örneğin Fazıl Mustafa Paşa'nın sadaretinde, reayanın şikâyetleri ile ilgilenmeye, yer yer vergi borcunu silip halkın üzerindeki yükü hafifletmeye çalıştı. Bu tedbirler Karlofça'dan sonra da sürdürüldü.

Reayanın, yönetimdeki aksaklıklar yüzünden, ya da merkezin siyasal etkisi zayıfladığı dönemlerde zorba yöneticiler elinde ezilmesine karşı Anadolu'da daha yüzyıl önce ayaklanmalar görülmüştü. 1590-1610 arasındaki Celalî kargaşasının Anadolu'yu kasıp kavurmasına karşılık Balkanlar'daki durumun nisbeten sakin kalabilmesi, Anadolu'da köylü ve yörük

Türk-Türkmen reayanın silahlanıp sekbanlığa geçtiği sırada Balkanlar'daki Hıristiyan reayanın silahtan-savaştan uzak kalması ile açıklanabilir. Onyedinci yüzyıl sonuna gelindiğinde ise artık Rumeli'de de silahlı reaya ortaya çıkmaya başlamıştı. Bunların bir kısmı devlete karşı ayaklanırken bir kısmını da savaş gerekleri yüzünden devletin kendisi silahlandırdı; tıpkı yüzyıl önce Anadolu'da olduğu gibi. Hattâ cepheye asker yetiştirebilmek için bir ara genel seferberlik bile ilan edildi. Özellikle Bosnalı ve Arnavut, savaşkan ve cephelere yakın Müslüman reaya idi devletin silahlandırdığı ve savaşa soktuğu. Eski Osmanlı düzeninde reayanın askerliği söz konusu değilken, savaş yıllarının bunalımı dolayısıyla başlatılan bu yeni girişim 18. yüzyıl süresince gelenekleşti. Savaşçı Müslüman reayanın komutanları, özellikle Arnavut beyleri, Karlofça'yı izleyen yıllarda Rumeli'nin yönetiminde gittikçe artan bir rol oynadılar. Ayrıca Osmanlı ülkesinde âyanlık kurumunun gelişmesinde de bu yeni askerlik düzeninin payı büyük oldu denebilir.

Savaş sırasında Osmanlı devleti Safevî sınırının güvenliğini ihmal etmemeye çalıştı ama aslında bütün gücünü Avrupa cephelerine yöneltmişti. Bu sırada daha savaşın ilk yıllarında bütün askeri Rumeli'ye geçmiş olan Anadolu'da Celalî dönemini andıran yeni sekban hareketleri belirmeye başlamıştı. Avrupa cephelerinin sıkışık durumunda devlet Anadolu sekbanını zorla sindirecek halde değildi. Sekban bölükbaşılarını rütbe karşılığı kendine bağlayıp Anadolu'nun bu düzensiz fakat yıkıcı olabilecek gücünü Avusturya'ya karşı yöneltmeyi denedi sultan. Sekban bölükbaşılarının en tanınmışı Yeğen Osman'a önce paşa rütbesiyle sancakbeyliği verildi, sonra Anadolu'nun bütün dağınık sekbanlarını toplayıp kendi emrinde Rumeli'ye geçirmesi için sekban başkomutanlığı anlamında yeni bir ünvan, «serçeşmelik» verildi. Hattâ 1687'de Avusturya önünde bozulup geri çekilen kapıkulunun İstanbul'a yürüdüğü sırada padişah Yeğen Osman Paşa'nın sekbanlarının kendini koruyabileceğini bile düşünmüştü. IV. Mehmet'in tahttan indirilmesinden sonra İstanbul'da kapıkulu azgınlığının yarattığı karışıklık havasında Yeğen Osman Paşa Avusturya cephesinde bir ara serdarlığı bile ele geçirdi. Fakat 1688'de Belgrad'ın düşmesine sebep olunca kendi sekbanları bile yüz çevirdi ve Yeğen Osman Paşa idam edildi. Anadolu sekbanları da cephelere dağıtıldığından bir daha büyük çapta bir olay çıkmadı. İstanbul yönetimi daha savaş sonuçlanmadan Anadolu'da yörük aşiret halkını, Türkmenleri yeni bir Celalî dönemi yaşanmasın diye yerleşik köylü hayatına geçmeye zorladı. Karlofça'dan sonra da genel olarak reayanın durumunu düzeltici tedbirleri ihmal etmedi devlet. Savaş yıllarının ağırlaşan vergi yükü indirildi, ödenmemiş bazı vergiler silindi. Savaş alanlarına yakın Hıristiyan reayanın cizyesi bile bir yıl için affedildi; Osmanlı devleti savaşın açtığı yaraları sarmaya çalıştı bu şekilde.

D Edirne Vakası

Barışın imzalanmasından dört yıl sonra, 1703'de padişah II. Mustafa'nın bir kapıkulu-ulema darbesiyle tahttan indirilmesi, dönemin güçlü şeyhülislamı Feyzullah Efendi'nin ayaklanan asker tarafından öldürülmesi. Osmanlı tarihinde Edirne Vakası diye bilinir. Bu olay görünüşte Karlofça ile ilgili değil, fakat olayın genel niteliğine baktığımızda 1703'deki Edirne Vakası'nın 1683'den beri süregelen 20 yıllık sarsıntının noktalanması olarak görebiliriz.

Ortada yeni bir savaş ya da genilgi olmadığı halde padişahın tahttan indirilmesine kadar varan olay, 1703 Temmuz'unda Gürcüstan üzerine açılan sefere gönderilecek bir grup cebecinin, birikmiş maaşlarını almadan sefere çıkmayı reddetmesi ile başladı. Cebeciler İstanbul'da ayaklanırken padişah ve devletin en üst yönetim kadrosu Edirne'deydi. İstanbul'da cebecileri bastırması istenen yeniçeriler de ayaklanmaya katılınca olay alevleniverdi. Kapıkuluna İstanbul'daki ulema da can ü gönülden arka çıktı; hep birlikte Edirne'ye yürüyüp padişaha türlü dertlerini anlatmaya karar verdiler. İstanbul'daki asker ve ulemanın en büyük şikâyeti, doğrudan doğruya padişahın büyük saygı duyduğu ve bağlandığı şeyhülislamı Feyzullah Efendi'dendi. Edirne'ye varan şikâyetçi heyet isyancı muamelesi görüp hapsolununca, hele padişah İstanbul'dan yürüyüşe geçen orduya karşı Rumeli'de asker toplamaya kalkışınca, isyanın faturası daha da büyüdü. Sonunda şeyhülislamını feda etmesine karşın bir ay içinde padişahın kendisi de tahtından oldu.

Basit bir maaş dâvası gibi görünen, bir avuç cebecinin kazan kaldırması ile başlayan olay neden bu kadar büyüyüverdi? Neden şeyhülislam isyancıların hedefi oldu birden? Cevabın bir bölümü kapıkulunun durumu ile ilgili. Karlofça'dan beri barış dönemine geçeli devlet bir yandan reayaya kanat germek için vergileri azaltırken, bir yandan da masraflarını kısmaya çabalıyordu. Savaş sırasında kapıkulunun sayısı durmadan arttırılmış, bazıları yeniçeri ailelerinden, binlerce kişi padişah ulufesine bağlanmıştı. Barış döneminde bu kişiler defterden silindiği gibi, geri kalan kapıkulunun ulufesi de hâlâ aksamaktaydı. Kapıkulu zaten genel olarak Karlofça'ya karşı çıkan, savaşı sürdürmek isteyenlerden yanaydı. Barışın beşinci yılında kapıkulu kendini ezilmiş, padişah gözünde önemini kaybetmiş hissediyordu. Padişah askerinden yüz çevirmiş gibiydi. Bu durumda kapıkulunun tümden isyancı cebecilerle birleşmesi güç olmadı.

II. Mustafa'nın tahttan indirilmesinde rol oynayan ikinci bir faktör Edirne-İstanbul rekabetiydi. Yarım yüzyıldır, Köprülü Mehmet Paşa'nın vezirliği döneminden beri âdeta Edirne payitaht olmuş, İstanbul ikinci plana düşmüştü. Aslında İstanbul gibi Bursa ve özellikle Edirne de sultan şehriydi. İstanbul'da olduğu gibi Edirne'de de padişah kapısı dışında san-

cakbeyi, beylerbeyi gibi bir yönetici bulunmuyordu. Daha İstanbul alınmadan Edirne'de geniş bir saray yaptırılmıştı; Edirne sarayının bostancıbaşısı Edirne şehrinin yöneticisi de sayılıyordu. Köprülü Mehmet Paşa vezir olduktan sonra Venedik ve Erdel seferleri yüzünden orduyu İstanbul'dan çıkarıp Edirne'yi hazırlık merkezi haline getirmişti. O sırada daha delikanlılık çağında olan IV. Mehmet'in de Edirne'de kalmasını, vaktinin çoğunu İstanbul dışında geçirmesini, avla uğraşmasını vezir tavsiye ediyordu. 1657'den beri hem IV. Mehmet, hem de kendisinden sonraki sultanlar Edirne'yi yeğlemeye başladılar.

İstanbul daha 1580'lerden beri çeşitli ayaklanmalara, kargaşalara sahne olmuştu. II. Osman'ın öldürülmesi, IV. Murat'ın gençliğinde kapıkulunun küstahlığı, IV. Mehmet'in çocukluğunda yeniçeri ağalarının zorbalığı daha hatırlardaydı. Ondördüncü yüzyılda sultanın durumunu sağlamlaştırmak, diğer beylerin rekabetini bastırmak ve sindirmek için geliştirilen kapıkulu, 17. yüzyılda efendisini parmağında oynatır hale gelmişti. IV. Murat ve Köprülü Mehmet Paşa gibi «sahib üs-seyf» disiplincilere göre, kapıkulunu aylak oturup siyasetle uğraşır durumdan almak için sefere çıkarmak gerekiyordu. Fakat İstanbul'un kargaşasında kapıkulunun dışında başka faktörler de vardı. Ulemadan olsun, paşa ve beylerden olsun, belli bir mansıbı olmayan, yeni bir göreve atanmayı bekleyen büyük bir kalabalık İstanbul'da oturuyor ve payitahtın siyasal oyunlarına katılıyordu. «Ma'zûl» olarak görev bekleyen ulema ve ümeranın iş başındakileri kötüleyip düşürmeye çalışması, bu grupların kapıkulunun huzursuzluğundan faydalanmayı umması, İstanbul'un siyasal çalkantısında önemli rol oynuyordu. İşte IV. Mehmet'ten beri padişahlar âdeta İstanbul'dan, kapıkulu baskısından, mazûl paşa ve efendilerin siyasal entrikalarından kaçarcasına Edirne'ye yerleşir olmuşlardı.

II. Mustafa da önce sefer dolayısıyla Edirne'ye gitmiş olduğu halde barış döneminde de İstanbul'u ihmal etmekteydi. Hele padişah Edirne'de yeni saraylar yaptırmaya başlayınca İstanbul'daki kapıkulunun, ulema ve ümeranın telaşı büsbütün arttı. Devlet giderini kısmaya çalışırken padişahın Edirne'deki yeni planlarına gereksiz masraf ve israf diye karşı çıktılar. Tabii aslında telaşın sebebi, bu yeni saraylar dolayısıyla padişahın iyice Edirne'ye yerleşmek fikrinde olduğunun anlaşılmasıydı. Devlet memurları padişahın Edirne'ye yerleşmesiyle siyasal ağırlıklarını kaybetmekten korkarken, İstanbul halkı da, sarayın tüccardan, esnaftan yaptığı alımların azalacağından, böylece şehrin ekonomik hayatının söneceğinden çekiniyordu. İşte hem siyasal, hem ekonomik nedenlerle ayaklandı İstanbul halkı.

Edirne Vakası'nın üçüncü önemli yönü Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin durumu. Feyzullah Efendi IV. Mehmet döneminde saraya yanaşmış, o zaman şehzade, sonradan padişah olan II. Mustafa ve III. Ahmet'e hoca-

lık yaparak ulema rütbesinin en üst kademelerine ulaşmıştı. Şehzade Mustafa 1695'de padişah olur olmaz eski hocasını şeyhülislâmlık makamına getirdi. Edirne Vakası dolayısıyla azledilinceye kadar 8 yıldan fazla bu görevi sürdürdü Feyzullah Efendi. Bu süre içinde padişahla kişisel ilişkisi dolayısıyla Feyzullah Efendi'nin siyasal ağırlığı o kadar arttı ki, yalnızca ulema mesleğini bildiği gibi yönetmekle kalmadı, bütün siyasal yönetimi ele geçirdi neredeyse. En önemli ulema rütbelerini teker teker kendi çocuklarına, ailesine ve konağı mensuplarına dağıttıktan başka, büyük oğlunu kendi ölümünde yerine geçmek üzere şeyhülislam adayı olarak onaylattı padişaha. Feyzullah Efendi'nin bu görülmemiş gücü sayesinde ulema mesleğini avucuna alması diğer ulema mensupları arasında büyük bir tepkiyle karşılandı tabii. Vezirler ve paşalar ise bizzat padişahın tenbihiyle şeyhülislamın bütün siyasal kararlara karışmasına, hattâ yön vermesine katlanmak zorundaydı. Dönemin vezir-i âzamlarından Amcazade Hüseyin Paşa önce Feyzullah Efendi'ye yandaş iken şeyhülislamın baskısına dayanamayarak istifa etmişti; bir diğeri kendini vezarete şeyhülislamın getirdiğini bildiğinden önce ona yaltaklanmış, sonra aykırı bir siyaset gütmeye çalışınca kellesini kaybetmişti. Edirne Vakası sırasında vezir olan Rami Mehmet Paşa için şeyhülislam açıkça «benim yetiştirmemdir; ben onun elinden tuttum da vezir yaptım» diyordu. Osmanlı siyasal düzenini tümüyle ele geçirmek hırsı, sonunda Feyzullah Efendi'nin korkunç bir şekilde öldürülmesine neden oldu.

Feyzullah Efendi, daha önce değindiğimiz gibi Karlofça anlaşmasını destekleyen barış yanlısı grubun temel direği idi. Şeyhülislamın kişisel hırsına gösterilen tepkiden başka, Karlofça'yı içine sindiremeyen savaş yanlılarının girişimini de görmek mümkün Edirne Vakası sırasında. Ulema mesleğinde olduğu halde siyasal yönetimi ele alma girişimi de Osmanlı düzenine temelden aykırı bir davranıştı. Yalnız gözden kaçırmayalım, ulema açısından Feyzullah Efendi'nin günahı siyasete karışması değil, bunu hem geleneksel siyasal dengeyi bozmak pahasına, hem de diğer ulemaya danışmadan kendi başına gerçekleştirmeye çalışmasıydı. Yoksa Osmanlı uleması 17. yüzyıl boyunca siyasete ağırlığını koymaya başlamıştı; bu rolünü bırakmak niyetinde değildi.

Edirne Vakası sırasında Feyzullah Efendi'ye karşı nicedir için için gelişen tepki birden açığa vurulunca şeyhülislama duyulan kinin derinliği de ortaya çıktı. Şeyhülislamın asker tarafından feci şekilde öldürülmesinde tam anlaşılamayan bir noktaya daha işaret ederek kapatalım konuyu. Feyzullah Efendi devlete ve dine hiyanetle suçlanıyordu; öldürüldükten sonra da cesedine bir ip bağlandı, önlerinde papazlar yürüyen bir grup Hıristiyana sürüklettirildi. Yani kâfir, dinsiz muamelesi yapıldı şeyhülislamın ölüsüne. Bu muamele sadece Feyzullah Efendi'nin siyasal hırsı ile,

ya da Karlofça barışına arka çıkması ile açıklanabilir mi? Öte yandan Feyzullah Efendi'nin yeni bir rasathane yaptırmak için Avrupalı bilginlerle ilişkisi olduğu da biliniyor. Acaba Avrupalılarla barış yapmasının ötesinde, Frenkler'le bu gibi diğer ilişkiler de mi tepki uyandırdı ki şeyhülislam kâfir sayıldı?

IV. OSMANLI DEVLETİNİN BARIŞÇI SİYASETİ (1703 - 1739)

A. *Barış Siyasetinin Temelleri*

Edirne Vakası dolayısıyla II. Mustafa tahttan indirilince yerine kardeşi III. Ahmet padişah oldu. Derhal İstanbul'a gelen yeni padişahın en önemli sorunu tahtını sağlama almak ve payitahtta genel durumu yatıştırmaktı. Padişahın derdi sadece kendi durumunu kurtarmak değil, 1678'de IV. Mehmet'in tahttan indirilmesinden beri ciddi olarak zedelenmiş olan hükümdarlık otoritesini yeniden kurabilmekti. Edirne Vakası sırasında kapıkulu ve ulema İstanbul'dan Edirne'ye doğru yürüdüğünde II. Mustafa'nın yerine kimin padişah olacağı tartışılmıştı. Bu tartışma, bir zamanlar Osmanlı düzeninin temel taşı sayılan padişahlık makamının 17. yüzyıl boyunca ne kadar değer kaybettiğinin en açık belirtisiydi.

II. Mustafa'yı tahttan indirmeye karar veren isyancı kapıkulu II. Ahmet'in oğlu Şehzade İbrahim'i sultan tanımak istemişti, ancak ulema ileri gelenleri II. Mustafa'nın kardeşi olgun yaştaki Şehzade Ahmet dururken 11 yaşındaki Şehzade İbrahim'in seçilmesini doğru bulmadı. Bazı kapıkulu komutanlarının küçük İbrahim'i yeğlemesi herhalde çocuk yaştaki padişahı daha kolay etki altına alabileceklerine inanmalarındandı. Hattâ bazı isyancıların Osmanlı sülâlesini bir yana bırakıp bir Kırım hanzadesini ya da başka birini padişah yapmaktan dem vurdukları bile anlaşılıyor. Gerçekten başka ülkelerde ve imparatorluklarda sülâle değişimi sık sık görülürken Osmanlı devleti 600 yıl aynı sülâlenin yönetiminde kaldı; zaten devlet, adı üstünde, Osmanoğulları'nın devletiydi. Fakat 1703'de kapıkulu komutanlarının dediği gibi, sülâlenin tılsımı yoktu; başka kişiler, başka aileler getirilebilirdi tahta. Bu dönemin olaylarına şahit olan ünlü tarihçi Naima Efendi, kapıkulu komutanlarının düşüncesinin «sülâle geleneğini yıkmak» olduğunu ileri sürüyor. «Asıl istedikleri, Cezayir ve Tunus ocaklarında olduğu gibi, askerin önermesiyle başa geçirilen bir önder bulmaktı» diyor Naima. Osmanlı öncesi Mısır ve Suriye'de hüküm süren Memluk sultanlığı sülâlesiz devlet örneğine daha uygun bir benzetme olurdu. Böyle bir düzende padişahın geleneksel siyasal rolü tümüyle kısıtlanacak; başa geçirilen kişi devlet ileri gelenlerinin, komutanların onayı ile iş gö-

ren biri olacaktı. Günümüzün tarihçisi Mithat Sertoğlu'nun işaret ettiği gibi, Osmanlı devlet geleneğini kökünden değiştirecek bir düşünceydi bu. Fakat II. Mustafa'yı deviren ayaklanmada kapıkulunun yanında yer alan ulema, girişimlerinin mümkün olduğu kadar kanuna, şeriata, geleneğe uygun olmasında ısrar edince III. Ahmet tahta çıkabildi.

Naima'nın sözüne göre, ayaklanma sırasında İstanbul'da yeniçeri ağalığını ele geçiren Çalık Ahmet Paşa devlet düzenini değiştirme görüşünün sözcüsü sayılıyordu. Çalık Ahmet Paşa, III. Ahmet tahta geçtikten sonra bu defa vezir-i âzamlığın kendine verilmesinde ısrara başlamıştı. Bu nedenle yeni pedişah ilk iş olarak yeniçeri ağasını birkaç ay oyalayıp ayaklanma havasının yatışmasını bekledi. Sonra sadaret heveslisi Ahmet Paşa'yı valilik bahanesiyle İstanbul dışına çıkartıp idam ettirdi. Diğer kapıkulu komutanları ise bu olayı Çalık Ahmet Paşa'nın kişisel hırsının sonucu sayıp ses çıkarmadılar. III. Ahmet bundan sonra da kapıkulunu hoşnut tutmağa özen gösterdi ama bir yandan da vezir-i âzamlarını sık sık değiştirip sadaret mührünü yakından tanıdığı, saraydan yetişmiş kişilere vererek güçlü ve padişaha karşı gelebilecek paşaların ortaya çıkmasını engellemeye ve saltanat otoritesini sağlamlaştırmaya çalıştı.

Karlofça ertesi II. Mustafa döneminde başlayan barış siyasetini de sürdürdü yeni padişah. Sadece dış siyaset gereklerinden değildi barışçı tutum. İç siyasal durumda da barış döneminde sayısı azaltılmış kapıkulunun hızı kesilmişken yeni dış çatışmalar payitahtta padişah askerinin tekrardan güçlenmesine yol açabilirdi. Zaten Osmanlı ülkesinin çeşitli köşe-bucağında, en önemlileri Suriye, Irak ve Mısır'da, merkezin otoritesini zayıflatan yöresel girişimler görülmekteydi. Devlet bütün dikkat ve gayretini bu olayları yatıştırmaya yöneltmişti. İşte bu yüzden Avrupa siyasetindeki değişiklikler Osmanlı lehine dönüştüğü durumlarda bile padişah orta ve doğu Avrupa'dan çıkan fırsatlardan yararlanmaya yanaşmadı.

Bu fırsatlar orta Avrupa'da Macaristan'ın durumu, doğu Avrupa'da İsveç-Rus çatışması ile ilgiliydi. Karlofça ile Habsburg devletinin Erdel dahil, Macaristan üzerindeki egemenliği kesinleşmişti. Habsburg yönetimi, Osmanlı döneminde özellikle Erdel'de iç siyasette ve iç gelişmelerde bağımsız davranmaya alışmış Macar asılzadelerine ve halkına ağır geldi. Daha 1701'de Habsburg orduları batı Avrupa'da yeni bir savaşa katıldıktan sonra Macarlar direnmeye başladılar. Ferenc Rakoczy'nin önderliğindeki Macar direnişi 1711'e kadar sürdü, fakat Avusturya 1714'e kadar batı Avrupa'da İspanya tahtı üzerine çıkan savaşla uğraştığı halde Macar ayaklanmasını bastırabildi. Ferenc Rakoczy Macar direnişi sırasında Fransa'dan destek gördüğü halde Osmanlılar Macaristan olaylarına seyirci kalmayı yeğledi.

Doğu Avrupa'da ise özellikle Polonya üzerinde ve Baltık denizi kıyılarında İsveç-Rus rekabeti alevlenmekteydi. Bu iki devlet arasında 1700'

de başlayan çatışma, kâh İsveç'in kâh Rusya'nın askerî başarısıyla sürerken 1708'de genç İsveç kralı XII. Karl (Osmanlı deyimiyle «Demirbaş Şarl») Rusya içine yürüdü. Karl bu seferden önce daha 1707'de Osmanlı devleti ile temasa geçmiş, özellikle Rusya'ya karşı işbirliği önermişti. Osmanlı yönetimi ise İsveç'le dostluk kurmayı yararlı gördüğü halde, Rusya ile savaşa tutuşmak da istemiyordu. İstanbul'un cevapları mütereddit olmasına rağmen Karl Ukrayna Kazakları ile anlaşmasına güvenerek Rusya'ya girdi ve Kazakları Rus yönetiminden kurtarmak üzere Ukrayna'ya yöneldi. Fakat o zamana kadar parlak başarılarıyla dikkati çeken İsveç kralı 1709 yazında Poltava'da Rus ordusuna yenilince yanında Kazak hetmanı (başbuğu) olduğu halde Osmanlı toprağına girip Özi'ye sığınmak zorunda kaldı. Osmanlı yönetimi ise hâlâ savaştan kaçınmakla beraber Rusya'nın XII. Karl'ın, hiç olmazsa âsi Kazak hetmanının geri verilmesi isteğini de reddetti.

B. Prut'tan Pasarofça'ya

III. Ahmet barışçı siyasetini sürdürmek niyetinde iken Rusya'nın İsveç kralı konusundaki baskıları, üstelik Çar Petro'nun Balkanlar'da Ortodoks reayaya yönelik propagandası, Osmanlı devletini neredeyse zoraki savaşa itti. Padişah Rusya ile savaşa karar verdikten sonra Petro önce barışı yenilemeyi önerdi, bunu başaramayınca atik davranarak Osmanlı ordusu Ukrayna'ya varmadan kendi Osmanlı ülkesine saldırmaya karar verdi. Petro Buğdan voyvodasını da kendi tarafına çektikten sonra, 1711 baharında Buğdan'a girdi Rus orduları. Petro, Buğdan'ın başşehri Yaş'tan Prut nehrini izleyerek güneye inerken vezir-i âzam Baltacı Mehmet Paşa'nın komutasındaki Osmanlı ordusunun beklediğinden çok güçlü olduğunu anlayınca geri çekilmek istedi. Bu sırada yanı ve gerisi de Kırım, Polonya, ve İsveç birlikleri tarafından çevrilmiş olduğundan Çar Petro ve ordusu Prut kıyısında sıkışıp kaldı. Osmanlı ordusu, Rus çarını ve askerini kıstırdığı yerde önce genel hücum, sonra top ateşi ile sindirip ezmeye giriştikten sonra Petro Osmanlı lehine bir barışa razı olduğunu bildirdi. Baltacı Mehmet Paşa, Osmanlılar için bu kadar uygun bir durumda şaşılacak kadar hafif şartlarla barışı kabul etti, böylece Petro askerini geri çekmeyi başardı.

Osmanlı ordusunun bu üstün durumuna karşın Prut barışının, Azak kalesinin geri alınması, Ukrayna'da Dinyeper boyunun güvenliğinin sağlanması, İsveç kralının serbestçe ülkesine dönmesinden başka bir kazanç getirmemesi, seferde bulunan ve büyük bir fırsat kaçırıldığına inanan Kırım Hanı'nın ve İsveç kralının tepkisine yol açtığı gibi, padişah III. Ahmet'in vezir-i âzamını azline de neden oldu. Baltacı Mehmet Paşa'nın Çar Petro'dan arabalar dolusu altın rüşvet karşılığı, hattâ Çariçe Kateri-

na'nın dil dökmesine kanıp çarı ve ordusunu elden kaçırdığı lafları daha o zaman İstanbul'da dillerde dolaşır olmuştu. Baltacı Mehmet Paşa ise kendisini savunmak için savaşmaya gerek kalmadan Osmanlı sefer amaçlarının elde edilmiş olduğunu belirtiyordu. Prut seferinin ve barışının asıl anlamı, bu çağda Osmanlı devlet adamlarının siyasal askerî çekingenliğini ortaya koymasıdır.

Gerçekten Baltacı Mehmet Paşa askerî bakımdan ordusunun üstün durumunu kavrayamamıştı anlaşılan; barış önerisini reddederse çıkacak çatışmanın kötü bir sonuca varabileceğinden korkuyordu. Dahası, sefer sırasında Avusturya'nın tutumunu çekingen bir dikkatle izliyordu Osmanlılar. Rusya'ya karşı sefer açmak zorunluluğu hissedildiğinde bu seferin Osmanlı sınırlarının güvenliğini ve ülke içinde egemenliği korumak amacıyla olduğu hakkında Avusturya'ya güvence verilmişti. Çar Petro Prut'ta yapılacak bir savaşta yenilse bile Osmanlı devletinin büyük bir avantaj sağlamasına, hele toprak kazancına Avusturya'nın tepki gösterebileceğini göz önünde bulunduruyordu vezir-i âzam. Prut başarısını, Karlofça'nın yarattığı ezikliğin ve sinikliğin uzantısı olarak görmeli. Aynı zamanda, Prut'ta büyük bir fırsat kaçırıldığı inancı 12 yıldır süregelen bezginliğin kaybolmasına ve sarsılmış olan kendine güvenin yeniden sağlanmasına da yol açtığına işaret edelim. Nitekim, Çar Petro Prut'da razı olduğu barış şartlarına uymakta gecikince, III. Ahmet hiç duraklamadan tekrar Rusya'ya sefer açılmasına karar verdi. Osmanlı devletinin bu kararlı tutumu üzerine Petro aşağıdan alınca 1713'de yeni bir anlaşma ile Rus sorunu kapanmış oldu.

Rusya karşısında elde edilen başarılar, yani Karlofça barışındaki kayıpların geri alınması, diğer cephelerde de aynı başarıların elde edilebileceği inancını güçlendirdi. Osmanlı ülkesi içinde olan Karadağ'da çıkan ayaklanmalarda parmağı olduğu için Venedik'in zaten barışı bozduğu gerekçesiyle bu defa Mora'yı geri almayı kararlaştırdı padişah. Bu gerekçe Avusturya'ya da bildirildi ki Karlofça genel barışının bozulduğu havası uyanmasın. Avusturya önce Osmanlı açıklamasına cevabı geciktirdi, fakat 1715'de başlayan seferde Osmanlı ordusu ve donanması üstüste başarılarla Mora'yı ele geçirince Viyana işe karışmaya karar verdi. 1716 baharında Avusturya Venedik'le bir anlaşma imzalayıp bu belgeye dayanarak Osmanlılar'dan Venedik'in uğramış olduğu zararın karşılanmasını istedi. Anlaşılan İstanbul'da olduğu gibi Viyana'da da Osmanlılar'ın Avrupa devletlerini tek tek yenebileceği kanısı güçlenmişti; Avusturya, sıranın kendisine gelmesini beklemektense Venedik'in yanında savaşa katılmaya karar verdi.

Osmanlı devleti 1716 mevsiminde Venedik savaşını sürdürüp Korfu'yu da ele geçirmeyi planlamıştı ama Avusturya'nın ültimatom havası taşı-

yan notası üzerine ordunun büyük kısmı Belgrad'ı geçip Avusturya içine yürüdü. Karlofça'ya yakın Petervaradin meydan savaşında komutan vezir-i âzam Silahtar Ali Paşa şehit düşünce Osmanlı ordusu bozularak Belgrad'a çekildi. Bu yenilginin ardından Tamişvar'ı savunmayı da başaramadı Osmanlılar; Macaristan'ın Osmanlı tarafında kalan bu son parçası da Avusturya eline geçti. Avusturya, Petervaradin ve Tamişvar'daki zaferleri sonucu gelişen üstün durumunu güçlendirmek için Eflak ve Buğdan'ı da ayaklandırmaya girişti.

Osmanlı devleti ise Avusturya'nın hızını kesmek için Habsburglar'a karşı Macar direnişini desteklemeye karar verdi. 1703-1711 arasındaki ayaklanması başarıya ulaşamayan Ferenc Rakoczy Fransa'ya sığınmıştı. 1716'daki yenilgilerden sonra İstanbul yönetimi Rakoczy'yi ve diğer Macar komutanlarını davet edip Avusturya'ya karşı savaşa katılmalarını sağladı. Bu hazırlıklar sonucunda 1717 seferinde Osmanlı umudu Tamişvar'ı geri alabilmek iken Habsburg ordusu atik davranıp Belgrad'ı kuşattı. Meşhur Avusturya komutanı, Petervaradin galibi Prens Eugen Belgrad'ı kurtarmaya gelen Osmanlı ordusunu yenip geri atınca bu sınır kalesi de düştü. Bu yenilgiler üzerine Osmanlı devleti bir defa daha kayıplarına razı olup 1718'de Pasarofça anlaşmasını imzalamak zorunda kaldı. Karlofça'nın kayıplarını geri alma girişimi Rusya ve Venedik'e karşı başarılı olmuştu ama, Avusturya cephesinde Tamişvar'ın Belgrad'ın, hattâ Eflak'ın batı bölümünün de elden çıkması üzerine bu umut ortadan kalktı; Osmanlı dış siyasetinde barışçı tutum kesinlikle yer etmiş oldu.

C Lale Devri

Osmanlı devleti genişleme siyasetine dayanarak kurulmuş bir devletti; yüzyıllarca genişleme siyaseti devlet kurumlarının gelişmesini etkilemiş, Osmanlı devlet yapısının ve iç düzeninin niteliğine de şekil vermişti. Karlofça ve Pasarofça anlaşmaları ise Osmanlı devletinin batı sınırlarında yeni bir dengenin habercisi oldu. Artık Osmanlı devleti, hiç olmazsa Avrupa cephelerinde genişleme siyasetini bırakmış, Avusturya'nın karşı genişlemesini durduracak savunma tedbirlerine başvurmaya başlamıştı. Pasarofça anlaşmasının imzalandığı 1718 yılına kadar son 20-25 yıldır tarihinde ilk defa savaştan çok barışı kurmak ve korumak amacıyla genel Avrupa siyaseti ile çok yakından ilgilenmek zorunluluğunu hissediyordu Osmanlı yöneticileri. Hem Karlofça, hem Pasarofça barışlarının tartışmalarında sadece hasım olan Avusturya, Rusya, Polonya, Venedik ile değil, arabulucu hattâ zaman zaman danışman olarak Fransız, İngiliz, Hollanda diplomatlarıyla da haşır neşir olmuştu Osmanlılar. Dahası, tamamen Avrupa kültürü içinde yetişmiş İmre Tököli ve Ferenc Rakoczy gibi Macar yöneticileri ve bunların yakın adamları yıllarca Osmanlı ülkesinde

kaldılar. Kısacası, 18. yüzyıl başlarında ülkede barış siyaseti yer ederken Avrupalılar'la çok daha yakından tanışır oldu Osmanlılar.

Osmanlı devlet adamlarının yeni bir gözle izlemeye başladığı Avrupa ise gittikçe hızlanan bir değişim içindeydi. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi 1500 yılı civarında Avrupalı denizci, tüccar, ve askerler dünyanın dört bucağına yayılmaya başlayalı bütün dünya halklarını etkileyen ve dünya tarihinin birliğini sağlayan bir gelişme sürmekteydi. Aradan geçen 200 yıl içinde dünyanın çeşitli ülkeleri ve insanları ile ilişkilerini gittikçe sıkılaştıran Avrupa bilim ve düşünce erbabı, kısmen Rönesans'tan beri gelişen düşünce akımlarının, kısmen dünyanın diğer toplumları ile olan ilişkilerinin sonucunda, çok daha bilinçli bir şekilde insanlığın bütünlüğünü kavramaya ve açıklamaya çalışır oldular. Bu bilinçlenme süreci, Avrupa düşünce akımlarında ve siyasal hayatında «Aydınlanma Çağı» diye bilinir.

Aydınlanma çağının Avrupalı düşünürleri için ana sorun bütün dünya toplumları için ve tarihin her dönemi için geçerli, yani evrensel denebilecek toplumsal ve siyasal kuralları saptayabilmekti. Avrupa'nın siyasal yapısından hoşnut değildi Aydınlanma düşünürleri. Bütün siyasal ve toplumsal güç kralların, aristokratların, kilise hiyerarşisinin elinde toplanmıştı. Halbuki Rönesans'tan beri güçlenen şehirli orta sınıf, önemli boyutlara ulaşan ekonomik gücüne karşın siyasal hayatta hâlâ söz sahibi değildi. Kralların, aristokrasinin, kardinallerin hükmü Tanrı buyruğu değildi ya, acaba insanın, toplumların doğasına en uygun siyasal yapı ne olabilirdi?

Doğal bilimlerde, özellikle uzay biliminde 17. yüzyılda çok önemli buluşlar sonucunda Kepler ve Newton gibi bilim adamları evrensel saydıkları astronomi ve fizik kurallarına ulaşmışlardı. Doğada evrensel, her zaman ve her yerde geçerli kurallar olduğuna göre, fizikte Newton'un yerçekimi kanunu örneğinde olduğu gibi, toplumlarda da bulunabilirdi bu doğa kuralları. İşte 18. yüzyılda bu varsayımdan yola çıkan Avrupalı aydınlar ve bilim adamları tarihe ve Avrupa dışı dünya toplumlarına yeni bir dikkatle bakmaya başladılar. Fransız Devrimi ile Endüstri ve Teknoloji devrimini yaşadıktan sonra yeni bir siyasal ve ekonomik yapı geliştiren Avrupa, 19. yüzyılda Emperyalizm Çağı'na girdiğinde kendini diğer dünya toplumlarından çok daha üstün görmeye, Avrupa dışı insanlara yukardan bakmaya başladı. Halbuki genellikle 18. yüzyıl Avrupalısı, hiç olmazsa köklü geçmişi ve kültür geleneği olan Asya ülkelerine bu üstünlük kompleksinden uzak, içten bir merak hattâ saygı ile yaklaşıyordu. Çünkü zaten amaçları, diğer dünya toplumlarının Avrupa'ya üstün yönlerini araştırmaktı. 18. yüzyıl Avrupası'ndaki Osmanlı, Çin, İran modaları bu yeni merak ve ilginin sonucuydu.

18. yüzyıl başında, tam Avrupa'da Asya toplumlarına karşı ilgi arttığı sırada Osmanlı yöneticileri de Avrupa'ya karşı tepeden bakmayı bırakıp

Avrupalı diplomatları yeni bir dikkatle izlemeye başladılar. Pasarofça anlaşmasından sonra Viyana'ya ve Paris'e elçiler gönderilerek Avrupa diplomasi sahnesine adım atıldı. Hattâ Paris'e gönderilen Yirmisekiz Mehmet Efendi'ye verilen talimatta sadece siyaset ve diplomasi ile değil toplumsal ve kültürel hayatla da ilgilenmesi, gördüğü-işittiği ilgi çekici gelenekleri ve yenilikleri bildirmesi istenmişti. III. Ahmet'in saltanatının Pasarofça'dan sonraki 12 yılına, ince bir zevkin ve kültürel girişimlerin simgesi olarak «Lale Devri» denir, bu çiçeğe karşı Osmanlı yüksek tabakasındaki tutkuyu vurgulayan bu ad, aynı zamanda Osmanlı payitahtında Avrupa'ya karşı uyanan merakı da belirler. Osmanlı süsleme sanatlarında hattâ mimarisinde Avrupaî motiflerin ilk kez görülmeye başladığı bu dönemde orduda ve kültür hayatında da Avrupa örneğinde yenilikler ortaya çıkmaya başladı. Örneğin, Osmanlı ülkesinde çeşitli dillerde kitap basıldığı halde, devletin asıl dili olan Türkçe basım görülmemişti o döneme kadar. Türkçe kitap basan ilk basımevi Lale Devrinde kuruldu.

Avrupa'daki Asya merakı ile Osmanlı ülkesindeki Avrupa ilgisi arasındaki benzerliği büyütmeye gelmez. Avrupalı düşünürlerin dünya toplumlarına ilgisi tarihçiliğin ve toplum bilimlerinin önemli bir gelişmeye girmesine, Avrupa bilim kurumlarında dünya kültürlerinin incelenmesi geleneğinin güçlenmesine yol açtı. Osmanlılar'da Avrupa siyaseti ve kültürüne karşı beliren ilgi ise ancak çok küçük bir yönetici grubu için geçerliydi. Bu dönemin yenilikleri arasında en önemlisi sayılabilecek basımevinin durumu, Lale Devri gelişmelerinin ne kadar sınırlı kaldığının en iyi göstergesi. 1727'de resmî izinle kurulup 1729'da ilk kitabını yayımlayan basımevi, kurucusu İbrahim Müteferrika'nın 1745'de ölümüne kadar geçen sürede ancak 16 eser yayınlayabildi; yılda bir kitap bile değil. Üstelik İbrahim Müteferrika'nın ölümünden sonra basımevinin çalışmalarına yeni bir izin alındığı halde uzun yıllar hiçbir kitap yayımlanmadı. Anlaşılıyor ki basımevinin eserlerine çok az ilgi gösterildi; müşterileri çok sınırlı kaldı. Basılmış kitap yayıncılığı yıllar sonra, 19. yüzyıla girerken canlanabildi ancak. Lale Devri dolayısıyla bütün toplumu ilgilendiren genel bir uyanmadan, çağdaşlaşmadan söz etmek imkansızdır.

Dahası, Lale döneminin sanat, mimarî, edebiyat, tarihçilik alanlarındaki gelişmeleri belli bir siyasal çerçeve içinde oluştu. Karlofça'dan beri beliren iki ana siyasal akımın, yani Avrupa cephesinde barış tezi ve bunun karşısında yeniden savaşçı atılımlar özleminin çatışması, açıkça olmasa bile için için sürüyordu. Avrupa siyaseti ve kültürü ile ilgilenenler, barışçı akımın savunucularıydı. Barış yanlısı grup Karlofça'dan beri Osmanlı siyasetine egemen olmuştu ama karşıtları seslerini kısmak zorunda kaldığı halde ortadan kalkmamıştı.

Osmanlı siyasal hayatında belli görüşlerin çevresinde toplanan siyasal partilerden söz edilemez tabii. Siyasal örgütlenmede kişisel ilişkiler çok

daha önemliydi Osmanlılar için. Vezirler, paşalar, kalem efendileri, saray ağaları, hattâ ulema mesleğindeki efendiler hemşerilik, kapıdaşlık, akrabalık, intisap gibi ilişkilere dayanarak siyasal hayatta birbirini destekleyen gruplar oluşturuyordu. 1718'den beri ülkede egemen olan vezir-i âzam Nevşehirli İbrahim Paşa'nın grubu idi. Yani kültürel hayatta Lale Devri'ni yaşayan ve Avrupa ile ilgilenen, dış siyasette Avrupa ile barış içinde geçinmeye dikkat eden grup, iç siyasal yapıda da belli yöneticilerin kişisel ilişkileri ile pekiştiriyordu durumunu. Karşıt grupların karşıt görüşleri benimsemesi ve savunması bir açıdan iç siyasal hayattaki bu özelliğin belirtisi.

D. İran Savaşları

Avrupa cephelerinde barış yanlısı yöneticilerin, yani padişah III. Ahmet ve vezir-i âzam Nevşehirli İbrahim Paşa'nın saltanatı, İran cephelerinde savaş açılması ve bu savaşın yarattığı sıkıntılar dolayısıyla son buldu. İran 18. yüzyıl başlarından beri karışıklıklar içindeydi. Şah Abbas çağında sağlamlaştırılan merkezî yönetim, aradan geçen süre içinde ağırlığını ve gücünü kaybetmiş, Safevî ülkesinin çeşitli yörelerinde İsfahan'ın buyruğunu dinlemeyen savaşçı oymaklar duruma hâkim olmaya başlamıştı. Nihayet ülkenin Kandehar eyaletindeki oymaklar Mahmut Han'ın yönetiminde İsfahan'a yürüyüp 1722'de Safevî payitahtını ele geçirdi. Şah Hüseyin, Mahmut Han'a esir düştü ama oğlu Tahmasb kuzeye çekilip Tebriz'de şahlığını ilan etti.

Safevî sülâlesine sadık oymakların desteğindeki Şah Tahmasb ile İsfahan'a hakim olan Mahmut Han ülkeyi ele geçirmek için kıyasıya çatışmaya tutuştuğunda, kuzey Kafkas bölgesine inmiş olan Rusya ve Osmanlı devleti bir yandan İran'ın iç karışıklığından yararlanmak için fırsat kollarken, diğer yandan birbirinin kazancını sınırlamak için uyanık davranmak zorundaydılar. İran'ın iç bütünlüğü çözülürken doğu Kafkas bölgesinde Şirvan Osmanlı korumasını dilediğinde Osmanlı askerinin Safevî ülkesine girmesi için gerekçe ortaya çıkmıştı. Fakat 1723'de İran'a sefer açan Osmanlı ordularının üç koldan saldırması, yani bir yandan Kafkas cephesinde Şirvan'a yürürken, aynı zamanda Tebriz'e ve Hamedan'a da yüklenmesi, Şirvan seferinin Safevîler'den mümkün olduğunca toprak koparmak için bahane olduğunu gösteriyor.

Bu sırada Şah Tahmasb, Mahmut Han ve 1725'de onun yerine geçen yeğeni Eşref Han'la giriştiği çatışmada Rusya'dan yardım istemişti. Bu yardım karşılığı Hazar denizi kıyılarını Rusya'ya bırakmaya bile razı olmuştu. Bu durum Rusya ile Osmanlı amaçlarının çatışmasına yol açtı. İki devlet birbirini dengelemek zorundaydı. Osmanlı devleti önce Şah Hüseyin hayatta olduğu sürece Tahmasb'ın şah olamayacağını, dolayısıyla

Tahmasb'ın Rusya ile anlaşmasının geçersiz olduğunu ileri sürdü, fakat 1725'de Rusya'nın ilerlemesini kabullenmek zorunda kaldı. Arkasından 1727'de Osmanlı işgalini durduramayan Eşref Han'la da anlaşmaya varıldı. Kuzey ve doğu Kafkas bölgesinde Rus ilerlemesine razı olmuştu Osmanlı devleti ama, buna karşı her üç cephede, Kafkasya'da, Azerbaycan'da, batı İran'da önemli kazançla çıkmıştı savaştan.

İş burada bitse Osmanlı devleti ve halkı durumdan hoşnuttu, fakat İran'ın iç dengesi ve dolayısıyla dış ilişkileri yeniden değişiverdi. Horasan'a çekilmiş olan Tahmasb, doğu İran'da Nadir Han'ın desteği ile yeni bir atılıma girişti. Nadir Han'ın komutasındaki kuvvetler İsfahan'a yürüyüp yönetimi Afganlar'dan geri almayı başarınca Eşref Han'ın Osmanlı devleti ile yaptığı anlaşma geçersiz kaldı. İran'ın içinde egemenliği ele geçiren Şah Tahmasb dikkatini hemen Osmanlı eline geçmiş olan Safevî topraklarına çevirdi. Bu yörelerdeki Safevî halkı Osmanlı yönetimine karşı direnmeye başlayınca, daha önceki yüzyıllarda olduğu gibi bu halkı Osmanlı buyruğuna sokmanın güçlüğü bir kez daha ortaya çıktı. 1722'den beri süren savaştan yılan ve işgal ettiği Safevî vilayetlerinde uzun sürebilecek bir direnişi göze alamayan Osmanlı devleti, daha önce Eşref Han'dan kopardığı toprakların çoğunu geri vererek Şah Tahmasb'la barışa yanaşmıştı. Fakat Tahmasb'ın komutanı Nadir Han barışla olmazsa savaşla bütün İran kayıplarını geri almaya kararlı göründüğünden 1730'da büyük bir doğu seferine karar verildi.

1725'de Rusya'ya verilen ödünler, son bir-iki yılda Nadir Han'ın komutasında bütünleşen İran askeri karşısındaki gerileme ve sonunda Tebriz'in de düşmesi, padişah ve vezir-i âzamın sefere çıkacaklarını ilan etmelerinden sonraki kararsız, hattâ isteksiz tutum, Osmanlı payitahtında zaten öteden beri Lale Devri'nin zevk ve lüks müsrifliğiyle suçlanan yöneticilerine karşı sert bir hava esmesine yol açtı. Bir kısım yeniçerinin başlattığı ayaklanma havası, uzun zamandır karşıt siyasal tutumda olan bazı ulemanın ve yöneticilerin de katılması ile büyüyüverdi. Önce vezir-i âzamı hedef alan hareket İbrahim Paşa'nın idamından sonra da yatışmayınca III. Ahmet tahtını yeğeni Şehzade Mahmut'a bırakıp köşesine çekilmek zorunda kaldı. Ayaklanma saltanat ve yönetim değişimi ile de bitmedi. Eski yönetimin ve siyasetin simgesi olan, III. Ahmet saltanatında saraylar ve konaklarla donatılmış Sadabad yerle bir edildi, Lale Devri'nin izi kalmasın diye.

Ayaklanmayı başlatan yeniçerilerden Patrona Halil ve diğer elebaşılar, isyan başarılı olsa bile yeni padişahın ilk fırsatta kendilerini ezeceğinden korkuyorlardı. Bu nedenle, güçlerini mümkün olduğu kadar sürdürmek umuduyla bütün önemli devlet makamlarının güvendikleri kişilere verilmesi için uğraşıyorlardı. Fakat yeni yöneticiler de padişahla birleşin-

ce, I. Mahmut'un tahta çıkmasından iki ay sonra yeniçeri elebaşıları idam edildi ve Patrona isyanı sonuçlanmış oldu.

İstanbul'da saltanat değişimi dolayısıyla geri kalan İran seferi ertesi yıl yeniden ele alındı. Osmanlı orduları 1731'de hem Tebriz'i, hem Hemedan'ı ele geçirdi; fakat 1732'deki anlaşma ile elde tutulması güç olan bu şehirler, Şah Tahmasb'a geri verilip Şirvan'a kadar Kafkasya Osmanlı toprağına katıldı. Bu anlaşmayı beğenmeyen bazı Osmanlı vezirleri hâlâ Tebriz'i de Osmanlı eyaleti yapmayı umarken, Nadir Han Şah Tahmasb'ı tahttan indirip İran'da yönetimi ele aldı ve tekrar Osmanlılar'la çatışmaya girişti.

Birkaç yıl sonra kendini şah ilan eden Nadir Han'ın Osmanlı devleti ile savaşması zaman zaman duraklayıp 1746 yılına kadar sürdü. Nadir Şah'ın yürüttüğü savaş, daha önceki safhaların aksine daha çok Osmanlı toprağında geçti. Tam 14 yıl Nadir Şah'ın kuvvetleri defalarca Bağdad'a, Musul ve Kerkük'e, Şemahi ve Kars'a saldırdı. Bazen Osmanlılar'ın bazen Nadir Şah'ın başarıları iki devlet arasındaki temel dengeyi bozmaya yetmedi. Osmanlı orduları İran sınırına yakın şehir ve vilayetlerini Nadir Şah'ın baskısından koruyabildiler, fakat İran askerini sınırdan öteye sürmeye güçleri yetmedi. Nadir Şah da tekrar tekrar saldırılara karşın Osmanlı vilayetlerini işgali başaramayınca, nihayet 1746'da iki taraf 17. yüzyıldaki sınırlara çekilmeye razı oldular. Savaş 1722'den beri aralarla 24 yıl sürmüştü. Önce Osmanlılar'ın İran toprağını ele geçirme girişimi, arkasından Nadir Şah'ın Osmanlı ülkesini işgal denemesi, iki devlet arasında daha Kanuni Sultan Süleyman döneminde kesinlikle ortaya çıkan temel jeo-politik dengeyi değiştirmedi.

Osmanlı-İran çatışmasının 1732'den sonraki döneminde, siyasal güç dengesinin ötesinde İslâmî siyasal ideoloji yönünden ilgi çeken bir sorun çıktı ortaya. Nadir Şah'ın ortaya attığı ve ısrarla üzerinde durduğu, savaşı sürdürmeye sebep saydığı bu nokta Şiiliğin genel İslâm ümmeti içindeki yeri ile ilgilidir. Nadir Şah'ın istediği, Şii inancını, Sünni çoğunluğu karşısına alan kesin bir bölünme olmaktan çıkarıp Sünni cemaatinin tanıdığı dört fıkıh mezhebine paralel beşinci bir mezhep saydırmaktı. Şiiliğin altıncı imamı, 765 yılında ölmüş olan Cafer es-Sadık, döneminin Sünni ulemasının da saygısını kazanmış ve şeriatın gelişmesinde önemli katkıda bulunmuş bir fıkıh bilgini idi; Nadir Şah'ın önerisi de Şiiliğin Cafer es-Sadık' ın ismine atfen «Caferi» adıyla, Hanefi, Şafii, Maliki, Hanbeli mezheplerinin yanısıra kendine özgü şeriat anlayışı olan bir mezhep olarak görülmesiydi. Nadir Şah belki İslâm dünyasının bu köklü bölünmesini ortadan kaldırarak daha sağlam bir bütünlük kurmak umudundaydı; İran'ın Sünni Osmanlı ve Hind-Timuroğulları imparatorlukları arasında sıkışmış ve dışlanmış durumunu da sona erdirmek istiyordu belki. Fakat Şiilik İslâm ümmeti içinde zaten siyasal bir bölünme olarak ortaya çıkmış, yüzyıllar bo-

yunca da fıkıh anlayışındaki farklılaşmanın çok ötesinde, çok önemli siyasal boyutları ve gerekleri içinde taşıyarak gelişmişti. 18. yüzyıl başlarından beri Sünni cemaatinin halifesi rolünü vurgulamakta olan Osmanlı sultanı ve Osmanlı uleması, Şiiliğin bu yepyeni ve tarih dışı görünümünü kabullenmeye hazır değildiler. Üstelik İran'daki Şii ulema da önce Nadir Şah'ın gücü karşısında sessiz kaldı ama, yüzyıllardır kendine özgü bir İslâm toplumu ve yönetimi anlayışı geliştirmiş olan, Safevî sülalesinin devletinde, bu anlayışı İran'da sıkıca yerleşmek fırsatını bulmuş olan Şiiliği, bir hamlede ikinci derecede bir fıkıh mezhebi derecesine indermeyi onlar da içlerine sindiremediler. Nitekim Nadir Şah'ın 1747'de öldürülmesinde dini-siyasal plandaki görüş ve amaçlarının uyandırdığı tepki önemli rol oynadı.

İran'ın Nadir Şah döneminde sağlanan birliği 1747'den sonra tekrar sarsıldı. Yarım yüzyıl sonra Kaçar sülalesi yeniden siyasal bütünleşmeyi sağlayıncaya kadar İran yöresel çekişmelere sahne oldu. Fakat 1722-1746 arasındaki savaşlar sırasında Osmanlı devleti aradaki sınırın köklü bir siyasal gerçeği belirttiğini anlamış olduğundan İran'ın sıkıntılarından yararlanmayı düşünmedi.

E. Batı Cephesinde Zoraki Zafer

1718'deki Pasarofça barışından beri, hele 1722'den sonra süregelen İran savaşları sırasında Osmanlılar batı sınırlarında bir çatışmadan kaçınmaya özen gösteriyorlardı. Fakat İran savaşının durakladığı bir sıra, 1736-1739 arasında Osmanlı devleti Avrupa cephesinde Avusturya ve Rusya ile savaşa girmek zorunda kaldı. Daha 1733 yılında Polonya'da kralın ölümü ve yeni kral seçimi yüzünden doğu Avrupa'da gerginlik başgöstermişti. Polonya tahtı adaylarından birini Avusturya ve Rusya, diğerini Fransa destekliyordu. Osmanlı devleti bu seçime karışmamakla beraber Rusya'nın davranışlarından da rahatsız olmaktaydı. Fakat İstanbul yönetimi barışı korumaya kararlı olduğundan Polonya tahtı için Fransa'nın yanında savaşa girmeyi kabul etmedi. Polonya sorunu kapandıktan sonra Rusya bu defa Osmanlı-İran savaşı dolayısıyla Kafkas cephesine inmekte olan Kırım kuvvetlerinin sınırı aştığı iddiası ile Osmanlı devletini suçladı. Rusya, Prut yenilgisinden sonra varılan anlaşmayı değiştirmek, tekrar Azak'ı ele geçirip Karadeniz'e inmek amacındaydı; Osmanlılar'a karşı ortak hareket etmek için Avusturya ile de anlaşmıştı. Bu durumda Osmanlı devletine ne kadar barışçı bir tutum içinde olsa, kendini korumaktan kaçınamayacaktı.

Savaş 1736'da Ruslar'ın Azak'a baskını ile başladı. Bu saldırı üzerine toparlanan Osmanlı ordusunun ilerlemesi yavaş gittiğinden Rus orduları Azak'ı aldığı gibi Kırım'ı da istila etti. Ertesi yıl Avusturya'nın da katıl-

ması ile barış görüşmelerinin başlatılması kararlaştırılmıştı. Osmanlı komutanı bu görüşmeler sonucunda barışın sağlanabileceğini umduğundan Rus sınırına yakın Bender ve Özi' ile Avusturya sınırı boyundaki Niş ve Vidin gibi kalelerin savunması ihmal edilmişti. Osmanlılar barış görüşmelerinin başlamasını bekleyedursun, Rus orduları Özi'ye saldırıp kaleyi ele geçirdi, arkasından tekrar Kırım'a girdi. Aynı sırada Avusturya da üç koldan Eflak, Sırbistan, ve Bosna'ya saldırdı. Bu saldırılardan sonra nihayet barış görüşmeleri başladığında hem Rusya, hem Avusturya ağır şartlar ve isteklerle çıktılar Osmanlılar'ın karşısına. Bu istekler derhal reddedildi tabii.

1737 yazında Osmanlı ordusu barış umudu ile hareketsiz kalmıştı. Barışın kolaylıkla sağlanamayacağı anlaşılınca neden sonra Osmanlılar da savaşa davrandılar. Bosna'da vali zaten tedbiri elden bırakmamıştı. Bu cepheye yüklenen Avusturya kuvvetleri ağır bir yenilgiye uğrayarak geri çekilmek zorunda kaldı. İlk Avusturya baskınında düşen Niş de sonbaharda geri alındı. Avusturya'nın yenilgisi üzerine Rus orduları da geri dönünce Özi tekrar Osmanlı eline geçti. Bu başarılardan sonra Osmanlı devleti 1738 mevsiminde Tuna boyunca ilerledi. Bu cephede iki yıl üstüste kazanılan başarılardan sonra 20 yıl önce kaybedilmiş olan Belgrad'ı kuşatmaya girişti Osmanlı ordusu.

Osmanlılar'ın bu şaşırtıcı gücü ve kararlılığı karşısında Avusturya 1739 sonbaharında yapılan Belgrad anlaşması ile Pasarofça'da elde ettiği toprakları geri vermek zorunda kaldı. Aynı mevsim Osmanlı ordularının büyük kısmı Avusturya cephesinde çarpışırken Rus ordusu aniden Hotin'e saldırıp hem bu önemli sınır kalesini, hem Buğdan'ın başşehri Yaş'ı ele geçirmişti. Fakat Belgrad'da Avusturya barışa yanaşınca yalnız kalan Rusya da savaşta kazandığı bu yerleri geri vermek üzere barışa mecbur oldu. Osmanlı devleti zoraki giriştiği bu savaştan özellikle Avusturya karşısında umulmadık başarılarla çıkmış oldu.

V. BATILILAŞMANIN EŞİĞİNDE
(1739 - 1789)

A. 18. Yüzyıl Ortasında Osmanlı Düzeni

Osmanlı siyasal tarihinde birbiriyle ilişkili iki ana temel var: iç siyasal düzende hükümdarın ve merkezin gücü, dış siyasal ilişkilerde devletin askerî gücüne dayanan genişleme geleneği. Kısaca hatırlayalım: Osmanlı devletinin çekirdeği bir akıncı toplumuydu; bu savaşçı çekirdekten çıkan devlet yapısı şekillendikçe devlet kurumlarının askerî niteliği önde gelmiş, genişleme siyaseti sürdürülmüştü. Devlet içinde savaşçıların rolü o derece önemliydi ki, toplumun ilk ve en köklü bölünmesi, askerî olanlar ve olmayanlar arasında idi. Askerî terimi Osmanlı devleti kurumları ile ilgili, devlete hizmet eden ve bunun karşılığında dirlik, geçinme alan bütün görevlileri kapsıyordu. Kadıasker teriminde de görüldüğü gibi, asker, devlet demekti Osmanlı ağzında.

Akıncı toplumundan devlete geçişte en önemli gelişme toplumun başındaki beyin rütbesinin yükselmesi, beylikten hükümdarlığa, padişahlığa geçişiydi. Daha önce vurguladığımız gibi, Osmanlı siyasal anlayışında devlet kurumlarının düzgün işlemesi, reayanın gereği gibi korunması, padişahın siyasal dizginleri sıkıca elinde tutmasına, sözünün kanun olmasına dayanıyordu. Üstelik hükümdarlığın yüceltilmesi sürecinde çok önemli rol oynayan kapıkulu, dış genişleme siyasetinin de en etkili unsurlarından biri oldu. Düzenli bir imparatorluğun düzenli ordusu genişleme amaçlarına ulaşmada başarıyla görev yaptı.

Buna karşı, Osmanlı devletinin ve toplumunun daha 1600 yılı civarındaki sarsıntılardan sonra oluşan değişimi, 18. yüzyıla varıldığında çok daha değişik bir yapı çıkarmıştı ortaya. Artık ne ülke içinde padişahın mutlak gücünden söz etmek mümkündü, ne dışa dönük genişleme siyasetinden. 18. yüzyıldan sonra Osmanlı devleti bambaşka bir değişim içine girdi; bir zamandır baş edemediği Avrupa'nın karşısında tutunabilmek için gittikçe Avrupalılar'dan daha çok şey öğrenmeye, Avrupa kurumlarını kendine mal etmeye, kısacası Avrupalılaşmaya, «batılılaşmaya» başladı. Burada vurgulamamız gereken, batılılaşma sürecine giren Osmanlı devleti-

nin 16. yüzyıldaki devlet yapısından çok uzak olduğu, hattâ bir bakıma eski güçlülüğünün arayışı içinde batılılaşma yoluna girdiğidir.

Osmanlı kurumlarının iç düzende ve dış genişlemedeki etkinliği birbiriyle ilişkili olduğu gibi bu kurumların değişiminde de iç ve dış etkenler karşılıklı rol oynadı. Yukarıda, Avrupa'dan gelen askerî ve parasal etkenlerin daha 16. yüzyıl sonlarında Osmanlı kurumlarının değişmesine yol açtığını görmüştük. Osmanlı devleti coğrafî konumu dolayısıyla Japonya, Çin, Hind, İran'daki imparatorlukların hepsinden çok daha önce Avrupa'nın değişiminden etkilendi. Bu bakımdan kendi iç gelişmeleri, diğer imparatorluklarda olduğu gibi iç etkenlerin, bunların çatışmasının sonucu değil sadece; Osmanlı değişimi Avrupa'daki gelişmelere göre ölçülmelidir.

Tabii özellikle Osmanlı genişleme siyasetinin değişimi doğrudan doğruya Avrupalı hasımların durumu ile ilgili. 1739'daki başarılı Belgrad anlaşmasından sonra 1768'de Rusya ile yeni bir savaş çıkıncaya kadar Osmanlı devleti, tarihinde ilk defa otuz yıl süren bir barış dönemi yaşadı. Osmanlı barış siyaseti zaten 18. yüzyıl başından beri Osmanlı dünya görüşünde yer etmekteydi. 1739'a kadar geçen savaşlar önemli uluslararası siyasal gerçekleri vurgulamıştı. Bunlardan birincisi, Osmanlı devletinin aynı anda birden fazla düşmanla savaşa girmesi son derece tehlikeli idi. Doğu Avrupa siyasetinde artık Habsburg ve Rus imparatorlukları birinci derecede rol oynuyordu. 18. yüzyıl başlarından beri hükümdar aileleri de akraba olan bu iki devlet dış siyasetlerinde genel bir işbirliğine başlamışlardı. Avusturya ve Rusya'nın doğu Avrupa'da özellikle Osmanlı devletine karşı ortak hareketleri, İstanbul yönetimi için en büyük tehlikeyi oluşturuyordu. Avusturya-Rusya askerî işbirliğini durdurmak güç olduğuna göre, İstanbul bir yandan Fransa ile dostluğunu güçlendirerek doğu Avrupa'daki hasımlarını dengelemeğe çalışırken, diğer yandan savaştan mümkün olduğunca kaçınmak zorunluluğunu hissediyordu. Demek ki genişleme siyasetinin artık işlemeyeceği —Osmanlı devletinin güçsüzlüğünden olmasa bile Avrupa cephelerindeki hasımlarının gücünden dolayı— iyice anlaşılmıştı. Osmanlı devleti artık savaş yoluyla genişlemeyi değil, diplomasi yoluyla, iyi geçinerek barışı ve durumu korumayı amaçlıyordu.

Osmanlı devletinin dış dünyaya bakışındaki bu değişiklik, Osmanlı iç düzeninde de değişime, İstanbul yönetiminde sivilleşmeye yol açtı. Beylik döneminde olmasa bile imparatorluk çağında en önemli devlet adamlarının, vezirlerin çoğu 18. yüzyıla gelinceye kadar askerlikten, askerî yöneticilikten yetişmiş kişilerdi. Hele 17. yüzyıl ortalarında kapıkulunun siyasal ağırlığı zirvesine ulaştığında, yeniçeri ağalığı vezir-i âzamlığa giden en kestirme yol olmuştu. Köprülüler döneminde yeniçeriler disipline sokulunca bu durum değişmeye başladı. 18. yüzyılın barış siyaseti güçlendikçe kapıkulunun sayısı azaltıldığından kapıkulu komutanları da gittikçe

önem kaybetti; ancak Edirne Vakası ve Patrona isyanı gibi olağanüstü siyasal ortamlarda rol oynayabildiler.

1700 yılından sonra kâtiplikten yetişme kalem efendileri vezirliğe getiriliyordu sık sık. Dahası, sivil bürokrasi içinde çeşitli görevlerin birbirine göre öneminde de bir değişiklik söz konusu. Bir zamanlar dirlik, taşra yönetimi düzeninde temel taşı olan padişah kanunnamelerini hazırlayan ve dirliklerin işleyişinde önemli rol oynayan nişancı, timar sisteminin gittikçe önem kaybetmesi ile ikinci plana düşmüştü. 1600'den beri merkezî yönetimin parasal gerekleri öne çıkmaya başlayalı defterdarlık makamı gittikçe güçlenmekteydi. Bir zamanlar nişancının emrinde olan, divan-ı hümayun kâtiplerinin başı olarak devlet yazışmalarını yöneten reis ül-küttap ise özellikle 1700 yılından sonra hızla parladı. Reis ül-küttap dış yazışmaları yürüttüğü için, dolayısıyla devletin dış ilişkilerinde, diplomaside en önemli kişi olduğundan, barış döneminin diplomatik çalışmaları ön plana çıktıkça İstanbul yönetiminde ağırlık kazanıyordu. Karlofça barışında Osmanlı başdelegesi olan Rami Mehmet Paşa vezir-i âzamlığa yükseltilen reis ül-küttapların ilki; fakat 18. yüzyıl boyunca başka örneklere sık sık rastlanır oldu.

Barış dönemi süresince kapıkulunun sayısı azaltılıp payitahtta kapıkulu komutanlarının ağırlığı kısıtlanırken, İstanbul'un siyasal dengesinde saray görevlileri yeniden öne geçti. 18. yüzyıl boyunca enderun rütbelerinde yükselmiş, padişahın silahtarlığını yapmış saray mensupları vezirliğe getiriliyordu. Saray halkının en güçlüsü ise zenci hadım «dar üs-saade ağaları»ydı. 1600'den beri bütün Osmanlı sülâlesi evkafının yönetimini elde tutan «dar üs-saade ağaları» böylece çok önemli ekonomik güce ulaşmışlardı. Padişaha yakınlığın yanında bu ekonomik güç dolayısıyla harem ağaları İstanbul siyasetinde, hattâ perde arkasından vezirlere söz geçirecek kadar önemli bir rol oynuyordu.

Merkez yönetiminin sivilleşmesinde diğer bir etken ulemanın 1600'den sonra gittikçe önem kazanmasıdır. Ulemanın devlet içinde artan rolü biri ideolojik, öbürü pratik iki kaynağa dayanıyor. Daha 16. yüzyılda Safevî devleti Şii-İslâmî ideolojiye dayalı bir devlet olarak kurulduğunda Osmanlı devleti de karşı tavır almaya, Sünnî İslâmiyet'in önderliği rolünü vurgulamaya başlamıştı. Sadece doğu cephesinde değil, batı uçlarındaki durum da Osmanlı devlet ideolojisinde dinî öğeyi güçlendiriyordu. Reform dönemi Avrupası'nda Habsburg devleti hem Avusturya'da, hem İspanya'da katolik kilisesinin öncüsü kesilmişti. Bu yüzden Macaristan'da ve Akdeniz'de Osmanlılar'ın Avusturya ve İspanya Habsburgları ile çatışmasında dinî propaganda önde geliyordu. Osmanlı devleti Sünni-İslâmî niteliğini vurguladıkça bu ideolojinin sözcüsü olan ulema da doğal olarak güçlendi.

Bu ideolojik gelişmenin yanında pratik sebepleri de var ulemanın devlet kurumlarındaki öneminin. 16. yüzyıl sonlarında devlet ve toplum sar-

sıntıya düşeli, güçlüklerin nedenini araştıran yazarlardan bazıları, özellikle ulema mesleğinden yetişenler, şeriata gereği kadar önem verilmediğini, şeriatın adaletin temeli olması gerektiğini vurguluyorlardı. Osmanlı siyasal düşüncesinde adaletin uygulanmasında padişah kanunu en önemli öğe olarak belirtilegelmişken, işler aksayıp düzen sarsıldıkça şeriat ön plana çıkmaya başladı. Ayrıca İstanbulun siyasal hayatında çeşitli girişimlere, darbelere gerekçe arayan vezirler ve kapıkulu gittikçe ulema ile işbirliğini arar olmuştu. 17. yüzyılın karışıklıklarında siyasal girişimlerin meşrulaştırılması ve başarısı ulema desteğine dayanıyordu artık. Osmanlı uleması hiçbir zaman İran uleması kadar önem kazanmadı, devlet dışında, devlete karşı bir güç oluşturmadı, ama Osmanlı siyasal hayatındaki en önemli öğelerden biri olarak durumunu korudu.

Osmanlı uleması sadece İstanbul'un siyasal hayatında değil, il yönetiminde de önem kazandı. Gene 1600 yılından beri timar-dirlik sistemi ikinci plana düştükten sonra il yönetiminde sancakbeylerinin de önemi azalmıştı. Taşrada önce beylerbeyilerin, 18. yüzyılda yöresel âyanın ağırlığı arttıkça ilk kadıları günlük hayatın işleyişinde merkezî yönetimin en etkili temsilcisi durumuna geldi. Ülkenin çeşitli köşelerinde âyan yöresel gücü ele geçirmeye başladığında, valilerin iyice güçsüzleştiği, hattâ âyanın elinde oyuncak olduğu zamanlarda bile İstanbul'dan atanan kadılar düzenli bir şekilde göreve devam ettiler. Devlet memuru olarak ülkenin her köşesinde görev yapan kadılar Osmanlı imparatorluğunda yönetim bütünlüğünün korunmasında önemli rol oynadılar.

Ülke içinde merkezin askerî-siyasal otoritesinin zayıfladığı 18. yüzyılda kadıların sivil-şerî rolünün sürebilmesi olumlu bir gelişme genellikle. Buna karşılık, müslüman olmayan reayanın durumunu da dikkate almak gerekiyor. Osmanlı devletinin ilk çağlarından beri toplum içinde önemli ayırım müslümanlar ve müslüman olmayanlar arasında değil, askerî ve reaya arasında idi. Kişinin dininden çok, devlet içinde ya da reaya arasındaki konumu önemliydi. Bu nedenle uzun süre askerî arasında müslüman olmayanlar olduğu gibi, cizye dışında gayr-i müslim reayanın konumu müslüman reayaya göre farklı değildi. Bütün reaya aynı kanunlara uyup, aynı devlet kurumları ve temsilcileri tarafından yönetiliyordu. Daha önce işaret ettiğimiz gibi, kadılar da sadece şeriatın değil padişah kanununun da uygulayıcısı olduğundan, gayr-i müslim reaya da devlet görevlisi olan kadıya başvurabiliyordu. Devlet ideolojisinde Sünni-İslâmî tutum ağır basmaya başladıktan sonra bu durum yavaş yavaş değişmeye başladı. Dinî ayırım giderek askerî-reaya ayırımının önüne geçti. Devlet kendini İslâmî ideolojiye göre nitelediğinde, gayr-i müslim halk dışlanmaya, için için yabancılaşmaya başladı. Müslüman olmayan reaya kişi olarak değil, belli bir dinî topluluğun içinde görülür oldu.

Bir bakıma timar-dirlik sisteminin çözülmesi, aynî değil parasal ver-

gilerin önem kazanması, müslüman olsun olmasın, bütün halkın devlet gözünde kişiler olarak değil, topluluklar olarak görülmesine yol açıyordu zaten. Avarız vergisi, ya da diğer parasal vergiler ve katkılar, şehirlerde esnaf loncaları ve gayr-i müslim cemaatler kanalıyla toplandığı gibi, çeşitli yükümlülükler kişilere değil köylere, cemaatlere, şehirlere toptan yüklenir olmuştu. Yeni çağ öncesi imparatorluklarda topluluk-cemaat yükümlülüğü zaten öteden beri yerleşmiş bir gelenekti ama, 18. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı düzeninde eskisinden çok daha fazla yer etmişti bu gelenek.

Kanuna göre şeriatın önem kazanması, doğal olarak gayr-i müslim cemaatler içinde de dinî kuralların öne çıkması sonucunu doğurdu. Çoğu gayr-i müslim halk, hukuk sorunlarını artık kendi cemaati içinde, kendi rahibine, papazına, hahamına danışarak çözümlemeye başladı. Zaten devlet yükümlülükleri açısından cemaat önem kazanmıştı; giderek dinî cemaatler kendi hukuk ve eğitim sorunlarını da çözümlemeye başlayınca, gayr-i müslim halkın günlük hayatında devlet kurumları yerine dinî cemaatlerin içindeki ilişkiler gittikçe öne çıktı. Çeşitli dinî cemaatler «milletler», yani dinî topluluklar olarak önemli bir örgütleşme sürecine girdiler. (Buradaki «millet» teriminin günümüzdeki anlamında olmadığı açık.) Gerçi öteden beri Osmanlı toplumunda dinî tavır serbestti; 18. yüzyılın yeniliği, bir gayr-i müslim için kendi milletinin en önemli siyasal-toplumsal örgüt haline gelmesiydi.

Gayr-i müslim reaya millet örgütünü ve millet dayanışmasını geliştiredursun, 18. yüzyıl başlarından beri Avrupa'daki hasımlar Osmanlı toplumu içindeki dinî bölünmeleri deşmeye, ayaklanma yaratmaya çalışıyorlardı. Bu çabalar gerçi şimdilik önemli sonuç vermedi, ama müslüman olmayan reayanın önce Osmanlı anlamında milletleşmesi, 19. yüzyılda günümüzün anlamında milliyetçiliğin yeşermesine büyük katkıda bulundu. Osmanlı imparatorluğunun dağılmasında milliyetçiliğin en önemli etken olduğunu göz önünde tutarsak, Osmanlı toplumu içinde cemaatleşme-milletleşme sürecinin önemi ortaya çıkıyor.

Osmanlı ülkesinde dinî farklılaşmalar büyürken, bir zamanlar kesin bölünme çizgisini oluşturan askerî-reaya ayırımı ise gittikçe belirsizleşiyordu. Bu gelişmenin bir nedeni daha önce gördüğümüz gibi öteden beri sekbanlığın, ücretli askerliğin yer etmeye başlamasıdır. 18. yüzyıla geldiğimizde askerî-reaya ayrışmasını geçersiz kılan iki yeni gelişme çıkıyor karşımıza. Bunlardan birincisi özellikle Balkanlar'da yöresel savunmada halktan asker alınması. Bunun önemi, bir zamanlar toplumsal bir ayrıcalık sayılan askerliğin halk için bir yükümlülük haline gelmesi. Bir yandan sekbanlar, bir yandan halk askeri, eski askerî-reaya kümelerinin arasında yeni bir grup oluşturmaya başladı. Fakat yöresel âyanın gittikçe önem ka-

zanan siyasal rolü, askerî-reaya bölünmesini zayıflatan en önemli gelişmedir.

Tarihte her imparatorlukta merkez ve taşra arasındaki denge ve bu dengedeki dalgalanmalar siyasal gelişmenin en önemli yönünü oluşturuyor. Osmanlı devletinde de hükümdarın teorik mutlak gücüne karşılık yöresel âyana ödün vermesi zorunluluğu, Osmanlı merkezinin düşünüşünü yansıtan yazarların başlıca tasasıydı. Yöresel âyanın güçlenmesinde de Osmanlı devletinin 1600 civarındaki değişiminin etkilerini görmek mümkündür. Merkezin parasal gelirlerinin önem kazandığı 17. yüzyılda vilayetlerde bu gelirlerin toplanması için beylerbeyilere geniş yetki tanındığını yukarıda görmüştük. Vergi gelirlerinin nakde dönüştürülüp İstanbul'a gönderilmesinde vergi toplayan mültezimlere ve beylerbeyilere vilayet ileri gelenleri yardımcı oluyordu. Geniş yetkilerle donatılmış beylerbeyilerin vergi toplanmasında dirlik-timar düzeni ile ilgili sancakbeyi gibi yöneticiler yerine şehirlerde, kasabalarda sözü geçen varlıklı kişilerin desteğine dayanması, bu kimselerin resmî görevleri olmadığı halde yönetimde söz sahibi olmalarına yol açtı.

Âyanın güçlenmesinde il yönetimindeki diğer bazı gelişmelerin de etkisi var. Bunlardan biri bazı sancakların sancaklıktan çıkarılıp beylerbeyilerin haslarına katılması, diğeri gene bazı sancakların göreve atanmayı bekleyen beylerbeyilere geçici bir süre için «arpalık» adıyla gelir kaynağı olarak verilmesi. Böyle durumlarda beylerbeyiler haslarına ek olarak, ya da arpalık şeklinde verilen sancakların yönetimi ve gelirlerinin toplanması ile kendileri doğrudan doğruya ilgilenmedikleri için, ek veya arpalık sancaklarına kendilerine vekil olarak mütesellim denen kişileri gönderiyorlardı. Mütesellim, vilayeti ya da arpalığı elinde tutan beylerbeyinin kapı halkından olabileceği gibi, o yörede sivrilmiş kişilerden seçildiği de görülüyordu. Gene resmen, yani devlet tarafından görevlendirilmemiş kişilerin yönetimde önemli bir rol oynamasına yol açıyordu mütesellimlik. Mültezim ya da mütesellim olan, yöresinde iyice sivrilen âyana özellikle savaş sırasında merkezî yönetim de görevler yüklüyor, olağanüstü savaş vergilerinin toplanmasında ve cepheye asker gönderilmesinde katkılarını istiyordu. Hele iltizam yönteminde vergi kaynakları malikâne adıyla, yani hayat boyu verilmeye başlanınca, mültezimlik yapan âyanın önemi büsbütün arttı.

Âyanlık apaçık ortada olan, herkesin tanıdığı bir durum olmakla beraber resmî ünvanlı bir görev değildi. Yani asıl devlet görevlerinde olduğu gibi padişah beratıyla bir kişinin resmen âyan olması söz konusu değildi, ama yöresinde sivrilmiş kişiler valiler yoluyla tanınıyordu.

Rumeli'nin ve Anadolu'nun çeşitli şehir ve kasabalarında yönetimde kâh valilere yardım eden, kâh devlete kafa tutan âyanın dışında, diğer bazı vilayetlerde merkezin hükmü artık hiç geçmez olmuştu. Trablusgarb'

da ve Bağdad'da İstanbul'un değiştiremediği vali sülaleleri eyaletlerini bildikleri gibi yönetiyorlardı. Şam'daki durum da pek farklı değildi; valilik uzun süre aynı ailenin elinde kaldı. Cezayir'de ve Tunus'ta levent ocakları, Mısır'da Çerkes memluklar duruma o derece egemendiler ki, buralara gelen Osmanlı paşaları, vali değil elçi gibi kalıyorlardı.

Osmanlı devletinin barış döneminde için için gelişen bu durum 1768' den sonra tekrar başlayan savaşların doğurduğu iç gerginliğin etkisiyle birden açığa vurdu. 18. yüzyıl sona ererken gayr-i müslim reayada uyanan milliyetçilik, âyanın baş kaldırması, neredeyse imparatorluktan kopma derecesine varan egemen valiler Osmanlı ülkesinin yeniden büyük bir sarsıntı geçirmesine neden oldu.

B. *Rus Savaşları ve Batılılaşma Yolu*

Osmanlı devleti uzun süre Avrupa siyasetindeki çalkantıları uzaktan izleyip birkaç defa genel siyasal durum Osmanlıları ilgilendiren şekil aldığında bile savaştan kaçınmaya özen göstermişti. 1768'de ise doğu Avrupa'da yeni bir gerginlik çıktığında, Rusya'nın Polonya işlerine karışıp asker göndermesi İstanbul yönetimini tedirgin etti. Uzun barış döneminde hazinesi dolu olan, Avrupa cephelerinde otuz yıl önceki Belgrad anlaşmasının başarısının özlemini çeken devlet, aslında savaşa hazır olmadığı halde Rusya'yı sert bir nota ile protesto etti; Rusya'nın geri çekilmeyi reddetmesi üzerine iki devlet savaşa tutuştu.

1769-1770 yıllarındaki çatışmalar Osmanlı devletine çok pahalıya mal oldu. Ukrayna'dan Tuna'ya doğru ilerleyen Rus ordusu sınır boylarındaki Osmanlı kalelerini ele geçirdikten sonra Buğdan'ı ve Eflak'ı işgal etti. Osmanlı ordusundan yardım göremeyen Kırım da 1771'de Rus işgaline uğradı. Ayrıca, Baltık denizinden kalkıp Atlas Okyanusundan Akdeniz'e gelen Rus donanması Ege adalarına ve kıyılarına saldırıp Çeşme'de Osmanlı donanmasını bozguna uğrattı. Osmanlı devleti bu yenilgilere karşın Kırım'ın elden çıkmasına razı olmadığından, bir ara duraklayan savaş, Rus ordularının Kafkasya'ya ve Tuna'yı aşıp Bulgaristan içine yürümesiyle tekrar alevlendi. Rus ilerlemesine karşı çıkan Osmanlı ordusu Varna yakınlarında bozulup dağılınca Osmanlı devleti yenilgilerinin Küçük Kaynarca anlaşmasıyla belgelenmesini kabul etmek zorunda kaldı.

Küçük Kaynarca anlaşmasıyla gerçi Rus ordularının Osmanlı topraklarından çekilmesi sağlandı ama, bunun bedeli ağır oldu. Kırım Osmanlı egemenliğinden çıkıp bağımsız bir devletçik haline geldiği gibi, Rusya'nın Buğdan ve Eflak üzerinde, hattâ bütün Osmanlı Rum-Ortodoks halkı hakkında koruyucu sıfatıyla söz sahibi olması da kabul edildi. Dahası, Osmanlı devleti Rusya'ya ağır bir savaş tazminatı ödemeyi ve Karadeniz'de Rus ticaretini da kabullendi.

Kırım'ın bağımsızlığı aslında göz boyamadan başka bir şey değildi. Rusya sadece Karadeniz'e çıkabilmek hakkıyla yetinmek niyetinde değildi; Karadeniz kıyılarını elde tutmak istiyordu. Nitekim, Kırım'daki Rus yanlısı grupların çağrısını öne sürerek Kırım'ın iç karışıklığını yatıştırmak bahanesiyle 1783'de Kırım'ı resmen işgal edip Rus vilayeti haline soktular. 1768-1774 savaşında ne kadar zor durumlara düştüğünü acı acı hatırlayan Osmanlı devleti bu Rus girişimini de sineye çekmek zorunda kaldı.

Küçük Kaynarca barışı ile noktalanan savaş, Osmanlı ülkesinde bir süredir gelişen iç çelişkilerin iyice su yüzüne çıkmasına yol açmıştı. Rusya, savaş sırasında hem Tuna kuzeyindeki ordusu, hem Ege denizindeki donanması yoluyla gayr-i müslim Osmanlı reayasını ayaklandırmaya çalışmış, bu girişim özellikle Mora'da başarılı olmuştu. Ayrıca, Rus donanması Suriye ve Mısır kıyılarına da yanaşmış, buralarda Osmanlı hükmüne karşı gelenlere işbirliği önermişti. Dahası, savaş boyunca Osmanlı devleti vergi toplayıp asker sürebilmek için Rumeli ve Anadolu âyanından yardım istediğinden, bu âyana yeni ödünler vermek zorunda kalmıştı.

18. yüzyıl ortasında uzun süren hareketsiz kalmış Osmanlı ordusu ve donanmasının bu süre içinde gelişen ve güçlenen Rusya karşısında ne kadar çabuk dağıldığı da iyice gözler önüne serilmişti. Belgrad anlaşmasından sonra kendine güvenen ve diplomasi yoluyla barışı koruyabileceğini uman Osmanlı devletinin bu umudu Küçük Kaynarca'da kesinlikle ortadan kalkmıştı. 1774'den beri ise Rusya'nın düşmanca tavrı ve kışkırtmaları daha da artmış, Kırım'a el koymalarına bile ses çıkarılamamıştı. Osmanlı devleti bu yeni durumda eskiden beri süregelen yöntemlerle kurtaramayacaktı kendini. Çar Petro döneminden beri Rusya'nın yaptığı gibi orduyu ve donanmayı Avrupa tarzında yeniden düzenlemek gerekiyordu. 18. yüzyıl boyunca zaman zaman Osmanlı donanması ve ordusunda Avrupa örneğinde gelişmeler olduğu halde Avrupalı eğitmenlere güven olmadığından bu girişimler önemli bir sonuç vermemişti. Küçük Kaynarca ile belgelenen yenilgiden sonra ise devlet Avrupa bilgisi ve tekniğine dayanan yeniliklerin kaçınılmaz olduğunu anlamıştı artık.

Devlet yöneticileri yeni bilgi ve silahlarla donatılmış askerî birliklerin eğitimine karar vermişti ama bunun uygulanması kolay değildi. Kapıkulu, bu yeni tip askerleri kuşkuyla izliyor, Osmanlı payitahtındaki üstün durumlarını terketmelerine yol açabilecek gelişmelere karşı çıkıyordu zaman zaman. 1789 yılı Avrupa'da Fransız devriminin başlangıcı ve dünya tarihinde yeni bir dönemin habercisidir. Fransız Devriminin yankıları birkaç yıl sonra Osmanlı ülkesine de ulaştı, Osmanlı halkını da etkilemeye başladı. Fakat 1789 yılının Osmanlı tarihi için ayrı bir önemi var. 1774'de tahta çıkıp Küçük Kaynarca anlaşmasını kabullenmek zorunda kalan padişah I. Abdülhamid, çaresizlik ve bezginlikle geçen saltanatının sonunda

1787'de yeni bir Osmanlı-Rus çatışması çıktıktan az sonra ölünce, III. Selim Osmanlı padişahı oldu 1789 yılında.

Bir âna kadar ağır-aksak yürütülen Avrupa tarzı eğitim ve kurumlaşma 1789 yılından sonra yeni bir hız kazandı. Hem dış düşmanlarına karşı direnebilmek, hem ülke içinde merkezin hükmünü geçirebilmek için önemli bir değişim sürecine girdi Osmanlı devleti. Bu yüzden dünya tarihinde olduğu gibi Osmanlı tarihinde de 1789 yılı önemli bir dönüm noktasıdır.

KAYNAKLAR VE İNCELEMELER

Son dönemlerde Osmanlı tarihi hakkında yazılan önemli incelemelerin birçoğu ya yabancı dillerde yayımlanıyor, ya da akademik dergilerde. Örneğin günümüzde Osmanlı tarihi alanının dünya çapında ünlü üstadı Halil İnalcık bile çeşitli konulara ışık tutan kitap ve makalelerinin birçoğunu İngilizce yayımladı. Profesör İnalcık'ın **Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600** (Londra ve New York, 1973) adlı kitabı, üstadın Osmanlı tarihinin her yönü üzerindeki görüş ve yorumlarını topladığı çok önemli ve değerli bir kitaptır. Ama bu kısa kaynakçada yabancı dillerde yazılmış eserleri, dar konuları işleyen monografileri, ve akademik dergilerde yayınlanmış incelemeleri bir yana bırakıp, yalnızca Türkçe (ve Latin alfabesiyle) basılmış, genel nitelikli ve çoğu klasik sayılabilecek tarih çalışmalarına değineceğiz.

Osmanlı tarihi hakkında en ayrıntılı eser, Türk Tarih Kurumu'nun yayınladığı 8 ciltlik **Osmanlı Tarihi**'dir. (Ankara, 1947-1962). Bu genel tarihin 1789 yılına kadar uzanan ilk 4 cildi (ki 3. ve 4. ciltler ikişer kitaptan oluştuğu için 6 büyük cilt tutuyor) İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın elinden. İskit Yayınevi'nin hazırladığı 6 ciltlik **Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi** de (İstanbul, 1957-1963), çok değerli bir çalışma. Bu ayrıntılı derleme çeşitli uzmanlardan oluşan bir kurul tarafından hazırlanmış; 1703 yılına kadar gelen ilk 4 cildinde Mustafa Cezar'ın, geri kalan 2 cildinde Mithat Sertoğlu'nun katkısı ağırlığı oluşturuyor.

Bu iki serinin yanında Yılmaz Öztuna'nın **Türkiye Tarihi** (12 cilt; İstanbul, 1963-1967) ve İsmail Hami Danişmend'in **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi** (1. baskı, 4 cilt; İstanbul, 1947-1955) adlı eserlerinden de yararlanılabilir. Yalnız Danişmend'in aşırı Türkçü yaklaşımı dolayısıyla kişiler hakkında yargı ve yorumlarının ihtiyatla okunması gerektiğini belirtmek gerek.

Zeki Velidi Togan'ın **Umumi Türk Tarihine Giriş** (2. baskı; İstanbul, 1970) adlı eseri, adı üstünde, çok geniş bir konuyu kapsar gerçi, fakat bu kitabın son bölümü 1500 yılına kadar Osmanlı tarihini işler. Bizim açımızdan Profesör Togan'ın incelemesinin önemi, Osmanlı gelişmesini genel Türk tarihi çerçevesi içindeki yerini belirterek ele almasıdır.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, genel tarihin yanısıra Osmanlı kurumlarını da en geniş bir şekilde ele alan bir yazar. Yönetim kurumları hakkında ayrıntılı bilgi almak isteyenler üstadın şu eserlerine başvurabilir: **Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları** (2 cilt; Ankara, 1943-1944); **Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı** (Ankara, 1945); **Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı** (Ankara, 1948); **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı** (Ankara. 1965) Osmanlı kurumları hakkında çok daha kısa, fakat doyurucu bilgi ve yorumlar için M. Tayyib Gökbilgin'in **Osmanlı Müesseseleri Teşkilatı**

ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış (İstanbul, 1977) adlı kitabına başvurulabilir. Osmanlı tarihinde önemli kişiler, yerler, kurumlar hakkında geniş bilgi **İslâm Ansiklopedisi**'nde de bulunabilir.

Bu kaynakçada monografilere yer vermiyoruz gerçi, ama Osmanlı tarihinin dört önemli dönemi üzerindeki bu çalışmalar klasik sayılabileceği için belirtelim: M. Fuad Köprülü, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu** (2. baskı; Ankara, 1972); Halil İnalcık, **Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar** (Ankara, 1954); Mustafa Akdağ, **Celalî İsyanları, 1550-1603** (Ankara, 1963); Münir Aktepe, **Patrona İsyanı, 1730,** (İstanbul, 1958).

Nihayet Osmanlı tarihlerinin çoğunun son zamanlarda yeni harflerle yayınlanmış olduğuna da işaret edelim. Bazısı sadeleştirilmiş olarak yayımlanan bu kaynakların yeni Türkçe'ye aktırılması her zaman başırılı değil ama eski yazı bilmeyen okuyucular, artık, **Naima Tarihi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi,** Hoca Sadeddin Efendi'nin **Tac üt-Tevarih**'i, **Müneccimbaşı Tarihi,** (Osmanlı dönemini ilgilendiren 3. cildi) **Âşıkpaşazade Tarihi, Peçuylu** (Peçevi) **Tarihi** gibi birçok Osmanlı eserini izlemek fırsatına sahiptirler.

SİYASAL TARİH

(1789 - 1908)

SİNA AKŞİN

III. Selim'in Saltanatı (1789 - 1807) : Ciddî Islahatın Başlaması.

III. Selim, III. Mustafa'nın oğluydu. Annesi Mihrişah Sultan Gürcü asıllı bir kadındı. 1761'de doğdu, 1789 yılında amcası I. Abdülhamit'in ölümü üzerine 27 yaşındayken tahta geçti. Nezaketi ve merhametiyle tanınır. (Danişmend'e göre Selim'de «sanatkârlık hassasiyeti, nezaket ve mülayamet» mevcuttu.) Tarihler, bu niteliklerinin onu ıslahat işinde önce başarısızlığa götürdüğünü, sonra da kendisini tahtından ve canından ettiğinden söz ederler. Selim aynı zamanda şair (şiirlerinde İlhâmî mahlasını kullanmıştır) ve besteciydi. Özellikle besteci olarak tanınmıştır. Klasik Türk musikisinde önemli yeri vardır. Sûz-i dilârâ makamı onun icadıdır. 1716-1718 Osmanlı - Avusturya savaşının Osmanlı Devletinin ikinci büyük yenilgisi (birincisi, Viyana kuşatmasının ardından gelen 1683-1699 savaşıydı) ve Pasarofça antlaşmasıyla sonuçlanması üzerine başlayan ve 18. yüzyıl boyunca devam eden ıslahat çalışmalarını Selim de sürdürmüş ve daha ileri noktalara vardırmıştır. Yeniçeri ocağı dışında ilk kez çağdaş bir ordu kurabilmiş olması, onun büyük başarısıdır.

III. Selim tahta çıktığında, Osmanlı Devleti 1787'de Rusya ile, ertesi yıl da Avusturya ile başlamış bir savaşın içindeydi. Avusturyalılara karşı Belgrad civarında kazanılan Şebeş zaferine (21/9/1788) karşılık Ruslar Buğdan (Moldavya) savunmasında stratejik önemi bulunan Özi (Ocakof) ve Hotin kalelerini zaptedince, amcasına inme inmiş ve ölümü de bundan olmuştu. Selim, 18. yüzyılın ıslahatçı geleneği içinde yetişmiş ve daha veliahd iken, ihtilal öncesi Fransasının son kralı olan XVI. Louis ile, yapılabilecek ıslahat konusunda gizlice mektuplaşmış, ondan tavsiyeler almıştı. Bu davranış Selim'in ıslahat yolunda seleflerinden daha ileri gitmek niyetinde olduğunu gösterir. Nitekim toplam 18 yıl Kaptan-ı Deryalık yapan ünlü denizci Cezayirli Palabıyık Gazi Hasan Paşanın rakibi ıslahatçı Halil Hamit Paşa hakkında çıkardığı bir söylentiye göre, bu Paşa, Abdülhamit'i tahttan indirip daha ıslahatçı diye Selim'i tahta geçirmek için bir komplo hazırlamış bulunuyordu. Bu yüzden Halil Hamit sadaretten atılıp idam edilmişti (1785). Şimdi Selim padişah olur olmaz, savaşa etkisinin nasıl olacağını düşünmeden, ikisi de başarılı birer kumandan olan Sadrıâzam

Koca Yusuf ile Kaptan-ı Derya Gazi Hasan'ı azletti. Akkerman ve Bender, Belgrad ve Bükreş düşünce, yeni Sadrıâzam Cenaze Hasan Paşa azledilip yerine tekrar Gazi Hasan getirildi. 80 yaşında olan Gazi, orduyu düzene sokmuşken, görevinde 4. ayı doldururken öldü (29/30 Mart 1790). Yerine geçen Çelebizade Şerif Hasan savaşın yönetimini o derecede kargaşaya soktu, anlaşılan Selim'i o derecede kızdırdı ki, yatağında yatarken kurşunla vurulmak gibi (14/15 Şubat 1791) Osmanlıda yönetenler (askeriler) sınıfının siyaseten katl tarihinde herhalde görülmemiş bir biçimde idam olundu. (Askeriler sınıfını idam ederken, kanlarını dökmek ağır bir hakaret teşkil ettiği için, bu gibilerin idamları kementle boğulmak suretiyle olur, ondan sonra da kafa kesilirdi). Demek ki, Selim için nazik ve merhametli derken bunu —doğru kabul ediyorsak— Osmanlı yaşama tarzı ve değerler sistemi içinde göreli olarak anlamak gerekir.

Hasan Paşanın yerine Koca Yusuf Paşa sadrıâzam ve serdar (komutan) oldu. Fakat perişan halde bulunan orduyu doğru dürüst toparlayamadan Ruslar Maçin'de Osmanlı ordusunu yeniden yenilgiye uğrattılar, Maçin düştü (10/7/1791). Osmanlı Devleti bu savaşta yalnız değildi. İsveç (11/7/1789) ve Prusya (31/1/1790) ile ittifakı vardı. Ne var ki, İsveç, Rusya ile savaşa girip başarısız olunca, elini eteğini çekmişti. Prusya ise savaşa girmemekle beraber, müttefik olduğu İngiltere ve Hollanda ile birlikte, Fransa'da başını alıp giden ihtilal ile ilgilenecek yerde Avusturya ve Rusya'nın Osmanlı ile savaşa tutuşmalarını doğru bulmuyordu. İşte Prusya'nın zorlamasıyla Avusturya bu ülkeyle Reichenbach antlaşmasını imzaladı (5/8/1790). Buna göre, Avusturya Osmanlı Devletiyle barış yapacak ve savaşta aldığı bütün yerleri iade edecekti ki, bu da Ziştovi barışı ile oldu (4/8/1791). Fakat bu antlaşmayla Osmanlı Devleti Hıristiyan uyruklarına iyi muamele etmeyi üstlendi ki, bu da Avusturya'nın Osmanlı içişlerine müdahale kapısı elde etmesi demekti. Bu durumda Rusya savaşa yalnız devam edecekti. Ardından, Prusya'nın dahil olduğu üçlü ittifakın aracılığı ile Rusyayla Yaş antlaşması yapıldı (9/1/1792). Buna göre, Kırım'da Taman yarımadası, Kuban'la Besarabya'nın bir bölümü, Özi kenti, Buğ ile Dinyester (Turla) arasındaki arazi Rusya'ya bırakıldı. Sınır Dinyester oluyordu. Rusya aldığı yeni kıyılarda donanma üssü yapacağı Odessa kentini kuracaktı. Osmanlı, Kırım'ın ilhakını ve Rusya'nın Gürcüstan üzerindeki metbuluğunu (süzerenliğini) kabul ediyordu.

Böylece Koca Yusuf Paşa ve yandaşlarının Kırım'ı geri almak hülyasıyla giriştikleri savaş, bu hedefine ulaşamamakla birlikte, savaşın seyrine göre çok büyük bir hezimetle sonuçlanmamış oluyordu. Bilindiği gibi, Kırım'ın kaybı Osmanlıları çok müteessir etmişti. Şüphesiz, buranın Macaristan, Erdel (Transilvanya), Banat, Podolya'nın tersine Müslüman bir ülke oluşunun bu tavırda etkisi vardı.

1. Askerî Islahat : Savaş sona ermeden, Padişah ıslahat sorununa el attı. 1791'de Ziştovi'nin ardından, Ebubekir Ratip Efendiyi Viyana'ya elçi gönderdi. Ratip'in görevi Avusturya hakkında bilgi toplamaktı. Çok aydın ve kültürlü bir kişiydi. 1795-96'da onbeş ay reisülküttaplık yaptı. Bu sırada bu görev giderek önem kazanmaktaydı. Adından anlaşılacağı üzere, kâtiplerin, yani bürokrasinin başıydı. Zamanla da dışişleri bakanlığı işlevini yüklenmiştir. Medreselerin ve özellikle Enderun Mektebinin giderek soysuzlaşması, usta-çırak ilişkileri içinde yetişen yönetenler sınıfının bu kesimini devleti ayakta tutan becerilere, kültüre sahip başlıca insanlar durumuna getirmiş bulunuyordu. İşte Ratip böyle bir kişiydi. (1796'da azledildikten sonra Rodos'a sürüldü, 1799'da da idam ettirilip kesik başı İstanbul'a getirildi.) Mayıs 1791'de Ratip Viyana'dan döndü ve Avusturya ve genel olarak Avrupa'daki toplum hayatı, askerî sistem hakkında 500 sayfa kadar tutan ayrıntılı bir sefaretname yazdı.

Bu sefaretnamenin Selim'i nasıl ve ne ölçüde etkilediğini bilmiyoruz, fakat 1791 sonbaharında kamu hayatının çeşitli kesimlerinden 22 kişiden (biri yabancı, biri de yerli Hıristiyandı) Devletin zaaf nedenlerini ve alınması gereken ıslahat tedbirleri hakkında görüş istedi. Sonuç olarak ortaya layıha adını taşıyan 22 rapor çıktı. Başarısız geçen savaş daha yeni bitmiş, ya da gitmek üzere olduğu için, tahmin edilebileceği üzere, en çok üzerinde durulan, askerî ıslahat konusuydu. Herkes durumdan şikâyetçi olmakla birlikte, kimisi Kanunî devri düzenine dönmeyi, kimisi de eski kurumların tasfiye edilip yepyeni kurumlar teşkil edilmesini tavsiye etmekteydi. Tabiî Yeniçeri Ocağının çağdaşlaştırılması gerektiğini öne süren ortalama çözümler de vardı. Selim ıslahatı kendi kadrosuyla yapmak istiyordu. Onun için Yaş barışından 5 ay sonra Koca Yusuf'u azletti. Bu Paşa mevkiini sağlamlaştırmak için keyfî azil ve atamalar yapıyormuş. Selim kendisine karşı kabaran ve şimdilik dedikodu olarak kalan muhalefete aldırmadan, XVI. Louis'nin tavsiyeleri, Ebubekir Ratip'in sefaretnamesi, layıhalar gibi belgelerden hareketle, arkadaş ve kafadarlarına mevki verip etrafına toplayarak Nizam-ı Cedit hareketine girişti. Selim'in yaptığı ıslahat için kullandığı bu deyim ilham kaynağını apaçık ortaya koymaktadır. Fransa, ihtilalin getirdiği düzene «Yeni Düzen» adını takmıştı. Selim'in kendi ıslahatı için aynı adı benimsemiş olması ilham kaynağını ve cesaretini göstermesi bakımından ilginçtir. Doğu istibdadının adamları olan Selim ve arkadaşlarının Fransız ihtilâlini değerlendirme tarzları da çok ilginçtir. Muhtemeldir ki insanlık tarihinin bu büyük özgürleşme ve demokratikleşme hamlesini asla bu yönüyle değerlendirmiyorlardı. Zira böyle bir anlayıştan uzaktılar. Osmanlıların ihtilalin bu yönünü idrak etmeleri biraz vakit alacak, idrak ettiklerinde de bu işi nefret ve şiddetle reddedeceklerdi. O sırada onların gördükleri, bu dönüşümün kendilerini iyi-kötü Avusturya ve Rusya'nın elinden kurtardığıydı. Ayrıca, bu ülkeleri oyala-

dığı sürece kendilerine rahat nefes aldırıyordu. Üstelik bu hareket, Hıristiyanlığı dışladığı için de zararsız görünüyor, Batının 'maddî' yeniliklerini benimsemeyi kolaylaştırıyordu.

Nizam-ı Cedid ıslahatının etkisi en çok askerî alanda görüldü. Önce mevcut ocakların ıslahatına girişildi. İdarî ve askerî işlevler ayrıldı, birinciler nâzır denen kişilere verildi. Ağalar yalnızca askerî konularla uğraşacaklardı. İşe yaramayan askerler ayıklandı. Ocakların kışlaları genişletildi. Askerin düzenli olarak talim yapması şartı getirildi. Ücretler yükseltildi, işe yaramayanlar ayıklandı. Sipahiler tımarlarını en işe yarar oğullarına vasiyet ederken, bu oğlun gerçekten işe yaradığına dikkat edilecekti. Yaşı küçükse, diğer kardeşleri gibi yedekte bekletilecekti. Dirlikler saray gözdelerine değil, savaşçılara verilecekti. Yeniçeri ocağının mevcudu yarılanarak 30.000'e indirildi. Kendilerine Avrupa tüfekleri ve mühimmatı, her ortaya bu tüfekleri kullanabilen 8 asker verildi. Yeniçeri subaylarına ıslahatı kabul etsinler diye özel armağanlar, iltizamlar verildi. Yapılan ıslahat en iyi sonuçları Baron F. de Tott ve haleflerinin çalışmış olduğu ocaklarda, yani topçu, humbaracı, lağımcı, top-arabacı ocaklarında verdi. Bu ocaklarda askerin evlenmesi yasaklandı ve kışlada kalmaları zorunlu oldu. Yeniçeriler ve tımarlı sipahiler için öngörülen ıslahatın kâğıt üstünde kaldığını, ya da bir süre sonra çığırından çıkarak eski durumun geri geldiğini belirtelim. Yeniçeriler, ancak birkaç ay talim yaptıktan sonra «Bu talim gâvur işidir» diyerek vazgeçtiler ve bir kısım Nizam-ı Cedid askerinin de dağılmasına yol açtılar.

Herhalde eski ocaklarda alınabilecek mesafenin sınırlı olduğu düşünüldüğü içindir ki, 24/2/1793'de Nizam-ı Cedid olarak tanınan yeni bir ocak kuruldu. Yeniçerilerin itirazlarını karşılamak için örgüt Bostancı ocağına bağlandı ve resmî adı Bostancı Tüfenkçisi Ocağı oldu. «Talimli Asker» ya da «Mühimmat-ı Cihadiye» Nâzırı sıfatiyle başına eski Sadaret Kethüdası Mustafa Reşit Efendi getirildi. Yeniçerilerin gözünden uzak olsun diye Ocak kışlasının Levent çiftliğinde kurulması kararlaştırıldı. 1794 güzünde inşaatı tamamlandı. Fransız ve İsveç'li subaylar yönetiminde 1602 er ve subayla işe başlandı. Ocak ağalığına Levent çiftliği kethüdası Veli Ağa getirildi. Ocağın çok hızlı geliştiği herhalde söylenemez. Mayıs 1797'de 2536 er ve 27 subay mevcudu vardı. Akkâ zaferi ve Napolyon'un Mısır' dan kaçmasından, yani 7 yıla yaklaşan bir zaman sonra, 23/11/1799'da Üsküdar'da kıyafetlerinin rengi ayrı olan ikinci orta kuruldu. Mısır'daki başarıları olmasaydı, belki de Nizam-ı Cedid ocağı küçük bir nüve, bir çeşit pilot proje olarak kalacaktı. Temmuz 1801'de mevcudu 9263 er ve nedense aynı sayıda (27) subaydı. İkinci ortanın kurulmasıyla Anadolu' daki valiler de İstanbul'a —yetiştirilmek üzere— adam göndermekle yükümlü tutuldular. Döndüklerinde bunlarla yerel birlikler oluşturuluyordu.

1806'da Nizam-ı Cedid'in 22.685 er ve 1590 subay mevcudu vardı ki, bunların yarısı kadarı Anadolu'da, gerisi İstanbul'daydı.

Nizam-ı Cedid'in masraflarını karşılamak üzere İrad-ı Cedid Defterdarlığı kuruldu. Nâzır Mustafa Reşit bu görevi de üstlendi. Nizam-ı Cedid'e tahsis edilen gelirler; boş kalan dirlikler, içki, tütün, kahve v.s. mallara yeni konan vergilerdi.

Burada kısaca yeniçerilerin neden savaşta başarısız oldukları konusuna değinmekte yarar vardır. Bunların, savaşçılığı bir yana atarak, çoluk çocuğa karışıp esnaflık yaptıkları söylenegelmiştir. Osmanlı askeri fetih savaşlarına hevesle katılıyordu. Bu tür savaşlar devlet için de, asker için de bir kazanç kapısıydı. Savunma savaşlarına karşı ilginin daha az olacağı, savaşların çoğunlukla felaketle sonuçlandığı çağlarda ise ilginin büsbütün az olacağı söylenebilir. Zira vatan kavramı gelişmemişti, elde tutmak için kan dökülen topraklar ise nihayet Hıristiyan ülkeleriydi. Devletin yönetici sınıfı ise lüks yaşantısını sürdürmek, mümkünse arttırmak uğrunda yaptığı tağşişlerle (yani devalüasyonlarla) maaşlı kesimin satın alma gücünü kemirip, (yani onları fakirleştirip) duruyordu. Üstelik, ocakları ıslah için alınan tedbirler sıralanırken görüldüğü üzere, maaşlar zamanında dahi ödenmiyordu. Bu durumda savaş makinesinin içe yönelmesi, kendi halkının başına bela (mesela yeniçerilerin esnafı haraca bağlaması «balta almak» deyimini türetmişti) kesilmesi, ya da bizzat kendisinin esnaflığa ya da ticarete başlaması anlaşılır bir süreçtir. Yeniçeriler iki işli insanlar durumuna gelince, talim diye bir şey olmayacağı açıktı. Oysa ateşli silahların etkililiği arttıkça, yani bunların yöneltebilecekleri ateş yoğunluğu arttıkça, talimin önemi de çoğalıyordu. Zira, yoğun ateş karşısında dimdik yürümek, veya durmak, ancak talimle elde edilebilecek bir disiplin, bir çeşit 'robotlaşma' gerektiriyordu. Bu olmayınca, yeniçerilerin ateş karşısında siniri bozuluyor, dönüp kaçıyorlardı. Yoksa onların savaş hattına en iyi niyetlerle gittikleri tahmin edilebilir. Burada şunu da hatırlamalıyız ki, o devirde savaş henüz ayakta yapılıyordu. Zamanla ateş yoğunluğu daha da artınca, askerin yere yatması, hattâ siperlere girmesi zorunlu hale gelecekti.

1795'de Mühendishane-i Berr-i Hümayun, yani Padişahın Kara Mühendishanesi kuruldu. Buradan yetişenler, Nizam-ı Cedid, topçu, top-arabacı, humbaracı, lağımcı ocaklarında subay oldular. Bu ocaklarda mevcut subaylar için zaman zaman bu Mühendishanede kurslar açıldı. Böylece Gazi Hasan'ın kurmuş olduğu Mühendishane-i Bahr-i Hümayunun karadaki kardeş kurumu hizmet vermeye başladı. Islahatın başka bazı alanlarında olduğu gibi, bu konuda da Fransız subaylarından yararlanılıyordu. 1793'de hükümet Paris'e istediği subay ve uzmanların listesini gönderdi. 1795'de Reisülküttap Ratip Efendi benzer bir liste gönderdi. Mühendishanelerde Fransızca zorunlu bir dersti, kütüphanelerindeki yabancı kitap-

lar da bu dildeydi. (Bu bağlamda o zamanlar Fransızcanın bugünkü İngilizce gibi uluslararası temaslarda en çok kullanılan dil olduğunu hatırlamakta yarar vardır.) Fransa'nın Mısır istilası ilişkilere ara verdiyse de 1802'de barışın iadesiyle eski durumuna dönüldü.

Donanmada Gazi Hasan'ın başlatmış olduğu ıslahatın sürdürülmesi ve yeni tedbirlerin alınmasına çaba harcandı. Bu konuda 1792'den 1803'de ölümüne değin Kaptan-ı Derya kalan Tayazade Damat Küçük Hüseyin Paşanın çalışmaları dikkati çekmektedir. I. Abdülhamit'in kızı Esma Sultanla evli olan ve söylentiye göre Selim'in süt kardeşi ve çocukluktan arkadaşı olan bu Paşa, tayin ve terfileri düzene soktu, yolsuzlukları önlemak için bir teftiş sistemi kurdu, disiplin getirdi. Donanmaya adam sağlamak üzere Ege bölgesi halkına zorunlu hizmet kondu. Tersane genişletildi. Hasköy'deki Mühendishane-i Bahrinin programı daha kapsamlı hale getirildi. Bu arada Bahriye için bir sağlık örgütü, bir top okulu kuruldu. Avrupa'dan tıp âletleri, kitapları getirildi, kimileri Türkçeye çevrildi. İlk kez bulaşıcı hastalıklar için karantina usulü uygulanmaya başlandı.

Nizam-ı Cedid hareketini, yani III. Selim ıslahatını değerlendiren iki farklı görüş vardır. Enver Ziya Karal'a göre bu ıslahat, iddialı ismine uygun olarak hayatın pek çok alanlarını içine alan kapsamlı bir hareketti. Bernard Lewis de bu görüşe yatkın bir dil kullanmakla birlikte, esas ağırlığın askerî ıslahatta olduğunu belirtmektedir. Stanford Shaw ise, bu niteliğinden ötürü III. Selim'i ıslahatçılığın, yani gelenekçi ıslahat çizgisinin bir devamcısı saymaktadır. Bu son yazara göre idarî, iktisadî, toplumsal çağdaşlaşma yönünden genel çabalar söz konusu değildir. Eski sorunlara eski usûl kısmî çözümler bulunmağa çalışılmıştır. Maliyede genel bütçe sistemine gidilmedi, belirli gelirlerin belirli masraflara tahsisi usûlü sürdürüldü. Yalnız eski başıboşluğun ve yolsuzlukların olmaması için tedbirler alındı. Yüksek idarî görevlere atananların padişaha ve diğer ileri gelenlere sunmaları âdetten olan hediyelerin sınırlanması yoluna gidildi, zira bunun 'acısı' misliyle halktan çıkarılmaktaydı. Dikkat edilirse, bu âdete son verilmiyordu, «sınırlandırılıyordu». III. Selim'in hatt-ı hümayunları incelendiğinde geleneksel bir Osmanlı padişahı portresi açıkça ortaya çıkmaktadır. Arada bir «siyaset ederim» tehdidi ileri sürülmekte, insanların kılık kıyafetine, içki içmelerine, milletlerine, yani mensup oldukları cemaatlere göre evlerini belirlenmiş rengin dışında bir renge boyamalarına müdahale edilmekteydi. Taşradan İstanbul'a gelen insanları yerlerine iade, malî durumda sıkışıklık olunca tağşiş, zengin tüccarların malını mülkünü müsadere, vergilerini artırmak gibi geleneksel usullere başvuruluyordu. Kurulan Mühendishanelerle ilgili bir uyarı yapmak da yerinde olur. Mühendishanelerin bugün anladığımız anlamda mühendis yetiştirdiklerini söylemek zordur. Osmanlı eğitim sistemi camilerdeki mahalle mektepleri ve medrese-

lerden ibaretti. Mahalle mektepleri olsa olsa bugünkü ilkokulların ilk üç yılında okutulan bilgileri öğretirdi. Medreseler ise Arapça öğretim yapan ve yüksek düzeyde din bilimleri öğreten kurumlardı. Böyle 'ortası boş' bir sistemde Mühendishaneler, eğitime en baştan başlamadıkları takdirde, havada kalmaya mahkûmdular. Anlaşılan bunların başta gelen amacı sıhhatli top atışları yapabilmek için gereken bazı aritmetik, geometri ve trigonometri bilgilerini öğretmekti. Düzeylerinin hayli basit kaldığı, hattâ bugünkü ölçülerimize göre bunları 'meslek kursları' diye nitelemenin çok haksız olmayacağı söylenebilir.

Fakat Shaw'ın III. Selim için kullandığı gelenekçi ıslahatçılık tanımlamasını kabul etsek dahi, onun o ıslahat çizgisinin en ileri noktasına ulaştığını da belirtmek gerekir. Yeniçeri ocağının yanında ayrı bir piyade askeri ocağının, yani Nizam-ı Cedid'in kurulmuş olması, sözünü ettiğim en ileri noktayı teşkil eder. Burada diğer gerçek bir gelişmeyi anmak gerekir ki, bu da Avrupa ile temasların sıklaşmasıdır. Bu sıklaşmanın bir boyutu askerî ıslahatı yürütmek için Avrupa'dan, özellikle Fransa'dan getirilen subay ve uzmanlardı. Osmanlı tarihi boyunca Batıdan pek çok kişi, bu arada uzmanlar buralara gelmişler, hizmet sunmuşlardı. Fakat birçoğu bu işi İslamiyeti benimseyerek yapmış ve gerek Müslüman olan, gerekse dinlerini muhafaza edenlerin toplam sayısı bu denli çok olmamıştı. Şimdi gelenlerin sayısı çoktu, dinlerini de değiştirmiyorlardı. Üstelik, Avrupa ihtilal ateşiyle yanarken, bu gelişmelerin dışında kalıyor görünen Osmanlı Devletinde bu ihtilalci Fransızlar yoğun bir propaganda kampanyası yürütüyorlardı. Bunun için elçilik basımevi faaliyet gösterdiği gibi, Fransızlar da her muhite girip düşüncelerini yaymağa çalışıyorlardı. Buna karşılık, ihtilale karşı olan ülkeler de ihtilal propagandasını etkisiz kılacak bir çalışma içindeydiler. Bu, Türkiye'deki dışa açılmaydı. Bir de Türkiye'nin Avrupa'da dışa açılması vardı ki, bu da daimî elçiliklerin kurulması sayesinde oluyordu. O zamana değin Avrupa'ya pek nadir —parmakla sayılacak— kısa süreli elçilik heyetleri yollanırken, bu sefer Avrupa'nın önemli merkezlerinde daimî elçilikler kurulmağa başlandı. Londra'da 1793'de ilk daimî elçilik açıldı. Ardından Viyana, Berlin geldi. 1796'da Paris elçiliği açıldı, ilk elçi Seyit Ali Efendi idi. Bernard Lewis'in belirttiği üzere, elçilerin kendileri, Avrupa'yı gözlemlemek ve bu konuda bilgi vermekle görevli oldukları halde, batı dili bilmeyen yaşını başını almış insanlar oldukları için ne fazla etkilendiler, ne de gördüklerini doğru dürüst değerlendirebildiler. Ne var ki, bunların maiyetlerindeki gençlerin bir bölümü, başta Fransızca, Batı dillerini öğrendiler ve yaşları icabı, Avrupa'yı anlamaya ve öğrenmeye hazır bir tavırları oldu. Avrupa'nın çeşitli toplum kesimlerinde temas ve dostluklar kurdular. 1821 Yunan ihtilalinden sonra tercümanlık işi Müslümanlara geçince, temaslar daha da yoğunlaşacaktı.

2. *Osmanlı Ademimerkezîleşme Süreci ve Pazvandoğlu İsyanı :* «Klasik» Osmanlı Devleti başarılı bir savaş ve fetih makinesiydi. Ruhu tımar sistemiydi ki, para iktisadiyatının sınırlı olarak geçerli olduğu çok yaygın bir ülkede şayan-ı dikkat bir merkeziyetçilik sağlıyordu. Derken yeni dünyadan gelen gümüşler para iktisadiyatının yaygınlaşmasına ve enflasyona yol açtı. Daha fazla para edinme imkânını bulan hazine, bunun için bir kısım tımarları iltizama vermeye başladı. Bu yüzden Devlette görülen genel gevşeme içinde merkeziyet giderek zayıflamağa başladı ve III. Selim ile II. Mahmut dönemlerinde en had noktaya vardı. Bu ademimerkezîleşme sürecinde tımar sisteminin yavaş yavaş yerini iltizama bırakması kadar, Osmanlı Devletinin ardı ardına uğradığı yenilgilerin yarattığı manevî nüfuz kaybının da rolü vardı. Mısır ve Garp Ocaklarında tımar sistemi hiçbir zaman uygulanmadığı halde, Osmanlı nüfuzunun yüksek olması, bunların merkeze bağlı ve itaatkâr olmasını sağlıyordu. Bu nüfuz askerî yenilgilerle sarsıldığında, ademimerkezîyetin zaten varolan maddî koşulları, manevi unsurun da eksilmesiyle, tam anlamıyla gerçekleşmiş oluyordu. Cezayir, Tunus, Trablusgarb'ın merkezle bağları nispeten zayıftı. Mısır, valisi merkezden gönderilse bile, aslında burayı Kölemenler yönetiyordu. III. Selim zamanında Irak bölgesi Kölemenleşmiş durumdaydı. Suriye'de Cezzar Ahmet Paşa başına buyruktu. Anadolu'nun hemen birçok yerinde âyan dediğimiz bu yerel derebeyleri vardı. Rumeli'de de yaman âyanlar ortaya çıkmıştı. Bunlardan biri Vidin'de Pazvandoğlu Osman Ağa idi. Pazvandoğlu yamak, yani sınırları belirlemekle görevli yeniçerilerdendi. Kuvvetini âsî Belgrad yeniçerilerinden ve merkeze karşı direnenlerden alıyor, Eflak ve Buğdan'ı haraca kesiyordu. 1797'de Belgrad'dan Karadeniz'e kadar bütün Tuna havzasını ve bugünkü Bulgaristan'ı sultası altına almağa kalkışınca, kendisine karşı sefer kararı alındı ve amacına ulaşması önlendi. Bununla birlikte, Vidin ve çevresinde hüküm sürmeğe devam etti, bir ara vezaret rütbesini, yani paşalığı dahi elde etti.

3. *Napolyon'un Mısır Seferi :* Napolyon, kumanda ettiği İtalya seferinde, Avusturya'yı Campo Formio antlaşmasını imzalatmak zorunda bıraktı (Ekim 1797). Buna göre Venedik Cumhuriyetinin varlığına son veriliyor, toprakları aralarında paylaşılıyordu. Fransa'nın payına Yunanistan'ın batısında Yunan Denizinde Korfu ve çevresindeki 6 ada ile Arnavutluk kıyılarındaki Preveze, Parga, Vonitza ve Butrinto kasabaları düştü. Böylece Fransa ile Osmanlı Devleti komşu oluyorlardı. Tabiî bu, Osmanlı hükümetini kuşkulandırmaktan geri kalmadı. Fakat Napolyon, doğuya yönelen bu ilgisini Rumeli'de değil, Osmanlı Afrikası'nda sürdürmeyi tercih etti. Böylece hem Osmanlı ülkesinden pay alacak, hem de İngilizlerin Hindistan yolunu tehdit edebilecekti. Toulon'da gizlice yapılan hazırlıklardan sonra, 19/5/1798'de Napolyon'un komutasındaki donanma, denize açıldı.

Yolda Nelson komutasındaki İngiliz donanmasını atlatıp Malta adasını zaptettikten sonra 1 Temmuz'da İskenderiye'ye geldi. Osmanlı makamları bu seferin Mora, Girit veya Kıbrıs'a karşı düzenlenmiş olabileceğini sanıyorlardı.

Napolyon'un karaya asker çıkarmasına engel olunmadı ve İskenderi' ye hemen teslim oldu. Bundan sonra Kahire'ye doğru ilerleyen Napolyon' un karşısına Kölemenlerden Murat Bey çıktı ve Rahmaniye'de yenildi (13 Temmuz). 21 Temmuzda Ehramlar muharebesi de Fransızların galibiyetiyle sonuçlandı. Böylece Kahire'yi de ele geçirdiler (22 veya 25 Temmuz). Kölemen beylerinden çoğu ortadan kayboldukları için Kölemenlerden Murat ve İbrahim Beyler onar binlik kuvvetleriyle direnmeğe çalıştılar. Vali Ebubekir Paşanın ise kayda değer bir kuvveti yoktu. Böylece Fransızlar aşağı Mısır'a egemen oldularsa da 1 Ağustos günü Nelson, Fransız donanmasını Ebu Hur'da (Abukir) tahrip etti. Bu darbe Napolyon'u donanma desteğinden yoksun bıraktığı gibi, memleketiyle ilişkisini de hemen hemen bütünüyle koparmış oldu. İlginç olan cihet, Osmanlı Devletinin ancak 2 Eylül 1798 günü Fransa'ya savaş ilan edebilmiş olmasıdır. Napolyon, Mısır'da yayımladığı ilk bildirgede, oraya âsi Kölemenlere karşı Osmanlı egemenliğini desteklemek ve Fransa'nın ticarî çıkarlarını korumak için geldiğini duyurdu. Hassasiyeti olan herhangi bir hükümetin böyle bir gerekçeyi kabul etmemesi gerekirken, Osmanlı hükümeti savaş ilanını iki ay geciktirmek garipliğini gösterdi. Bu, Osmanlı düşkünlüğünün bir göstergesi miydi, yoksa bunda Selim ve yandaşlarının Fransa'ya olan zaaflarının da bir payı var mıydı? Üstelik Kasım 1796'da Katerina ölmüş, yerine gelen Çar Paul, en azından görünüşte, Osmanlı ile dostluk arayan bir havaya girmişti. Belki de İngiltere, Avusturya ve Rusya'nın yardım ve ittifak önerilerinin en iyi biçimde değerlendirilebilmesi için böyle bir gecikme olmuştu. Ayrıca Ebu Hur zaferi de hükümeti savaş ilânı yönünde yüreklendirmiş olabilir. Savaş ilânı üzerine Fransız maslahatgüzarı ile elçilik mensupları, eski âdet üzerine Yedikule zindanına konuldular. Bu, o âdetin son uygulaması olacaktı.

Sayda Valisi Cezzar Ahmet Paşa Sevahil ve Mısır Seraskerliğine getirildi ve yanına 700 Nizam-ı Cedid askeri gönderildi. 5 Eylülde bir Rus filosu Büyükdereye geldi ve 9 Ekimde Osmanlı gemileriyle birlikte Akdeniz'e hareket etti. Bunlar İngiliz donanmasıyla birlikte Fransızlarla savaşacaklardı. 3 Ocak 1799'da Ruslarla, 5 Ocakta İngilizlerle ittifak antlaşmaları imzalandı. Napolyon, bu hazırlıklar tamamlanmadan netice almak üzere, kıyıdan Suriye'ye doğru ilerledi. Gazze (25/2) ve Yafa (7/3) gibi yerleri aldıktan sonra Akkâ önlerine geldi (19/3). Akkâ'yı Cezzar Ahmet savunuyordu. 64 gün süren kuşatmaya rağmen Fransızlar burayı zaptedemediler. İngiliz ve Osmanlı donanmasının yardımı, ve İstanbul'dan takviye olarak gönderilen Nizam-ı Cedid askeri sayesinde Napolyon Filistin'den

geri dönmek zorunda kaldı. Buna rağmen nüfuzunu zaafa uğratmamak için Kahire'ye zafer alayı ile girdi. Fakat durumu artık ümitsizdi. Gerçi Tırhala Mutasarrıfı Köse Mustafa Paşanın İngiliz donanmasının desteğiyle karaya asker çıkarıp Ebu Hur kalesini işgal etmesi üzerine gelip kaleyi geri aldıysa da (25/7) günbegün eriyen kuvvetleriyle orada tutunabilmesine olanak yoktu. Üstelik Fransız orduları Avusturyalılara yenilmiş, Directoire idaresi sallanmaktaydı. Bunun üzerine Napolyon komutayı general Kléber'e devredip Fransa'ya gitti (22/8). General Kléber bir orduyla Gazze'ye gelen Sadrazam Kör Yusuf Ziya Paşa ile ordusunu Mısır'dan çıkarmak hususunda bir anlaşma yaptıysa da (24/1/1800) İngilizler zorluk çıkarıp anlaşmayı bozdular. Bunun üzerine Fransızlar Ayn Şems'te (Heliopolis) Osmanlı kuvvetlerini tekrar yendiler (20/3/1800) ve Mısır'a egemen oldular. Bundan sonrası roman gibidir. Halepli Süleyman Bey adında 24 yaşında bir genç Kléber'i hançerleyip öldürdü (14/6/1800). Fransızlar Süleyman'ın bir elini ateşte yaktıktan sonra kazığa vurup idam ettiler. Yerine geçen General Abdullah Jacques Menou, İslamiyeti seçerek orada tutunmağa çalıştı. 8/3/1801'de Osmanlı-İngiliz kuvvetleri Ebu Hur'a çıkarma yaptılar. Fransızların direnecek hali kalmamıştı. 10 Temmuzda Kahire, 31 Ağustosta Menou'nun savunmakta olduğu İskenderiye teslim oldu. İstanbul'da şenlikler yapıldı. Selim, Gazi ünvanını aldı. Daha önce Fransızlar Malta'yı ve Campo Formio ile elde ettikleri yerleri, kaptırmış bulunuyorlardı. Osmanlı metbuluğu altında üç yılda bir 75.000 kuruş vergi veren bir Yedi Ada Cumhuriyeti kuruldu. Burada Osmanlı ve Rus garnizonları bulunacaktı. Arnavutluk'taki dört kasabaya, Yanya âyanı Tepedelenli Ali Paşanın müdahale alanından çıkarmak üzere, mezhep imtiyazları tanındı ve Venedik'e verdikleri haracı İstanbul'a ödemekle yükümlü tutuldular. (Buna karşılık Ali Paşaya bazı ödünler verildi.) Bütün bunlar 21/3/1800'de Ruslarla imzalanan bir anlaşmayla kararlaştırıldı.

Mısır'ın Fransızlardan temizlenmesi yeni sorunlar doğurdu. Fransızlarla savaşmak için Mısır'a gelen İngiliz kuvvetleri buradan ayrılmaya pek istekli görünmedikleri gibi, Memluk hiziplerinden birine sahip çıkıyorlardı. Bu durumda, Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin bu sefer Fransa ile ittifak edilmesini savunuyordu. Sadrazam Yusuf Ziya ise İngiliz desteğinin hem Rusya hem de Fransa'ya karşı gerekli olduğunu savunuyordu. Sonuç olarak birinci görüş daha etkili oldu ve 25/6/1802'de Fransa'da bu ülkeyle barış yapıldı. Fransa Osmanlı toprak bütünlüğünü tanıdı, kendisine Karadeniz'de ticaret imkânı verildi. Bu hak İngiltere'ye de tanındı. Bir süre sonra (14/3/1803) İngilizler Mısır'dan çekildiler.

4. *Mısır'da Sonraki Gelişmeler ve Vahabîliğin Yayılması* : Mısır'da Fransızların 30.000 kadar, mütevazi sayılabilecek bir kuvvetle 4 yıla yakın kalmalarının önemli bazı sonuçları olmuştur. Bir kere talimli çağdaş bir

ordunun nelere muktedir olduğu yakından görülmüştür. Shaw, Fransız yönetiminin Osmanlı veya Memluk yöneticileri yerine Mısırlıları yönetime sokmuş olmasının önemine işaret ediyor. Ayrıca, Osmanlı vergilendirme usulleri yerine Fransız usulleri uygulanmıştır. Shaw'a göre böylece Mısır, başka yörelere göre çağdaşlaşmaya daha hazır bir hale gelmiş oldu. Yani Mehmet Ali Paşanın başarıları için bir hazırlık söz konusuydu.

M. Ali 1769'da Kavala'da doğdu. Küçükken babası öldüğü için amcası Kavala mütesellimi Tosun Ağa'nın himayesinde yetişti (sonradan amcası idam edildi). M. Ali Leon adında bir Fransız tütün tüccarının yanında önce postacı, sonra simsar olarak çalıştı. 18 yaşında «askerliğe intisap» etti ve sonra da akrabası olan dul ve zengin bir kadınla evlendi, bu sayede hem askerlik, hem tütün ticareti yaptı. Dayısı Hüseyin Ağa Kavala âyanı idi. M. Ali'nin tahsili olmamakla birlikte, zeki ve açık fikirliydi. Bir Fransız tüccarının yanında çalışmış olması, onun belki Batıya ve iktisadî hayata açılan penceresi olmuştu. Âyan ailesine mensup olmak da herhalde onun yönetici ve 'Ali kıran baş kesen' yanını teşkil ediyordu. Mısır'ın istilası üzerine Kavala'dan gönderilen 200 kişilik müfrezenin başı Hüseyin Ağanın oğlu, kendisi de bayraktar olmuştu. Dayızadesi daha sonra Mısır'dan Kavala'ya dönünce onun yerine geçmiş, bu, hızlı bir yükselmenin başlangıcı olmuştu. Mısır'daki çeşitli grupların arasında ustalıklı manevralarla nihayet valiliğe göz dikerek, yeniçerileri ve halkı Vali Hurşit Paşaya karşı ayaklandırdı. 14/5/1805'de vali seçildi. Hükümet, bu fiilî durumu resmîleştirmekten başka çare göremedi (8/7/1805). Bu sırada Arabistan'da Vahabî isyanının her yanı kaplamış olmasının bu kararda payı vardır.

Vahabîlik mezhebini Hanbelî ulemasından Necidli Şeyh Muhammed İbni Abdülvahap 18. yüzyılda kurmuştur. Amacı İslamiyeti, doğduğu zamanki saf biçimine döndürmekti. Türbe inşası, kandil yakılması, evliyaya adak adamak, tütün, musiki, tesbih çekmek yasaktı. Necid Emiri Muhammed İbni Suud bu mezhebi benimseyince, büyük bir kuvvet haline geldi. Mart 1803'de Taif'i aldı. 30/4/1803'de Mekke'ye girip birkaç ay elinde tuttu. 1807'de Vahabîler Medineyi zaptettiler. Bu arada Irak'a akınlar yaptılar.

5. *Dış ve İç Siyaset Fırtınaları :* Aslında bir dünya savaşı çap ve niteliğinde olan Fransız ihtilali ve Napolyon savaşları sırasında Osmanlı Devleti kendisini yıkıp parçalayacak olan iki kasırgaya tutuldu. Biri, Fransızların ihtilalci heyecanla her yanda ve bu arada Osmanlı ülkesinde yaymakta oldukları demokrasi ve milliyet öğretisiydi. Diğeri de Rusların bu ihtilale 'panzehir' ve emperyalizmlerinin silahı olarak Rumeli'de yaptıkları, fakat sonuç olarak aynı noktaya, Osmanlı ülkesini parçalama noktasına ulaşan, Ortodoksluk ve Slavcılık propagandasıydı. Bu sırada Müslüman Osmanlıların âyanlık ve talimli asker-yeniçeri gaileleriyle uğraşıyor olması

bu etkileri daha da yıkıcı kılıyordu. Merkeze karşı başlarına buyrukluk davasında olan âyanlar her çeşit dış desteği kabule hazır durumdaydılar. Mesela Canikoğullarından Tayyar Paşa gibi bazı âyanlar Ruslardan para ve silah yardımı alıyorlardı.

İngilizlerin geç de olsa Mısır'ı boşaltmış olmaları, Fransız siyaseti taraftarlarını yalanlamış oldu. Fakat bu arada Rus ittifakı gitgide boğucu bir hal alıyordu. Yedi Ada Cumhuriyetinden sonra, 1802'deki bir anlaşmayla Eflak ve Buğdan'a da Rus himayesinin gölgesi düşmüştü. 1804'de Napolyon imparatorluğunu ilân ettiğinde Selim, İngilizlerin ve Avusturyalıların etkisiyle bunu tanımaya yanaşmayınca, Fransa ile ilişkileri bozuldu. Bu da Osmanlı Devletini Rusya ile ittifak yenilemek zorunda bıraktı (24/9/1805). Rus gemileri Boğazlardan yine serbestçe geçebilecekleri gibi, bu sefer de Arnavutluk'ta Rus müdahalesinin kapısı açılıyordu. Fransa bunun üzerine ilişkileri kesti (22/12/1805). Fakat Napolyon'un bu arada Avusturya ve Rusya'ya karşı Ulm ve Austerlitz'de (17/10 ve 2/12/1805) kazandığı meydan muharebeleri Selim'i siyasetini temelden değiştirmeye sevk etti. Şubat 1806'da Napolyon'un imparatorluğu tanındı. Cevap olarak Ruslar Dalmaçya kıyılarını abluka ederek Sırp âsilerine yardıma başladılar (veya belki daha doğrusu, bunu arttırdılar).

Fransızların Mısır'dan sökülüp atılması, Osmanlı padişahlarının nicedir hasret oldukları kesin bir zaferdi. Bu zaferde Nizam-ı Cedid'in önemli bir rol oynadığı, ıslahat yandaşlarınca herhalde ısrarla öne sürülüyordu. III. Selim bunun sağladığı nüfuzla Nizam-ı Cedid ocağını küçük bir kuruluş olmaktan Devletin ana askerî kuvveti haline dönüştürmeğe yöneldi. Bunun yeniçeriler için olduğu kadar büyük âyanlar için de bir tehdid olduğu açıktı. Bu durumda bu iki kuvvetin Selim'e ve ıslahata karşı ittifak kurmaları doğaldı. Büyük âyanlar özellikle Rumeli'de söz konusu olduğu için ittifakın da orada oluşması beklenebilirdi.

1805 başlarında Selim Edirne'de Nizam-ı Cedid'in kurulmasını, askerinin de Rumeli'den zorunlu yazımla sağlanmasını emrettiği zaman, âyanlar buna karşı tavır aldılar. Bunun üzerine Nizam-ı Cedid örgütünü Anadolu'ya yayan Karaman Beylerbeyi Kadı Abdurrahman Paşa Sırp isyanını bastırmak bahanesiyle ve aslında Pazvandoğlu, Rusçuk'ta Tirsiniklioğlu İsmail Ağa ve Edirne'de Dağdevirenoğlu Mehmet Ağa gibi âyanların hakkından gelmek üzere İstanbul'a geldi (2/6/1806). Selim, gelen askerlerden çok hoşlandığı için bir ay alıkoyup onlara manevralar yaptırdı. Abdurrahman'ı kıskanan ve «kalben» Nizam-ı Cedid'e karşı olan Sadrıâzam Hafız İsmail Paşa, muhakkak ki yeniçerilerin ve ulemanın desteği ile ve Veliahd Mustafa ile anlaşarak, Tirsiniklioğlu'na direnmesi için haber gönderdi. Tirsiniklioğlu, diğer âyanı etrafına toplayıp Edirne'ye geldi ve Abdurrahman'ın öğüt için gönderdiği adamları idam ettirdi (ikinci Edirne olayı). Söylentiye göre bu sırada bazı yerlerde Selim'in adı hutbelerde zikredilmez

oldu. Abdurrahman 24.000 askerle Temmuz ortalarında harekete geçip Silivri ve Çorlu'da bastırma harekâtına giriştiyse de, Tekirdağında da isyan çıkması üzerine, Danişmend'in deyimiyle «ince hisli» padişah, çocuklar ve kadınlar «pâymâl» olmasınlar diye orduyu geri çekti. Fakat bu sırada Tirsiniklioğlu bir suikast sonucu öldürüldü ve halefiyet mücadelesinin sonunda yerine Alemdar (Bayraktar) Mustafa Ağa oturdu.

Danişmend, Selim'in bu noktada merhametine yenilmesinin sonraki felaketinin başlangıcı olduğunu söylüyor. Belki öyledir. Ama II. Mahmut'un Tepedelenli Ali'yi ortadan kaldırma ısrarını Selim burada gösterseydi, Mahmut'un o davranışıyla Yunan ihtilaninin başarısına yol açtığı gibi, Sırpların (ve Rumların?) bağımsızlık hareketini hızlandırmış olmaz mıydı? Devletin bünyesinde ademimerkezîyet (âyanlık, feodalleşme) o denli alıp yürümüştü ki, bu ademimerkezîyeti asker kuvvetiyle, yani iç savaşla ortadan kaldırmak, başka bir ademimerkezîyeti, yani ulusal hareketlerin serpilmesini davet edebilirdi. Selim'in böyle —ve doğru— bir muhakeme yürütmüş olması mümkün ve muhtemeldir. Kaldı ki, Tirsiniklioğlu'nun ölümü isyanı başsız bırakmış bulunuyordu. Bu suikastın Alemdar'ın işi olduğu rivayeti varsa da, Cevdet Paşa'nın buna ihtimal vermemesini de hesaba katarak, suikastın merkezden, belki bizzat Selim'den kaynaklandığı ihtimalini düşünmek gerekir. (Bir ihtimal de Alemdar'ın bu işi merkezle işbirliği halinde yapmış olmasıdır.) Bu durumda Nizam-ı Cedid kuvvetlerini geri çekmek yanlış bir karar olmayabilir. Zira arada isyan bastırılmış oldu, Sadrıâzam Hafız İsmail de azledilip sürüldü, yerine Yeniçeri Ağası Keçiboynuzu İbrahim Hilmi getirildi (14/11/1806). Yeniçeri ağalığından sadarete getirilmek pek âdet olmadığı halde (1703'den beri yapılan 189 sadrıâzam ataması içinde 4. yeniçeri ağası), bu yola gidilmesi Selim'in yeniçerilerden kaynaklanabilecek tehlikeye karşı aldığı tedbir olarak yorumlanabilir. Nitekim selefinin de Bostancıbaşılıktan geldiği dikkati çekiyor.

Burada, Osmanlının karşılaştığı sorunların ne denli karmakarışık olduğunu göstermek için kısaca Sırp isyanından da söz etmek gerekir. 1804'de Kara Yorgi başkanlığında ve ilk önce Avusturya, sonra da Rus desteğiyle gelişen Sırp ulusal hareketi, karşısında Belgrad yamakları ve Pazvandoğlu'nu buldu. Osmanlı Devleti için muzır olan her iki hareket böylece tahtaravalli ilişkisi içinde bulunuyordu. Birinin üstüne yürümek, ötekinin gelişmesine yol açıyordu. Devletin gücü her ikisini bastırmağa yetmiyordu. Nitekim Bosna Valisi Ebubekir Paşa, Sırp âsileriyle işbirliği yaparak Belgrad yamaklarının hakkından gelmiş, fakat bu sefer Sırp gailesi büyümüş, âsiler Devletin dış siyasetinin sıkışık bir anında bir ara Belgrad'ı bile ele geçirmişlerdir (13/12/1806).

6. *1806 - 1812 Rus Harbi ve Kabakçı İsyanı :* 1806 güzünde yeni bazı dış siyaset gelişmeleri oldu. İngiltere, hükümetin Fransız nüfuzuna son

vermesini ve Rus savaş gemilerinin Boğazlardan geçmesine müsaade etmesini istedi (22/9/1806). Selim bu talepleri önce kabul ettiyse de, Napolyon' un Prusya'ya karşı Jena (İena) muharebesini kazanması (14/10/1806) üzerine kararından döndü. Fransızların teşvik ve yardım vaadleri üzerine Rusya'ya eğimli Eflak ve Buğdan voyvodaları azledildiler. Sonuç yeni bir Rus savaşı oldu. Ruslar Pazvandoğlu ve özellikle Alemdar Mustafa'nın direnmelerine rağmen Eflak ve Buğdan'ı işgal ettiler. (22/12/1806'da Rusya'ya savaş ilân edildi.) 20 Şubat 1807'de İngiliz donanması Çanakkale'yi zorlayarak (o sırada Kurban Bayramı dolayısıyla Çanakkale istihkâmlarının topçuları namaza gitmişler) İstanbul önüne geldi ve Osmanlı hükümetini siyaset değişikliğine mecbur etmek istedi. Fakat görüşmelerle zaman kazanılarak İstanbul kıyılarına top yerleştirilip Çanakkale tahkim edilince, İngiliz amirali bir tuzak içinde bulunduğunu idrak ederek çekip gitti (20/2/1807). Mısır'a yapılan saldırı da, İngilizlerin dayanabilecekleri Kölemen kuvvetleri Mehmet Ali tarafından yok edildiği için İskenderiye'yi zaptettikleri halde bir sonuç vermedi (Mart 1807) ve buradan da çekilmek zorunda bırakıldılar (11/9/1807). Bu başarılar Fransız nüfuzunu arttırdı. Bir görüşe göre Fransız etkisinin bu denli artması ve İngiltere'ye savaş ilânıyla Fransız ittifakının ihtimal dahiline girmesi, ta başından beri bu işten rahatsız olan tutucu kesimi telaşlandırdı ve Kabakçı isyanının yakın nedeni oldu. Tabiî şüphe yok ki Rus ve İngiliz kışkırtma ve entrikalarının da bunda payı vardır.

12 Nisan 1807'de Osmanlı ordusu Sadrıâzamın komutanlığı altında Tuna boylarına hareket etti. Yeniçeriler müsaade etmedikleri için Nizam-ı Cedid askeri cepheye gidemedi. Bu yüzden de, Rusların esas kuvvetleri Lehistan taraflarında olmasına rağmen, ordu pek bir şey yapamadı. Sadrıâzam, yerine kaymakam (vekil) olarak Selanikî Köse Musa Paşayı bırakmıştı. O ve Şeyhülislam Topal Ataullah Efendi Karadeniz Boğazı kalelerinde çıkan bir olayı kullanarak cadı kazanını kaynatmağa başladılar. Burada bulunan Trabzon taraflarından gelmiş 1000-2000 kadar yamağa Nizam-ı Cedid üniforma ve talimi kabul ettirilmek istenince, Musa el altından bunlara direnmelerini telkin etti. Onlar da ayaklanıp komutanlarını öldürdüler (25/5/1807), ve Kastamonulu Kabakçı Mustafa'nın başkanlığında İstanbul'a doğru yürümeye başladılar. Selim'e âsilerin üstüne varmaması, işi nasihatle yatıştırması ve Nizam-ı Cedid askeri kullanmaması telkin edildi. İsyancılar İstanbul'a vardığında iş işten geçmişti, zira ulema, softalar, yeniçeriler de bunlara katıldı. Şeyhülislam ve ulema Ağa Kapısına çağrıldılar. Bu durumda Musa, Selim'den Nizam-ı Cedid ocağının ilgası hakkında irade (buyruk) elde edebildi. Kabakçı, idamını istediği 11 kişinin bir listesini sundu, Selim bunlardan üçünü sildi (28/5). O gece Padişahın hal'i (tahttan indirilmesi) fikri işlendi ve ertesi gün Ataullah'ın fetvasıyla bu da gerçekleştirildi.

Selim'in başına gelenlerin yumuşaklığı ve gevşekliğinden, merhametinden kaynaklandığı çok söylenmiştir. Kabakçı işinde çok yanlış davrandığı muhakkaktır. Herhalde 2. Edirne olayında olduğu gibi, zamanla isyanın üstesinden gelebileceğini düşünmüştür. Oysa bu kadar yakınındaki bir isyan karşısında daha kesin bir tavır alması gerekirdi. Fakat hükümetine karşı yaygın bir hoşnutsuzluğun ve tepkinin bulunduğu da aynı derecede doğrudur. O, Genç Osman'dan beri ıslahat konusunda en ileri gitmiş bir Padişah olarak ne denli tehlikeli bir yolda bulunduğunun muhakkak ki farkındaydı. Onun için de hayli ihtiyatlı davrandığı söylenebilir. İlk başta kendi görüşündeki adamlarla işleri yürütmeğe çalışmış, fakat —özellikle arkadaşı Kaptan-ı Derya Hüseyin Paşanın görev süresi 12. yıla yaklaşırken 1803'de ölmesini müteakip— sonradan Bostancıbaşıyı ve Yeniçeri Ağasını bile Sadrıâzam yaparak muhaliflerini yumuşatmağa çalışmıştır. 18 yıl padişahlık yaptığına göre durumu fena idare ettiği söylenemez. Selim'in hükümetinden başlıca şikâyetler şunlardı : 1) Nizam-ı Cedid harcamaları için 20. bin keselik vergi konması (1 kese 50.000 akçeydi) ve İrad-ı Cedid hazinesinin 60.000 keseye kadar çıkması, 2) tağşiş (devalüasyon) yüzünden sabit gelirlilerin çektiği sıkıntılar, 3) saz, söz, mehtap âlemlerinin sefahat sayılması, 4) ulemanın Padişahı, ve/veya çevresini alafrangalık, hür fikirlilik (dinsizlik), Fransız züppeliği ile suçlaması.

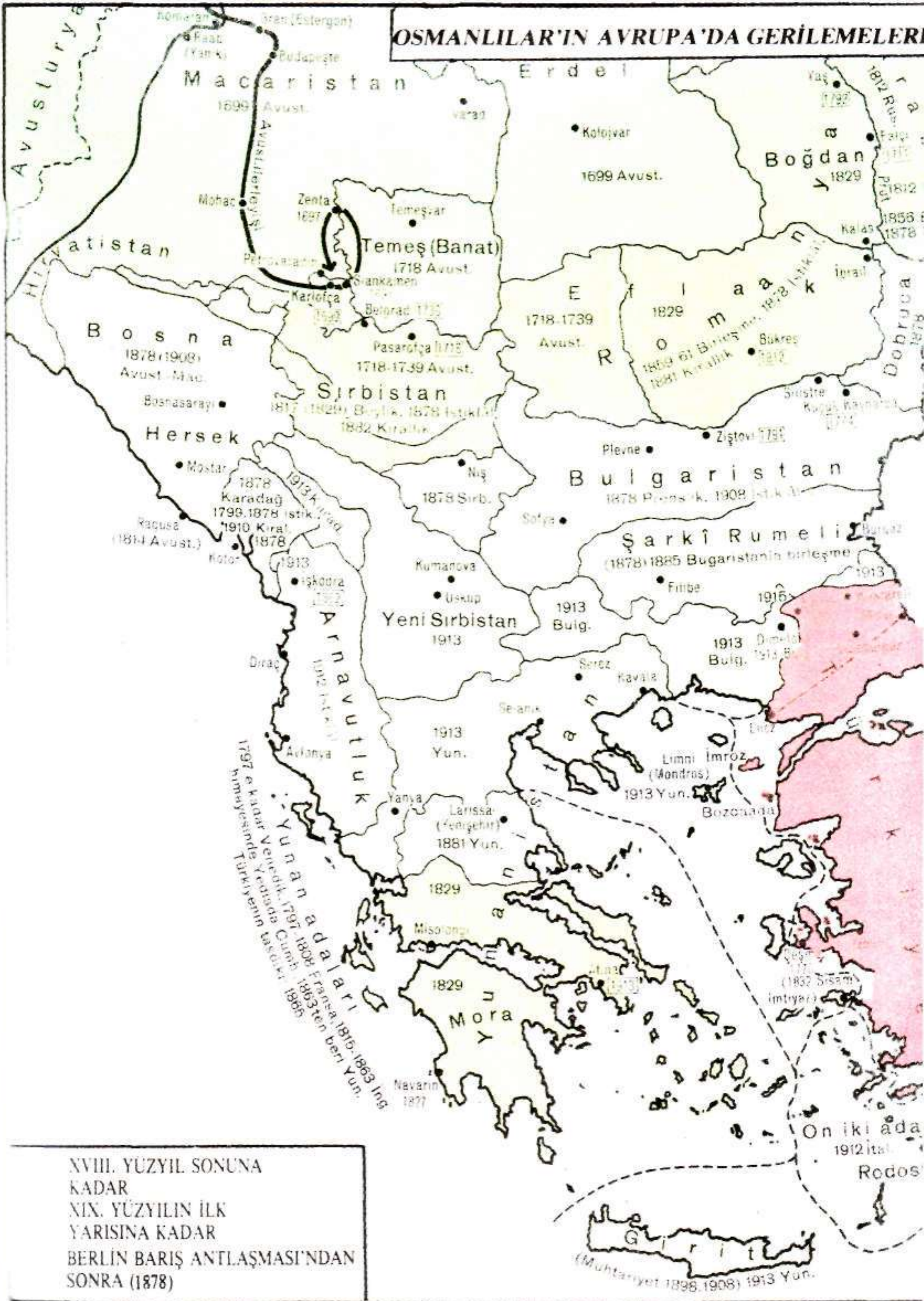
IV. Mustafa'nın Padişahlığı (1807 - 1808) : Islahat Durduruluyor.

IV. Mustafa I. Abdülhamit'in oğlu ve II. Mahmut'un ağabeyidir, 27 yaşında tahta geçmiştir. Danişmend, zekâca zayıf, çok kurnaz, çok haris olduğunu kaydediyor. Padişahlığının kısa sürmesi yüzünden olumsuz bir gericilik timsali olmak dışında tarih bilincimizde fazla bir yeri yoktur. Tahta geçtiği sırada Nizam-ı Cedidçilere karşı kanlı bir tedhiş hüküm sürmekteydi, birçok yenilikçi öldürüldü. Ayrıca Selim'in yaptığı bütün ıslahatı silme işine girişildi. Bu arada Padişahla Yeniçeri Ocağı arasında Danişmend'in «misli görülmemiş» diye nitelediği bir «muahede» (antlaşma) yapıldı (31/5/1807). Buna göre Kabakçı isyanından ötürü Ocak sorumlu tutulmayacak, buna karşılık Ocak da devlet işlerine karışmayacaktı. Görünüşe göre Ocak, hem de harp zamanında yaptığı bu işi içine fazla sindirememiş, onun için de kendini sağlama almak için böyle bir belgeye ihtiyaç duymuş, bu arada bir daha böyle bir şey yapmayacağını da üstlenmiş bulunuyordu. (Ne var ki Osmanlı mutlakiyeti, padişahın mevkiini birilerine borçlu olmasını hiç bir vakit hazmedememiş, en kısa zamanda isyanla padişah değiştirenlerin başını yemekte kusur etmemiştir. Alemdar Mustafa ve Mithat Paşa bu kuralın sonraki örnekleridir.) Belki de hukuk

tarihçileri burada Osmanlı kamu hayatını düzenleyen ve haylidir kanunname çıkmadığı için büyük ölçüde hükmünü yitirmiş olan eski kanunname hukukunun yerine yeni bir yazılı hukuk arayışını bulacaklardır. Ayrıca padişahın kullarıyla sözleşme yapması, padişah otoritesinin uyruklarca sınırlanması, kulların da kul olmaktan çıkmaları yönünde bir gelişme sayılabilir. Mustafa zorbalara minnet borcu altında kalmak istemediği için Musa'yı Bursa'ya sürdü, Ataullah'ı azletti. Fakat yeni Şeyhülislam ancak bir gün görev yapabildi. Ocak Ataullah'ı yerine iade ettirdiği gibi, Kabakçı'yı da Boğazın Rumeli kaleleri muhafızlığına getirdi.

Öte yandan, cephede bulunan Sadrıâzam Ocaklı olduğu halde, yeniçeri isyanıyla karşılaşmış, kaçıp gizlenmek zorunda kalmıştı. Bereket, gerçek askerî güce sahip olan Alemdar Mustafa 5000 atlısıyla isyanın önünü aldı. Fakat köken olarak yeniçeri olan Çelebi Mustafa Paşa sadarete ve serdarlığa atanınca (18/6/1807), Alemdar elini eteğini çekti, dendiğine göre bu mevkie kendisini yakıştırdığı için. Nizamcılar da gelip Alemdar'a sığındılar. Bunlara Rusçuk yârânı denir. Alemdar'ın babası yeniçeriydi, kendisi de Ocakta yetişmişti. Cahil, fakat yiğit bir insandı. 1806'da Rus cephesinde gösterdiği yararlılıklar üzerine vezir olunca ve savaşta yeniçerilerin perişanlığını gördükçe, aklı askerî ıslahata yatmağa başladı. Rusçuk yârânı ile birlikte Selim'i yeniden tahta geçirmeyi planlamaya girişti. Başta Ataullah, isyancıların «tahakkümünden» kendilerini kurtarmaktan başka bir amaç gütmedikleri konusunda Padişahla Çelebi'yi aldattılar. Alemdar kuvvetleriyle İstanbul'a gelip (21/7/1808) Kabakçı'nın kafasını kestirdi. Ataullah'ı azlettirip Kabakçı isyanında kendini gösteren ulemayı sürdürdü, zorbaları sindirdi. Sonra da Babıâli'yi basıp sadaret mührünü zorla aldı, ardından Topkapı Sarayına yürüyüp Şeyhülislamı, kendisinin hal' edildiğini bildirmek üzere IV. Mustafa'nın yanına gönderdi. Onun üzerine o da Babüssaade denilen Sarayın iç kapısını kapattırarak, kendini rakipsiz kılmak üzere Selim ve Mahmut'un boğulmalarını emretti. Bu durumda hanedan değişmedikçe, çaresiz tahtta o kalacaktı. Alemdar kapıları açtırabildiğinde cellatlar Selim'i boğmuşlardı. Fakat Mahmut dama çıkıp kurtulmayı başardı. Bu sayede tahta geçebildi (28/7/1808).

Koçu'ya göre Mustafa'nın Kabakçı fesadında bir parmağı yokmuş. Tahtta kalsaymış muhtemelen Selim'in izinden gidermiş. Rusçuk yârânını yanına alması, yeniçerilere senet verirken devlet işlerine karışmamalarını şart koşması, bu yönde işaretlermiş. Rusçuk yârânı Selim'i ıslahatçı diye değil, daha çok hoşgörüsü sayesinde rahatça «cirit atmak» için istiyorlarmış. Yani Koçu, Mustafa'ya 'fırsat tanınmadığı' için, Rusçuk yârânı onu aldattığı için şikâyetçidir.

OSMANLILAR'IN AVRUPA'DA GERİLEMELER
Avusturya
Macaristan
1699 Avust.
Budapeşte
Erdel
Varad
Kološvar
1699 Avust.
Boğdan
1829
Yaş
Mohaç
Zenta
Temeşvar
Temeş (Banat)
1718 Avust.
Hırvatistan
Petrovaradin
Karlofça
Slankamen
Belgrad
Pasarofça
1718-1739 Avust.
Bosna
1878 (1908)
Avust.-Mac.
Bosnasarayı
Sırbistan
1882 Kırallık
Hersek
Mostar
1878
Karadağ
1799, 1878 istik.
1910 Kıral.
Racusa
(1814 Avust.)
Kotor
1913
İşkodra
Eflak
Romanya
1718-1739
Avust.
1829
Bükreş
Kalas
İbrail
Dobruca
Silistre
Plevne
Ziştovi
Bulgaristan
Sofya
Niş
1878 Sırb.
Şarkî Rumeli
(1878) 1885 Bugaristanla birleşme
Filibe
Kumanova
Üsküp
Yeni Sırbistan
1913
1913
Bulg.
1913
Bulg.
Arnavutluk
Draç
Avlonya
Selanik
Serez
Kavala
1913
Yun.
Limni
(Mondros)
İmroz
1913 Yun.
Bozcaada
Yanya
Larissa
(Yenişehir)
1881 Yun.
Yunanistan
1829
Misolongi
1829
Mora
Atina
Navarin
1827
Yunan adaları
Türkiyenin tasdiki 1865
İmtiyaz
On iki ada
1912 İtal.
Rodos
Girit
(Muhtariyet 1898, 1908) 1913 Yun.
XVIII. YÜZYIL SONUNA
KADAR
XIX. YÜZYILIN İLK
YARISINA KADAR
BERLİN BARIŞ ANTLAŞMASI'NDAN
SONRA (1878)

II. Mahmut'un Padişahlığı (1808 - 1839) ve Islahatın Yeniden Canlanması

II. Mahmut 23 yaşında tahta çıktı. Babası I. Abdülhamit, annesi Nakş-ı Dil'dir. Annesinin Fransız kökenli olduğu rivayetinin ciddî olmadığı anlaşılıyor. (Bu söylentiye göre «Eme Dübük» İmparatoriçe Josephine ile kardeş çocuğudur ve öğrenim için gittiği Fransa'dan Martinik adasına dönerken Cezayir korsanlarının eline düşüp o yoldan saraya gelir, Nakş-ı Dil olur.) II. Mahmut şairdi ve Adlî mahlasını kullanırdı. Islahat alanında yeni bir çığır açtığı kabul edilir, zira Selim'in olsa olsa niyetlendiği, fakat uygulamaya geçiremediği askerlik dışında alanlarda ıslahatçılığa girişmiştir. Ayrıca, askerî alanda da Yeniçeri Ocağını kaldırarak ıslahatın az çok rahatça ilerliyebileceği nispeten engelsiz bir yol açmıştır. Sık sık başvurulan bir benzetmeye göre Mahmut, Osmanlı Devletinin Büyük Petro'sudur. Islahatçılık konusunda amcazadesi Selim'in telkinlerinden (özellikle IV. Mustafa tahtta iken) ve örneğinden etkilendiği anlaşılıyor. Bu arada onun hatalarından da ders almıştır.

Alemdar'ın yeni padişahın ilk sadrıâzamı olması kaçınılmazdı. Mahmut tahtı ona borçlu olduğu gibi, o anda gerçek askerî gücü de o temsil ediyordu. Alemdar'ın sadareti son yüzyıllar Osmanlı geleneğinden büyük bir sapmayı gösteriyordu. İstanbul'un fethinden ve Çandarlı Halil Paşadan beri devlet adamları köken olarak kul olmasalar da kul muamelesi görüyorlardı. Alemdar eski bir yeniçeriydi ama sadrıâzam olduğu sırada fiilen ve herhalde zihniyet olarak da, kul değildi. Kul olmamanın ötesinde taşrada yerel güç sahibi bir feodaldi. Bütün bunlar Osmanlı mutlakiyeti için tahammül edilmez şeylerdi: 1) Padişahın mevkiini Alemdar'a borçlu olması, 2) Alemdar'ın kul olmaması, 3) âyan olması. Onun için Alemdar hakkında Osmanlı tarihçiliği, düşük devlet adamları için yapılan klasik sefahat, kayırmacılık, çeşitli yollardan servet yapma dedikodularının dışında görgüsüzlüğünü, cehaletini, kaba sabalığını, hattâ Osmanlı hanedanına son vermek istediğini vurgulamışlardır. ('Klasik' karalamalardan en çok kadın düşkünlüğü, usulsüz yollardan servet yapmak yakıştırılmıştır).

7. *Sened-i İttifak :* Alemdar ilk önce Selim'in katilleri ile uğraştı. İki ay içinde 300-1000 arasında kişinin idam olunduğu, bu arada Selim'in katillerine yol gösteren Mustafa'nın 10 cariyesinin Kız Kulesinde boğulup gece denize atıldıkları söylenir. Köse Musa'nın boynu vuruldu, başta Ataullah, Kabakçı olayında rol alan ulema İstanbul'dan sürüldüler. Katillerden 5 zülüflü baltacı birkaç yıl sonra Kastamonu'da ortaya çıkarılıp idam olundular. Alemdar, sıradan bir sadrıâzam olmadığını, en çetin soruna, âyanlık sorununa kurumsal bir çözüm getirmek üzere el atmasıyla gösterdi. Anadolu ve Rumeli âyanlarını İstanbul'a çağırdı. Bunlardan kimlerin

geldiği çok açık olmadığı gibi, Sened-i İttifak'ta yalnız 4 âyanın imzası vardır. Oysa Arapyan Efendiye göre bütün âyanlar gelmiş, beraberlerinde getirdikleri kuvvetlerin sayısı 70.000'i buluyormuş. Belki de bu belirsizlikler, Osmanlı sistemi için nefret edilecek bir olayı unutma ve unutturma çabasının bir ürünüdür. Geldiği kesin olarak bilinen 7 âyan: Bozok Âyanı Çapanoğlu Süleyman Bey, Serez Âyanı İsmail Bey, Çirmen Mutasarrıfı Mustafa Bey, Manisa Âyanı Karaosmanoğlu Hacı Ömer Ağa, Bolu Voyvodası Hacı Ahmetoğlu Seyyit İbrahim Ağa, Bilecik Âyanı Kalyoncu Mustafa Ağa, Şile Âyanı Ahmet Ağa'dır. Bir de Kadı Abdurrahman Paşa 5000 talimli askerle geldi. Mahmut, âyanları Kâğıthane'de Çağlayan Köşkünde kabul etti.

Hükümetle âyanlar arasında cereyan eden ve uzun sürdüğü anlaşılan görüşmelerden sonra, Sened-i İttifak denen sözleşme ortaya çıktı (7/10/1808). Bilinen nüshanın imzacıları olarak yukarıda adı geçen âyanların ilk dördünün adı geçmektedir. Shaw, diğerlerinin serbestliklerini sınırlamak zorunda kalacaklarını görünce bırakıp gittiklerini söylüyor. Yanyalı Ali Paşanın bir temsilci ve az bir kuvvet göndermekle yetindiğini, Bulgaristan âyanlarının, Mehmet Ali'nin katılmadığına işaret ediyor. Sened-i İttifakın tarihçilerimiz tarafından değerlendirilmesi genellikle hayli olumsuzdur. Halil İnalcık, Avrupa merkezîleşme yönünden ilerlerken Senedin ademimerkezîleşmeyi kurumlaştırmasını çağdışı bir gelişme olarak değerlendiriyor. Niyazi Berkes ise âyanlığı âdeta bir toplumsal soysuzlaşma kategorisi olarak değerlendirmekte, hiç bir biçimde feodal tanımlamasına lâyık olmadığını, esasen feodalliğin yalnızca Avrupa'ya özgü olduğunu ileri sürmektedir. Geleneksel Osmanlı tarihçileri de Senedi padişahlığın bakış açısından, ve tabiî olumsuz görmektedirler. Danişmend iki kez ondan «tuhaf vesika» diye sözetmektedir.

Görüşmeler sonucunda saptandığı belirtilen Senedin hükümleri şöyledir: Âyanlar padişaha sadakatlerini ilân ediyorlardı (md. 1). Asker toplamaya yardımcı olacaklar, yeni ordu görüşmelerde sözü edilen sistemde örgütlenecekti (md. 2). Demek ki mahiyeti belli olmamakla beraber, askerî bir ıslahat söz konusuydu. Vergiler ağır olmayacak, düzenli toplanacak, devlete ait vergilere kimse dokunmayacaktı (md. 3.). Ayrıca, vergi ile ilgili konular vekiller ile memalik hanedanları, yani büyük âyanlar arasında görüşülüp karara bağlanacak ve artık hep ona göre davranılacaktı (md. 7.). Sadrıâzamın kanun ve Senede uygun emirlerine itaat edilecek, uygun olmayanlarına hep birlikte karşı durulacaktı, kimse başkasının işine karışmayacaktı (md. 4.). Diğer bir madde, suçu açıkça belli olmadıkça âyan, vükela, ulema ve saray mensuplarına bir kötülük yapılmamasını, ceza verilmemesini, yani bunların güvenliklerini öngörüyordu (md. 5.). İstanbul'da isyan çıktığında, âyanlar, sormaya gerek kalmadan gelip isyanı bastıracaklardı (md. 6). Yeni atanan sadrıâzam ve şeyhülislamlar en kısa zamanda

Senedi imza ile yükümlü olacaklardı. (Senette sadaretten çok kez «vekâlet-i mutlaka» diye söz edilmekte, belki de bu yoldan da bu mevkiin önem ve ağırlığı arttırılmak istenmekteydi.) Kimilerine göre Sened-i İttifak Türk tarihinin *Magna Carta*'sıdır. Bilindiği üzere *Magna Carta* İngiliz Kralı John ile feodal beyler arasında yapılmış, karşılıklı hakları saptayan bir sözleşmedir (1215). İçinde halkı doğrudan ilgilendiren fazla bir şey olmamakla birlikte, İngiliz anayasa hukukunun, hattâ demokrasisinin onunla başladığı söylenegelmiştir. Feodal kavramı (isim olarak), belirli bir yörede köylü nüfusu üzerinde demokrasi dışı yollardan nüfuz sahibi olan kimse anlamını içeriyorsa, âyanlar da feodaldir. O zaman da Sened-i İttifakın *Magna Carta*'dan mahiyet bakımından bir farkı yoktur. Yalnız şu önemli farkla ki, *Magna Carta* belirli bir geleneğin başlatıcısı iken, Sened-i İttifak pek kısa sürede 'tarihin çöp tenekesine' atılmak talihsizliğine uğramış hukukî bir belgedir. 1808 Osmanlı siyasal-toplumsal kuruludüzenine işlerlik kazandırabilecek uzlaşımcı, III. Selim çizgisinde, zarif bir çözümdür. Ne var ki, bunu ne II. Mahmut, ne de (Senedi imzalayanların azlığı bir gösterge sayılabilirse) âyanlar benimsemişlerdir. Bu yüzden Osmanlı yönetimine işlerlik kazandırma sorunu kılıçla çözülmek istenmiş, bu teşebbüs de Nizip ovasında iflasla sonuçlanmıştır. Bu, Osmanlı Devletinin de iflasıydı. Devlet ondan sonra yarı bağımlı bir durumda, «hasta adam» olarak İstiklal Savaşına değin sürüklenmiştir.

8. *Sekban-ı Cedid Ocağı :* Alemdar esaslı bir icraatçıydı. Yeniçeri Ocağı ile diğer 6 ocaktan muvafakat senedi alındıktan sonra, 14 Ekim 1808'de eski bir kapıkulu ocağı olan Sekbanların adı benimsenerek Sekban-ı Cedid Ocağı kuruldu. Umur-u Cihadiye Nezaretine Behiç Efendi, ağalığa da Nizam-ı Cedid Kethüdası Süleyman Ağa getirildi. Parası daha iyi olduğundan yeniçeriler dahil, birçok başvuru oldu. Yeni Ocak Nizam-ı Cedid'in Levent ve Üsküdar kışlalarına yerleştirildi. Abdurrahman Paşanın kuvvetleri esas alındığından Ocak çabucak gelişti. 160.000'lik bir kuvvet öngörülüyordu ve kısa zamanda 10.000'lik bir kuvvet oluştu. Ayrıca donanmayı ve diğer ocakları adam etmek için tedbirler alındı. Ocaklara talim ve disiplin getirilmeye çalışıldı. Yeniçerilerin talimden kaçamamaları için İstanbul'daki esnafa bile talim şartı kondu. Mevkiler satılmayacak, terfiler kıdeme göre olacaktı. Ayrıca, yeniçerilerin ulûfe cüzdanı olan esamelerin tahvil gibi elden ele satılması işine Alemdar, bunları kaldırmak suretiyle son vermek isteyince, Mahmut böyle yapmayı tehlikeli bulduğu için, esamelerin % 50 fiyatla gümrük gelirleriyle satın alınması kararlaştırıldı. Bu birçok tepkilere yol açtığı gibi, ulema arasında, aynı şekilde görev yapmadan para alan ulema-yı rüsumu çok tedirgin etti.

9. *Alemdar Vakası :* Sekban-ı Cedid'in kurulmasından bir ay, Alem-

dar'ın iş başına geçmesinden 3,5 ay sonra 14 Kasım gecesi yeniçeri isyanı patlak verdi. Onların isyanı beklenirdi de, Alemdar hakkında resmî tarihçilerin yaptıkları dedikodulardan (onların doğruluk payı ne olursa olsun), ve Mahmut'un isyan sırasındaki davranışlarından, Sarayın, Alemdar'ın başını yediği ölçüde isyandan memnun kaldığı, yine bu ölçüde isyancılarla dolaylı işbirliği halinde bulunduğu, bir ihtimal olarak isyanı kışkırtmakta payı dahi bulunduğu düşünülebilir. Nitekim Danişmend, Mahmut'un hem Ocağa, hem Alemdar'a karşı Ramiz ve Abdurrahman Paşayla anlaşmış olabileceğini söylüyor. IV. Mustafa ile tebdil-i kıyafet ederek dolaşan kızkardeşi Esma Sultan, propaganda yapıp duruyorlarmış, hattâ ikincisi Ocak ileri gelenleriyle görüşmüş. Alemdar durumu Mahmut'a iletmiş, fakat o bir tedbir almamış. Dedikodulara göre Alemdar, Mahmut'a danışmadan iş görüyormuş; bu, şikâyet konusu olunca da Mahmut'un yerine Kırım hanedanından Selim Giray'ı tahta geçirmeyi düşünmüş. Ayrıca Alemdar ve çevresi birçok tımar ve vakıfları müsadere ederek ceplerini iyice doldurmuşlar. Emrindeki askerler de esnafı soyuyormuş. Kabaymış, küstahmış, herkesi korkutmaktan zevk alıyormuş. Fakat Saray Alemdarla iyi niyetli bir işbirliğine girseydi belki de Vaka-i Hayriye 1826'da değil, 16 yıl önce 1808'de olurdu. Bu suretle kazanılacak zamanın Osmanlı Devletine birçok yararlar sağlayacağını kestirmek zor olmasa gerek. Oysa Cevdet Paşanın yazdığına göre, isyan daha olmadan Enderun, yani Saray, isyanı beklemekteymiş.

Danişmend, Alemdar'ın gâfil yakalandığından söz ediyor. Bir ayda ancak 4000 sekban toplanabildiği halde, âyanları ve askerlerini memleketlerine geri gönderdi. Ocağın kışkırtmasıyla Rusçuk'a yürüyen Vidin Valisi İdris Paşaya karşı, memleketini savunmak için adamlarından Boşnak Ağayı en iyi askeriyle birlikte gönderdi. Babıâli duvarlarına aleyhinde yaftalar yapıştırıldığı halde aldırmıyormuş. Herhalde gafleti, aleyhindeki komplonun bizzat Mahmut'a ve dolayısıyla Sekban ve donanma komutanlarına kadar bulaşabileceğinden veya bulaşmış olduğundan habersiz oluşundan ileri geliyordu. İsyanın çıkmasına vesile olan olay, Shaw'a göre Kadir gecesinde Sekban-ı Cedid birliklerinin ilk kez resmen ortaya çıkmalarının yeniçerilerde yarattığı galeyan; Danişmend'e göre Şeyhülislamın konağında iftardan dönerken Alemdar'ın adamlarının yol açmak için halkı değnek ve kamçılarıyla dağıtmaları ve bu yüzden yaralananların yeniçerileri kışkırtmalarıdır. Ayaklananlar önce Ağa Kapısına hücum edip Yeniçeri Ağası Mustafa'yı öldürdüler. Ondan sonra da Babıâli'yi kuşattılar. Alemdar etrafındakilerle kendini ertesi günü, bir rivayete göre ikindi vaktinde (14.30 suları); diğer rivayete göre akşam saat 20 dolaylarına değin, yardım gelir umuduyla yiğitçe savundu. Görünüşe göre Sekban-ı Cedid birlikleri, Ocaklarını kurmuş olan Sadrâzamın trajik âkibetine yaklaşışını, en az yarım gün uzaktan seyretmekle yetindiler. Danişmend'in de vurguladığı üzere,

bu ancak Mahmut'un bunu emretmiş olmasıyla açıklanabilir. Zira daha sonra, Mahmut'un emrettiği zaman Kadı Abdurrahman Paşa Selimiye'den, Rusçuk yârânından olan Kaptan-ı Derya Râmiz Paşa sekbanlarıyla koşup Sarayı savunmaya geldiler. Alemdar ümitsiz kalınca cariyelerini teslim etti. Bulunduğu yerin damı delinirken kendisiyle birlikte damdaki âsileri öldürmek kasdiyle bir barut fıçısını ateşledi veya fıçı kendiliğinden ateş aldı.

Mahmut, Memiş Paşayı Sadrıâzam Kaymakamı atadı (15/11). Yeniçerilerin bütün İstanbul'u kasıp kavurdukları gibi, sekbanların Saraya gelmeleri üzerine buraya da saldırdılar. Bu durumda Mahmut'u rakipsiz kılmak için IV. Mustafa, kendisinin daha önce uygulamaya kalkmış olduğu taktiğe başvurularak, o gece boğduruldu. Ertesi gün (16/11) İstanbul tam bir savaş alanına döndü. Yeniçeriler Ayasofya minarelerinden Saraya kurşun attılar. Sarayda erzak az olduğundan sekbanlar çıkıp Cebeciler kışlasını zaptettiler. Yeniçeriler bu kışlayı ateşe verdiler. Bunun ve Mahmut' un donanmaya verdiği kenti topa tutma buyruğu üzerine büyük yangınlar çıktı. Ocak ağaları durumu ümitsiz gördüklerinden bazı ulemayı Saraya gönderip ertesi gün bir itaat belgesi imzalamak üzere anlaştılar ve ateş-kes oldu. Ne var ki, 17 Kasım günü Kandıralı Mehmet adında biri isyancıları toparlayıp Tersane ve Tophaneyi, Levent ve Selimiye kışlalarını ele geçirince yeniçerilerin durumu kuvvetlendi. Bu yüzden Râmiz ve Abdurrahman Paşalarla Bahriye Nazırı Moralı Ali Efendi İstanbul dışına kaçtılar. Babıâli'de enkazın altında Alemdar'ın cesedi bulununca âsiler rahatladılar ve o gece hükümetle anlaştılar. Sekban-ı Cedid Ocağı kaldırılacak, fakat mensuplarına, saraya sığınanlara ilişilmeyecekti. Yalnız firariler bulundukça «cezaları» verilecekti. Anlaşmaya rağmen birçok sekbanların canına kıyıldığı anlaşılıyor.

İlginç olan, Rusçuk yârânının, biri hariç, hepsinin öldürülmüş olmasıdır. Defterdar Tahsin ve Sadaret Kethüdası Mustafa Refik ayaklanma sırasında öldürüldüler. Behiç Efendi ile Râmiz Paşa Rumeli'de öldürüldüler. Bu tek Reisülküttap Mehmet Sait Galip Efendi «arkadaşlarının göze batan hareketlerine katılmadığı» ve sekbanlarını dağıtıp 'durumu idare' ettiği için yakasını kurtardı. Yârândan sayılmamakla birlikte Nizam-ı Cedid ve Sekban-ı Cedid hareketinin motoru olan Kadı Abdurrahman Paşa, yerel gücü sayesinde IV. Mustafa'nın saltanatında kılına dokundurtmadığı halde bu sefer kurtulamadı. Üzerine Teke Mütesellimi Hacı Mehmet Ağa sevkedilince Alaiye (Alanya) kalesine kapandı. 6 aylık kuşatmadan sonra yakalanıp, iki oğluyla birlikte idam olundu. Mahmut'un bu biçimde tutarlı olarak yeniçerilerin arzularına âlet olması ilginçtir. Belki de askerî ıslahat davasının umutsuz bir dava olduğunu düşündü ve yeniçerileri yanına alarak âyanların hakkından gelmeye öncelik verdi. Abdurrahman Paşayı ısrarla takip ederek yeniçerileri yanına alabileceğini düşünmüş olabilir. (Ayrıca, Abdurrahman'ın âyan kategorisine girip girmediği çok açık olmamakla

birlikte. Alaiye'deki savunmasının uzunluğu, yerel bir güce sahip bulunduğunu hissettiriyor.) Zira Alemdar olayında, IV. Mustafa'nın idamı duyulduğunda yeniçerilerin, kim olsa padişahlık yapabileceği, gerekirse Esma Sultanın, Konya'daki Mevlevî Şeyhinin ya da Giraylardan birinin tahta oturtulabileceği yolunda görüşler öne sürdükleri söylenmişti. Böylece Rusçuk yârânının felaketiyle III. Selim'in topladığı, Nizam-ı Cedid'in mimarı olan ıslahatçı, Fransızcı kadro kurutulmuş oluyordu.

10. *Dış İlişkiler ve Rus Savaşı :* 14 Haziran 1807'de Napolyon, Rusya ile tutuştuğu Friedland muharebesini kazandı. Bu zaferi kazanmasında Rus ordusunun önemli bir bölümünün Eflak ve Buğdan'da bulunmasının payı olduğu söylenir. Buna rağmen, Fransa'nın Rusya ile yaptığı Tilsit barış antlaşmasında (7/7/1807), Osmanlı Devletinin pek lehinde saymadığı hükümler vardı. Fransa, Osmanlı Devletiyle birlikte davranmaktan vazgeçeceği gibi, onu Rusya ile barışa zorlayacaktı. Buna karşılık Rusya da Fransa ile İngiltere'nin arasını bulacaktı. Eğer Rus-Osmanlı görüşmeleri sonuca ulaşmazsa Napolyon Osmanlıya karşı savaşa katılacağı gibi, ülkesini Rusya ile paylaşacaktı. Rusya ise Napolyon'un fetihlerini tanıyor. Eflak ve Buğdan'ı iade etmeyi, Sırplara yardım etmemeyi, Yunan (İyonya) adaları ve Cattaro'nun (Kotor) Fransız olmasını kabul ediyordu. Napolyon Türk dostluğundan vazgeçmesini Selim'in hal'ine karşı tepki olarak açıklıyordu. Karal'a bakılırsa, bu açıklama içten değildi, zira Napolyon için Osmanlı Devleti daima bir koz ve âlet durumunda olmuştu. Her halükârda Osmanlı hükümeti, Rusya'nın kesin bir yenilgisi sayesinde Rus baskısından kurtulmak, hattâ Kırım'ı geri almak hülyaları içindeyken, Napolyon, ona hiç danışmadan Rus-Osmanlı ilişkileri sorununu çözüvermiş bulunuyordu. Çaresiz Fransız arabuluculuğu ile Ruslarla görüşmeler yapılıp mütareke imzalandı. (Danişmend ve Koçi'ye göre 25 veya 24/8/1807'de, Shaw'a göre Slobosia'da 21/3/1808'de). Buna göre Ruslar Eflak ve Buğdan'ı (Memleketeyn) bir ay içinde boşaltacaklar; fakat Osmanlılar da ancak İsmail, İbrail ve Kalas'ta asker bulundurabilecekler, Rus donanmasının da Boğazlardan Karadeniz'e geçmesine müsaade edeceklerdi.

Ne var ki Çar (I. Aleksandr) mütarekeyi onaylamadı, Osmanlı ile barış görüşmelerine yanaşmadı ve ancak Eflak'ı boşalttı. Güya Napolyon Tilsit'te kendisine Memleketeyn'i işgal altında tutabileceğini söylemiş. Rusya, İngiltere ile Fransa arasında arabuluculuk yapma girişiminde, birincisinin kesin reddi ile karşılaşınca Fransa'ya daha çok yanaştı. Rus ve Fransız hariciyeleri Türkiye'yi bölüşme tasarıları üzerinde çalışmaya başladılar. Bir tasarıya göre Memleketeyn ve Bulgaristan Rusya'ya, Arnavutluk, Mora ve Girit Fransa'ya, Bosna Avusturya'ya verilecek, Sırbistan bir Avusturya prensi yönetiminde bağımsız olacaktı. Almaşık ve daha kapsamlı bir tasarıya göre de Rusya yukarıdakilere ek olarak Trakya ve

İstanbul'u; Fransa Ege adaları, Suriye ve Mısır'ı; Avusturya ise Makedonya'nın bir bölümüyle Selanik'i elde edecekti. Fakat dendiğine göre, İstanbul ve Boğazların Ruslara kalması Fransızları çok rahatsız etmişti. Nitekim Napolyon Çar Aleksandr ile Erfurt'ta yaptığı görüşmede (12/10/1808), Osmanlı ülkesini paylaşma tasarısını görüşmeğe yanaşmadı. Rivayete göre, İstanbul'un tek başına bir imparatorluğa değeceğini, Marsilya'nın bir kapısının da Boğazlar olduğunu söylemiş. Fakat Rusya'nın Finlandiya ve Memleketeyn'i, Fransa'nın İtalya ve İspanya'yı alması barışın esası kabul edildi.

Bu durumda Osmanlı hükümeti çaresiz İngiltere'ye döndü. İngilizler bu sıralar Çanakkale Boğazını ve İzmir'i abluka altında tutmaktaydılar. Kala-i Sultanî, yani Çanakkale'de yapılan iki antlaşmayla iki devlet arasında barış ve ittifak yapıldı (5/1/1809). Barış antlaşmasıyla savaştan önceki duruma —bu arada kapitülasyon düzenine— dönülecekti. Barış zamanında hiç bir savaş gemisinin Boğazlara girmemesi esası kabul ettiriliyordu. Gizli ittifak antlaşmasına göre İngiliz donanması Osmanlı kıyılarını Akdeniz'de her türlü taarruzdan koruyacaktı ve İngiltere Rusya ile Osmanlıdan önce barış yaparsa, Osmanlı bütünlüğünü ve bağımsızlığını koruyacak hükümler koydurmayı üstleniyordu.

Yaş kentinde Ruslarla yapılan barış görüşmeleri onların Memleketeyn'i almak için ısrarları yüzünden sonuçsuz kalınca, 1806'dan beri süregelen savaş devam etti. Bazı muharebelerde (Tatariçe 24/10/1809, Şumnu 4/8/1810) Ruslar yenilmekle birlikte, savaş Tuna'nın güneyinde devam etmekteydi. Ruslar İsmail (12/1809), İbrail (1/1810), Poti'yi ele geçirdiler. Rus desteği sayesinde Sırp ihtilali de bütün şiddetiyle sürüyordu. Karal'ın anlatışına göre, Osmanlı ordusu mânâsız bir insan kalabalığı halindeydi. Savaştan anlayan yoktu ve âyanlar ise işe yarar askerlerini göndermeyip esnaf ve çiftçileri bozuk silahla cepheye yolluyorlardı. Derken, iki yılı aşkın bir süredir sadrıâzam olan Kör Yusuf Ziyaettin Paşa, anlaşılan çok yaşlı olduğu düşünülerek (yaşı seksenmiş) azledildi ve «gözüpek» diye tanınan Başimrahor Laz Ahmet Paşa sadrıâzam oldu (10/4/1811). Gerçekten, Ahmet bütün orduyu toparlıyarak Tuna'yı geçti. Çarlık kuvvetlerinin başına ünlü Mareşal Kutuzov geçmiş bulunuyordu. O, Osmanlı ordusunun ikmal hatlarını keserek askasını çevirdi. Çaresiz kalan Ahmet barış istemek zorunda kaldı, mütareke yapıldı (28/10/1811). Barış konferansı Bükreş'te toplandı. Fakat Erfurt'tan bu yana Rus-Fransız ilişkileri gittikçe soğumuştu. Sonuç olarak da Napolyon, daha sonra Hitler'in de başını yiyecek olan bir Rus seferi düşünmeğe başlamıştı. Bunun hazırlığı içindeyken, yılların Osmanlı-Rus savaşının sona ermeğe yüz tutması onun için aksilikti. İstanbul'a, niyetini açıklayan ve savaşın devamını isteyen haberler gönderdiyse de Osmanlı ricali savaştan

bıktığı gibi, Napolyon'a da güvenmiyorlardı. Esasen Kala-i Sultanî antlaşmalarıyla Osmanlı hükümeti safını seçmişti. Ruslar da yaklaşan fırtınanın pekâlâ farkında oldukları için barış taleplerini hayli hafiflettiler. Bükreş antlaşmasıyla (28/5/1812) Memleketeyn'in tümünü istemekten vazgeçtiler, sadece Besarabya'yı (Bucak) aldılar. Sınır Prut, ve bu nehir Tuna'ya kavuştuktan sonra, Tuna oldu. Askerî ve siyasî mahkûmlar affedilecek, Sırp milletinin kendi kendini yönetmesi, maktu vergi vermesi gibi arzuları Osmanlı hükümeti ile görüşülerek «tanzim» edilecekti.

11. *Âyanlıkla Mücadele :* Faal bir padişah olan Mahmut, Bükreş barışı olduktan kısa bir süre sonra sadarete getirdiği Hurşit Ahmet Paşa eliyle âyanlara karşı amansız bir mücadeleye girişti. Nizam-ı Cedid ve Sekban-ı Cedid denemeleriyle askerî alandaki ıslahatçılığın ağzı iki kez fena halde yanmış bulunuyordu. Bu bakımdan Mahmut'un âyanlıkla mücadelesi Ocağın itirazına uğramayacağı için ihtiyata uygundu. Zira Ocak da merkezin bir örgütü olmak itibariyle, âyanlığa karşı idi. Kaldı ki, Alemdar olayının da gösterdiği gibi, âyanların birçoğu yeniçeriliğe çağdışı ve dolayısıyla başarısız olduğu için karşıydılar. Öte yandan, başkente egemen olup ona Sened-i İttifakı kabul ettiren âyanlık, o güne değin görülmemiş bir siyasal kudret gösterebilmiş ve bu yüzden de yeniçeriler dahil, bütün merkez örgütlerinin bir numaralı hedefi haline gelmişti. Âyanlarla mücadelede çeşitli yöntemlere başvuruldu. Resmî görevi bulunan bir âyan ölünce, bu mevkiye oğullarından veya adamlarından biri değil de bambaşka biri atandı. Ölenin çevresindekiler ülkenin başka yerlerine görevlere atanmak suretiyle dağıtıldılar. Kimisi öldürüldü, kimisi sürüldü. Aslında âyanlık, yani feodallik, yani köylüler üzerinde egemenlik olayı böylece son bulmuş olmuyordu. Âyanlığın toplumsal bir kategori olarak son bulması için ya merkezin çok kuvvetlenmesi, ya da köylülerde demokratik bir yurttaşlık bilincinin —şu ya da bu biçimde— uyanması gerekirdi. Merkezin kuvvetlenmesi geleneksel yoldan tımar sisteminin yeniden canlanması ile olurdu ki, bu, savaş teknolojisindeki gelişmeler dolayısıyla herhalde imkânsız olmasa da hayli zordu. Bunun dışında merkezin kuvvetlenmesi, etkili ve geniş bir memur kadrosuna, etkili asayiş kuvvetlerine, nispeten gelişmiş ulaşım olanaklarına bağlıydı. Mahmut'un yaptığı, ülkenin siyasal bütünlüğünü doğrudan etkileyen büyük âyanların belini kırmaktı. Yoksa âyanlık yerel bir toplumsal örgütlenme biçimi olarak sürüp gitti ve birçok yerlerde bazı âyanların geniş sayılabilecek bölgelerde hükmettikleri görüldü.

Karadeniz'de Trabzon vaisi, 1812-13 yıllarında bölgedeki belli başlı âyanların hakkından geldi. İç Anadolu'da 1814'de Çapanoğlu Süleyman'ın ölümü üzerine, ailevî rekabetlerden de yararlanmak suretiyle Çapanoğullarının hâkim oldukları bölge daraltıldı. 1816'da Karaosmanoğlu Hüseyin Ağanın ölümü üzerine Saruhan (Manisa) ve Aydın yörelerinde bu

sülalenin gücü hayli kırıldı. Arabistan'da Mehmet Ali Paşanın ordusu 1812'de Medine'yi, 1813'de Mekke ve Taif'i geri aldığı gibi, 1818'de Vahabî başkenti Deriye zaptedildi (5/1) ve Abdullah İbni Suud ile 4 oğlu İstanbul'a gönderilip orada idam edildiler. Suudîler daha sonra Necd'e yeniden egemen olacaklardı ama Osmanlı idaresinin sonuna değin Necd dışına da çıkamayacaklardı. Halep Valisi 1815-20 yıllarında Kuzey Suriye ve Elbistan'da merkezi hâkim kıldı. Ama buna karşılık Lübnan'da II. Beşir egemenlik alanını genişletmeyi başardı. Irak'taki rekabetlerden yararlanan Halet Efendi, Kölemenlerden Vali Süleyman Paşanın öldürülmesini (1810) sağladıysa da, bir süre sonra Kölemenler Davut Paşanın şahsında güçlü bir önder buldular (1813-28). Ancak Mithat Paşanın Bağdat Valiliği ile (1869-72) buraların merkeze bağlandığı söylenebilir. Rumeli'de de önde gelen âyanların gücü kırıldı. Şunu hemen belirtmeli ki, Mahmut'un bu işteki nisbî başarısının en önemli nedenlerinden biri, 1812-15 yılları arasında Fransa ile Avrupa'nın öbür ülkelerinin nihaî bir ölüm-kalım mücadelesine girmiş, Osmanlı Devletinin de bunun dışında kalabilmiş olmasıdır. Yoksa dış müdahaleler olur, ve sonra Yunan, Mısır işlerinde olduğu gibi iş sarpa sarabilirdi.

12. *Sırp Sorunu :* Sırpların bağımsızlık hareketlerinde üç unsur tefrik edilebilir. Birincisi, Sırp toplumunda burjuvazinin doğmasına yol açan toplumsal-iktisadî gelişmedir. İkincisi, soysuzlaşmış Osmanlı yönetiminin haksızlık ve keyfîlikleriydi. Üçüncüsü, Avusturya, Rus, Fransız kışkırtmalarıydı. Avusturyalılarla Rusların Sırplara özellikle dinsel yönden, Fransızların da ulusçuluk ve demokrasi yönünden propaganda yaptıkları söylenebilir.

1801'de Belgrad yeniçerileri, yolsuzluklarına engel olan Vali Hacı Mustafa Paşayı öldürdükten bir süre sonra Sırplar, yeniçerileri şikâyet etmek için İstanbul'a bir heyet gönderdiler. Yeniçeriler buna tepki olarak 'knez' sıfatını taşıyan Sırp ileri gelenlerinden birkaçını öldürdüler (8/2/1804). Sırp isyanı bunun üzerine başladı. Başına Kara Yorgi adındaki bir domuz tüccarı geçti. İsyan, önceleri kendisini ulusçu olarak değil de, kötülüklere karşı bir hareket olarak tanıttığı için, Devletin de yardımıyla Belgrad yeniçerilerinin hakkında geldi. Fakat Sırplar dağılmayıp bazı taleplerde bulunanca, hükümet, işin başka bir rengi olduğunu farketti. Sırp talepleri reddolundu. Sırplar Skupçina adındaki Millet Meclislerini toplayıp bağımsızlık uğrunda mücadele kararı aldılar ve Yorgi'yi baş knez seçtiler. Daha sonra Sırplar, üzerlerine gönderilen kuvvetleri yendiler, Belgrad'ı ele geçirdiler. Yorgi krallığını ilân etti (12/1808). Osmanlı, iç ve dış gaileleri dolayısıyla isyanla baş edemiyordu. Bükreş antlaşmasıyla Sırplar özerklik yoluna adım attılarsa da, bütün Avrupa'nın savaş meşguliyetinden yararlanan Osmanlı hükümeti, Yorgi'nin bağımsızlığa varan ayrıcalıklar iste-

diğini ileri sürerek, Sadrâzam Hurşit Paşa komutasında bir ordu gönderdi. Sırplar yenildi, Belgrad geri alındı (7/11/1813). Yorgi kaçtı.

Sırplar Viyana Kongresinden yüz bulamadılarsa da, Rus müdahalesi tehdidini kullanarak ayrıcalıklar elde ettiler. Yorgi'nin rakibi Miloş Obrenoviç Sırbistan'ın baş knez'i oldu (Ocak 1816). Sırpların Skupçinası ve silahlı kuvvetleri olacaktı. Zamanla bu ayrıcalıklar daha da genişledi ve Edirne antlaşmasıyla (29/9/1829), Sırbistan tam özerk oldu. Miloş Sırbistan'ın irsî prensi oldu. Sırbistan'daki tımarlı sipahiler ve belirli bazı kalelerdeki askerler dışında Osmanlı kuvvetleri ülkeyi terk edecek, Sırplar sadece yıllık bir haraç ödemekle yükümlü olacaklardı.

13. *Tepedelendi Ali Paşanın Yok Edilmesi ve Halet Efendi :* Tepedelenli Ali, 1774 Osmanlı-Rus savaşındaki hizmetlerine karşılık önce Derbentler Nâzırı, 1788'de Yanya Paşası oldu. Dalmaçya'da Fransızlara, isyan eden Hıristiyan Arnavutlara karşı yararlılıkları görüldü. Sonuç olarak kendisi Yanya, Delvina, Tırhala mutasarrıflığını, büyük oğlu Muhtar Paşa Eğriboz ve Karlıeli, ortanca oğlu Veli Paşa Derbentler Nâzırı ve Mora Valisi, küçük oğlu Salih Paşa da İnebahtı Mutasarrıfı oldular. Böylece bunlar Güney Arnavutluk (Toskalık) ve Yunanistan'a egemen olmuş oluyorlardı. 200'den fazla çiftliği vardı. Ali Paşa zalim ama imarcıymış, tarımı himaye ediyormuş. Kegalık olan Kuzey Arnavutluk'u da ele geçirmek için İşkodra Mutasarrıfı İbrahim Paşaya karşı mücadele edip, sonunda ölünceye kadar onu hapsetti. Bu davranışı İstanbul'un tepkisine yol açtıysa da Ruslara karşı savaşta gösterdiği yararlıklardan ötürü ses çıkarılmadı. Ali'ye karşı tepkinin diğer bir nedeni, oğlu Veli'nin ketküdası olup babasının hışmına uğrayan Paşo İsmail Beye karşı İstanbul'da bir suikast düzenlenmesidir. Aslında bütün bunlar herhalde bahanedir. Mahmut büyük âyanları yemeye kararlıydı. Bu işteki yardımcısı ve akıl hocası da Mehmet Sait Halet Efendiydi (1761-1823).

Halet'in babası Kırımlı bir kadıydı. Kendisi de medresede okudu. Ataullah Efendi öğrenim arkadaşıydı. Fakat Halet (bu, kalemde kendisine verilen lakaptı) kalem efendiliğini tercih etti. Çeşitli kapılardan sonra bir ara Galata mevlevihanesi şeyhi ünlü şair Galip'e intisap etti. Mevlevilikle yakın ilişkiye girdi. Daha sonra Tersane tercümanı Kalimaki Beyin kâtipliğini, oğlunun Türkçe hocalığını yaptı. Bu ilişki ona çok yarayacaktı. Ardından bürokraside yükselmeye başladığını, Fransa'ya elçi atandığını, orada 3 yıl (1803-6) kaldığını görüyoruz. Halet, ihtilal Fransa'sından hiç hoşlanmadı. Dönüşünde, ihtimal Ataullah'ın desteğiyle önce beylikçi, sonra da reisülküttap vekili oldu. Fransız elçisi Sebastiani'nin, kendisinin İngilizlerle gizli haberleşme halinde bulunduğunu ileri sürmesi üzerine, bir yıl süreyle Kütahya'ya sürgün edildi. Mahmut tahta geçtikten sonra affedildi. Bu sefer yeni bir koruyucu elde etti ki, bu da masraf-ı şehriyari ve şehre-

mini (belediye reisi) İbrahim Refet'ti. İbrahim, Mahmut'un gizli danışmanıydı. Halet iki yıl aralarında vasıta olduktan sonra, İbrahim'in ölümü üzerine onun yerine geçti, yani gizli danışman oldu. Ama Halet'in Mahmut'un gözüne iyice girmesi herhalde 1810'da oldu. O yıl Halet'e Bağdat Valisi Abaza Süleyman Paşayı 'yola getirme' ve merkezin alacaklı olduğu paraları tahsil etme görevi verildi. Sonuç olarak Halet, Irak'ta mevcut rekabetlerden yararlanarak Süleyman'ı idam ettirip bir kısım alacakları tahsil etti. Bu sayede kethüda vekili (1811), daha sonra da nişancı oldu (10/9/1815). Mahmut'un yakını olarak, büyük âyanlığı ortadan kaldıran harekâtın beyni oldu. Söylendiğine göre, Rumlarla olan ilişkisini değerlendirerek, onlara ayrılmış olan divan tercümanlığı ve Memleketeyn voyvodalığı gibi mevkileri «kendi dairesi gedikleri» arasına almış, yani yapılan atamalardan bolca peşkeş (rüşvet) elde edermiş. Abdurrahman Şeref'e göre o, bu paraları Yeniçeri Ocağına dağıtarak hem yeniçerileri ıslahat aleyhinde kışkırtır, padişah dahil ıslahatçıların gözünü korkutur, hem de Ocaktan kuvvet alır, yenilik ve ıslahat taraftarlarını icabında bu kuvvetle ezermiş. Yeniçerilere bir zarar gelmesin diye, vakit kazanmak üzere, Padişahı «tedib-i mütegallibe», yani âyanlarla mücadele ile meşgul edermiş.

Hükümetin Tepedelenli'ye karşı soğukluğunun ileri sürülen iki nedenini yukarıda açıkladım. Yine söylentilere göre, Halet ondan yılda bin kese rüşvet isteyip alamayınca, düşman olmuş. Diğer bir rivayet, Halet'in etkisi altında olduğu Rum çevrelerinin telkiniyle onları bağımsızlık hareketlerinde serbest bırakacak böyle bir gaile çıkarttığı merkezindedir. (Halet, Tepedelenli'nin Rum siyasal faaliyetlerine dikkati çeken yazılarını da hasıraltı edermiş.) Bilindiği üzere, Tepedelenli harekâtı uzun sürdüğü gibi, bu arada serbest kalan Rumlar isyan ettiler ve sonunda bağımsızlıklarını kazandılar. Bu sonuç, Ali Paşayı yok etme kararının —hiç değilse o koşullarda— yanlış ve felaketli bir karar olduğunu gösterir. Onun için Mahmut'un ve adamlarının, onun tarafını tutanların bu kararın sorumluluğunu Halet'e yıkmakta menfaatleri vardır. Başka bir deyişle, yukarıda sıralanan Ali'ye karşı harekete geçme nedenlerinin ciddî olmadığı ihtimali üzerinde durmak gerekir. Aksi takdirde, Mahmut'un Halet'in elinde oyuncak olduğu sonucuna varmak gerekir ki, onun hakkında bildiklerimiz böyle bir yargıyı doğrulamamaktadır. (1820'de Mahmut 35, Halet 60 yaşındaydılar. Halet'in sohbeti ve meclisi ünlüydü. Mahmut'un Halet'in ölümüne teessüf ettiğini anlatan bir fıkra olmakla birlikte, aralarında olağandışı kişisel bir bağlılık bulunduğunu bilmiyoruz.) Mahmut'un Halet'in idamından çok sonra Tepedelenli ile daha önce işlemiş olduğu hatayı, daha felaketli sonuçlarla Kavalalı ile işlemesi bu tür muhakemeyi destekler mahiyettedir.

Mora Valisi Hurşit Ahmet Paşa Ali'ye karşı serasker atandı. İş bu yola girince, yine rivayetlere göre, Ali'nin bir dizi alçaklık yaptığı rivayet ediliyor. Bir Yunan hükümetinin kurulması amacıyla Rumlarla işbirliğine

giriştiği, «genç ve güzel» Rum karısının teşvikiyle Hıristiyan olduğu söyleniyor. Tabii, bu iddiaların doğruluğu da su götürür. Yanya muhasarası 20/8/1820'de başladı ve 17 ay sürdü. Yeniçeriler orayı ele geçirmeyi beceremeyince, Hurşit, Ali'ye hayatı hakkında teminat verip teslim olmasını sağladı. Yine iddiaya göre, Halet istemediği için merkez affı kabul etmedi ve Ali ile oğulları ve torunu idam olundular. Yalanla tuzağa düşürülen Ali Paşa kendini savunmağa kalkıştığından, kurşunla vurularak öldürüldü (24/1/1822).

14. *Yunan Bağımsızlık Hareketi ve Halet'in Sonu :* Sırp isyanını incelerken, buna yol açan üç unsurdan söz ettim. Aynı unsurlar Osmanlı Devletindeki Rumlar için de söz konusuydu. Yalnız bazı ek gözlemlerde bulunulabilir. Sırplarda olduğu gibi, bir burjuva sınıfının oluşması söz konusuydu. Fakat Rum burjuvazisi çok daha uluslararası idi. Başta Odessa, Marsilya, Triyeste, Londra gibi yerler olmak üzere, dünyanın birçok büyük merkezlerinde Rum tüccar kolonileri oluşmuştu. Selânik ticaretinde Rumların önde gelen bir yerleri vardı ve buradan başlayan ticaret ağı Balkanlara ve Doğu Avrupa'ya doğru yayılmaktaydı. Rumların pek çok armatörleri, bunların 1816'da 600 kadar ticaret gemileri vardı. Özellikle Napolyon savaşları sırasında, tarafların karşılıklı abluka ilan ettikleri sıralarda, gemiler kaçak ticaretle çok para kazanmışlardı. O sıralar Kuzey Afrika'da korsanlık henüz devam ettiği için gemiler silahlıydı da. Öte yandan, Rönesansla birlikte Avrupa'da eski Yunan uygarlığına karşı başlayan ilgi ve hayranlık, Avrupalıların genellikle eski Yunanlıların torunları diye kabul ettikleri Rumlara karşı dindaşlık dolayısıyla mevcut olan sempatiyi daha da arttırıyordu. Rum Ortodoks Kilisesi Hıristiyan olmayan eski Yunanlılara sahip çıkmayı fazla tasvip etmese de, az çok uyanık birçok Rumlar büyük bir uygarlık sahibi olan eski Yunanlıları dedeleri olarak benimsiyor ve bundan gurur duyuyorlardı. Son olarak Rumlarla ilgili, gözönünde bulundurulacak önemli nokta, Osmanlı Devleti sayesinde Rum Ortodoks Kilisesinin geniş bir yayılma alanına sahip olduğudur. Zira Osmanlı hükümeti, bütün Osmanlı Ortodokslarını, milliyetleri ne olursa olsun, Rum Ortodoks Kilisesine bağlı saymaktaydı. Yine Rum Ortodoks Kilisesinin İstanbul'da bulunduğu Fener semtinin ileri gelen Rum ailelerinin mensupları, Osmanlı Devlet örgütünde tercümanlık ve Eflak ile Buğdan Voyvodalıkları gibi önemli görevlere getiriliyorlardı.

Yunan ihtilali bizde Mora isyanı diye anılır. İsyanı örgütleyen, 1814 yılında Odessa'da 3 Rumun kurdukları Filiki Etairia'dır. (Dostlar Derneği). Bizim kaynaklarda bu örgütün Etniki Eterya olduğu söylenirse de, bu yanlıştır. Etniki Eterya çok sonra, 1894'de kurulacaktır. 1818'den sonra Filiki Etairia'nın üye sayısı zamanla arttı ve merkezi İstanbul'a taşındı. Örgütün amacı Rumları ayaklandırmaktı. İtalyan Carbonari örgütünü ör-

nek alıyordu. Birçok çevrelerden destek almaya, bu arada Sırp ulusçularıyla, Tepedelenli ile de işbirliği yapmağa çalışıyordu. Anlaşılan Tepedelenli ancak Osmanlı hükümeti kendisine dirsek çevirip üstüne yürüdüğü vakit böyle bir işbirliğini düşünebilmiştir. Etairia'nın bu denli benimsenmesinde, Rusların arkalarında olduğu inancı da rol oynuyordu. Bu sırada Çar I. Aleksandr'ın hariciye nâzırı Rum asıllı Capodistrias idi. Yine Çarın yaverlerinden olan General Aleksandros İpsilanti'nin babası, Fenerli voyvodalardandı. Rus ordusunda hizmet ediyordu. O, bağımsızlık davasını benimsedi, örgütün de başı oldu. Padişahın Tepedelenli ile mücadeleye girmesi iyi bir fırsat olarak göründü. Topladığı gönüllülerle 6 Mart 1821'de Memleketeyn'i istila etti. Anlaşılan İpsilanti Sırplardan, Bulgar ve Romenlerden ve özellikle Ruslardan yardım ve destek sağlayabilmeyi umuyordu. Ne var ki, bunlardan hiç biri gerçekleşmedi. Rus Çarı harekâtı reddedip İpsilanti'yi ordudan kovdu ve Osmanlı kuvvetlerinin Memleketeyn'e girmesine müsaade etti. Romenler ise Fenerli voyvodaların zulmünden çok çektikleri için destek olmadılar. Haziranda Osmanlı kuvvetleri İpsilanti'yi hezimete uğrattılar. İpsilanti Avusturya'ya sığındı.

Fakat Mora'da başlayan isyan başarılı oldu. İsyanı başlatan olay, sonradan Hrisostomos ve Makarios'un sürdürecekleri Sezar-Papa (siyasal din adamı) geleneğine uygun olarak, Patras Piskoposu Germanos'un kaleyi kuşatması olmuştur. Karal ve Danişmend bunun tarihini 12 Şubat 1821 olarak veriyorlar. Batı kaynaklarına göre 25 Marttır. Müslüman halkı kalelere çekildiyse de, âsiler kısa zamanda bunları ele geçirdiler. Mora'nın merkezi olan Trabliçe (Tripolis) kalesi dahi düştü (5/10/1821). Yılbaşında (13/1/1822) Epidauros'ta toplanan ulusal bir meclis, bağımsızlığı ilan edip cumhuriyet yönetimi kurdu. 1822 yazında Atina, Misolongi, Tep'i ele geçirdiler, isyan birçok yerlere yayıldı. İsyancıların, genellikle ele geçirdikleri Müslümanları kılıçtan geçirdikleri anlaşılıyor. (Yunan ihtilalinin tarihini yazmış olan İngiliz Finlay, 26/3 - 22/4/1821 tarihleri arasında Mora'da 10-15.000 Türk'ün öldürüldüğünü yazıyor.) Demek ki onlarda Müslümanlarla bir arada yaşama niyeti pek yoktu. Osmanlı ordusu Korent'e kadar Yunanistan'a egemen olduysa da (Misolongi ve Atina gibi bazı yerler hariç), Mora'ya giremedi. Oysa, 1822 başında Tepedelenli'nin de hakkından gelinmişti. Söylendiğine göre, Mora isyanı karşısında Mahmut büyük hiddete kapılmış ve bütün Rumların kılıçtan geçirilmesini emretmiş. Hükümet adamları ayaklarına kapanarak onu yumuşatmışlar. Mahmut'un gerçekten bunu istediği kesin olmasa gerek. Fakat sorumlu diye saptanan, başta din adamları olmak üzere, bazı Rumlara karşı hiddet ve şiddetle davranıldığı muhakkaktır. Kayseri, Edremit, Edirne, Tarabya piskoposları asıldığı gibi, Patrik Grigorius dahi Patrikhanenin orta kapısında asıldı (22/4/1821), ve yaftası göğsünde, 3 gün teşhir edildi. Bilindiği gibi bu kapı bugüne değin kapalı kalmıştır. Grigorius'un Etairia üyesi olduğu söylen-

mekle birlikte, daha İpsilanti Memleketeyn'i istila ettiği sırada hareketin mensuplarını aforoz etmiş bulunuyordu. Ama, bir açıklamaya göre, Çarın hareketi reddetmiş olması onu tutumundan dönmeğe sevketmiştir. Her ne hal ise, Mahmut, Fatih'in koyduğu kurallara uygun olarak, Rum cemaatinin zaptüraptından Patriği sorumlu tutuyordu. İdamın sebebi de buydu. Burada Sırp ve Rum isyanları arasındaki bazı farklara değinmekte yarar vardır. Sırp hareketi tedricen gelişmiş, önce yeniçeri zulmüne garşı basit ve haklı bir tepki olarak başlamıştı. Oysa Mora isyanı önceden hazırlanmış ve baştan beri bağımsızlığı amaçlayan bir hareketti. Bir de Sırp isyanında, Müslüman halkın öldürülmesi olayları olduysa da, Mora'daki kadar yaygın ve kapsamlı bir mahiyet almadı. Bunlar, iki harekete gösterilen tepkilerin şiddet farkını açıklar.

Mahmut'un hiddetinin diğer bir hedefi de Halet oldu. Tarihçilerimizin anlatışına göre, Sadrıâzam Seyyit Ali Paşa Yunan isyanı çıkınca azledildi (28/3/1821). Yerine gelen Benderli Ali Paşa, atandığı sırada Çirmen'de göreve gitmekteydi. Gelip sadarete oturunca, kötülüklerin (herhalde başta Yunan gailesi) kökeninde Halet'in bulunduğu kanısına ulaştı ve Mahmut'a onun idamını önerdi. Mahmut «düşünelim» dediyse de o akşam Halet kendisiyle görüştüğü için, ertesi gün Halet yerine Benderli'nin azil, sürgün ve sonra da idamı için irade çıktı (30/4/1821). Fiilî sadareti böylece 9 gün sürmüş oldu. Yerine gelen Hacı Salih Paşa, 18 ay sadarette bulundu ve Halet'le geçinemediği için azledildi (10/10/1822). Aynı gün Mahmut'a Halet'in sürülmesini tavsiye etti. Ne garip ki Padişah Halet'in kötülüğünü ancak o zaman idrak edebildi, ve azlettiği Sadrıâzamın sözünü tutarak Halet'i —ihtimal Mevlevî olduğunu hesaba katarak— Konya'ya sürdü. Orada da idam olunup, kesik başı İstanbul'a getirildi (Kasım 1822). Olayların, Mahmut'un Halet'in kötülüklerine 'uyanması' süreci biçimindeki bu geleneksel açıklaması, daha önce de belirttiğim gibi, biraz fazla basit geliyor. Osmanlı siyaseti ise öyle basit değildi herhalde. Dokuz günlük sadrıâzam talihsiz Benderli'nin felaketi şöyle de açıklanabilir. Halet'i bertaraf etmek, Tepedelenli'yi yok etme harekâtından, yani Yanya kuşatmasından vazgeçmek anlamına geleceği için Mahmut'un işine gelmemiş olabilir. Mora ve Peloponez Müslüman halkının kılıçtan geçirilmesi pahasına, Tepedelenli gailesine son verilmesine rağmen, beceriksiz yeniçerilerin Mora'ya adım atamamış olmaları herhalde Hacı Salih sadaretinin son bulmasının başlıca nedenlerinden olmalıdır. Mora geri alınabilseydi, Tepedelenli konusunda gösterilen akılsızca inat belki de bir ölçüde affedilebilirdi. Ama bu da olmayınca, Yanya-Mora rezaletinin sorumluluğunu birine, yani Halet'e yükleyip onu da kurban etmek gerekiyordu.

Shaw, başka türlü bir iktidar mücadelesi modeli sunuyor. Ona göre Halet'le mücadale edenler, Kaptan-ı Derya Hüsrev Paşa, Reisülküttap Canip Efendi, ve özellikle Reisülküttap ve Rusçuk yârânından Mehmet Sahit

Galip Paşa idiler. Halet'in gözden düşüp sürülmesini sağlayan Galip Paşaymış. Bu açıklama tarzının bir doğruluk payı olabilirse de, en az aydınlatıcısı olduğunu sanıyorum.

Yanya-Mora rezaletinin boyutu şu bakımdan pek büyüktü ki, uluslararası düzlemde Osmanlı için bir daha kolay kolay gelmeyecek son derece elverişli bir konjonktür esmekteydi. Avusturya'da Metternich, bütün ulusal hareketleri, isyanları Fransız ihtilalini hortlatma girişimleri olarak damgalıyordu. Büyük Devletler hükümetleri ve bu arada Çar, kerhen de olsa, bu değerlendirmeye katıldıkları için, bağımsız bir cumhuriyet için mücadele veren Yunan ihtilalcilerine destek olunmuyordu. Kerhen dedim, çünki aslında Avrupa kamuoyu, ister kültürel, ister ideolojik, ister dinsel nedenlerle olsun, Yunanistan'a karşı büyük yakınlık duymaktaydı. Rumların kan dökmesi genellikle görmezlikten gelinir, ya da «normal» karşılanırken, Türklerin kan dökmesi «vahşet» ve «katliam» oluyordu. Ünlü İngiliz şairi Lord Byron, 1824'de Rumları desteklemek için geldiği Misolongi'de hastalıktan öldü. Başka birçok Avrupalılar (örneğin bir İngiliz generali) Rumların yardımına koştular. Para yardımları da yapılıyordu. Osmanlı Devleti isyanı kısa sürede bastırabilseydi pek itiraz eden olmayacaktı. Fakat Osmanlı ordusu Korent Boğazının güneyine 3 yıl boyunca inemedi. Oysa bu sırada Rumlar kendi içlerinde zaman zaman iç savaş boyutlarına varan bir didişme içindeydiler.

15. *Mısırlılar Yunan İsyanını Bastırınca Yeniçerilerin Sonu Gelmiş Oluyor :* Ordunun Rumlar karşısındaki aczi, Yanya'nın zaptından sonraki iki uzun yıl (1822-3) boyunca iyice ortaya çıkınca, Mahmut, büyük bir isteksizlikle de olsa (bir âyana muhtaç olmak herhalde hoşuna gitmiyordu) kudretli Mısır Valisi Mehmet Ali'den yardım istedi. Vahâbîlerin hakkından gelmiş olan Kavalalı, Girit ve Mora Valilikleri kendisine verilmek üzere işe girişti. Temmuz 1824'de oğlu İbrahim Paşa komutasında 54 savaş, 400 nakliye gemisinden oluşan ve 16.000 asker, 150 top taşıyan bir filo Mısır'dan hareket etti (Danişmend 3 alay ve 30.000 başıbozuk diyor). Mısır kuvveti önce Girit'e geldi ve ertesi yıl Mora'ya çıktı (24/2/1825). Bu arada yeniçerilerin aczi üçüncü yılını doldurmuş bulunuyordu (isyandan itibaren 4 yıl). İbrahim Paşanın kuvvetleri bir hamlede Mora'da isyana son verdiler. Yalnız Misolongi (23/4/1826) ve Atina'nın (5/6/1827) zaptı vakit aldı.

Mısır kuvvetlerinin bu başarısı yeniçerilerin defterini dürdü. Onların Rus ve Avusturya orduları karşısındaki perişanlığı kanayan bir yaraydı. Buna âyanlar (Tepedelenli) ve âsi reaya karşısında rezil olmak da eklenince, İstanbul'da kamuoyu iyiden iyiye aleyhlerine döndü. Belki daha da kötüsü, yeniçerilerin yapamadığını bir valinin askeri kısa sürede yapıyordu.

Böylece askerî ıslahat sorunu yeniden gündeme gelmiş oldu. Bu arada Mahmut, Halet'ten sonra gelen sadrıâzamlar eliyle Yeniçeri Ocağına kendi adamlarını yerleştirdi. Yeniçeri ayaklanmalarına manevî destek sağlayagelmiş olan ulemaya da el attı. Önemli ilmiye görevlerine kendisine sadık adamları yerleştirdi, güvenmediklerini azletti ya da sürdü. Kendisi de dinine bağlı bir padişah izlenimi vermek için camiler yapıp vakıflar kurdu, mahalle mekteplerinde öğrenim süresini uzattı. III. Selim'in hatalarından ders alarak, alafranga ya da frenkperest olduğu izlenimini vermekten dikkatle kaçındı.

Mısır ordusunun başarısı belli olduktan sonra, yeni bir talimli asker sınıfının kurulması kararlaştırıldı. Ocağın kilit adamları para ve hediyelerle elde edildi. Şeyhülislamın evinde Ocağın ve devletin ileri gelenleri toplandılar (25/5/1826). İç ve dış siyaset gözden geçirildi ve talimli askerlik esasına gidilmesi kararlaştırıldı. Bunun için fetva alındı ve saptanan kararları içeren bir belge (hüccet-i şeriye) imzalandı. Buna göre yeni Eşkinci sınıfını oluşturmak üzere, İstanbul'da sürekli görev yapan 51 yeniçeri ortasından her biri 150'şer adam verecekti. Yetiştiklerinde, bunlar öbür yeniçerileri eğiteceklerdi. Bunlara daha fazla para verilecek, esame sahibi esnaf da ulufelerini yaşadıkları sürece alacaklardı. Kıyafetlerin Nizam ve Sekban-ı Cedid kıyafetlerine benzememesine özen gösterildi ve hattâ, süngülü tüfek yerine, ellerine tokmak kundaklı tüfekle kılıç verildi. Talimleri yalnız Osmanlı «muallimleri» yaptıracaklardı. Talimler başladıktan 3 gün sonra yeniçeriler yine kazan kaldırdılar (15/6/1826). Vesile, Mısırlı bir talim muallimінin bir askeri dövmesiydi. Sadrıâzamın, Mısır valisinin kethüdasının konakları tahrip edildi. Yeniçeri Ağası Celalettin Ağa öldürülmek istendi. Böyle bir tepki beklendiği için, devlet büyükleri Boğazdaki yalılarına çekilmişlerdi. Bunlar başta Sadrıâzam Benderli Mehmet Selim Sırrı, Mahmut'un emriyle Saraya toplandılar. Topçu, Arabacı, Kalyoncu, Humbaracı, Lağımcı ocaklarının askerleri, Rumeli Sahilleri Muhafızı Ağa Hüseyin ile Anadolu Sahilleri Muhafızı Darendeli İzzet Mehmet Paşaların sekbanları, Şeyhülislamın daveti üzerine ulema ve medrese öğrencileri, Sultanahmet Camisi ve çevresinde toplandılar. Peygamberin Sancak-ı Şerifi çıkarıldı, halk silâhlandırıldı. Yeniçeriler, anlaşılan ummadıkları denli büyük bir karşı hareket karşısında kaldıkları için, pıstılar ve savunmaya geçmeyi tercih ettiler. Kışlaları kuşatılıp, kapılar top ateşiyle yıkıldı. Onlardan 6000 adam öldürüldü, hükümetten yana kuvvetler sadece 25 yaralı verdiler. Yeniçeri Ocağı ilga edildi (17/6/1826), her tarafta Ocağın (yamaklar ve acemi oğlanları dahil) kökü kazındı, bu arada İstanbul'dan 20.000'den fazla serseri sürülmek suretiyle asayiş sorunu çözüldü. Bu nefret ve tedhiş dalgası içinde daha sonra ortaya çıkarılan 20.000 kadar yeniçeri de idam olundu, hattâ mezarlıklarda yeniçeri başlıkları kırıldı. Ocakla yakın ilişkisinden dolayı Bektaşî tarikatı da ilga edildi (8/7) ve ile-

ri gelenlerden üç tanesi idam edilip, gerisi İstanbul'dan sürüldüler. Bektaşilik ancak Mahmut'un ölümünden sonra yeniden canlanabildi.

Ocağın kaldırılmasına tarihimizde «Vaka-i Hayriye» (Hayırlı Olay) adı verilmiştir. Danişmend'in görüşüne göre, Osmanlıların en kudretli dönemlerinde bile yeniçerilerin askerî zaferlere katkıları sanıldığından az olmasına karşılık, daha o devirden devletin başına bela idiler. Dikkati çeken bir nokta da şu idi ki, gerek Rusya'da gerek Japonya'da Batılaşma süreci geleneksel bir askerî örgütün şiddet yoluyla ortadan kaldırılması üzerine kolayca gelişebilmiştir. (Rusya'da streltsi'ler, Japonya'da samurai'ler). Osmanlı Devletinde de Batılaşma süreci Vaka-i Hayriye ile hızlanmıştır. Mahmut taraftar kazanmak için esame sahibi esnafa, ömürleri boyunca ulûfe dağıtılacağı vaadinde durulacağını ilân etmiş, ayrıca devlet adamlarının ölümlerinde servetlerinin hazineye intikali demek olan müsadere usulüne de son vermiştir. Bu, kul sisteminin tasfiyesine doğru atılmış bir adım oluyordu.

16. *Avrupa, Yunan Âsilerinden Yana Müdahale Ediyor* : Avrupa kamuoyunun Yunan davası karşısında duyduğu yakınlık zaman geçtikçe hükümetleri de etkilemeğe başladı. Mart 1823'de İngiliz Dışişleri Bakanı Canning, Yunan âsilerini muharip olarak tanıdıklarını ilân etti. Bu, tanımaya doğru atılmış bir adımdı. 1824'de Ruslar, Osmanlı egemenliği altında özerk üç Yunan prensliği formülünü ortaya attılar (9/1). Yunan işine Mehmet Ali'nin karışması, birtakım denge siyaseti hesaplarını değiştiriyor, örneğin Mısır ıslahatında Fransa'nın rolü dolayısıyla Fransa'nın Ege' de ağırlığının artabileceğini düşündürtüyordu. Derken, Çar Aleksandr öldü (1/12/1825) ve yerine I. Nikola geçti. Nikola daha enerjik, daha kendi başına buyruk bir Çardı. Avrupa ile işbirliği halinde davranmak konusunda selefi kadar istekli değildi. Ayrıca Yunanlılar için bir şey yapamamak onu rahatsız ediyordu. Fakat yine de öbür Avrupa devletleriyle ters düşmemek için önce Bükreş antlaşmasının uygulanmasını şikâyet konusu yaptı. Sonuç olarak Akkerman'da bir antlaşma yapıldı (7/10/1826). Buna göre Eflak ve Buğdan voyvodaları yerli boyarlar arasından 7'şer yıl için seçilecek, Babıâli ve Rusya seçilen voyvodayı isterlerse kabul etmeyeceklerdi. Sırbistan konusunda Napolyon savaşları dolayısıyla Osmanlıların rafa kaldırdıkları Sırp özerkliği sorunu Sırp temsilcileriyle görüşülerek bir nizamname hazırlanacaktı.

Fakat Rusya'nın ergeç Yunan işine de el atması beklendiğinden ve bu yüzden bir savaş çıksa da çıkmasa da sonuç olarak Rusya'nın bölgedeki ağırlığı daha da artacağından, İngilizler Yunan işini Ruslarla 'elbirliği' ederek çözmek fikrini benimsediler. (Haziran 1825'de Canning, İbrahim'in ordusu karşısında umutsuzluğa kapılan İngilizci Rumların Yunanistan'ın

İngiliz himayesi altına alınması talebini reddetmiş bulunuyordu.) İbrahim Paşanın Rum halkını Mora'dan süreceği dedikodusunun Avrupa'da yarattığı telaş ve asabiyet de etkili oluyordu. Wellington Dükü Rusya'ya gidip Petersburg Protokolünü imzaladı (4/4/1827). Buna göre, Yunanistan sınırları belirlenmemekle birlikte, özerk bir prenslik olacak, Rusya ile İngiltere taraflara arabuluculuk teklif edecek, bu girişime katılmak için Fransa, Avusturya ve Prusya'ya çağrıda bulunacaktı. Avusturya ve ona uyarak Prusya, Yunan ihtilalini Osmanlı içişlerini ilgilendiren ve esasen muzır bir olay olarak değerlendirdikleri için buna yanaşmadılar. Fransa'nın katılmasıyla Londra'da Petersburg Protokolü esaslarına uyan bir antlaşma yapıldı (6/7/1827). Taraflara arabuluculuğu kabul ettirmek için baskı yapılması öngörüldüğü gibi, arabuluculuk kabul edilmezse üç devletin Akdeniz'deki filolarına muhasemata (çarpışmalara) girmeden mütareke sağlama görevi verildi. Osmanlı hükümeti, özerkliğin kabulü demek olan arabuluculuğu reddetti (31/8). Şunu da vurgulamak gerekir ki, Protokolda öngörülen çözümde 'çatışmaları önlemek için' bütün Türk gayrimenkullerinin Rumlar tarafından satın alınması öngörülüyordu. Demek ki Balkan harbinde görülen, Lozan'da ve Kıbrıs'ta benimsenen hazin bağdaşmazlık ilkesi, ta o zamandan söz konusuydu. Hemen belirtelim ki Akkerman antlaşmasında söz konusu edilen Sırp talepleri arasında, Müslümanların ülkelerinden çıkarılması ve Müslüman emlakinin Sırplara terkedilmesi de vardı.

Osmanlı hükümeti 3 Büyüklerin arabuluculuğunu reddedince, bunlar, mütarekeyi ve Yunan özerkliğini zorla gerçekleştirmek için harekete geçtiler. Mora ve Çanakkale, ve özellikle Navarin'de bulunan Osmanlı-Mısır donanması abluka altına alındı. Rumlar sözde mütareke yapmayı kabul ettikleri halde (3/9), askerî harekâta devam ediyorlardı. İbrahim, İstanbul'dan haber gelinceye değin muhasematı 20 gün için durdurmayı kabul etti. Avrupalıların iddiasına göre bazı gemiler Navarin'den ayrılmaya çalıştılar ve İbrahim dahi karada askerî harekâta devam ediyordu. Sonuç olarak Büyüklerin donanması Navarin limanına girdi. Osmanlı donanması hilal biçiminde ve 3 sıra halinde demirli duruyordu. Büyükler, bir bahaneyle, savaş halinde olmadıkları halde, Osmanlı donanmasına saldırdılar. 57 Osmanlı ve Mısır gemisini tamamen tahrip edip 8000 denizci ve askerin ölümüne yol açtılar (20/10/1827). Böylece büyük devlet küstahlığının muhteşem bir örneği verilmiş oldu. Fransızlar denizcilik tarihlerine parlak bir sayfa eklediklerini ilan ederken, İngilizler şaşırmış görünmeyi tercih ettiler. Reisülküttap Pertev Efendi 3 devletten tarziye, tazminat ve Yunan işlerine karışılmamasını istedi. Onlar, yalnızca tarziyeye yanaşır gibi oldularsa da, kusurun Osmanlı donanmasında olduğunu ileri sürdüler. Ayrıca arabuluculuklarının kabulünde ısrar ettiler. Bu, reddedilince, İstanbul'u terk ettiler. Üç devlet İbrahim'le Mora'nın boşaltılması için bir sözleşme imzaladılar. Fransızlar geçiş döneminin pürüzlerini çözmek üzere Mora'ya

bir askerî birlik gönderdiler. Rusya da Osmanlıya savaş ilân etti (26/4/1828).

17. *Rus Harbi ve Edirne Barışı (1829) :* 1826'da Yeniçeri Ocağını lağveden, Navarin'de de donanmasını kaybeden Osmanlı Devleti, pek zayıf bir anında Rusya ile savaşa girişiyordu. Üstelik Rusçuk ve Yanya âyanları gibi, çok sayıda talimli asker verebilecek âyanlar da, Mahmut'un âyan budama siyasetinin sonucu olarak artık yoktu. Mehmet Ali Paşa 12.000 asker vaad ettiği halde, sözünde durmamış veya duramamıştı. Mehmet Ali'ye istediği Suriye Valiliğini verip Rus savaşında onun askerinden yararlanmak bir tercih meselesiydi, ama Mahmut böyle bir tercih yapmazdı. Bu durumda savaşa girmek pek akıl kârı değildi. Fakat Reisülküttap Pertev Paşaya göre «Moskoflu'ya galebe ümit olunmaz» ise de, savaşmadan Mora prensliğine razı olunursa «yol olur», başkalarına da kötü örnek teşkil ederdi. Zaten Rusya savaş ilân edip ülkeyi Prut ve Anapa'dan istilaya başlamıştı. Herhalde İstanbul'da toplanan meşveret meclisinin (20/5) önünde fazla bir seçenek yoktu. 1828 harekâtı Rumeli'deki nispeten başarılı Osmanlı savunması sayesinde önceleri Ruslar için büyük sonuçlar vermediyse de, İsakçi, Anapa, İbrail, Pazarcık, Ahıska'yı ele geçirdiler. Danişmend'e göre Kars şehri, ahalisi yeniçeriliğin ilgasından memnun olmadığı için, Shaw'a göre Ermenilerin işbirliği yüzünden zaptedildi (7/7). Varna ise, kalenin hain muhafızı Serezli Yusuf Paşa şehri Çara satıp onlara iltica ettiği için düştü (13/10/1828). Doğruysa, bu derecede büyük ihanetler bir toplum bunalımının işareti sayılmalıdır. En azından, Mahmut yönetiminin fazla tutulmadığına delalet eder. Göreceğimiz üzere, Mahmut'un son demlerinde Kaptan-ı Derya koca donanmayı alıp Mısır'a kaçabilecektir.

1829'da Rahova düştü, Ruslar Külefçe boğazını, yani Balkan dağlarını aştılar (11/6), Silistre (1/7), Erzurum (7-8/7), İslimye (11/8) düştü. Nihayet Edirne direnmeden, ya da üç gün direndikten sonra Mareşal Dibiç'in kuvvetlerine teslim oldu. Aynı Edirne, Balkan Savaşı sırasında (1912 - 13) 5 aya yakın bir süre kuşatmaya dayanacaktı. Paskiyeviç komutasındaki kuvvetler Erzurum'u aldıktan sonra Trabzon ve Batum üzerine yürümeğe hazırlanıyordu. Sohumkale ve Poti daha önce düşmüş bulunuyordu. Kazak atlıları Lüleburgaz, Tekirdağ önlerinde bile görünmüşlerdi. Fakat Dibiç'in ordusunda hastalık başlamıştı. Gerisinde, Şumnu'da, henüz yenilmemiş bir Osmanlı ordusu vardı. Avrupa devletleri Rusya'nın başarısından, hele İstanbul'a yaklaşmasından son derece tedirgin olmuşlardı. Bu devletler Mahmut'a barış yapması için baskı yapmağa başladılar. Mahmut kumandanlarına güvenemiyor ve ihtilâlden çekiniyordu. Prusya elçisinin aracılığıyla barış istendi ve böylece Edirne barış antlaşması yapıldı (14/9/1829).

Edirne barışına göre Rumeli'de Prut nehri yine sınır kalıyordu, fakat

Ruslar Tuna'nın muhtelif kollarının Karadeniz'e dökülmeden önce oluşturduğu adaları aldılar. Memleketeyn içişlerinde serbest olacak, voyvodalar yaşadıkları sürece görevde kalacaklar, Memleketeyn'de Osmanlı müstahkem mevkii olmayacak, Müslümanlar 18 ay içinde emlak ve arazilerini satıp buradan ayrılacaklardı. (Burada da Müslümanlar ülkenin insanı sayılmamış oluyorlardı.) Memleketeyn, padişaha o güne değin veregeldiği tahıl, hayvan ve kerestevi vermeyecekti. Sırbistan'ın özerkliği doğrulanıyordu. Bir Hatt-ı Şerif ile Başknez Miloş Obrenoviç özerk Sırbistan'ın irsî prensi olacaktı (20/8/1830). Doğuda Anapa, Poti, Ahıska, Ahikelek kaleleri Ruslara bırakılacaktı (Kuban nehri ağzı ile San Nikola limanı arasındaki kıyı dahil). Rus ticaretine çeşitli kolaylıklar sağlanacaktı. Yunan özerkliği hakkında üç devletin 22 Mart 1829 günlü protokolu Osmanlı Devletince kabul ediliyordu. Son olarak, Rus uyruklarının zararlarını karşılamak için 1,5 milyon, Rus Devletine de 10 milyon Macar altını ödenecek, Memleketeyn ve Silistre bu ödemeler yapılınca boşaltılacaktı. (Daha sonra tazminatla ilgili şartlar bir miktar hafifletilmiştir. Memleketeyn'in boşalması sözleşmesi 1834'de, Silistre'ninki 1836'da imzalanmıştır.) Sonuç olarak Mayıs 1832'de 3 devletin Bavyera ile yaptıkları anlaşmaya göre, Yunanistan özerk değil, bağımsız bir krallık, kral da Bavyera kralının oğlu Prens Frederik Otto oldu. Yunanistan'ın bağımsız olması Yunanlıların talebi üzerine 3 devletin bir protokoluyla daha önce kabul edilmiş bulunuyordu (3/2/1830). Tabii, Osmanlılar da bunu kabul etmek zorunda kaldılar (24/4/1830). İngilizler, özerk bir Yunanistan'ın, Memleketeyn gibi Rusya'nın istismar oyuncağı olacağından çekindikleri için, bağımsızlığı tercih etmişlerdi. Bağımsız Yunanistan'ın 1830 arazisi henüz Arta-Volos çizgisiyle sınırlıydı ve Girit hariç tutulmuştu. Yunanistan, 1864'de İngiltere'den Yunan adalarını, 1881'de Osmanlı ülkesinden Tesalya'yı aldı.

18. *Askerî Islahat :* Vaka-i Hayriye ile birlikte, yeni bir ordunun kurulması kendiliğinden gündeme geldi. Yeni ordunun yeni bir ismi vardı : Muallem Asakir-i Mansure-i Muhammediye, yani, Muhammedin eğitimli muzaffer askerleri. Bu ordunun başına Ağa Hüseyin Paşa serasker (başasker) sıfatıyla getirildi. Sıfatına rağmen, serasker bütün silahlı kuvvetlere kumanda etmiyordu. Zira diğer ocaklar devam ediyordu ve Mansure, ancak yeniçerilerin yerini alan bir kuruluştu. Kanunnamesine göre yeni ordu 12.000 kişilik olacak, 1500 er kişilik 8 tertipten oluşacak, tertiplerin başında binbaşı sıfatını taşıyan bir komutan bulunacaktı. İki tertip sırayla Bab-ı Seraskerîde (Eski Saray : bugünkü İstanbul Üniversitesi) görev yapıp İstanbul asayişi ve itfaiyesi ile meşgul olacaklardı. 1828'de ayrıca tulumbacı teşkilatı kuruldu. 1845'de Zaptiye Müşiriyetinin kurulmasıyla asayiş işleri askerî örgütten ayrılmış oldu. Bab-ı Seraskerîde nöbeti olmayan tertipler Davutpaşa, Rami ve Üsküdar'daki kışlalarında talim yapacak-

lardı. 1828'de tertip deyimi yerine alay, kol yerine tabur, saf yerine bölük, tabirleri getirildi. Alay komutanlarına miralay, tabur komutanlarına binbaşı dendi. Her alay 500 mevcutlu 3 taburdan oluşacaktı. Mansure, mensuplarına ayda bir maaş verecekti. Mansureye gönüllü giriliyordu. Soyu sopu belli olmayanlar, işsiz, soysuz ve mühtediler (dönmeler) alınmayacaktı. Yaşlarının 15-30 arası olması kuraldı. Yazılan, 12 yıl hizmet etmek zorundaydı. Yaşlılık ve sakatlık yüzünden görevden ayrılanlara emekli maaşı bağlanacaktı. Bunlar işin nazarî yönü. Prusya subayı Moltke'nin anlattığına göre, 1838-39'da askerlik 15 yılmış, köylü askerlikten bucak bucak kaçıyormuş, asker alma «adam avcılığı» yöntemleriyle oluyormuş ve bu yüzden bazı köylerde hiç genç erkek kalmıyormuş, askerler de her fırsatta kaçıyorlarmış.

Mahmut, sarayı korumakla görevli Bostancı ocağını da Muallem Bostaniyan-ı Hassa ocağına dönüştürdü. Silistre'de Türk, Tatar ve Hıristiyanlardan bir süvari alayı kuruldu. Daha sonra (1827) İstanbul'da da bir süvari alayı oluşturuldu. Her iki alayın eğitimi Fransız eğitim yöntemlerini uygulayan ve ihtida edip Rüstem adını alan Calosso adında bir İtalyan yüzbaşısına havale edildi. Topçu, top-arabacı, lağımcı ve humbaracı ocakları eskisi gibi devam etti. Cebeci ocağı dağıtılıp yerine yeni bir cebehane ocağı kuruldu.

İlginç olan bir şey, bu tarihte tımar sisteminin, hiç değilse görünüşte, bir ölçüde devam ediyor olmasıydı. Kimine göre bu sırada, kâğıt üstünde de olsa, 30.000 sipahi ve zaim, kimine göre Anadolu'da 1500, Rumeli'de 1000'den az tımar vardı. Bunların da çağdaş usullere göre eğitilmesi ve örgütlenmesi istendiyse de, sonuç olarak bunlardan hayır gelmeyeceğine karar verildi. 1831'de tımar sistemine son verildi. Hazine dirliklere el koyup iltizama verdi. İşe yarar sipahilerden 4 süvari taburu oluşturuldu. Gerisine emekli maaşı bağlandı. Yeniçerilere de ömür boyu maaş verileceği duyurulduysa da, başvuran yeniçerilerin birçoğu hapse atıldığı, hattâ idam edildiği için, bu tür başvuruların arkası gelmemişti. Lewis, bu tarihlerde Mahmut'un taşra üzerindeki egemenliğinin arttığını söylüyor. Fakat bazı kaynaklara göre tımarlı sipahiliğin kalıntıları yüzyıl ortalarına değin sürüklenebilmiştir.

Topal İzzet Mehmet Paşanın kaptan-ı derya olması üzerine bahriyede de bazı ıslahat yapıldı (1827-8). Maaşlar arttırıldı. Mühendishane-i Bahri-i Hümayun genişletildi, programı çağdaşlaştırıldı. Yalnız bu okulun mezunları gemi süvarisi olabileceklerdi. Tersaneye çekidüzen verildi ve daha önce kullanılan Rum denizcileri yerine Karadeniz ve Suriye kıyıları denizcilerinin gelmesi için tedbirler alındı.

Bütün bu askerî ıslahatı yürütmek paraya bağlıydı. Bunun için Mansurenin ve donanmanın masraflarını karşılayacak Mukataat ve Tersane Hazineleri kuruldu. Bunların geliri, devletin el koyduğu ve bizzat yönet-

meyi üstlendiği birtakım büyük iltizamlardan sağlanacaktı. Büyük iltizamların özel kişilerin elinden alınması Mahmut'un baştan beri güttüğü âyanları budama siyasetine de uygundu. Yine askerî masraflar için esnafa Rüsumat-ı Cihadiye diye bir vergi kondu. Mahmut, devletin gelirini arttırmak üzere vakıflara da el attı. Mekke ve Medine'nin vakıfları dışındaki vakıfların yönetimini devletin bir kuruluşu, Nezaret-i Evkaf yüklendi. Bu merkezîleşme ile, vakıfların masrafları çıktıktan sonra, gelirin kalanı devletin olacaktı. Mahmut'un arzu ettiği merkezîleşme tam gerçekleşmediyse de, devlet gelirini arttırdığı, ayrıca, ulemanın malî kaynaklarını, yani gücünü kısıtlayıcı bir etki yaptığı anlaşılıyor. Bu uygulamalarda Mısır örneğinden yararlanıldığı anlaşılıyor.

Yeniçeriliğin ilgası ve Mansurenin kurulmasıyla savaş meydanlarından olumlu sonuçlar hemen alınamadı. 1828-9 Rus harbi ağır yenilgi ile sonuçlandı. Bu yenilgide Mansurenin daha yeni kurulmuş olması kadar, (fakat Mansure Mısır harplerinde de başarısız olacaktı) yeniçeriliğin ilgasının ve ardından gelen diğer yeniliklerin yarattığı manevî-ideolojik tedirginliğin de payını aramak doğru olur. Öte yandan, Mansure, bir subay kadrosunun oluşması beklenmeden —zaten beklenemezdi— kurulmuş, bütün birliklere ister istemez oradan buradan subaylar bulunmuştu. Subay yetiştirmek için Sarayda Nizam-ı Cedid'ten kalma subaylar ve Rüstem gözetiminde bir Enderun-u Hümayun Ağavatı Ocağı kuruldu. Fakat bunların saray ortamında işi gevşettikleri, kayırıldıkları, görev aldıklarında bu Ocaktan olmayan subaylarla zıtlaştıkları, 1830'da bu uygulamadan vazgeçildiği görülüyor. Mısır'da Mehmet Ali yeni ordusunu teşkil etmeden önce Asvan'da kurulan askerî okulda Fransız albayı Sève (bu zat ihtida edip Süleyman Paşa el-Fransavî ismini almıştır) yönetiminde 500 subay yetiştirmiş (1816-9), böylece sağlam bir yol tutmuştu. İbrahim Paşa, Sève'in yanında bir er gibi çalışarak askerlik sanatını öğrendi. 1831'de Hassa ordusu müşiri Ahmet Fevzi Paşa, Selimiye'deki birliklerden yaşları ve istidatları elverişli olan erleri, subay yetişmek üzere seçip bunlardan sübyan bölükleri oluşturdu. Bundan sonraki aşamada Harbiye kurulacaktır (1834).

19. *Diğer Bazı Yenilikler :* Başka bazı alanlardaki kayda değer yeniliklere de değinelim. Kültürlü bir Osmanlı efendisi için dil bilmek şart olmakla birlikte, «makbul» diller Arapça ve Farsçadan ibaretti. Batı yaşama tarzı ve Batı dilleri küçümsenirdi. Batı ile temaslar İstanbul'daki Avrupa elçilikleri ve onların emrindeki, Türkçe bilen tercümanların vasıtasıyla yürütülürdü. Devletin emrinde de tercümanlar vardı ve bunlar Fenerli Rumlardı. Yunan isyanı üzerine Rumlara artık güvenilemeyeceği düşünüldüğü için, son Rum tercümanının yerine Mühendishane matematik hocası olan mühtedi Yahya Efendi atandı (1821). Artık, başta padişahın kendisi, Müslümanlar da Batı dillerini öğreneceklerdi. Gördüğümüz üze-

re, III. Selim'den itibaren Avrupa'da daimî elçilikler kurulmağa başlandı.

Bugün Tıp Bayramı olan 14 Mart 1827 gününde Tıbhane adlı askerî okul, Mısır'da açılan tıp okulundan bir ay sonra açıldı. Tıbhanede öğretim dili, öğretmenler ve kitaplar dolayısıyla Fransızcaydı, fakat Mahmut'un 1839'da söylediği üzere, bu geçici bir durum olmalı ve gereken hazırlıklar yapıldıktan sonra Türkçeye geçilmeliydi ki, 1870'de bu hedefe ulaşıldı. Yine Mehmet Ali'nin bu uygulamasına koşut olarak, 1826'da ilk kez, bir haylı eleştiriye göğüs gererek, Avrupa'ya 4 öğrenci gönderildi. Sonraki yıllarda Tıbhane ve Harbiye'ye öğretmen yetiştirmek üzere Enderun ağalarından Avrupa'ya gönderilenler 150'yi buldu. (Mehmet Ali bu işe 1816'da başladı, 1826-1848 yılları arasında 300 civarında talebe gönderdi.)

Mahmut yaşama tarzında esaslı değişiklikler yaptı. 1815'de Sarayı Topkapı'dan Dolmabahçe'ye taşıdı. Sakalını kısalttı ve Mısır tarzında setre pantolon giymeye, Avrupa hükümdarları gibi doğum günlerini kutlamağa, resimlerini devlet dairelerine astırmağa, elçiliklerde davetlere gitmeğe, tebdil-i kıyafet etmeden şehir içi hattâ yurt içi inceleme gezilerine çıkmağa başladı. 1829'da Silivri, 1831'de Gelibolu ve Çanakkale, 1837'de Varna, Rusçuk, Tırnova, Edirne'ye gitti. Hükümet toplantılarına katıldı, hükümet adamlarının huzurunda oturmalarına müsaade etti. Askerî ıslahat ve özellikle Nizam-ı Cedid'le birlikte, Batı tarzında veya ona benzeyen kıyafetler gündeme geldi ve askerlere giydirildi. 1828'de Mansure'ye şubara denen başlık yerine fes giydirilmesi kabul edildi. Fes, Tunus ve Cezayir'de giyilmekteydi ve Mısır tarafından benimsenmişti. Ama İstanbul'da Balkanlı bir kısım Hıristiyanların başlığı olarak bilindiği için, çok cüretli bir adım oluyordu. Tunus Beylerbeyine 50.000 fes ısmarlandı ve 1830'da Tunus'tan getirtilen ustalar Eyüp'de Feshaneyi kurdular. Bu arada kıyafet nizamnamesi çıktı, fes setre-pantolon 'istanbulin' ulema dışında siviller için zorunlu hale getirildi (3/3/1829). Avrupa tarzında giyim kuşam ve traş özellikle padişaha yakın çevrelerde salgın halini aldı, hattâ biniciler Avrupa eyerleri kullanmağa başladılar. Yerli ve yabancılar, Avrupa kıyafetinin (veya eyerinin) savaşta askerler için kullanışlı olup olmadığını çok tartıştılar. Bu bağlamda iki noktayı belirtmek gerekir. Biri şu ki, halkın muhtemelen önemli bir bölümü, Mahmut'u «gâvur padişah» diye mimledi. Ama yeniçeriler olmadığı için hoşnutsuzluğunu ortaya çıkaramadı. Diğeri şu : kıyafetle, sakalla v.s. ile uğraşmak çok yüzeysel bir yaklaşım olmakla birlikte, Rus ve Japon çağdaşlaşma tarihlerinde de önemli bir yer tutar.

Nihayet ilk gazete, *Takvim-i Vekayi*'nin kurulmasından söz etmek gerekir. Mısır'da 1829'da *Vekayi-i Mısriyye* adlı resmî gazete kurulmuştu. Mahmut herhalde bu örneği düşünerek ve yaptığı işleri tanıtmak üze-

re, haftalık ve 5000 tirajlı *Takvim-i Vekayi*'yi çıkarmağa başladı (1/11/1831). Bunda mevzuata, atamalara ve haberlere yer veriliyordu. Gazetenin bir de Fransızca nüshası çıkarılıyordu.

20. *Mısır Meselesi - Mehmet Ali'nin İsyanı :* Napolyon'un Mısır seferi ve onun ardından gelen gelişmeler Mısır Kölemenlerinin gücünü bir hayli zayıflatmış bulunuyordu. Vahabî isyanını bastırmak üzere M. Ali, oğlu Tosun Ahmet Paşa komutasındaki ordusunu Arabistan'a göndermeden önce, Kahire kalesinde bir tören yaptı (1/3/1811). Törene çağrılmış olan 470 Kölemen beyini, kılıçtan geçirtmesi, M. Ali'yi Mısır'a tam anlamıyla egemen bir hale getirdi. Vahabî isyanını bastırmakla (1818), M. Ali Kızıldeniz'e ve kısmen Basra Körfezi'ne egemen oldu. Ardından Sudan'ı istila etti (1820-2). M. Ali artık Mısır, Arabistan, Sudan'a egemendi. Gördüğümüz üzere Mora isyanını bastırmakta başarı gösterdiyse de, bundan bir sonuç elde edilemedi. M. Ali'nin büyük gücünün nerden kaynaklandığına bir göz atalım. Nizam-ı Cedid'ten esinlenerek, kurduğu yeni orduya Nizamiye adını vermiş, önce subay kadrosunu oluşturmak gibi sağlam bir yol tutmuştu. Ayrıca gazete çıkarmak, Avrupa'ya öğrenci göndermek, tıp okulu kurmak gibi Mahmut'un aldığı tedbirlere örneklik ettiğini gördük. Yeni orduyu ayakta tutmak için ilave malî kaynaklar sağlamak gerekiyordu. Mısır'da topraklar nazarî olarak mirî (devletin) idi, fakat iltizama verilmişti. 19. yüzyılın başında iltizamların çoğu ömür boyu (malikâne), bir bölümü de serbest mülkiyet esasına göre elde tutuluyordu. Vakıf araziler de mütevelli olarak sahiplerine ve çocuklarına rahat ve dokunulmaz gelir sağlamaktaydı. M. Ali önce mültezimlere ağır vergiler yükledi. Sonra müsadereler başladı. Kölemenlerin katliamından sonra bunların da iltizamları vilayet tarafından müsadere edildi. Vakıflara da vergiler kondu. Böylece 10 yıl içinde M. Ali, Mısır arazisini fiilen devletleştirmiş oldu.

M. Ali geniş ölçüde pamuk tarımına yöneldi. Angarya ile kanallar, bentler, köprüler yaptırdı. 1845'de pamuk üretimi 20 yıl öncesine göre % 400 artmış bulunuyordu. Pamuklar ihraç edildiği gibi, bir bölümü M. Ali'nin kurduğu fabrikalarda işlenmeğe başlandı. 1830-31'de özel kesimin elinde dokuma işletmesi kalmamış, 1832'de merkezî bir devlet fabrikaları yönetimi kurulmuştu. Bir kaynağa göre 1840'da devlet fabrikalarında 260.000 işçi çalışıyormuş. Mısır'ın geliri 1805'de 13.000 kese iken, 1806'da 18.000, 1809'da 35.000, sonraları 400.000 keseye yükseldi. İstanbul'a yılda 12.000 kese vergi gönderiyordu. M. Ali'nin tarım, sanayi, ve dış ticarette egemen olmasını sağlayan, Osmanlı yed-i vahit (tekel) usulüydü. M. Ali Avrupa'dan yüzlerce uzman getirtti, ordusunu yetiştirmek için Napolyon ordularının işsiz kalmış subaylarından yararlandı, Mısır'da olup bitenleri kendilerince ümit verici bulan birtakım Sen Simoncu sosyalistler (baş-

ta Enfantin) Mısır'da çalışmaya geldiler. Mısır yönetiminde ve ordusunda yüksek mevkiler daha çok Arnavut, Türk ve beyaz kölelere veriliyor, yönetim dili ise Türkçe idi. 1845'den sonra yüksek yöneticiler arasında ve dilde Araplaşma başladı.

Mahmut'la M. Ali'nin arasının bozulması birtakım aşamalarla gelişti. M. Ali, hükümete danışmadan İngilizlerle anlaşıp Mora'yı boşalttı, ve buraya mukabil Suriye valiliğini istedi. Girit'le yetinmesi gerektiği söylendi. Oysa bir ara ona Suriye vaad edilmiş. Rus seferinde M. Ali 12.000 kişilik bir kuvvet göndermeyi üstlenmişken, yalnızca 25.000 keselik bir para yardımında bulundu. Bu ortamda iki tarafın birbirlerine karşı komplolar düzenlemeğe başladıkları ortaya çıktı. Mahmut'un güçlü âyanları can düşmanı bilen tutumu olmasaydı da, bu aşırı derecede kudretli valiye tahammül edilmesi zordu. Bazı tarihçilere göre daha önce padişahı Halet «kışkırtıyorken», ondan sonraki dönemde Hüsrev Paşa M. Ali'nin «büyük rakibi» ve Mahmut'un «kışkırtıcısı» rolüne oturtulagelmiştir.

Savaşın çıkmasına vesile, Sayda Valisi Abdullah Paşanın 10.000 kese borcu ve Mısır'dan Suriye'ye kaçan 6.000 Mısır köylüsünün iadesi sorunu oldu. M. Ali, İbrahim komutasında 30-40.000 kişilik bir orduyu harekete geçirdi (20/10/1831). Filistin kentlerini savaşsız ele geçirdikten sonra Akkâ Kalesinde bulunan Abdullah'ı kuşattı, 6 ay kuşatmadan sonra burayı zaptetti. Lübnan Emiri Beşir El-Şihabî'nin M. Ali'ye katılması üzerine, Suriye kentleri de teslim olmaya başladı. Sulh yolları sonuç vermeyince M. Ali ve İbrahim fermanlı oldular. (3/3/1832). İbrahim'in üzerine Mehmet ve Ağa Hüseyin Paşalar sevkedildiler. İbrahim ve Mehmet'in orduları Humus'ta karşılaştılar, İbrahim muzaffer oldu (8/7/1832). Bu mağlubiyet üzerine Halep şehri Ağa Hüseyin'e kapılarını açmadı, İbrahim'e açtı. Halep'te İbrahim Yeniçeri Ocağını yeniden kurduğunu ilân etti. Ağa Hüseyinin ordusuyla Belen geçidinde karşılaştı ve tekrar muzaffer oldu (29/7). Suriye verilmek üzere savaşı durdurma teklifi reddolununca İbrahim Torosları aştı, Konya'da Sadrıâzam Reşit Mehmet'in ordusuyla karşılaştı. Kar ve sis yüzünden Sadrıâzam yanlışlıkla Mısırlıların içine düşüp esir olunca, Osmanlı ordusu 3. kez bozguna uğradı (21/12/1832). Bunlar olurken, M. Ali ve oğlu Osmanlı Devletine saygılı davrandılar, hattâ İbrahim sadrıâzama «başkumandan» muamelesi yapıp serbest bıraktı. İbrahim'in başarısı yalnızca askerî değildi. İbrahim yeniçeriliğe ve Bektaşiliğe büyük saygı göstererek ıslahat aleyhtarlarını yanına aldı. En önemlisi Kastamonu'da Tahmisçioğlu isyanı olmak üzere, Anadolu'nun bazı yerlerinde isyanlar çıktı. M. Ali'nin âyanlara da yönelik kışkırtmalarının bu konuda etkili olduğu tahmin edilebilir. Ş. Altundağ'a göre genellikle Anadolu açıkça Mısır yönetimi altına girmeyi arzu eder oldu. Bu destekten yararlanarak İbrahim' in bir ara İstanbul'a gidip Mahmut'u tahtan indirmeyi düşündüğü anlaşılıyor. Mahmut nihayet anlaşmaya razı olarak Kahire'ye Halil Rifat Paşa

ile Mustafa Reşit'i gönderdiyse de, bu sefer M. Ali ters bir tavır takındı ve sonuç alınamadı. Karal şunları söylüyor: «Bu durumda II. Mahmut için tutulacak iki yol vardı: Ya imparatorluğun dayandığı islâmlık temellerine sâdık kalarak Mehmet Ali Paşa ile anlaşmak, yahut ona karşı hıristiyan bir devlet ile anlaşarak bir hanedan politikası izlemek.» Mahmut ikinci yolu seçti. Fakat Fransa'daki ihtilalle ve Hollanda'daki yansımalarıyla meşgul olan Fransa ve İngiltere'nin Osmanlı sorunlarıyla uğraşacak halleri yoktu. Zaten Fransa Cezayir'i istila ettiği (5/7/1830), M. Ali'yi desteklediği için İstanbul'dan iyi gözle görülmemekteydi. Bunun üzerine Mahmut «denize düşen yılana sarılır» diyerek Rusya'ya başvurdu. Ruslar önce İstanbul'a askerî bir heyet yolladılar (25/12/1832). İngiliz ve Fransızlar M. Ali'ye arabuluculuklarını kabul ettirdilerse de, İbrahim Kütahya'ya ilerledi ve kışı Bursa'da geçirmek için Mahmut'tan «izin» istedi (2/2/1833). Bunun doğurduğu telaş içinde Rus askerî yardımı istendi ve bir Rus filosu ile bir tümen asker Büyükdere'ye geldiler. Bu sefer İngiliz ve Fransızlar da telaşlanıp diplomatik faaliyetlerini arttırdılarsa da, İbrahim Adana'yı da ister oldu. Aksi takdirde İstanbul'a yürüyecekti (9/3). Ruslar 15.000 kişilik bir kuvveti karaya çıkardılar (5/4). Neticede Mustafa Reşit Kütahya'da İbrahimle anlaştı (8/4). İbrahim, Cidde valiliğinden başka Şam, Halep valiliklerini, Adana muhassıllığını elde etti. M. Ali Mısır ve Girit valisi oluyordu. İbrahim Torosların gerisine çekilecek, Anadolu'da M. Ali'den yana çıkanlar için genel af ilân edilecekti. M. Ali'nin bu şekilde Adana'yı alması Mahmutu çok kızdırdı ve M. Reşit'in idamını emrettiyse de bundan vazgeçirildi.

İskenderiye sözleşmesiyle de (14/5) teyit olunan anlaşmaya rağmen Mahmut kendisini emniyette hissetmediği için Ruslarla Hünkâr İskelesi antlaşmasını yaptı (8/7/1833). Bu, 8 yıl süreli bir ittifak ve yardımlaşma antlaşmasıydı. Gizli bir maddeye göre, Rusya saldırıya uğrarsa, Osmanlının yardımı Boğazları kapatmaktan ibaret olacaktı. İngiltere ve Fransa'da antlaşma, Rusya'nın Osmanlıyı kendi uydusu haline getirmesi olarak yorumlandı ve durumu eski haline getirmek için çabalar başladı.

21. *II. Mahmut Islahatının Devamı :* Mahmut, kendisinden koparılan ülkeleri M. Ali'nin yanına kâr bırakmak niyetinde değildi. Fakat Osmanlının 'ikinci raund' için esaslı bir biçimde hazırlanmaya muhtaç olduğunun farkındaydı. Yapacağı ıslahatın devleti güçlendireceği ve aynı zamanda Avrupa kamuoyunda sevimli göstereceği, bu sevimliliğin diplomatik girişimlerde işe yarayacağı umuluyordu. Hükümetin örgütlenmesinde yapılan değişiklikleri önce ele alalım. Çağdaş sayılabilecek bir örgütlenmeye gidilerek uzmanlaşmış nezaretler (bakanlıklar) kurulmağa başlandı. Sadaret kethüdalığı 1836'da Umur-u Mülkiye Nezareti, sonra da Nezaret-i Dahiliye oldu. Reisülküttaplık Nezaret-i Hariciye (11/3/1836) oldu.

Sonradan Nezaret-i Adliye olacak olan bir Nezaret-i Deavi kuruldu. İşlevleri gittikçe arttırılan Mukataat ya da Mansure Hazinesi bir süre sonra Nezaret-i Umur-u Maliyeye dönüştü (2/1838). Bu sıralarda ordunun adı Mansureden Asakir-i Muntazama'ya çevrildi. İktisadî konuların bunun için bir nezaret kurulacak kadar önemli olup olmadığı hususunda tereddüt doğmuş olmalı ki, 1838'de Hariciyenin içinde bir *Meclis-i Ziraat* ve Ticaret kuruldu, bunun adı Meclis-i Nafıa diye değişti, ve ancak bir yıl sonra tarım, bayındırlık ve ticaret işlerine bakacak Nezaret-i Ticaret ortaya çıkabildi. Sadrıâzamın durumu da değişti. Padişahın mutlak vekili olmaktan çıktı. Nâzırların her biri mühür sahibi oldular. Üstelik bunları padişah atayacaktı. Sadrıâzamın azalan ve daha çok eşgüdüme dönüşen rolüne uygun bir sıfat bulundu; başvekil. Yukarıda anılan nâzırlar, başvekil başkanlığında evkaf nâzırı, serasker, kaptan-ı derya, şeyhülislam ile birlikte Meclis-i Hass-ı Vükela veya Meclis-i Vükelayı, yani bakanlar kurulunu oluşturdular. Başvekilin zayıflaması, işlevlerinin nazırlara dağıtılmasıyla Sarayın kuvvetlendiğini söyleyebiliriz. Bu sırada kurallarla iş görmenin rağbette olduğu görülüyor. Sarayda toplanacak bir Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye ülkenin temel mevzuatiyle («tanzimat-ı hayriye»), Dar-ı Şûrâ-yı Bab-ı Âli ve Dar-ı Şûrâ-yı Askerî diğer sivil ve askerî mevzuatla meşgul olacaktı (1838). Meclis-i Vâlâ yüksek mahkeme işlevlerini de görüyordu. Önemli bir değişiklik de, bir bütün olarak yönetenlerin yeni bir sisteme bağlanması oldu. Bunlar eskiden ilmiye ve ilmiyeden olmayanlar diye ayrılırken, artık *ilmiye, kalemiye, seyfiye* diye ayrıldılar (1835). Toprağa bağlı gelirler tahsis etmek ya da iş sahiplerinden alınacak paralarla (bahşişle) geçinmelerini beklemek yerine hepsi maaş sahibi kılındılar. Ayrıca her üç yöneten zümresi için ortak bir rütbe aşama sırası (hiyerarşi) saptandı. Gördüğümüz gibi, Vaka-i Hayriye üzerine müsadere kalktı (1826). Böylece ilmiye dışındaki yönetenlerin de malları mirasçılarına kalabilecekti. Yönetenlerin yöneten statüsünü belgeleyen beratların her yıl yenilenmesi usulüne son verilmesi de aynı şekilde kamu görevlilerine güven ve istikrar veren bir tedbir oldu.

Taşra yönetimi ile ilgili olarak getirilen yenilikler özellikle taşra üzerinde merkezin denetimini arttıracak yönde oldu. Arabistan ve Mısır hariç, Osmanlı ülkesinde askerlik ve vergilendirme amacına yönelik bir nüfus ve emlak yazımı yapıldı (1831-8). Mültezimleri aradan çıkarıp vergilerin devletçe doğrudan muhassıllar tarafından toplanması isteniyordu ve 'pilot bölge' olarak seçilen Hüdavendigâr (Bursa) ve Gelibolu'da bir uygulama başlatıldıysa da yaygınlaştırılamadı. Sayım sonucunda Rumeli'de 1,5, Anadolu'da 2,5 milyon erkek, Rumeli'de 500.000 Müslüman, 800.000 Hıristiyan, Anadolu'da 2 milyon Müslüman, 400.000 Hıristiyan erkek saptandı. Adı geçen yerlerde toplam nüfusun 10 milyonu pek aşmadığı anlaşılıyor. Öte yandan, valiler de maaşa bağlanıp vilayetten geçinmeleri usulüne son

verildi. Savaş zamanında kullanılmak üzere redif adı altında taşrada milis kuvvetleri oluşturuldu ve bu birlikler 9 müşirliğe bağlandı. Halkla hükümet arasında aracılık etmek üzere köylerde muhtarlıklar kuruldu. Taşra üzerinde denetimi arttırıcı bir tedbir de posta örgütünün kurulmasıydı. Hükümetin ve bu arada Mahmut'un (hattâ sistemin) otoriterliğinin bir göstergesidir ki, posta ile ilgili hatt-ı hümayunda bu uygulamanın gerekçelerinden biri olarak «... Dersaadetimden taşraya gönderilen ve taşradan Dersaadetime gelen mekâtip kimden kime geldiği malûm olmamak mülabesesiyle tahrirat maddesinde fesat tekevvün ve zuhur ettiğine binaen...» deniyordu. Posta örgütü için posta yolları yapılmaya başlandı. Ülke içindeki seyahatleri denetlemek üzere de, yerinden ayrılanların mürur tezkeresi adında bir belge almaları şartı getirildi.

Eğitim alanına gelince: Mahmut İstanbul'la sınırlı olmak üzere ilk öğretim zorunluluğunu getirdi. Ne var ki camilerdeki mahalle (sıbyan) mektepleri Arapça ya da Türkçeyi hiç öğretmeden Kuran okumasını, namazı, ve yazı *kopye etmesini* (yazmasını değil) öğretirlerdi. Bu, gündelik ihtiyaçlar bakımından hemen hemen faydasız bir öğretimdi, zira Kuran yazısı harekeli (sesli harflerin de yazılması) olduğu için yalnız Kuran okumasını öğrenen, başka bir yazı okuyamaz. 1838'de Arapça ve Türkçe okutmak üzere rüştiye mekteplerinin açılması kararlaştırıldıysa da, 1847'ye değin bu karar uygulanamadı. Ama bu eğitimi sağlamak üzere Mekteb-i Maarif-i Adliyye ve Mekteb-i Ulum-u Edebiye (1838-39) adlı iki okul kuruldu. O güne dek usta-çırak usulü ile yetişen, yani okuma yazma öğrenen memurlar, böylece öğrenimlerinin önemli bir bölümünü bu okullarda yapacaklardı. Fakat çok önemli bir konuda usta-çırak usulü yeni bir uygulama alanı buldu. 1833'de Hariciye Nezaretinde bir Tercüme Odası kuruldu. Dil bilenler burada olacak, dil bilmeyenler burada Batı dillerini öğreneceklerdi. Zamanla başka devlet dairelerinde de tercüme odaları kuruldu. Hem ordu, hem eğitim açısından önemli bir olay, Avrupa görmüş Namık Paşanın tavsiyesiyle 1834'de Mekteb-i Ulum-u Harbiyenin açılmasıydı. Ahmet Fevzi Paşanın kurduğu sübyan bölükleri tamir ve tadil edilen Maçka kışlasına getirildiler. Mahmut gelip resmî açılışı yaptı (1/7/1835). 9 «kısım» dan oluşan Harbiyede sınıf usulü yoktu. Medresede olduğu üzere, bitirilmesi gereken kitaplar vardı. Bir kitabı bitirip öğrenen talebe, öbür kitaba geçerdi. Yani öğrenim süresi talebeye kalmış bir işti. İlk 8 kısımda Türkçe okuma yazma, din bilgisi, askerî mevzuat, biraz Arapça öğretiliyordu. 9. kısımda matematik, topoğrafya, harita öğretiliyordu. İlk 8 kısım ilkokul düzeyinde, 9. kısım ortaokul, belki kısmen lise düzeyinde sayılabilir. Harbiyeyi 1836'da ziyaret eden İngiliz seyyahı Miss Pardoe mektebin dış görünüşünün fena olmadığını, fakat aslında «ruhu olmayan bir cesede» benzediğini söylüyor ve bu durumu Rusya'nın komplosu olarak açıklıyordu. Daha önce açılmış olan Tıbhane için de aynı sorunlar vardı. Ora-

da da, uzun süre, hasır üzerinde diz çöken öğrencilere ilkokul tahsili vermek gerekiyordu. Tıbhane (Tıbbiye) ve Harbiye böyle olduktan sonra 18. yüzyılda açılan ve tumturaklı isimler taşıyan mühendishanelerin de esas itibariyle derme çatma yerler olduğunu tasavvur etmek zor olmasa gerek. Ancak 1845'de Harbiye öğrencileri sınava tâbi tutulup bir bölümü subaylık mesleğini öğreten Mekteb-i Ulum-u Harbiyeye, bir bölümü ilk ve orta öğretim yapan Mekteb-i Fünun-u İdadiyeye alındılar. 1848'de, kuruluşundan 14 yıl sonra, Harbiye ilk mezunlarını verebildi.

22. *İkinci Mısır Harbi ve II. Mahmut'un Ölümü :* İki taraf da Kütahya'daki anlaşmadan hoşnut değildi. Mahmut, M. Ali'ye fazla yer kaptırdığını düşünüyor, M. Ali ise valiliklerinin irsî olmasını, hattâ bağımsızlık istiyordu. Önce İngiltere, Fransa ve Avusturya'ya, Ruslara karşı dövüşecek 130.000 kişilik bir ordu vermeyi, buna karşılık bağımsız kılınmasını önerdi (3/9/1834), ama bir sonuç elde edemedi. 1836'da Fransız aracılığı ile İstanbul'da yapılan görüşmelerde M. Ali irsî valiliği isteyince, Mahmut da buna karşılık Suriye'yi geri istedi. Mahmut sadece Hicaz ve Mısır'ın irsî valiliğini vermekteydi. 1837 başında Kahire'de görüşmeler yapıldı. Daha önceki teklife Akkâ ve Trablusşam'ı ekliyordu Mahmut. M. Ali ise Suriye'yi iadeye yanaşmıyordu. Mahmut'u ümide sevkeden şey, ilk önce Mısır ordusunu bağrına basmış olan Suriye'nin vergi, askerlik konularında ve Mısır devlet tekellerine karşı büyük bir tepki duymağa başlamasıydı. Osmanlı ordusunun Hafız Ahmet Paşa komutasındaki 40.000 kişilik bölümü Nisanda Malatya'dan güneye, Birecik'e hareket etti. 24 Haziran 1839'da bu ordu ile İbrahim Paşanın ordusu Nizip'te karşılaştılar ve Osmanlı ordusu bozguna uğrayıp dağıldı. Moltke'ye göre Mısır ordusunun 10.000 kişilik bir üstünlüğü olduğu gibi, top sayısı daha fazlaydı ve bunlar daha iyi kullanılıyordu, manevra kabiliyeti daha fazlaydı, fakat maneviyat ve disiplin bakımından bir üstünlüğü yoktu. Moltke, yenilgiyi açıklamak için ordunun yarısından fazlasının askere yeni alınmış redifler, subaylarının işini bilmez, iltimasla seçilmiş kimseler olduğunu söylüyor. Nizamiye askerinin ise yarısı hastalık ve başka nedenlerle öldüğünden, bunların yerine zorla askere alınan, dil bilmeyen ve kaçmak için fırsat kollayan Kürtler konmuş. Shaw da yenilgiyi mazur göstermek için, Osmanlı ordusunun Mansureden çok, yerel aşiret insanlarından oluştuğunu söylüyor. Ayrıca, Moltke ve arkadaşlarının Hafız'a ve diğer subaylara yaptıkları tavsiyelerin de dinlenmediği anlaşılıyor. Ama, tabii, en önemli şey sonuçtur. Bu da hezimetti.

Bundan sonra felâketler birbirini kovaladı. 30 Haziran 1839 gecesi veremden yatağa düşmüş bulunan Mahmut, Nizip yenilgisinin haberini almadan öldü. Daha cenazesi kalkmadan, Meclis-i Vâlâ reisi olan Hüsrev Paşa, Başvekil Rauf Paşanın elinden mührü zorla alıp kendisini o mevkie

getirdi. Hüsrev, Abdülmecit'in partizanı idi. Diğer bazılarıyla Mahmut'un tahttan indirilmesini düşünürlermiş. Uzun süre hassa müşiri ve son olarak kaptan-ı derya olan Ahmet Fevzi Paşa ise böyle bir ihtimale karşı, Abdülmecit'in katlini kurarmış. Fevzi, Mahmut'un öldüğünü, Hüsrev'in başvekil olup Suriye kıyılarında harekât için hazırlanmış olan emrindeki donanmayı geri çağırdığını duyunca, donanmayı Mısır'a götürüp teslim etti (Çanakkale'den çıkışı 3/7). Kendisi gibi Hüsrev'le arası açık olan M. Ali ile İstanbul üzerine yürümeyi düşündüğü, Nizip yenilgisi üzerine Hüsrev'in «denize düşen yılana sarılır» öğretisini yeniden harekete geçirerek Ruslarla birlik olacağından çekindiği ileri sürülür. Böylece Osmanlı Devleti sırasıyla ordusunu, padişahını, donanmasını kaybetmiş oldu. Gerçi Fevzi bu davranışından ötürü «hain» sıfatını aldıysa da, koca donanmanın, süvarileri, subayları, tayfaları ile onun emrine uyup tıpış tıpış Mısır'a gitmesi, bu sırada Osmanlının devlet olarak askerlerinde bile ne ölçüde sadakat uyandırabildiğini göstermek bakımından pek ibret verici bir olaydır.

Devlet, geçirdiği bu üçlü felakete rağmen, bu vartayı başarıyla atlatabilmiştir. Bunun nedeni, bir ölçüde, Mahmut'un İngilizler nezdinde yapmış olduğu bir 'sigortadır'. Bu 'sigorta', İngiltere ile yapılan Balta Limanı Ticaret Antlaşmasıdır (16/8/1838). Antlaşma, İngiltere'ye ve kısa süre sonra Batı ülkelerine o güne değin kapütülasyon hukukunun sağladığının çok ötesinde olanaklar tanıyordu. İthalat ve ihracat resimleri bir miktar artmakla birlikte, İngiliz tüccarı ve adamları iç gümrüklerden muaf olacaklar (oysa Osmanlı tüccarı bunları ödemeğe devam edecekti), diledikleri gibi iç ticarete girebileceklerdi. Üstelik, belirli ürünlerde tekel kurmak demek olan Osmanlı yed-i vahit usulü tamamen kaldırılıyordu. Bu hüküm, Mısır kalkınmasının can damarı olan mekanizmayı tahrip edip Mısır'ı çökertmek için konmuştu. Fakat Mısır'a uygulanan bu zehir, ülkenin başka yörelerinde de hükmünü yürütecekti. Mahmut Suriye'yi, Mısır'ı kendine daha sıkı bağlayabilmek uğrunda iktisadî menfaatleri feda etmekte, bir kez daha denizden çıkmak için yılana sarılmaktaydı. Bir görüşe göre (Avcıoğlu) 1838 antlaşması, Osmanlı iktisadiyatının kapitalizme, lonca sanayiinin çağdaş sanayie dönüşmesi ihtimalini kaldıran bir idam fermanıdır. Başka görüşlere göre, lonca sanayiinin yıkılması, yed-i vahit usulü kaldırılmasa da, kaçınılmazdı. Fakat Osmanlı arazisini geniş tutmak emeli uğruna iktisadî çıkarları feda etme davranışı, Osmanlı sarayının 1740, 1838 ve 1919 gibi had bunalım dönemlerinde gösterdiği tipik sayılabilecek tepkilerdendir.

Bu noktada II. Mahmut'un kısa, genel bir değerlendirmesini yapalım. Sanıyorum değerlendirme iki bakımdan yapılmalıdır. Biri ıslahatçı olarak, diğeri Osmanlı padişahı olarak. Islahatçı olarak Mahmut'un o güne değin en ileri gitmiş padişah olduğu şüphesizdir. Yeniçeriliğin kaldırılması bu yöndeki en büyük engeli kaldırmış, Osmanlı Devletinin çağa ayak uydur-

ması yönünde çaba göstermesini mümkün kılmıştır. Pek çok alanda yenilikçi adımlar atılmıştır. Ne var ki, bu adımların daha çok başlangıç adımları olarak kaldığını itiraf etmek gerekir. Yine söylemek gerekir ki, bu ıslahatçılık M. Ali ıslahatının bir kopyesidir ve ona yetişmek, ondan geri kalmamak arzusunun bir ifadesidir. Ayrıca, herhalde bir ölçüde İstanbul kamuoyunun duyarlıkları yüzünden, Mısır ıslahatının nispeten daha soluk, daha çekingen bir kopyesi söz konusudur. Mahmut'un âyanlarla mücadelesi dahi M. Ali'nin Kölemenlerle mücadelesini andırmaktadır. M. Ali bu konuda çok gaddar ve kesin bir çözüme gitmişken, Mahmut'un mücadelesi zaman içinde sürüklenip gitmiş ve devletin başına büyük gaileler açmıştır. Gerek Mahmut, gerekse M. Ali otoriter bir tavır içinde olmuşlardır.

Osmanlı padişahı olarak, Mahmut'un teslim aldığı devletle teslim ettiği devleti karşılaştırmak gerekir. Bir kere ülke olarak önemli bir küçülme söz konusudur. Cezayir, Yunanistan, Besarabya, Karadeniz'in güneydoğu kıyıları ve Osmanlı Kafkasyası kesin olarak ayrılmış, Sırbistan ve Memleketeyn'in Osmanlı camiasıyla bağları adamakıllı zayıflamış, Mısır yönettiği bölgelerle birlikte başına buyruk duruma gelmiştir. Mısır'la mücadele uğrunda önce Rusya'nın uyduluğu kabul edilmiş, daha sonra, ve belki çok daha tehlikeli olarak, ülkenin hayatî iktisadî menfaatleri Batıya peşkeş çekilmiştir. 1838'de Osmanlı-İngiliz Ticaret Sözleşmesi Osmanlı ülkesini açık pazar durumuna düşürdüğü için iktisadî iflas demekti. Nizip muharebesi ise askerî iflası duyurmaktaydı. Bu iki iflas yarı sömürgelik haline doğru atılmış büyük adımlardı. Oysa III. Selim'in uzlaşmacı âyan siyasetinin ya da Sened-i İttifak yönünde bir kurumlaşmanın devlet için daha hayırlı olabileceği, bir ihtimal olarak da olsa, düşünülebilir.

Tanzimat Padişahı Abdülmecit (1839 - 1861)

Abdülmecit II. Mahmut'un büyük oğlu ve Abdülaziz'in ağabeyi idi. Annesi Bezmiâlem Sultandı. 1823 (25/4) doğduğuna göre, 17 yaşında bir delikanlı olarak tahta çıktı. Bir Batı dili (Fransızca) bilen ilk padişahtı. Tanzimatın getirmiş olduğu kısıtlamalar ve devletin yarı sömürge durumuna düşmüş olması dolayısıyla babası denli mutlak bir hükümdar olmasına imkân yoktu. Ama zaten tabiatı da buna çok elverişli değildi. Islahat yolunda kararlı görünüyordu, fakat zamanında Osmanlı Devleti bağımsız olma niteliğini büyük ölçüde yitirdiği için, bu ıslahatseverliğin ne ölçüde içten olduğu, ne ölçüde İngiliz-Fransız baskısına boyun eğmekten ibaret olduğunu kestirmek zordur. Onun zamanında ve hattâ teşvikiyle Mahmut döneminde başlayan ve ancak yüzeyde kalabilmiş olan ıslahatın kökleşmesi yönünde olumlu adımlar atıldı. Abdülmecit nazik, zarif ve merhametliydi.

Buna karşılık müsrifti, ayyaşlık derecesinde içkiye düşkündü. İçkiciliği kadınlara aşırı düşkünlüğüyle birleşince, sonuç babası gibi veremden, ve daha da genç yaşta ölmesi oldu.

23. *Mısır Meselesinin Uluslararası Düzlemde Gelişmeleri ve Mustafa Reşit* : Abdülmecit, belki Mısır işinde yeni bir başlangıç yapabileceğini düşünmüş olmalı ki, Âkif Efendi vasıtasıyla M. Ali'ye, onu affettiğini bildiren bir hatt-ı hümayun gönderdi. Fakat donanmanın kaçtığı öğrenilince, kuru bir afla M. Ali ile anlaşmaya varılamayacağı düşünülerek, Mısır valiliğinin irsen kendisine bırakılacağını bildiren ikinci bir hatt gönderildi. M. Ali Nizip zaferinden sonra Mahmut'un ölümünü öğrenince, yeni padişahla uzlaşmaya varılabileceğini hesap ederek, İbrahim'in ilerlememesini emretti. Fakat hasmı Hüsrev'in âdetâ darbeyle sadarete geldiğini duyunca, tavrı sertleşti. Mısır'daki konsolosların donanmayı iade etmek yolundaki tavsiyelerine uymadığı gibi, İstanbul'dan gelen öneriye karşılık Suriye ve Adana valiliklerini de irsen istedi, ayrıca Hüsrev'in mevkiinden alınmasını şart koştu (20/6/1839). (Bir görüşe göre bu sırada M. Ali, kendisinin ya da İbrahim'in sadarete getirileceğini ummaktaymış.)

Çözümsüz ya da zor çözülebilecekmiş gibi görünen bu sorunu Avrupa devletleri çözdüler. Zira Mısır sorunu artık Avrupa dengesini, Avrupa barışını tepetaklak edebilecek bir hale gelmiş bulunuyordu. M. Ali'nin başarısı Avrupa'da, Fransa'nın başarısı ve aşırı güçlenmesi, İngiltere'nin Hindistan'la bağlantısına karşı bir tehdit olarak yorumlanıyordu. Bu takdirde Hünkâr İskelesi antlaşması gereğince Rusların Osmanlı hükümetinin yardımına koşması, bu ülkenin büyük ölçüde ya da tamamen Rusya'nın uydusu haline gelmesine yol açabilecek, bu da Rusya'nın aşırı güçlenmesi demek olacaktı. Bu tür gelişmeler Avrupa'daki güç dengesini alt üst edebilir ve yeni bir Avrupa savaşına yol açabilirdi. 19. yüzyılda dünyanın en güçlü devleti ve denge siyaseti gütmekte ısrarlı İngiltere, Mısır işinde ağırlığını Osmanlılardan yana koydu. Fakat İngiltere'nin koyduğu bu tavırda, denge siyaseti hesapları yanında 1838 Balta Limanı sözleşmesinin de etkisi olduğunu unutmamak gerekir. Sonuç olarak İngiltere, Avusturya, Rusya, Fransa ve Prusya temsilcileri Babıâliye verdikleri bir notayla, «müttefiklerinin» kararı belli oluncaya değin sorunu çözme çalışmalarına ara verilmesini istediler (27/7/1839). Babıâlinin memnuniyetle kabul ettiği bu tavsiye, ona cankurtaran simidi oldu.

Bu noktada Mustafa Reşit Paşa'dan söz etmek gerekir. İngiliz siyasetine taraftar (ve Rus aleyhtarı) olan Pertev Paşanın yetiştirmesiydi. Öteden beri Mısır sorunlarıyla yakından ilgilenmişti. Pertev'le 1830'da görüşmeler yapmak için Mısır'a gitti. İbrahim Anadolu'yu istila ettiğinde, önce Mısıra sonra da İbrahim'le anlaşmak üzere Kütahya'ya gönderildi. 1834-6 arasında Paris'te, 1836-7'de Londra'da elçilik yaptı. Hariciye Nâzırı oldu

(13/7/1837). Balta Limanı antlaşmasını yaptıktan sonra, ve aynı zamanda Nâzır olarak, Londra'ya elçi oldu. Bir hariciye nâzırının aynı zamanda Londra'da elçi olması, ülke kaderinin ne ölçüde İngiltere'ye bağlı sayıldığının bir göstergesidir. Londra'da M. Ali aleyhinde İngiltere ile hazırladığı antlaşma Mahmut tarafından ülke menfaatlerine aykırı bulunarak onaylanmadı. Reşit'in neler düşündüğünü göstermek bakımından bu metin, ilginç bir incelemeye konu olabilir. Abdülmecit'in cülusunu kutlamak için Ağustos başında İstanbul'a geldi ve Tanzimat için çalışmağa başladı. Bu sırada Hüsrev'in kendisini idam ettirmek için padişah nezdinde başarısız bir girişimde bulunduğu yolunda bir söylenti vardır. Reşit çabalarında başarılı oldu ve Tanzimat ilân edildi (3/11/1839).

24. *Tanzimat Fermanı :* Bu belgeye, Gülhane'de (bugün parktır) okunduğu için Gülhane Hatt-ı Hümayunu da denir. Bunda, Osmanlı Devletinin kuruluşundan beri Şeriata uyulduğu için Devletin kudretli, halkın refah içinde olduğu halde, 150 yıldır Şeriat ve faydalı kanunlara uyulmamak yüzünden zaaf ve fakirlik geldiği belirtiliyordu. Oysa ülkenin coğrafî mevkii, verimli arazisi ve halkın yetenekleri dolayısıyla, doğru tedbirlerle «5-10 sene zarfında» kalkınılabilirdi. Bu tedbirlerin başında can, ırz ve mal güvenliği geliyordu. Can ve malından güvenli olan, kendisini işine gücüne verir, «devlet ve millet gayreti ve vatan muhabbeti» artardı. Can ve mal güvenliğine en çok ihtiyacı olan, askerî (yönetenler) sınıfının ulema dışında kalan icraî askerî kesimdi. Bilindiği üzere, bunlar kul statüsünde olduklarından yargılanmadan idam edilebilir (siyaseten katl) ve yüksek görevde olup servet yapabilenlerin malı mülkü öldüklerinde müsadereye tâbi idi. Yani Reşit, can ve mal güvenliğini getirmek suretiyle bizzat kendisinin ve benzerlerinin hayatî çıkarlarını sağlama almış oluyordu. Reşit'in hâmisi Pertev dahi kendisini celladın kemendinden kurtaramamış olan devlet adamlarından biriydi (11/1837). A. Şeref ile Danişmend sıradan tebanın dahi bu güvenceye muhtaç olduklarını ileri sürüyorlarsa da, bu konunun ayrıca incelenmesi gerekir.

İkinci olarak ele alınan, vergi konusuydu. Ferman yed-i vahit «beliyyesinden» (belasından) kurtulunmuş olunduğuna şükretmekle birlikte, iltizam usulünün sakıncalarına işaret ediyordu : «...bir memleketin mesalih-i siyasiye ve umur-u maliyesini bir âdemin yed-i ihtiyarına ve belki pençe-i cebr-ü kahrına teslim demek olarak...» Vergi herkesin kudretine göre belirlenmeli ve bundan fazlası da alınmamalıydı. Üçüncü husus askerlikti. O sırada bazı yerlerden nüfusunun kaldırabileceğinden fazla, bazı yerlerden az asker alınıyor, alınanlar ömürlerinin sonuna dek asker kalıyorlardı. Bu uygulama haksız olduğu kadar, tarım ve ticaret işlerinin aksamasına yol açtığı ve nüfus üremesine engel olduğu için, bu duruma son verilecek ve askerlik süresi 4-5 yıl ile sınırlandırılacaktı. Bu düzenlemelerden Müslü-

manlar kadar «milel-i saire» (sair milletler) de istisnasız yararlanacaklardı. Bu cümlecikle Müslüman olmayanlara yasalar önünde eşitlik ilkesi getirilmiş oluyordu. Bütün bu ilkeler çerçevesinde serbestçe müzakere edecek olan Meclis-i Ahkâm-ı Adliyece kanunlar yapılacak ve bunlara uygun davranılacağına dair başta padişah, ulema ve vekiller Hırka-i Şerif odasında yemin edeceklerdi. Dördüncü bir maddeye göre, Şeriat kanunlarına aykırı davrananların, «rütbeye ve hatır ve gönüle» bakmadan cezalarını vermek üzere bir ceza kanunnamesi yapılacaktı. Bu noktada belki en önemli husus şuydu: memurların yetecek maaşları olup, olmayanlarınki de yeterli hale getirileceğinden, rüşvetin bundan sonra kalkması için esaslı bir kanun yapılacaktı. Ferman, yeni bir dönemin açılmakta olduğu hususunda bir yanılma olmaması için «... keyfiyyat-i meşruha usul-ü atîkayı bütün bütün tagyir ve tecdit demek...» olduğunu açıklıyordu. Fermanın sonunda, 'normal' bir zaman ve devlette son derecede garip kaçacak bir ifade yer alıyordu. Dost devletler bu usulün ilelebet bekasına tanık olmak üzere Ferman, İstanbul'daki bütün elçilere «resmen» bildirilecekti. Yani, devletin bu ıslahatı, bu düzenlemesi dolayısıyla dış devletlere bir çeşit 'noterlik', hattâ belki 'garantörlük' işlevi yükleniyordu. Başka bir deyişle, Tanzimatın yaptırımı, Avrupa devletlerinin ağırlığı oluyordu. Tanzimat döneminin ileri gelen devlet adamlarından nekre Fuat Paşanın ünlü sözünü burada analım: «Bir devlette iki kuvvet olur. Biri yukarıdan biri aşağıdan gelir. Bizim memlekette yukarıdan gelen kuvvet (padişahı kastediyor) cümlemizi eziyor. Aşağıdan ise bir kuvvet hâsıl etmeye imkân yoktur. Bunun için pabuççu muştası gibi yandan bir kuvvet kullanmaya muhtacız. O kuvvetler de sefaretlerdir.» (Aşağıdan, yeni halktan kuvvet alınamaması bir açıdan halkın siyasal bilinçsizliğini, bir açıdan Tanzimat paşalarının demokrat olmadıklarını gösterir). 1838'de iktisadî iflasa boyun eğen, 1839'da askerî iflası kesinleşen ve M. Ali karşısında çaresiz kalıp Avrupa'nın imdada yetişmesi için acıklı bir bekleyiş içinde olan Osmanlı hükümetinin böyle bir tavır içinde bulunmasına fazla da şaşılamaz. Yine diyebiliriz ki, devlet, bu denli sıkışmış olmasaydı, Babıâli paşaları, en azından o sıralarda, böyle bir ıslahatı «yukarıdan gelen kuvvete» kolay kolay kabul ettiremezlerdi. Tanzimatın bir müeyyidesi (yaptırımı) Avrupa devletleri idiyse, diğer bir yaptırımı da Allah'tı. Ferman, aykırı davranışta bulunanlara «Allahu-Teâlâ Hazretlerinin lânetine mazhar olsunlar ve ilelebet felah bulmasınlar» diye beddua ediyordu. Bu sırada iktisadî ve askerî iflaslar sonucunda Osmanlı bağımsızlığının önemli ölçüde azalmış olması, Tanzimatın büyük mimarı Reşit Paşanın siyasetini İngiliz desteğiyle yürütmüş bulunması, Tanzimat ve onun getirdiklerini reddetmemiz için bir neden olamaz. Tanzimatın uygarlaştırıcı, toplumu geliştirici yönlerini görmemek, bunları takdir etmemek bağnazca bir davranış olur. Ama devletin düştüğü durumu, dış etkenin olağanüstü ağırlığını da görmemezlikten gelmek, en azından gerçekçi olmaz.

Gayrımüslimlerin eşitlik ilkesinin ilân edilmesi, şüphesiz ki sevinilecek bir olaydı, ama onların ya da bir bölümlerinin ayrıcalıklı zümreler oluşturmaları eleştiriye değer bir noktadır. Aynı şekilde, lonca sanayiinin yıkılıp yerine çağdaş bir sanayi kurulmadan Osmanlı ülkesinin Batının sanayi ürünlerine açık pazar olması da tepkisiz karşılanabilecek bir durum sayılamaz. Batıya şirin görünmek amacıyla Lübnan-Suriye ve Cidde olaylarında adaletin feci biçimde çiğnenmekte olabileceği şüphesini veren toplu ve acele idam yoluna başvurmak kabul edilebilecek bir davranış değildir. Yed-i vahitin kalkmasıyla köylünün yüzü gülmüşse bunu olumlu karşılamak gerekir, ama bu arada ülke iktisadiyatı Batının boyunduruğu altına giriyorsa, buna da sevinmek mümkün olamaz. Tanzimat ve Tanzimatı yaratan özgül koşullar bu tür gelişmelere katkıda bulundukları oranda, Tanzimata olumlu puan vermek zordur. Ama, tekrar edelim, Tanzimatın sağladığı olumlu kazançlar da gözardı edilmemelidir.

25. *Mısır Sorununun Çözümü ve Şark Meselesi :* Büyük Devletler Mısır işine müdahale etmiş bulunuyorlardı (27/7) ama çözümün nasıl olacağı hususunda aralarında anlaşmış olmaktan uzaktılar. Mesele, Suriye üzerinde düğümleniyor, Fransa, dostu M. Ali'den buranın alınmasını kabul edemiyordu. Osmanlı Devleti ve İngiltere ise Suriye'nin M. Ali'de kalmaması konusunda ısrarlıydılar. Türkiye'nin Tanzimat Fermanını ilân etmiş olması, İngiliz ve Avrupa kamuoyları nezdinde Türkiye'nin kayırılmasını kolaylaştırıyordu. Sonuç olarak, Fransa hariç, Büyükler, yani İngiltere, Rusya, Avusturya, Prusya, Mısır konusunda bir antlaşma imzaladılar (15/7/1840). Buna göre Kavalalı'ya irsî olarak Mısır ve ömrü boyunca da Akkâ vilayeti teklif olunacaktı. 10 gün içinde kabul etmediği takdirde, yalnızca irsen Mısır vilayeti teklif olunacak, 10 gün içinde kabul etmezse, o da elinden alınacaktı. Gizli hazırlanan bu antlaşma, açıklandığı zaman Fransa'da büyük tepki doğurdu. Birçok çevreler savaştan söz etmeye başladılar. Bundan cesaret alan Mehmet Ali, yapılan teklifleri reddetti. Bunun üzerine Osmanlı ve İngiliz kuvvetleri (biraz da Avusturya'nın yardımıyla) Beyrut'un kuzeyine çıkartma yapıp (15/9/1840) Beyrut'taki Mısır gemilerini yaktılar. Lübnan'da Mehmet Ali'ye karşı ayaklanma çıkartıldı. Mısırlılar Beyrut'u boşalttılar. İbrahim komutasındaki Mısır ordusu Beyrut yakınlarında yenilgiye uğradı (15/10/1840). Bundan sonra Doğu Akdeniz kıyıları Mısır denetiminden çıkınca, İbrahim Halep'te dahi tutunamayıp Şam'a çekildi. 25 Kasım'da Amiral Napier kumandasında İngiliz donanması İskenderiye önlerine gelip M. Ali'ye yeni bir anlaşma teklifi yaptı. M. Ali Suriye'den vazgeçip Osmanlı donanmasını iade ederse, Mısır valiliği irsen kendisine bırakılacaktı. Yoksa İskenderiye topa tutulacak, harekât devam edecekti. Kavalalı razı oldu, anlaşma imzalandı (27/11). Anlaşma Londra antlaşmasına aykırıdır diye Babıâli tarafından tanınmak istenmediyse de, İngilizler

ısrarlıydılar. Mısır'ın nasıl yönetileceğini belirleyen bir fermanla M. Ali'ye irsî valilik verildi (24/5/1841). Daha sonra Londra'da imzalanan ve Fransa ve Osmanlı Devletinin de katıldığı Boğazlar mukavelesiyle (13/7/1841) Boğazların Osmanlı Devleti barış halindeyken bütün savaş gemilerine kapalı tutulması kabul edildi. Bu, Rusya'nın Hünkâr İskelesi antlaşması ile kazandığı egemenliğin sonu, fakat aynı zamanda Osmanlı Devletinin kısmen Avrupa'nın ortak egemenliği altına girdiğinin bir ifadesi oluyordu.

Burada Şark Meselesi (Doğu Sorunu) deyimini de açıklamak gerekir. Bu deyim ilk kez Viyana Kongresinde (1815) Çar I. Aleksandr tarafından Rumlarla ilgili olarak kullanıdı. Esas anlamını Osmanlı Devletinin iktisadî (1838) ve askerî (1839) iflası üzerine bir çeşit gölge-devlet durumuna düşmesi ile aldı. Avrupa'nın herhangi bir Büyük Devleti istediği zaman ,Osmanlı ülkesini istila edip sömürgesi haline getirebilecek güce sahipti. Osmanlı Devleti dünyanın başka bir köşesinde bulunsaydı, bunun kısa zamanda gerçekleşmesi beklenebilirdi. Ne var ki, Osmanlı Devleti Avrupa' nın içinde ve dışında öyle hassas bir mevkie, yani jeopolitiğe sahipti ki, hiç bir Büyük Devletin Osmanlı ülkesine tek başına egemen olmasına tahammül edilemediği gibi, bu ülkeyi herkesi tatmin edebilecek bir biçimde, paylaşmak da pek zordu. Öte yandan Osmanlı Devleti, içinde kabaran ulusçuluk cereyanları dolayısıyla durduğu yerde de bir parçalanma süreci yaşamaktaydı. Bu süreç dahi Avrupa devletlerini birbirine katıyor, Avrupa dengesinin bozulması, bu yüzden savaş çıkması ihtimallerini canlandırıyordu. Görüldüğü üzere, Şark Meselesi bir bakıma, Avrupa emperyalizminin yani Batının bir meselesiydi.

26. *Maliye, İdare, Hukuk ve Askerlikte Islahat :* Malî alanda yapılan ıslahat, bir ihtilal boyutunu buluyordu. Nitekim bu yüzden de yürümedi. Tanzimattan 3 ay kadar sonra çıkarılan bir fermanla vergi toplama işlerinin valilerin ve mültezimlerin elinden alınarak sancağa gönderilecek muhassıl-ı emval denen maaşlı maliye memurlarına verileceği açıklandı. Valiler, yani müşir paşalar ve sancakların başında bulunan ferik paşalar yalnızca asayiş ve askerlik işleriyle meşgul olacaklardı. Sancaklara bağlı kazaların başında müdürler, kazalara bağlı nahiyelerde muhtarlar bulunacaktı. Her kazada bulunan, kadılara bağlı naiplere bundan böyle maaş bağlanacaktı. Topladıkları resimler (yani harçlar) ceplerine değil, hazineye girecekti. Bir de mahallî meclisler kuruluyordu. Sancaklardaki büyük meclisler muhassıl, iki kâtibi, kadı, müftü, zaptiye âmiri, eşraftan 4 kişi, gayrimüslim halk varsa metropolit ve iki kocabaşıdan, yani 13 üyeden oluşuyordu. Vilayet merkezinde müşir başkanlık ediyordu. Ferik olan yerlerde, ferik başkanlığı yürütecek kudrette değilse, muhassıl, kadı ve zaptiye âmiri arasında kura çekilecekti. Başkan olanın okuma yazma bilmesi şart koşulmuştu. Büyük meclislerin mülkî, adlî, malî, konularda yetkileri ola-

caktı. Kaza ve kasabalarda 5 kişilik küçük meclisler olacaktı. Taşrada resmî meclislerin kurulmasının, demokratik süreç ve kurumlaşma açısından önemini vurgulamak gerekir.

Dediğimiz gibi, halkı soyup soğana çeviren iltizamın kalkması âdeta bir ihtilaldi. İltizamla birlikte vali, âyan, memurların türlü adlarla topladıkları paralar kalktığı gibi, bir yere gelen görevlilerin oranın halkından kendilerinin, maiyetlerinin, hayvanlarının bakımını, ulakların beygir talep etmeleri, usulüne de son verildi. M. Reşit uygulamayı dikkatle izliyor, eski alışkanlıkları sürdürmek isteyenleri cezalandırmaktan geri kalmıyordu. Ne yazık ki, elinde yeni gidişe ayak uydurabilecek insanlar yoktu veya azdı. Üstelik eski usûllerin devamında çıkarları olanlar yeni usulü baltalamak için ellerinden geleni yaptılar. Bu yüzden vergiler toplanamadı —hem de Devletin M. Ali Paşa ile savaş halinde bulunduğu nazik bir zamanda. Reşit, hazinenin ödemelerini sürdürebilmesi için bir çeşit kâğıt para olan devlet bonoları çıkardı. Sonuç olarak, Reşit'in durumu sarsıldı ve Mısır'ın hakkından gelindikten bir süre sonra azledildi (31/3/1841). Onun yerine saray-ordu-ilmiye ittifakından kuvvet alan Padişahın adamları duruma egemen oldular. Çıkarılan fermanla 5 vakit namaz kılmayanların cezalandırılacakları açıklandı! Muhassıllıklar kaldırıldı, valiler yeniden malî yetkilere kavuştular. Bir kaç ay sonra da (8/1842) iltizam usulüne geri dönüldü, ve zaman zaman bu yöntemi kaldırmak hususunda söylenen sözlere rağmen, Cumhuriyete kadar yürürlükte kaldı. Reşit Paşa ıslahatına karşı gösterilen tepkiye rağmen, mahallî meclisler, zaman zaman zayıflamakla birlikte devam etti, ve 1858 talimatı ile biraz daha önem kazandı. Muhassıllar kalktı, ama zamanla vilayetlerde defterdarlar onların, daha soluk olmakla beraber, birer kopyesi haline geldiler. Devlet görevlilerinin iş sahiplerinden para, bahşiş veya rüşvet yerine devletten maaş almaları ilkesinden bazı dönüşler, gevşemeler olduysa da ilke yayılmağa devam etti. M. Reşit'e karşı duyulan tepkiye rağmen, Avrupa kamuoyunun gözünden düşmek korkusuyla herkes Tanzimat ıslahatçılığının ana yönelimini hararetle benimser görünüyordu.

Gelelim hukuk alanında yapılanlara: Önce Mayıs 1840'da Ceza Kanunnamesi çıktı. Kısmen Fransız hukukundan esinlenen bu Kanunnamede, bütün Osmanlı uyruklarının yasa önünde eşitliği vurgulanıyordu. Ayrıca, devlet görevlilerinin işleyebilecekleri suçlara verilen yer dikkati çekiyor. Reşit, bu hükümlere dayanarak çeşitli yolsuzluk suçlamalarıyla, bir bölümü aynı zamanda siyasal rakipleri olan Hüsrev, Tahir, Âkif, Nâfiz ve Hasip Paşalar gibi önde gelen şahsiyetleri dahi Meclis-i Vâlâda yargılattı. Bir rivayete göre, M. Reşit'in azil sebebi, Fransa örneğinden hareket eden bir Ticaret Kanunnamesi hazırlatması ve ulemanın buna karşı duyduğu tepkiydi. Tepkiye rağmen, 1850'de bu Kanunname yürürlüğe girdi. Reşit daha 1840'da, ticaret dâvâlarına bakmak üzere yabancıların da mahkeme

heyetine katıldığı muhtelit (karma) ticaret mahkemeleri kurdurdu. Anlaşılan Avrupa ile ticaretin yürümesi için bu tedbirler gerekli gözükmekteydi.

Askerlik alanında ordunun yeniden isim değiştirerek Asakir-i Nizamiye-i Şahane olduğunu görüyoruz (1841). Ordunun başında serasker vardı, 5 ordudan oluşuyordu : biri Üsküdar'da, biri İstanbul'da, 3. sü Manastır'da (sonra İskodra'da), 4. sü Sivas'ta, 5. si Şam'da. 1848'de karargâhı Bağdat'ta olan 6. ordu oluşturuldu. Bu orduların başında müşirler bulunuyordu. Böylece valilerin ordu ile doğrudan ilişkisine son verilmiş oluyordu. 1843'de çıkarılan bir kanunla askerlik süresi 5 yıl olarak saptandı. Bu süreyi doldurup terhis edilen, 7 yıl süreyle redif denen yedek askerlikle yükümlü olacaktı. Ayrıca, askere gitmek, gönüllü ya da kura ile olacaktı. Her aileden en çok bir kişi asker olacak, tek erkek çocuklu ailelerden asker alınmayacaktı.

27. *Askerî ve Sivil Eğitimde Islahat :* Yukarıda 21. paragrafta gördüğümüz üzere, Harbiye, 1834'de kurulmasına rağmen, ancak 1845'den sonra Harbiye ve İdadî diye ikiye ayrılmasıyla ciddî bir eğitime kavuşturulabilmiş, ilk mezunlarını da 1848'den itibaren vermeğe başlamıştır. Geleceğin Harbiye öğrencilerine ilk öğretimi vermek üzere idadîlerde «ihtiyat sınıfları» açıldı. 1845'de ordu merkezlerinde birer askerî idadî açıldı. 1849' da Askerî Baytar Mektebi açıldı.

Sivil alanda önemli gelişme, 1845'de Meclis-i Maarif-i Muvakkatın kurulmasıdır. Bu Meclis, öğrenilmesi zaruri ilim ve fenlerin öğrenilebilmesi için zamanın ihtiyacına göre sıbyan ve rüştiye mekteplerinin düzenlenmesini, Darülfünun (Üniversite) açılmasını, bu işlere bakmak üzere bir meclis kurulmasını tavsiye etti. Böylece 1846'da Meclis-i Maarif-i Umumiye kuruldu. 1847 yılına kadar, II. Mahmut devrinde açılmış olan Mekteb-i Ulum-u Edebiyye ve Mekteb-i Maarif-i Adliye adındaki 2 rüştiyeden başka rüştiye açılmamıştı. Bunlar da, çok daha iddialı olmakla birlikte, sistem ve zihniyet bakımından mahalle mektebinden farksız şeylerdi. 1847'de Mekâtib-i Umumiye Nazırı olan Kemal Efendi bir rüştiye daha açtı. 1849'da buna 4 rüştiye daha eklendi. 4 sınıflı olan rüştiyelerde Arapça ve Farsçadan önce Türkçe okuma yazma öğretilmesi, Arapça ve Farsçayı ezberden öte, gerçekten öğretmek için çaba harcanması, ihtimal matematikte daha ileri gidilmesi, coğrafya ve fen öğretilmeğe çalışılması önemli ilerlemelerdi. Görüldüğü üzere, bu okullar bugünkü ilkokullar düzeyinde sayılabilir. Ama 1852 salnamesine göre bütün ülkede ancak 3371 öğrencinin okuduğu 60 rüştiye vardı. Oysa yalnızca İstanbul medreselerinde 16.752 öğrenci olduğu gibi, İstanbul'daki gayrımüslim okullarda kızlı erkekli 19.348 öğrenci okumaktaydı! Yirmi yıl sonra (1872) İstanbul'da 18 rüştiye ve toplam 1859 öğrenci vardı. Görülüyor ki, ilerleme olsa bile, pek yavaştı. 1848'de

rüştiyelere öğretmen yetiştirmek üzere Darülmuallimin kuruldu. Buraya bu sıralar rağbet gösteren medrese öğrencilerine Türkçe, Arapça, Farsça, biraz matematik ve coğrafya öğretildiği sanılıyor. Önemli bir gelişme de 1858'de ilk kez bir kız rüştiyesinin İstanbul'da açılmasıydı. 16 yıl sonra İstanbul'daki kız rüştiyelerinin sayısı 9'u bulmuş, öğrenci sayısı ise ancak 294 idi. 1859'da ülkeye idareci yetiştirmek üzere Mekteb-i Mülkiye kuruldu. Şunu da işaret etmeli ki, eğitimdeki bu ıslahatın motoru, güdüsü, önemli ölçüde gayrımüslimlerin ya da Mehmet Ali Paşanın eğitimde kaydettikleri ilerlemelerdi. Ayrıca, göze çarpan bir husus, eğitim alanında sözünü ettiğimiz ilerlemelerin M. Reşit Paşanın tekrar 'göze girip' hariciye nâzırı ve sadrıâzam oluşuna rastlamasıdır. 23/10/1845'de nâzır, 28/9/1846'da sadrıâzam olmuştur.

28. *1848 İhtilali ve Mülteciler Meselesi* : 1848'de Fransa'da Kral Louis Philippe'e karşı cumhuriyetçi gir ihtilal çıktı. Sonunda (1852) iş, III. Napolyon'un imparatorluğu ile sonuçlandıysa da, arada kısa süreli sosyalist bir rejim dahi kuruldu. İhtilal bütün Avrupa'da derin yankılar uyandırdı. Pek çok yerde meşrutiyetçi-cumhuriyetçi düzenler kurmayı amaçlayan demokratik-ulusçu ihtilaller çıktı. Bu arada Lehistan, Bohemya, İtalya, Avusturya, Macaristan, Eflak ve Buğdan'da ayaklanmalar çıktı. Eflak'ta meşrutiyet, Macaristan'da Layoş Kossuth başkanlığında cumhuriyet dahi ilân edildi. Fakat sonunda Habsburg imparatorluğu, Rusya'nın ezici askerî gücünden de yararlanarak, kendi ülkesinde ayaklanmaların hakkından geldi. Bu sırada Ruslar Lehistan ve Memleketeyn'deki hareketleri de bastırıyorlardı. Memleketeyn'in istilası üzerine Osmanlı da İbrail'i işgal etti. Bu gergin durum Rusya ile Memleketeyn işlerini yeniden düzenleyen Balta Limanı antlaşmasiyle de giderildiyse de (1/5/1849), mutlakiyetçi feodal güçlerin her yerde kanlı bir biçimde yeniden egemen olması üzerine Osmanlı ülkesine pek çok sayıda Macar ve Leh ihtilalcisi sığındı. Böylece bu da başka bir bunalıma yol açmış oldu. Avusturya ve Rusya âsilerin iadesini istediler, yoksa siyasal ilişkileri kesmek tehdidinde bulundular. Osmanlı, bu iki devlet gibi ulusçuluktan zarar görecek çok-uluslu bir yapısı olduğu halde, kendisine sığınanları geri vermek istemedi. Üstelik, Mısır işinde Osmanlı bütünlüğünün savunucusu İngiltere, mültecilerin iadesine karşıydı. Sadrıâzam Reşit, İngiltere ve Fransa'nın desteğinden emin olunca, Rus ve Avusturya taleplerini reddetti (17/9/1849), böylece ilişkiler kesildi. Savaş ihtimaline karşı, İngiliz-Fransız donanması Çanakkale önlerine geldi. Fuat (Paşa) Osmanlı tutumunu Çar I. Nikola'ya izah etmek üzere özel elçi olarak Petersburg'a gönderildi. İş, anlaşmayla sonuçlandı (25/12/1849). Bu arada mültecilerden birçoğu İslamiyeti kabul ettiler, önemli görevlere getirildiler. Bunlardan en ünlülerinden bir tanesi Fransızca *Eski ve Yeni Türkler* kitabının yazarı aslen Polonyalı Ferik Mustafa Celalettin

Paşadır. Onların Osmanlı çağdaşlaşmasına ne gibi katkılarda bulundukları araştırılmaya değer bir konudur.

29. *Kırım Harbi :* Kırım harbinin çıkmasına sebep olan sorunlardan bir tanesi Kudüs'teki kutsal yerler (makamat-ı mübareke) meselesiydi. Hıristiyanlık için kutsal sayılan yerlerin muhafaza ve bakımı ötedenberi Hıristiyan mezhepleri arasında, özellikle Katolikler ve Ortodokslar arasında bir çekişme ve rekabet konusu olmuştu. Bir yandan bazı devletlerin bu çekişmedeki taraflardan birine sahip çıkmaları, ve bunu bir prestij meselesi haline getirmeleri, öte yandan Osmanlı Devletinin yarı bağımlı durumu, işin daha da hassasiyet kazanmasına yol açıyordu. Uzunca bir süredir Ruslar Ortodokslara, Fransızlar da Katoliklere arka çıkmaktaydılarsa da, Fransız ihtilali dolayısıyla Fransızlar işin arkasını bırakmışlardı. 1848 ihtilali ardından Napolyon'un Katolik köylü oylarıyla önce cumhurbaşkanı, sonra da imparator olması üzerine, Fransa hükümeti bu davayı yeniden benimsedi. Öte yandan, Rusya, mülteciler meselesinin kendisinde yarattığı ezikliği kutsal yerlerde kazanacağı bir zaferle gidermeyi umuyordu. Fakat Rusya'nın esas emeli, Osmanlı Devletini 1833 Hünkâr İskelesi dönemindeki gibi uydulaştırmak, Balkanlardaki Ortodoks Slav ulusları da Osmanlı yönetiminden koparmaktı. O dönemdeki ilişkiler devam etmemişti, zira Rusya tek başına davranmak istemişti. Bu sırada Fransa, Prusya, Avusturya'nın 1848 ihtilalinin sarsıntısıyla zayıf duruma düştükleri Ruslarca düşünülüyordu. Bu durumda, Çar Nikola, İngiltere ile uyuştuğu takdirde amacına ulaşabileceğini sandı. Nikola 1844'de yaptığı İngiltere ziyaretinde böyle bir yakınlaşmaya zemin hazırladığı görüşündeydi. 1853'de (9/1) İngiliz elçisiyle yaptığı bir görüşmede sonradan ünlü olacak olan o deyimi ilk kez kullanarak, Osmanlı Devleti'nin «hasta adam» olduğunu, mirasının gürültüsüzce paylaşılması için tedbir almanın yararlı olacağını söyledi. Ruslara göre Memleketeyn, Sırbistan ve Bulgaristan Osmanlıdan koparak himayeleri altına girmeliydi. Buna karşılık İngiltere'ye Mısır ve Girit ikram ediliyordu. Herhalde, küçülmüş Osmanlı Devletinin ise, resmî değilse de fiilî bir Rus himayesi altına gireceği umuluyordu. İngilizler Rus tasavvurlarını olumlu karşılamadılarsa da, bu, 'gözü kararmış' Nikola'yı yolundan alıkoymadı. İstanbul'a Rus kodamanlarından Bahriye Nazırı Prens Mençikov'u olağanüstü elçi olarak gönderdi.

Büyük bir nümayişle İstanbul'a gelen Prens (28/2/1853), o sırada Fransız ve İngiliz elçileri de ülkelerinde bulundukları için meydanı boş buldu. Sadrıâzam Damat Mehmet Ali'yi gündelik kıyafetle, Hariciye Nâzırı Fuat Efendiyi de hiç ziyaret etmeyerek istihfaf etti, ikincisi bu yüzden istifa etti. Fakat İngiltere'nin müthiş elçisi Stratford de Redcliffe (elçiliği 1842-58 arasındadır) İstanbul'a dönence duruma el koydu ve Sadrıâzamı azlettirdi, Hariciyeye de M. Reşit'i getirtti (13/5). Arada Mençikov Fran-

sız elçisi ile kutsal yerler konusunda uzlaşmakla birlikte, Osmanlı Ortodoks uyruklarının Rus himayesine girmesi yolundaki Rus talebi devam ediyordu. M. Reşit bunu kesin olarak reddetti. Mençikov büyük nümayişle İstanbul'u terk etti. Rusya talebi kabul edilinceye değin Memleketeyn'i işgal edeceğini açıkladıktan (11/6) iki hafta sonra, İngiliz ve Fransız donanmaları Çanakkale dışına demirlediler. Buna rağmen Ruslar, tırmandırmayı sürdürerek Memleketeyn'i işgale başladılar (3/7). Stratford, durumu yumuşatmak üzere, Babıâliye azınlık hak ve ayrıcalıklarını doğrulayan bir açıklama yaptırdı. Aynı amaçla, Viyana'da Rusya dışındaki 4 büyük devlet toplanarak Viyana Notası denen bir uzlaşma formülü buldular (28/7/1853). Rusya Notayı kabul ettiyse de Stratford'un resmî görüşlerine taban tabana zıt kişisel telkinlerinden cesaret alan Babıâli, Notada Osmanlı bağımsızlığını gözeten değişiklikler istedi. Nikola bunları kabul etmeyince savaş ortamına yeniden girildi.

Memleketeyn'in sürüp giden işgali ve buna karşı medrese öğrencilerinin dile getirdiği tepkiler karşısında Babıâli, 160 kişilik bir meclis topladı. Meclis, işgal son bulmazsa savaşmak kararı aldı (26/9). Ruslar verilen ültimatomu reddedince (17/10), savaş başladı. İngiliz ve Fransız filoları İstanbul önlerine geldiler. 30 Kasım günü Rus donanması Sinop limanındaki bir Osmanlı filosunu basarak batırdı. Rus gemilerinin Sinop'un Müslüman mahallelerini ihtar vermeden topa tutmaları, bu yüzden sivil halktan pekçoklarının ölüp yaralanması, olayın Avrupa'ya «Sinop katliamı» diye sunulmasına yol açtı. Fransa ve İngiltere kamuoyları özellikle donanmaları İstanbul'dayken baskının yapılmasını kendilerine hakaret kabul ediyorlardı. Fakat asıl mesele, şüphesiz, emperyalistler arası rekabetti. Sonuç olarak İngiltere ve Fransa da Rusya'ya savaş ilân ettiler (28/3/1854). Daha önce İngiltere, Fransa, Osmanlı Devleti bir ittifak antlaşması yaptılar (12/3). Avusturya'nın Osmanlı Devleti ve Rusyayla savaş süresince Memleketeyn'i işgal altında bulundurma hususunda anlaşıp, Ruslar da burayı boşaltınca, müttefikler Kırım'ı savaş alanı olarak seçtiler ve buraya çıkartma yaptılar (14/9/1854). Bu arada Rusya ile birlikte hareket etmeğe kalkışan Yunanistan da müttefiklerce 'tedip' edildi, Pire ve Atina birkaç yıl Fransız işgali altına alındı.

Kırım harbi, Sıvastapol kuşatmasında odaklaşan kanlı bir mücadele oldu. Müttefikler, 11 ay kadar süren kuşatma sonunda kenti işgale başlayabildiler (9/9/1855). Savaş belki daha da devam edebilirdi, fakat Avusturya'nın ültimatomu Rusya'yı barışa zorladı. Viyana'da kabul edilen barış önşartları (1/2/1856) Paris antlaşmasına esas teşkil etti. Savaş sırasında Nikola öldü, daha ılımlı olan II. Aleksandr Çar oldu. Osmanlı ordusu, özellikle eskisine göre, genellikle başarılı oldu. Yalnız Ruslar Kars'ı zaptetmeyi başardılar. İlginç bir olay, İngiltere'nin Babıâli ile yaptığı bir söz-

leşmeyle, «İngiliz kanını korumak için» 20.000 Türk piyade askerini Kırım'da savaşmak üzere ödünç almasıdır (3/2/1855).

30. *Islahat Fermanı :* Viyana'da kabul edilen barış önşartlarından biri, Osmanlı Devletinin Hıristiyan uyruklarına tanımış olduğu hakların yeniden ve «kendiliğinden» teyid edilmesini öngörüyordu. İşte, 18/2/1856'da bu gereği yerine getirmek üzere Islahat Fermanı ilân edildi. Fermandaki hususlar eski hakları «teyid» etmenin bir hayli ötesine gidiyordu. Birçok hükümler arasında en çok göze çarpanlar, Müslüman olmayanların askerî ve sivil bütün okullara girme hakkını elde etmeleri; Müslümanlarla Müslüman olmayanlar veya Müslüman olmayanlar arasında ceza ve ticaret davalarının «muhtelit divanlarda» (ki bunlar laik mahkemeler olacaktır) görülmesi ve bunlar için ceza, ticaret ve usul kanunlarının hazırlanması; Müslüman olmayanların da askerlik hizmetiyle yükümlü olması, fakat «bedel» vererek askerlikten kaçınmak imkânının tanınması; yerli mevzuata uymak şartıyla yabancılara gayrimenkul edinme hakkının tanınmasıydı. Islahat Fermanında iltizam usulünün son bulması, maaşların muntazam ödenmesi, rüşvetle mücadele gibi Tanzimat Fermanında bulunan hükümler teyit olunduğu gibi, devletin bütçe yapmasını öngören yasanın da özenle uygulanması emrediliyordu. Islahat Fermanı Müslüman olmayanların cemaat kurumlarında da laikleşme ve demokratikleşme yönünde değişiklikler öngörüyordu.

31. *Paris Kongresi ve Siyasal Sonuçları :* Kırım savaşını barışa dönüştüren bu antlaşma ile (30 Mart 1956) Osmanlı Devletini ilgilendiren çok önemli kararlar alınmıştır. Osmanlı dışında Fransa, Avusturya, Prusya, Rusya, Sardunya'nın katıldığı antlaşma ile bu ülkeler Osmanlı ülke bütünlüğüne uymayı yükümlenmişlerdir. Ayrıca, Osmanlı Devletinin Avrupa camiasına *(concert)* girmesi ve Avrupa genel hukukundan, yani Devletler Umumî Hukukundan yararlanması kabul edildi. Demek ki, o zamana değin Osmanlı Devleti şu ya da bu ölçüde hukuk dışı sayılmaktaydı. Bunlar Osmanlı Devlet adamları için son derece mutlu gelişmelerdi. Avrupalılarca 'adam yerine' konmak, onlarla müttefik olmak, can düşmanı Moskofa karşı silah arkadaşlığı etmek, Tanzimat paşaları için başarının ve mutluluğun zirvesiyken, Paris antlaşmasiyle, kazanılmış olan bu saygınlık resmîleşmiş, perçinlenmiş oluyordu. Oysa aslında değişen fazla bir şey yoktu. Osmanlı'nın dağılma süreci devam edecekti. Eşitlik ve Avrupalılık da tamamen lafta kalacaktı. Daha Paris Kongresi sırasında, Osmanlı murahhası olan Âli Paşa, bu gelişmeleri ciddî sanıp kapitülasyon düzenine son verilmesini önerdiğinde, karşılaştığı donuk tepki dolayısıyla bunun böyle olduğunu herhalde sezinleyebilmiştir.

Paris antlaşmasında yer alan Osmanlı ülke bütünlüğü ve eşitliği bir ha-

yal idiyse de, Osmanlı için bazı yararlar sağlanmadı denemez. Mısır meselesi patlak verdiğinden bu yana, Osmanlı Devleti Rus ya da İngiliz uydusu olmak, hattâ bu iki devlet tarafından parçalanıp uydulaştırılmak tehlikeleri arasında gidip gelmiştir. Şimdi Paris antlaşmasıyla bunlar geride kalıyor ve Osmanlı Devleti, ilk işaretini 1841 Boğazlar Sözleşmesinde gördüğümüz, Avrupa büyük devletlerinin bir çeşit ortak yarı-sömürgesi durumuna geliyordu. Bu kadar çok devletin Osmanlıyı-İstanbul ve Boğazları içeren bir Osmanlı ülkesini-paylaşmak veya parçalamak hususunda anlaşmaları zayıf bir ihtimal olduğuna göre, Osmanlı Devleti yarı-bağımsızlığını sürdürme sürecinde daha güvenli bir duruma gelmiş oluyordu. Ayrıca Rusya'ya Karadeniz'de donanma ve tersane bulundurmanın yasaklanması (Karadeniz'in tarafsızlığı), Rusya'dan güney Besarabya alınmak suretiyle bu ülkenin Tuna ağızlarından uzaklaştırılması, yine Osmanlı güvenliğini pekiştirmekteydi. Gerçi Osmanlı da Karadeniz'de donanma ve tersane bulunduramayacaktı ama, Osmanlı'nın Rusya ile yarışması söz konusu olamayacağı, ayrıca İstanbul'da Osmanlı donanması bulunacağına göre, bu hükümler Osmanlı'yı yararlandırıyordu. Memleketeyn ve Sırbistan ile ilgili hükümler dahi Osmanlı Devletinin büyük Avrupa devletlerinin ortak yarısömürgesi haline geldiğini gösteriyordu. Bu ülkeler Osmanlı egemenliği ve büyük devletlerin ortak garantisi altında özerk olacaklar, devletlerden hiç biri müdahale hakkını haiz olmayacaktı. Osmanlı bakımından önemli diğer bir hüküm, Islahat Fermanı ile ilgilidir. Buna göre Islahat Fermanının Padişah tarafından «kendiliğinden» çıkarılmış olduğu, antlaşmayı imzalayanların bunun değerini takdir ettikleri, Fermanın devletlere tebliğ edilmesinin bunların Osmanlı içişlerine müdahalesi için yetki vermeyeceği kaydediliyordu. Gerçek ise bunun tam tersiydi. Ferman Avrupanın zoruyla hazırlanmış ve Avrupa'nın müdahalesi için yeni vesileler yaratmış bulunuyordu.

Paris kongresi dünya siyasetinde yeni bir dengenin kuruluşunu simgelemekteydi. Buna göre Fransız ihtilali ve onun 1848'e değin süregelen yansımalarına karşı mutlakiyetçi-feodal cephenin şampiyonluğunu ve jandarmalığını yapmış ve ön planda yer almış olan Rusya'nın Osmanlı içişlerine müdahalesi yasaklandı, donanması Karadeniz'den çıkartıldı. Böylece Rusya ikinci plana düştü. Buna karşılık siyasette daima işleyen tahtaravalli mekanizmasının etkisiyle, Fransa, Napolyon savaşlarının felaketli sonucundan beri itilmiş olduğu ikinci plandaki durumundan kurtuldu. Fransa diğer Avrupa devletleriyle birlikte baş hasmı Rusya'nın üstüne yürüdü ve barış konferansı da Paris'te yapıldı. Böylece Fransa 'iade-i itibar' etmiş bulunuyordu. Artık Fransa, uluslararası ilişkilerde çok daha ağırlıklı ve faal bir rol oynamağa başladı. Bu da Osmanlı iç siyasetine yansımakta gecikmedi. Daha önce iktidar mücadelesi İngilizlerce desteklenen M. Reşit Paşa ve yandaşlarıyla saray etrafında kümelenmeğe çalışan ulema ve ordu

çevreleri arasında cereyan ederken, M. Reşit'in cephesi bölündü. Bir yanda İngilizlerce desteklenen M. Reşit ve taraftarları, öbür yanda Fransızlarca desteklenen Âli ve Fuat Paşaların grupları oluştu ve iktidar mücadelesi bunlar arasında yoğunlaştı. Rivayete göre serasker Rıza ve Saffetî Paşalar gibi devlet adamları (?) kabinedeki gizli görüşmeleri dahi Fransız elçiliğine yetiştirecek derecede Fransızların 'adamı' idiler.

İbnülemin, Cevdet Paşa, Danişmend gibi 'geleneksel' tarihçilerimiz işi kişisel çekememezlik düzleminde ele alıyorlar. 1852'de Reşit sadaretten azledildiğinde yerine Âli atanmış, o da Babıâlideki törenden sonra selefini ziyaret edip etek öpmeğe davranmakla onun gönlünü almıştı. Fakat Reşit'in çevresindekiler alay ve dedikodulariyle kısa zamanda aralarını açmayı başarmışlar. Paris kongresine kendi gitmek isteyen Reşit, Âli'nin murahhas olmasına içerlemiş. Gerçekten de Reşit Islahat Fermanına, hele onun uluslararası bir antlaşmada konu edilerek dış müdahalelerin meşrulaştırılmasına itiraz etmiştir. Şüphesiz kişisel çekememezliklerin siyasette rolü vardır. Fakat Reşit-Âli rekabetinin, daha çok, artan Fransız nüfuzunun İngiliz nüfuzuyla çekişmeye başlamasından kaynaklandığını söylemek mümkün görünüyor. Sözünü ettiğim tarihçilerden biri dahi, ne ölçüde doğru olduğunu kestirmek zor olmakla birlikte, Âli'nin Reşit-Stratford işbirliğinden bıkarak elçiyi İstanbul'dan aldırtmış olduğunu ileri sürer. Şunu da söylemek gerekir ki, paşaların birbirlerini çekememesi, birlik halinde olmamaları, daha rahat at oynatmasına imkân verdiği için Sarayın da işine gelmiştir.

32. *Borç Kapısının Açılması ve İsraf :* Her savaşta olduğu gibi, Kırım savaşında da Osmanlı maliyeti altüst oldu, fakat bu sefer ilk defa olarak Avrupa'dan borç alındı (24/8/1854). İngiltere ve Fransa'dan 5 milyon İngiliz altını %4 faiz ve %1 amortismanla, Mısır haracı, İzmir ve Suriye gümrüğü karşılık gösterilerek borç alındı. Fakat bu iş Osmanlı padişahı ve devlet adamlarına pek tatlı göründü. 1855, 1858, 1860 borçlanmaları izledi. Artık 2-3 yılda bir, bazen yılda bir, dış borçlanmaya gidiliyordu. Bugün de Türkiye dışardan borç alıyor. Ne var ki, bugünkü dış borçlanmalar esas itibariyle iktisadî yatırımlara yöneliktir. O dönemin borçlanmaları ise savaş, isyan, silah, saray inşaatı masrafları ya da düpedüz maaş ödeme gibi iktisadî gelişmeyle ilgisiz yerlerde kullanılıyordu. Öte yandan alacaklılar, bunu bildiklerinden, borçları çok ağır şartlarda veriyorlardı. Muhakkak bir iflasa doğru gidiliyordu. Fakat o noktaya varıncaya kadar, borçların şartları ağır olduğundan, Osmanlı borç tahvillerini satın alan Avrupalı tasarruf sahipleri güzel kazançlar sağlıyorlardı.

Bu sırada ısraf ve sefahat aldı yürüdü. Bir örnek vermek gerekirse, Abdülmecit'in Fatma Sultan adındaki kızı 1854'de Reşit'in oğlu Ali Galip Paşa ile evlenirken 15 gün düğün yapıldı ve 2 milyon altın harcandı. Bu-

gün bir altının 30.000 lira civarında olması, bu paranın büyüklüğü konusunda bir fikir verebilir. Ayrıca Abdülmecit'in 6 kızı ve 6 oğlu olduğu da hatırlanmalıdır. Abdülmecit, 1858'de oğlu Refia Sultanla evli olan Kaptan-ı Derya Damat Mehmet Ali Paşayı Babıâliye gelerek fena halde haşladı, zira Sultanın bu sırada 60.000 kese akçe borcu varmış ve padişah, kayınpederi, hattâ Sadrıâzam Âli'yi durumdan sorumlu görüyordu. Devlet adamlarının birçoğu da bugüne göre akıl almaz maaşlar almalarına rağmen (mesela 1862'de sadrıâzam aylık maaşı 2500 altındı) borçla yaşıyorlardı. Âli Paşanın kızı, öldüğünde, babasının 105.000 altın borç bıraktığını ileri sürmüştür. Fuat Paşa dahi, öldüğünde devlete 200.000 kuruşa yakın borcu varken, terekesi ancak 35.000 krş. civarındaydı. Tanzimat paşaları zaman zaman sarayı tasarruf yoluna sokmayı azıcık denedilerse de, iktidarda kalabilmek için padişahın israf ve sefahatine âlet olmak gerektiğini de biliyorlardı. Israfın önemli nedenlerinden biri de, alafranga giyim-kuşam, döşeme ve mimarinin yayılmasıydı. Kırım savaşı sırasında Türkiye'ye çok sayıda Avrupalının gelmesi, özellikle Abbas Hilmi'nin valiliği sırasında İstanbul'a yerleşen birtakım zengin Mısırlıların örnek olması, ısrafı kamçılayan etkenlerdendi. Israfın en gözle görülür sonuçlarından biri, 1853'de Dolmabahçe Sarayının inşa edilmesi ve bunu diğer saray inşaatlarının takip etmesidir. İşin ilginç bir yönü, bu sarayların mimarîsi ve döşeme tarzı, içinde oturanların giyim kuşamı esas itibariyle alafranga olmakla birlikte, sarayların düzeni, mesela harem hayatı, aynen eskisi gibi devam ediyordu.

33. *Islahat Fermanına Tepkiler — Cidde ve Kuleli Olayları :* Osmanlı Müslümanları bir süredir Müslüman olmayanların, ticaret yaparak, Avrupalı tüccarların emrinde çalışarak, eğitim sayesinde meslek erbabı olarak, zanaatkâr hattâ sanayici olarak kendilerinden daha varlıklı bir hale geldiklerini teessürle görmekteydiler. Buna rağmen, Devletin Müslüman olması, dolayısıyla bunun kendilerine bir çeşit üstünlük sağlaması onları teselli ediyordu. Gerçi Tanzimat Fermanı Osmanlıların din ve mezheplerine bakılmaksızın eşitliklerini ilân etmişti ama bunu fazla da vurgulamamıştı. Oysa Islahat Fermanı bu eşitliği adetâ bağırarak ilân etmekteydi. Buna tepkiler doğmakta gecikmedi. Cidde'de hac mevsimi sırasında hacılar, bazı tahrikler sonucunda heyecana gelerek Hıristiyanlara saldırdılar. Fransız ve İngiliz konsolosları araya girmek isteyince, öldürüldüler (15/7/1858). Bunun üzerine bir İngiliz-Fransız filosu Cidde önlerine geldi ve kenti topa tuttuktan sonra, kışkırtıcı diye eşraftan 10 kişinin asılmasını sağladı (4/8). Cidde olayından sonra Kuleli olayını görüyoruz. 1859 başlarında Süleymaniyeli (Musul) Şeyh Ahmet, Ferik Çerkes Hüseyin Dâim Paşa ile birlikte gizli bir örgüt kurdu. Bunların amacı Abdülmecit'i ve bazı devlet adamlarını Şeriat adına öldürmekti. Veliahd Abdülaziz ve Şinasî'nin ilgili oldukları ileri sürülmüşse de bu yönde kanıt ortaya çıkmamıştır. Örgüt harekete geçmek

üzereyken, ihbar üzerine, mensupları yakalanıp Kuleli'ye hapsedildiler (14/9/1859). Muhakeme sonucunda Şeyh ve 3 elebaşı idama mahkûm oldularsa da, Abdülmecit bu cezaları müebbet küreğe çevirdi. Kuleli olayının ilk meşrutiyetçi hareket olduğu ileri sürülmüşse de, örgüt mensuplarının Islahat Fermanına ve sefahatle ısrafa karşı tepki duydukları için işe giriştikleri anlaşılıyor.

34. *Lübnan Sorunu ve Suriye Olayları :* Burada Lübnan denince, özellikle dağlık Cebel-Lübnan anlaşılmalıdır. Bu dağlarda Makedonya'da olduğu gibi, çeşitli unsurlar iç içe yaşamaktaydılar. Bu unsurların en önemlileri, bir Müslüman kolu olan Dürzîler ve Katolik olan Marunîlerdi. Lübnan Emiri, Şihabî sülalesinden ve Katolik olan II. Beşir idi. Mısır yönetimi zamanında II. Beşir İbrahim Paşa ile işbirliği yaptığından, Mısırlılar Lübnan'dan çıkarılınca o da azledildi (1840), yerine III. Beşir geldi. Halk, Mısır yönetiminin son bulmasından hoşnut olmakla birlikte, Tanzimatın muhassıllık uygulamalarının başıboşluklarından vazgeçmek istemeyen Lübnan âyanlarınca ve özellikle Marunî kesimince hoş karşılanmadı. İşte bu noktada Şark meselesi Mısır'dan çıkıp Lübnan'a oturdu, zira Fransa Marunî davasını tutkuyla benimseyince, İngilizler de önderleri arasında nüfuzlu Canbulat ailesinin bulunduğu Dürzîleri tuttular. Başta Rusya, diğer ülkeler de «çorbada tuzumuz olsun» kabilinden işe burunlarını sokmaktan geri kalmadılar. Sorunları anlamak ve herkesi memnun edecek bir çözüm bulmak için Babıâli özel görevliler göndermeğe başladı. III. Beşir azledilip yerine Mirliva Ömer Paşa emîr atanınca, Fransa ve Rusya Hıristiyan bir emîr olması için itiraz ettiler. Bunun üzerine Ömer Paşa azledildi ve biri Marunî, öbürü Dürzî olmak üzere iki kaymakamlık kuruldu. Fakat iki unsur iç içe bulundukları için bu da iyi bir çözüm sayılmadı, halkı karışık yerlerde azınlığın işlerini yönetecek vekillikler kuruldu. Tabii bu da herkesi memnun edemedi. Derken 'dayılarına' yaslanarak şımaran Dürzîler ve Marunîler olaylar çıkarmağa başladılar (1843-4). Neticede iki Fransız manastırı yağma edilip bir Fransız papazı öldürülünce, Fransa kıyametleri kopardı. Tazminat ve, olaydan sorumlu bildiği bir şeyhin cezalandırılmasını istiyordu. Hariciye Nâzırı Şekip Efendinin Lübnan'a gidip asker miktarını arttırması ve bir silah toplatma kampanyası açması, Fransa'yı ve Fransız kamuoyunu teskin edemedi. Fransa'nın talepleri yerine getirildi. Ayrıca her kaymakamlıkta bütün unsurların temsil olunduğu muhtelit bir meclis bulunacaktı. Lübnan böylece bir süre için sükûnet buldu (1846).

1860'da, iyice gerginleşen Dürzî-Marunî ilişkileri, Marunîlerin bir Dürzî köyüne saldırmasıyla (27/5) açık bir mücadeleye dönüştü. Söylendiğine göre, Islahat Fermanı ve buna duyulan tepkinin bir sonucu olan Cidde olayı, ilişkilerin bu hale gelmesinde önemli rol oynadı. Mücadelede ağır bastıkları anlaşılan Dürzîler, birçok Marunî köyünü yağmaladılar, halkı

kılıçtan geçirdiler. Ölenlerin sayısı 7-12.000 arasında tahmin ediliyor. Derken olaylar Şam'a sıçradı (9/7). Bir kısım Müslümanlar Hıristiyan mahallesine saldırdılar. Burası yağma edilip yakıldı, Amerikan ve Hollanda konsolosları dahil, pek çok Hıristiyan öldürüldü. İlk kurmay subaylarımızdan ve Kırım savaşında başarı göstermiş olan Şam Valisi ve Arabistan Müşiri Ahmet Paşa, konağına kapanıp müdahalede bulunmadı. O, böyle olayların çıkabileceğini tahmin ederek, takviye kuvvetleri istemiş, dinletememişti. Elindeki kuvvetlerle birşey yapamayacağını düşündüğü için mi görevden kaçmıştı? Yoksa Hıristiyanların 'azıcık gözü korksun' gibisinden ilkel, gayri medenî bir düşünceye mi kapılmıştı? Buna karşılık, Şam'da oturan Cezayir kahramanı Emîr Abdülkadir, Fransız konsolosu dahil, 1500 Hıristiyanın hayatını kurtardı.

Lübnan ve Suriye olayları Avrupa'da büyük yankılar uyandırdı. III. Napolyon askerî müdahalede bulunmak istiyordu. Paris'te, Fransa, İngiltere, Avusturya, Prusya, Rusya, Osmanlı temsilcileri bir protokol imzalayarak müdahalenin şartlarını saptadılar (5/9/1860). Böylece Fransa'nın bu işten bir kazanç sağlaması önlenmek isteniyordu. Fakat Fransız kuvvetleri Lübnan'a gelmeden önce, Osmanlı namusunu kurtarmak için Babıâli, kolları sıvamış bulunuyordu. Hariciye Nazırı Fuat Paşa, bu iş için özel olarak görevlendirildi (9/7) ve yanına 3000 asker alıp Lübnan'a gitti. Hıristiyanlara 75 milyon krş. dağıttı ve asayişten sorumlu olanlara karşı tedhişe varan bir şiddet gösterdi. Divan-ı harpler 185 kişiyi idama mahkûm ettiler. Bunlar arasında Ahmet Paşa ve diğer bazı subaylar da vardı. Bu sayede Fransızlara yapacak pek bir şey kalmamakla birlikte, yine de asker getirip nümayişlerini yaptılar. İlgili devletlerin imzaladıkları Beyoğlu Protokolü (9/6/1861) ile Lübnan, yani Cebel-Lübnan, imtiyazlı, müstakil bir sancak oluyordu. Başındaki vezir pâyeli Hıristiyan mutasarrıf, 3 yıl süreyle atanacak, yenisi için Babıâli «düvel-i muazzamanın» rızasını alacaktı. Merkez, Deyr-ül Kamer kasabası olacaktı. Cebel, bu düzeni 1914'e kadar sürdürdü.

Tanzimat Padişahı Abdülaziz (1861 - 1876)

Abdülaziz II. Mahmut'un ikinci oğlu, Abdülmecit'in kardeşiydi. Annesi Pertevniyal Sultandı. 7/8 Şubat 1830'da doğduğuna göre, 31 yaşında padişah oldu. Edebiyat, mimarlık, musiki ve resimle ilgiliydi. Besteleri ve resimleri vardı. Bununla birlikte ciddî bir eğitimi olduğu söylenemez. İri yarıydı, spora meraklıydı. Bir ara maliye nâzırı yaptığı mabeyinci Nevres Paşayı kadın kılığına sokar eğlenirmiş. Hattâ bir gün vapurla Heybeliada'ya gidilirken onu denize attırıp sudaki çırpınmalarını gülerek seyretmiş.

Entariyi Batı kıyafetine, orta oyununu tiyatroya tercih etmesine karşılık, bazı tercihleri yenilikçi ve alafrangaydı. II. Mahmut ve Abdülmecit ülke içi gezilere çıkmış oldukları için Abdülaziz'in Mısır gezisinde (1863) olağandışı bir yön görülmeyebilir. Ama III. Napolyon'un çağrısı üzerine Fransa'yı, ardından İngiltere, Prusya, Avusturya'yı ziyaret etmesi (1867), Osmanlı sarayında ilk kez görülüyordu. Vükela ile yemek yemesi, konaklarına ziyarete gitmesi, demiryolu yapımı için takındığı teşvik edici tavırlar, Avrupa hükümdarlıklarında olduğu üzere yaş gününün kutlanması da bu cümledendi. Abdülmecit'in ısrafı, aşırı kadın düşkünlüğü, ayyaşlığı, garpçılığından şikâyetçi olanlar, yeni padişahta bu kusurların bulunmayacağını umuyorlardı. Gerçekten de Abdülaziz, ilk başta çok kadınlı hayatın aleyhinde bulunuyordu. Ne var ki, sonradan tam tersine bir davranış içine girdi. Saray kadın ve harem ağalarının sayısı 2500'ü buldu. Hattâ Abdülaziz'in, Abdülmecit öncesi oğlancılığını dahi ihya ettiği söyleniyor. Avrupa gezisinden sonra Abdülaziz döneminin ısrafı öncekinden geri kalmadığı gibi, padişahın gelişen donanma merakı da yeni bir masraf kapısıydı. Abdülaziz'in alaturka yanları olmakla birlikte garpçılığına diyecek yoktu. Ağabeyi ile arasında önemli fark, içkicilik konusundaydı.

35. *Malî Bunalım :* Hükümet, gerek içerde, gerek dışarda borç içindeydi ve bu borçları ödeyecek güçten yoksundu. Müsadere 1826'dan beri yasaktı. Vergi sistemi keşmekeş içindeydi. Küçük çiftçiden daha çok vergi istense, bunun iltizam sistemi yüzünden Hazinenin eline geçeceği şüpheliydi. Gümrük gibi yabancıları ilgilendiren vergilere, kapitülasyonlar yüzünden dokunmağa imkân yoktu. Fuat Paşa 1861'de İstanbul'a emlak vergisi koymağa kalkıştığında kıyametler kopmuş, bu vergi ancak 1874'de tahsil edilmeğe başlanabilmişti. En kolay yol, dışarıdan borçlanmak, ya da ilk kez 1840'da çıkarılan kaimeleri (kâğıt para) arttırmaktı. (Karal ve Danişmend'e göre ilk kaimeyi II. Mahmut çıkarmıştır.) 1860 yılına gelindiğinde, Osmanlı malî itibarı iyice sarsılmış olduğundan, Avrupa malî çevreleri olmayacak şartlar ileri sürüyor, borç vermeğe yanaşmıyorlardı. Nihayet Babıâli itibarı pek olmayan bir Fransız iş adamı olan Mires'le anlaştı. 400 milyon Franklık borcun faizi %6, ihraç fiatı %53,75 olacaktı. Yani hükümet 400 milyon borçlanmasına karşılık eline bunun % 53,75'i geçecekti. Bu şartlarla dahi tahviller pek az talip buldu. Bunun üzerine, 1858 dış borçlanmasıyla tedavülden kaldırılmağa başlanmış olan kaimeler yeniden basılıp tedavüle çıkarıldı. Abdülaziz'in cülûsu üzerine başlayan bu uygulama, kısa zamanda işleri çığırından çıkardı. Bir altın lira 350 kuruşa yükseldi. 400 kuruşa çıkınca esnaf artık kaime kabul etmez oldu. Ortalığı telaş kapladı. Madenî parası olanlar ihtiyaçlarından fazla ekmek aldılar. Ekmek yetmeyince ekmek bulamayanlar ekmek alanların ekmeklerini zorla ellerinden almağa kalkıştılar. Cevdet Paşanın deyişiyle «ihtilâl alâmetleri

zuhura geldi». Alınan bazı tedbirlerle buhran geçiştirildiyse de, bunlar, Devletin geleceği bakımından iyi bir işaret değildi.

Maliyeyi biraz olsun düzene sokmak amacıyla Sadrıâzam Fuat Paşa bazı tedbirler uygulamaya başladı. Islahat Fermanında vaad edilmesine rağmen devletin bütün gelir giderlerini gösteren doğru dürüst bir bütçe henüz yoktu. Fuat Paşa 1861-2 yılı için bir bütçe taslağı yaptı. Esas bütçe ertesi yıl yapıldı. Bu bütçede iç ve dış borç ödemeleri bütçenin yaklaşık % 24'ünü oluştururken muhtemelen tek yatırım kalemi olan veya olabilecek Nafıa Nezareti (bayındırlık), Maarifle birlikte % 0,3 pay alıyordu. Buna karşılık Saray % 8,5 pay almaktaydı. Bu son kalemin gerçekte daha kabarık, Avrupalı alacaklılara 'ayıp olmasın' diye düşük tutulmuş olabileceği düşünülebilir. Güçlü ve faal bir kapitalist sınıf olsaydı, böyle bir bütçesi olan bir ülke belki ayakta kalabilirdi. Fakat bu da olmayınca, istikbal pek karanlıktı. Fuat Paşanın aldığı ikinci bir tedbir, 1862 borçlanması sayesinde o yıl kaimelerin satın alınarak ortadan kaldırılması oldu. Üçüncü olarak hazineye tütün, tuz, posta pulu, gümrük, emlak vergisi gibi konularda yeni gelir sağlanmağa çalışıldı. Malî ıslahat çerçevesinde en zor tedbir tasarruftu. Bu cümleden olmak üzere Fuat Paşa, geleneksel bir yola gidilerek, saray dahil, ülkedeki altın ve gümüş kapların eritilerek sikke yapılmasını istedi. Abdülaziz buna tepki gösterince, alaycı bir üslûpla, Abdülaziz Konya'ya taşınırken ayrılık çeşmesinden gümüş taslarla mı su içileceğini sordu. Fakat padişahı tasarrufa sevk etmek kolay değildi. Abdülaziz bir süre sonra yüklü askerî harcamalar istedi. Hükümet yanaşmayınca, Fuat'ın onaya sunduğu işler geri kalmağa başladı. Durumu protesto için Fuat binbir dereden su getiren, kulca dalkavukluklar yapan bir istifaname yazdı (2/1/1863). Hariciyede olan Âli de istifa etti, fakat istifası kabul olunmadı. Bazı kaynaklar Fuat, Âli, Yusuf Kâmil, Mütercim Rüştü Paşalar dörtlüsünün istifa kararı alarak bir çeşit 'paşalar grevi' tasarladıkları halde, son ikisinin yan çizdiğinden söz ediyorlar. Abdülaziz, kulca bir üslûpla da yapılmış olsa, bu nümayişe büyük tepki gösterdi. Sadarete saray çevresinden adamlar getirip, grevci paşaları İstanbul'dan uzaklaştırmayı düşündü. Fakat sonuç olarak, bir miktar direndikten sonra Yusuf Kâmil sadrıâzam oldu, Fuat da Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye başkanlığına atandı. Kâmil'in 5 ay kadar süren sadaretinden sonra Fuat'ın 3 yıl (1863-6), Rüştü'nün 8 ay, Âli'nin 4,5 yıl (1867-1871) kadar sürecek sadaretleri vardır. Görülüyor ki, 1875 malî iflasına giden felaketli yola Fuat ve Âli ile arkadaşlarının, sonuç olarak haylı zayıf bir itirazları olmakla birlikte, uzun bir süre bu sorumluluğa katılmışlardır. 1871'de 11 ay kadar, 1875'de 8,5 ay kadar sadareti olduğuna göre, yalnızca Mahmut Nedim Paşanın sırtına yıkılamaz bu sorumluluk. Sorumluluk paylaştırılacaksa, önce Abdülmecit ve Abdülaziz, ikinci derecede Âli, Fuat ve arkadaşları, sadaret yaptığı süreye göre de ancak üçüncü derecede Mahmut Nedim sorumlu sayılabilir.

Söylendiği gibi «Bu devlet istikrazsız (borçsuz) yaşayamaz» sözü Fuat'a aitse, bu, onun sorumluluğunu daha da pekiştirir.

36. *Balkan Sorunları :* Çetin topoğrafyası ve ilkel kabile yapısı sayesinde her zaman Osmanlı karşısında az çok başına buyruk olabilmiş olan Karadağ, Rusların Slavcı kışkırtmalarına her zaman açık olmuştur. Buna 1858'de Fransız desteği ve Osmanlı kuvvetlerine karşı kazanılan askerî bir başarı (13/5) eklenince, Karadağ cesaretini iyice arttırdı. Ortamı elverişli bularak isyan eden Hersek Hıristiyanlarını açıktan açığa desteklemeğe başladı. Babıâli Hersek ve Karadağ'a karşı birlikte bir askerî harekât yapmağa karar verdi. Avrupa'ya asayişi iade için harekete geçtiğini, Karadağ statüsünü değiştirmek niyetinde olmadığını bildirdi. Avusturya ve İngiltere Osmanlı'yı desteklediler. Fransa ile Rusya pek itiraz edemediler. Yalnız Papalık Karadağ'a arka çıktı. Ömer Paşa komutasında Osmanlı ordusu önce Piva'da Hersek âsilerini (21/11/1861), sonra da Rieka'da Karadağlıları yendi (28/8/1862). Ordu Karadağ başkenti Çetine'ye yürüyecekken düvel-i muazzama müdahale ettiler. İşkodra barışı yapıldı (31/8/1862), Karadağ Osmanlı aleyhtarı davranışlarda bulunmamayı üstlendi.

Memleketeyn de bir sorun oldu. Romen ulusçuluğu bu iki ülkenin birleşmesi için mücadele etmeğe başladı. Voyvodalıklar Paris antlaşmasiyle düvel-i muazzamanın ortak kefaleti altına girmiş bulunuyordu. III. Napolyon ulusçuluk taraftarı olduğu için, Paris kongresinde birleşmeyi savunmuştu. Osmanlı'yı zayıflatacağı için Rusya da onunla beraberdi. Memleketeyn'de yapılan seçimlerde (1857) birlikçiler kaybettiler. Seçimlerin hileli olduğunu iddia eden Fransa, seçimlerin iptalini istedi. Babıâli reddetti, fakat bu yüzden uluslararası bir bunalım çıkınca, seçimlerin yenilenmesini kabul etti. Seçimi birlikçiler kazandılar. Düvel-i muazzama Memleketeyn'in ayrı prensler yönetiminde birleşik bir prenslik olmasını kararlaştırdı (1858). Fakat iki voyvodalık da aynı kişiyi —Aleksandr Kuza'yı— seçince, birleşme bir olupbitti oldu (1/17/1859). Ancak Kuza başta kaldığı sürece durumun devamı kabul edildi. 1866'da (23/2) Kuza darbeyle devrilince, Romenler Hohenzollern hanedanından Prens Şarl'ı başlarına geçirdiler. Osmanlı hükümeti Şarl'ın irsî hükümdarlığını tanımakla, özerk prenslik olarak Romen birliği süreklilik kazanmış oldu (26/10/1866).

Bir de Sırbistan sorunu vardı. 1830'da Sırbistan özerk olurken, Belgrad kenti ve belirlenmiş kaleler dışında Türkler ülkeden çıkarılmış bulunuyordu. Sırplar Türklerle son bağları da bir an önce tasfiye etmenin özlemi içindeydiler. Antlaşmalar ve Dışişleri Bakanlıkları ne derse desin, Avrupa kamuoyu onların bu özlemlerini hareretle desteklemekteydi. Osmanlı Devleti de yarı bağımlı durumda olunca, yapılacak şey, Avrupa basınında yankı bulabilecek bir mesele çıkarmaktı. Ondan sonra uluslararası konferanslar toplanır, arzu edilen sonuca er geç ulaşılırdı. Nitekim 1862'de Belgrad'

ta Türklerle Sırplar arasında çıkan bir olay, bir anda yayıldı. Kaleye karşı harekât hazırlığı gören muhafız Âşir Paşa, kenti topa tuttu (15/6). Olayın nasıl yankılandığını tahmin etmek zor olmasa gerek. Fransa'nın öncülüğünde düvel-i muazzama İstanbul'da bir elçilik konferansı topladılar. Fransa'nın çabalarına rağmen, İngiltere ve Avusturya'nın karşı koyması ile Belgrad kalesinin boşaltılması kabul edilmedi. İmzalanan protokola göre Sokod ve Eskice (Ujitza) kaleleri Sırplara verilecek, Müslümanlar yalnızca kalelerde oturacaklar, Belgrad kentinde Osmanlı karakolları bulunmayacaktı (8/9 1862). Tabii iş orada kalmadı. 1867'de Sırplar kalelerin kendilerine verilmesini istediler. Bu istek reddedildiği takdirde savaş çıkması, Girit meselesinin alevlenmiş olması dolayısıyle Yunanistan'ın da katılması muhtemeldi. Ayrıca, Karadağlılar ve Balkan Hıristiyanları fırsattan yararlanmak isteyebilirlerdi. Rusya'nın böyle bir savaşı tezgâhlamak istediği de söyleniyordu. Böylece Babıâli, düvel-i muazzamanın öğütlerine uyarak kaleleri terk etmeyi kabul etti (10/4/1867). Yalnız kalelere Sırp bayrağı ile birlikte Osmanlı bayrağı da çekilecekti.

37. *Girit İsyanı :* Girit Rumları 1821 Mora isyanına kanlı bir biçimde katıldılarsa da Girit'in Yunanistan'a katılması ya da özerkliği söz konusu olmadı. Ada nüfusunun %30 kadarı Müslümandı. 1841'e kadar Mısır yönetiminde kaldı. O yıl ve 1858'de Rumlar isyan ettilerse de bu isyanlar kolayca bastırıldı. 1866'da başlayan isyan ise daha esaslı ve Yunan ve ihtimal Rus, Fransız teşvikiyle hazırlanmış bir hareketti. Girit'in bütün nahiyelerinden gelen temsilciler toplanıp hükümetten bazı ıslahat taleplerinde bulundular. Bunların inceleneceği bildirildiyse de gelen cevabın tamamen tatminkâr olmadığını ileri sürerek isyan ettiler, Girit'in Yunanistan'a bağlandığını duyurdular (2/9). İngiltere o sıra Osmanlı bütünlüğü fikrini benimsediği için isyanı desteklemiyordu. Fransa da sonradan tutumunu değiştirir gibi olunca, Babıâli önce olağanüstü yetkilerle göndermiş olduğu, fakat bir sonuç elde edememiş olan Mustafa Naili Paşayı geri alıp ünlü kumandan Ömer Paşayı gönderdi. Mısır'dan da kuvvet geldi. Âsiler yenilgiye uğratıldılar. Artık ancak mevziî çete savaşları yapacak duruma düştüler. Fakat Rusya, Fransa, İtalya, ve Rusya ortak bir nota vererek Girit'e uluslararası bir komisyon gitmesini, plebisit yapılmasını ve ona göre bir yönetim biçimi saptanmasını isteyince (9/6/1867), İngiltere ve Avusturya'nın uzak durmasından cesaret alan hükümet, bizzat Sadrıâzam Âli Paşayı Girit'e gönderdi (varışı 4/10). Genel af ilân edip vergileri hafifleten bazı tedbirlerden sonra, Lübnan'dakine benzer bir özerk yönetim düzenlemesi yaptı. İhtimal, Avrupalılara kalsaydı onların yapacakları şeyi Âli yaparak, 'namusu kurtarıyordu'. Fakat Âli, isyanı beslemiş olan ana kaynakla hesaplaşmadan sürekli bir çözüm olamıyacağını düşündüğü için, Yunanistan'a bir ültimatom verildi (11/12/1868). Yunanistan tatminkâr bir

cevap vermeyince onlarla ilişkiler kesildi. Yunan kıyıları abluka edildi. Onun üzerine Girit'teki isyan çöktü. Fakat Fransa, son sözün Avrupa'ya bırakılmasını istercesine bir konferans toplanmasını önerdi. Paris'te toplanan konferans Babıâlinin tutumunu onayladı (18/2/1869).

38. *İsmail Paşanın Mısır Valiliği :* Mehmet Ali 1848'e kadar valilik etmişti. Ondan sonra oğlu İbrahim (1848), torunu I. Abbas (1848-54), oğlu Mehmet Sait (1854-63), torunu İsmail (1863-79) valilik yaptılar. Mehmet Sait zamanında (30/11/1854) Ferdinand de Lesseps adındaki Fransıza Süveyş Kanalı imtiyazı verildi (Kanal inşaatı 1859'da başladı), İskenderiye - Kahire demiryolu inşaatı bitti (1857). İsmail Mısır'da başlayan öğrenimini Fransız harbokulu Saint-Cyr'de tamamlamış, tutkulu bir insandı. Mısır'ı her alanda geliştirmeğe çalıştı. Bütün Kızıldeniz'in Afrika kıyılarını, Guardafui burnuna kadar işgal etti, Habeşistan ile zaferle sonuçlanan uzun bir savaşa tutuştu (1875-79). Öte yandan, Osmanlı padişahını ve devlet adamlarını elde ederek, Mısır'ın özerkliğini genişletmeğe uğraştı. Vali olunca, İstanbul'a bağlılık sunmaya geldi. Abdülaziz'e yatını hediye etti, onu Mısır'a çağırdı. Abdülaziz hemen o yıl İsmail'in ziyaretini iade etti. İsmail, İstanbul'un gözüne girmek için her şeyi yapıyordu. Hicaz isyanı (1864-5), Memleketeyn bunalımı (1866), Girit isyanı (1866) için kuvvet göndermekten geri durmadı. Babıâli paşalarına «kapıyoldaşı hediyesi» namı adı altında hediyeler, büyük paralar veriyor, Padişahı da ihmal etmiyordu. Bu sayede Mısır valiliğinin veraset usulünü değiştiren bir fermanla Osmanlı hanedanının bağlı olduğu ekberiyet (senioratus - hanedanın en büyüğü) kuralı yerine babadan oğula geçme (primogenitur) kuralı kabul edildi (28/5/1866). Ayrıca Kızıldeniz kıyısındaki Sevakin ve Musavva kazalarının Mısır'a bağlanması, Mısır ordusunun 18.000'den 30.000'e çıkması kabul ediliyordu. Buna karşılık Mısır'ın yıllık vergisi 80.000 keseden 150.000 keseye (750.000 altın) çıkarılıyordu. İsmail, Girit'e gönderdiği 18.000 kişilik kuvvet karşılığında bu adanın da valiliğini üstlenmek istiyordu. Ne var ki, İngiltere ve Fransa bunu kabul etmiyeceklerini hissettirdikleri için, İsmail başka bir arzusunu tatmin etmeye kalkıştı. Sadaret payeli de olsa, vali ünvanını 'az' bulmakta, kendisine Aziz-i Mısır ünvanını yakıştırmaktaydı. İstanbul bunu sakıncalı buldu, fakat gönlünü hoş tutmak için Farsçada hem hükümdar, hem vezir anlamına gelen «hidiv» ünvanı bulundu (2/6/1866). Bu sırada İsmail İstanbul'daydı, kızı Tevhide Sultan da yanındaydı. Abdülaziz kızı beğendi ve onunla evlenmeğe kalkıştı. Sadrıâzam Fuat Paşa, böyle bir evliliğin türlü sakıncalarını veciz bir biçimde açıkladı. Abdülaziz vazgeçmek zorunda kaldı, fakat hevesinin kursağında kalmış olmasının hıncını, Fuat'ı azlederek çıkardı.

1867'de (8/6) çıkan diğer bir fermanla Mısır, iç idaresi ile ilgili malî, iktisadî hususlarda özel nizamlar, yabancılarla da gümrük işleri, polis, tran-

sit ve posta konularında anlaşmalar yapabilecekti. 19 (veya 17) Kasım 1869'da Süveyş Kanalının açılışı yapıldı. Bu münasebetle başta Fransız İmparatoriçesi Eugenie, Avusturya-Macaristan İmparatoru Franz Joseph olmak üzere Avrupa'dan pek çok davetliler hazır bulundular, Verdi'nin *Aida* operası ilk burada temsil edildi. 10 yılda biten Kanal, 162,5 km. uzunluğundaydı. Çoğu angarya ile olmak üzere, ortalama 60.000 işçi çalıştı. İsmail artık bağımsız bir ülkenin hükümdarı gibi davranmağa başlamıştı. Mısır'ın ne kadar Avrupalılaştığını göstererek, bağımsızlığa layık olduğunu Avrupaya tasdik ettirmek istiyordu. Bu yoldan, Avrupa'nın Doğu Avrupa ülkelerini bağımsızlaştırdığı gibi, Mısır'ı da bağımsızlaştıracağına inanıyor olmalıydı. Amacına yaklaştığını sandığı için artık müstakil bir ülkenin hükümdarı gibi davranıyordu. Sadrıâzam Âli Paşa kendisine yetkilerinin sınırlarını hatırlatınca, İsmail bunu kabul etmekten başka çare göremedi (1869). 1872'de İsmail yeni bir dostluk taarruzuna geçti, İstanbul'a geldi. 28 Eylül 1873 fermanı ile dilediği gibi dış istikraz yapmak, ordusunu istediği gibi arttırmak yetkisini elde etti. Bunun için Abdülaziz'e bir milyon, vekiller arasında paylaştırılmak üzere sadrıâzama 600.000 lira verdi.

Mısır'da ilk dış borçlanmayı Sait Paşa yaptı. İsmail 1864-73 arasında 6 kez borçlandı, 1873'de borçları 68,5 milyon sterline ulaşmıştı. İsmail, Osmanlı hükümetinden farklı olarak, aldığı borçları iktisadi yatırımlara da yöneltiyordu. Bayındırlık işlerine, sulama kanallarına, şeker kamışı tarımına, fabrikalara, eğitime (ilkokul sayısı 185'den 4685'e yükseltildi) yatırım yapıldı. Ama ne var ki orduya, iktisadî olmıyan alanlara da büyük paralar harcandı. Üstelik borçlar pek ağır şartlarla alınıyordu. Fransız-Prusya savaşı sırasında borç para bulamadığı zaman, 5 yıllık vergilerini peşin ödeyenlerin vergilerinin yarısını «müebbeden» affetti. Mısır da artık iflas yoluna girmiş bulunuyordu. 1875 Kasımında İsmail Süveyş hisselerini satmak zorunda kaldı, bunları İngiltere satın aldı. 1876'da borç ödeme sürecini düzenleyecek Düyun-u Umumiye Sandığı kuruldu. Mısır fiilen İngiliz-Fransız yönetimine girdi. İsmail'in, borçlarından, ailesiyle birlikte sorumlu olduğu açıklandı. İsmail meşrutiyet ilân etmek gereğini duydu. İngilizlerle Fransızların denetimi altındaki hükümet, tasarruf için 2500 subayı yarım aylıkla emekli edince, ortalık karıştı. İsmail Düyun-u Umumiyeye ve Avrupalılara meydan okuyunca, onlar da Abdülhamit'e onu azlettirdiler (1879). Babıâli, 1841 fermanındaki ekberiyet usulüne dönerek, hanedanın en yaşlısı (Abdül) Halim Paşayı vali yapmak istediyse de Fransa ve İngiltere bunu kabul etmediler ve tabii onların dediği oldu. Hidivliğe Tevfik Paşa (1879-92) getirildi.

39. *Yeni Osmanlılar Hareketi* : Yeni Osmanlılar hareketi Osmanlı tarihindeki ilk Batılı (Avrupaî) anlamdaki özgürlük hareketidir. Hareketin

ikinci özelliği gazetecilerden oluşması ve mücadelesini basın yoluyla yapmasıdır. Türkiye'de ilk gazete, *Takvim-i Vekayi*, 1831'de kuruldu. Bu gazeteyi hükümet çıkarıyordu. 1840'da William Churchill'in haftalık *Ceride-i Havadis* gazetesi, yine hükümet yardımıyla, çıkmağa başladı. İlk bağımsız gazete, 1860'da Çapanzade Agâh Efendinin çıkarmağa başladığı haftalık *Tercüman-ı Ahval*'dir. Bu gazetenin yazarlarından biri Şinasî idi. 1862'de Şinasî, kendi gazetesi *Tasvir-i Efkâr*'ı kurdu. 1863'de Namık Kemal *Mirat* gazetesini kurdu, sonra da *Tasvir-i Efkâr*'ı devraldı. 1867'de Ali Suavi *Muhbir* gazetesini kurdu. Agâh Efendi Yozgat'ın ünlü âyan sülalesi Çapanoğullarından olmakla beraber, Babıâli Tercüme Odasında memurdu. Şinasî ve Namık Kemal de memurdular. Ali Suavi ise farklı bir adamdı. Bir köylünün oğlu olup bir süre işçilikten sonra medreseden icazet almış, öğretmenlik yapmıştı.

Bu gazeteci-aydınlar, diğer Osmanlılar gibi, Osmanlı Devletinin gitgide düşkünleşmesi karşısında üzüntü duymaktaydılar. Fakat onlar bu üzüntülerini ve tepkilerini —ne denli ölçülü de olsa— gazetelerinde ifade edince, işin rengi değişiyor, iktidarın şimşeklerini davet ediyordu. Gerçi gazetelerin tirajları bugünkü tirajlarla karşılaştırılamayacak kadar düşüktü, gazete okuyabilecek okuryazar sayısı da son derecede azdı ama, mahallelerin bir çeşit özel kulübü niteliğinde olan kahvelerde zaman zaman yüksek sesle gazete okunduğu düşünülürse, gazetelerin yine de etkili olduğu anlaşılır. Hükümet tedbir almakta fazla gecikmedi ve 1864'de Matbuat Nizamnamesi çıkarıldı. Artık basın mensupları için gazete kapama, para ve hapis cezaları gündeme girmiş bulunuyordu. İşte bu gelişme, gazeteci-aydınlar için özgürlüğü somut bir ihtiyaç haline getirdi. 1865 yazında İstanbul'da Belgrad ormanında düzenledikleri bir kır yemeğinde gizli bir örgüt kurma kararı aldılar. Bunlar Necip Paşa torunu Mehmet, Kayazade Reşat, Menapirzade Nuri, Suphi Paşazade Ayetullah, Namık Kemal, *Mirat* sahibi Refik Beylerdi. Görülüyor ki, bunlar, merkeze bağlı icraî yönetenlerin alafranga dalına mensuptur. İlk üçü Meclis-i Vâlânın Tercüme Odasında çalışıyordu. Namık Kemal ve Refik ise gazeteciydiler. Kurdukları örgüte İttifak-i Hamiyyet adını verdikleri uzun zaman ileri sürülmüşse de, K. Bilgegil'in araştırmalarına göre aslında adı Meslek idi. Bunların hürriyetsizlikten şikâyetçi olup Âli Paşanın diktatörlüğüne itiraz ettikleri muhakkak olmakla birlikte, Âli Paşanın yerine kimi istedikleri, meşrutiyeti isteyip istemedikleri hususunda rivayet muhteliftir. Görünüşe göre meşrutiyeti açık seçik istedikleri şüphelidir. Bir ara Mehmet, Âli Paşa yerine amcası Mahmut Nedim Paşanın, diğerleri de Ahmet Vefik Paşanın sadrıâzamlıklarını savunmuşlar. Üye sayısının 245'e çıktığı, aralarında Şirvanîzade Rüştü, Zaptiye Nazırı Mustafa Âsım, Mithat Paşalar gibi önemli kişilerin bulunduğu, Veliahd Murat ile Abdülhamit'in hareketle ilgili oldukları anlaşılıyor.

İşin açık seçik meşrutiyetçi bir renk alması sonradır. 1835'den beri Sırbistan meşrutiyetle yöneltilmekteydi. Kasım 1866'da Mısır Hidivi İsmail Paşa anayasa ilân etti. Yine 1866 güzünde Prens Şarl Romen parlamentosunu açtı. 1867'de Tunuslu Hayrettin Paşa meşrutiyetçi yönde bir ıslahatı anlatan Arapça bir kitap yayımladı, (bu, daha sonra Fransızca ve Türkçeye de çevrildi). Görülüyor ki, adetâ meşrutiyetçi bir ortam oluşmağa başlamıştı. Mart 1867'de Mustafa Fazıl Pasa Abdülaziz'e hitaben yayımladığı açık mektupla sahneye çıktı. M. Fazıl, Hidiv İsmail'in kardeşi ve ağabeyinin ölümünde hidiv olacak kişiydi. 1862'de İstanbul hükümetinde Maarif, 1864'de Maliye Nâzırı, 1865'de Meclis-i Hazain Reisi oldu. 1866'da M. Fazıl Padişaha Fuat Paşanın malî siyasetini eleştiren bir layıha verince, önce azledildi, sonra da sürgün edildi (4/1866). Fazıl'ın bu durumundan istifade etmek isteyen İsmail, ertesi ay Abdülaziz'e veraset usulünü değiştirtince, M. Fazıl'ın hidiv olması imkânı kalmadı. İşte M. Fazıl, gördüğü bu muamelelerin tepkisi içinde, Padişaha açık mektubu kaleme aldı. 1867 Martında Fransızca yayımlanan mektupla Osmanlı dertleri (azalan nüfus, ahlâksızlık, fikrî durgunluk, memur yolsuzlukları, malî bunalımlar, sınaî, tarımsal, ticarî gelişme olmaması) sıralanıyor ve bunların kökünde köhne bir siyaset sistemi bulunduğunu, çarenin de meşrutiyet, yani anayasalı, parlamentolu saltanat olduğu açıklanıyordu. M. Fazıl, daha önce 7 Şubatta Brüksel'de bir gazetede yayımlanan mektubunda da bir Genç Türkiye hareketi olduğunu, kendisinin onun temsilcisi olduğunu açıklamıştı.

Bu gelişmelerin İstanbul'da nasıl çalkantılar yarattığı, Âli Paşa iktidarınca nasıl olumsuz karşılandığı tahmin edilebilir. Hükümet harekete geçerek Namık Kemal'i Erzurum'a, Ziya Beyi (Paşa) de Kıbrıs'a atadı, Âli Suavi'yi de görevsiz Kastamonu'ya sürdü. Bu üçü M. Fazıl tarafından Paris'e çağrıldılar, ve Fransız elçisinin yardımıyla oraya kaçtılar (17/5/1867). İttifak-ı Hamiyet ya da Meslek örgütünün diğer mensupları bir darbe tasarısı hazırladılar. Abdülaziz'in Babıâliye ziyareti sırasında harekete geçilecek, belki Âli öldürülecekti. Ayetullah darbecileri ele verince, tutuklamalar oldu. Mehmet, Nuri ve Reşat kaçabildiler (6/1867). Abdülaziz'in Avrupa'ya resmî ziyareti sırasında Fazıl Padişahın gözüne tekrar girmeyi başarmakla birlikte, dava arkadaşlarını da yalnız bırakmadı. 10 Ağustosta Ziya, N. Kemal, Nuri, Ali Suavi, Mehmet, Rıfat ve Agâh Efendi Paris'te Yeni Osmanlılar Cemiyetini kurdular. Fazıl'ın malî desteği ile Ali Suavi'nin yönetiminde Londra'da *Muhbir'i* çıkarmağa başladılar. Fazıl bu arada memlekete döndü. *Muhbir* bağnaz bir İslamcılık yaptığı için, bir zaman sonra Ali Suavi'nin arkadaşlarıyla ve Fazıl'la arası açıldı. Namık Kemal Ziya ile, Londra'da *Hürriyet* gazetesini çıkarmağa başladı. (29/6/1868). Bu beraberlik bir yıl kadar sürdü, sonunda Ziya ile Namık Kemal de ayrıldılar. Ali Suavi Paris'te *Ulûm*'u, Mehmet Pa-

ris'te *İttihat*'ı, Cenevrede *İnkılâb*'ı yayımladılar. Böylece Yeni Osmanlılar Cemiyeti dağılmış oldu. Namık Kemal, aldığı teminat üzerine, 1870 sonunda İstanbul'a döndü ve 1871'de Âli ölünce, *İbret*'i çıkarmağa başladı. Cemiyetin öbür mensupları da değişik tarihlerde döndüler. Yeni Osmanlılar hareketi doğrudan iktidara yönelik olmaktan çok, bir düşünce ve propaganda hareketi olarak önemlidir. Osmanlı Devletinde meşrutiyet Mustafa Fazıl'ın açık mektubunda da ifade edildiği gibi, pek çok derde deva olarak görülmekteydi. Özellikle Mithat Paşa gibi yüksek bürokratlar bakımından meşrutiyetin çare olması beklenen baş dert, padişahın sorumsuz ısrafı idi. Dikkat edilirse Avrupa tarihinde görülen meşrutiyetçi - demokratik hareketlerin motoru da genellikle hükümdarların keyfî harcamalarına ve keyfî vergilendirmelerine son vermek ihtiyacı olmuştur. Fakat bir Osmanlı meşrutiyetinden başka işlevler de bekleniyordu. Halka siyasal hakların verilmesi, Hıristiyanlara da siyasal hak verilmesi demekti. Hıristiyanlara siyasal hakların tanınması, meclis vasıtasıyla (diledikleri kanunları yaparak) kendi yaşayışlarını düzenleyebilmeleri demekti. Hesapça bu, hem onların Osmanlı camiasından kopma isteklerine son verecek; hem de Avrupa'nın onlar adına müdahale kapısını kapayacaktı. Böylece Osmanlı Devletinin dağılma süreci durdurulmuş olacaktı. Bu zor işin gerçekleşmesi için bir heyecan ve duygu unsurunun da bulunması münasipti, belki de gerekliydi. İşte bu noktada Namık Kemal'in vatan şairliği devreye giriyordu. Namık Kemal, bir insanlar yığını olan Osmanlı halkını uluslaştırmaya, bir ülke, büyük bir gayrımenkul olan Osmanlı topraklarını, burada oturan insanlar için vatanlaştırmaya çalışıyordu. Yani Osmanlı insanları arasında, ve insanlarla topraklar arasında bir manevî çimento koymağa çabalıyor, bir Osmanlı milleti, hattâ bir Osmanlı milliyetçiliği inşa etmeğe çalışıyordu. Bugünden geriye bakınca bu çaba hafifsenmektedir. Şüphesiz ki olaylar, belki beyhude olduğunu göstermiştir. Ama bir Amerikan, bir Sovyet, bir İsviçre, bir Belçika milleti ve milliyetçiliği varsa, bugün o çabayı fazla hafife almak ciddî bir tutum sayılmamak gerekir.

Namık Kemal'in hürriyet şairliği bize meşrutiyetten beklenen üçüncü işlevi göstermektedir (sıralamanın önem sıralaması olmadığını belirteyim). Meşrutiyet, II. Mahmut'un ya da Âli Paşanınki gibi diktatör iktidarlara karşı, başta aydınlar, sonra da diğer halk kesimlerinin özgürlüğünü sağlayacak, keyfî veya zalimce uygulamalara karşı teminat olacaktı. Görülüyor ki, meşrutiyet, 'uyuklayan' Osmanlı halk yığınlarının bir talebi olmamakla birlikte, sırf taklit olsun diye ithal edilmek istenen sunî bir şey değildi.

40. *Abdülaziz Dönemi Islahat ve Yenilikleri* : Abdülaziz dönemi ıslahatı içinde en önemli yeri olan konulardan biri idarî ıslahattı. Bu ısla-

hat merkeziyetçiliği hafifleterek yerel halka —uygulamada âyan sınıfına, eşrafa— idarede sınırlı, kurumlaşmış bir söz hakkı vermekteydi. Ancak âyanın yararlanabileceği bir gelişme olmakla birlikte, yine de demokrasi yönünde atılmış çok önemli bir adımdı bu. Gerçi nicedir âyanın taşrada fiilî bir ağırlığı vardı. Fakat bu ağırlığın hukukîleşmesi, kurumlaşması, başka bir deyişle meşruiyet kazanması, ömrü yok mesabesinde kalmış olan Sened-i İttifaktan beri Osmanlı mutlakiyetine ilk resmî sınırlamanın getirilmesi demekti. Gerçi bu ıslahat Avrupa'nın zoru ile geldi, ama bunun Osmanlı toplumuna getirdiği demokratikleşme de görmezlikten gelinemez. Daha önce gördüğümüz gibi, mahallî meclisler Tanzimatla birlikte başlamış, bir ölçüde önemsizleşmekle birlikte, 1858 talimatı ile yeniden canlanır gibi olmuşken, 1864 Vilayet Nizamnamesiyle birlikte bugüne kadar kesintisiz süren değişmez ve önemli bir kurum halinde devam etmiştir. Gerçi Tanzimattan önce de kadıların başkanlığında eşraf ve âyanın oluşturduğu vergi tarh ve tahsili işiyle uğraşan mahallî divanlar vardı. Ama bunların kurumlaşma düzeyleri herhalde zayıftı. Ayrıca, yerel meclislerin 19. yüzyılda Batıdan gelen ve gazeteler vasıtasıyla yayılan bir yurttaşlık ve bayındırlık (hizmet) bilinci ve ruhu sayesinde çağdaş bir işlev kazandıklarını da unutmamalı.

Islahat Fermanı ve Paris antlaşmasıyla Osmanlı Devleti üstündeki ortak gözetim hakkını pekiştirmiş olan düvel-i muazzama, 1859'da Rumeli eyaletlerinin uluslararası bir komisyon tarafından teftişini istemeye kalkıştılar. 1864 Vilayet Nizamnamesinin motoru bu ve buna benzer girişimlerdi. Nizamnameye göre vilayetler, liva veya sancaklar, kazalar (ilçeler), karyeler (köyler) olacak, bu birimlerin başında da vali, mutasarrıf, kaymakam, muhtarlar bulunacaktı. Ayrıca, köy toplulukları olarak nahiyelerden de söz edilmekteydi. Vilayetlerin, livaların, kazaların idare meclisleri olup, vilayet idare meclisi vali başkanlığında, ileri gelen memurlar ile halk arasından seçilen iki Müslüman, iki Müslüman olmayan üyeden oluşuyordu. Diğer idare meclislerinde de böyle seçilmiş üyeler bulunuyordu. Ayrıca, vilayetlerde meclis-i umumî-i vilayetler (bugünkü il genel meclisleri gibi) bulunacak, bunlar her sancağın göndereceği, ikişer Müslüman, ikişer Müslüman olmayan temsilciden oluşacak, her yıl en çok 40 gün toplanıp çeşitli konularda dileklerde bulunabilecekti. Köylerde de ihtiyar meclisleri bulunuyordu. 1859'da mülkî idareye bilgili adamlar yetiştirmek için Mekteb-i Mülkiye (sonradan Siyasal Bilgiler Fakültesine dönüşmüştür) kuruldu.

Nizamnamenin ilk uygulaması Slistre, Vidin, Niş eyaletlerinin birleştirilmesiyle kurulan Tuna vilayetinde yapıldı. Valiliğe de 1861'den beri Niş'te başarılı bir valilik yapmış olan Mithat Paşa getirildi. 1864-68 arasında Mithat Paşa, Nizamnamenin sağladığı imkânlardan da yararlanarak, harikalar yarattı. Mithat Paşa, kalkınmacı bir idare âmiri olarak, dâhî

mertebesindeydi. Paşa, zaptiyeyi düzene sokarak asayişi sağladı, yol ve şoseler yaptırdı (3000 km. yol, pek çok köprü), Tuna'da gemi işletmesi kurdu, köylüyü faizcilerin elinden kurtaracak ve Ziraat Bankasının nüvesi olan Memleket ve Menafi Sandıkları örgütünü yaydı (ilk Sandığı Niş valisi iken 1863'de kurmuştu), araba ve fayton fabrikası kurup karayollarında araba nakliyatının gelişmesine çalıştı, Müslüman ve Hıristiyan kimsesiz çocuklar için Rusçuk ve Sofya'da (ilk kez 1860'da Niş'te) Islahhane adında sanat okullarını açtı, *Tuna* adında vilâyet gazetesini kurdu. Sonuç olarak 2 yılda vilayetin geliri 26.000 keseden 300.000 keseye fırladı (1 kese = 500 krş. ya da 5 altın lira idi).

Eğitim alanında da bazı ilerlemeler göze çarpıyor. 1858'de 43 olan rüştiye sayısı 1867'de 108'di, öğrenci sayısı da 3371'den 7830'a çıkmıştı. 1869'da çıkarılan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi öğretim düzeylerini şöyle saptamıştı: sıbyan (bugünkü ilkokulların ilk yılları düzeyinde?), rüştiye (ilkokulun sonraki yılları), idadî (ortaokul), sultanî (lise), darülfünun (üniversite). Her vilayet merkezinde açılması düşünülen sultanîler açılamadığı için, idadiler yüksek öğrenim öncesi düzey kabul edilmiştir. 1868' de Fransızların ısrarı ile Fransızca öğretim yapan Galatasaray Sultanîsi (lisesi) açılmıştır. 1872 yılında diğer bir lise, Darüşşafaka Lisesi, Müslüman yetimleri için öğretime başladı. Aynı yıl İstanbul'da idadilerin açılmağa başladığını, 1874'de 4 tane olduklarını görüyoruz. 1875'de ilk askerî rüştiyeler açılmıştır. 1870'de Darülfünun (Üniversite) açıldı, fakat Cemalettin Efganî'nin bir derste, aslında söylemediği, «peygamberlik bir sanattır» sözünü yobaz medreseciler parmaklarına dolayınca, ertesi yıl kapatırıldı. 1870'de kız okullarına öğretmen yetiştirecek olan bir darülmuallimat kuruldu.

Toprak hukukunda önemli gelişmeler 1867'de oldu. Veraset ve mülkiyet hakkını pekiştirerek tarımı geliştirmek amacıyla mülk arazide vesaret hakkı birinciden yedinci derece akrabalığa kadar masrafsız (tapu harcı ödenmeden) tanındı. Aynı şekilde, gayri sahih vakıflarda da veraset hakkı kabul edildi. Yine aynı yıl, Islahat Fermanında vaad edilmiş bir hak, yabancılara Hicaz dışındaki kent ve köylerde gayrimenkul edinme hakkı tanındı. Aradaki zaman farkından, Babıâlinin konuyu 11 yıl süreyle sürüncemede tuttuğu anlaşılıyor. Babıâli, genellikle kesin bir olumsuz cevap verme gücü olmadığı için, işleri savsaklamak, sürüncemede bırakma usulünü bir sanat haline getirmişti. Şu da var ki, bu hakkı tanınırken, yabancıların Osmanlı mevzuatının geçerliğini ve Osmanlı mahkemelerinin yetkisini kabul etmeleri şart koşulmuştu.

Burada, Tanzimat sonrası ortaya çıkan bazı kurulları da gözden geçirelim. 1838'de kurulan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye Tanzimatta da yüksek mahkeme ve mevzuat hazırlayıcısı işlevini sürdürdü. Bu kurulun fazla yüklü hale gelmesi ve asıl, M. Reşit Paşanın görüşlerini yansıtır ol-

ması üzerine, Âli Paşa 1854'de mevzuat hazırlayıcı rakip bir kurul olarak Meclis-i Âli-i Tanzimatı kurdurdu. 1861'de bu iki kurul Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye adı altında birleştirildi. Bu kurulun Kavanin ve Nizamat, Mülkiye ve Maliye, Muhakemat adlı daireleri vardı. 1867'de Avrupa'nın ve Yeni Osmanlıların baskısı, Abdülaziz'in Avrupa seyahati sonunda oluşan Batılaşma akımı neticesi olarak yeni bir düzenlemeye gidildi. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye iki kısma ayrıldı. Biri Şûrâ-yı Devlet (Danıştay) oldu, başkanlığına Mithat Paşa getirildi. Şûrâ-yı Devlet üyeleri valilerin, belediyelerin gösterdiği adaylar arasından atanıyor, böylece sanki temsilî bir nitelik kazanıyordu. (Danişmend «bir nevi Millet Meclisi sayılır» diyor.) Şûrâ, mevzuat hazırlama yanında idarî yargı konusuna da girecekti. Meclisin ikinci kısmı Divan-ı Ahkâm-ı Adliye adını aldı ve temyiz mahkemesi işlevlerini üstlendi, başına Ahmet Cevdet Paşa getirildi.

1869'da Ahmet Cevdet şeriat ve ticaret mahkemelerinin konuları dışında kalan (şeriat mahkemeleri aile ve miras gibi dinî hukukun düzenlediği konulara bakmaktaydı) hukuk ve ceza davalarına bakacak nizamiye mahkemeleri sistemini kurdu. Sistemin basamakları şunlardı: nahiyelerde sulh mahkemesi olarak ihtiyar meclisleri, kaza, sancak ve vilayetlerde kadı başkanlığında halktan seçilen, Müslüman ve Müslüman olmayan üyelerden oluşan, meclis adındaki mahkemeler. 1875'de mevcut 120 ticaret mahkemesi Ticaret Nezaretinden alınıp Adliye Nezaretine bağlandı.

Belediyecilik alanında da bazı gelişmeler göze çarpıyor: 1855'de İstanbul'da Şehremaneti (Şehir Eminliği), 1857'de sırf Beyoğlu'nu içine alan 6. Daire-i Belediye kuruldu. İlk kez 1868 Dersaadet İdare-i Belediye nizamnamesi ile Belediye Meclislerinin seçimle oluşturulması ilkesi kabul edildi. Belediye reisleri daha önce olduğu gibi atamayla belirlenecekti.

41. *Âli Paşanın Ölümü :* 7 Eylül 1871 günü Sadrıâzam ve Hariciye Nazırı Âli Paşa öldü. İki yıl önce de Fuat Paşa ölmüştü. Birçoklarınca Âlinin ölümü bir dönüm noktası sayılır. Danişmend diyor ki, «Koca-Reşid Paşa 58, Âli Paşa 57 ve Fuat Paşa da 54 yaşında ölmüştür; herhalde bu büyük adamların yirmişer sene fazla yaşamamış olmaları Osmanlı İmparatorluğu için tarihî mukadderâtının en fecii demektir : Çünkü bir daha o ayarda adam yetiştiremiyen devlet artık hep orta adamlarla mânevî cüceler elinde kalmıştır». Aslında Âli'nin ölümü çok anlam yüklü bir olaydır, zira Fransa'nın Avrupa siyasetinde ikinci plana düşmesinden hemen sonra gelmiştir. 1870'de Fransa ile Kuzey Alman konfederasyonu arasında savaş patlak verdi. Neticede Fransa yenildi, Prusya'ya Alsace-Lorraine'i vermek zorunda kaldığı gibi bu ortamda Alman birliği tamamlandı, güçlü bir Almanya ortaya çıktı.

Savaştan önce İngiltere ve Fransa Avrupa siyasetine egemen durumdaydılar, Rusya Kırım savaşının ezikliği içindeydi. Savaştan sonra Fransa ikinci plana düştü, siyasette çok zaman görülen tahtaravalli kuralının etkisi sonucunda Rusya yeniden ön plana çıktı. Artık ön planda İngiltere, Rusya, Almanya vardı. Böylece Âli Paşa ve çevresinin Fransız siyaseti gütmesi anlamsız hale gelmişti. Garip bir rastlantı ile bu sırada Âli de öldü. Ölmeden önce, Rusya'nın savaş sonucundan yararlanarak Karadeniz tarafsızlığını tanımadığını ilân etmesine ve Londra konferansının bunu onaylamasına (13/3/1871) tanık oldu. Tanzimat öncesinden Kırım Savaşına kadar İngiliz siyaseti egemendi, fakat zaman zaman Fransız siyaseti ile çekişiyordu. Kırım savaşından sonra 1871'e kadar Fransız siyaseti egemendi, ve İngiliz siyaseti ile çekişiyordu. 1871'de Fransız siyasetinin savunucuları kalmadı. Artık İngiliz siyasetinin savunucuları (Mithat, Hüseyin Avni, Mütercim Rüştü Paşalar, Hayrullah Ef.) ve Rus siyasetinin savunucuları, aynı zamanda Abdülazizciler (Mahmut Nedim, Sakızlı Esat Paşalar, Hasan Fehmi Ef.) çekişiyorlardı. Belki Rus Çarlığının usullerinden de esinlenen Mahmut Nedim, Abdülaziz'in bir dediğini iki etmiyor, her çeşit dalkavukluğu yapıyordu. Yani, tabir caizse, 1871-76 arasında 'Rus üslubu' egemendi. Bu cümleden olmak üzere, Tanzimatın son vermiş olduğu muhakemesiz sürgün usulüne geri gidildi, Âli Paşanın adamları dört bir yana dağıtıldılar. (Ama bu münasebetle Ali Suavi'nin Kastamonu'ya sürülmüş olduğu —belki istisna da olsa— hatırlanabilir.) Ayrıca taşranın büyük bir baş belası olan idarecilerin sık sık yer değiştirmesi olayı büsbütün hızlandırıldı. Sık sık atama yapmak, başta Saray olmak üzere, sadrıâzamın, nazırların, yüksek memurların v.s. hediye, rüşvet alması için fırsattı. (Rivayete göre sonradan M. Nedim bir vesileyle «bana bir murassa' nişan verildi amma bu nişan bana tamam yüz elli bin liraya mal oldu idi. Çünkü Valide Sultana hediyyeten mücevherli bir dondurma kutusu takdim etmişdim» demiş. Anlaşılan bu, tipik bir olaydı.) Valilerin senesi dolmadan değişmesi sıkça görülen bir keyfiyetti. Fakat Mahmut Nedim bunu büsbütün bir karikatüre çevirdi. 11 aylık ilk sadareti sırasında üst seviyede yaptığı değişikler şöyleydi: 5 serasker, 4 bahriye, 4 adliye, 5 maliye nâzırı, 6 Tophane müşiri, 5 sadaret müsteşarı, 6 serasker müsteşarı azil ve nasbetti.

42. *Osmanlı Devletinin Büyük Bunalımı :* Osmanlı Devletinin 19. yüzyıldaki ilk büyük bunalımı Yunan ihtilali —Mısır meselesi ise, ikincisi de 1875-78 bunalımıdır. Bunalımın ilk olayı 5/6/1875'de patlak veren Hersek isyanıdır. Hersek'in Hıristiyan köylüleri (toprak ağaları Müslümandı), iltizam yolsuzluğundan, ağnam vergisinin ve askerî bedelin ağırlığından, jandarma zulmünden şikâyet ediyorlardı. İsyancılar gerek Avusturya'dan, gerekse Rusya'dan yüz ve teşvik buluyorlardı. Babıâli de her zamanki be-

ceriksizliği göstermekteydi. Neticede Hersek isyanı bir Müslüman-Hıristiyan çatışması niteliğine büründü ve Avrupa'nın müdahalesine yol açtı. Avusturya başbakanı Andraşi, büyük devletlerin benimsediği, özerklik yönüne giden bir ıslahat planı hazırladı (30/12/1876). Babıâli bu planı esas itibariyle kabul ettiyse de, bu sefer âsiler kabul etmediler.

Bu sırada Babıâli malî iflasını ilân etmek zorunda kalmıştı. Zaten iktisadî bir alanda kullanılmayan borçların ülkeyi iflasa götürmesi kaçınılmazdı. Saraya devlet gelirlerinin 1/14'ü tahsis edilirken, Sarayın gerçekte 1/7'sinden fazlasını harcadığı söyleniyordu. Üstelik, 1873 ve 1874 yılları büyük felaket yılları olmuştu. İki yıl üst üste kıtlık ve arada olağanüstü şiddetli bir kış, insanları kırıp geçirmişti. Birçok yerde sağ kalan köylüler hicret etmişti. Bu durum zaten eli kulağında bekleyen malî iflası hızlandırdı. Bu sırada Mahmut Nedim ikinci sadaret görevini yapmaktaydı. 6/10/1875'de ilân edilen Tenzil-i Faiz Kararı ile hükümet, 5 yıl süreyle faiz borçlarının ancak yarısını ödeyeceğini, ödemeyeceği faizlere karşılık %5 faizli tahviller vereceğini açıkladı. (Daha sonra, Nisan 1876' da, ödemeler 20/12/1876 tarihine kadar tamamen durdurulacaktı.) Böylece Osmanlı Devleti iktisadî ve askerî iflastan sonra bir de malî iflası yaşamış oluyor, daha da bağımlı hale geliyordu. Bu karar muazzam bir tepki doğurdu, zira Osmanlı borç tahvilleri, birçoğu İngiltere ve Fransa' da olan tasarruf sahiplerinin elindeydi, ki bunların arasında büyük malî kuruluşlar da vardı. Kararla birlikte, Osmanlı tahvillerinden elde ettikleri gelir %50 azalmış oldu. O zamana kadar «adam olmak için gayret ediyor» gibisinden sempati ile görülen Osmanlı Devleti artık barbarlığın somut biçimi olarak değerlendirilmeğe başlandı. Tenzil-i faiz kararının M. Nedim zamanında açıklanmış olması, onu Tanzimatın kötü adamı ilân etmeye yetti. Oysa onun ilk sadareti (1871-2) 11 ay kadar, ikincisi (1875-6) 8,5 ay kadar sürmüştür. Herhalde 1875 yıkımının bütün veya en büyük sorumluluğunu ona yıkmak haksızlık olur. Yukarıda da işaret edildiği üzere, birinci derecede sorumlular Abdülmecit ve Abdülaziz, ikinci derece sorumlular, toplu olarak Tanzimat devlet adamları sayılmak gerekir.

Derken Bulgarlar da isyan ettiler (2/5/1876). Onlar zaten 1841, 1849, 1867'de ayaklanmışlardı. İsyanlarında yolsuzluklara, Müslüman toprak ağalarına (ve daha sonra Tatar ve Çerkes göçmenlerine) karşı tepkinin, Rus teşvikinin payı olduğu söylenebilir. Ayrıca, zaman geçtikçe, bağımsızlık arzuları da ağırlık kazanmağa başlamıştır. Bulgarlar Rum Ortodoks Kilisesine bağlı olmaktan, âyinlerin Rumca, papazların Rum olmasından şikâyetçi idiler. 1870'de (11/3) Bulgar Eksarhlığının kurulmasıyla Bulgarlar din alanında bağımsız olmuşlardı. İsyan, dağlardaki 55 köye münhasır kaldığı halde, Müslümanlar öldürüldüğü, Osmanlı yönetimi de asayiş sağlamakta zorluk çektiği ve geç kaldığı için, Müslümanlar kendilerini

korumak ve isyancıları 'tedip' etmek üzere, başıbozuk tabir edilen kuvvetlere başvurmak zorunda kaldılar. Sonuç, Bulgarların başlatmış olduğu ve 39 gün süren karşılıklı katliamlar oldu. Danişmend 1000 Müslümanın, 4500 Bulgarın öldüğünü yazıyor. Shaw 4000 Bulgar diyor ve Müslüman ölü sayısının bunun da üstünde olduğunu tahmin ediyor. Amerikan misyonerleri olayı tek taraflı olarak yansıttılar, Bulgar ölü sayısını da abarttılar. Tenzil-i faiz kararı dolayısıyla Osmanlı aleyhtarı kesilmiş olan Avrupa basını, meseleyi büsbütün büyüttü. Liberal partinin önderi Gladstone bu konuda iktidar partisi ve başkanı Disraeli aleyhinde bir kampanya açtı. Türk vahşeti konusunu işliyor, hükümetin nasıl böyle bir devlete destek olduğunu soruyordu. Tenzil-i faiz kararı ve Gladstone'un kampanyası, İngiliz hükümetinin 1838'den beri süregelen Osmanlı koruyuculuğu rolünü yapmasını önlemiş ve Osmanlı Devletini Rusya'nın lokması haline getirmiştir. Bu ortamda Selanik olayı (6/5/1876) da işe tuz biber ekti. Müslüman olmak için Selanik'e gelen bir Bulgar kızı, Yunan asıllı ABD konsolosu tarafından konsoloshaneye kaçırılınca, halk büyük tepki göstermiş, toplantılar yapmıştır. Halkla görüşmek ve onları teskin etmek isteyen Fransız ve Alman konsoloslarını halk öldürünce, büyük devletler Selanik'e donanma göndermişlerdir. Babıâli ancak valiyi azledip, 6 kişiyi «derhal» idam etmek suretiyle askerî işgali önleyebilmiştir.

43. *Abdülaziz'in Tahttan İndirilmesi :* Mahmut Nedim iyice yıpranmış durumdaydı. 9 Mayıs'ta hükümet basına sansür koydu. *Basiret* gazetesi 3 boş sayfa ve bir sayfa ilân olarak çıktı. Ertesi gün İstanbul'da medrese öğrencileri hükümet aleyhtarı heyecanlı sokak gösterileri, toplantılar yapmağa başladılar. Veliahd Murat'ın, sarrafı Hıristaki'den aldığı paraları Mithat vasıtasıyla öğrencilere dağıttırdığı iddiası varsa da, hükümetin çok yıpranmış olduğu da muhakkaktı. Mahmut Nedim azledildi (11/5), Mütercim Rüştü Paşa sadrıâzam oldu (12/5). Hayrullah Efendi, Mithat ve Hüseyin Avni de hükümete girdiler. Bunlar, Osmanlı Devletinin girmiş olduğu büyük bunalımdan, özellikle malî iflastan, Abdülaziz'i sorumlu tutuyorlardı. Abdülaziz başta oldukça işler düzelemezdi. Kaldı ki, Padişah onları hükümete kerhen getirdiğini, ilk fırsatta başından atacağını belli etmişti. İşte bu nedenlerle bu grup Abdülaziz'i tahtan indirme kararını aldı. 30 Mayıs 1876 sabahı, saat 3'de, Dolmabahçe Sarayı karadan Askerî Mektepler Nazırı Süleyman Paşa kumandasındaki birlikler ve Harbiye öğrencileri tarafından sarıldı. Donanma da denizden sardı. Abdülaziz tahttan indirilerek, önce Topkapı Sarayına, daha sonra da Boğaziçinde, Ortaköy'de bulunan Feriye Sarayına nakledildi.

V. Murat ve II. Abdülhamit'in Padişahlıkları (1876) :

V. Murat, Abdülmecit ile Şevk-efza Kadınefendinin oğluydu. 1840 yılında doğdu. Saray kültürü ölçüt alınırsa, kültürlü olduğu, Batı kültüründen de nasibini aldığı söylenir. Batıya yakınlığı, davranışlarında yer yer görülüyor. İçkiye düşkündü. Amcası Abdülaziz'le gittiği Avrupa'da fazla yadırganmadığı gibi, İngiltere'de mason da olmuştu. Müsrifliği yönünden babası ve amcasına, sefahati yönünden babasına çekmişti. Akıl hastalığına yol açan eğilimlerin içki yüzünden kamçılandığı, amcasının tahttan indirilip, kendisinin taht'a çıkması olayı dolayısıyla yaşadığı heyecanın da böyle bir etki yaptığı söylenir. Sultan Murat'ın tahta çıkması çok bunalımlı bir döneme rastladığı için, belki de her zamankinden fazla ümitler, hattâ coşkular uyandırdı. İstanbul'da coşkulu bir İngilizcilik, hürriyetçilik ve kısmen de meşrutiyetçilik havası esmekteydi. Murat'ın cülusu üzerine çıkarılan hatt-ı hümayun, Padişahın Allahın takdiri ve bütün uyrukların arzusu ile tahta geldiğini belirterek, âdeta demokratik bir yönelişi müjdelemekteydi. Büyük devletlerin, İngiltere'nin muhalefetine rağmen Berlin muhtırası ile tasarladıkları geniş kapsamlı müdahaleden (muhtırayı 30 Mayısta tebliğ edeceklerdi) taht değişikliği üzerine vazgeçmeleri, dış bunalımın da atlatılabileceğine işaret gibiydi sanki. Oysa bu iyimser görünüş devam etmedi. Bir kere, Abdülaziz'i deviren 4 devlet adamı bundan sonra ne yapılması gerektiği konusunda birleşmiş değillerdi. Mithat Paşa meşrutiyet düzenine taraftarken, diğerleri bunun en azından mevsimsiz olacağını düşünüyorlardı. Murat'ın bu yönde bir arzusu olmadığı anlaşılıyordu. Özellikle orduya egemen olan Hüseyin Avni'nin muhalefeti meşrutiyetin uzunca bir süre gelmesine engel gibi görünüyordu. Oysa, birtakım dramatik gelişmeler meşrutiyetin önündeki engelleri bir bir yıkacaktı. Ama 4'lü komiteyi birleştiren ciheti de vurgulamak gerekir. Bunlar, sanırım, Abdülmecit ve Abdülaziz malî iflasın mimarları oldukları için, Sarayı bundan böyle tamamen iktidarsızlaştırmak hususunda kararlıydılar. Meşrutiyet ister olsun, ister olmasın, iktidar Babıâlide, padişah da törensel bir şahsiyet, bir bakıma bir kukla olacaktı. Nitekim Murat'a kukla muamelesi yapılmış, sarayının personelini oluşturmasına dahi izin verilmemiş, yaptığı bazı yaver ve bir mabeyin 2. kâtip ataması iptal edilmişti. Kimbilir ne hayallerle tahta gelen Murat için bunun yarattığı hayal kırıklığı tasavvur olunabilir. Belki de çıldırmasında dahi ana etken buydu.

Olaylar, Murat'ın aklî dengesini büsbütün bozacak yönde gelişti. 4 Haziran günü Abdülaziz sakalını düzeltmek için bir makas isteyip, annesini odasından çıkartarak, kapıyı sürgüledikten bir süre sonra, kol damarları kesilmiş durumda bulundu ve biraz sonra da öldü. 19 kişilik bir doktor heyeti —ki aralarında İngiltere, Avusturya— Macaristan, Fransa

elçiliklerinin doktorları da vardı— olayın intihar olduğu hakkında bir rapor düzenledi. Daha sonra, 1881'de Abdülhamit, Abdülaziz'in ölümünün cinayet sonucu olduğu iddiasını ortaya atarak, Mithat Paşayı cinayeti düzenleyenlerden biri olarak mahkûm ettirmiştir. İddiaya göre, başta Hüseyin Avni, Abdülaziz'i tahttan indirenler, onun ölümünü planlamışlar, hizmetkâr kisvesi altında Feriye Sarayına sokulan Sultan Murat'ın 3 adamı, Abdülaziz'in odasına girip zorla kol damarlarını kesmişlerdir. Oysa Abdülaziz'in odası 3. kattaydı, kapısını da harem mensupları beklemekteydi. O günden beri Abdülaziz'in öldürüldüğü veya intihar ettiği meselesi Türk tarihinin 'muammalarından' sayılmıştır. M. K. İnal ve Abdurrahman Şeref şu ya da bu yönde karar verememişlerdir. E. Z. Karal da (1956) iki görüşü destekleyen delilleri sıralamakla birlikte, hüküm vermekten kaçınmaktadır. Öte yandan Danişmend (1961) ve Y. Öztuna (1967) olaya kesinlikle cinayet gözüyle bakmaktadırlar. Sanıyorum olaya cinayet damgasını vurmak, Abdülhamitçileri, mutlakiyetçileri, meşrutiyeti (ve Mithat Paşa gibi meşrutiyetçileri) bir felaket olarak görenleri (dolayısıyla hanedancıları?) ayırdeden bir çeşit itikat haline gelmiştir. Oysa Abdülaziz, ister intihar etmiş olsun, ister öldürülmüş olsun, Osmanlı hanedan ve saltanatının çağdaş dünyada devam edebilmesi, çağa, yani meşrutiyete (demokrasiye) ayak uydurmasına bağlıydı. O bakımdan çağdaş saltanatçıların Mithat Paşanın ve meşrutiyetin başarısızlığına teessüf etmeleri ve mutlakiyeti ihya ettiği için Abdülhamit'i eleştirmeleri belki daha doğru bir yaklaşım sayılmalıdır. Konuyu enine boyuna araştıran Uzunçarşılı (1967), olayın intihar olduğu sonucuna ulaşmıştır ki, bence de doğrusu bu olmak gerekir.

Dramatik olaylar devam ediyordu. 15 Haziran gecesi Çerkes Hasan olayı vukubuldu. Çerkes Hasan Abdülaziz'in 4. karısı Neşerek Kadınefendinin kardeşi, kolağası rütbesinde bir subaydı. Abdülaziz'in oğlu Yusuf İzzettin'in yaveriydi. Abdülaziz'in tahttan indirilmesi, ölümü, nihayet hastalıklı kızkardeşi Neşerek Feriye Sarayına kayıkla götürülürken bir subayın üstündeki şalı zorla alması, ardından onun da ölümü, Hasan'ın büyük teessüre kapılmasına sebep olmuştu. Hüseyin Avni'den öç almak üzere o gece kabinenin toplandığı Mithat Paşanın Beyazıt'daki konağını bastı. Üstünde 4-5 tabanca, bir kama varmış. Toplantı yerine girip başta Hüseyin Avni, 5 kişiyi öldürüp, kimilerini yaraladı. Kendisini yakaladılar. Divan-ı harbin hükmüyle idam olundu (17/6). Bu olay meşrutiyetin başlıca engelini ortadan kaldırmış oldu, askerî diktatör Hüseyin Avni öldü. Murat ise iyiden iyiye çıldırdı. Murat'ın deliliği gizlenemez bir hal aldı. Kendini havuza atmak, ata ters binmek gibi davranışları dahi oldu. Yapılan tedaviler sonuç vermeyince, Murat 93 gün padişahlıktan sonra tahttan indirildi (31/8). 33 yıla yaklaşan bir süre tahtta kalan Abdülhamit, Murat'ın küçük kardeşi idi. Babası Abdülmecit, annesi Tir-i Müjgân Ka-

dınefendiydi (doğumu 21/9/1842). 11 yaşındayken annesi öldüğünden, Piristû Kadınefendi ona analık etmiştir. Seleflerinin tersine ne sefih, ne müsrifti. Tahsili, özel bazı hocalardan aldığı dil ve tarih derslerinden ibaret olmakla birlikte, zeki bir insandı. Büyük kusuru, tahttan indirileceği kuşkusu üzerinde odaklaşan aşırı kuruntusuydu. Bu yüzden yönetimin en ince teferruatı ile meşgul oldu. Ülkede geniş bir hafiye örgütü kurduğu gibi, herkesin ihbarcılık (jurnalcılık) yapmasını teşvik etti. Jurnaller saçma sapan, hayal mahsulü de olsa, istihbaratın arkası kesilir korkusuyla uydurma jurnallere hiç bir tepki göstermedi. Aşağıda yeri geldikçe anlatılacağı üzere, Abdülhamit'in bu hastalıklı şüpheciliği bütün yönetime yansıyıp yayılacak, özellikle aydınlar için hayatı bir kâbusa çevirecekti.

Murat'ın deliliği sürüp de Veliaht Abdülhamit'in padişahlığı gündeme gelince, Abdülhamit kolları sıvadı. Hüseyin Avni'nin ölümü ile, Mithat Paşanın temsil ettiği ve İngiliz elçisi Elliot'un teşvik ettiği muşrutiyetçi akımlar ön plana gelmişti. Öte yandan, Yeni Osmanlıların ve onlara yakın çevrelerin çabalariyle meşrutiyetçi bir kamuoyu oluşturulmuş bulunuyordu. Abdülhamit'in bir adamı Elliot'u ziyaret ederek, efendisinin, tahta çıktığı takdirde hürriyet esaslarına öncelik vereceği hususunda teminat verdi (26/8/1876). Daha sonra Mithat Abdülhamit'le bir görüşme yaptı (29/8). Abdülhamit, anayasa ilân edilmesi için çalışacağı vaadinde bulundu. Böylece Abdülhamit tahta getirildi (31/8).

Bu sırada dış bunalımın boyutları büyümekteydi. Hersek ve Bulgar isyanlarından sonra, Osmanlı egemenliği altında emaretler olan Sırbistan ve Karadağ, Rus ve Avusturya teşvikiyle ittifak kurup (26/5/1876) Babıâliye ültimatom verdiler (22/6). Sırp ordusunun başına bir Rus generali olan Çernayev getirildi. Rus ile Avusturya, Reichstadt anlaşmasına göre (8/7/1876) savaşın çeşitli ihtimallerine göre bazı çözümler öngörüyorlardı. Osmanlılar galip gelirse, kuruludüzenin (statükonun) değişmesine izin verilmeyecekti. Osmanlılar yenilirse, Balkanlarda ve Doğu Anadoluda bir paylaşmaya gidilecekti. Osmanlı Devletinin Balkanlardan tamamen çıkarılması ihtimali de öngörülmüştü. Ne var ki, Aleksinaç zaferi (29/10/1876) ile Belgrad yolu açılınca, Rusya müdahale etti ve 48 saat içinde Sırbistan ve Karadağ ile kayıtsız, şartsız mütareke yapılmasını istedi. İngiltere'de Osmanlıdan yana bir hava olmadığı için Babıâli çaresiz Rus isteklerine boyun eğip mütareke yaptı. Fakat Rusya'nın Bosna-Hersek'te özerklik, Bulgaristan'da ıslahat talepleri vardı. İngiltere, Osmanlı aleyhtarı kamuoyuna karşılık, kuvvet dengesi açısından Rusların tek başına işleri çözme isteğine karşı tepki göstermekteydi. Bu yüzden bu ülke, Balkan sorunlarının uluslararası bir konferansta görüşülmesini önerdi (5/11/1876). Bu sırada Rusya da kısmî seferberlik yapacağını duyurmaktaydı. Osmanlı

hükümeti, Sırbistan karşısında elde etmiş olduğu başarıya rağmen, ufkunun kapkara bulutlarla kapanmakta olduğunu hissetti.

I. Meşrutiyet Devri (1876 - 1880)

Abdülhamit'in I. Meşrutiyet devrine son verip uzun yıllar boyu ülkeyi koyu bir polis rejimiyle yönetmiş olması, ayrıca bu polis rejimine karşı örgütlü ve etkili bir tepkinin hayli gecikmiş olması (İttihat ve Terakki Cemiyeti ancak 1889'da kuruldu, etkili bir muhalefete başlaması ise 1895'dir.) 1876'da meşrutiyet düzeni için basının bir kamuoyu oluşturmuş olduğunu, fakat 1908'deki gibi zorlayıcı bir toplumsal tabanın henüz mevcut olmadığını gösterir. Bu bakımdan denebilir ki, Abdülhamit'in İngiliz elçisine ve Mithat Paşaya vermiş olduğu teminata rağmen, yüzyılların geleneklerini yaşatan Osmanlı sarayının etkisinde kalarak sözünden dönmesi zor olmazdı. Belki de cülûs hatt-ı hümayununda, yasaların aynen uygulanmasını sağlayacak, devletin bütçesini hazırlayıp harcamalara nezaret edecek bir Meclis-i Umumîden söz edilmesi, fakat meşrutiyet ve anayasadan söz edilmemesi, kaçmak için aralık bırakılmış bir kapı niteliğindeydi (10/9). (Mithat, bu hatt-ı hümayuna, meşveret usulünün kabulü; saray mensuplarının ve masraflarının azaltılması; memur teminatı; başıbozuk asker teşkilatının, saray ve ülkede köleliğin kaldırılması esaslarının dahil edilmesini istemişti.) Ne var ki, dış bunalımın olanca ağırlığını hissettirmesi meşrutiyetçi yolda devam edilmesini zorunlu kılmaktaydı. Hesap şuydu : Hersek ve Bulgaristan'da ıslahat taleplerine karşılık, meşrutiyet sayesinde siyasal haklarına kavuşan Hıristiyanların kendi ıslahatlarını kendi yapacakları söylenecekti. Abdülhamit, Anayasayı hazırlayacak komisyonun kurulmasını emretti (7/10). Komisyon Server Pş. başkanlığında 16 mülkiye, 10 ilmiye mensubu, iki ferik ve 3 Hıristiyan müsteşardan oluşuyordu. Komisyonun birçok tasarılar ele aldığından söz edilir. Mithat ve Süleyman Paşaların, Mabeyin Başkâtibi Küçük Sait Beyin (Paşa) tasarıları varmış. Mithat'ın tasarısı kısaydı. Hükümet Meclise karşı olumlu olacaktı. Meclis 120 mebustan oluşacak, 40 tanesi hükümet tarafından atanacak, vekiller ve müsteşarlar doğal üye olacaklardı. Yani seçilmiş ve atanmış parlamenterler ve hükümet bir arada toplanacaklardı. Atanmış parlamenterlerin ayrı bir meclis (Âyan Meclisi) oluşturacak yerde, seçilmişlerle bir arada bulunmalarını Danişmend «acayip, garip» diye niteliyorsa da, atanmışların seçilmişlerle bir arada bulunup, azınlıkta olmaları, hükümetin sarih olarak meclise karşı sorumlu olması, yürürlüğe giren Kanun-u Esasîye göre daha demokratik esaslardır. Ayrıca, vekillerle müsteşarların Mecliste üye olmaları, Meclis-hükümet ilişkilerini yumuşatmak bakımından iyi bir fikir sayılabilir.

Sonuç olarak komisyon, bir tasarı oluşturdu. Tasarının Fransız ve 1831 Belçika anayasalarından esinlendiği söylenirse de, esas modelin 1850 Prusya anayasası olduğu anlaşılıyor. Kanun-u Esasi 'klasik' özgürlükleri hayli ayrıntılı biçimde işliyor, teminat altına alıyordu. Fakat basın özgürlüğü, «kanun dairesinde» gibi lastikli bir ifadeyle teminat altına alınıyordu. İslamiyet devletin resmî dini olmakla birlikte, din özgürlüğü kabul ediliyordu. Devletin resmî dili Türkçeydi. Padişaha çok geniş yetkiler tanınıyordu. Vekillerin atanması ve azli padişaha ait olduğu gibi, kabinenin kurul niteliğine toplu sorumluluğuna ve, asıl önemlisi, Meclis'e karşı sorumluluğundan söz edilmiyordu. Meclis-i Umumî (parlamento) Mebusan ve Âyan meclislerinden oluşuyordu. Mebusları halk seçiyor, Âyan üyelerini Padişah atıyordu. Burada kullanılan âyan sözcüğünün, taşrada egemen olan âyan sınıfı ile hiç bir ilgisi yoktur. Âyan sınıfı mensupları genellikle Âyan Meclisine değil, seçimle Meclis-i Mebusana giriyorlardı. Buna karşılık, Abdülhamit ve ondan sonraki padişahlar, âyan üyesi olarak hemen daima yönetenler sınıfının (bürokrasinin) ileri gelenlerini, yani askerî ve sivil paşaları, yüksek rütbeli ilmiye mensuplarını atamışlardır. Son olarak, Mithat'ın başını yiyen ünlü 113. maddeden söz edebiliriz. Abdülhamit'in ısrarı ile Kanun-u Esasîye konan bu maddeye göre, zabıtanın belgelendirilmiş soruşturmasiyle hükümetin güvenliğini bozdukları sabit olanları, padişah ülke dışına sürebilecekti. Böylesine keyfî bir yetkinin Kanun-u Esasîye girmesine razı olduğu için Mithat hayli eleştirilmiştir, fakat anlaşılan Abdülhamit bu nokta üzerinde çok ısrar etmişti. Ayrıca hükümetin Mebusan önünde sorumluluğunu öngören maddelerin de tutucuların isteği üzerine Kanun-u Esasîye girmediği anlaşılıyor. 6 Aralıkta komisyon tasarısı hükümetin onayından geçti. 19 Aralıkta Mütercim Rüştü istifa etti, yerine Mithat sadrıâzam oldu. Mithat'ın icraatçı bir vali ve devlet katında meşrutiyetçilerin önderi olarak Avrupa kamuoyunda büyük ünü, İngiliz elçisi Elliot'la da dirsek teması vardı.

44. *Tersane Konferansı ve Sonuçları:* 23 Aralıkta uluslararası konferans Kasımpaşa'da Bahriye Nezaretinde açıldı. İngiltere'yi Hindistan Bakanı Lord Salisbury, Rusya'yı İstanbul'daki elçileri İgnatiyev temsil etmekteydi. Konferansın açılış hazırlıkları yapıldığı sırada, büyük bir gümbürtüyle toplar atılmağa başlandı. Hariciye Nâzırı Saffet Paşa, söz alarak, atılan topların Kanun-u Esasînin ilânına delalet ettiğini, bu durumda konferansın Osmanlı ıslahatı için çalışmasına gerek kalmadığını bildirdi. Konferans bu olupbittiyi pek soğuk karşıladı ve hiç yokmuş gibi davranarak çalışmalarını sürdürdü. Sırbistan'la savaş öncesi kuruludüzene dönülecek, Karadağ'a bir miktar toprak verilecekti. Hazırlanan ıslahat planına göre, Bulgaristan doğu ve batı olmak üzere iki vilayet halinde örgütlenecekti. Bosna-Hersek ve Bulgaristan'da istinaf mahkemeleri kurulacak, yargıç-

lar ömür boyunca 6 büyük devletin görüşleri alınarak atanacak, mahkemelerde Türkçeyle birlikte yerel diller de geçerli olacaktı. Bosna-Hersek ve Bulgaristan valileri büyük devletlere danışılarak atanacak, Bulgaristan valileri mutlaka Hıristiyan olacaktı. Tütün ve gümrük resmi hazineye ait, nispetleri belirlenecek olan diğer vergilerin yalnız 1/3 i hazinenin, kalanı vilayetlerin olacaktı. Âşar vergisi kalkacak, yerine arazi vergisi konacaktı. Yalnız Müslümanlar askerlik yapacak ve şehirlerle kalelerde bulundurulacak, vilayetlerdeki «millî» asker ve jandarmalar Müslüman-Hıristiyan nüfus oranı dikkate alınarak düzenlenecekti. Böylece Bosna-Hersek ve Bulgaristan'ın, Balkanlarda daha önce emsalleri görüldüğü üzere, önce özerklik, sonra da bağımsızlığa doğru adım atacakları görülüyordu. Bu uygulamaları sağlamak üzere, emrinde 5000 Belçika askeri bulunan karma bir komisyon kurulacaktı. Ayrıca, bölgedeki Çerkes muhacirlerin Anadolu'ya iadesi, Müslüman mülkiyetindeki toprakların Hıristiyan çiftçilere devri öngörülüyordu. Demek ki buradan da Müslümanların tasfiyesi hedeflenmekteydi.

Kanun-u Esasînin ilânının beklenen etkiyi yapmadığını gören Abdülhamit. Mihat'a bir muhtıra göndererek, Bulgaristan'da işlenen suçları soruşturup yargılayacak uluslararası bir komisyonun çalışmalarının ve Kanun-u Esasî ile bağdaşabilecek ıslahat önerilerinin kabul edilebileceğini bildirdi. Ne var ki, bu sırada —aslında 1870'ten beri— ülkede, Cemalettin Efganî'nin temsilcisi olduğu, Avrupa emperyalizmine ve müdahaleciliğine karşı önemli bir İslamcı-Osmanlıcı tepki gelişmiş bulunuyordu. Meşrutiyetçiler ve tabii başta Mithat, bu tepkiyi daha bir gurur ve meydan okumayla dile getiriyorlardı. Dolayısıyla Mithat'ın Abdülhamit'ten gelen tepkiler doğrultusunda bir girişimde bulunmadığı anlaşılıyor. Konferans Osmanlı itirazlarını dikkate alarak, ufak bazı değişiklikler yapmakla beraber, planının kabulü için Osmanlı hükümetine bir hafta süre verdi. Red halinde delegeler ve elçiler İstanbul'u terk edeceklerdi. Salisbury, Abdülhamit ve Mithat nezdinde ültimatomun kabulü için haylı ısrar etti. Red halinde Rusya ile savaş çıkacağını, Osmanlı devletinin mahvolacağını bildirdi. Mithat ıslahat planını «Meclis-i Umumî» ünvanlı olağanüstü bir kurula götürdü. Burada 180 Müslüman ve 60 gayrimüslim, ya da başka bir görüşe göre, 300 küsur kişi toplanmış. Mithat'ın aleyhtarı ve Abdülhamit yanlısı olan Danişmend, Mithat ile Tophane Müşiri Damat Mahmut'un, savaş olması için her şeyi yaptıklarını, medrese öğrencilerine «harp isteriz» diye nümayiş yaptırdıklarını, Abdülhamit'e gözdağı verdiklerini, Meclis-i Umumîde savaş yandaşlarını konuşturduklarını, barıştan yana olanların «Moskof taraftarı» diye damgalandıklarını söylüyor. Böylece, ve Elçi Elliot'un el altından yaptığı telkinlerin de etkisiyle, red kararı alındı. Kararın bildirilmesi üzerine Konferans son oturumunu (20/1/1877) yapıp dağıldı, büyük devlet elçileri de çekip gittiler.

Konferans dağıldıktan 16 gün sonra Abdülhamit Mithat'ı saraya çağırttı ve elinden mührü aldırıp, 113. maddeye dayanarak *İzzettin* vapuruyla İtalya'ya sürdü (5/2/1877). Abdülhamit bu işi yaparken (Mithat gibi) halkın tepki gösterebileceğini düşündüğü için, vapuru bir süre bekletti. Fakat tepki olmadığını görünce, vapuru yola çıkarttı. Mithat'ın azil ve sürgünü için, her biri tek başına yeterli neden olan çeşitli 'günahlar' sayılabilir. Bir kere Tersane Konferansının Osmanlı Devleti bakımından başarısızlığı vardı. Abdülhamit, Konferansı etkilemek umuduyla Mithat'ı sadarete getirdiğine göre, bu sağlanamayınca ondan vazgeçmesi olağandı. İkinci olarak, Mithat, iki padişahın tahttan indirilmesinde önemli rol oynamıştı. Osmanlı tarihinde padişahları hal' edenlerin Sarayın mutlak iktidarı bakımından tehlikeli görülüp, bizzat bu hareketten yararlanmış olan yeni padişah tarafından ortadan kaldırılmaları geleneksel bir kuraldı. Üçüncü olarak, Mithat, ülkeye demokrasiyi getirmek isteyen bir meşrutiyetçiydi. Mithat aleyhtarları bu noktayı çok süslemişlerdir. Güya Mithat, bu uğurda Osmanlı sülalesinin yerine Mekke Şeriflerini getirmek, hattâ kendi henadanını kurmak istermiş. Mithat'ın gayrimüslimleri Harbiye Mektebine yazdırmak istemesi, yine gayrimüslimleri de kapsayacak millet askeri adında bir milis kuvveti kurması da sakıncalı davranışlar olarak zikredilir. (Atatürk'ün babasının da Selanik'teki millet taburuna yazıldığı, böylece köktenciliğin babasında da varolduğu saptanmıştır.) Dördüncü olarak, Mithat, meşrutiyet olsun olmasın, komplo arkadaşları Rüştü, Hüseyin Avni ve Hayrullah Ef. gibi, son sözün Sarayda değil, Babıâlide olmasını isteyen, aksi takdirde imparatorluğun malî iflastan kurtulamayacağı inancını besliyor, Saraya sunduğu evrakın mutlaka tasdik edilmesini bekliyordu. Nitekim Mithat, geciken bazı onaylar yüzünden padişaha sert bir yazı göndermiştir. Selefi Rüştü de aynı nedenle istifa etmişti.

Mithat Paşa'nın Padişaha gönderdiği yazı:

"Padişahım,

Meşrutiyeti vaz ve ilândan muradımız istibdadı kaldırmak ve zatı şahanenizi vazifelerinizde ikaz ve devlet vükelâsının vazifelerini tâyin ve milletimizin halkı arasında, kâmil müsavatı temin edip elbirliği ile ve gerçekten mülkün ıslâhına çalışmaktır. Otuz seneden beri neşredilip de hükümleri icra olunmıyan hattı hümâyunlar gibi, şimdiki hattı hümâyunu mülûkâneleri bugünkü buhranın indifaından bile hükümsüz kalmıyacaktır. Zira Kanunu Esasiyi ilândan muradımız yalnız Şark meselesinin halledilmesine yarıyacak ve Avrupalıların aleyhimize açılan ağızlarını kapamak nümayişinden ibaret bir cemile değildir.

Bu babta zatı şahanelerine bazı izahat arzeyleyim : Evvelâ zatı

mülûkânelerine ait olan hükümdarlık vazifelerinizi mutlaka bilmelisiniz. Zira bütün harekâtınızdan millet nazarında mesul olacaksınız. Bunun için devlet vükelâsı ve hükümetin memurları vazifelerinin icrasından emin olmalıdır ki dört yüz seneden beri milletimizi deniliğe alıştırıp devleti alçaltan müdahenelikten yakayı sıyıralım. Bendenizin zatı mülûkânelerine fevkalâde riayetim vardır. Ancak ahkâmı şer'i şerife tatbiken milletimizin menfaatlerine zararlı olan en ufak hususlarda bile size itaat etmekte mazurum. Çünkü mesuliyetim ağırdır. Hem vicdanımdan korkarım hem de vatanımın selâmet ve saadetini temin için vicdanımla müteahhidim. Fakat korkarım ki bu efkâr ve ef'alden dolayı ileride devlet bendenizi müttehim ve mesul tutsun. Şu arzedeceğim doğru sözlerden kalbiniz şüpheye varmasın. Ne çareki en ziyade korktuğum bilâhara vicdanımın bendenizi mahcup edip mesul tutmasiyle milletimin ta'n ve tevbihine uğramaktır. İşte bu dahşettir ki, zatı şahanelerini tasdi için bendenize suret veriyor.

Padişahım, Osmanlılar kendi kendilerini ıslâh ve idare iktidarını haiz olmalıdırlar. Usulü meşveretle idare olunan bir millette nizam nedir bilir misiniz? Tafsile hacet yoktur. Bendenize emniyet ediniz efendim. Bununla beraber ricali milletten de emin olunuz.

Padişahım, bendeniz ağır bir yük altındayım. Osmanlı sıfatıyle icrayı vazife edeceğim. Bir memurun kendini vicdanen mesul tutarak çalışmasının bir lüzumu gibi bir vezir de hem vicdani hem milleti nezdinde kendini mesul bilmelidir. Ümit ve iftihar ederim ki vicdanımın bendenizi mesul tutabileceği bir harekette bulunmadım. Fakat milletin bendenizi mesul tutmalarına çalışmalarını isterim. Hem bu hale fahırlanırım.

Padişahım, dokuz gün oluyor ki arzları ıs'af etmemekte devam buyuruyorsunuz. Amelenin aletine müşabih olan mübrem nizamları reddediyorsunuz. Halbuki aletsiz iş görülmez. Bu hal ise henüz dehşetli zelzelelerden mahv ve inkıraz derecesini savuşturan devlet binasını tamire çalıştığımız sırada siz âdeta yıkmak istiyorsunuz didiyebilirim, eğer bu esbaba mebni bendenizi sadrazamlıktan azlederseniz rica ederim inanı idare micazı şahanenizle devlet icraatını bugünün ehemmiyet ve ilcaatına tevfikan imtizac ettirip kullanacak bir yedi iktidara tevdi buyurulsun." *

---

* Osman Nuri, Abdülhamit ve Devri Saltanatı, c. I., s. 188 - 189.

Tersane Konferansından sonra Rusya, savaş yapmak için gereken siyasal temaslara başladı. Ruslar, savaşı yalnız Ortodoksluğun ve Slavlığın

savunucusu olarak istemiyorlardı. Rus mutlakiyeti, Osmanlı meşrutiyetinin başarısının Rus meşrutiyetçilerinin elinde «Türkler *bile* meşrutiyetle yönetiliyor» tarzında büyük bir koz olabileceğini kuvvetle hissediyordu. Nitekim, sonradan, Abdülhamit'in polis rejimi ile Rus otokrasisi birbirleriyle mükemmel ideolojik müttefikler olacaklardı. Rusya, Reichstadt'ta Avusturya ile sağladığı anlaşmayı kesin bir antlaşma haline getirerek, en önemli şartı yerine getirdi (Budapeşte, 15/1/1877). Buna göre, bir Osmanlı-Rus savaşı olursa, Avusturya-Macaristan'ın hayırhah tarafsızlığına karşılık Bosna-Hersek onun olacak, Rusya da Besarabya'yı alacaktı. Yenipazar, Sırbistan, Karadağ, iki imzacı açısından tarafsız bölgeler olacaktı. Anlaşmanın sağlanmasında, bir Rus-Fransız yakınlaşmasının korkusunu yaşayan ve bunun için Rusya ve Avusturya-Macaristan'ı yanında tutmak isteyen Almanya'nın da rolü vardı. Fakat Rusya mukaddes emanetler (Kırım Savaşı) işinde ağzı yanmış olduğu için, bütün büyük devletlerin az çok onayını almadan savaşa girişmekten çekiniyordu. Bunun için Londra'da bir protokol hazırlandı (31 Mart 1877). Protokol, Sırbistan ile Babıâlinin yapmış olduğu barış antlaşmasını (28/2) tasvip edip, sınır tashihleriyle Karadağ ile de barış yapılmasını istedikten sonra, Tersane Konferansı kararları üzerinde ısrar ediyor (ama ıslahat uygulamasını bizzat Osmanlı hükümeti yapacak, bunu İstanbul'daki büyük elçiler denetleyeceklerdi), ayrıca Osmanlı ordusunun seferberliğine son vermesini istiyordu. Yalnız İngiltere, biraz oyunbozanlık ederek, Rusya'nın da seferberliğine son vermesini talep etti. Buna karşılık Ruslar da Petersburg'a bir Osmanlı elçisinin gönderilmesini ve Balkanlarda Bulgar «katliamı» gibi hareketlerin olmamasını şart koştular. Ne var ki, İstanbul, olumsuz bir hava içindeydi. Londra protokolünün kendi dışında hazırlanmış olmasını, Devletin haysiyeti bakımından kabul edilmez saydığı gibi, içeriğini de Kanun-u Esasîye aykırı görüyordu. Ethem Paşa hükümeti hazırladığı cevapta Karadağ yararına sınır değişikliğini reddetti, Osmanlı ve Rus ordularının aynı zamanda terhisini, Petersburg'a elçi göndermeye karşılık İstanbul'a Rus elçisi gelmesini istedi (10 Nisan). Bu görüşleri Mebusan Meclisi de onayladı. Rusya ve Karadağ şartlarını daha da hafifletikleri halde, Osmanlı hükümeti katı tutumunu sürdürdü. Bu sırada Mithat sürgünde, hükümetin başında Abdülhamit'in getirdiği, güvendiği bir kişi olan Ethem Paşa bulunuyordu. Bu da gösterir ki Avrupa müdahalesine karşı gösterilen katı («savaşçı») tutum Mithat'tan kaynaklanmıyordu. Ülkenin genel havası buydu ve bazı tezahürleriyle toplumsal bir hezeyan derecesindeydi. Bizzat Abdülhamit'in bu havanın çok dışında olduğuna inanmak zordur. Sonuç olarak, Ruslar, savaş ilân ettiler (24 Nisan 1877).

45. *Meclisin Toplanması ve Çalışmaları :* Kanun-u Esasînin ilânı Avrupa'nın müdahalesini önleyemeyince, Abdülhamit Mithat'ı, sürgüne gön-

derdi ama meşrutiyetten, hiç değilse o anda, vazgeçecek hali yoktu. O iş yürüyecekti, yoksa 'muhteşem bir lâubalilik' yapılmış olurdu. Ayrıca Batının liberal kamuoyunun son ana kadar —savaş ilanına kadar, hattâ daha sonra— etkilenip tahvilzedelerin tepkisini yenerek Osmanlıdan yana tavır koyması mümkündü. Böylece seçimler yapıldı ve 20 Mart 1877'de Meclis-i Umumî törenle çalışmalarına başladı. Hemen hatırlatalım ki, 1946'ya kadar Türkiye'de seçimler iki dereceli olmuştur. Yani, halk mebusları doğrudan seçmiyordu. Seçmenler ikinci seçmenleri, onlar da toplanıp, mebusları seçiyorlardı. Meclisin ilk dönem çalışmaları 28 Haziran 1877'ye kadar sürdü. Kanun-u Esasîde konan usule dikkat etmeden, Abdülhamit ilk dönem Meclis başkanlığına Ahmet Vefik Paşayı getirdi. Paşanın yetkeci, tok sözlü bir kişiliği vardı, zaman zaman mebusları azarlar gibi konuşuyordu. Fakat mebuslar, genellikle âyan sınıfına mensup olup vilayet umumî meclislerinde, vilayet, sancak ve kaza idare meclislerinde yönetim ve müzakere usullerinde deneyim kazanmış kimselerdi. Onun için Meclis, ilk kez demokrasiyi deneyen bir ülke için dikkate şayan bir olgunluk gösterdi. Mebusan Meclisi, üyesi bulunan çok sayıda (yarıya yaklaşan) gayrimüslime rağmen, savaş karşısında, genellikle, ideal olarak beklenebilecek Osmanlıcı bir dayanışmanın iyi bir örneğini verdi. Tutanaklar incelendiğinde, hükümet ve idarenin cehalet, yolsuzluk, rüşvet, beceriksizlik, vurdumduymazlık, keyfîlik, baskı ve zulüm uygulamaları içinde bocalamakta olduğu izlenimi açıkça ortaya çıkmaktadır. Buna karşılık Meclis, genellikle, hükümet ve idarenin kusurlarını görebilen ve eleştiren, ilerlemeden yana, özgürlükçü, çağdaş, akılcı, hukuk devletinden yana bir tutum içinde görünmektedir. Meclisin ikinci dönemi 13 Aralık 1877 - 16 Şubat 1878 tarihleri arasında cereyan etti.

Savaş, Mebusan-hükümet ilişkilerini olumsuz yönde etkiledi. Savaş sırasında yapılan yolsuzluklar, idaresizlikler savaş heyecanı içinde bulunan Mebusanın gözünde ihanet rengine bürünmekteydi. Normalden daha sert olan eleştiriler, eleştiriye karşı zaten alışkın olmayan devlet adamı paşaların Mebusana ve meşrutiyete düşman olmalarına yol açmaktaydı. Savaş karışıklığı içinde başıbozukların, Çerkes muhacirlerin davranışları dolayısıyla gayrimüslim mebusların dile getirdikleri şikâyetler, bir süre sonra Müslüman-Müslüman olmayan mebuslar arasında gerginliklere de sebep oluyordu. Bu gibi durumlar, Sarayın ve Babıâlinin Mebusana ve meşrutiyete bir an önce son verme arzularını kamçılıyordu.

Meclis-i Mebusan, demokratik ve ilerici düşüncelerin dile getirildiği bir kürsü olarak, demokrasi tarihimizde önemli ve şerefli bir yere sahiptir. Mizah gazetelerinin yasak olmaması, seçmenlik yaşının 24'ten 21'e indirilmesi, oy verme hakkının mülk sahiplerine inhisar ettirilmemesi, mebus olmak için vergi vermek gerekmediği, seçimlerin tek dereceli olması, mahallî idarelerde daha da demokratikleşme savunuldu. İktisadî kalkın-

manın yol yapımının, eğitimin önemi çok kez vurgulandı. Zaman zaman laik görüşler ileri sürüldü. Memur teminatı, yüksek memurların maaşlarını azaltma, küçük memurların maaşlarını yükseltme, İstanbul'un ve İstanbulluların ayrıcalıklarına son verme gereği üzerinde duruldu.

Rus ordusu ve İngiliz donanması İstanbul yakınlarına geldiğinde, Abdülhamit, 13 Şubat 1878 günü Yıldız Sarayında ileri gelen 43 kişinin katıldığı bir toplantı düzenledi. Mebusan başkan ve ikinci başkanları yanında iki tane de mebus vardı. Bunalım üzerine düşünceler açıklanırken, İstanbul mebusu Astarcılar Kethüdası Ahmet Efendi söz alarak, böyle bir toplantının daha önce yapılması gerektiğini. Mebusanın eleştirilerine hükümetin kulak asmamış olduğunu, dolayısıyla hâsıl olan durumdan Mebusanın sorumlu olamıyacağını cesaretle açıkladı. Bunun üzerine, Abdülhamit çok kızarak ve Ahmet Efendiden «herif» diye bahsederek, büyük babası II. Mahmut'un yolunda gideceğini söyledi. Zaten hükümet bir gün önce Meclisi tatil etme kararını almıştı. Karar iki gün sonra Mebusana tebliğ edildi (14/2). Böylece I. Meşrutiyet Meclisinin çalışmaları sona ermiş oldu.

46. *93 Rus Harbi ve Berlin Kongresi :* «93 Rus Harbi»ni ya da 1877-78 Osmanlı-Rus savaşını öbürlerinden ayıran en önemli cihet, bunun sonucunda Balkan Türklerinin herhalde en yoğun oldukları Bulgaristan'ın, Osmanlı egemenliğinden çıkmasıydı. Bundan sonra Osmanlı egemenliğinin Rumeli'de tamamen son bulması, yani Türklerin Avrupa'dan tamamen çıkarılması gündeme gelecekti. Bu savaş iki ana cephede cereyan etmiştir-biri Rumeli, diğeri Anadolu. Rumeli'de Rus ordusunun Osmanlı topraklarını istila etmesi için, özerk bir prenslik olan Romanya'dan geçmesi gerekiyordu. Romanya'nın, bağımsızlığının Osmanlı Devletince tanınmasına karşılık tarafsızlık teklif ettiği, Babıâlinin buna yanaşmadığı anlaşılıyor. Bunun üzerine Romanya, Rusya ile bunu sağlayan bir antlaşma yaptı (16/4/1877). Savaş başlayınca Ruslar, bir hamlede Tuna'yı aşmayı başardılar ve birkaç hafta sonra Balkan sıradağlarındaki stratejik Şıpka geçidini zaptettiler (19/7). Osmanlı ordusunun, Abdülaziz zamanında alınan silahlar sayesinde o bakımdan iyi durumda olduğu, fakat subay, assubay niceliği ve niteliği, yani kumanda bakımından Ruslardan hayli geride olduğu anlaşılıyor. Ruslar hızlı bir manevra savaşı sürdürürken, Rumeli ordusunun komutanı yaşlı Abdülkerim Nadir âdeta bir bekle gör tumumu içindeydi. Onun azli üzerine yerine gelen (17/7) Mehmet Ali Paşa da duruma egemen olamadığı gibi, Abdülhamit'in hastalıklı ruhunun, yani kuruntularının bir ürünü olarak, İstanbul'da kurduğu Meclis-i Askerînin kumanda işlerine karışması, işleri büsbütün çorbaya çevirdi. 28 Eylülde komuta Süleyman Paşaya verildi. Rus başarıları üzerine o, kuvvetleri dağıtmayıp Edirne ve Çatalca'ya toplamak fikrini savunmuşsa

da, güya onu kıskanan Hassa Müşiri Çerkes Rauf Paşa, Abdülaziz'i tahttan indiren Süleyman Paşanın Edirne'ye gelmesinin tehlikeli olacağını söyleyerek, padişahın «vehmini tahrik» ettiğinden, buna müsaade edilmemiş. Gerçekten de Edirne düştüğünde (20/1/1878), orayı savunan asker miktarı ancak 8000 idi. Böylece Ruslar Yeşilköy'e kadar gelip, I. Cihan Savaşı sırasında havaya uçurulacak olan büyük bir zafer anıtı inşa ettiler.

Anadolu'da Ahmet Muhtar Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu ilk başta haylı başarılı olduysa da, Ruslar, 15 Ekimde Alacadağ savunma hattını yardılar. Ordu, Erzurum'a çekilmek zorunda kaldı. Ama Rusların oradaki başarısı, Rumeli'ye göre, sınırlı kaldı. Savaş büyük bir yenilgi olarak noktalandıysa da, Osmanlı ordusu tarihî iki savunma muharebesinde büyük başarı gösterdi. (Gazi) Osman Paşa Plevne'de kenti kuşatan üstün Rus ve Romen kuvvetlerine karşı 5 aya yakın bir süre (19/7-10/12/1877) direndi ve bu süre boyunca Rus harekâtını aksattı. Öte yandan, Erzurum'da da yine çok parlak bir savunma yapıldı (Aziziye tabyası-Nene Hatun). Gerçi Plevne sonunda düştü, Osmanlı ordusu da yenildi ama, bu kısmî başarılar, Nizip'ten bu yana askerî iflası yaşayan ve ancak Kırım savaşı ile kendini gösterebilen Osmanlı Devletinin, artık sanıldığı kadar «hasta adam» olmadığını ispat etti. Ne var ki, Osmanlı Devleti Rumeli'de çok büyük ve önemli kayıplara uğradı. Daha savaş sırasında Bulgarlar herhalde Rusların da izniyle, hattâ ihtimal teşvik ve katılmasıyla, Müslümanları yok etmek ve/veya göçe zorlamak için birçok zulüm ve katliam yaptılar. İstanbul yoğun göçmen akınına uğradı. Osmanlı yapısının bir özelliği olarak, İstanbullular askerlik yapmadıkları halde, bu savaşta İstanbul'dan da asker alınmağa çalışılmış, fakat «Dersaadet»te nüfus yazımı gibi bir hazırlık olmadığı için, sancak-ı şerif çıkartarak gönüllü yazdırmaktan başka çare bulunamamıştı.

İşler kötüleşince Osmanlı hükümeti, büyük devletlerden barış için aracı olmalarını istedi, fakat İngiltere dahil, bunlardan sadre şifa bir tepki alınamayınca, Abdülhamit bizzat Çara tel çekerek barış istedi. O da Başkomutan Grandük Nikola ile görüşülmesini tavsiye etti. Osmanlı temsilcileri daha bir süre bekletildikten sonra, Edirne'de mütarekeyi ve barış şartlarını içeren belge imzalandı (31 Ocak 1878). Rusların nasıl bir barış yapmak istedikleri anlaşılınca, Avrupa başkentlerinde telaş başgösterdi. Ayastefanos (Yeşilköy) önbarışı ile kesinleşme yoluna giren bu şartlara göre (3/3/1878), Karadağ, Sırbistan, (Niş sancağının ilavesiyle), Romanya bağımsız oluyorlar, Osmanlı egemenliği altında Tuna'dan Ege Denizine uzanan, Makedonya'nın büyük bir bölümünü içeren ve Osmanlı Rumeli topraklarını ikiye bölen (Arnavutluk Osmanlı yönetiminde kalmağa devam edecekti), özerk bir Bulgar prensliği kuruluyordu. Burada Rus ordusu iki yıl daha kalacak, Bulgaristan'da Osmanlı askeri olmayacaktı. Bosna-Her-

sek'in Avusturya'ya, Besarabya, Kars, Ardahan, Batum, Doğu Beyazıt'ın Rusya'ya, Dobruca'nın Romanya'ya verilmesini, 400 milyon ruble savaş tazminatı ödenmesini, Girit, Tesalya, Arnavutluk, Doğu Anadolu'da ıslahat yapılmasını öngören hükümler vardı. Bu durum, kutsal yerler meselesine, yani Rusya'nın Osmanlı Devletini hegemonyası altına alma teşebbüsüne bir dönüş ve Avrupa'nın kuvvetler dengesini bozan bir davranıştı. Başta İngiltere, bütün devletler tepki gösterdiler. Avusturya, Ayastefanos antlaşmasını düzeltecek bir kongre toplanmasını önerdi. İngiltere savaş hazırlıklarına başladı ve Marmara'ya donanmasını soktu (14/2). Durum adamakıllı gerkinken Rusya'nın genel bir savaşı göze alamaması, ortalığı yumuşattı. Rusya ve İngiltere birtakım ana esaslar üzerinde anlaştılar (30/5/1878). İşin bir köşe kapmacaya gittiğini gören İngiltere, Osmanlı Devletinin Asya ülkesini Rusya'ya karşı korumanın karşılığı olarak ve bu savunmayı sağlayacak bir üs olarak, Kıbrıs yönetiminin kendisine devrini istedi. Bu olursa, Berlin Kongresinde Osmanlı çıkarlarını savunacaktı, yoksa, savunmama, hattâ adayı zorla işgal etme tehdidinde bulundu. İngiltere'nin dayadığı bu 'tabanca' üzerine, Osmanlı hükümeti razı oldu (4/6/1878). Ne var ki, bu, İngilizlerin, Kongrede Yunan topraklarının genişletilmesi, Bosna-Hersek'in Avusturya'ya verilmesi, Rum ve Ermeni ıslahatı konularını ortaya atmalarına engel olmadı.

Berlin Kongresi (13/6-13/7/1878) ile Makedonya, Türkiye'ye aide edilerek, Osmanlı ülkesinin toprak birliği sağlandı. Ayastefanos'ta kurulmaya kalkışılan Bulgaristan Prensliğinin kalan toprakları da ikiye bölündü. Balkanların kuzeyinde Osmanlı Devletine bağlı, vergi veren bir Bulgar Prensliği, güneyinde içişlerinde serbest, başında Hıristiyan bir vali bulunan Rumeli-i Şarkî (Doğu Rumeli) vilayeti kuruldu. Romanya, Sırbistan, Karadağ bağımsız oldular. Bosna-Hersek Avusturya işgal ve yönetimine, Yenipazar sancağı Avusturya işgaline verildi. Sırbistan Niş'i, Karadağ Antivari'yi, Romanya Dobruca'yı, Rusya Besarabya, Kars, Ardahan, Batum'u, İran Hotur'u almıştır. Yunanistan'ın Tesalyayı (2/7/1881), Fransa'nın Tunus'u (12/5/1881) alması, Kongre sırasındaki karar veya kulisteki pazarlıklar sonucudur. İtalya'nın Trablusgarp'a elkoyması (1911-2), bu paylaşmanın gecikmiş bir parçası gibidir. Paris Kongresinde Osmanlı-Hıristiyan halklarını kayırma ve Osmanlı Devletini ayakta tutma çabası içinde görünen Avrupa, şimdi hiç bir şeye aldırmadan Osmanlı ülkesini paylaşma çabasına girmiştir. Yalnız Osmanlıyı değil. Berlin Kongresi Afrika kıtasını —ve dünyayı— sömürgeleştirme yarışının da bir işareti olmuştur. Berlin antlaşmasının önemli bir hükmü de, Doğu Anadolu'da Ermeniler için ıslahat ve Çerkeslerle Kürtlere karşı korunmalarını öngörüyordu (md. 61).

47. *I. Meşrutiyetin Sonuna Kadar Olaylar :* I. Meşrutiyet döneminin

Kanun-u Esasî ile başladığı şüphesiz olmakla birlikte, ne zamana değin devam ettiği tartışılabilir bir konudur. Shaw, I. Meşrutiyetin ne zaman sona erdiği konusunda bir şey söylemiyor. Karal (s. 346) istibdadın 1878'de başladığını söylerken yaygın bir kanıyı, yani Meclisin tatili ile I. Meşrutiyetin son bulduğu düşüncesini dile getirmektedir. Kanımca, Meclisin tatil edilmiş olmasıyla, elektrik düğmesinin açılıp kapanması gibi, meşrutiyetten mutlakiyete geçildiği söylenemez. Meclis, meşrutiyetin en önemli kurumu sayılabilir, ama onun toplantı halinde bulunmaması, kesinlikle mutlakiyet var demek değildir. Kanun-u Esasînin ilanından sonraki haftalarda da henüz Meclis yoktu, ama bu süreyi de meşrutiyete dahil etmekte tereddüt etmiyoruz. Meclis çok önemlidir ama, Meclis tatil edildiği halde yeniden toplanacak olduğu kanısı yaygınsa, insanlar ve kurumlar böyle olacakmış gibi davranıyorlarsa, başta basın özgürlüğü, birtakım özgürlükler işlerliğini sürdürüyorsa, mutlakiyetin veya istibdadın başladığı söylenemez. Bence I. Meşrutiyet dönemi Kanun-u Esasînin ilânı ile başlar (23/12/1876) ve 1880 Nisanının sonunda nihayete erer. Kanıtları şunlardır. Önce, Sadrıâzam Saffet Paşanın dış temsilciliklere gönderdiği bir genelge (6/11/1878), Kanun-u Esasînin yürürlükte olduğunu, Padişahın bu kanunun tamamen uygulanması için çalıştığını bildiriyordu. İkinci olarak, Meclisin tatilinden sonra 1878'de 6, 1879'da 3, 1880'de 2 âyan üyesi atanmıştır. Son atama Nisan 1880'dedir. Üçüncü olarak, bazı mevzuatın muvakkat kanun olarak, yani Meclis toplandığında görüşülmek ve kabul ya da reddolunmak üzere çıkarıldığını, en son muvakkat kanunun 6 Nisan 1880 tarihli olduğunu görüyoruz. Dördüncü olarak, aynı sıralarda, ülke içi seyahatleri denetim altına almak üzere, bu tür seyahatlerde kullanılan ve bir çeşit iç pasaport olan mürur tezkeresi uygulaması sıkı bir biçimde uygulanmaya başlandı. Daha önce böyle bir sorun olmadığı anlaşılıyor. Nihayet, aynı yılda sansür uygulamasının yaygınlaştırılıp sıkılaştırıldığı, ülke dışından gelen süreli yayınların pek çoğunun birbiri ardından yasaklandığı, artık 1881'de (ve ancak o zaman) basında canlılık işaretlerinin kalmadığı gözlemleniyor.

Burada bir de, istibdada yönelme kararının neden Nisan 1880'de alındığını açıklayalım. O ay İngiltere'de genel seçimler yapıldı. Bu seçimde iktidarda bulunan Disraeli'nin Muhafazakâr partisi yenildi, Gladstone'un Liberal partisi kazandı. Disraeli istifa etti (18/4) ve bir Gladstone hükümeti kuruldu (28/4). Seçim kampanyasında tartışılan en önemli konu dış siyasetti. Dış siyasette de belki en çok, Osmanlı siyaseti tartışılıyordu. Gladstone'un zaferi, Osmanlı dostluğu yerine Rus dostluğunun tercihi olarak değerlendirildi. Osmanlı hükümetinin uluslararası siyasette İngiliz desteği elde edebilme ümidi artık kalmıyordu. Dolayısıyla Abdülhamit'in İngilizlere sevimli görünme diye bir davası da kalmıyordu artık. Öte yandan, Osmanlı dış siyaseti 93 harbinin fırtınalarından sonra bir istikrara

kavuşmuş görünüyor, dış borçlar sorunu dahi çözüm yoluna girmek üzere bulunuyordu.

Abdülhamit'e karşı anlayışlı bir tavır koymak isteyen Hilmi Ziya Ülken, Abdülhamit'in bütün ıslahat süresinin bir istibdad devri olmadığını belirttikten sonra, üzerinde fazla durmadan, bunu ilginç bir biçimde dönemlendiriyor (s. 359-60). Önce I. Meşrutiyet, sonra tereddüt dönemi: padişah «istikrarı sağlamak için basın özgürlüğünü kaldırmak zaruretinde kalmıştır.» Üçüncüsü, 1890-1901 dönemi, eğitim ve kültürde atılım dönemidir. 1901-8 dönemi ise baskıların en yoğun olduğu dönemdir.

Burada 1878 yılında V. Murat'ı kaçırmak ve herhalde tahta geçirmek için Masonlar tarafından yapılmış iki girişimi anmak gerekir (Murat Masondu). (Rivayete göre, ayrıca 1876 Kasım sonu veya Aralık başında da Murat'ı kaçırmak üzere çarşaflı birileri Çırağan'a girmek istemişler, başaramamışlar.) Birincisini yine Mason olan Ali Suavi düzenledi. Ali Suavi Abdülhamit tahta geçtikten sonra İstanbul'a döndü. İngiliz Sait Paşa kendisini Padişaha takdim etti ve onun Galatasaray Lisesine müdür olmasını sağladı. Suavi'nin karısı İngilizdi ve kendisinin de İngiliz ajanı olduğu yönünde rivayetler vardır. Başta Abdülhamit'e yakın olan Suavi, sonradan görevinden azledildi. 20 Mayıs 1878 günü Suavi, birkaç yüz Rumeli göçmeniyle Murat'ın kalmakta olduğu Çırağan Sarayını bastı. Murat'ı saraydan çıkarmak üzereyken yetişen kolluk kuvvetlerinin müdahalesiyle durduruldu. Bu sırada Suavi, başına vurulan bir sopa darbesiyle öldürüldü. Bundan sonra Rum Masonlarından Kleanti Skalyeri ile Aziz Bey, Ali Şefkati gibi kimselerin, Murat'ı kaçırıp tahta geçirmeyi, hattâ belki Abdülhamit'e suikasti tasarlayan girişimi vardır. Bu grubun çalışmaları da bir ihbar üzerine sonuçsuz kaldı (Temmuz 1878). Murat tahttan indirildikten sonra aklî dengesini az çok bulmuştu ve bu durum Avrupa basınına da yansımıştı. Masonların, Murat ile dayanışmaları dolayısıyla onun tahta yeniden geçmesini istemeleri doğaldı. İhtimal, İngilizler de, Murat'ın siyasetlerine daha elverişli davranacağı umudunda oldukları için, bu girişimleri el altından desteklemiş olabilirler.

Abdülhamit Mutlakiyeti (1881 - 1908)

48. *Abdülhamit'in Polis Rejimi Kuruluyor :* Yukarıda Abdülhamit'in hangi anda ve hangi nedenlerle meşrutiyet düzenine son verme kararı almış olduğunu saptadık. Abdülhamit'i bu kararı almaya sevk eden etkenlerden biri de herhalde tahtında —kendince— güvenle oturabilmek arzusuydu. Zaten kuruntulu olan tabiatının kendisini tahttan indirip yerine Murat'ı geçirmek isteyen iki girişim üzerine kimbilir nasıl bir duruma

geldiğini tahmin edebiliriz. Abdülhamit'in polis rejiminin belirleyici unsurları bilinmektedir. Padişahın tabiatına uygun, 'ruhen hastalıklı' sayılabilecek bir sansür, (Abdülhamit'in burnu büyük olduğu için burun, oturduğu saray Yıldız semtinde olduğu için yıldız, selefini akla getirebileceği için murat gibi kelimelerin yazılamadığı, dış ülkelerde anarşistlerin suikastleri üzerine ölen devlet adamlarının ölümlerinin, doğal nedenler sonucu olarak haber verilebildiği bilinmektedir), en saçma sapan biçimlerinin dahi teşvik edildiği bir jurnalcilik, her tarafa dal budak salmış bir hafiye (gizli polis) örgütü, iç seyahat özgürlüğünün bile kısıtlanması, insanları bir araya getirdiği için ilke olarak şirketleşmenin (dolayısıyla iktisadî gelişmenin) önlendiği bir rejim... Bu sırada Kanun-u Esasî hep yürürlükte gözükküyor, devlet salnamelerinde muntazaman yayımlanıyordu, fakat ondan söz etmek bile suçtu. Kanun-u Esasînin bu biçimde yürürlükte gösterilmesi ve aynı belgenin padişahı pek geniş yetkilerle donatmış olması, bazı yazarlara Abdülhamit'in Kanun-u Esasîyi çiğnemediğini, kendisine tanınan yetkiler çerçevesi içinde kaldığını düşündürmüştür. Bu ilginç görüş ilk bakışta doğru gibi görünebilirse de, bilindiği üzere yasaların lafzı (sözü) kadar ruhu da önemlidir. Meşrutiyeti kurmak üzere çıkarılmış bir kanun, dış görünüşe göre amansız bir polis rejimine sözüm ona 'temel' olmuşsa, Kanun-u Esasînin bir karikatür haline getirilmiş olduğu (yani gerçek anlamda uygulanmadığı) rahatça söylenebilir. Kanun-u Esasînin yürürlükte gösterilmesi, meşrutiyete dönmek zorunlu hale geldiği takdirde, bir çıkış kapısı bulundurabilmek, bu sefer de tahtta meşrutiyet padişahı olarak (yani her halükârda) kalabilmek için düşünülmüş bir kurnazlıktan ibaretti. Abdülhamit'in güdüsü buydu, fakat bunun, 1908'de mutlakiyetten meşrutiyete nispeten yumuşak bir geçişi sağlamak gibi bir yararı bulunduğu da inkâr edilemez.

Abdülhamit, polis rejimini kurmak dışında, tahtını güven altına almak üzere üç şey daha yaptı. Birincisi, Mithat Paşayı yok etti. Böylece hem meşrutiyetin simgesi haline gelmiş olan, hem de tahttan padişah indirmiş bir insan, kendisini tehdit edememek ve ibret-i âlem olmak üzere ortadan kaldırılmış oluyordu. Mithat 1878 güzünde Girit'te oturmak üzere affedilince buraya gelip yerleşti (28/9). İki ay kadar sonra Suriye valiliğine atandı. Fakat bu örnek idarecinin Tuna ve Bağdat valiliklerinde gösterdiği başarıyı burada tekrarlayamaması için her türlü tedbir alındı. Meşrutiyetten dönme kararından az sonra Mithat, Aydın (İzmir) valiliğine atandı (4/8/1880). Abdülhamit bu sırada Mithat'ı, Abdülaziz'i öldürmek 'suçundan' mahkûm edecek olan mahkemeyi 'hazırlıyordu'. Nihayet bir gece vilayet konağı basıldı (16/17 Mayıs 1881), fakat Mithat kurtularak Fransız konsolosluğuna sığındı. Mithat bunu yaptığı için eleştirilmiştir, ki ilke olarak doğrudur. Fakat mahkemenin uydurma olduğu ve Mithat'ın Taif'te başına gelenler düşünülürse, insanların da anormal olma-

dıkça intihar etmeleri ya da kendi kendilerine zulmetmeleri beklenemeyeceğine göre, Mithat'ı pek suçlayamayız. Kaldı ki, Mithat'ı sonunda hükümete teslim eden Fransızların (19/5), bu işi Abdülhamit'le zımnen uyuşarak yaptıkları, bedelin de Tunus'ta Fransa'nın kurduğu himaye konusunda mesele çıkarmamak olduğu anlaşılıyor. Mithat idama mahkûm oldu (29/6), fakat İngiltere'nin tepkisini hafifletmek üzere ceza müebbet hapse çevrilip bunun Taif'te (bugün Suudî Arabistan'da) çektirilmesi kararlaştırıldı. Orada 6/7 Mayıs 1884 gecesi, çok mihnetli bir hapis hayatından sonra, Mithat ve Damat Mahmut Celalettin Paşalar hapishane görevlileri tarafından boğularak öldürüldüler. İlgili makamların hazırladığı raporda, Paşalar hastalıktan ölmüş gösterildiler, mezar yerleri de belirsiz hale getirildi. Abdülhamit olaydan sorumlu olmadığını iddia eder. Bunu ciddiye alıp tartışmak dahi beyhudedir. Abdülhamit böylece siyaseten katl kurumunu el altından hortlatmış oldu. Mithat Paşanın Türk tarihinin büyük bir adamı olduğu muhakkaktır. O, ve onun gibileri 19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devletinin kaderine hükmedebilselerdi, Osmanlı tarihinin daha o tarihten adamakıllı farklı, çağdaş bir çizgiye oturacağı rahatça söylenebilir.

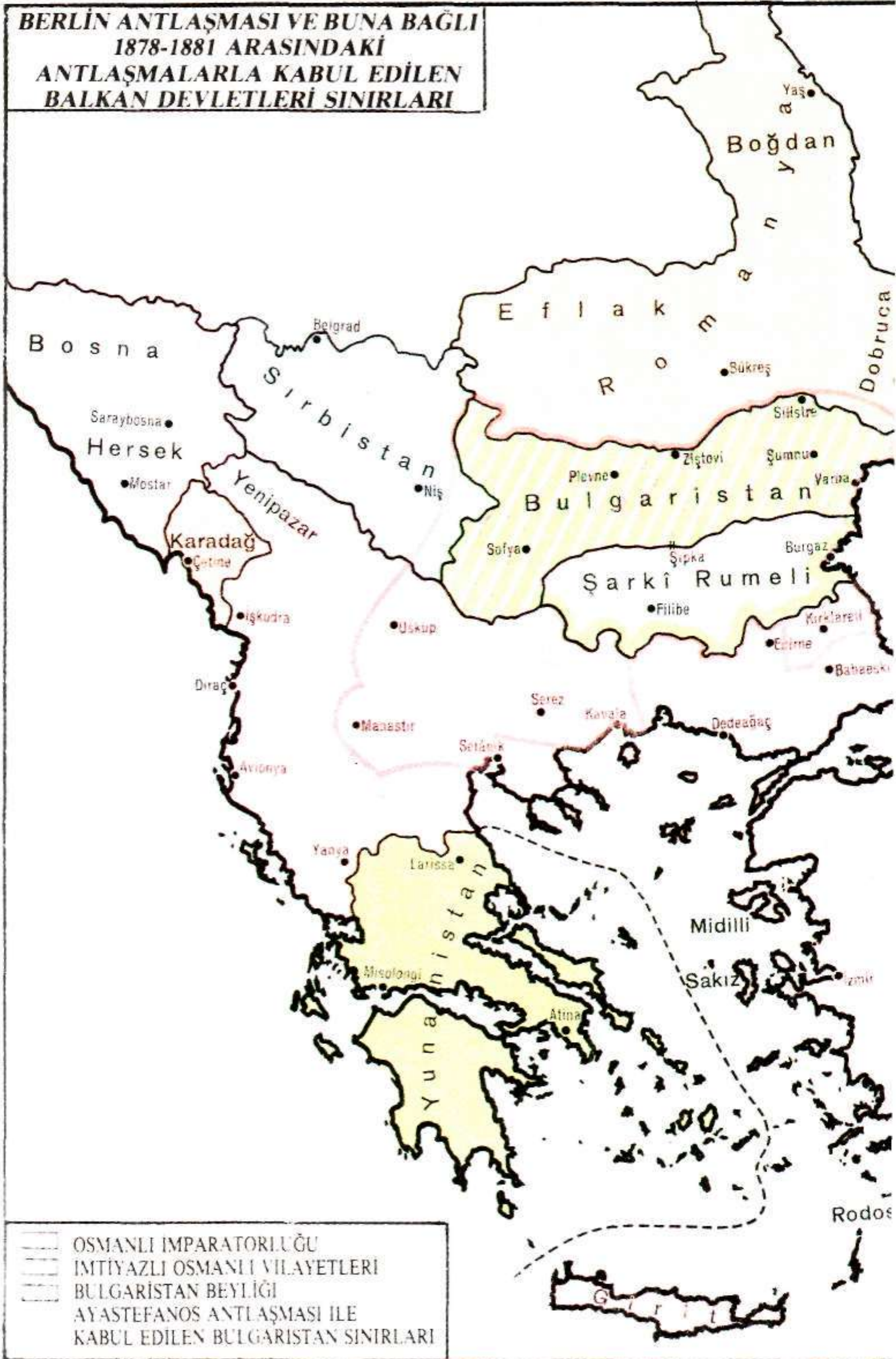
Abdülhamit'in ikinci hedefi V. Murat'tı. Onun, tahttan indirildikten sonra aklının başına gelmesi, Abdülhamit'in tahtının üstünde sallanan bir Demokles kılıcıydı. Zira Murat, tedavi edilmez deli diye tahttan indirildi. Avrupa basınının zaman zaman iddia ettiği gibi, Murat'ın akıllanmış olması, onu yeniden tahtın meşru hak sahibi yapardı. Demek ki, bu durum ve buna dayanarak 1878'de Murat'ı kaçırmak için yapılan iki ya da üç girişim, zaten kuruntulu olan Abdülhamit'i büsbütün kuruntulu hale getirmiş, dolayısıyla istibdat düzeninin daha da boğucu hale gelmesine katkıda bulunmuş olabilir. Abdülhamit'in Murat konusunda aldığı bir tedbir, ona sarayda da olsa, hapis hayatı yaşatmaktı. Diğer ilginç bir tedbir, amcasını öldürtmeye azmettirenin idamını gerekli gösteren bir fetva almak olmuştur. Bu fetvayı bulup açıklayan Uzunçarşılı, onun kullanılmadığından söz ediyorsa da, Abdülhamit böyle bir fetvanın varlığını Murat'a duyurmuş ya da hissettirmişse, bunun bir gözdağı olarak 'kullanılmış' sayılabileceği muhakkaktır. Böylece, Abdülhamit'in tepesinde hissettiği kılıca karşılık, Abdülhamit başka bir kılıcı ağabeyinin başına dikmiş oluyordu: uslu durmazsa, amcasının katlini azmettiren olarak o da ona karşı siyaseten katle kadar varabilecek yaptırımlar uygulayabilirdi.

Abdülhamit'in yaptığı üçüncü şey, ordu ve donanmayı, iktidarına zararlı olmamaları için, denetimi altına almaktı. Bunun için Abdülaziz'i tahttan indiren kumandanların her biri bir köşeye savruldu. Meselâ, Süleyman Paşa ölünceye kadar Bağdat'ta sürgün hayatı yaşadı (1878-94). 93 Harbinde isim yapan iki kahraman kumandan Gazi Osman ve Ahmet Muhtar Paşalar savaştan sonra ordudan çekip alındılar. Osman Paşa Yıldız

Sarayına Mabeyin Müşiri, Muhtar Paşa Mısır'a Yüksek Komiser atandılar. Daha başka tedbirler de vardı. Harb Okulu mezunlarının, 'çıraklıktan', yani alaydan yetişme subaylara göre kendisine daha az bağlı olduklarını dikkate alarak, onları İstanbul dışındaki ordulara atamağa dikkat gösterdi. Ordulara birbiriyle geçinemeyecek kumandanlar atadı, ve meslekdaşlariyle geçimsiz olmak, hattâ belki onlar aleyhinde jurnal vermek bir çeşit sadakat göstergesi sayıldı. Donanmayı Haliç'e hapsedip çürüttü, orduda manevra yapılması, hakikî mermilerle atış talimleri yapılması tehlikeli sayıldı.

49. *Düyun-u Umumiye ve Abdülhamit Maliyesi:* Berlin Kongresiyle Osmanlı Devleti için yeni bir kurulu-düzen (statüko) oluşturulurken, Osmanlı borçlarının da —yani Osmanlı iflasının da— bir çözüme kavuşturulması gerekiyordu. İngiltere ile Fransa, Mısır ve Tunus'un malî iflasını öne sürerek, bu ülkeleri sömürgeleştirdiler. (Daha 1869'da Tunus'ta Uluslararası Borç Komisyonu ülkenin maliyesini denetimi altına almıştı.) Osmanlı Devletinde aynı şeyi yapmak zordu, çünkü bütün büyük devletlerin, bu arada Rusya'nın da, burada gözü vardı. Dolayısıyla uyuşmaları çok zordu. Bu sayede Osmanlı Devleti durumunu biraz olsun kurtarabildi. Karşısına devletler yerine alacaklılar çıkarıldı. Borç miktarı da 252 milyondan 106 milyon Osmanlı lirasına indirildi. Ama buna karşılık alacaklılar bazı vergi gelirlerinin doğrudan kendilerine tahsisini sağladıkları gibi, Osmanlı maliyesine koşut bir örgütle bunların tahsilini de üstlendiler. Bu çözüme hazırlık olmak üzere Kasım 1879'da Galata bankerleri ve Osmanlı Bankası temsilcileriyle iç borçlar hususunda anlaşmaya varıldı. Bunlara tuz, tütün, damga pulu, içki, balıkçılık, ipek âşarı vergi ve resimleri tahsis edildi. Daha sonra, 20 Aralık 1881 günlü Muharrem Kararnamesiyle Düyun-u Umumiye (genel borçlar) İdaresi kuruldu. İdare Meclisinde İngiliz (aynı zamanda Belçika ve Hollanda alacaklılarını temsilen), Fransız, Alman, Avusturya-Macaristan, İtalyan, Osmanlı alacaklılarının temsilcileri bulunacaktı. Mecliste, ancak istişarî oya sahip bir Osmanlı hükümet komiseri de olacaktı. Düyun-u Umumiye zamanla gelişip her yana kol atmıştır. Öyle ki, 1911'de Maliyede 5472 memur çalışmasına karşılık, Düyun-u Umumiyede 8931 memur çalışıyordu.

Abdülhamit, selefleri Abdülmecit ve Abdülaziz'e göre malî hususlarda daha hesaplı davranan bir padişahtı. Abdülhamit'in kişiliğinin de bunda payı varsa da, malî iflastan sonra bunun böyle olması kaçınılmazdı. Ama esasta Osmanlı maliyesi aynı köhne esaslara göre çalışmaya devam etmiştir. Hükümet bir bütçe yapıyordu ama, uygulanmasını denetleyen yoktu. Büyük memurlar, gelir toplayan (gümrük gibi) dairelerin memurları, maaşlarını muntazaman ve altın olarak alırken, diğer memurlar yılda 5-6 ay ve kâğıt para ile maaş alıyorlardı. Taşradakilerin durumu da

BERLİN ANTLAŞMASI VE BUNA BAĞLI 1878-1881 ARASINDAKİ ANTLAŞMALARLA KABUL EDİLEN BALKAN DEVLETLERİ SINIRLARI
Yaş
Boğdan
Romanya
Eflak
Dobruca
Bosna
Belgrad
Sırbistan
Bükreş
Saraybosna
Hersek
Silistre
Ziştovi
Şumnu
Mostar
Plevne
Niş
Varna
Yenipazar
Bulgaristan
Karadağ
Çetine
Sofya
Şipka
Burgaz
Şarkî Rumeli
Filibe
İşkodra
Üsküp
Kırklareli
Edirne
Dıraç
Babaeski
Serez
Kavala
Manastır
Dedeağaç
Selânik
Avlonya
Yanya
Larissa
Yunanistan
Midilli
Misolongi
Sakız
İzmir
Atina
Rodos
Girit
OSMANLI İMPARATORLUĞU
İMTİYAZLI OSMANLI VİLAYETLERİ
BULGARİSTAN BEYLİĞİ
AYASTEFANOS ANTLAŞMASI İLE KABUL EDİLEN BULGARİSTAN SINIRLARI

merkezdekilere göre daha kötüydü. Askerin ve hattâ subayların maaşlarını alabilmek için isyan ettikleri oluyordu. (Terhis zamanı gelip geçen erlerin de tezkerelerini isyan ederek aldıkları zaman zaman görülen olaylardandı.) 1886 ile 1905 arasında 11 borçlanma oldu. Bunlardan ancak iki tanesi kısmen iktisadî amaçlıydı ve demiryollariyle ilgiliydi. Yani borçların harcama alanları 1854'den bu yana pek bir değişikliğe uğramamış bulunuyordu. Abdülhamit zamanında devletin bir demiryolu inşaatı oldu ki, bu da Hicaz demiryoluydu. Şam ile Medine arasında 1302 km. uzunluktaki bu demiryolu 1901-8 yılları arasında yapıldı. İktisadî olmaktan çok siyasal amaçlarla yürütülen bu tasarı, Abdülhamit'in halifeliğini hacılar vasıtasiyle vurgulamak için gerçekleştirildi. Önemli bir bölümü maaşlardan kesinti yoluyla toplanan «bağışlarla» finanse edildi. Osmanlı mühendis ve işçilerinin eseriydi.

50. *Tunus, Mısır ve Şarkî Rumeli Meseleleri:* Yukarıda gördüğümüz üzere Berlin Kongresi kulislerinde cereyan eden pazarlıklar sırasında Almanya ve İngiltere Tunus'u Fransa'ya peşkeş çekmişlerdi. Fransa avını ele geçirmek için elverişli bir fırsat kollarken, İtalyan'ın da Tunus'a göz diktiğini görünce harekete geçti. Cezayir'le Tunus arasındaki bir sınır olayını bahane ederek Tunus'u istila etti. (4/4/1881). Tunus'un irsî valisi (beyi) Mehmet Sadık Paşa Fransız himayesini kabul eden Bardo (Kasr Said) antlaşmasını imzalamak zorunda kaldı (12/5). Osmanlı hükümeti bu durumu tanımayıp, Tunusluları Osmanlı uyruğu saymağa devam etmiştir Ama bu, görünüşte böyleydi. Mithat Paşanın İzmir'deki Fransız konsolosluğundan çıkartılıp teslim edilmesiyle birlikte, Abdülhamit, Tunus'u mesele yapmamayı kabul etmiş oldu.

Mısır meselesine gelince: 38. ayrımda gördüğümüz üzere, Mısır'ın iflası İngiliz-Fransız malî denetimini (Mayıs 1876'da Düyun-u Umumiye İdaresinin benzeri, Kamu Borçları Sandığı kuruldu), bu denetim kamu kesiminde tasarruf için memur ve subay tasfiyelerini, bu da yönetime egemen Çerkes-Türk kesimiyle yerli Mısır kesim arasındaki mücadeleyi su yüzüne çıkarttı. Arabî (bazı kaynaklarda Îrâbî veya Urabi) Paşa Vatanî adını benimseyen yerlilerin önderi olarak sivrildi. 1881 yılında büsbütün keskinleşen mücadele sonunda Vatanîler hükümet kurdular. Abdülhamit, Sait Halim Paşayı Hidiv yapmak istediği için Vatanîleri destekliyordu. İngiltere, Süveyş Kanalı dolayısıyla Hindistan yolu haline gelen Mısır'a büyük önem vermekteydi. Diğer büyük devletler gibi, İngiltere de Vatanîlerin ulusçu faaliyetlerini kendisi için zararlı görmekteydi. İskenderiye'de Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında çıkan ve 40 kişinin ölümüyle sonuçlanan, İngilizlerin de düzenlemiş olabilecekleri bir olay, müdahale için gereken duygusal ortamı hazırladı (12/6/1882). Avrupa çevreleri olayın sorumlusu olarak Vatanîleri gösteriyorlardı. İstanbul'da toplanan (23/6)

bir konferans Arabî hareketinin hakkından gelmek üzere Osmanlı hükümetinin 4000 asker göndermesi kararını aldı. Türlü tereddütler içinde bocalayan Abdülhamit, bunu yapamadı. Mısır'a bulaşmanın, Vatanîleri karşısına almanın başına yeni dertler açabileceğini düşünüyordu. Bu durumda İngilizler İskenderiye'yi topa tuttuktan sonra (11/7), Mısır'ı istila ettiler Tell el-Kebir muharebesinde Arabî Paşanın ordusu yenilgiye uğratıldı (12/9). Mısır artık İngilizlerindi, fakat kendilerini arka planda tutuyor, işgallerine geçici süsü veriyorlardı. Güya işlerin başında hep Mısırlılar vardı, oysa aslında işi yürütenler, başta İngiliz Yüksek Komiseri, İngiliz danışmanlarıydı. 1885'de Babıâli ile yapılan bir anlaşmayla İngiltere'nin Mısır'daki durumu resmiyet kazandı (24/10). İngiltere ile Babıâli, Mısır'da birer yüksek komiser bulunduracaklardı.

Şimdi de Şarkî Rumeli sorununa bakalım. Berlin antlaşması gereğince büyük devletlerle danışma sonucu, ilk vali olarak Aleko Paşa adında bir Rum atandı. Aleko Paşa Müslüman halkı kaçırtma ya da dönmelerine engel olma siyasetini benimsedi. Şarkî Rumeli'nin görünüşte de olsa, uzun zaman Osmanlı yönetiminde kalmayacağı, 1879 Mayısında Rus kuvvetlerinin çekilmesi üzerine Babıâli Osmanlı askeri göndermek isteyince Bulgarların büyük tepki göstermesiyle belli oldu. Özel olarak, İngiliz hükümeti zorla askerî birlik gönderilmesi tavsiyesinde bulunduysa da Abdülhamit, ihtilatlardan çekinerek harekete geçemedi. Nihayet 1885'de Şarkî Rumeli milisleri ve Bulgar halkı Filibe'de vali konağını basarak valiyi kovdular. Şarkî Rumeli'nin Bulgaristan'la birleştiği ilân edildi (18/9). Bulgar Prensi Aleksandr Filibe'ye geldi. Babıâli yine tereddütler içindeydi. İstanbul'da toplanan konferansta Avusturya, Rusya, Almanya Osmanlı müdahalesini, İngiltere ve Fransa Bulgar-Şarkî Rumeli birleşmesini savundular. Bu sırada Sırbistan Bulgaristan'a savaş açtı. Bulgarlar Şarkî Rumeli'yi boşalttılar. Konferans da eski durumun iadesini kararlaştırdı (25/11). Ama Abdülhamit tereddüt etmekte devam ediyor, Şarkî Rumeli halkının eski duruma dönmeyi nasıl karşılayacağını araştırıyordu. Bu arada Bulgar ordusu Sırpları yenince, fırsat da kaçmış oldu. Sonuç olarak, Osmanlı hükümeti ile Bulgarlar anlaştılar, Bulgar Prensinin aynı zamanda Şarkî Rumeli valisi olması, buna karşılık Kırcaali ve Rupçoz nahiyelerinin Osmanlı doğrudan yönetimine iadesi kabul edildi (24/3/1886).

51. *Jön Türk Hareketinin İlk Evresi (1889-95):* Ali Suavi'nin ve Skalyeri-Aziz Bey komitesinin faaliyetlerini (ayrıca 1879-81 arasında Ali Şefkati'nin Napoli'de çıkarttığı *İstikbal* gazetesi) saymazsak, 1889'a değin Abdülhamit mutlakiyetine karşı örgütlü bir çalışma olmadı. O yıl Askerî Tıbbiyenin 5 öğrencisi, İshak Sükûtî, Mehmet Reşit, Abdullah Cevdet, İbrahim Temo, Hüseyinzade Ali İttihad-ı Osmanî adında gizli ve hücre

usulüyle genişleyen bir örgüt kurdular. 1895'e değin bu grubun yalnızca bir fikir kulübü olarak çalıştığı (gizli gizli hürriyetçi kitaplar, şiirler okuma, sohbet toplantıları düzenleme) düşünülürse, örgütün kuruluş güdüsünün Fransız ihtilalinin 100. yılını anmak olduğu düşüncesine katılınabilir. Yine 1889 yılında Bursa Maarif Müdürü olan Ahmet Rıza, 100. yıl şerefine Paris'te açılan dünya sergisini ziyaret için bu şehre geldi, ve burada kalmağa karar verdi. Rıza Paris'ten Abdülhamit'e çeşitli sorunlar hakkında 6 layiha yazıp gönderdi. Bir yandan da pozitivizme merak sardı. Öyle ki, İttihad-ı Osmanî ile temas kurduğunda, pozitivizmin düsturu olan «intizam ve terakki»den (düzen ve ilerleme) esinlenen İttihat ve Terakki (İT) adını onlara benimsetti. «İttihat» kelimesinden vazgeçilemezdi, çünkü Osmanlıcılığı, ittihad-ı anasırı (unsurların birliğini) anlatıyordu. İT mensubu öğrenciler zaman zaman hürriyetçi yayınlarla yakalandıklarında, birkaç gün hapsedilip kendilerine uzun nasihatler edildikten sonra cezasız salıveriliyorlardı.

52. *Ermeni Meselesinin Doğuşu:* Bulgaristan'ın Osmanlı Devletinden kopmasından sonra, ülkede bağımsızlık yönünde ilerleme kaydetmemiş tek Hıristiyan unsur kalıyordu: Ermeniler. Fakat Ermenilerin bu yönde ilerlemek konusunda iki talihsizlikleri vardı. Biri, en kalabalık oldukları Doğu Anadolu'da bile hiç bir bölgede çoğunlukta olmamalarıydı. İkincisi, ve daha önemlisi, bu bölgenin ulaştırma sisteminin gelişmemiş, coğrafyası çetin, denizden erişilmesi pek zor olmasıydı. Daha önemlisi diyoruz, çünkü Batının gözünde, Hıristiyanların Müslümanların karşısındaki durumunun söz konusu olduğu yerde demokrasi, kendi kaderini tayin hakkı, yani çoğunluk ilkesi pek önemli değildi. Ermeniler Avrupa donanmalarının ya da seferî kuvvetlerinin kolay kolay erişemeyecekleri yerlerde yaşıyorlardı. Ama Osmanlı Devleti onlara fazlasiyle kof, Avrupalıların teşvikleri ise pek inandırıcı geliyordu. İşaret edilen elverişsiz koşullara rağmen Osmanlı'dan kopmaya çalışmak aslında bir kumardı, ama kendilerinde Ermeniler adına davranma yetkisini gören Ermeni tedhiş örgütleri bu kumara girdiler.

Oysa Ermeniler, Rumlarla birlikte, Anadolu'nun burjuvazisi durumundaydılar. Zanaatlarda olsun, ticarette olsun —özellikle Doğu ve Güneydoğuda— önemli bir yerleri vardı. Tarımla da uğraşıyorlardı. Askerlik yapmamaları onlara üstünlük sağlıyordu. Yunan isyanından beri Osmanlı bürokrasisinde gittikçe önem kazanan bir mevkileri vardı. Fakat ulusçuluk duygularının onlara aşılanmasıyla birlikte, durumları onları tatmin etmez oluyordu. Ulusçuluk duygularını aşılamakta en önemli etken, Amerikan misyoner örgütlerinin, özellikle Ermenilerin kalabalık oldukları yerlerde açtıkları misyoner okullarıydı. Amerikalı misyonerlerin hedef olarak özellikle Ermenileri seçmesi, Ermeni okullarının Rumlarınkine gö-

re daha az gelişmiş olmasına ve Ermenilerin Protestan olmaya daha yatkın olmalarına bağlanabilir. Müdahale için vesile olabilecek, ticaret işlerinde kullanılabilecek, İngilizce bilen bir Protestan azınlığın varlığı İngiltere'nin de işine geliyordu.

Fakat herhalde Ermenilere umut kapılarının açıldığı izlenimini veren büyük olay, 93 Harbi oldu. Ruslar, bu savaşta Ermenileri kışkırttılar ve Ayastefanos Antlaşmasına Ermenilerden yana düzeltmeler yapılması hakkında bir madde koydular. Böylece, bu yönde Rus müdahale kapısı açılmış oluyordu. Rusların Ermeniler vasıtasiyle Orta Doğuya, yani Hindistan yoluna sıçraması ihtimali karşısında telaşlanan İngiltere de, bu konuda Rusya'dan geri kalmamak istiyordu. Gerçekten de, Berlin Antlaşmasına Ermeniler lehinde bir madde girdi. Yılların geçmesiyle, Rusların doğrudan yardımiyle kurulmuş bulunan Romanya, Bulgaristan gibi ülkelerin her zaman Rusya'nın uydusu gibi davranmayacakları, bazan ona kafa tutabilecekleri ve bu tür bağımsız devletlerin aslında Rusya'yı Boğazlara yaklaştırmaktan çok, bir engel gibi karşısına dikilip onu uzaklaştırdıkları anlaşılmaya başladı. Zaten 1881'de III. Aleksandr, 1894'de II. Nikola ile Rusya'da koyu bir mutlakiyet ve milliyetlere (bu arada Ermenilere) karşı da Ruslaştırma siyaseti benimsendi. Böylece Ermenileri destekleyecek başlıca devlet İngiltere oluyordu.

1887'de Hinçak, 1890'da Taşnaksutyon Ermeni ihtilal örgütleri kuruldu. Bu örgütler, en son Bulgaristan'da meydana gelmiş olan olayları tekrarlamak istiyorlardı: kanlı bir isyan, sert bir tepki ve kanlı bir bastırma, «katliam» var diye Avrupa kamuoyunun ayağa kaldırılması, büyük devletlerin müdahalesi, özerklik veya bağımsızlık. Nitekim 1889'dan itibaren olaylar başladı : Musa Bey vakası, Erzurum olayı (1890), Kumkapı gösterisi (1890), Merzifon, Kayseri, Yozgat olayları (1892-3). Ermeni olaylarının 1889'da, yani İttihad-ı Osmanînin kurulduğu yıl başlaması, iki hareketin de ilham kaynağının aynı olduğunun kanıtı sayılabilir. Asıl tırmanma 1894'de oldu. O yaz, İngiltere'nin Van Konsolosu Ermenilerin bulundukları yerleri gezdi. Ardından Bitlis'in Sasun kasabası merkez olmak üzere kanlı bir isyan başladı. İsyan, kanlı bir biçimde bastırıldı. İngiltere, Rusya ve Fransa ile bir ıslahat programı sundu. Abdülhamit buna yanaşmayınca, Ermeniler toplanıp Babıâli üzerine yürüyüşe geçtiler (30/9/1895). 3 gün süreyle Müslüman-Ermeni çatışması oldu, çoğu Ermeni, birçokları öldü. Büyük devletlerin tepkisi üzerine, Abdülhamit geniş kapsamlı bir ıslahat programı ilân etmek zorunda kaldı (8/11/1895). Ama gerçekte bu program tam olarak uygulanmadı. 1896'da Ermeni eylemleri devam etti. Van'daki bir Ermeni ayaklanmasından sonra, nereden, nasıl geldikleri belli olmayan bazı Ermeni komitecileri İstanbul'da Osmanlı Bankasını basıp işgal ettiler (26/8). Yeniden kanlı Müslüman-Ermeni ça-

tışmaları çıktı. Büyük devletlerin müdahalesiyle bankadaki tedhişçiler sınır dışına çıkarıldılar. Diplomasi âleminde Osmanlı Devletinin sonunun gelip gelmediği artık harcıâlem bir konu olmuştu. Daha sonra 1905'de, Ermeniler Cuma selamlığında çok kuvvetli bir bomba patlattılar. Olayda pek çok insan öldü, ama Abdülhamit'e bir şey olmadı.

53. *Jön Türk Hareketinin İkinci Evresi (1895-7)*: Ermeni eylemini bütün şiddetiyle İstanbul'un içinde gören İT'liler, Devletin beklenen sonunun geldiğine, ya da en azından 93 Harbindekine benzer büyük bir çözülme ile karşı karşıya bulunduğuna hükmettiler. Ermeni komitelerinin eylemciliği yanında kendi örgütlerinin uyuşukluğu fena halde sırıttı. Devleti kurtarmak gerekiyordu —bu bunalım Abdülhamit'in bunu yapamayacağını gösteriyordu— ve biraz bir şeyler yapmak zamanıydı. İlk kez iki bildirge hazırlanarak gizlice dağıtıldı, duvarlara yapıştırıldı. Bunlara Ermenilerin «küstahane hareketlerine teessüf» edilmekle birlikte, bu davranışların «zulüm, istibdat ve idaresizlikten» ileri geldiği belirtiliyor ve halk, Ermenileri bastırmağa çalışacağına, devlet kapılarını müstebitlerin başına yıkmağa çağrılıyordu.

Paris'te Ahmet Rıza da gayrete geldi ve Halil Ganem'le birlikte ayda iki kez Fransızca *Meşveret* dergisini çıkarmaya başladı. Ayrıca İT'nin Paris şube başkanı oldu. İT'nin birden artan faaliyeti karşısında Abdülhamit yönetimi de baskıyı arttırdı. İT'li Tıbbiyelilerin birçoğu bildirge dağıtma işinden ötürü hapse düştüler ya da uzak yerlere sürülmeğe başlandılar. Aydınlar, daha rahat ve etkili muhalefet çalışmaları yapabilmek, baskıdan yılgınlık gibi nedenlerle Mısır'a, Avrupa'ya kaçıyorlardı. Pek çok aydın için vatan, boğucu, yaşanmaz bir yer olmuştu. Kaçanlar çok olmakla birlikte, 1896 yılında İT önemli bir örgüt haline gelmiş bulunuyordu. Birçok kumandanlar, yüksek memurlar üye olmuşlardı ve Ağustos ayında Abdülhamit'i tahttan indirecek bir darbe planlanmış bulunuyordu. Fakat darbeden bir gün önce, üyelerden birinin boşboğazlığı İT'yi ele verdi. Abdülhamit, tutuklanan üyeleri uzak yerlere sürgün etmekle yetindi. Hattâ darbede en önemli rolü oynayacak olan Merkez Kumandanı Kâzım Paşayı İşkodra'ya mutasarrıf yapmakla yetindi. Bu yumuşaklığı nasıl açıklayacağız? İhtimal Abdülhamit, mutlak hükümdar olarak durumunun zayıfladığını, belki de meşrutiyete gitmek zorunda kalacağını hissetti ve ondan böyle davrandı.

İT, 1897'de bir darbe, ya da daha doğrusu bir eylem girişiminde bulunacakken, yine yakayı ele verdi. Bu sefer söz konusu olan, Harbiye öğrencilerinin kurmuş olduğu iki komiteydi. Sanıklar, Taşkışla'da kurulan harp divanında yargılandılar, birçoğu idam hükmü giydiyse de bu cezalar hepse çevrikdi (31/8). 78 tanesi *Şeref* vapuruyla Trablusgarbe gönderi-

lip askerî hapishanede hapsedildiler. Alınan tedbirler arasında, Harbiye' deki iki sınıfın tardı, Askerî Tıbbiyenin Gülhane'den Haydarpaşa'ya taşınması da vardı.

54. *Osmanlı-Yunan Harbi ve Girit Meselesi:* Berlin Kongresinde büyük devletler parsa toplarken, Yunanistan da ihmal edilmemiş, Tesalya ve Epir'de sınırın Yunanistan lehinde değiştirilmesi kararlaştırılmıştı. Nitekim 1881'de yapılan bir antlaşmayla Yunanistan Tesalya'yı aldı, Epir Osmanlı Devletinde kaldı. Fakat Megali İdeacı Yunanistan, bununla yetinecek değildi. 1886'da Yunan kuvvetlerinin sınırı geçme girişimi püskürtüldü. 1896'da Girit isyanının başlaması üzerine Yunanlılar harekete geçtiler. Şubat 1897'de Girit'e çıkartma yaptılar. Büyük devletler bunu tasvip etmeyerek onlar da Girit'e asker gönderdiler. Yunan milisleri bir yandan da Tesalya sınırında ve Makedonya'da faaliyete geçtiler. Büyük devletlerin tutumundan yüreklenen ve Mısır ile Şarkî Rumeli'den sonra bir kez daha hareketsiz kalmanın nüfuzunu çok sarsacağını düşünen Abdülhamit, 18 Nisan 1897'de 56 saat müzakereden sonra Yunanistan'a savaş ilân etti. Haliç'te çürütülmüş olduğu için donanma gerçi Çanakkale' nin dışına çıkamadı ama, yapılan üç muharebe sonucunda Tesalya işgal edildi. Rus çarının araya girmesiyle 20 Mayısta mütareke yapıldı. Ne var ki, sonra, İstanbul'da toplanan uluslararası konferans Türklerin işgal ettikleri bütün yerleri boşaltmalarına karar verdi (13/9). (Antlaşma 4 Aralıkta yapıldı. Tesalya Haziran 1898'de tahliye edildi.) Üstelik, 4 büyük devletle (Almanya, Avusturya dışındakiler) yapılan bir antlaşma (18/12/ 1897) Girit'i tarafsız ve özerk kılıyor ve valiliği 5 yıl süreyle büyük devletlerin onayladıkları Hıristiyan valiye, yasama gücünü de yerel bir meclise veriyordu. Böylece uğrunda savaşılan ve zafer kazanılan Girit, elden çıkmış oldu, fakat bir süre bu iş halktan gizli kaldı. 20 Ekim 1898'de, Müslümanların İngilizleri hedef alan taşkınlıkları üzerine Osmanlı askeri ve yönetimi adadan çıkarılıp, sonra da Yunan Kralının oğlu Yorgi'nin Girit valisi atandığının Babıâliye bildirilmesiyle (30/11/1898), durum iyice ortaya çıktı. Fakat ne olursa olsun ve uzun sürmese de, Abdülhamit'in şanı, nicedir Osmanlı zaferi görmemiş bulunan halkın gözünde pek yükseldi.

55. *1906'ya Kadar Jön Türk Hareketi:* 1895'de ülke dışına kaçıp Jön Türk olanlardan biri Mizancı Murat'tı. Mizancı ünlü bir kişi olduğundan, ayrıca Jön Türkler Ahmet Rıza'nın laik yöneliminden, çetin kişiliğinden şikâyetçi olduklarından, Mizancının yanında Ahmet Rıza' nın durumu gölgelendi. Nitekim 1896 güzünde Murat, Ahmet Rıza'nın yerine İT Paris şubesi başkanı olduğu gibi, hattâ bir süre Ahmet Rıza İT'den çıkarıldı. 1897'de Abdülhamit, Yunanistan'a karşı kazandığı askerî

zaferin verdiği nüfuzdan yararlanarak Harbiye'deki komplocu öğrencilere karşı çok sert davrandı. Üstelik ülke dışındaki Jön Türk hareketine karşı bir barış taarruzuna kalkışarak baş hafiyesi (serhafiye) Ahmet Celalettin Paşayı Paris'e gönderdi. Burada yayımlanan resmî bir bildiri ile Avrupa'da muzır yayınlarda bulunanların padişahça affedilecekleri duyuruluyordu (22/7). Dönenlere memuriyet, kalanlara burs sağlanacaktı. Bildiriden 10 gün sonra, zararlı yayınları sürdürenler Osmanlı uyrukluğundan çıkarılacaklardı. Murat, İT adına Paşa ile görüşmelere başladı ve birtakım şartlar ileri sürdü. Fakat Serhafiye pazarlığın Padişahın «azamet-i şahanesine» dokunacağını, «kendi haline bırakılırsa» istenilen ıslahatın hepsini «tedricen» yapacağını söyleyince, Murat ikna oldu. Örgütün uyarılarına aldırmadan hemen toparlanıp İstanbul'a döndü. O böyle yapınca Jön Türk hareketi çöktü. Bu durumda Abdülhamit'in verdiği tek taviz, Taşkışlada'daki idam mahkûmiyetlerini hapse çevirmek oldu. Özgürlük mücadelesini Ahmet Rıza, Dr. Nâzım, Halil Ganem gibi birkaç kişi sürdürdüler. Jön Türk çoğunluğunun bu davranışı, onlarda devleti kurtarma, adam etme güdüsünün özgürlüğü getirme güdüsünden ilerde olduğunu gösteriyordu. Osmanlı ordusu Yunan ordusunu yenmek gibi bir canlanma alameti gösterince, özgürlüğü bayrak edinmiş görünen hareket çökebiliyordu.

1899'a kadar özgürlükçü hareket dağılma ve uyuşukluk halinde kaldı. O yıl hareketin yeniden canlanması, bir bakıma sunî biçimde, İngiliz - Alman demiryolu rekabeti sonucunda oldu. Bir Alman şirketi olan Anadolu demiryolu şirketi 1896'da Eskişehir-Konya hattını açtıktan sonra, hattın Konya ötesine, Bağdat'a doğru devam etmesi gündeme gelmişti. Bir İngiliz sermaye grubu İskenderun-Basra hattını yapmağa talip oldu. Abdülhamit nezdinde kulis yapmak üzere, Abdülhamit'in kız kardeşi Seniha Sultanla evli olan Damat Mahmut Celalettin Paşaya başvurdular. Paşa, Abdülhamit ilk tahtta geçtiği sırada onun çok yakını iken, eşinin Skalyeri-Aziz Bey komitesiyle ilişkili olduğu şüphesi ile bir ara gözden düşmüştü. Sonradan bu şüphenin yersiz olduğu anlaşılmışsa da Paşa uzak durmayı yeğlemişti. Paşa, İngiliz grubunun savunuculuğunu üstlenirken, Abdülhamit'in kendisini kırmayacağını sanıyordu. Ne var ki, sonuç olarak Abdülhamit tercihini Almanlar lehinde kullandı. Bunda pek şaşılacak bir yön yoktu. Alman tasarısı Anadolu'yu Suriye ve Irak'a bağlarken, İngilizlerinki İskenderun'dan başlıyordu. Üstelik Abdülhamit bakımından Almanya'nın sevap hanesi pek doluydu. Almanlar Osmanlı içişlerine İngilizlerden çok daha az karıştıkları gibi, Avrupa basını Abdülhamit'i, Ermeni işinden ötürü «Kızıl Sultan» diye anarken, Alman İmparatoru Kayzer Wilhelm II, iki kez İstanbul'a gelmişti. Birincisi 1889'da resmî olmayan bir gelişti. İkincisi ise 1898 güzünde yapılan resmî bir ziyaretti. O sefer Wilhelm Suriye ve Filistin'e de gitmiş ve Abdülhamit'i dünya Müslü-

manlarının başı diye niteliyerek, onun İslamcılık siyasetini desteklemiş ve teşvik etmişti.

Sonuç olumsuz olunca, Mahmut özgürlükçülük davasına sarıldı ve İngilizlerin de yardımiyle oğulları Sabahattin ve Lütfullah'ı yanına alarak Avrupa'ya kaçtı. Padişahın eniştesi ve yeğenlerinin istibdattan şikâyet ederek ülkeden kaçmaları, Avrupa'da bomba etkisi yaptı. Jön Türk hareketi yeniden canlandı, Ahmet Rıza'nın durumu gölgelendi. Bundan sonra dikkatler Paşanın oğulları ve özellikle Sabahattin'e çekildi. Sabahattin'in girişimiyle ve herhalde İngiliz malî desteği ile Paris'te 40 kadar delegenin katıldığı I. Jön Türk Kongresi toplandı (4-9/2/1902). Kongrede iki önemli tez ortaya atıldı. Birincisine göre, yalnız propaganda ve yayınla devrim yapılamazdı. Bunun için askerî kuvvetlerin de devrime katılması gerekiyordu. İkinci teze göre, devrimin başarıya ulaşabilmesi için yabancı müdahalesi de sağlanmalıydı. Ermenilerin ortaya attığı bu görüş Sabahattin ve çoğunlukta olan onun yandaşları tarafından benimsendiyse de, Ahmet Rıza ve arkadaşları tarafından reddedildi. Kongre, Jön Türk hareketinin bölünmesiyle sonuçlandı. Kongreden sonra Sabahattin ve arkadaşları uygulamaya geçerek, Trablusgarp kumandanı olan Recep Paşayı elde ettiler. Paşa, elindeki askeri Sabahattin'in İngiliz parasiyle sağlayacağı gemilere bindirecek, İstanbul'da karaya çıkan asker gidip Abdülhamit'i tahttan indirecekti. Ne var ki, Recep bu işten az sonra vazgeçti. Umduğunu bulamayan Sabahattin, kendini bilimsel çalışmalara verdi. 1906'ya değin özgürlükçü hareket yeniden bir uyuşukluk ve dağınıklık dönemine girdi.

56. *Makedonya Meselesi* : Makedonya, Kosova, Selanik, Manastır vilayetlerini kapsayan bir bölgeydi. Bulgarlar, Ayastefanos ile buranın kendilerine verildiğini hatırlayarak 1897'den itibaren, bölgede yoğun bir tedhişçiliğe girişeceklerdi. Bölgede 1,5 milyon nüfusla Müslümanlar başta geliyordu ama Avrupa'nın genel eğilimi, Müslümanları demokratik hakları olabilecek bir insan topluluğu saymak yönünde değildi. 900.000 nüfusla Bulgarlar Hıristiyanlar arasında baştaydı, peşlerinden Rumlar (300.000), Sırplar ve Ulahlar (yüzer bin) geliyordu. Bu unsurlar karmakarışık ve iç içe geçmiş durumda oturuyor ve onun için de, Avrupalılar buranın Osmanlı egemenliğinden çıkmasını muhakkak görmekle birlikte, bölgenin bütünüyle ya da parça parça kime, kimlere ait olacağı büyük sorun olduğu için, Osmanlı yönetimi sürüp gidiyordu. Bulgarlar, öbür unsurları kaçırtmak ya da sindirmek için tedhişçilik (komitacılık) yapıyorlardı. Diğer gruplar da karşılık veriyorlardı. Osmanlı idaresi ise asayişi kurtarmak için çabalıyordu. Bulgarlar 1902 güzünde bir ay süren genel bir ayaklanma düzenlediler. Avrupa'nın dikkati iyice çekilmiş oldu. Abdülhamit üç vilayete Hüseyin Hilmi Paşayı genel müfettiş yapıp bazı ıslahat tedbirleri aldıysa da, konuya Avusturya ve Rusya el attılar (1903 Viyana Islahat Progra-

mı). Bulgarlar, ikincisinde, 3 ay süren bir ayaklanma çıkardılar (1903). İngilizler Makedonya'ya Hıristiyan bir genel vali atanmasını istediler. Avusturya ve Rusya'nın planına göre jandarmanın başına bir İtalyan generali geldi, bölge 5'e ayrılarak, her birinde bir büyük devletin jandarma subayları danışman olarak yerleştiler (Almanya bu işe yanaşmadı).

Makedonya, Harbiye mezunu genç subayların bir ulusçuluk okulu oldu. Ulusları için yapmadığını bırakmayan çetelerin, Osmanlı subayları için canlı örnek oldukları şüphesizdir. Yılda ancak 6 maaş alabilen bu subayların, kerli ferli Avrupalı meslekdaşlarının yanında eziklik duydukları muhakkaktı. Şunu da belirtmeli ki, Abdülhamit yönetimi, alaylı subaylara göre daha az sadık, ve savaş sanatında daha bilgili oldukları için, Harbiyelileri İstanbul'da tutmamaya ve Devletin en duyarlı noktası haline gelmiş olan Rumeli'deki 2 orduya göndermeğe özen gösteriyordu. Rumeli'deki mektepli subay yoğunlaşması ve onların yaşantıları Hürriyetin ilânında rol oynayacaktı. Makedonya sorununun bu biçimde patlak vermesi Osmanlı-Yunan savaşı ile dağılır gibi olan tasarıları yeniden canlandırdı. Fransız mahmilerinin bir alacakları yüzünden Midilli'yi işgal eden Fransa'dan (1901) sonra, Metroviçe ve Manastır konsolosları öldürülen Rusya, donanmasını İğneada'ya göndererek bazı ödünler elde etti (1903). Aynı yıl, Avusturya ve İtalya donanmaları Selanik'te gövde gösterisi yaptılar. 1905 yılında, Rusya ve Avusturya'nın girişimiyle, 3 vilayette malî yönetimin Osmanlı Bankasında olması ve Hilmi Paşanın yanındaki Rus ve Avusturyalı 2 memurdan başka, malî işleri de denetlemek üzere öbür 4 büyük devletin murahhaslar ataması önerildi. Osmanlı hükümetinin bunu reddetmesi üzerine, Almanya dışındaki 5 devlet donanma gönderip Midilli ve Limni adalarının gümrük ve postahanelerini işgal ettiler. Bunun üzerine, Büyüklerin istekleri kabul edildi.

57. *1908'e Kadar Özgürlükçü Hareketler:* 1906'da bu hareketler yeniden canlandı. Bunda üç etkenin ağırlığından söz edebiliriz. Bir tanesi Makedonya meselesiydi. Makedonya —burada yaşayan Müslüman çoğunluğa rağmen— adım adım, Osmanlı Devletinden koparılmak için 'olgunlaştırılmaktaydı.' Abdülhamit yönetiminin, bu gidişi önleyemeyeceği anlaşılıyordu. Abdülhamit'in kendisinden uzak olsunlar ve asayişi sağlasınlar diye Rumeli'ye topladığı mektepli subaylar rejim için tehlikeli bir yoğunluğa ulaşmış bulunuyordu. Üçüncüsü, Rus-Japon savaşı ve bu savaşın dünyada uyandırdığı etki-tepki zinciriydi. Rusya'nın Mançurya ve Kore'de güttüğü yayılmacı siyaset yüzünden, Japonya ile savaş çıktı (1904). Dünyanın hayret dolu bakışları önünde Japonya Rusya'yı yendi ve isteklerini kabul ettirdi (5/9/1905). Bu Asya ülkesinin bir Avrupa ülkesini bu biçimde karada ve denizde yenilgiye uğratması Avrupa'nın yenilmezliği,

Avrupalı olmayanın da adam olmazlığı efsanesini çökertti. Ayrıca, Rusya' da mutlakiyet yönetimini sarstı. 1905 Sovyet ihtilali patlak verdi. Çar, demokratları yanına alarak komünistlerle baş edebilmek için meşrutiyet ilan etmek zorunda kaldı (1906). Mutlakiyetin kalesi ve savunucusunun böylece çökmesi üzerine İran ve Çin'de de meşrutiyetçi hareketler başladı. Komşu Rusya ve İran'da (1906) meşrutiyet kurulması Osmanlıları derinden etkilemekte gecikmedi.

Bu gelişmelerin etkisinde kalan biri de Mustafa Kemal'di. Kurmay çıktıktan sonra Şam'a atandı (5/2/1905). Orada Vatan adında gizli bir örgüte rastladı. Bu örgüte girdi, başına geçip adını Vatan ve Hürriyet yaptı. İhtilâlci bir örgütün Rumeli'de daha kolay örgütlenebileceğini bildiği için, gizlice Selanik'e gelip burada örgütün bir şubesini kurdu. Fakat Şam'a dönmek zorunda olduğundan örgütü geliştiremedi. Onun yerine Selanik'te 10 kişi Eylül 1906'da Osmanlı Hürriyet Cemiyetini kurdular. Kurucular arasında Mithat Şükrü, İsmail Canpolat, Rahmi vardı. Fakat herhalde işin başını, o zaman —ilerde de öyle olacaktı— Talat çekiyordu. Cemiyet hücre biçiminde örgütlenerek, özellikle mektepli subaylar arasında hızla yayılmağa başladı. Yabancılara ait kurumlar olmak itibariyle kapitülasyon hukukundan yararlanan, ideolojisi de liberal olan mason locaları örgütlenmeyi, toplantı ve görüşme yapmayı kolaylaştıran yerlerdi. Cemiyet üyeliğine kabul edilecek kimseler, geceleyin gözleri bağlı olarak maskeli üç kişinin önüne getirilip Kuran ve tabanca üzerine yemin ediyorlardı. Meşrutiyet için çalışmayı, üyelerle dayanışma içinde olup ihanet halinde idam cezasına razı olmayı üstleniyorlardı.

Mart 1907'de, üyelerden Ömer Naci ve Hüsrev Sami'nin tutuklanacakları belli olunca, Jön Türk örgütleriyle temas etme görevini de üstlenerek bunlar, Avrupa'ya kaçtılar. Paris'te Ahmet Rıza ve arkadaşlarını, yani TI'yi, Prens Sabahattin'in kurmuş olduğu Teşebbüs-ü Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyetine tercih ederek onunla çalışmağa başladılar. (Bir süre önce, nedense, İttihat ve Terakki adı Terakki ve İttihada dönüştürülmüştü. Hürriyetin ilanından az zaman sonra yeniden İttihat ve Terakki olacaktı.) Selanik'teki örgütün çağrısı üzerine Dr. Nâzım gizlice buraya geldi. İki örgütün birleşmesi ve, tarihî olduğu için de Terakki ve İttihat isminin benimsenmesi kabul edildi (27/9/1907). Daha sonra Paris'te II Jön Türk Kongresi toplandı (27/12/1907). Toplantıya TI, Sabahattinciler ve Ermeni Taşnaksutyon Cemiyeti, Mısır'daki Ahd-ı Osmanî Cemiyeti katıldılar. TI, Kongreye katılmak için Osmanlı Hanedanının ve veraset usulünün benimsenmesi, dış müdahale ve tedhişçiliğin reddi gibi ilkelerin peşinen kabulünü şart koştu. Kongrenin bildirgesi Abdülhamit yönetimine ayrıntılı suçlamalar yöneltmekteydi. Eğitimin, basının, ticaretin, çiftçiliğin nasıl baltalandığı anlatılıyordu. Mesela, seyahat özgürlüğünün bulunmaması yüzünden ticaretin gördüğü zararlar vurgulanıyordu. Fransa ve

İngiltere'yi dışlayan dış siyasetin sakıncaları dile getiriliyordu. Kongre bir de ihtilalci yöntemleri benimsedi ki, Ahmet Rıza'nın pozitivizmi düşünülürse, bu bir tutum değişikliği ortaya koyuyordu.

Şam'da olduğu için bu son gelişmelerin dışında kalmış olan Mustafa Kemal, Eylül 1907'de kendisini Manastır'a, Ekimde de Selanik'e tayin ettirdi. Kendi örgütü gelişemediği, dağıldığı için o da TT'ye üye oldu. Cebesoy'un verdiği bilgiye göre, Cebesoy ve Mustafa Kemal bu sıralar TT'nin en yüksek uzvu olan Merkez-i Umumîye girmişler, fakat sonradan, eleştirici tutumları yüzünden gözden düşerek merkezle taşra örgütü arasında rehber olarak görevlendirilmişler.

58. *Eğitim Alanında Yapılanlar:* Abdülhamit döneminde eğitim alanında geçmişe göre büyük ilerlemeler kaydedilmiştir. Okuttukları itibariyle bugün ancak ilkokul sayılabilecek, ama üç yıllık iptidaî mekteplerin üstüne geldiği için o günün şartlarına göre «ortaokul» sayılması mümkün rüştiyeler, 1858'de 3371 öğrenci ile 43 tane iken, 1867'de 7830 öğrenci ile 108, 1895'de 33.469 öğrenci ile 426 taneydi. Demek ki 23 yılda rüştiye ve buralarda okuyanların sayısı yaklaşık 4 kat artmıştı. 1884'ten itibaren âşar vergisine eklenen maarif hisse-i ianesiyle idadilerin yapımı da ciddî olarak ele alındı. Rüştiyeler Arabistan, Arnavutluk, Doğu Anadolu gibi bölgeler dışında hemen her ilçeye kurulduğu gibi, bu dönemde vilayet merkezlerine, 7. sancak merkezlerine 5 yıllık idadiler kuruldu (bu sınıfların üçü rüştiye, gerisi idadi sınıflarıydı). Kurulan idadiler 100 kadardı. 1895'de 5419 idadi öğrencisi vardı. Bu rakamlar önemli bir hamle yapıldığını göstermektedir. Fakat azınlık okullarının durumuna bakınca sözü edilen başarının ne denli gölgelenmiş olduğu ortaya çıkar. 1895'de azınlık rüştiyeleri 687, öğrenci sayısı 76.359 idi. Rüştiye düzeyindeki 74 yabancı (misyoner) okulunda 6557 öğrenci okuduğu, bunların da hep gayrımüslim olduğu düşünülürse, fakat buna karşılık askerî rüştiye öğrencileri (8247) önceki sayıya eklenirse, şöyle bir sonuç çıkar: Osmanlı rüştiyelerinde 41.716 öğrenci okurken, azınlık halklarının 82.916 rüştiye öğrencisi vardı. Yani, Müslüman olmayanların rüştiye öğrencisi sayısı Müslümanlarınkinin iki katıydı. İşi nüfusa göre ele alırsak, tablo daha da kararıyor. 1897 nüfus yazımına göre Osmanlı ülkesinde (Hicaz, Yemen, Bingazi, Trablusgarp hariç) 14.212.000 Müslümana karşılık 4.838.000 Müslüman olmayan vardı (Eldem, s. 54-5). Müslümanların Müslüman olmayanlara göre kabaca üç kat fazla olduklarını gözönünde tutarsak, rüştiye eğitimi bakımından (nitelik sorunları bir yana) Müslümanların 6 kat kötü durumda olduğu söylenebilir. Oysa 93 Harbi göstermişti ki işin şaka götürür yanı yoktu. Avrupa'nın sözde himayesine rağmen Osmanlı Devleti gidiciydi. Abdülhamit dönemindeki hamleyi de bir ölçüde bu bilincin bir ürünü sayabiliriz.

Abdülhamit döneminde bir hayli yüksek öğrenim kurumu ve meslek okulu açıldı. Bunlardan önemli olanları zikredelim. 1878'de Cevdet Paşanın Adliye Nazırlığı zamanında Hukuk Mektebi açıldı ki, sonradan İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesine dönüştü. Hukuk öğrenimine rağbetin çoğalması üzerine 1907'de Selânik, Konya ve Bağdat'ta da hukuk mektepleri açıldı. Aynı şekilde, 1904'ten itibaren Şam, Bağdat, Erzincan, Edirne, Manastır gibi ordu merkezlerinde harbiye mektepleri kuruldu. 1902'de Şam veya Halep, İzmir, Bursa veya Bağdat'ta tıbbiyeler açılması kararlaştırıldı. Başlıca amaçlardan birinin Beyrut'ta Fransızların ve Amerikalıların tıbbiyelerine 'cevap' vermek olduğu anlaşılıyor. Neticede Şam' da bir tıbbiye açıldı. Osman Nuri Ergin ki, *Türk Maarif Tarihi*'nde Abdülhamit dönemi için «Birinci Meşrutiyet yahut Yayılma ve İlerleme Seneleri» diye başlık koyarken, 1908 sonrası için «İkinci Meşrutiyet yahut Bocalama ve Duraklama Seneleri» diyecek kadar Abdülhamit'in hakkını vermeğe (ve İT'yi batırmağa) çalışmaktadır, taşrada açılan yüksek öğrenim kurumları için şöyle diyor: «Bu mekteplerin vilâyetlere dağıtılışı ilk bakışta Maarifin yurdun her köşesine yayılması arzusunu gösterirse de Abdülhamit II rejiminin İstanbul'da çok miktarda yüksek tahsil talebesinin bulunmasından birçok vesilelerle ürkmüş olması daha doğru bir sebep olarak ileri sürülebilir.» (s. 877).

1883'de Sanayi-i Nefise Mektebi (Mimar Sinan Üniversitesi - Güzel Sanatlar Akademisi), 1884'de Ticaret Mektebi (İstanbul İktisadî ve Ticarî İlimler Akademisi - Marmara Üniversitesi), 1884'de Hendese-i Mülkiye Mektebi (Mühendis Mektebi - İstanbul Teknik Üniversitesi) kuruldu. 1848' de Askerî Baytar (veteriner) Mektebi açıldıktan sonra, Avrupa'nın baytar muayenesinden geçmemiş hayvan ve hayvan ürünlerini kabul etmemeğe başlaması üzerine, 1888'de Mülkiye Baytar Mektebi de açıldı. 1900 tarihinde Darülfünun-u Şahane, yani üniversite (İstanbul Üniversitesi) açıldı 1870'de Darülfünun açma girişiminin bir yıl sonra kapanmasıyla sonuçlandığını görmüştük. 1874'de Galatasaray Sultanîsinin yüksek bölümü mahiyetinde Hukuk, Turuk ve Meabir (mühendislik-fen), Edebiyat fakülteleri açıldı. Bu fakültelerin kısa bir süre devam ettikten sonra pek fazla bir iz bırakmadan kayboldukları anlaşılıyor. Mutlak idarenin meslek adamlarına ihtiyaç görmekle birlikte, özgür ve bilimsel tartışma ortamında gelişen «fikri hür, irfanı hür» ruhları 'lüks' hattâ zararlı görmesi doğaldı. Onun için Osmanlı Devletinin yüksek meslek okullarına iyi kötü tahammül etmekle birlikte, üniversiteyi yaşatmaması normaldi. Bu kere yine bir Darülfünun açma işine girişilmesi, Osmanlı hükümetinin Beyrut'ta (Amerikan ve Fransız üniversiteleri), İstanbul'da (Robert Kolej) üniversite öğretimi yapılmasına engel olacak güçten yoksun oluşu, buna karşılık bir kısım ailelerin çocuklarını buralarda ya da Avrupa'da okutmak arzusunda olmaları yüzündendi. 1900'de Mülkiye binasının bir köşesinde öğretime

başlayan Darülfünun'da Ulum-u Aliye-i Dinîye, Edebiyat, Ulum-u Riyaziye ve Tabiiye (matematik ve fen) şubeleri vardı.

Abdülhamit döneminin gölgeli başarısının, yine de, öncesine göre bir başarı olduğunu gördük. Bununla birlikte, bu dönemin hak etmediği bir övgüye mazhar olmaması için, biraz da, sözü edilen kurumlardaki öğretimin içeriği üzerinde durmak gerekir. Öğrencinin muzır fikirlerden uzak olması için edebiyet ile ülkeler tarihi her düzeydeki okul programlarından çıkarıldı ya da içerikten yoksun bırakıldı. Buna karşılık bol miktarda ahlâk ve çeşitli din dersleri programlara yüklendi, namaz kılma zorunluluğu getirildi. Rüştiye ve idadilerin ders programlarında en fazla yer işgal eden, her yıl üçer saatten okutulan «Maatecvit Kur'an-ı Kerim ve Ulum-u Diniye ve Ahlakiye» dersiydi. Osman Nuri Ergin Abdülhamit döneminde okulların «ruhsuz bir cesete» dönüştüklerini söylüyor (s. 840). Zaten basında ve yayında hükümdarın ruhu gibi hastalıklı bir sansür bütün şiddetiyle hüküm sürmekteydi. Herhalde buna en iyi örnek, bir basım hatası yüzünden Devletin resmî gazetesi olan *Takvim-i Vekayi*'nin 16 yıl (1892-1908) kapatılması, Dahiliye Müsteşarı Reşit Mümtaz'ın (Paşa) da azledilerek 7 yıl açıkta bekletilmesiydi. Mahalle çeşmesini yaptırtmak için mahallelinin isimlerini bir kâğıda yazıp, her birinden toplanan paraları bu kâğıtta gösteren hayırsever adam 3 gün Zaptiye Nezaretinde alıkonursa, düğün yapmak için karakoldan izin almak gerekirse okullardaki derslerin nasıl yapıldığı tasavvur edilebilir. Nitekim Darülfünun'da edebiyat ve tarih dersleri baştan sonra müfettiş huzurunda yapılmaktaydı. Resmî okulların niteliksizliği yüzünden bu dönemde bir bölümü kız okulu olmak üzere İstanbul gibi büyük kentlerde hükümetin denetimi altında ilk ve orta öğretim düzeyinde pek çok özel okullar açılmıştır. Bunlardan bir bölümü kız okullarıydı ya da kız kısımları vardı. İstanbul'da açılan özel okullar 30 kadardı. Bu gelişme, öğrenime önem veren ve bu uğurda, para harcamaya hazır bir orta sınıfın, bir burjuvazinin gelişmeğe başladığının işaretiydi. Nitekim İstanbul'da özel mektepçiliğin Selânik'ten gelmiş olması, gelişmenin 'burjuvaca' bir olay olduğunu doğrulamaktadır. 1860-70'ten sonra Osmanlı yayıncılığının, gazeteciliğinin gelişmesi de bu şartlar sonucu olan bir gelişmeydi ki, Abdülhamit'in amansız ve akıl almaz sansürüne rağmen sürüp gitmiştir.

59. *Hürriyetin İlânı:* Tİ Rumeli'de gelişirken, Makedonya meselesi de kaçınılmaz gibi görünen sonucuna yaklaşmakta, 'olgunlaşmaktaydı'. Rusya ve Avusturya, Makedonya için bir adlî ıslahat tasarısı hazırladılar (15/9/1907). İngiltere, bir genelge ile büyük devletlere Makedonya'daki yabancı jandarma subaylarının danışmanlıktan komutanlığa geçirilmesini, bölgedeki Osmanlı askerinin azaltılmasını önerdi (18/12/1907). Derken İngiltere birkaç ay sonraki genelgesinde (3/3/1908), Makedonya'yı oluş-

turan üç vilayete Müslüman ya da Hıristiyan tek bir vali, bu valinin de bir çeşit Avrupa himayesinde olması, Türk askerinin azaltılması teklifini ortaya attı. Dışişleri bakanlıkları bunu tartışmaya başladılar. İngiliz genelgesinin Tİ'yi eyleme itmekte önemli bir yeri vardır. Paris merkezi Avrupa'nın tasavvurlarının protesto edilmesini ve onlara Tİ'nin haklı davasının duyurulmasını istiyordu. Gerçekten de, Mayıs 1908'de Tİ Manastır'daki büyük devlet konsolosluklarına —Rusyanınki hariç— bir layıha sundu. Bunda, 2000 yıldır Makedonya diye bir devletin bulunmadığı, eski devletler canlandırılacaksa önce Polonya'nın akla geldiği, dertli olanın yalnız Makedonya değil, istibdat yönetiminin baskısı altında bulunan bütün Osmanlı ülkesi olduğu açıklanıyordu. Avrupa yardımcı olmak istiyorsa, istibdat yönetiminin aşırılıklarını, Bulgar, Yunan, Sırp hükümetlerinin tedhişçilere sağladığı desteği önlemeliydi. Böylece Tİ, 1895'deki ilk çıkışını andırır bir çıkışla «ben buradayım» diyordu. Bu noktaya değin ve bundan sonra Abdülhamit iktidarının neden Tİ'nin hakkından gelememiş olduğu sorulabilir. Bunun cevabı, kısmen Abdülhamit'in hastalıklı ruh yapısında aranmalıdır. Abdülhamit'in aşırı kuruntuları olur olmaz jurnalciliği öyle teşvik etmişti ki, onca saçma sapan istihbarat içinden gerçek tehlikeyi ayırt etmek zordu. Rivayet edilir ki, Hareket Ordusu Yıldız Sarayını işgal ettiğinde dolaplardan, çekmecelerden taşan, vazoların içine bile doldurulmuş binlerce jurnalle karşılaşmış. Ayrıca, Abdülhamit, yine kuruntusu yüzünden ordudan ve muhtemelen diğer devlet örgütlerinden kendisine yönelebilecek tehlikeleri önlemek düşüncesiyle, etkili biçimde çalışmalarını önleyecek tarzda birbirleriyle geçinemeyecek, uyuşamayacak insanları buralara bilhassa yerleştirmişti. Zaten kumandanlar, Abdülhamit'e 'sadık' görünebilmek için mahsustan da geçimsizlik örnekleri vermekte kusur etmiyorlardı.

Abdülhamit'in bunun üzerine attığı adım, Selanik Merkez Kumandanı Yarbay Nâzım'ı İstanbul'a çağırmak oldu. (Bu adam Enver'in kızkardeşiyle evli, fakat karısını boşamak üzereydi.) Nâzım, Yıldız'a yakın ve ahlâksız biriydi. Enver'in de yardımıyla Nâzım vuruldu, fakat ölmedi ve İstanbul'a gidebildi. 9 Haziranda Rus Çarı ile İngiliz Kralının buluşmaları Tİ'nin korku ve telaşını doğrulamaktaydı. Osmanlı özgürlükçüleri hâlâ Kırım Savaşındaki gibi bir Osmanlı-İngiliz-Fransız dostluğunun hayalini besliyorlardı. Oysa 1894'de Fransızlar Ruslarla, 1907'de İngilizler Ruslarla uzlaşmış, yani Almanya ve Avusturya-Macaristan'a karşı İtilaf cephesi kurulmuş bulunuyordu. Fransa ile İngiltere'nin, Almanya ile olan rekabetinde Rusya'yı bırakıp 'hasta adam' Osmanlı Devleti ile anlaşmaları beklenemezdi. Hem Boğazlarda gözü olan Rusya, hem Osmanlı ile dostluk olacak şey değildi. Reval buluşması, Rus-İngiliz yakınlaşmasının protokoler bir tezahürüydü, fakat bu vesile ile Makedonya işinin de görüşüldüğü tahmin ediliyordu. Jön Türkler, biraz safçasına, Kırım harbi

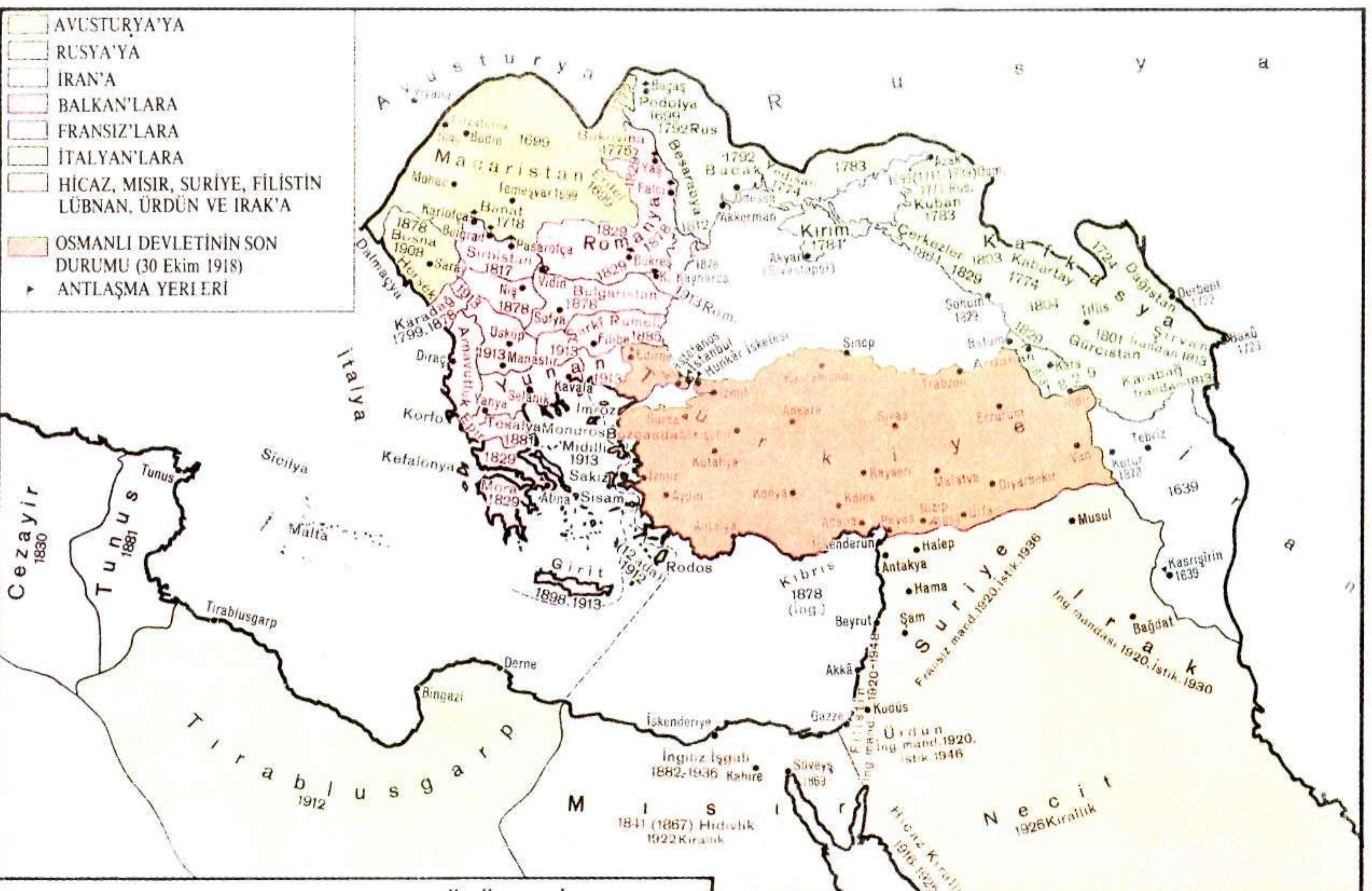
zamanının ilişkilerine dönüşün önünde tek engel olarak Abdülhamit'i gördükleri için, Reval de, harekete getiren sebep olmamakla birlikte, onları hareketlerinde etkileyen bir unsur oldu.

3 Temmuz 1908'de Resne'de Kolağası Niyazi Bey 200 asker ve 200 sivilden oluşan kalabalık bir grupla dağa çıktı. Bunlar meşrutiyetin iadesi için Saray ve başka bazı yerlere başvurdular. Abdülhamit, bunun üzerine, hareketi bastırmak üzere Fırka (Tümen) kumandanı, alaydan yetişme Şemsi Paşayı görevlendirdi. Paşa, yola çıkarken, Teğmen Atıf Bey (kamçıl) tarafından vurularak öldürüldü. Derken Firzovik toplantısı oldu. Bazı yabancıların Firzovik'te bir kır eğlencesi düzenlemek istemeleri Arnavut köylüleri tarafından bir Avusturya işgali için hazırlık olarak yorumlanınca, binlerce silahlı Firzovik'e toplandı. Kalabalığı dağıtmak üzere görevlendirilen ve Tİ üyesi olan Miralay Galip oradakilere, Abdülhamit aleyhinde bulunmadan, esas derdin meşrutiyet yokluğu olduğunu telkin edince, onlar da 20 ve 22 Temmuzda Saraya bu yönde teller çektiler. Arnavutların sadakatine çok güvenen Abdülhamit, herhalde bu telleri ve diğer telleri alınca durumunun umutsuz olduğunu düşündü. Anadolu'dan Rumeli'ye getirilen askerler meşrutiyet yanlısı oluyor, Saraya yakın komutanlar, adamlar vuruluyor, dağa kaldırılıyorlardı. Abdülhamit, geri dönme zamanının geldiğini anladı. 21/22 Temmuz gecesi Sadrıâzam Avlonyalı Ferit Paşayı azlederek yerine Küçük Sait Paşayı getirdi. Sandalyesiz bakan olan Kâmil Paşa gibi, Sait Paşa İngiliz siyaseti yanlısı diye tanınıyordu. Abdülhamit, liberal, yumuşak, siyaset güdeceği zamanlar bunları kullanırdı. Padişah, sorumluluktan kaçınabilmek ve belki icabında yeniden mutlakiyete dönebilmek için meşrutiyet kararını, Rumeli'de meşrutiyet ilân edildiğini bildiren yığınla teli önlerine koyarak, yeni hükümetten bekledi. Ama efendilerinin huylarını almış olan nâzırlar da aynı ihtiyatı gösterince, işareti Abdülhamit vermek zorunda kaldı (23 Temmuz gecesi). Henüz sansür altında olan ertesi günkü gazetelerde, ikinci meşrutiyetin ilânı sıradan resmî bir ilân gibi çıktı. Halka bu müthiş haberi 'anlatabilmek' için İstanbul'daki özgürlükçülerin özel çabalar harcamaları gerekti. Oysa Rumeli'de Tİ, Hürriyeti daha önce, kendiliğinden 23 Temmuzda (Rumî 10 Temmuz 1324) top atışları ve büyük şenliklerle ilân etmiş bulunuyordu.

60. *İttihatçıların Tahlili :* İT mensuplarının genellikle sahip bulundukları bazı ortak özelliklerden söz edilebilir. Bunlar 1) Türk ve Türkçü olmak, 2) gençlik, 3) yönetenler sınıfı (bürokrasi) mensupluğu, 4) mekteplilik, 5) burjuva zihniyeti diye sıralanabilir. 1) İlk başlarda Türk, hattâ Müslüman olmayanlar da İT üyesi oldularsa da, sonraları hepsinin Müslüman olduğu, Türk olmayanların ise Türklüğü benimseyen kimseler oldukları görülüyor. İT, Osmanlıcı bir programla ortaya çıktığı halde,

iktidardayken Türkçü, Türkleştirici bir siyaset uygulamış, bu yüzden de başı derde girmiştir. 2) Gizli bir ihtilal örgütünün gençlerden oluşması olağandır, zira gençler her yerde genellikle daha sabırsız, daha atak ve tehlikeleri göze almağa daha hazırdırlar. 3) İT'liler genellikle yönetenler sınıfına mensuptur, yani memur ve subaydırlar veya bu görevlere adaydırlar. Osmanlı Devletinde Türk serbest meslek sahipleri az olduğundan, İT'nin içinde de azdırlar. 4) Mekteplidirler, yani medrese dışında, Batı modelinde kurulmuş okulların mezunları veya öğrencileridir. Mektepli demek, az çok çağdaş, yani Avrupaî bir dünya görüşüne sahip kimse demektir. Bu adam Avrupa'nın hemen her alanda üstün olduğuna ve Osmanlı Devleti kurtulacaksa, önemli ölçüde Avrupa'ya benzemesi gerektiğine inanmıştır. Bu adam devletin ve yönetimin, yalnızca bir padişahın ya da bazı paşaların keyif veya istekleri ile ayakta durmaması gerektiğinin, kurumlaşmış ve nesnel olan, yani kişisel olmayan esaslara göre halka hizmet sunmak amacına yönelmesi gerektiğinin az çok bilincindedir. Yine bilmektedir ki, işinde yükselecekse, padişahın keyfi veya lutfu ile değil, işinin ehli olması ve işini iyi yapmasının bir sonucu olarak yükselmelidir. 5) Burjuva zihniyeti mektepliliğin bir sonucudur. Yönetenler sınıfına mensup olduğu halde, İT'li kafaca burjuvadır. Başka bir deyişle memleketini kurtarmak için Avrupaî, yani bir burjuva toplumu inşa etmesi, feodal toplum düzenine son vermesi gerektiğine inanmaktadır. Kendisi bu şekilde dile getirmese bile, onun dünya görüşü böyle tarif edilebilir.

61. *Abdülhamit Dönemi Hakkında Bir Değerlendirme:* Abdülhamit için çok aleyhte ve çok lehte pek çok şey söylenmiştir. Türkiye'de ilerici çevreler ve genellikle Batı kaynakları onu uzun zaman yerin dibine batırmış oldukları için, son dönemlerde bazı Batı kaynakları, herhalde önceki aşırılıkları dengelemek için, Abdülhamit lehindeki birtakım yönleri vurgulamak yoluna gitmişlerdir. Onun zamanında eğitimde, bayındırlıkta, kültür ve edebiyatta, adâlet ve maliyede sağlanan ilerleme ve yararlar belirtilerek, kendisinin Tanzimatı kurtarıp sürdüren ve taçlandıran, imparatorluğu ve toplumu yeniden canlandıran bir padişah olduğu ileri sürülüyor. Şüphesiz bilim adamının, her konuda olduğu gibi Abdülhamit konusunda da soğukkanlı, nesnel değerlendirmeler yapması gerekir. Ama başkalarının insafsız değerlendirmelerini dengelemek uğruna ona hak etmediği bazı övgüler yöneltmenin de anlamı yoktur. Eğitimde bir ilerleme olmuştur, ama bu, gayrımüslimlerin çok ilerde olan eğitimlerinden daha da fazla geri kalmasın, imparatorluk batmasın, işler az çok yürüyebilsin diye yapılmıştır, şüphesi daima olacaktır. Zira o eğitimin ürünü olan insanlara üvey evlat muamelesi yapılmıştır. Demiryolları yapılmıştır ama öteden beri olduğu gibi, yabancı sermaye tarafından yapılmıştır. Hicaz demiryolu ise toplumu kalkındırmak için değil de, padişahın halifelik

AVUSTURYA'YA
RUSYA'YA
İRAN'A
BALKAN'LARA
FRANSIZ'LARA
İTALYAN'LARA
HİCAZ, MISIR, SURİYE, FİLİSTİN LÜBNAN, ÜRDÜN VE IRAK'A
OSMANLI DEVLETİNİN SON DURUMU (30 Ekim 1918)
ANTLAŞMA YERLERİ
Avusturya
Rusya
Macaristan
Romanya
Bulgaristan
Sırbistan 1817
Yunan
Arnavutluk
Kafkasya
Kırım 1783
Türkiye
Suriye
Irak
Necit 1926 Kırallık
Mısır
Tırablusgarp 1912
Tunus 1881
Cezayir 1830
İtalya
Sicilya
Malta
Girit 1898. 1913
Kıbrıs 1878 (İng.)
Rodos
İngiliz İşgali 1882-1936
1841 (1867) Hidivlik 1922 Kırallık
Ürdün İng. mand. 1920. İstik. 1946
Fransız mand. 1920. İstik. 1936
İng. mandası 1920. İstik. 1930
Sinop
Trabzon
Sivas
Erzurum
Ankara
Konya
Kayseri
Malatya
Diyarbekir
Van
Musul
Bağdat
Halep
Antakya
Hama
Şam
Beyrut
Akkâ
Kudüs
Gazze
İskenderun
İskenderiye
Kahire
Derne
Bingazi
Tirablusgarp
Tunus
Korfo
Kefalonya
Kavala
Selânik
Dıraç
Dalmaçya
Sakız
Sisam
Midilli 1913
Tebriz
1639

sıfatını vurgulamak için yapılmıştır denilebilir. Maliye alanında Abdülhamit'in selefleri denli müsrif olmadığı göze çarpıyor, fakat imparatorluk 1875 malî iflasını yaşadıktan sonra, bu kadarcık bir 'ilerleme' de olmasın mı? Şunu da belirtmeli ki, bütçe ve maliye usûlleri ve uygulaması her zamanki perişanlık ve derbederliğini korumuştur. Abdülhamit'in başarılarını gölgeliyor sayılabilecek husus, Hürriyetin ilanından sonra Osmanlı toplumı ve iktisadiyatının yaptığı hamledir, devlet cihazını çağdaşlaştırmada alınan mesafedir. O zaman insanın aklına (tabii bu bilimsel değil kurgusal (spekülatif) bir muhakeme oluyr) I. Meşrutiyet devam etseydi, Osmanlı Devletinin kaderine Mithat Paşa ve benzeri adamlar egemen olsaydı, Osmanlı Devleti belki bambaşka olabilirdi, düşüncesi geliyor. Gerçi, II. Meşrutiyet deyince akla İT'in acemilikleri, becerisizlikleri, Osmanlı Devletinin batışına yaptıkları 'katkılar' da akla geliyor. Ama bu kusurlar kısmen olsun, Abdülhamit mutlakiyetinin düşünceyi, özellikle siyasal düşünceyi boğan havasının bir sonucu değil midir? Nihayet, Abdülhamit'in Tanzimat padişahlığından dem vuranlar, Tanzimatın çok önemli bir hedefinin hukuk devletini inşa etmek olduğunu, oysa Abdülhamit'in muhakemesiz sürgün siyasetinin, Yıldız Mahkemesi gibi sözümona bir mahkemenin mimarı olduğunu, «ellerinin Mithat ve Mahmut Celalettin Paşaların kanlarıyla lekeli» bulunduğunu unutmasınlar. Bu bakımdan Abdülhamit yönetimi ülkeyi çok gerilere götürmüştür denilebilir.

Abdülhamit'in Mutlakiyet yönetimi kurmasında V. Murat'ın şahsında (ve sağlık durumunda) somutlaşan 'Demokles Kılıcının', Çırağan olayları gibi olayların payları inkâr edilemez. Ancak bunlar açıklayıcı nedenlerdir, olsa olsa 'hafifletici sebeplerdir.' Abdülhamit'i ahlakî sorumluluktan kurtaramaz, çünkü insanları son tahlilde, psikolojilerine göre değil, davranışlarıyla yargılamak zorunludur. Aksi takdirde herkesin, en fena adamın davranışları da, şu ya da bu biçimde açıklanabileceğine göre, herkes 'ma'zûrdur'.

*Osmanlı Toplumunun Geçirdiği Değişikliklerin Taslağı**

«Klasik» (1450-1550) Osmanlı Sınıf Yapısı:

I. Yönetenler (askerîler) sınıfı
- A. İcraî askerîler
  - 1. Maaşlılar
  - 2. Zaimler ve tımarlı sipahiler
- B. Ulema

II. Yönetilenler (reaya) sınıfı
- A. Kentliler
  - 1. Lonca esnafı
  - 2. Tüccarlar ve sarraflar
- B. Köylüler
- C. Göçebeler

Tımar Sisteminin Gevşemesiyle Ortaya Çıkan Ademimerkezî Sınıf Yapısı:

I. Yönetenler (askerîler) sınıfı
- A. Merkeze bağlı icraî askerîler
  - 1. Maaşlılar
  - 2. Zaimler ve tımarlı sipahiler
- B. Ademimerkezî yönetenler (âyanlar)
- C. Ulema

II. Yönetilenler ...... (yukarıdaki gibi)

Tanzimat ve Islahat Fermanının Getirdiği Sınıf Yapısı:

I. Yönetenler
- A. Merkeze bağlı icraî yönetenler
  - 1. Alafranga yönetenler
  - 2. Alaturka yönetenler
- B. Ademimerkezî yönetenler (âyanlar)
- C. Ulema

II. Azınlık burjuvazisi

III. Yönetilenler (reaya) sınıfı
- A. Kentliler
  - 1. Tüccarlar
  - 2. Esnaf
  - 3. İşçiler
- B. Köylüler
- C. Göçebeler

---

* Sina Akşin, «Osmanlı-Türk Toplumundaki Sınıf Yapısı Üzerine bir Deneme», **Toplum ve Bilim**, sy. 2, yaz 1977.

KAYNAKÇA

Abdurrahman Şeref, **Tarih Musahabeleri** (İst., 1339) (Yeni harflerle: **Tarih Konuşmaları**, İst., 1978).

İkinci Abdülhamit'in Hâtıra Defteri (İst., 1960).

Sultan Abdülhamit, **Siyasi Hâtırâtım** (İst., 1974).

Feroz Ahmad, **The Young Turks** (Oxford, 1969) (Türkçesi: **İttihat ve Terakki**)

Sina Akşin, «Birinci Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı», **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi** (SBFD), 1970, c. 25, sy. 1.

....., «Birinci Meşrutiyet Meclis-i Mebusanının Ele Aldığı Başlıca Sorunlar», **SBFD**, 1970 c. 25, sy. 2.

....., **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki** (İst., 1980).

....., «Osmanlı-Türk Toplumundaki Sınıf Yapısı Üzerine Bir Deneme». **Toplum ve Bilim**, Yaz 1977, sy. 2.

....., **31 Mart Olayı**.

....., Osmanlı Padişahlarının Toprak ve Hilafet Uğruna Verdikleri Ödünler», **SBFD**, 1976, c. 29, sy. 3-4.

Şinasi Altundağ, «İbrahim Paşa», **İslam Ansiklopedisi**.

....., «Mehmet Ali Paşa», **İslam Ansiklopedisi**.

Doğan Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni**.

Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**. (3 cilt)

Niyazi Berkes, **The Development of Secularism in Turkey** (Montreal, 1964) (Türkçesi: **Türkiye'de Çağdaşlaşma**).

Kaya Bilgegil, **Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar; I. Yeni Osmanlılar** (Ank., 1976).

....., **Ziyâ Paşa Üzerinde bir Araştırma** (Ank., 1979).

René ve Georges Cattaui, **Mohamed-Aly et l'Europe** (Paris, 1950).

Richard Clogg, **A Short History of Modern Greece** (Cambridge, 1980).

İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, c. 4 (İstanbul, 1961).

Roderic H. Davison, **Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876** (Princeton, 1963).

R. Devereux, **The First Ottoman Constitutional Period** (Baltimore, 1963).

Edward M. Earle, **Turkey, the Great Powers, and the Bagdad Railway** (1923) (Türkçesi: **Bağdat Demiryolu Savaşı**, İst., 1972).

Ebüzziya Tevfik, **Yeni Osmanlılar Tarihi**, 3 cilt (İst., 1973-4)

Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında bir Tetkik** (Ank., 1970)

Osman Nuri Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi** (5 cilt).
Nihat Erim, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri** (Ank., 1953).
«Harbokulu», **Türk Ansiklopedisi.**
İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrıâzamlar.**
Halil İnalcık, «Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu», **Belleten,** Ekim 1964. c. 28, sy. 112.
....., **Tanzimat ve Bulgar** Meselesi (Ank., 1943).
Kâzım Karabekir, **İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1896-1909** (İst., 1982).
Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, c. 5-8.
Reşat Kaynar, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat.**
Reşad Ekrem Koçu, **Osmanlı Muahedeleri** (İst. 1934).
....., **Osmanlı Padişahları** (İst., 1981).
Mübahat Kütükoğlu, **Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri** (2 cilt).
Bernard Lewis, **The Emergence of Modern Turkey** (Oxford, 1968) (Türkçesi: **Modern Türkiye'nin Doğuşu).**
Şerif Mardin, **The Genesis of Young Ottoman Thought** (Princeton, 1962).
....., **Jön Türklerin Siyasî Fikirleri, 1895-1908** (Ank., 1964).
Helmuth von Moltke, **Türkiye Mektupları.**
Recai G. Okandan, **Âmme Hukukumuzun Ana Hatları** (İst., 1957).
İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı** (İst., 1983).
....., **Tanzimattan Sonra Mahallî İdareler** (Ank., 1974).
T. Yılmaz Öztuna, **Başlangıçtan Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi** (12 cilt) (İst., 1963-67).
Mehmed Zeki Pakalın, **Son Sadrâzamlar ve Başvekiller,** 5 cilt (İst., 1940-48).
Ernest E. Ramsaur Jr., **The Young Turks** (Princeton, 1957) (Türkçesi: **Jön Türkler**).
Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey,** c. 2 (Cambridge, 1977) (Türkçesi: **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**)
L. S. Stavrianos, **The Balkans Since 1453** (New York, 1961).
Enver Behnan Şapolyo, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi.**
Bilâl N. Şimşir, **Fransız Belgelerine Göre Mithat Paşa'nın Sonu** (Ank., 1970).
Tahsin Paşa, **Abdülhamit ve Yıldız Hâtıraları** (İst., 1931).
Tanzimat I (İst., Maarif Matbaası, 1940).
Tarık Zafer Tunaya, **Türkiyede Siyasî Partiler** (İst., 1952).
Hakkı Tarık Us, **Meclis-i Meb'usân Zabıt Ceridesi,** 2 cilt (İst., 1939, 1954).
İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi** (Ank., 1967).
Hilmi Ziya Ülken, **Türkiyede Çağdaş Düşünce Tarihi,** 2 cilt.
Ahmet Yücekök, «Emperyalizm Yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu: 1838 Ticaret Sözleşmeleri», **SBFD,** 1968, c. 23, sy. 1.

İKTİSAT TARİHİ

ZAFER TOPRAK

Giriş

Tarihçilik geniş bir uğraş alanıdır. Geçmişe yönelen, geçmişi sorgulayan, geçmişi çözümleyen bir bakıma tarihçidir. Ancak, güncel sorunları gelişim modelleri ışığında gören de tarihe yönelmeksizin çözüm bulamaz. Gelişim tarihsiz olamaz. Durağan bir toplumda zaman anlamını yitirir. Dünle bugün örtüşür. Geçmişi olmayan bir gelişimden söz etmek olanaksızdır. Bu nedenle tarihin olabilmesi için süredurumun, durağanlığın aşılması gerekir.

Öte yandan geçmiş, güncel sorunların güdümünde gündeme gelen bir «gerçek»tir. Mutlak bir geçmişten söz etmek, tek görüntülü bir «nesnel»' liğe yönelmek kişisel yanılgıdır. Tarihçi gününü yaşar; son kertede günceli yazar. Her tarih, yazarı için günceldir.

Türkiye'de tarih kimi kez eğitimin hemen her aşamasında değişik görünümlerle okutulan bir derstir. Kuralcı kaygılarla öğrenciye yurt sevgisi aşılamaya yönelik bir uğraştır. Kuşkusuz her ülkede tarih bu tür pedagojik kaygılarla ders çizelgelerinde yer alır. Özellikle Fransız Devrimi ertesi ulus-devlet yapılarında tarihin işlevselliği artar.

Kimi kez tarih popüler bir ilgi alanıdır. Yaşamın her aşamasında geçmiş şu ya da bu şekilde gündeme gelir. Popüler tarih dergiciliği bunun somut ürünlerinden biridir. Kişi günlük yaşamın yükünden tarihle arınır; dününü yaşar. Geçmiş psikolojik bir çözümdür.

Ve nihayet tarih, «nesnel» bir konuma oturtarak işlenebilir bir «toplumsal bilim»dir. Diğer toplumsal bilimlerle uyum içersinde gelişen, ekonometrik modellerden bilgisayara, son derece gelişkin yöntem ve araçları kavrayan bir bilim dalıdır. Gelişim kuralları oluşturur. Yarına bakar. Tarih sürekli geleceğe açılımdır. Zaman son derece oynak bir görünüm kazanır. Dünle bugün örtüşür; yarın dünün izdüşümüdür.

Tarihçi ise «topyekün» bilim adamıdır. Tarih bilimlerin kesiştiği odaktır. Coğrafyadan nüfusbilime, antropolojiden toplumbilime tarihçi sürekli arayış içersindedir.

«Çağdaş tarih» sözcüğü Batı'da sık kullanılan bir sözcüktür. Genellikle 15. yüzyılın sonu, 16. yüzyılın başları «çağdaş tarih»in dönüm noktasını oluşturur. Kuşkusuz bu tür bir dönemlendirme Batı'da yeni bir toplumsal dokunun doğuşuyla yakından ilgilidir. Deniz aşırı keşifler, Akde-

niz dışında yeni bir dünyanın doğuşu, giderek gelişen ticarî ilişkiler, parasallaşma, iç ve dış pazardaki gelişmeler Çağdaş Avrupa'nın temellerinin atıldığı ekonomik göstergelerdir. Rönesans ve Reform girişimleri de aynı yumakla bütünleştiğinde, geçmişle temel nitel farklılıklar gösteren yeni bir toplumsal düzenle karşı karşıya gelinir.

Ancak, Batı'nın bu hızlı dönüşüm süreci 18. yüzyıl ortalarından itibaren ivmelenen sanayileşmeyle yepyeni bir görünüm kazanır. Sanayileşen Batı, dünya ölçeklerini de küçültür. Dünya ekonomisi bütünleşir. Kapitalizmin çözücü işlevi yeryüzünün hemen her köşesine ulaşır. Geçimlik yapılar yeni dünya ile şu veya bu şekilde ilişkiye girerek dağılmaya başlar.

Türkiye tarihi «çağdaş tarih»i hangi noktada yakalar? Diğer bir deyişle geçmişe bakıldığında kırılma noktası, yeni bir toplumsal yapının biçimlenmesi hangi dönemde başlar? Bu konuda Türkiye bir «istisna» oluşturmaz. Geleneksel yapının çözüldüğü nokta kapitalizm denilen çözücü / bütünleyici ekonomik düzenle karşılaştığı evredir.

Türkiye'de tarihçiler Osmanlı toplumsal yapısının genellikle «klasik dönem» diye bilinen 16. yüzyılını vurgularlar. «Klasik dönem» sürekli toprak kazanan bir imparatorluğun denge noktasıdır. Osmanlı Devletinin, dengenin yitirilişiyle birlikte çöküş sürecine girdiği genel kanıdır. Osmanlı toplumunun 17. ve 18. yüzyılları siyasî gelişmeler dışında genellikle az bilinir. Yahya Kemal'in isim babalığını yaptığı Lale Devri, Ahmet Refik' in popüler dizilerinde izlenir.

Siyasî göstergelerle Klasik Dönem, Yıldırım Bayezid'in tahta çıkışından Kanuni Sultan Süleyman'ın hükümranlığının sonuna değin süren devredir. Güçlü bir merkezî yönetim, Bizans'ın da izlerini taşıyan timar sistemi ve sürekli genişleme üzerine kurulu bir malî yönetim Klasik Dönem' in temel özellikleridir.

Kanuni ertesi 19. yüzyıla kadar uzanan iki yüzyıllık süre bir geçiş sürecidir. Bu yüzyıllar klasik yapının çözüldüğü, timarın iç ve dış siyasal ve ekonomik etkenlerle bozulduğu, iç savaş ve ayaklanmalarla siyasal bünyenin yıprandığı, merkezî yapının genel bir çözülme sürecine girdiği, toprak kazanımlarının durduğu bir evredir.

19. yüzyılla Çağdaş Döneme geçilir. Tarihçilerimizin yoğunlaştığı bir dönemdir. Batı'ya açılan Osmanlı, birçok yerli ve yabancı araştırmacıya geniş bir çalışma alanı sunar.

Ancak, siyasî tarihçiliğin özlemsel kaygıları, 16. yüzyıl ertesi Osmanlı'nın bir çöküş serüvenini zorunlu kılar. «Yükselme devri» sona erer. Onu «duraklama» ve «gerileme» dönemleri izler. İbn Haldun'dan esinlenerek her imparatorluğun «yükselme», «duraklama» ve «gerileme» aşamalarından geçip yok olacağı varsayılır.

Bu tür dönemlendirmeler Batı toplumsal bilimlerinde de yandaş bulmuştur. Gelişimi dönemsel çıkışlı-inişli evrelerle açıklama girişimi tarih-

çilerin rağbet gösterdikleri bir modeldir. Bu, Osmanlı için de geçerlidir. Nitekim ünlü tarihçi William H. McNeill, Osmanlı'yı doğal sınırlarına ulaşması sonucu malî gereksinimlerini karşılayamayan ve bu nedenle çözülen bir devlet olarak görmektedir.

Oysa tarih «uzun dönem»li değişim süreçleri olarak görülebilir ve tüm iniş çıkışlarına karşın gelişen, yükselen, büyüyen bir «gidiş» olarak algılanabilir. Osmanlı tarihi de tüm karamsarlıklardan arındırılarak, her ne kadar toprak kayıplarına uğrasa da, «çağdaş» bir yapıya doğru yönelen bir devlet olarak yorumlanabilir.

17. ve 18. yüzyılla ilgili bilgilerimiz Osmanlı'nın bu dönemlerde bir kıpırdanış içersinde olduğunu kanıtlar niteliktedir. Ancak 19. yüzyıl kesin dönüşümlerin belirdiği ve Türkiye tarihinin çağdaş bir yörüngeye girdiği bir dönemdir. Birçok tarihçimizin «gerileme» diye gördüğü bu yıllar belki de çağdaş Türkiye'nin ilk filiz verdiği evredir.

Bizce yakın tarihimiz ana hatlarıyla iki döneme indirgenebilir. «Klasik Osmanlı» ve «Çağdaş Türkiye». Çağdaş Türkiye 19. yüzyılın başlarından itibaren hızlı bir dönüşüme giren yeni bir toplumsal yapıyı kapsar. Cumhuriyet Türkiyesi de Çağdaş Türkiye'nin bir parçası, bir olgunluk dönemidir. Tanzimat'tan arındırılmış, Kanun-ı Esasi'den koparılmış, Jön Türkler'den dışlanmış bir Çağdaş Türkiye'yi düşünmek son derece güçtür. Cumhuriyet tüm bu gelişimlerin doruk noktasıdır.

Klasik Dönem - Çağdaş Dönem

Osmanlı tarihi, yukarıda da belirtildiği gibi, iki ana dönemde ele alınabilir. Kırılma noktası Batı kapitalizmi ile bütünleşmedir. Tarihçiler Batı ile bütünleşmeyi üç ayrı aşamada görme eğilimindedirler.

Barkan ve inalcık, Braudel'in görüşlerinden etkilenerek, 16. yüzyıl Osmanlı ekonomisini Batı'da oluşan «fiyat devrimi» ışığında görme eğilimindedirler.

Wallerstein'den esinlenen yazarlar 18. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı'nın dünya ekonomisiyle bütünleşme sürecine girdiğini savunur. Bu yüzyıl bir anlamda 17. yüzyılın «çöküntü»sünden kurtulan Avrupa'nın sanayi devrimine açılım dönemidir.

Üçüncü bir görüş ise 19. yüzyıla, özellikle Napolyon savaşları ertesi İngiliz sanayi mamullerinin atağı ve yeni ticaret düzenine öncelik tanır. 18. yüzyılın ikinci yarısı her ne kadar Avrupa için önemli bir dönem ise de Osmanlı'nın etkilenişi belirli bir zaman gecikmesiyle olur. Öte yandan Fransız Devrimi ve Napolyon savaşları Avrupa'yı sürekli meşgul eder. Ekonomi siyasetin gerisinde kalır.

Osmanlı ekonomisi kuşkusuz çok eski dönemlerinden beri Batı ile temastadır. Ancak, bu ilişki kapitalizmin olgunluk çağında Osmanlı'da ya-

pısal dönüşümlere yol açacak niteliğe bürünür. Ekonominin çok sınırlı bir kesiminin parasallaştığı bir ortamda Batı «fiyat devrimi»nin Osmanlı'yı temelden sarsması güçtür. Osmanlı 16. yüzyıldan itibaren parasallaşma sürecine girmiştir. Bu parasallaşma klasik yapıyı çözücü etkide de bulunmuştur. Fakat yeni bir yapının oluşması, yapısal dönüşümlerin ortaya çıkması ancak 19. yüzyılda gündeme gelebilmiştir.

Klasik Osmanlı pre-kapitalist özellikler gösteren bir toplumsal yapıdır. Geçimliktir; provizyonisttir; fiskalisttir. Yönetimin temel kaygısı siyasî düzeni ekonomik dengelerle sürekli kılmaktır. Provizyonizm başta payitaht olmak üzere kentlerin iaşesine öncelik tanır. Fiskalizm devlet varidatını azamîleştirerek siyasî yapıya istikrar kazandırır.

Bir anlamda Osmanlı, merkantilizme taban tabana zıt bir politika izler. Merkantilizmde ihracat fazlalığı esas iken provizyonizmde ithalat fazlalığı gözetilir. Kıt kaynakların yurt dışına çıkışı engellenir. İthalat için her türlü kolaylık sağlanır. Kapitülasyonların gerisinde de bu tür bir mantık yatar.

Klasik düzen'de toprak düzeni parasallaşmamıştır. Aynî ilişkiler hakimdir. Üretici yükümlülüklerini çoğu kez aynî olarak yerine getirir. Tüketim örüntüsünün (yapısının) son derece kısıtlı olduğu bir dönemde üreticinin pazardan talep edeceği «mal» türü hemen hemen yok gibidir. Bu nedenle «meta» üretimi sınırlıdır. Üretici tüketeceğini üretir. Kazanç tutkusu kapalı bir toplum için anlam ifade etmez.

Tarım dışı üretim zanaat düzeyinde örgütlüdür. Kent düzeyinde örgütlü loncalar aracılığıyla yürütülür. Piyasa göstergelerinden çok «ahlâk» normları etkindir. Üretim kıt kaynakların âdil bir biçimde kullanımı esası üzerine kuruludur. Dikey bir bütünleşme söz konusudur. Usta-kalfa-çırak ilişkisi meslekî dayanışmayı sağlar. Fütuvvet ilkeleri üretime dinsel bir boyut katar.

Ticaret yükte hafif, pahada ağır mallar için geçerlidir. Toplumsal kuruluşun geniş kesiminin geçimlik yapısı ticarî ilişkileri sınırlı tutar. Öte yandan hinterlantta ulaşım teknolojisinin ilkelliği hacımlı malların sevkini caydırır. Ancak kıyı boyu ticaret etkindir. Osmanlı tüccarı yakın mesafelerle ticari ilişkileri sürdürür. Deniz ötesi ticaret genellikle yabancı tüccarlarca yürütülür.

Çağdaş Osmanlı dönemi yukarıda belirtilen üç yapıda dönüşümü simgeler. Bu dönüşümü sağlayan büyük ölçüde kapitalistleşme sürecidir. Geçimlik yapılar çözülür. Ekonomi parasallaşır ve ticarileşir. Ülkenin «dış» ve «iç» ekonomik bütünleşmesi hızlanır. Bundan böyle Osmanlı, Avrupa'nın ve dünyanın bir parçasıdır.

Osmanlı Batı'nın ekonomik-toplumsal etkisine daha 16. yüzyılda maruz kalmıştır. Ancak, yukarda da belirtildiği gibi, Merkantilist çağın etkisi sınırlıdır. Sanayi toplumunun üstünlüklerinden yoksundur.

Osmanlı 18. yüzyılda Batı ile dialoğunu geliştirmeye başlar. Ancak, yoğun bütünleşme süreci Napolyon savaşları ertesi, 1820'lerde başlar. 1838 ve onu izleyen ticaret sözleşmeleri bu bütünleşmenin yasal düzenlemeleridir. Bundan böyle Osmanlı, geleneksel, kapalı, provizyonist, fiskalist ekonomik düzenini bırakarak dışa açılacaktır.

1838, tezkere usulünün, yed-i vâhid ya da tekel alım satım işlemlerinin ve iç gümrüklerin kaldırıldığı, dış ticarette serbestiyetin benimsendiği yıldır. Diğer bir deyişle güç öğesinin belirlediği bir fiyat mekanizmasından pazar göstergelerinin yönlendirdiği bir piyasa düzenine geçişin sembolik dönüm noktasıdır.

İlk kez 1838'de İngilizler'le yapılan ticaret sözleşmesi, birbiri peşi sıra diğer Batı ülkeleriyle de imzalanır. Bundan böyle Osmanlı Devleti «liberal çağ»la bütünleşir.

Ve nihayet 1838, Osmanlı topraklarında ilk banka kurma girişiminin görüldüğü yıldır. İngiltere'nin Bursa konsolosu Sandison, İngiliz sermaye çevreleri adına Mustafa Reşit Paşa'ya ilk banka önerisini getirir. Bu öneri sonuç vermezse de ilk adım atılmıştır. Kısa bir süre sonra Batı anlamında ilk kredi kurumları Osmanlı topraklarında faaliyete geçer.

1820'lerden itibaren Osmanlı ekonomisi hızlı bir parasallaşma sürecine girer. İç ve dış ticaret genişler. Ekonomik genişlemenin yolu açılır. Kapalı, durağan, geçimlik iktisadî yapı çözülür; dinamik, büyüyen, gelişen bir ekonomik yapı yeşerir.

1844 tarihli Tashih-i Ayar ya da para reformuyla birlikte mecidiye kesimine geçilir. Bundan böyle, 16. yüzyıl «fiyat devrimi»nden beri Osmanlı parasının «vezin ve ayarı»nı düşürerek, devletin izlediği istikrardan yoksun para politikasına son verilir. «Kaime» gibi başarısız kâğıt para deneyimleri bir kenara bırakılırsa, Osmanlı kuruşu etkin bir mübadele aracı olur.

Diğer bir deyişle, mecidiye, karmaşık bir nitelik taşıyan, oynak, klasik Osmanlı para sisteminden, ticarî ilişkilerin zorunlu kıldığı tek bir mübadele aracının piyasada belirleyici olduğu ortama geçişi sağlar.

Ekonominin parasallaşması, dış ticaret hacmindeki gelişmeler ve nihayet iktisadî büyüme Tanzimat'la birlikte iktisadi kurumsallaşmayı gündeme getirir. Kurumsallaşma sürecinde bankalar ya da kredi kurumları başı çeker. Banka sistemi Osmanlı'nın dış borç akitlerinde etkin rol oynar; ödemeler bilançosunda görülmeyen kalemler büyük ölçüde bankalar aracılığıyla işlem görür. 1875'te Meclis-i Ticaret ve Ziraat kurulur. Onu ticaret, ziraat ve sanayi odaları izler. Tahvilat Borsası faaliyete geçer.

Tarımda meta üretimine geçilir. Tarımsal ilişkiler parasallaşır. Dış ticarette tarımsal ürünler başı çeker. Toprakta mülkiyet ilişkileri pekiştirilir. Verim arttırıcı önlemler alınır. Özendirici politikalar izlenir. Bir «ta-

rım devrimi» yaşanmasa da, ülke ekonomisini büyüme sürecine sokan bir tarımsal yapı oluşur.

Lonca yapılı zanaat çözülmeye yüz tutar. Kethüdalığın sınırlayıcı, denetleyici üretim örüntüsü bırakılır. Tarım dışı üretimde «serbestiyet» tanınır. Pazara açılan «atölye»lerde üretim yaygınlaşır. Dokuma, deri gibi kesimlerde ileri teknoloji uygulanır. Beceri sahibi usta yetiştirilir. Sanayi toplumu ölçüleri giderek toplumda yer etmeye başlar.

Yerel ticaret ağı, ülke ve ülkelerarası düzeye çıkarılır. Demiryolları ve buharlı gemiler sayesinde ulaşım kesiminde gerçekleştirilen dönüşümlerle iç pazar pekiştirilir. Batı Anadolu ve Balkanlar gibi geleneksel tarımın çözüldüğü yörelerde ticaret dinamik bir görünüm kazanır.

Özellikle Büyük Buhran (1873-96) ertesi tarımda yapısal dönüşümler izlenir. Dış pazarın belirleyiciliğinde yeni tüketim örüntüleri oluşur. Ancak, dışa açılım ülke ekonomisinde ikili bir yapının oluşmasını da kaçınılmaz kılar. Dış pazara açılmış kent ağırlıklı adacıklar yanı sıra ticaretten nasibini alamayan geçimlik yapılar bir süre daha birlikteliğini sürdürür.

Anadolu hinterlandı Anadolu-Bağdat demiryolu ile birlikte gerçek anlamda kabuk değiştirmeye başlar. Daha önceki demiryollarının aksine bu yeni hat iç pazarı güçlendirir. Demiryolu güzergâhı kısa sürede «ulusal» pazarla bütünleşir. Ülke düzeyinde ekonomik bütünselliğe doğru önemli bir adım atılır.

Cumhuriyetin izlediği «millî şimendifer (demiryolu) siyaseti» Anadolu-Bağdat demiryolunun bütünleyici işlevini bıraktığı yerden devralır. Demiryolları ekonominin can damarıdır.

Kapitalizm ve Ticaretin Gelişimi

Cumhuriyet dönemi Türkiye iktisat tarihi çalışmalarında 19. yüzyıl ticaret sözleşmeleri genellikle Tanzimat'ın menfi hanesine kaydedilen gelişmelerdir. Bu yazına göre 19. yüzyıl Osmanlı ekonomisi bir «yarı sömürgeleşme» öyküsüdür. Ticaret sözleşmeleriyle kapitülasyonların korumasında Batı ülkelerine, ya da o günkü deyişle Düvel-i Muazzama'ya yeni ayrıcalıklar tanındığı ve gündeme gelen serbest ticaret ortamının «Osmanlı sanayi'i»ni çökerttiği vurgulanır. Osmanlı'nın sanayileşememesi, ya da geri kalmışlığı dış ticaret ilişkilerindeki serbestiyete bağlanır; korumasız kalan yerli «sanayi»in yok olup gidişiyle, Batı'daki metropollere bağımlı, çarpık bir ekonomik yapının oluştuğu ileri sürülür.

Kökeni Genç Osmanlılar'a ve Ahmed Midhat'a kadar uzanan bu eleştirel yaklaşım II. Meşrutiyet döneminin «millî iktisat» politikasıyla daha da belirginleşmiş; Cumhuriyet yıllarında *Kadro* çevresinde, resmî tarih görüşünde; ve 1960'lı, 70'li yıllarda düşün yelpazesinin farklı uçlarında bulunan yazar çevrelerinde geniş ölçüde benimsenmiştir.

Sola açılım gösteren, ancak aşırı ulusçu merkantilist bir iktisat anlayışından kaynaklanan bu görüşler gelişme iktisadı açısından eleştirilere açıktır.

Diğer bir deyişle, bağımlılık ilişkilerinin politik belirleyiciliği iktisadî kaygılara üstün gelmiş; Osmanlı Devleti'nin çözülüşü iktisadî gelişmelerde de olumsuz sonuç doğuracağı beklentisi ağır basmıştır.

Oysa, siyaset ve iktisadın son kerte birlikteliğini hatırdan çıkarmaksızın, siyasî gelişmelerden görece soyutlanmış, arındırılmış bazı iktisadî açılımlarla Osmanlı toplumunun son yüzyılı ele alınabilir. Bu koşullarda karşımıza hiç de karamsar olmayı gerektirmeyecek bir senaryo çıkabilir. Başka bir deyişle 19. yüzyıl ticaret sözleşmeleri farklı bir sorunsal ışığında değerlendirilebilir.

Osmanlı Devleti'nin bilinegelen «çöküş» öyküsü 19. yüzyıl dış ekonomik ilişkilerdeki «bağımlılık» sorunsalından kaynaklanır. «Bağımlılık» açılımında ise kapitülasyonlar belirleyicidir. Bu teze göre Cihan Harbi'ne değin Osmanlı Devleti'nin dış ekonomik ilişkilerini kapitülasyonlar çizmiştir. Babıâli gümrük politikasını dilediğince yönlendirememiş, yapmış olduğu ticaret sözleşmeleri karar özgürlüğünü sınırlamıştır.

Osmanlı gümrük politikasında «malî» kaygılar en azından II. Meşrutiyet'e değin egemen olmuş, gümrük rüsumu devlet maliyesi açısından önemli bir gelir kaynağı oluşturmuştur. Ancak, Babiâli, gümrük tarifelerini arttırmayı her deneyişinde karşısında Batı'nın Düvel-i Muazzaması'nı bulmuştur. Kapitülasyonlarla ayrıcalık tanıdığı devletlerin onayını almaksızın dış ticaret politikasında herhangi bir değişikliğe gidememiştir.

Öte yandan, 19. yüzyılda mutlakiyetçi Osmanlı devlet geleneğine karşı liberal düşünceye sığınan Osmanlı aydını, iktisadî alanda da liberalizmi benimsemiş; Smith, Ricardo, Bastiat gibi klasik iktisatçılardan esinlenerek serbest dış ticaret ilkesine arka çıkmıştır.

II. Meşrutiyet yıllarında giderek güçlenen milliyetçilik, Osmanlı aydınının iktisadî düşünüşünü de etkilemekte gecikmemiştir. Alman romantizminden kaynaklanan «millî iktisat» politikası benimsenmiş, serbest dış ticaret politikasından bir an önce vazgeçilerek koruyucu bir dış ticaret politikasının uygulamaya sokulması özlenmiştir.

İttihat ve Terakki I. Dünya Savaşı'nı fırsat bilir; kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırır. Ardından *ad velorem* (değere göre) tarifeden *spesifik* (miktara göre) tarifeye geçilir. Babıâli bundan böyle seçici bir gümrük politikası izleyerek, gümrüklerini yabancı devletlerin onayını almaksızın dilediğince yükseltebilecek bir konum kazanmıştır. Kapitülasyonların kaldırılışı ve yeni gümrük tarifesi «bağımsızlık» doğrultusunda atılmış önemli adımlar olarak yazına geçer.

Önce, yukarıda ana hatları çizilen tezler doğrultusunda Osmanlı dış

ticaret politikasının geçirdiği ana evreleri görelim. Ardından izlenen bu politikalarla gelişme-büyüme sorunsalının ilişkisini kuralım. Ve nihayet sanayileşme ile dış ticaret politikaları arasındaki ilişkileri ana hatlarıyla değerlendirelim.

Tanzimat'ın gündeme getirdiği, ya da pekiştirdiği «bürokrasi», Osmanlı «kalemiye» sınıfından çok daha farklı bir yapıda, patrimonyal (ataerkil) unsurlardan arındırılmış bir devlet aygıtıdır. Tıpkı Batı'da oluşan «ulus devlet»lerin çizdiği yörünge doğrultusunda gelişen bir yönetim biçimidir.

Osmanlı «bürokrasisi»nin çağdaşlığı konusunda genelinde bir «konsensüs»ten (oydaşmadan) söz edilebilir. Tanzimat zaman zaman eleştiriye uğrar, «tanzimat kafası»ndan dem vurulursa da Cumhuriyet Türkiyesi'nin birçok kurumsal ve hattâ yasal düzenlemelerinin Tanzimat'la birlikte gündeme gelen yeni devlet modeli ışığında biçimlendiği yadsınmaz. Tanzimat bürokrasisini soyut «bürokratik feodalizm» ya da «devlet feodalizmi» türü kavramsal yorumlara oturtmak bizce yanılgıdır. Tanzimat bürokrasisi geleneksel kapıkulu zihniyetinden arındırılmış bir çağdaş yönetim aygıtıdır. Bu nedenle «yasakçı»lığı, ya da «ceberrut»luğu bürokrasinin iç sorunlarından kaynaklanır.

Tanzimat «birey»in ve «toplum»un Osmanlı'da kristalleşmeye başladığı bir dönemdir. Kişi can ve mal güvenliğinin gündeme alındığı, yönetimle yargının ayrıştığı, yörel yönetimlerin pekiştiği bir ara aşamadır. Raiyyetten vatandaşlığa geçişi simgeleyen bir evredir. «Ahali»nin «reaya»dan farklı bir konuma ulaştığı ve «halk»a yöneldiği bir kesittir. Osmanlı hanedanı ötesinde bir Osmanlı vatanı arayışıdır; kapıkulunu aşmış bir yurttaşlık özlemidir.

Rüştiye'sinden Sultani'sine, Tıbbiye'sinden Mülkiye'sine, eğitimde yepyeni bir kurumsallaşmadır. Beşerî unsurun çağdaş ulus devlet süzgeçinden geçişidir. Pozitivist özlemlerin gündeme gelişidir. Laikliğin ilk evresidir. Tüm bu gelişmeler Tanzimat'ı çağdaşlaşma sürecinde ayrıcalıklı kılan etmenlerdir.

Cumhuriyet aydını bu gerçeğin ışığında çoğu kez ikileme düşer. Her devrim gibi Türk devrimi de geçmişin defterini dürüp yepyeni bir yapı özlemini romantik bir söylem içersinde gündeme getirir; geçmişi yargılamak gereği duyar. Çöküş öyküsü bir ölçüde bu gerekten kaynaklanır. Öte yandan toplumsal yapıların sürekliliği geçmişe yönelmeyi, geçmişle devamlılığı gerektirir. Cumhuriyet tarihyazıcılığının ilk on yıllarına bu bocalamanın örnekleri biçim verir. Cumhuriyet'in jakoben geleneği Meşrutiyet ittihatçılığını devralır. İttihatçılar devrim adına nedamet getirirler. İttihatçılar ittihatçıları yargılarlar.

Osmanlı çöküş öykülerinin belki de en büyük dayanak noktası «eko-

nomik» etkendir. Osmanlı Devleti'nin 1820'ler ertesi Batı'ya hızla açılması, Batı'yla yoğun ticarî ilişkilere girişmesi ve ardından borçlanması, ülkeyi yabancı sermayeye açması ve Düyun-ı Umumiyye gibi «devlet içinde devlet» kurumların oluşmasına ortam sağlaması tarihçilerimiz, iktisatçılarımız ve toplumbilimcilerimizce «emperyalizm», «merkez-çevre» ve «bağımlılık» ışığında görülür. Diğer bir deyişle «çöküntü»nün ardında bir tür «yarı-sömürgeleşme» yatar.

Yakın tarihimiz çöküntü olarak görüldüğünde fatura kuşkusuz bir iç ya da dış etkene çıkarılır. Kimileri klasik «emperyalizm» kuramına ya da güncel «merkez-çevre» kuramına yaslanarak dış etkeni vurgular. Bazı yazarlar ise iç dinamik ve «sivil toplum» yetersizliğine omuz veren Asyagil durağan toplum öğelerini ön plana çıkarırlar.

Ancak her iki açılımda da «dış etken»in olumsuz anlamda çözücü, yıkıcı, çökertici işlevi belirginleşir. Batı'nın liberal çağı Osmanlı'yı çözümsüzlüğe sürükler.

Oysa ittihatçıların «millî iktisat» söyleminden ve onu bir ölçüde sürdüren «Kadro» geleneğinden 1960'lı yılların sağlı sollu fikir yelpazesine aktarılan bu görüşler 1970'li yıllardan itibaren aşınmaya başlar. Özellikle, Vedat Eldem'in ortaya koyduğu istatistiksel veriler başta iktisat tarihçileri olmak üzere birçok kişiyi uyarır.

Osmanlı ekonomisinin ve toplumunun 19. yüzyıldan itibaren kabuk değiştirdiğini, tüm kurumsal, yasal, yapısal biçimleriyle yeni bir toplum dokusuna yöneldiğini savunmak bugün için yine de güç bir uğraştır.

Osmanlı'nın gelişiminin ancak geleneksel, fiskalist, provizyonist klasik ekonomik modelinin çözülmesiyle sağlanabileceğini, dış ticaretin neden olduğu tüm yapısal çarpıklıklara karşın «çözücü» işlevinin bu açıdan önemli bir rol oynadığını, ekonomide gelişme için zorunlu parasallaşma ve ticarileşme sürecinin ülkenin kıymetli maden stoklarıyla gerçekleşemiyeceğini, ekonomik büyüme için gerekli para miktarının (kâğıt paranın geçer akçe olmadığı bir ortamda) ancak «borç» ya da her ne biçimde olursa olsun dış kredilerle sağlanabileceğini önermek belki de güncel kaygılarla erken gelebilir.

Ancak, çağdaş bir Türkiye'nin temelleri aranacaksa, değişime yönelen, durağan yapılardan arınmayı amaçlayan bir toplumsal düzenin ilk evrelerinin izi sürülecekse, 19. yüzyıl başlarını bir kırılma noktası olarak görmek ergeç hiç olmazsa iktisat tarihi için kaçınılmaz bir yazgıdır.

Umudumuz yakın tarihimizin bu yargılamada aklanmasıdır. Tanzimat'ın Çağdaş Türkiye'nin ayrılmaz bir parçası olduğu «gerçeği»nin bu kez nostaljik, romantik özlemlerden arındırılarak benimsenmesidir. Ve Osmanlı'nın Batı'dan gelen tüm baskılara karşın, tüm ekonomik «çıkartmalar»a karşın «yarı sömürge»leşmediği olgusunun vurgulanmasıdır.

Dış Ticaret ve Eklemlenme Sorunu

Klasik Osmanlı'nın son dönemlerinde, gerek yabancı ülkelerden getirtilen ya da bu ülkelere gönderilen, gerek içerde, kara ya da deniz yoluyla bir yöreden diğer bir yöreye sevkedilen mallar şer'î ve örfî hukuk gereği vergilendirilir.

Limanlarda, şehir ve kasaba girişlerinde, geçitlerde amediye, reftiye, müruriye, bac, ihtisabiye, kalemiye, ruhsatiye, kantariye gibi değişik adlarla, bazı yerlerde yük ve denk, diğerlerinde değer esası üzerinden, çoğu kez düzensiz bir biçimde rüsum alınır. Tüm bu vergiler klasik dönemin provizyonist ve fiskalist beklentileriyle uyum içersinde görülebilirse de zamanla iç ve dış ticaretin gelişmesini engelleyici bir rol oynadığı gözlenir. Tüccar kesiminin yakınmalarına neden olur. Özellikle yabancı tüccarlar bu tür engellerin kaldırılması için yoğun çaba sarfederler. Kapitülasyonların koruması altında ticaret serbestiyetini savunurlar.

Klasik dönemin bac, ihtisabiye, kalemiye, ruhsatiye ve kantariye resimleri iç gümrük (rüsumât-ı dahiliyye) addolunur. Osmanlı ülkesinde deniz yoluyla bir iskeleden diğer bir iskeleye ya da bir şehir veya kasabadan diğerine kara yoluyla sevkedilen maldan iç gümrük alınır, sahilde bulunan gümrüklere «sevâhil gümrükleri», hudut boylarında bulunanlara «hudut gümrükleri», ülke içersinde bulunanlara «kara gümrükleri» denir.

Tanzimat'ın ticaret serbestiyeti doğrultusunda aldığı en önemli kararlardan biri iç gümrüklerin peyderpey kaldırılmasıdır. Ancak yüzyıllardır süregelen bu tür bir uygulamanın tek bir günde gerçekleştirilmesi beklenemez. Nitekim Batı'da iç gümrüklerin kaldırılışı uzun zaman alır.

İç ticaretin gelişimini olumsuz etkileyen kara gümrükleri, ya da yüzde 8 oranındaki sarfiyat resmi, 1874 Martı'na değin sürer. En son iç gümrük olan yüzde 2'lik «teçhizat-ı askeriyye ianesi» 1909 bütçe kanunu ile lağvedilir.

Klasik dönemin dış gümrükleri (rüsumât-ı hariciyye) ise ülke sınır ya da limanlarına gelen ithal mallarından alınan amediye, ihraç mallarından mahrecinde ödetilen reftiye ve transit resmi olan müruriye'dir.

18. yüzyılın ikinci yarısına kadar ihraç edilecek mal, yerli tüccar tarafından iskeleye getirilir, iç gümrük bu tüccar tarafından ödenir, yabancı tüccar ise yüzde 3 reftiye ödeyerek malı dışarıya sevkeder.

Sonraları yabancı tüccar, Anadolu ürününü üretildiği yöreye bizzat gidip satın almaya başlar. Kapitülasyonlar gereği yüzde 3'lük rüsum dışında vergi ödemez. Bu koşullarda hazine eskisine oranla bir gelir kaybına uğrar. Bunu telafi etmek için 1802 Nizamnamesi yabancı tüccarı da, Osmanlı reayası olan tüccarın ödemekle yükümlü olduğu resimlere tabi tutar.

İthal malları ise öteden beri Osmanlı topraklarında, yabancılara ait

ticarethanelerde masdariye dışında tüm resimlerden muaf tutularak satılır. Başlangıçta yüzde 5 oranında vergi ödenen bu mallar, sonraları yüzde 3 ithal gümrük resmine tabi olurlar.

Her mal için ayrı ayrı saptanan gümrük resimleri 18. yüzyıl sonlarından itibaren düzenlenen tarife defterlerinde yer almaya başlar. Tarifelerin on dört yılda bir yenilenmesi gerekir. Dönem başında yüzde 3 üzerinden alınan gümrük resmi, mal fiyatlarındaki artış nedeniyle dönemin sonlarına doğru reel olarak düşer.

Hazine'nin uğradığı kaybı önlemek için damga, ihtisabiye, kalemiye ve benzeri resimler gündeme gelirse de, kapitülasyonlar nedeniyle uygulamada önemli güçlüklerle karşılaşılır.

Geleneksel Osmanlı ihraç politikası provizyonist bir yapıdadır. İçerde halkın ihtiyacı karşılandıktan sonra ancak artan kısım ihraç edilebilir. Bu nedenle tahıl, pamuk ipliği gibi bazı temel ihtiyaç maddeleri üzerine başlangıçtan beri ihraç yasakları konmuştur. Bu tür mallar ancak özel izinle ihraç edilebilir.

1823'ten sonra bazı ürünlerin ihracı tezkereye bağlanır. Örneğin meşe palamutu, debbağ esnafının ihtiyacı karşılandıktan sonra, tezkere alan tüccar tarafından ihraç edilebilir. Tezkere usulü daha sonraları mazı, kök boya, kuru incir, zeytinyağı, yün ve balmumuna da teşmil edilir.

Tanzimat öncesi ticareti kısıtlayıcı başka bir yöntem, yed-i vâhit usulü , diğer bir deyişle ürünün alım satımı üzerine devlet tekeli konmasıdır. Önce afyona uygulanan yed-i vâhit, daha sonra ipek, tahıl, zeytinyağı, pamuk, tiftik, yapağı gibi malları da kapsar.

Yed-i vâhide tâbi' ürünün toplanması o yörenin ihtisab nâzırına devredilir; ihtisab nâzırı ise alım satım yetkisini elinde mühürlü tezkeresi olan Müslüman ve reaya tüccara verir.

Tüccar malın üretildiği yere giderek üreticiden malını satın alır; yöre merkezine getirir, rüsumunu öder ve sonra İstanbul'a sevkeder ya da —ihracı yasaklanmamışsa— yabancı tüccara satar.

Tezkere ve yed-i vâhit usulü, fiyatın devlet tarafından asgari düzeyde tutulması nedeniyle, üretimi olumsuz yönde etkilemiştir.

Kısaca, Tanzimat'a kadar dış ticaret devletin provizyonist ve fiskalist kaygılarıyla ve kapitülasyonların belirlediği ilkeler ışığında yürütülmüştür.

1838 ile birlikte Osmanlı dış ticaretinde yeni bir evre başlar. Bundan böyle dış ticaret politikasındaki gelişmeler Çağdaş Osmanlı ekonomik ve toplumsal yapısındaki dönüşümleri de yansıtır niteliktedir. 1838'den itibaren gümrüklerde ıslahata girişilir; yabancı ülkelerle ticaret sözleşmeleri imzalanır.

1838-1946 arası yürürlüğe giren ticaret sözleşmeleriyle yed-i vâhit kal-

dırılır; dış ticaret kapsamına giren mallar iç gümrüklerden bağışık tutulur.

İhraç mallarına, iskele olan mahallere girişlerinde yüzde 9, gemiye yükленişte yüzde 3 olmak üzere toplam yüzde 12; ithal mallara ise karaya çıkarıldığı zaman yüzde 3, satışlarında yüzde 2, toplam yüzde 5 kesim konur. Transit mallardan ise yüzde 3 resim alınır.

Bir süre sonra gümrük vergisinin iki aşamada ödenmesinin güçlüklere yol açtığı gerekçesiyle, ithalat ve ihracat resimleri toplu olarak tahsil edilir; ihracat rüsumu yüzde 12, ithalat rüsumu yüzde 5 olarak belirlenir.

Ticaret sözleşmelerinde tarafların yedi yılda bir sözleşmeleri yenileme önerisinde bulunabilecekleri belirtilirse de mevzuat 1860 yılına değin yürürlükte kalır. 1860-61 yıllarında imzalanan yeni ticaret sözleşmeleriyle ithalat rüsümu yüzde 8, ihracat rüsumu her yıl yüzde 1 düşürülerek yedi yıl sonra yüzde 1'de sabit kalmak üzere yüzde 8, transit resmi ise önce yüzde 2, sekiz yıl sonra yüzde 1 olarak saptanır.

1861 yılında İstanbul Emtia Gümrüğü yeniden düzenlenerek Rüsumat Emaneti adını alır; tüccara kolaylık sağlamak amacıyla sözleşmeye ait tarifeler basılı hale getirilir. Tarifede yer almayan malların değerleri bu iş için görevlendirilmiş «mukaddir»lerce saptanmaya başlanır. İç gümrükler de yine bu tarifelerdeki değerlere göre belirlenir.

1860-61 yıllarında yapılan ticaret sözleşmelerinin süreleri 28 yıl olarak saptanır. Bu süre içersinde taraflar, gerekli görecekleri değişiklikleri yedinci, on dördüncü ve yirmi birinci yıllar sonunda önerebileceklerdir.

19. yüzyılın son çeyreği liberal çağı sona erdirir. Dış ticarette yüzyılın ortalarından itibaren uygulanagelen tarife indirimleri liberalizmin altın çağını simgelemiştir. Özellikle 1860 İngiliz-Fransız Ticaret Sözleşmesi dış ticarette her türlü engeli ortadan kaldırmıştır. Tahıl için alınan gümrük vergileri 1853'te Zollverein'da (Almanya), 1860'da İngiltere'de, 1862'de Fransa ve Hollanda'da, 1870'de İtalya'da ve 1871'de Belçika'da kaldırılır. Ancak 1873'te başgösteren «Büyük Buhran» ile birlikte gerisin geriye gümrük duvarları konmaya başlar. İtalya 1878'de, Almanya 1879'da, Fransa 1881'de, Bulgaristan 1883'te, İsviçre 1884'te, Romanya 1886'da, Belçika ve İsveç 1887'de, Avusturya-Macaristan, İspanya, Portekiz ve Rusya da aynı onyılda dış ticareti sınırlayıcı gümrük vergileri koyarlar. Liberalizme sadık kalan iki ülke İngiltere ve Danimarka'dır.

Babıâli de 1880'de tarifeleri yükseltmek ister. 1883'te spesifik tarifeleri gündeme getirir. Ancak 1907 yılına değin bir sonuç alınamaz. Bu tarihte ihraç gümrükleri yüzde 11'e çıkarılır.

Bu arada değer esasına göre düzenlenen ad valorem tarifelerin fiyat hareketlerini izleyemediği, kısa sürede rüsum oranlarının düştüğü gerekçesiyle, ağırlık ve sayıya göre spesifik tarifelere geçilmesi kararlaştırılır. Bu ilke ışığında Almanya ile 26 Ağustos 1890 günü bir ticaret sözleşmesi imza-

lanır. Bu sözleşmede değişik mal türlerine göre oranlar çok düşük tutulur. Elde edilen ortalama gümrük resmi geliri mal değerinin yüzde 11'i dolayındadır.

Diğer ülkelerle benzer sözleşmeler imzalanmak istenirse de her seferinde Babıâli'nin karşısına kapitülasyonlar çıkarılır. Batılı devletler, serbest ticaret ilkesine ters düşeceği gerekçesiyle spesifik tarifeye dayalı ticaret sözleşmelerine yanaşmazlar.

Oysa Avrupa'da uzun yıllardır spesifik tarifeler ve seçici gümrük politikaları uygulanmaktadır. Çoğu ülke dış ticaretini dilediğince kısıtlamıştır. İngiltere, 1846'ya kadar ülkeye tahıl ithalini yasaklamıştır. Fransa pamuk ipliği ve bez dokuma gibi maddelere uzun bir süre kapılarını kapamıştır. Alman gümrük birliği «Zollverein» aynı amaca yöneliktir. Avusturya'nın 1833'te yürürlüğe giren tarifesinde 69 kalem, ithalatı yasak mallar listesine girer; 1600 madde üzerine ağır gümrük resimleri konur. Rusya'da ise 1822'de 300'ü aşkın malın ülkeye getirilmesi yasaklanmıştır. 19. yüzyılın son çeyreğinde, Büyük Buhran'la birlikte, yukarıda belirtildiği gibi, koruyucu dış ticaret politikası tüm Avrupa ülkelerini sarmış, ithal gümrükleri yarışırcasına yükseltilmiştir.

Avrupa'da tüm bu gelişmeler izlenirken Osmanlı Devleti, kapitülasyonlar nedeniyle, gümrük politikasını dilediğince yönlendiremez.

«Malî» Devlet - «İktisadî» Devlet

Babıâli'nin çağdaş iktisat politikalarına uyum sağlaması zaman alır. Dış ticarette izlediği gümrük politikası da başlangıçta büyük ölçüde «malî» kaygılar ışığında belirlenir. Tanzimat ricali, serbest dış ticaret politikasıyla gümrük gelirlerini azamîde tutmayı düşler. Nitekim bu amacına da ulaşır; sürekli katlanan dış ticaret hacmi devlet varidatında önemli bir pay alır.

Ancak, gümrük politikalarının farklı amaçlar için kullanılabileceği Babıâli tarafından da görülür, «iktisadî» kaygı dış ticaret politikasında da etkin olmaya başlar. Malî amacın ötesinde ülke ekonomisinin gerektirdiği önlemler doğrultusunda yeni bir gümrük politikası gündeme gelir.

II. Meşrutiyet bu tür bir dış ticaret politikasının bilfiil uygulamaya geçirildiği dönemdir. O güne değin uygulanan «malî» gümrük politikası devlet hazinesine önemli bir gelir sağlamış, ancak mükelleflerin vergi ödeme gücü günden güne sınırlanarak devletin bir kalemde yükselen gelirleri diğer bir kalemde düşmüştür. Bu tür bir iktisat politikası sonuçta ülke ekonomisini güç durumda bırakmıştır. Oysa, «iktisadî» gümrük politikası bazı gümrük gelirlerini düşürse de, tarım ve sanayii geliştirerek vatandaşların vergi ödeme gücünü giderek arttıracak; gümrük gelirlerindeki düşüş diğer rüsum ve vergilerle giderilecektir.

Dış ticaret politikasında yapılacak değişiklikler için atılması gereken ilk adım, kapitülasyonlardan kurtulmaktır. Nitekim, Batılı ülkelerin protestolarına rağmen, 9 Eylül 1914 günü kapitülasyonlar tek taraflı olarak kaldırılır. Aynı ay içerisinde gümrük rüsumu yüzde 15'e çıkarılır. Bir yıl geçmeden, Haziran 1915'te ithal gümrükleri savaş süresi boyunca yüzde 30'a yükseltilir.

1916 Martı'nda ise o güne değin izlenen dış ticaret politikası kökten terkedilerek, ad valorem yerine spesifik gümrük düzenine geçilir.

Spesifik tarifeler, malî kaygılarla da olsa, uzun yıllar Babıâli'nin gündeminde yer alır. Almanya ile 1890'da imzalanan ticaret sözleşmesi bu niteliktedir. II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında Avusturya ile «tarife usulü» uygulanması üzerine bir protokol imzalanmıştır.

1911 bütçe görüşmeleri sırasında Maliye Nâzırı Cavit Bey spesifik tarifelerin gerekliliğini vurgular. Ancak, kapitülasyonlar kaldığı sürece Babıâli bu tür bir gümrük politikasını uygulamaya olanak bulamaz. Cihan Harbi gibi, Avrupa'daki dengelerin bozulduğu bir ortamda Babıâli harekete geçer ve kapitülasyonları tek taraflı olarak lağveder.

Mart 1916'da çıkarılan «Gümrüklerce Sıklet-i Eşya Üzerinden Resim Ahzı Hakkında Kanun» gereğince, Eylül 1916'dan itibaren gümrük resminin fiziki ağırlık üzerinden alınması kararlaştırılmıştır. Yasayla birlikte yayımlanan tarife, 30 bölümde 773 tarife numarası ve 1193 istatistik pozisyon içerir. Böylece ayrıntılı, seçici bir tarife oluşturulur; ad valorem tarifenin uygulanması sırasında ortaya çıkan ve yüksek gümrük rüsumu ödemesi gereken bir malın tarifede daha düşük rüsumlu bir başka mal gibi gösterilmesi ya da yorumlanması sonucu doğan vergi kaybı önlenebilir.

Yeni gümrük kanununun gerekçesinde hammaddeleri ülkede bulunan ve üretimi kolay olan malların himaye edileceği, ithal olunacak benzerlerine ağır vergi konduğu belirtilir. Doğmakta olan ve gelişme potansiyeli gösteren sanayi kolları dış rekabetten korunacaktır. Temel ihtiyaç maddelerine halkı güç durumda bırakmamak için ılımlı bir ithal rüsumu konur. Talebi karşılayabilecek düzeyde üretimi zaman gerektirecek olan mallar için, ilerde yükseltmek koşuluyla, düşük resim saptanır. Tarımsal üretim dış rekabete karşı tümüyle korunmuştur. Kaçakçılığı kolay olan mücevher ve benzeri mallardan çok düşük bir resim alınır.

Cihan Harbi yıllarında dış ekonomik ilişkiler büyük ölçüde kesilir. Öte yandan, ülkenin ihtiyaç duyduğu bazı tahıl ürünlerinin ve stratejik maddelerin ihracı yasaklanır. İttihatçılar savaşan diğer ülkelerdekine benzer bir uygulamaya giderek ihracatı devlet denetimine verirler.

Babıâli, diğer iktisadî kararlarda olduğu gibi bu alanda da Almanya'yı örnek alır. 14 Eylül 1916 günlü kanun-ı muvakkatla bir İhracat Heyeti kurulur. Mevzuatta ihracı serbest ve kısıtlı ya da yasak olan mallar ayrı başlıklar altında yer alır.

Bundan böyle ihraç edilecek mallar için bir ihraç vesikası gerekir. Bu belge İhracat Heyeti'nce verilecektir. Ticaret ve Ziraat Nezareti'nden yetkili bir kişinin başkanlık edeceği İstanbul'daki heyetin üyelerinin yarısı Vekiller Heyeti'nce saptanacak, diğer yarısı tüccar tarafından seçilecektir.

İhracat Heyeti'nin vilayet ve müstakil liva merkezleriyle kazalarda faaliyetlerini kurulacak tali heyetler yürütecektir. En yüksek mülkiye memurunun başkanlığı altında toplanacak olan tali heyet, mülki birim idare meclisinin seçilmiş bir üyesi ve yörenin seçkin bir tüccarından oluşacaktır.

Babıâli'nin İhraç Heyeti'ne karşılık, Merkezi Avrupa Devletleri İstanbul'da satınalma örgütleri kurarlar; Osmanlı ülkesinden aldıkları malları bu birimler aracılığıyla ithal ederler.

Almanya'ya ihraç edilen malların bedelleri Alman hazine tahvili karşılığı tedavüle çıkarılan kağıt paradan Almanya'ya tahsis edilmiş meblağlarla ödenir. Bu işlerin hesabı Deutsche Bank'ın İstanbul şubesinde tutulur.

Cihan Harbi yıllarında Osmanlı ithalatının yüzde 90'ı Almanya ve Avusturya-Macaristan'dan gerçekleştirilir. Ödemeler Osmanlı Devleti'nin Berlin'de, Deutsche Bank nezdindeki hesabına işlenmek suretiyle yürütülür.

Ekonomik Gelişme ve Ticaret Serbestiyeti

Yukarıda görüldüğü gibi Cihan Harbi'ne değin Osmanlı dış ticaret politikası ana hatlarıyla «liberal» bir nitelik taşır. Klasik Osmanlı dış ticaret politikalarına oranla iç ve dış ticareti özendirici niteliktedir.

Ancak, bu «liberal» yapı kısmen kapitülasyonların zorlamasıdır. Yaptığı ticaret sözleşmeleriyle gümrük varidatını arttırırsa da, dış ticaret politikasını dilediğince yönlendiremez. Diğer bir deyişle, karar özgürlüğü, ya da «egemenliği» bir ölçüde sınırlanmıştır.

Osmanlı, ticaret sözleşmelerine başlangıçta «malî» kaygılarla değişiklikler getirmek ister. Bazı malların tekel konumundan çıkışı varidatı olumsuz yönde etkilemiştir. Yoksa Avrupa ülkelerinde olduğu gibi «bebek endüstri»yi korumak ve giderek gümrük duvarlarını aşağıya çekmek o günün yönetimi için çok erkendir. Ayrıca bu tür bir gerekçe, ancak ekonomik gelişme ve sanayileşme ile birlikte gündeme gelir.

Serbest ticaret politikalarının karşıtı sayılabilecek seçici, koruyucu gümrük politikaları, ya da merkantilist dış ticaret politikaları, gelişme sürecinin belirli bir aşamasında, diğer birçok etmenle birlikteliği gözardı edilmediği takdirde, anlam kazanır.

Yoksa durağan bir ekonomik ve toplumsal kuruluşu yüksek gümrük

duvarları ardında harekete getirmek, sanayileştirmek olanaksızdır. Belirli koşulların oluştuğu, durağan yapının çözülmeye başladığı, ekonominin parasallaştığı, meta üretimine geçildiği bir aşamada koruyucu bir iktisat politikası ekonomiyi yönlendirme aracı olarak kullanılabilir.

Gelişmeyi koruyuculuğa indirgeyen bir yaklaşım dünyanın hiçbir ülkesinde olumlu sonuç vermemiştir. Nitekim merkantilist çağda ne Fransa'nın Colbertizmi, ne Prusya'nın Kameralizmi bu ülkelerde sanayileşmeyi başlatabilmiştir.

Gelişme, büyüme ve sanayileşme sürecinde tarihsel bağlamda bazı «belirleyici» faktörler Osmanlı gerçeğinde sınandığında ne tür sonuçlar elde edilir?

İlk önce vurgulanması gereken «bağımlılık» ilişkisidir. «Bağımsız» bir iktisadi gelişme, olsa olsa sanayileşme sürecini başlatan İngiltere için söz konusu olabilir. Diğer bir deyişle, dış etmenlere görece bağımsız, dolayısıyla organik bir gelişmenin tek örneği İngiltere'dir. Sanayileşmede önder ülkeyi izleyen diğer Avrupa ülkeleri ve ayrıca Amerika, İngiltere'den bağımsız olarak düşünülemez. Bağımlılık ilişkisi, merkez-çevre ilişkisi uç noktaya götürüldüğünde tarihsel bağlamda tüm dünyanın merkezi İngiltere'dir. İngiltere'nin ardından gelen ve sanayileşen ülkeler konumlarını İngiltere'ye göre belirlemişlerdir. Dünya ölçeğinde bir işbölümüne ayak uydurmak zorunda kalmışlardır.

Ancak, bu görüş İngiltere'nin tek etken, diğer ülkelerin edilgen olduğu anlamına gelmez. İngiltere'nin sanayileşme süreci dahi, Avrupa gerçeğinden ve dünya ekonomisinden soyutlanarak ele alınamaz.

Kısaca, kapalı kapılar ardında sanayileşmenin gerçekçiliği ancak zaman ve mekân ışığında anlam kazanır. Koruyucu politikalar gelişme potansiyelini yönlendirici olabilir; yoksa korumacılık gelişme dinamiğini bağrında taşımaz.

Öte yandan sanayileşme, kesimsel bir iç sorun olamaz. Sanayileşme, diğer kesimlerle yoğun bir etkileşim sonucudur. Batı'da «ticari devrim»i, «tarım devrimi»ni, «nüfus devrimi»ni görmezlikten gelerek «sanayi devrimi»nden söz etmek güçtür.

Yeni kıtaların fethi, Atlantik ötesi ticaret, Avrupa'ya değerli maden akımı ve fiyat devrimi, putting-out ve manifaktüre (fason üretim) geçiş, kırsal kesimde çitleme, pazar için meta üretimi, toprağın toplulaşması, tarımda verim artışı, artık-işgücünün tarım dışı uğraşlar için bir emek havuzu oluşturması, hızlı nüfus artışı, nüfus çoğunluğunu oluşturan kırsal kesimde tarım dışı mal ve hizmet talebinin yoğunlaşması, tek para düzenine geçiş, banka ve kredi kurumlarının gelişmesi, para benzeri dolaşım araçlarının kabul görmesi, banknot tedavülü, ticari sermayenin sınai sermayeye dönüşmesi ve benzeri gelişmeler sanayileşme için gerekli ortamı yaratırlar. Diğer bir deyişle sanayileşme topyekûn bir gelişme sorunudur.

Ülke ekonomisinin bütünselliği gözardı edilerek sanayileşme gerçekleştirilmez.

Kısaca, Osmanlı ekonomisinin gelişmesi ve sanayileşmesi için toplumda, ticaret, tarım, nüfus, ulaşım-iletişim ve kurumsal düzenlemelerin birlikteliğini aramak gerekir.

Nüfus gibi doğal bir etmen bir yana bırakılırsa, Tanzimat, iç ve dış ticaretin gelişimi, tarımda meta üretimine geçiş, tek para sistemine yöneliş ve para ve kredi kurumlarının doğuşu, iktisadi bütünleşme için gerekli ulaşım-iletişim ağının oluşturulması ve ticaret kanunnamelerinden ticaret odalarına, yasal ve kurumsal düzenlemelere girişilmesi açısından bir dönüm noktasıdır.

İşte 19. yüzyıl ticaret sözleşmeleri bu dönüşümü hızlandıran etmenler olarak görülebilir.

Öncelikle, 19. yüzyıl ticaret sözleşmeleri Osmanlı tarımının geçimlik yapısını çözmüştür. Provizyonist klasik Osmanlı ekonomik düzeni parasallaşmış, pazar göstergeleri ve piyasa güdüleri toplumda «iktisadi rasyonalite»yi egemen kılmıştır. Kendi yağıyla kavrulan, kapalı Osmanlı «ekonomileri»ni dış pazara açmış, üreticiye «tevekkül» yerine «kazanç» özlemini aşılamıştır. Öte yandan ekonomik bütünlüğe doğru, türdeşliğe doğru önemli bir açılım sağlamıştır.

Tezkere usulünün, yed-i vâhit ya da tekel alım satım işlemlerinin ve dahilî gümrüklerin kaldırılması kırsal kesimde üreticiyi önemli ölçüde rahatlatmış; ticaret sözleşmeleriyle başlangıçta yabancı tüccara tanınan ayrıcalıklar giderek yaygınlaşmış; iç ticaret engellerden arındırılmıştır.

Böylece, provizyonist klasik Osmanlı iktisadî düzeni 19. yüzyıl boyunca çözülmüş; parasallaşma, ticarîleşme, pazar göstergelerinin ve piyasa güdülerinin ekonomide etkinliği giderek artmıştır.

Yukarıda belirtilenler ana hatlarıyla vurgulanırsa, klasik yapı çözülmeden Osmanlı'nın sanayileşmesi olanaksızdır. Geçimlik yapının gücünu yitirmediği, pazar bütünleşmesinin gerçekleşmediği bir ortamda sanayileşmeden söz etmek güçtür. Ancak, tüm bu çözücü işlevlerine karşın ticaret sözleşmeleri gerekli, ancak yeterli etmen değildir. Osmanlı ekonomisinin parasallaşması ve ticarete açılması Batı türü bir sanayileşme dinamiğini gündeme getirmemiştir. Dinamiğin oluşması bazı temel «girdi»leri, ya da «maddî ortam»ı gerekli kılar.

Tarım - Sanayi «Ortakyaşarlığı» (Sembiyozu)

Sanayileşme öncelikle kesimler arası uyumu gerektirir. Batı'nın «sanayi devrimi» ile «tarım devrimi» arasında yakın bir bağ vardır. Sanayileşme sürecinde, özellikle başı çeken İngiltere'nin deneyiminde, 18. yüzyıl

«tarım devrimi»nin, çitleme hareketinin yadsınamaz bir etkisi görülür. Oysa, Fransa'da benzer bir gelişmenin olmayışı, Fransız Devriminin küçük özel mülkiyeti pekiştirmesi, sanayileşmeyi geciktiren temel nedenlerden biridir.

Toprakta özel mülkiyetin pekişmesi, işletme ölçeğinde toplulaşma-yoğunlaşma, tarım dışına itilen bir emek fazlalığı, tarımda verim artışı sonucu kentleri besleyecek bir artığın oluşması sanayileşme için zorunludur. İngiltere bunu yaşar. Oysa Fransız Devrimi, mülkiyet ilkesini savunurken küçük üreticiye arka çıkar; elindekiyle yetinen köylünün geleneksel tekniği sürdürmesine, toprağına sıkı sıkıya bağlı kalmasına neden olur. Sanayileşme için gerekli işgücü havuzundan yoksun kalan Fransa ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında atılımını gerçekleştirebilir.

Sanayileşme, «tarım devrimi» yanı sıra bir «demografik devrim» gerektirir. Avrupa'da «klasik demokrafik yapı», 18. yüzyıla değin sürer. Yüksek doğum ve ölüm oranları Avrupa nüfusunu yüzyıllardır dengede tutar. 1700'lerden sonra «kriz ölüm oranı» —açlık, savaş ve salgın hastalıklar nedeniyle ölümler— düşmeye başlar; onu normal ölüm oranlarındaki düşüş izler. Beslenmedeki etkinlik, sağlık koşullarında düzelme vb. nedenler ölüm oranlarının aşağıya çekilmesinde etkin olur. Böylece, doğum oranlarındaki düşüşe rağmen, 1700'lerde 100-120 milyon olan Avrupa nüfusu 1900'lerin başında 450 milyona yaklaşır.

Osmanlı toplumu her iki «devrim»den de nasibini alamaz. Gerek nüfusta, gerekse tarımda radikal dönüşümler Cumhuriyet döneminde, 1950'li yıllarda dinamik bir nitelik kazanır. Her iki gecikme çok değişik nedenlere bağlanabilir. Ancak, Osmanlı'da yapısal darboğazlar vardır. Kapitalistleşme sürecinde sanayileşme öncesi «pazar ekonomisi» Osmanlı özelinde çok geç gündeme gelebilir.

Gelişme ekonomisi açısından Osmanlı'nın yoksun olduğu en önemli «girdi» nüfustur. 19. yüzyıl dünya haritasında ülkelerin nüfus yoğunluğuna bakıldığında Osmanlı topraklarının —belki Balkanlar hariç— beşeri sermaye açısından ne denli yoksul olduğu görülür.

Düşük nüfus yoğunluğu toprakta mülksüzleşme ve yoğunlaşma-toplulaşma sürecini engeller; tarımda bir emek fazlası oluşamaz. Tarım dışı sektörlerde işgücü talebi karşılanamaz; emek açığı nedeniyle ücretler görece yüksek kalır.

Öte yandan küçük üreticiliğin yaygınlığı ve yöresel bağımlılığı, emeğin ülke ölçeğinde akışkanlığını sınırlar; bölgelere göre farklı ücret düzeyleri oluşur. Bu farklılaşmada şüphesiz, iletişim ve ulaşım araçlarının yetersizliği de önemli bir rol oynar.

Nüfus yoğunluğunun düşük ve toprağın kıt olmadığı bir ortamda, mülkiyet-tasarruf biçimlerinde ve işletme büyüklüklerinde zamanla radi-

kal dönüşümler izlenir; «küçük üreticilik» tarımda hâkim yapısını sürdürür. İşletme ölçekleri büyütüldükçe, emeğin maliyeti nedeniyle getiri sınırlı kalır.

«Tarım devrimi»nin oluşmamasında diğer önemli bir etken «coğrafya»dır. Anadolu'nun içerlek yöreleri, ya da hinterlandı, pazarla bütünleşebilmek için demiryolunu bekler. Meta üretimine bir türlü geçemez. Geçimlik yapı ancak pazara açılabilen kıyı bölgelerde ya da maliyet hesapları elveren deve kervan yolları üzerinde çözülebilir. Bu nedenler sınaî bitki üretimini de geciktirir.

Sanayileşmede, tarım ve nüfus gibi «arz»a yönelik unsurların yanı sıra «taleb»i belirleyici etmenler de rol oynar.

Sanayileşme öncesi İngiltere, fizyolojik geçim düzeyi ötesinde pazarda satın alma gücüne dönüşebilecek gelirlerin yaygın olduğu bir ülkedir. Diğer bir deyişle bu ülkede mal ve hizmet talebi, üretim ve hizmet arzını özendirici bir ortam yaratır.

Mal ve hizmet talebinin güdük kaldığı bir ortamda maliyeti düşürücü geniş ölçekli üretim kapasiteleri oluşamaz; «zanaat» her zaman «sanayi»e üstün gelir.

Klasik Osmanlı toplum yapısının çözülmekte gecikmesi, bilgi, beceri sahibi işgücünün oluşmasını, teknolojik transfer için gerekli düşün ortamının gelişmesini engeller. Teknik eğitimdeki gecikme sanayileşme için gerekli teknik kadroların yurt dışından çağrılmasını zorunlu kılar. Nitekim ilk dokuma fabrikalarında, makina techizatın yanı sıra ustabaşılar da yurt dışından getirtilir.

Zanaatın durağan yapısı, zaman, verimlilik, kârlılık gibi kaygılardan uzak üretim süreci; eşgüdüm, uyum ve dakiklik gerektiren fabrika çalışma koşullarına tercih edilir. Lonca geleneğinin ataerkil yönü, Osmanlı'yı «amele» olmaktan caydırır. Osmanlı reayası «proleterleşme»yi gerektiren bir mülksüzleşme, bir yoksullaşma yaşamaz.

Zihniyet sorunları da Osmanlı'da sanayileşmeyi geciktiren etmenler arasında yer alır. Toplumun hâkim katmanlarının «kapıkulu» geleneği maddi üretimi hakir görür; «amele» sosyal statü açısından toplumun en aşağı katmanı olarak kalır.

Bu nedenle işçilik çoğu kez İmalât-ı Harbiye'nin mîrî fabrikalarında bir tür angaryaya dönüşür. Her gencin gönlünde «devlete kapulanmak» yatar; kılıç kuşanmak, ya da kalemefendisi olmak toplumda geçer akçe uğraşlar olarak bilinir. Ancak II. Meşrutiyet'le birlikte bu değer normları kırılmaya başlar.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde sanayileşmeye yönelik girişimler, çoğu kez Batı'daki gelişmelere bir özlemi ifade eder. Islah-ı Sanayi Komisyonu, Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı, vb. gelişmeler sanayileşmeyle

ilgili değişik sorunlara eğilirken ülkenin maddi koşulları çoğu kez göz ardı edilir.

Ülkenin geniş ölçekli üretim birimleri olan İmalât-ı Harbiye fabrikaları ise ordunun ve devlet yönetim kademelerinin ihtiyaçlarını karşılamakla yetinir; yüksek maliyetlerle üretim yapan, piyasadan bağımsız, pazarda oluşan fiyatlara son derece duyarsız bir devlet sanayii olarak kalır.

Başlangıçta, XIV. Louis Fransası'nın Colbertist devlet girişimciliğini anımsatan bu fabrikalar Cumhuriyet'le birlikte Devlet Sanayi ve Maadin Bankası'nın temel varlığını oluşturur; Sanayi Ofisi ertesi Sümerbank bünyesinde giderek iktisadî etkinlik kazanır.

Bu gelişmelere karşın 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı' da, sınırlı da olsa, bir ön-sanayi'in doğuşu izlenir. Ticaret alanında gelişme, parasallaşma, kurumsallaşma, ulaşım ve iletişim araçlarının etkinleşmesi pazara yönelik bir imalat kesiminin ilk filizlerini vermesine neden olur.

İmalat atölyeleri, dokumacılık, debbağcılık gibi alt sektörlerde gelecek vaadeden bir açılıma yol açar; bu alanda Batı'dan bilgi, beceri getirtilir. 1913-15 sanayi sayımları sonuçları bu alanda kısmî gerçeği yansıtır.

Özetlenirse, kırsal kesim çözülmeksizin, tarım ağırlıklı geleneksel iktisadi yapı dönüşüme uğramaksızın, ekonomide pazar ilişkileri belirleyicilik kazanmaksızın, parasallaşma ülke ölçeğinde gerçekleşmeksizin sanayileşmeyi beklemek olanaksızdır.

«Osmanlı 19. yüzyılda liberal bir dış ticaret politikası izlemeseydi, Osmanlı sanayileşirdi» türü bir yaklaşım gelişme iktisadının temel ilkelerine ters düşer. Korumacı politikalar gelişme dinamiğinin oluştuğu ortamlarda anlam kazanır. Bu dinamikten yoksun bir çevrede korumacılık olsa olsa durağanlığı sürdürmeye yarar.

Osmanlı'nın 19. yüzyılda izlemiş olduğu liberal dış ticaret politikası, yarattığı tüm çarpıklıklara karşın bir iktisadi gelişmeye yol açar. 1820-1914 arasında dış ticaretteki on, oniki kata varan büyüme içerde ekonomik gelişme olmaksızın açıklanamaz.

Ancak, bugüne değin Osmanlı iktisat tarihi, kaynakların yönlendirişiyle çoğu kez dış ekonomik ilişkileri vurgulamıştır. Dış ticaret verileri çok daha yoruma elverişlidir. Özellikle yabancı devlet arşivlerinden Osmanlı dış ticaretinin izini sürmek mümkündür. Bu olanak iç ticaret için yoktur. İç pazarın gelişimi ve iç ekonominin parasallaşma ve ticarileşmesini sayısal verilerle kanıtlamak güçtür.

Son olarak şu söylenebilir: Osmanlı Devleti hiçbir zaman sömürge olmamış, bağımsızlığını yitirmemiştir. Batı'nın sömürgeciliği, ardından emperyalizmi Osmanlı'yı olumsuz etkilemişse de, 19. yüzyıl Osmanlı iktisadî gerçeklerinden günahıyla sevabıyla Osmanlı yönetimi sorumlu olmuştur.

Zanaattan Sanayi'e Geçiş Sorunsalı

19. yüzyılla birlikte geleneksel zanaat yapısı giderek çözülmeye başlar. Devletin talep yelpazesi zanaat ölçeğinden fabrikaya geçişi zorunlu kılar. Çağdaş donanımlı bir ordu gereği devlet öncülüğünde fabrika üretimini gündeme getirir.

Osmanlı sanayii'nin ilk örnekleri bu nedenle pazar göstergelerinden bağımsız, maliyet kaygısından uzak, devlet siparişleriyle çalışan fabrikalardan oluşur. Bu tür üretim birimleri 17. yüzyıl Fransası'nda Colbert'in girişimlerine, ya da Alman merkantilizminin, Kameralizmin devletçiliğinde görülen örneklere benzer.

Bu bölümde 19. yüzyıl Osmanlı toplumunda devlet öncülüğünde sanayileşme girişimlerine değinilecektir. Her ne kadar bu alandaki gelişmeler sınırlıysa da, Osmanlı'nın «ilk» sınai kuruluşlarıdır ve Cumhuriyet'in devraldığı sınai mülkiyette hatırı sayılır bir yer işgal ederler.

Ordunun talep örüntüsü doğrultusunda dokuma ve deri sektörleri Osmanlı sanayileşmesinde başı çeker. Devlet tarafından işletmeye açılan ilk iplik ve dokuma fabrikaları Harbiye Nezareti ya da Hazine-i Hassa gibi devlet örgütü çatısı altında uzun zaman faaliyetlerini sürdürürler.

Osmanlı'da kurulan ilk fabrikalardan biri Defterdar (Feshane) Fabrikası'dır. 1826'da yeniçerilik kaldırılır. Yeni Osmanlı ordusu, Asakir-i Mansure-i Muhammediye kurulur. Ordunun yeni donanımında fes giydirilmesi kararlaştırılır. Bir süre bu ihtiyaç Tunus'tan karşılanır. Ancak 1835'te Kadırga'da, Hazine-i Hassa'ya ait bir konakta bir fes imalâthanesi kurulur.

Bir süre ilkel bir teknolojiyle çalışan ve o günkü dille darüssınaa diye nitelenen bu imalâthane, 1839'da Abdülmecid'in bir fermanıyla Haliç'te III. Selim'in kızkardeşi Hatice Sultan'ın ikametine ayrılmış olan sarayın feriyye kısmına taşınır.

Başlangıçta fes örmekle yetinen bu imalâthaneye sonradan aba ve halı tezgâhları da getirilir. Dokumacılığa başlanır. Çevirici güç organiktir; hayvanla dönen dolaplar kullanılır. Bu amaçla imalâthanede kırk kadar katır beslenir.

Feshane 1843-1851 döneminde yeni teknolojiyle donatılır. Buhar gücü ve makine kullanımına geçilir. İngiltere'den, Fransa'dan ve Belçika'dan buhar gücüyle çalışan iplik, dokuma ve apre makineleri getirtilir. Böylece imalâthane bir dokuma fabrikasına dönüşür.

Tanzimat'la birlikte ufak ölçekte bir sanayileşme girişimi gözlenir. Feshane yanı sıra İzmit Çuha, Hereke ve Bakırköy fabrikalarının da 1840'lı yıllarda faaliyete geçtiği görülür.

1849'a kadar Feshane Fabrikası'nı Darphane-i Amire yönetir. Bu tarihlerde fabrika kısmen, devlet siparişleri dışında, pazara da açılır. Kumaş

ve fes satışları için Vezneciler, Çarşıiçi, Tophane ve Beşiktaş gibi semtlerde kiralanan dükkânlarda halka satış yapılır.

1849'da Hazine-i Hassa, Bakırköy Fabrikası ve Feshane Fabrikası'nı yönetimine alır. Feshane 1866'da yanar. 1868'de tekrar faaliyete geçer. 1877'de genişletilir; teknolojik yeniliklerle donatılır.

93 Harbi ile Bulgaristan'daki İslimiye fabrikaları yitirildikten sonra Feshane Bâb-ı Seraskeri emrine verilir. Bundan böyle 1921 Martı'na kadar 44 yıl Levazımat-ı Umumiyye-i Askeriyye'nin yönetiminde kalır.

Osmanlı'da ilk inorganik enerji ile çalıştırılan fabrika Basmahane ya da Bakırköy Bez Fabrikası'dır. «Mihaniki» güç kullanan bu fabrika Barutçubaşı Ohannes'ten devralınan tezgâhlarla kurulur. Hazine-i Hassa'ya bağlı bu fabrikada, yine Barutçubaşı Ohannes'in nezaretinde çadır ve amerikan bezi üretilir.

1850'lerin başında adı Basmahane-i Amire olur. Avrupa'dan yeni makine, teçhizat getirtilir. Beceri sahibi ustalar çağrılır. Fabrika genişletilerek basma üretimine başlanır. Ancak, basma çok pahalıya mal olur. 1850'lerin ortalarında basmadan vazgeçilerek bez üretimine ağırlık verilir. Yeni tezgâhlar getirtilir ve yabancı ustaların nezareti altında günde yüz topun üzerinde bez üretilir.

1867'de Nizamiye İdaresi (Harbiye Nezareti) emrine verilen Basmahane'de, zamanla yabancı ustalara yol verilir; yerli sanatkârlar işe alınır. Makinelerin idaresi de Bahriye'den çarkçı zabitlere tevdi edilir.

Fabrika bir zamanlar havlu ve hamam takımları, ipekli bezler üretmişse de, sonraları çadır bezi, çadır astarı, amerikan bezi, elbiselik bez ve çadır kolanında uzmanlaşır.

1921 Nisanı'na kadar 54 yıl Harbiye Nezareti bünyesinde faaliyet gösteren fabrika, Defterdar Fabrikası'yla birlikte önce İstanbul Fabrikaları Umum Müdürlüğü'ne, 1923'te de Askerî Fabrikalar Umum Müdürlüğü'ne devrolunur.

Tanzimat döneminde devletin ihtiyacını karşılamaya yönelik fabrikalardan bir diğeri Hereke Fabrikası'dır.

1840'lı yılların ikinci yarısında, Ohannes ve Bogos Dadyan biraderler İzmit Çuha Fabrikası'nı kurarlarken, Serasker Rıza Paşa'nın izniyle Hereke'de kendi adlarına bir fabrika tesisine girişirler. 50 pamuklu ve 25 ipekli canfes tezgâhından oluşan fabrika bir süre sonra emlâk-ı hakani'ye intikal eder ve saraya bağlı olarak işletilir.

Fabrikanın ipekli kısmı özellikle saray için üretimde bulunur. Bu açıdan Fransa'nın Gobelin (Goblen) Fabrikası'na benzetilir.

1850'de ipekli kadife ve mobilyalık (kemhane) jakarlı kısımları kurulur. Pamuklu dokuma tezgâhları Zeytinburnu (Bakırköy) fabrikasına taşınır.

Hereke Fabrikası, 1875'de piyasaya yönelir. Kapalı Çarşı'da mağaza

açar. Ancak serbest piyasada dış rekabet karşısında tutunması güçtür. Mağaza bir süre sonra kapatılır.

Fabrika 1891'de halı üretimine geçer. Gördes ve Demirci'den ustalar getirtilir. Bunlar bir süre, İstanbul'da sarayda ustalar yanında staj görürler. Hereke'de önce Gördes ve Demirci halıları dokunur. Giderek desenler zenginleştirilir. 1900'de Gobelin tipi halılara geçilir. Binbir çiçek, sırmalı Gördes, Hereke'de dokunan ünlü halılar arasındadır.

1902'de 20 dokuma tezgâhı ve yardımcı makineleriyle bir çuha kısmı eklenir. 1905'te ise Hereke bünyesinde bir fes imalathanesi birimi açılır.

1918'de fabrika genişletilerek yünlü dokuma kısmı 52 tezgâha çıkarılır. Bundan böyle Hereke bir yünlü dokuma fabrikası görünümündedir.

Bir süre Maliye Vekaleti'ne bağlı olarak çalışan fabrika 1925'te Sanayi ve Maadin Bankası'na intikal eder.

İzmit Aba Fabrikası Tanzimat sanayi'inin bir başka örneğidir. Ordunun ihtiyacını karşılayan bu fabrika 1906'ya kadar üretimde bulunur. 1908' de tekrar faaliyete geçerken yeni makinalarla donatılır.

Görüldüğü gibi dokuma sektöründe devlet, başı çekmiştir. Ordunun geniş mikyaslı talebi devleti doğrudan üretici kılmıştır. Devletin sanayileşme sürecinde el attığı bir diğer kesim deridir.

1800'lerin başında debbağ esnafından Hamza, Beykoz deresinin Boğaz'a karıştığı noktadaki su değirmeninin çarklarından yararlanarak bir debbağhane kurar. Zamanına göre epey ileri sayılan bu imalâthane 1810'da devlete intikal eder ve Debbağhane-i Amire adını alır.

Harbiye Nezareti bünyesinde yer alan işletme 1842'de makinelerle donatılır. Palamut ve çamkabuğu öğütmeye mahsus değirmenler konur. 60 beygir gücünde bir buhar makinesinden güç elde edilir. 70 deri kuyusu ve iki taş değirmeniyle takviye edilir.

1884'te, deri fabrikasının yanına günde 260-300 çift arası kundura üretecek bir tesis eklenir.

1912'de Debbağhane-i Amire'de günde ortalama 100 deri işlenir. Kundura kısmında ise el işçiliğiyle günde ortalama 250 çift kundura üretilir.

Bu tarihte Harbiye Nâzırı Mahmut Şevket Paşa'nın girişimiyle fabrika revizyona tabi tutulur ve genişletilir. Avrupa'dan debbagat makineleri getirtilir. Kundura kısmı üretimi günde 1000 çifte çıkarılır. Güç kaynağı olarak 90 beygirlik iki dizel motoru ilave edilir.

I. Dünya Savaşı sırasında ordunun deri ve kundura ihtiyacını büyük ölçüde bu fabrika karşılar. Millî Mücadele ertesi fabrika Askerî Fabrikalar Umum Müdürlüğü emrine verilir. 1925'te Sanayi ve Maadin Bankası' na devredilir.

Ordu ve sarayın ihtiyacını karşılayan dokuma ve deri fabrikaları Cumhuriyet'in devraldığı belli başlı sınai kuruluşlardır. Çoğu Levazımat-ı Umumiyye-i Askeriyye İdaresi'ne bağlı fabrikalardır. Fes ve Çuha Fabrika-i

Hümayunu, İzmit Aba Fabrikası, Debbağhane-i Amire, Basmahane-i Amire (Bakırköy Bez Fabrikası) bunların belli başlılarıdır. Hereke Fabrika-i Hümayunu emlâk-ı hümayundandır; Saray'a bağlıdır.

Dokuma ve deri yanı sıra devletin el attığı diğer bir üretim alanı savaş sanayiidir.

Klasik dönemde, III. Selim dönemine kadar her türlü savaş araç gereci devletin gözetimi altında ilgili esnafa sipariş edilir. Bu tarihten itibaren Tophane'de devlet kendi top ve tüfeğini üretmeye başlar.

Tophane fabrikaları giderek genişler. Barut üretimi ve satışı 1880'lerin ortalarında Tophane'ye ayrıcalık olarak verilir. II. Meşrutiyet'te savaş endüstrisi İmalât-ı Harbiye Müdüriyeti çatısı altında toplanır.

İmalât-ı Harbiye Müdüriyeti'ne bağlı top, tüfek, marangoz, fişek, tapa, «imalât-ı mütenevvia», barut ve siyah barut fabrikaları vardır.

Top Fabrikası Tophane'dedir. Top ve topla ilgili her türlü araç gereci üretir. Gerektiğinde tamir eder. Zeytinburnu'nda kurulu Mermi Fabrikası, kal'a topları ve seyyar toplar için cephane üretir. Tophane'deki Tüfek Fabrikası mavzer tüfek imal eder ve Martini tüfeklerini mavzer sistemine dönüştürür. Marangoz Fabrikası da Tophane'dedir. Cephane sandıkları, fişek sandıkları ve ordu için gerekli her türlü tahta aksamı üretir.

Zeytinburnu Fişek Fabrikası Alman teknolojisiyle mavzer fişekleri yapar. Karaağaç'ta bulunan Tapa Fabrikası top mermileri için tapa, bir tür kovan üretir. Bu fabrikada şehremaneti (belediye) için fişek de üretilir.

Zeytinburnu İmalât-ı Mütenevvia Fabrikası ordunun demir ve çelik âlet edevat aksamını yapar. Topların kundaklarıyla ilgili aksam da bu fabrikada hazırlanır. Dumansız barut üreten Barut fabrikası top ve tüfekler için barut hazırlar. Siyah Barut Fabrikası ise gerek ordu, gerekse sanayi ve ticaret erbabı için siyah barut üretir.

Liberal İktisat ve Sanayileşme

Görüldüğü gibi, sanayileşmede geciken birçok ülkedekine benzer biçimde Osmanlı'da da devlet hareket noktasını oluşturur. Yukarıda belirtilen darboğazların üstesinden gelinmedikçe «taban»dan kaynaklanan bir sanayileşme süreci gerçekleşemez. Toplumda «sivil» öğelerin etkinlik kazandığı bir ortamda, pazar göstergelerinin duyarlı olduğu, «talep» etkeninin kristalleştiği bir ortamda sanayileşme «kendiliğinden» ivme kazanır.

Öte yandan, sanayileşme vurgulanan tüm «maddî» ortam gerekleri dışında, bir zihniyet, bir bilinç sorunudur. Osmanlı aydını ve yönetimi sanayileşme gereğine ancak II. Meşrutiyet'in zor yıllarında, «bıçak kemiğe dayandığı» bir noktada inanmıştır.

Tanzimat dönemi Osmanlı aydını «liberal»dir, klasik iktisattan yana-

dır. Karşılıklı üstünlükler ilkesine inanır. Osmanlı'nın tarımda uzmanlaşması gerektiğini söyler.

Sanayileşme, klasik iktisat verileri ışığında kaynak ısrafı olarak görülür. Liberal iktisat 19. yüzyıl Osmanlı iktisatçılarının ortak noktasıdır. Sakızlı Ohannes Paşa, Portakal Mihâil Paşa, Mülkiye'deki derslerinde tarımdan yana çıkarlar. Smith, Ricardo, Bastiat esin kaynaklarıdır.

Tüm bu aydın kesimin temel kaygısı Klasik Osmanlı'nın kapalı, provizyonist, fiskalist, geçimlik yapısını çözmekte odaklaşır. Yüzyıllardır süregelen bu yapı ancak, dış «etmen»in yardımıyla liberal bir iktisat politikasıyla çözülebilecektir. Bu görüş bir ölçüde Marx'ın Asyagil toplumlarla ilgili gözlemleriyle aynı doğrultudadır. Süregelen «inertia» ancak, kapitalizmin çözücü etkisi altında yokedilebilir; harekete geçirilebilir.

O yıllarda liberal olmak değişimden yana olmaktır. Liberalizm Osmanlı toplumu için tek kurtuluş yoludur. Nasıl anayasal beklentiler liberal kaynaklı ise, ekonomik gelişme de liberal düşüncenin ürünüdür.

Yüzyılın sonunda Osmanlı liberallerinin sözcüsü Mehmed Cavit'tir. Gümrük duvarları ardında sanayileşme girişiminin ülkeyi yoksullaştıracağını savunan Cavit Bey, çarpık, cılız, rekabet gücünden yoksun bir sanayi'i ülke için bir yük olarak görür. Koruma duvarları ardında bir ülkede fiyatlar artarsa o ülkede yaşam güçleşir.

Meclis-i Mebusan'da kürsüden Osmanlı mebuslarına seslenerek «usûl-i himaye amelenin en büyük düşmanıdır» der. Koruyucu gümrükler ardında ülkede birkaç fabrika kurularak gözler boyanır; iki üç sermaye sahibi zengin edilir. Ancak, binlerce vatandaş bu süreçte yoksullaştırılır.

Cavit Bey'e göre, sermaye sahipleri, dış ticarette kısıtlamalar sonucu kolayca zengin olma yolunu bulurlar; koruyucu gümrük duvarları ardından çarpık, cılız, rekabet gücünden yoksun bir iktisat politikası izlerler.

Oysa Cavit Bey'e göre, tarım bir servettir. Osmanlı tarım ve ticaretini geliştirerek ileri ülkeler arasında yer alabilir. Sanayi bu gelişim sürecinde «kendiliğinden» doğar.

İşbölümünün insanlığın en büyük ilerleme nedeni olduğunu kaydeden Cavit Bey, uluslararası düzeyde işbölümünde Osmanlı'nın payına tarım kesiminin düştüğünü ileri sürer. Tarım kesimine sermaye akıtılmalı, ülke toprakları en geniş biçimde ekilip biçilerek tarımsal üretim arttırılmalıdır.

Ülkede toprak fiyatları ucuzdur; birçok yörede fazla girdi kullanılmaksızın yüksek verim elde edilebilir. Kısa sürede Osmanlı devleti bir tahıl ambarına dönüştürülebilir.

İşte bu nedenlerden dolayı, Cavit Bey'e göre, sanayii korumak için ne bütçelere ödenek konmalı, ne de «yerli malı» etiketi altında vatandaşların bütçelerine ek yük getirilmelidir. Sermaye yolunu kendi çizmeli, yönelimini hükümetin karışması olmaksızın piyasa göstergeleri doğrultusunda belirlemelidir.

19. yüzyıl Osmanlı düşünürleri arasında tek tük de olsa, sanayileşmeden yana olanlar görülebilir. Tercüme Odası'ndan Şerif Efendi, Osmanlı Devleti'nin salt tarım ülkesi olarak görülmesine karşı çıkar. Mizancı Murat tarımın yanı sıra sanayi'e de ağırlık verilmesini önerir. Ahmed Midhat ve Musa Akyiğitzade sanayileşmenin iktisadî bağımsızlık için zorunlu olduğunu vurgularlar.

Teorik düzeyde 19. yüzyıl liberalizmini Cavit Bey savunmuşsa, müdahaleciliği de güçlü bir biçimde Musa Akyiğitzade gündeme getirmiştir.

Musa Mehmetcanoğlu Akyiğitzade (1865-1923) Rusya'da eğitim görmüş Kazanlı bir göçmendir. Friedrich List ve Paul Cauwes'den esinlenir. Akyiğitzade'ye göre, bireysel fayda insan davranışlarını belirleyen tek etmen değildir. Siyasal ve ulusal çıkarların savunulması, ulusal örf ve âdetlerin korunması ve benzeri manevî kaygılar da aynı ölçüde belirleyicidir. İktisadî fayda ile ulusal çıkar bağdaşmadığı zaman maddî servetten özveride bulunmak gerekir. Aynı mantıkla, serbest pazar ulusun geleceğini tehdit ediyorsa koruyucu bir dış ticaret politikası elzemdir.

Ancak, Musa Akyiğitzade mutlak bir koruyuculuktan yana değildir. Bebek ya da çocuk endüstri ilkesini benimser. Dışa karşı korunan işkolunda zamanla iç rekabetin oluşacağını, üretkenlik ve verimin artacağını, fiyatların düşeceğini, sonuçta ithal mallarıyla kolaylıkla rekabet edebilecek bir sanayiin doğabileceğini savunur.

Akyiğitzade'ye göre, ülkenin üretim güçleri eşit düzeyde olmadıkça serbest pazarda güçlü zayıfı ezecektir. Son kertede tarım ülkesi sanayileşmiş ülkeye bağımlı olacaktır. Hindistan'ın izlediği serbest ticaret politikası yerel sanayiinin çöküşünün temel nedenidir. Oysa ABD koruyucu gümrük tarifleri sayesinde tarım ülkesi iken sanayi ülkesine dönüşmüştür.

Akyiğitzade Osmanlı için tek çıkar yolu sanayileşmede görür. Sanayileşmenin ilk şartı ise koruyucu bir dış ticaret politikasıdır.

Meclis kürsüsünde ise Cavit Bey'in en güçlü muarızı İstanbul mebusu Kirkor Zohrap Efendi'dir. Serbest dış ticaret politikasının ülke çıkarlarıyla bağdaşmayacağını, iktisadî bağımsızlığın «mutedil bir himaye usulü» ile gerçekleşebileceğini vurgulayan Zohrap Efendi, en ileri devletlerin, en aşırı ticaret serbestiyetine taraftar olan ulusların bile, en sonunda, ılımlı himayeciliği kabul etmek zorunda kaldıklarını söyler. ABD 1866'dan beri himayeci bir dış ticaret politikası gütmektedir. İsviçre ve Almanya da benzer bir politika izlemektedir. Cılız Osmanlı zanaatı ve ülkenin tek zenginlik kaynağı toprak ürünleri ancak ılımlı bir himayecilikle dış rekabete karşı korunabilir.

Serbest dış ticaret politikasıyla ülkenin sınırlı servet kaynakları yok olacak, yabancı sermaye tahakkümü doğacaktır. Zohrap Efendi'ye göre uzun zamandır izlenen serbest dış ticaret politikasının sonuçları ortada-

dır: İstanbul'da ticaretin yüzde altmış, yetmişi yabancıların eline geçmiş, tüm mali işler yabancılar tarafından yürütülmeye başlamıştır.

Zohrap Efendi, «Avrupa hükümetlerinin düsturu, göz diktikleri ülkeleri iktisaden işgal eylemektir» der: Yabancıların iktisadi fütuhatına karşı önlem alınmazsa, Osmanlı toprakları tümüyle Avrupalılar'ın eline geçer. Bu nedenle yabancı sermayeye ihtiyaç mutlak teslimiyete dönüşmemelidir.

Islah-ı Sanayi Komisyonu ve Şirketleşme

19. yüzyılda Babıâli'nin «sanayi» konusunda somut girişimlerinden biri Islah-ı Sanayi Komisyonu'dur. Osman Nuri Ergin'in verilerine göre komisyon 1860'lı yılların ortalarında faaliyete geçer. 1873'te dağılır. Babıâli bu komisyonla Batı'da sanayileşme sürecinin gündeme getirdiği büyük ölçekli, inorganik enerjiye dayalı fabrikalar kurmaktan çok, çökmeye yüz tutmuş zanaat birimleri arasında dayanışmayı sağlamayı amaçlar.

Ancak, şirketleşme komisyonun ana hedeflerinden biridir. Esnaf eskisi gibi dağınık bir biçimde üretimlerini sürdüreceğine ortak sermaye koyarak şirketleşecektir. Diğer bir deyişle, Batı'nın etkin rekabeti karşısında giderek çözülen Osmanlı lonca geleneğinin tekrar ihyası Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun ana hedefidir. Nitekim kurulacak şirketlerin başlarına esnaf kethüdalarının getirilmek istenişi bunun somut kanıtıdır. Kâr haddinden satış fiyatının tesbitine kadar ayrıntılara karışacak olan komisyon liberal çağın ekonomik ölçülerine ters düşer. Bu nedenle de kısa ömürlü olur. En önemli katkısı «şirket» olgusunu üretici kesimlere götürmüş oluşudur. Nitekim Komisyon'un teşvikiyle İstanbul'un deri esnafı 10.000 altın sermayeli bir şirket kurarlar.

Şirketleşme Çağdaş Osmanlı'yı klasik dönemden ayıran önemli noktalardan biridir. Osmanlı hukukunda Tanzimat öncesi ortaklık ilişkileri şer'i hükümlere göre düzenlenmiştir. Mecelle bu birikimi «şirket-i mudaraba» başlığı altında mevzuata geçirir. Bu şirket türüne göre, malını ya da parasını ortaya koyan bir kimse, gücüyle çalışacak biriyle ortak olur; elde edilen ürün ya da kazanç, sözleşme gereğince ortaklar arasında pay edilir. Bu tür ortaklıklarda doğabilecek anlaşmazlıklar şer'i mahkemelere götürülür.

Şirket-i mudaraba Tanzimat'ın ilanı ertesi Avrupa ile ticaretin gelişmesi ve yeni ticaret sözleşmelerinin yapılmasından sonra işlevini yitirir. Batı benzeri ticarî mevzuat Osmanlı ülkesinde benimsenmeye başlar. İslam hukukunda ticaretin sınırlı bir düzeyde ele alınışı ve yeterince işlenmemiş oluşu benimseme işini kolaylaştırır.

Tanzimat yıllarında özel hukuk alanında yayınlanan ilk kanun 1850 tarihli Kanunname-i Ticaret'tir. Bu kanun büyük ölçüde 1807 Fransız Ti-

caret Kanunu'nun birinci ve ikinci bölümlerinin çevirisidir. Kanun kapsamı dışında kalan ticarî mevzuatla ilgili bölümler sonraları çıkarılan «zeyl»lerle tamamlanır.

Kanunname-i Ticaret'in 10. maddesinde kollektif şirketlere yer verilir. 36. maddesinde ise «hissedarlık vechile ticaret şirketleri»nden, ya da bugünkü terimiyle âdî ortaklıklardan söz edilir. Mevzuatta ticaret şirketlerinin tüzel kişiliğine ilişkin bir hüküm yoktur. Ancak, 19. yüzyılın son çeyreğinde Fransız ticaret hukukunun etkisiyle Osmanlı da tüzelkişilik sorununa eğilme gereği duyar.

Kanunname-i Ticaret birçok yönden islam hukukuyla bağdaşmaz. Özellikle faiz sorunu farklı açılardan ele alınır. Napolyon kanunnamelerinden esinlenen yeni mevzuatta faiz benimsenir. İslam hukukunda ise faize yer yoktur. Öte yandan İslam hukuku âdî ortaklıklar dışındaki ortaklık ilişkilerini geçersiz sayar.

Osmanlı, Batı ile olan yoğun ekonomik ilişkileri sonucu devşirmek zorunda kaldığı ticarî mevzuatla islam hukukunu bağdaştırmakta uzun süre güçlük çeker. Ancak, II. Meşrutiyet'le birlikte islamın ekonomik konulara yaklaşımı yeniden yorumlanacak, pazar-piyasa ekonomisinin ve ekonominin parasallaşmasının zorunlu kıldığı dönüşümler reformist müslüman bir çevre tarafından gündeme getirilecektir.

Tanzimat ertesi yargı alanında da benzer gelişmeler izlenir. Kanunname-i Ticaret'in ardından, 1861'de, yine Fransız mevzuatından esinlenilerek Usûl-i Muhakeme-i Ticaret Nizamnamesi çıkarılır. Onu 1863'te Ticaret-i Bayriyye Kanunnamesi izler.

Tanzimat'a değin ticari davalar şer'i mahkemelerde görülür. 1840 tarihinden sonra ticarî uyuşmazlıklara ayrı mahkemelerin bakması kararlaştırılır. Yabancı tüccarlar arasında çıkan anlaşmazlıkları çözmek üzere ilk olarak İstanbul'da, Ticaret Nezareti'ne bağlı bir mahkeme kurulur. Başkanlığını Ticaret Nâzırı'nın üstlendiği bu mahkeme Ticaret Meclisi adını taşır. Meclis üyeleri lonca ve tüccar temsilcilerinden oluşur.

Tanzimat'la birlikte Batı ile olan ticarî ilişkilerin gelişmesi yargı alanında ortak mahkemelerin kurulmasına neden olur. 1848'de Karma Ticaret Mahkemesi kurulur. Mahkemenin 14 üyesinin yedisi Osmanlı uyruklu, diğer yedisi Osmanlı Devleti'nde ticaretle uğraşan yabancı uyruklu tüccarlardan seçilir. Mahkeme reisi Ticaret Nâzırı ya da onun vekilidir. 1856' dan sonra Osmanlı uyruklarıyla yabancıların ticarî anlaşmazlıklarına konsolosluk mahkemeleri bakmaya başlar.

Kanunname-i Ticaret'e 1860 yılında Ticaret Kanunname-i Hümayununa Zeyl eklenir ve Ticaret Nezareti'nin gözetimi ve yönetiminde Osmanlı ülkesindeki tüm tüccarların davalarına bakmak üzere ticaret mahkemeleri kurulur. Bu mahkemelerin bir başkan ile iki sürekli ve dört geçici üyesi bulunur. Kara ve deniz ticaret davaları ayrı ayrı mahkemelerde

görülür. Üst yargı mercii olarak İstanbul'da İstinaf-ı Deâvi-i Ticaret Divanı adı altında bir temyiz mahkemesi kurulur. Ticaret Nezareti'ne bağlı olan bu mahkemeler 1876'dan sonra Adalet Nezareti'ne devredilir.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı topraklarında bugünkü anlamda âdî şirketler kurulmaya başlar. Bunlar genellikle belirli bir işi ortaklaşa yapmak için geçici sözleşme niteliğindedir. Ya da farklı şehirlerde oturan tüccarlar ortaklaşa çalışırlar. Biri malı köylüden alır ve köylüye ürün üzerine avans verir. Diğeri piyasaya malın sürümünü sağlar. Bu tür ortaklıklar kredi olanakları da sağlarlar. Ayrı kentlerde oturan ortaklardan birine yatırılan para diğerinden çekilebilir.

Osmanlı topraklarında sermayesi paylara ayrılmış anonim nitelikte ilk şirket Şirket-i Hayriyye'dir. 1849 yılında Boğaz'da yolcu taşımak üzere 60.000 lira sermaye ile kurulan bu şirket devlet ricalinin katkılarıyla oluşturulur. Mustafa Reşit Paşa'nın nüfuzu etkin rol oynar. Saray 100 pay senedine kaydolur. Seçkin zevat hissedarlar arasında yer alır. Ancak, yine de Galata banker ve sarraflarına borçlanmak gereği duyulur.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı topraklarında şirketleşme hız kazanır. Şirket-i Hayriyye'nin ardından 1856'da, her ikisinin de merkezi Londra'da olan Bank-ı Osmani ve Aydın-İzmr Demiryolu Şirket-i Osmaniyyesi kurulur.

19. yüzyılda Osmanlı topraklarında faaliyete geçen anonim şirketlerin büyük çoğunluğu imtiyazlı yabancı şirketlerdir. Bankacılık, sigortacılık, demiryolu, rıhtım, madencilik, elektrik, su, havagazı, tramvay, tünel vb. hizmetlere yönelik bu şirketler genellikle Londra ve Paris gibi Avrupa başkentlerinden yönetilirler. II. Meşrutiyet'e değin, Şirket-i Hayriyye ve Ziraat Bankası dışında, yabancı sermayeye başvurmaksızın kurulmuş Osmanlı anonim şirketi hemen hemen yoktur.

İşte bu koşullar altında Islah-ı Sanayi Komisyonu esnafı şirket çatısı altında toplamayı amaçlar. Ancak, Komisyon'un göremediği bir husus vardır. O da Batı'da şirketleşme ve özellikle anonim şirketlerin doğuşu, geleneksel lonca yapısının dışında, hattâ loncalara «başkaldıran», tüm kısıtlayıcı, sınırlayıcı koşullarına meydan okuyan bir tüccar kesiminin öncülüğünde gerçekleşmiştir. Loncalarla sanayileşilemediği gibi loncalardan çağdaş anlamda şirketler de türetilemez.

1908'e kadar Osmanlı topraklarında kurulan, ya da esas faaliyeti Osmanlı ülkesinde olan anonim şirket sayısı 86'dır. 1849'dan itibaren Osmanlı topraklarında yılda ortalama 1.45 anonim şirket faaliyete geçer. Bu sayılar II. Meşrutiyet'le birlikte büyük ölçüde artar. 1908-1918 döneminde toplam 236 şirket kurulur. II. Meşrutiyet'in ilk beş yılında (1908-1913) faaliyete geçen anonim şirket sayısı 113'tür. Bu dönemde yıl başına 22.60 şirket düşer. Cihan Harbi yıllarını kapsayan 1914-1918 döneminde ise toplam 123 anonim şirket kurulur. Diğer bir deyişle her yıl ortalama 24.60

şirket faaliyete geçer. Savaşın ilk iki yılı dışlanırsa, 1916-1918 döneminde yıllık ortalama 32'ye yükselir. Bu yıllarda kurulan şirket sayısı sırasıyla 23, 39 ve 34'tür. Savaşın yenilgiyle sonuçlanışı kurulan şirket sayısını da olumsuz yönde etkilemiş, 1919'da ancak 9 şirket faaliyete geçebilmiştir.

II. Meşrutiyet'in liberal dönemi olarak bilinen ilk beş yılında kurulan anonim şirketlerde yabancı-gayr-ı müslim unsur ortaklığı hakimdir. Şirketlerin çoğunda, 19. yüzyılda olduğu gibi, yabancı sermaye ağırlığını korur. «Millî iktisat» dönemi diye adlandırılan 1914-1918 döneminde ise faaliyete geçen anonim şirketlerin büyük çoğunluğu Müslüman-Türk eşraf tarafından gerçekleştirilir. Bu yıllarda kurulan şirketlerde yabancı sermayeye ender rastlanır.

«Millî» şirketlerin en ilginç örneklerini İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul teşkilatı verir. Cemiyet'in İstanbul Murahhası Kemal Bey'in girişimiyle kurulan ve savaş yıllarında İstanbul'un iaşesini üstlenen Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye, giriştiği ticarî faaliyetler sonucu «sermaye birikimi» sağlar. Bu kazanç İttihatçıların kuracakları «millî» şirketler için başlangıç noktasıdır.

Anadolu Millî Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi, Millî İthalat Kantariye Anonim Şirketi, Millî Ekmekçi Anonim Şirketi ve Millî Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi, Kemal Bey'in, kuruluşunda etkin olduğu ve esnafı ortak ettiği şirketlerdir.

II. Meşrutiyet yıllarında şirketçilik İstanbul dışına da taşar. O güne değin şirketlerin büyük çoğunluğu İstanbul'da kurulmuştur. Oysa, Cihan Harbi yıllarında, Osmanlı ekonomisinin dışa kapanışı sonucu, Anadolu mahsulü revaç bulmuş, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin taşra teşkilâtlarının da katkısıyla taşra eşrafı kısa sürede servet edinmiştir. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası verilerine göre 1920 yılında Anadolu'da 76 anonim şirket faaliyette bulunmaktadır.

Taşrada «millî» şirketçiliğin en yaygın olduğu vilayet Konya'dır. Nitekim Anadolu'da ilk «millî» banka girişimi de Konya'da gerçekleşir. 1920 yılına değin Konya'da 11 anonim şirket faaliyete geçer. Konya vilayetini 11 anonim şirketle İzmir izler. Ardından üçer anonim şirketle, yine Batı Anadolu'da, Aydın, Bursa ve Kütahya vilayetleri gelir.

«Sivil Toplum» Göstergeleri

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ve özellikle son çeyreğinde Osmanlı özel girişimi atölye ölçeğini aşarak sınai birimler oluşturmaya başlar. Tarımda oluşan sermaye birikimi ile birlikte sanayileşme sorunu daha geniş yankı uyandırır. İzmir eşrafının yayın organı Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi (1907) sanayileşmek için Osmanlı topraklarında geniş olanaklar olduğunu, sorunun sermaye ve kurumsal örgütleniş yetersizliğin-

den kaynaklandığını yazar. Sanayileşmenin beraberinde tarım ve ticaret kesimlerinin de gelişimini getireceğini savunur.

Ancak, sanayileşme bilincinin bilendiği yıllar II. Meşrutiyet dönemidir. Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası 1908 Devrimi'yle birlikte «istibdat»ın son bulduğu, sanayileşme için gerekli ortamın oluştuğu kanısındadır.

Oda'ya göre payitahtta, işsiz, güçsüz, sefalet ve zaruret içinde yaşayan pek çok Osmanlı umudunu sanayileşmeye bağlamıştır. Sanayi binlerce Osmanlı'ya geçim kapısı açacak, düşkün halkı yoksulluktan kurtaracaktır.

Meşrutiyet'in ilanıyla her türlü sanayileşme engelinin ortadan kalktığını savunan Oda, Osmanlı sermayedarlarını girişimci olmaya çağırır.

1908'le birlikte sanayileşmeye en büyük destek Türk millîyetçiliğinin yeşerdiği *Türk Yurdu* çevresidir. Bu dergide yazan Rus asıllı toplumcu düşünür Parvus, Türkiye'nin Avrupa'nın malî boyunduruğu altında olduğunu; bu durumdan ancak sanayileşerek kurtulabileceğini söyler. Parvus, büyük sanayiden yanadır ve ona göre, bunu Osmanlı kendi malî olanaklarıyla gerçekleştirmelidir.

II. Meşrutiyet yılları gazete ve dergileri sanayileşme sorununu tartışmaya başlarlar. Babıâli'nin gündeminde de sanayileşmeden yana önlemler vardır.

Hükümet çevrelerinde sanayileşmeyi özendirmek amacıyla, girişimcilere «imtiyaz» ya da «inhisar» türü ayrıcalıklar önerilir. İki teşvik yasa taslağı hazırlanır.

1913 Aralık ayında Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı yayınlanır. Onu 1914 başlarında Teşvik-i Sanayi Talimatnamesi izler. 1 Ocak 1917'de Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatının Suret-i Tatbiki Hakkında Nizamname çıkarılır.

İlkin fes, şeker, cam, billur, kâğıt, mum gibi bazı malların üretimine «imtiyaz» verilmesi, ya da bu malların «inhisar»a alınması önerilir. Özellikle kapitülasyonlar nedeniyle böyle bir yola sapma gereği duyulur. Gümrük vergilerinin yükseltilemediği bir ortamda «inhisar» yoluyla işletmeleri kuruluş aşamasında kırıcı rekabetten korumak istenir.

Ancak, «imtiyaz» ve «inhisar» yöntemleri eskiyi hatırlatır. Yasakçı bir politika izlemektense özendirici olmak yeğlenir. Bu doğrultuda teşvik tedbirleri hazırlanır.

1909 tarihli «Sanayiin terakkisi hakkında kanun layihası» sanayileşmenin önemini vurgular, Avrupa mallarıyla rekabet edebilmesi için Osmanlı sanayiine bazı ayrıcalıklar tanınması gerektiğine değinir.

Layiha, Tanzimat Dairesi ve Ticaret ve Nafıa Nezareti'nde değişikliğe uğrar ve 1911 başında Meclis'te görüşülmeye başlar. Bu arada Meclis'ten tek maddelik bir yasa geçirilerek süresi dolmuş eski teşvik unsurları-

na süreklilik kazandırılır. Fabrikaların kuruluş ya da genişletilişleri sırasında getirilen makine, araç gereçleri için eski yasanın yürürlükten kalktığı tarihten itibaren ödenen gümrük rüsumunun geri verilmesi kararlaştırılır.

Yeni kurulacak ve genişletilecek fabrikalar için gerekli araç, gereç, makine ve hammaddelerin taşınmasında kullanılacak dekovil ve havai hatlar ve bunların parçalarının ve tarım âletlerinin, kimyevi gübrenin gümrük resminden muaf tutulması uygun görülür.

Yine aynı yıl, bütçe yasasıyla, Osmanlı topraklarında fabrika kuranlardan alınan on lira ruhsat resmi kaldırılarak girişimcilerin vergi yükü hafifletilir.

Teşvik mevzuatı Mebusan Meclisi seçimlerinin uzun süre yapılmaması nedeniyle kanun hükmünde kararname ya da «kanun-ı muvakkat» şeklinde çıkarılır. Bu, Meclis'te görüşülmeye başlanan son tasarının geliştirilmiş şeklidir.

Hammaddelerin ya da yarı mamul maddelerin niteliğini değiştiren, en az 5 beygir çevirici güçle çalışan, en az bin liralık bina, araç gerece sahip, yılda en az 750 işgünü tutarında işçi (ortalama 3-4 işçi) çalıştıran fabrikalar mevzuat kapsamına girer. Hükümetten imtiyaz alan şirketler kapsam dışıdır. Büyük çoğunluğu yabancı sermaye tarafından kurulan bu şirketlerin sözleşmelerinde kendilerine özgü bağışıklık ve ayrıcalıkları vardır.

Yukardaki koşullara sahip olmayan kuruluşlar ancak sınırlı ölçekte bağışıklık ve ayrıcalıklardan yararlanabilirler. Ayrıca halı tezgâhlarıyla, elişi halı, mensucat ve dantela üretenlere de bazı bağışıklıklar tanınmıştır.

1913 mevzuatı teşvik tedbirlerinden yabancıların da yararlanabileceğini hükme bağlamışken, Cihan Harbi yıllarında çıkarılan bir kanun-ı muvakkatla bağışıklık ve ayrıcalıkların yalnız Osmanlı tebasına ve Osmanlı anonim şirketlerine hasredilmesi kararlaştırılır. O güne kadar kazanılmış haklar mahfuz tutulur.

Mevzuat kapsamına giren fabrikalara tanınan bağışıklık ve ayrıcalıklara göre, fabrika ve müştemilatının kurulacağı ve genişleyeceği alan boş mîrî arazi olduğu taktirde, bu topraklar, devlet tarafından parasız olarak fabrika sahiplerine devredilecektir. Ancak, bedelsiz verilecek arazi beş dönümü aşamaz. Bu topraklar vakıf arazi ise «mukataa-i zemin» sağlandıktan sonra fabrika sahibine verilir.

Fabrikayla arazi ve binalardan emlâk (arazi ve musakkafat) vergisi, temettü vergisi, binaların bulundukları yerlere ait bedel-i öşür, hükümet, vilayet, müstakil mutasarrıflık ve belediyece konan ek resimler, İdare-i Vilayet Kanun-ı Muvakkatı'nda belirlenen «meblağ-ı muayyene-i seneviyye», ruhsatname harçları ve belediye inşaat resmi alınmayacaktır.

Fabrikaların kuruluşları ya da yayılmaları sırasında gerek duyacakları «ateş ve akis tuğlalar, demir, petrol, makine, alât ve edevât» Osmanlı topraklarında yeter ölçüde üretilinceye değin dışardan gümrük ödemeksizin ithal edilebilecektir.

Bu tür gümrük bağışıklıkları yeni değildir. Makine ithalatının gümrük resminden muaf tutulması 1860'lı yıllarda kurulan Islah-ı Sanayi Komisyonu'nca önerilmiş ve 1873'te Babıâli tarafından benimsenmiştir. 1911'de çıkarılan yasayla da bu bağışıklık sürdürülmüştür.

1913 mevzuatı fabrikalara gerekli hammaddelerin, yurt içinde çıkarılamaması, yetişmemesi ya da üretilememesi koşuluyla, ithalini gümrük ödemeksizin serbest bırakır.

Fabrikaları ana yol, liman ve demiryoluna bağlayan ara yolların yapımı ve bu yollarda kullanılacak taşıt araçları için gerekli demir malzeme, araç gerecin ithali gümrüksüz yapılacaktır. Ara yol, boş mîrî araziden geçiyorsa, söz konusu toprak fabrika sahibine bedelsiz devredilir. Mülk arazi ise fabrikatör arazi sahibiyle uzlaşarak bu toprakları satın alabilir. Uzlaşma sağlanamadığı takdirde istimlak hükümleri uygulanır ve toprak fabrikatöre devredilir.

Çevirici gücün fabrika yöresine getirilmesi için fabrika sahibi mîrî araziye ve yol kenarlarına, üçüncü kişilerin çayır ve tarlalarına herhangi bir resim ya da ücret ödemeksizin direk dikebilecektir.

Fabrikaların yukarıdaki bağışıklık ve ayrıcalıklardan yararlanabilmeleri için, ruhsatname tarihini izleyen dört yıl içinde üretime geçmiş olmaları gerekir. Yoksa bağışlanan arazi geri alınır, muaf tutuldukları vergi ve resimler ödetilir.

Öte yandan, mevzuattan yararlanan fabrikalar, faaliyete geçtikten sonra, Ticaret ve Zıraat Nezareti'nin onaylayacağı bir gerekçe olmaksızın, iki yıl süreyle işi durdurdukları takdirde, tüm bağışıklık ve ayrıcalıklar kaldırılır.

1913 mevzuatı Osmanlı topraklarında faaliyette bulunan tüm fabrika ve tezgâhların ihraç edecekleri mallar için gümrük bağışıklığı getirir. Bu ilke aslında 19. yüzyılın ikinci yarısında uygulanmaya başlanmıştır.

1876'da iplik fabrikaları mamulleri yüzde 1'lik ihraç resminden muaf tutulmuşlardır. Ertesi yıl aynı ayrıcalık deri sanayiine de tanınmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında, imalat sanayii alanında verilmiş ruhsat ve imtiyazların hemen hepsinde ihracatı gümrük rüsumundan bağışık tutan bir madde bulunur.

Mevzuatta yer alan diğer önemli bir husus hükümet alımlarında yerli sanayi ürünlerine öncelik tanınmasıdır. Babıâli, gerek duyduğu mallar için «mümkün olduğu derecede mamulât-ı dahiliyyeyi tercih edecek»tir.

Yerli sanayi ürünlerine öncelik sorunu 1909 tasarılarında da gündeme gelmiştir. 1909 layihasında Osmanlı malları yüzde 10 daha pahalı olsa da,

ithal malları yerine tercih edilecektir. 1910'da bu oran yüzde 15'e çıkarılır. Ancak, 1913 mevzuatında böyle bir oran yer almaz. 1917 tarihli nizamnamede ise, fiyat farkı ve kalitesi ne olursa olsun yerli ürünlerin tercih edileceği belirtilir. Hükümetçe gerek eksiltme, gerek pazarlık suretiyle alınacak malların miktarı ülkedeki kapasitelerin üzerinde ise Babıâli öncelikle yerli malı satın alacak, talebin karşılanmayan geri kalan kısmı ithal mallarıyla karşılanacaktır.

1913 mevzuatı bağışıklık ve ayrıcalıklardan yararlanma süresini 15 yılla sınırlamıştır. 1913 mevzuatı 1927'de yayınlanan Teşvik-i Sanayi Kanunu'na kadar yürürlükte kalır. 1917'de hazırlanan sanayi istatistiklerine göre bu tarihte 117 sınai kuruluş mevzuattan yararlanmaktadır. Bunların 63'ü İstanbul'da, 15'i İzmir'dedir

1913 Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı ve ona ilişkin talimatname ve nizamname, II. Meşrutiyet öncesi imalat sanayiinde dağınık bir surette uygulanagelmekte olan bağışıklık ve ayrıcalıkları aynı mevzuatta toplar. Bu arada bazı yeni özendirici unsurlar getirir.

Ancak, geliştirilen mevzuatın önemli bir eksiği vardır. Kuruluş ve İşletme sermayesi sorununa her üç metinde de değinilmez. Oysa sanayileşme her şeyden önce «sermaye» gerektirir.

Öte yandan, sınai üretimin temel girdilerinden emek konusunda da mevzuat herhangi bir yenilik getirmemiştir. Bilgi beceri sahibi işgücünün nasıl sağlanacağı mevzuatta yer almaz. Osmanlı'da sermayenin yanı sıra vasıflı emek de kıttır.

Osmanlı sanayiinin nicel boyutları ancak istatistiksel verilerle belirlenebilir. Bu gereği Babıâli çevresi de duyar. II. Meşrutiyet yıllarında istatistiğin giderek önemi artar. Nezaretler kendi ilgi alanlarında istatistiksel çalışmalar yaparlar.

İstatistiğin önem kazanışının bir diğer nedeni meşrutiyet yönetimiyle birlikte kamuoyunun billurlaşmasıdır. Halkı bilgilendirme ve yönlendirme isteği istatistiği güçlü bir araca dönüştürür.

Sanayii teşvik mevzuatı ertesi Babıâli ülkedeki sınai mal varlığının boyutlarını saptamaya koyulur. Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne bağlı Sanayi Müdüriyet-i Umumiyyesi «sanayi umurunun tanzim ve ıslahı» için bir sanayi istatistiği düzenler. Osmanlı'nın son dönemindeki sınai yapının boyutlarının saptanmasında bu istatistik son derece yararlı bir başvuru kaynağıdır.

Sanayi müfettişlerinden Mösyö Durand ve Mühendis Fuad Bey'in birlikte yürüttükleri sanayi sayımı İstanbul, İzmir, Manisa, Bursa, Karamürsel, Bandırma ve Uşak'ı kapsar. Toplanan bilgiler 1917'de *1329, 1331 Seneleri Sanayi İstatistiği* adı altında yayınlanır.

Kitabın girizgâhında Meşrutiyet'in başlangıcından beri iktisadî alanda

sarfedilen çabaların ve kapitülasyonların kaldırılışının sanayileşmek için gerekli ortamı oluşturduğu kaydedilir.

1913 ve 1915 sayımlarında çevirici güçle birlikte en az on işçi, ya da çevirici güçsüz yirmi işçi çalıştıran işyerleriyle, 24 saatte en az 100 kental tahıl öğüten değirmenler ve sürekli ondan fazla işçi çalıştıran sabun fabrikaları yer alır.

İstatistikte sınai kuruluşların sayısı, boyutları, yöresi, çevirici gücü, türü, motor sayısı, diğer araç gereçler, üretim miktarı, üretimin ithalat, ihracat ve tüketime oranla durumu, çalışanların nitelikleri, ücretleri ve çalışma saatleri hakkında ayrıntılı bilgi verilmektedir.

Sayım Osmanlı topraklarının sınırlı bir alanında gerçekleştirilmiş; ispirtolu içkiler, ayakkabı, hazır elbise, çamaşır gibi bazı kesimler istatistik kapsamına alınmamıştır. Ancak, yine de Osmanlı sanayii üzerine genel bir fikir verebilecek niteliktedir.

Bu istatistiklere göre Osmanlı topraklarında sanayi kuruluşlarının önemli bir kısmı İstanbul ve İzmir çevresindedir. Adana ve Tarsus'taki dört iplik fabrikasıyla bazı kentlerdeki un ve deri fabrikaları dışında Anadolu'nun başka yörelerinde sınai işletmeye pek rastlanmaz. Suriye'de istatistikte yer alabilecek işyerleri olmasına karşın savaş nedeniyle sayım dışı bırakılmıştır.

Tek Para Sistemi ve Sorunları

Osmanlı parasının 16. yüzyıldan beri süregelen değer kaybı 19. yüzyılla birlikte giderek hızlanır. II. Mahmut döneminde altın para 35 kez, gümüş para 37 kez değişikliğe uğrar. Osmanlı kuruşunun İngiliz sterlini karşılığı rayici 1814'te 23 kuruş iken 1839'da 104 kuruşa düşer.

Yeniçeriliğin kaldırılışı, Yunan isyanı ve Rusya savaşı devlete büyük malî yük getirir. Ardından Mısır sorunu gündeme gelir. Tanzimat'la birlikte parasal sıkıntı had safhaya ulaşır.

Öte yandan istikrarsız bir para rejimi iç ve dış ticareti olumsuz etkilemektedir. Tüccar ve esnaf, parasının satın alma gücündeki belirsizlik nedeniyle sürekli yakınır. Ülkedeki dış temsilcilikler de aynı görüştedirler.

19. yüzyılla birlikte Osmanlı Devleti'nin yüzyıllardır uygulayageldiği paranın vezin ve ayarını düşürerek devlete ek gelir sağlama yöntemi geçerliliğini yitirir. Eskiden piyasanın etkin bir biçimde denetlendiği, narhların fiyatları belirlediği, yed-i vâhit ya da tekellerle piyasa göstergelerinin dışlandığı ortamda devletin düşük vezin ve ayarda para kesmesi fiyatları etkilemez, ya da belirli bir zaman gecikmesiyle etkisini gösterirken devlete ek satınalma gücü sağlar. 1820'lerden sonra dış ticaret hacminin artması sonucu madenî parayla bu tür oynamalar günü gününe fiyatlara yansımaya başlar. Osmanlı parasının satınalma gücünün belirlenişinde dış etmen ağır-

lık kazanmıştır. Bundan böyle Osmanlı, artan giderlerini parasının vezin ve ayarını düşürerek karşılayamaz.

Parasal sorun Tanzimat'ın gündemindeki ilk maddelerden biridir. Giderek karmaşıklaşan Osmanlı para sistemine çekidüzen verme zamanı gelmiştir. Öte yandan reformlar için devlete ek gelir kaynakları bulmak gerekir.

Para sistemini düzene sokabilmek ve bu arada, Babıâli'nin giderlerinde mevsimsel düzensizlikleri giderebilmek için para reformuna gitmek ve Batı'dakine benzer bir devlet bankası kurmak elzemdir.

19. yüzyılın ilk yarısında Fransa tipi bimetalizm (hem altın, hem gümüş para sistemi) dengeli ve istikrarlı bir para rejimi olarak gözükür. Sibirya'da yeni altın madenlerinin bulunması Latin Amerika'daki gümüş madenlerinin daha geniş bir biçimde işlenmesiyle dengelenir. Altın ve gümüş arasındaki 15.5'lik değer oranı dönem boyunca korunabilir.

1844'te gerçekleştirilen Tashih-i Ayar ya da para reformuyla Osmanlı da bimetalizmi benimser. Bundan böyle Osmanlı lirası, mecidiye ve kuruş temel para birimleridir. Yüz kuruş bir Osmanlı lirasıdır. Yirmi kuruşluk gümüş mecidiyeler ilk kez bu tarihte tedavüle sokulur.

Tashih-i Ayar ya da Tashih-i Sikke olarak bilinen para reformu Türkiye'de *tek para sistemine doğru atılmış ilk önemli adımdır. İngiltere'nin* 17. yüzyıl boyunca gerçekleştirdiği, Fransa'nın 1789 Devrimi'yle sonuçlandırdığı tek para sistemi Osmanlı ülkesinde Tanzimat'la birlikte başlar. Ama tekleştirme uzun bir süreçtir. Ancak ülke ölçeğinde parasallaşma ve iç ticaretin gelişmesi ertesi müsbet sonuçları alınır. Nitekim Türkiye'de de parasal tekleştirme Cumhuriyet'in ilk onyıllarına değin sürmüştür.

Parada tek yapı yanı sıra ölçeklerde de aynı tür bir gelişme zorunludur. Nitekim bu doğrultuda 1867'de başlatılan ondalık sistemine geçiş süreci 1931 Ölçüler Kanunu ile amacına ulaşır.

Tek para sisteminin önemi Tanzimat ertesi Osmanlı para sistemi ayrıntılandırıldığında belirgin bir biçimde ortaya çıkar. 19. yüzyıl Osmanlı ülkesinde beş tür tedavül aracı vardır:

1. 1844 öncesi tedavüle sürülmüş olan değişik vezin ve ayarda, beşlik, altılık, noktalı beşlik türü çeşitli paralar. Diğer bir deyişle «zayıf akçe» ler. Zayıf akçeler 1916 Tevhid-i Meskûkat Kanunu'na kadar zaman zaman piyasadan çekilirse de, para darlığı karşısında tekrar piyasaya sürülür. Öte yandan bazı yörelerde alışkanlıklar bu paralara rağbet edilmesine neden olur. Mesela Suriye'de altılık ve beşlik prim yapar. İzmir'de sekizlik (oktaraki ya da ikilik, iki kuruşluk) ve dörtlük (dört kuruşluk) aranır.

2. 1844 para reformuyla kesilen ondalık esaslı «sağ akçe»ler. Sağ akçeler de, aşağıda belirtilen «akçe farkı» nedeniyle istikrar unsuru olmaktan çıkar.

Gümüş 1873'ten itibaren dünya piyasalarında değer yitirir. Osmanlı

topraklarında da gümüş paraların üzerlerinde yazılı değerleriyle gerçek alım güçleri arasında fark doğar.

3. 1840'dan itibaren piyasaya sürülen kâğıt paralar: kaime ve evrak-ı nakdiyyeler. Osmanlı üç kez kâğıt para deneyimine girişir. Bunların ilk ikisi hüsranla sonuçlanır. Üçüncüsü ise Cumhuriyet dönemi kâğıt para rejiminin temelinde yatar. 1915'ten itibaren piyasaya sürülen «evrak-ı nakdiyye», Merkez Bankası kâğıt paralarına kadar tedavülde kalır.

4. Osmanlı Bankası'nın kuruluşuyla birlikte (1863) tedavüle çıkarılan Osmanlı banknotları. Bu banknotlar sınırlı tedavül gücüyle 1947 yılına değin piyasada görülür. Ancak, bu banknotların Batı'daki benzerlerinin işlevini gördüğünü söylemek güçtür.

5. Osmanlı topraklarında serbestçe tedavül gören yabancı paralar: franklar, talerler, rubleler, kranlar, rupiler vb.

Osmanlı Devleti dış ticaret hacmindeki gelişmeler ve bunun iç ticaret üzerindeki etkileri sonucu ülkede para darlığı çeker. Yukarıda belirtilen beş tür tedavül aracının aynı anda geçerli olması bu darlıktan kaynaklanır. Maden para esası üzerine kurulu bir düzende para arzını dilediğinde arttırmak, ya da kısmak olanaksızdır. Bu nedenle yönetimlerin para politikaları çok daha «katı»dır. Batı, para talebindeki genişlemeleri «banknot» çıkaran «merkez» bankaları aracılığıyla ve para benzeri dolaşım araçlarıyla karşılar. Osmanlı ülkesinde ise hiçbir zaman gerçek anlamda tedavül aracı «banknot» olmamıştır. Aşağıda belirtileceği gibi, Osmanlı Bankası'nın banknotları çok sınırlı bir kesimin para transferlerini gerçekleştirmeye yaramıştır. Yoksa piyasada, günlük alışverişlerde banknot kullanılmamıştır. Çek ve benzeri, para benzeri araçlar ise Osmanlı'da çok sınırlı kullanım alanı bulmuştur. Bunlardan en yaygın olanı poliçedir. Çek kullanımı ise ancak 1914'te yasallaşır.

Ticarî ilişkilerin geliştiği, ekonominin parasallaştığı bir ortamda piyasanın gerek duyduğu para ancak yabancı paralarla karşılanır. Özellikle payitahta uzak yörelerde yabancı paralar günlük işlemlerde çok sık kullanılır. Yemen'de Maria Theresa taleri, Filistin ve Hicaz'da seyyahların ve hacıların getirdikleri Fransız napolyonu ve frangı, Maria Theresa taleri ve Rus rublesi serbestçe dolaşır. Trabzon ve civarında Rus rublesi (hattâ kâğıt ruble), Bağdat ve Basra'da İran kranı ya da Hint rupisi aranan para türleridir.

Para darlığı yanı sıra iktisadî ilişki ağı yabancı paraların işlem görmesinin bir başka nedenidir. Kambiyo işlevi görecek etkin kurumların oluşmadığı bir ortamda, üretici ya da tüccar ilişki kurduğu ülke paralarını kabul etmek zorundadır. Meselâ, Antalya ve İnebolu'da Mısır'a meyva ve kereste ihracı İngiliz parasını geçer akçe kılar. Keza, Üsküp'te üzüm ticareti Bulgaristan'dan ve Sırbistan'dan getirilen napolyonlara talep doğurur.

Osmanlı Kambiyoları

Osmanlı'da yukarıda belirttiğimiz değişik türdeki paraların tedavülde bulunması iç ve dış pazarda, ticarî ilişkilerde önemli sorunlar yaratır. Osmanlı ekonomisinin parasallaşması ve Batı'yla iktisadî ilişkilerin giderek yoğunlaşması Babıâli'yi geniş ölçekli bir kambiyo sorunuyla karşı karşıya bırakır. Tanzimat ertesi Osmanlı para sistemi altı tür kambiyoyu uyumlu kılmak zorunda kalır. Bu kambiyolar bugünkü kambiyo anlayışından çok daha farklı bir yapıyı ortaya koyar:

1. «Akçe farkı» zaman zaman bozukluk darlığı çekilmesi ya da gümüşün zamanla değer yitirmesi sonucu büyük paralarla bozukluklar ya da değişik maden içerikli paralar arasında oluşan kambiyodur. Liranın mecidiye ile, ya da mecidiyenin çeyrekle veya çeyreğin kuruşluk ve onlukla değiştirilişinde sarraflara miktarı arz ve talebe göre değişen, genelinde 10 ile 30 para arasında bir «akçe farkı» ödenir. Osmanlı'da köşe sarraflarının var oluş nedeni budur. 1916'ya kadar devam eden bu uygulama Tevhid-i Meskûkat Kanunu ile yasaklanmıştır.

2. «Kaime farkı» kâğıt paraların maden paralar karşısında değer yitirmesi sonucu oluşur.

3. «Mevki farkı» bir para türüne değişik yörelerde farklı değer atfedilmesinden kaynaklanır. Mevsime göre yörelerde maden para türlerine talep artar ya da azalır. Bu doğrultuda sikke türlerinin değerleri de değişime uğrar.

Hasat ertesi mecidiye talebi artar. Bazı aylarda ufaklık rağbet görür. Meselâ Bursa'da yumurta ticareti bu tür paraların değerini yükseltir. Bu nedenle, yılın belirli dönemlerinde Osmanlı vilayetleri arasında «para ticareti» görülür.

İzmir'den İstanbul'a sürekli mecidiye gönderilir. Karşılığında ufaklık getirtilir. İzmir'de mecidiye 19 kuruş üzerinden, gümüş aksamı ve metelikler ise piyasa değerinden işlem görür. Bu nedenle, bir lira, mecidiyeye dönüştürüldüğünde 102.60 kuruş ederken, gümüş ufaklığa çevrilişinde 104 kuruş getirir. Gümüş ufaklık, ya da metelik kullanımının daha kârlı oluşu İzmir'e sürekli ufaklık akımı doğurur.

4. «Kambiyo kuruşu» farklı mal türleri için değişik kuruşlar arasında orantıyı kuran saymaca (itibarî) sayım parasıdır. İzmir'de kullanımı yaygındır. İzmir ticaret erbabı ticarî işlemlerde muhtelif çürük kuruşlar arasında orantıyı «kambiyo kuruşu» adını verdikleri özel bir kuruşla kurarlar. Teamüle göre 125 kambiyo kuruşu bir Osmanlı lirasına eşittir.

Ticarî işlemlerde Osmanlı lirasının değeri sabit değildir. Lira ile kuruş arasındaki ilişki son derece oynaktır. Tüccarın ve esnafın kendine özgü hesap yöntemleri Osmanlı para sistemine karmaşık bir yapı kazandırır. Kimi tüccar fiyat düşüreceğine Osmanlı lirasına farklı değer biçerek

müşteri çekmeye çalışır. Çuha ve manifatura tüccarları müşterilerinin verdikleri Osmanlı liralarını 109 kuruşa kabul ederler. Bazı kasap ve bakkal esnafı et ve bakkaliye eşyasının fiyatını indireceklerine kendilerine verilen Osmanlı lirasını 109-112 kuruş arası işleme sokar.

Tüccar üreticinin malını düşük bir fiyatla kapatmak isterse yine benzer bir yönteme başvurur. Meselâ incirin alışılagelmiş fiyatı 4 kuruş ise, 3 kuruş 8 paraya düşürdüğünü ilk bakışta göstermemek ve üreticiler arasında huzursuzluğa neden olmamak için yine kıyyesini 4 kuruştan hesap eder; ancak mecidiyeyi köylüye 35 kuruştan öder. Diğer bir deyişle 35 kuruş karşılığı bir mecidiye verir.

Ücretlerde de kimi kez benzer uygulamalar görülür. Meselâ, öteden beri 8 kuruş gündelikle çalışan işçinin ücreti düşürülürken, gündeliğinin yine 8 kuruş olduğu kendisine söylenir, fakat mecidiyenin 24 kuruştan, ya da Osmanlı lirasının 130 kuruştan verilmesi kararlaştırılır. Böylece işçinin gerçek ücreti 8 kuruşun altına düşer.

5. «Dahili kambiyo» ülkenin yöreleri ya da kentleri arasında çekilen poliçelerin arz ve talebi sonucu oluşur. Ticarî ilişkilerde alacaklı ve borçlular «dahilî kambiyo» aracılığıyla nakit transferlerine çözüm bulurlar.

Meselâ İstanbul ile Bursa ticaretini ele alalım. Bursa'dan İstanbul'a ipek ve ipekli kumaşlar, hamam takımları, meyve vb. mal gönderilir. Karşılığında İstanbul'dan şeker, kahve, manifatura vb. mal talep edilir.

Bursa'dan İstanbul'a mal gönderenler İstanbul'dan alacaklı olurlar. Bunlar mallarının bedellerini birkaç şekilde tahsil edebilirler. Ya borçluların gönderdikleri posta havalelerini ya da emirlerine ciro ederek irsal ettikleri poliçelerin bedellerini tahsil ederler, ya da borçlu üzerine poliçe keşide edip bu poliçeleri Bursa'da istediklerine satarlar.

Keza İstanbul'dan Bursa'ya mal gönderenler de, Bursa'dan alacaklarını aynı şekilde Bursa'dan gönderilen posta havalesiyle, ya da emirlerine ciro edilmiş poliçelerle veya kendilerinin Bursa'daki borçluları üzerine keşide edip İstanbul'da sattıkları poliçelerle tahsil ederler.

Posta havalesi daha masraflı olduğu için, çoğu kez poliçe ile olan ödeme ve tahsilat tercih edilir.

Bundan da anlaşıldığı gibi Bursa piyasasında İstanbul üzerine keşide olunmuş poliçe satıcıları ve bu poliçelerin müşterileri bulunduğu gibi İstanbul piyasasında da keza Bursa üzerine keşide olunmuş poliçe satıcıları ve bu poliçelerin müşterileri bulunur.

Ancak, arz ve talep edilen poliçe bedellerinin toplamı, kentten kente değişir. Arz olunan miktar az, talep çok olursa, poliçeler üzerlerindeki değerden fazla bir bedel ile satılırlar. Meselâ 100 liralığı 100.5 liraya gider. Aradaki yarım liralık farka «kambiyo farkı» denir. Piyasa değeri saymaca değerinin üzerine çıkarsa buna «kambiyo baş ediyor» denir.

Tabii, «kambiyo farkı» posta havalesi masrafını geçemez. Aksi taktirde borç posta havalesiyle ödenir.

Arz olunan miktar fazla, poliçeye talep düşük olursa, bu kez poliçelerin piyasa değeri saymaca değerin altına düşer. Meselâ üzerinde 100 lira yazılı bir poliçe 99.25 liraya satılır. Bu takdirde aradaki 0.75'lik fark «kambiyo farkı» olur. Saymaca değerinin altında oluşu nedeniyle buna «kambiyo zararı» denir. Yukarıda belirtildiği gibi bu fark posta havalesi bedelini aşamaz.

Ender de olsa, arz ve talep miktarları eşitlenirse piyasa değeri ile poliçelerin üzerlerinde yazılı bedelleri eşitlenir. Yani 100 liralık poliçe 100 liraya gider. Diğer bir deyişle «kambiyo başa baştır».

Yukarıda üç değişik olasılığa göre, satış bedeli olarak farz olunan 100.5, 99.25 ve 100 rakamlarına «kambiyo fiyatı» yahut «kambiyo rayici» denir. Bu fiyatlara bakarak kambiyo fiyatı «baş ediyor» mu, «zararlı» mıdır, yoksa «başa baş» mıdır, derhal anlaşılır.

Bu fiyatlar borsada aynen ifade edilmez. Aradaki farkla beyan edilir. Ancak baş ettiği zaman farkın önüne + işareti konur. Meselâ kambiyo fiyatı + 0.5'tir denir. Zararlı kambiyo fiyatında ise fark miktarının önüne — işareti eklenir. Meselâ kambiyo fiyatı — 0.75'tir. Başa baş olduğu zaman aynen «başabaş» ibaresi kullanılır.

Poliçe alım satımı genellikle banka aracılığıyla yürütülür. Daha doğrusu poliçe keşide edenler bu poliçelerini bir bankaya satarlar. Öte yandan, zamanla, ticarî işlemler vadeli olarak ifa edildiğinden karşılığında emre muharrer bonolar alınır. Bu durumda, aynı misale göre, İstanbul tüccarından mal satın alan Bursa tüccarı kendi üzerine poliçe keşidesine İstanbul tacirini yetkili kılacağına onun emrine bir bono imzalayıp verir. Tacir eline geçen bu bonoyu vâdesinde bedeli tahsil edilmek üzere bir bankaya tevdi eder. Banka da eline geçen poliçe ve bonoları satmak için tâlip arayacağına bunları şubelerine ve muhabirlerine göndererek vadelerinde bedellerini tahsil ettirir. Bu takdirde banka gördüğü hizmet karşılığı poliçe ve bonoları her kentin ve kazanın önemine ve bankalar arasında rekabete göre, ancak daima noksan bir kambiyo fiyatıyla alır. Vâdeyle ilgili iskonto ayrıca hesap edilir. Bundan dolayı oluşan kambiyo fiyatına «piyasa zararı» denir. İskonto, komisyon ve kambiyo fiyatı toplamı banka ve ticaret dilinde aciyo (agio) diye geçer.

6. «Haricî kambiyo» dış ülkelerle olan iktisadî ilişkilerde çekilen poliçelerin arz ve talebi sonucu oluşur. Dahili kambiyoda ülkenin iki kenti arasında oluşan borçlu ve alacaklı durumu, bu kez iki ülke arasında söz konusudur. Meselâ İstanbul ile Paris arasında yürütülen ticarî ilişkilerde «haricî kambiyo» gündeme gelir.

İstanbul'da Paris üzerine alacaklı tacirler bulunacağı gibi, Paris'e borçlu olan tacirler de olur. Bunlardan birinciler, alacaklarını almak için Pa-

ris'teki borçluları üzerine frank poliçesi keşide ederler ve İstanbul piyasasında satmak isterler. İkinciler ise Paris'e olan borçlarını tesviye etmek için Paris üzerine keşide olunmuş frank poliçesi talep ederler. Böylece dış piyasaya yönelik bir poliçe arz ve talebi oluşur.

Arz miktarı fazla, talep düşük ise, frankın fiyatı düşer. Arz noksan, talep fazla ise frank fiyatı yükselir. Eğer arz ve talep miktarları eşit olursa frank fiyatı «başa baş» olur.

Dahilî kambiyoda olduğu gibi, haricî kambiyoda da fiyat alabildiğine yükselemez ya da düşemez. Yoksa borçlu borcu karşılığı altın gönderir. Burada belirleyici olan «altın noktaları»dır. Altın noktalarını da belirleyen altın taşıma masrafıdır. Haricî kambiyo fiyatının belli bir noktasının üzerine çıkması altın ihracını, belli bir noktasının altına düşmesi altın ithalini gerektirir. Bu noktalara «altın ihracı noktası» ve «altın ithali noktası» denir. Altın ihracını gerektiren fiyata «gayr-ı müsait kambiyo», altın ithalini gerektiren fiyata ise «müsait kambiyo» denir.

Harici kambiyo genellikle Kambiyo Borsası'nda işlem görür. Kambiyo fiyatları her gün arz ve talebe göre sürekli değiştiğinden kambiyo borsası bunu cetvel halinde yayımlar. Bu cetvele Kambiyo Fiyat Cetveli denir. Osmanlı ülkesinde bankalar da kambiyo işlemleri için fiyat cetvelleri düzenlerler. Osmanlı Bankası İstanbul'da oluşan fiyatlar yanı sıra Londra ve Paris kambiyo fiyatlarını da şubelerinde ilan eder.

Osmanlı Devleti bu denli karmaşık kambiyo sorunlarının üstesinden gelecek kurumsal yapılardan yoksundur. Tanzimat'a değin uygulanagelen sarraflık ve poliçecilik para piyasasına sınırlı çözümler getirmiştir. Ancak, Tanzimat'ın para olgusu önceki dönemlere oranla çok daha farklı etmenlerin etkisi altındadır. Devletin gelişigüzel alacağı kararlar para piyasasına istikrar getirmekten uzaktır. Bundan böyle çağdaş anlamda para ve kredi kurumlarının oluşturulması kaçınılmazdır.

Nitekim 1838'den itibaren Babıâli, içerden ve dışardan banka kurma önerileri alır. Öte yandan, Osmanlı ile ticarî ilişkileri olan Batı ülkeleri, para reformuna gidilmesi için Babıâli'yi sürekli uyarırlar.

Para Darlığına Çözüm : Kaime

Babıâli, önceleri yabancılardan gelen banka kurma önerilerini kaygıyla karşılar ve geri çevirir. Başlangıçta iç kaynaklarla kurulacak bir bankadan yanadır. Sarraflar ve bankerler aracılığıyla çözüm aranır. Bank-ı Dersaadet, Babıâli'nin desteğiyle bankerlerinin kurduğu ilk Osmanlı bankasıdır. Kambiyo bankası işlevi gören, diğer bir deyişle Londra ve Paris üzerine poliçe çeken ve Osmanlı parasının dış rayicini sabit tutmayı amaçlayan Bank-ı Dersaadet, Avrupa'da malî dünyayı kasıp kavuran 1848 Devrimleri'nin etkisinden kurtulamaz. Bu arada hayalî para transferleri tatlı

bir kazanç kapısı açmıştır. Özellikle kaimenin neden olduğu spekülatif işlemler bankayı güç durumda bırakır. Bank-ı Dersaadet 1852'de kapanmak zorunda kalır.

Tanzimat'ın ilk döneminde en büyük malî sorun «kaime» ya da kâğıt paranın tedavüle sürülmesinden kaynaklanır. Tanzimat yönetimi, devlet maliyesini merkezileştirme gerekçesiyle uzun yıllardır uygulanan iltizama son vermiş, kendi muhassılları aracılığıyla gelirlerini toplama yolunu seçmiştir. Muhassılların yeterince deneyimli olmamaları ve yeni sistemle birlikte gündeme gelen yolsuzluklar nedeniyle devlet gelirlerinde önemli bir düşüş kaydedilir.

Öte yandan Tanzimat'ın gerektirdiği reformlar ise Babıâli'nin para ihtiyacını her geçen gün arttırmaktadır. Maden paranın vezin ve ayarınla daha fazla oynanamıyacağına göre çözüm ya dışarıya borçlanmak ya da uzun zamandır Batı'da gözlenen bir yöntemi, kâğıt para basımını benimsemektir.

Geriye çözüm olarak kâğıt para basımı kalır. Kâğıt para aslında çözümsüzlüktür. Batı'da banknotları tedavüle devletin ayrıcalıklı kıldığı güçlü bankalar sürer. Banknotların karşılıkları bu bankalarca tekeffül edilmiştir. Ayrıca para benzeri tedavül araçları Batı'da zamanla kâğıda güven doğurmuştur. Oysa Osmanlı için para, üzerindeki tuğrasından çok içerdiği altın ya da gümüş demektir. Kişi hak ve özgürlüklerinin güvence altında olmadığı, can, mal güvenliğinin bile sorgulandığı bir ortamda devletin piyasaya sürdüğü kâğıda güven duymak güçtür.

Osmanlı'nın ilk kâğıt parası, «kaime», 1840'da tedavüle çıkar. Aslında kaime para olmaktan çok tahvildir. Yılda % 8 faiz getirir. Sekiz yıl süreyle tedavülde kalacaktır.

Piyasadaki kaime miktarı yıldan yıla artar. Başlangıçta Osmanlı kaimeyi kabul etmekte tereddüt eder. Bu nedenle kaimeler saymaca değerlerinin yüzde 30-40 altında el değiştirir.

Zamanla halk kaimeye alışır. Devlet hazinesince ve gümrüklerce kabul görmesi ve yılda iki kez faiz ödemesi kaimenin bir süre maden para ile başa baş değiştirilmesine neden olur. Faiz getirisi nedeniyle Osmanlı, kaimeleri tasarruf aracı olarak kullanmaya başlar.

1844'te basılan kaimelerde faiz yüzde 6'ya düşürülür. Önceleri 50 kuruşluğun altında kaime çıkarılmazken, günlük alış verişte kolaylık sağlamak amacıyla 1850'de 10 ve 20 kuruşluk kaimeler bastırılır. Bu son kaimeler faiz hesaplaması ve ödenmesi güçlüğü nedeniyle faizsiz çıkarılır.

Osmanlı'da gerçek anlamda ilk kâğıt paralar işte bu faizsiz çıkarılan kaimelerdir.

Piyasaya kaime sürmek, giderlerini karşılamada güçlük çeken Babıâli için bulunmaz bir nimettir. Osmanlı başı sıkıştıkça emisyona başvurur. An-

cak, başlangıçta sınırlı miktarda ve tahvil niteliğinde çıkarılan kaimeler giderek değer yitirmeye başlar. Ayrıca, yurt dışından getirilen taklitleri de piyasaya sürülür. Kaimenin maden paralara ve dış paralara oranla değeri her geçen gün düşer. 1844 Para Reformu'yla gündeme gelen parasal düzenlemeler kaimenin düşüşü karşısında anlamını yitirir. Babıâli, Osmanlı para sistemini ayakta tutabilmek için kaimeleri biran önce tedavülden çekmekten başka çözüm bulamaz.

Kaimeyi piyasadan çekmek için karşılık bulmak gerekir. Memurdan ve tüccardan «iane-i umumiyye» adıyla 1.5 milyon lira toplanır. Toplanan bu parayla aynı miktar kaime tedavülden kaldırılacaktır. Nitekim 1851'de bir miktar kaime Darphane'de yakılır. Ancak, aynı yıl Cidde'de karışıklıkların çıkması üzerine, kaimenin kaldırılması için toplanan ianenin geri kalanı bu karışıklıkların bastırılması için sarfedilir.

Ardından Kırım Savaşı patlak verir. Savaş giderlerini karşılamak üzere 1854'te 10 ve 20 kuruşluk «ordu kaimesi» basılır. Öte yandan, kaime tedavülü eskiden İstanbul'a hasredilmiş iken, savaşla birlikte taşrada da piyasaya kaime sürülür. Ordu kaimesinin çıkarılışı ve kaime tedavülünün İstanbul'un dışına taşması sonucu kâğıt para yüzde 30 oranında değer yitirir.

Savaş ertesi ordu kaimeleri vergi karşılığı mal sandıklarında kabul görür ve tedavülden çekilir. Ardından bir İngiliz bankasından 5 milyon İngiliz lirası borç alınarak eski kaimelerin tedavülden kaldırılmasına başlanır. Alınan borç yetersiz kalır. Geri kalan 800.000 liralık kaime için ev ve akar sahipleriyle tüccardan iane toplanır. Bu ianeyle kaimeler imha edilirken Şam'da karışıklıklar çıkar, ianenin geri kalanı bu işe ayrılır.

Kalan kaimenin toplanması ve dalgalı borçların ödenmesi amacıyla 1860'da yeni bir borç girişiminde bulunulur. Kaimenin müzmin bir sorun oluşturması ve daha önceki borçların kullanılış biçimi Osmanlı'nın dış para borsalarında itibarını düşürmüştür. Bu nedenle İngiliz sermaye çevreleri yeni bir borca yanaşmazlar. Osmanlı, Mires adlı Fransız bir bankerden yüzde 53 üzerinden borç almak zorunda kalır. Ancak, Mires iflas eder ve kaimenin kaldırılması bir kez daha düyuna kalır.

Osmanlı, kaimeyi tedavülden kaldırmaya çabalarken, bütçesi her geçen gün biraz daha açık verir. Alınan dış borçlar saymaca değerlerinin çok altında gelir sağlamaktadır. Babıâli, cârî giderlerini karşılayamaz duruma gelir. Malî kaygılar iktisadî kaygılara baskın çıkar. 1860 yılında Abdülaziz' in tahta geçişiyle birlikte 2.5 milyon keselik (kese = 500 kuruş) faizsiz kaime çıkarma gereği duyulur. Bu kaimeler Cidde ve Yemen eyaletleri dışında ülkenin dört bir yanında tedavül edecek ve gümrükler dışında tüm mal sandıklarınca kabul görecektir. Bu arada eski kaimeler yeni kaimelerle değiştirilecek ve dalgalı borçlar yeni kaimelerle ödenecektir.

Yeni kaime girişimi kâğıt paranın değerini daha da düşürür. Altın lira

kaime ile 230 kuruşa kadar yükselir. İstanbul'da birçok dükkân kaime ile iş görmekten kaçınır.

Babıâli halka güven vermek için İstanbul'da mübadele merkezleri açar. Kişi başına üç altına kadar, ellerindeki kaimeleri altın para ile değiştirmek isteyenlere 160 kuruşluk kaime karşılığı bir altın verilir. Ancak, mübadele merkezleri yeterince yaygın ve etkin değildir. Köşe sarraflarında altın lira karşılığı 200-220 kuruş verilmektedir. Resmî rayicle piyasa rayici arasındaki fark kaime ticaretine yol açar. Mübadele merkezlerinde 160 kuruşa alınan altın liralar en az yüzde 25 kârla piyasada bozdurulur. Mübadele merkezleri amacına ulaşamaz ve bir süre sonra kapatılır.

Osmanlı Bankası ve İlk Banknotlar

Kaime sorununa Osmanlı Bankası çözüm getirir. 1861'de sadarete gelen Fuat Paşa, on yılı aşkın bir süredir ülke ekonomisini ve para piyasasını allak bullak eden kaimenin her ne pahasına olursa olsun kaldırılmasından yanadır. O sırada Kırım Savaşı ertesi İstanbul'da bir ticaret bankası olarak kurulan Bank-ı Osmanî (1856) devlet bankasına dönüşme ve banknot çıkarma özlemi içersindedir. Fransız sermayesinin de katılımıyla oluşturulan Banka-i Şahane-i Osmanî'ye tedavüldeki kaimeleri kaldırması koşuluyla devlet bankası ayrıcalığı verilir.

Kaime Osmanlı'ya olduğu kadar, bu ülkeyle ticarî ve malî ilişkileri olan ülkeleri de güç durumda bırakmaktadır. Kaime Osmanlı para sistemini çökertmiş, fiyatları ve ücretleri istikrardan yoksun bırakmıştır. Osmanlı Bankası da bir an önce parasal istikrardan yanadır.

Tedavülden kaldırılacak kaime miktarı 11 milyon lira dolayındadır. Tümünün maden parayla ödenmesi devlete büyük bir malî yük getirecektir. Zaten kaimelerin piyasadaki değeri yarı yarıya düşmüştür. Bu nedenle kaime karşılığı halka yüzde 40 nakit, yüzde 60 esham-ı cedide denilen tahvil verilir. Bu amaçla Osmanlı Bankası'ndan 8.800.000 liralık bir borç alınır. Borcun ihraç fiyatı yüzde 68, faizi yüzde 6'dır. Tütün, tuz, damga ve patent resimleri borca karşılık olarak gösterilir.

Kaimenin tedavülden kaldırılması için Tebdil-i Kavaim idaresi adıyla bir komisyon kurulur. Böylece, Osmanlı'nın ilk kâğıt parası 23 yıllık engebeli bir tedavülden sonra piyasadan kaldırılır.

Yukarıda belirtildiği gibi, İngiliz ve Fransız sermayeleriyle kurulan Osmanlı Bankası (1863) Osmanlı ülkesinde banknot çıkarma imtiyazını alır. Babıâli, Osmanlı Bankası faaliyette bulunduğu sürece kâğıt para çıkarmamayı ya da bir başka kuruluşa bu hakkı tanımamayı taahhüt eder. Ancak, sözleşmede yer alan taahhüde rağmen, bankayla uzlaşılarak iki kez kâğıt para çıkarma gereği doğar.

Osmanlı Bankası ilk iki yılında banknotlarına yüzde 50 oranında kar-

şılık bulundurur. 1865'te sözleşmede değişikliğe gidilerek karşılık (ankes) yüzde 33 1/3'e düşürülür. Bankanın banknotları altına çevirme taahhüdü yalnız İstanbul için geçerlidir.

Osmanlı Bankası tüm tarihi boyunca gerçek bir emisyon bankası işlevi üstlenememiştir. Maden paradan kâğıt paraya geçiş tüm ülkelerde güçlüklerle karşılaşmıştır. Halkta kâğıt paraya güven duygusu uzun bir deneyim sonucu oluşmuştur. Bu nedenle kâğıt para devletten bağımsız «tedavül banka»ları aracılığıyla piyasaya sürülmüş ve her an maden paraya dönüştürülebilmiştir. Oysa, Tanzimat'ın ilk yıllarındaki kaime deneyimi kâğıt paraya karşı güveni son derece yıpratmıştır. Osmanlı Bankası böyle bir ortamda kendisine olan güveni sarsmamak gerekçesiyle son derece temkinli davranmak gereği duymuştur.

Öte yandan ulaşım ve iletişim araçlarının yeterince gelişmediği bir ülkede banknotlara ülke çapında karşılık bulundurmak bankaya büyük bir mali yük getirmektedir. Her yörede olası başvurular için maden para karşılığı bulundurmak bankanın karşılık oranını yükseltecek ve sermayesini büyük ölçüde tedavül araçları karşılığı olarak tutma zorunda bırakacaktır. Bu, banka aktiflerinin âtıl bırakılması anlamına gelir.

Oysa, Osmanlı Bankası aktiflerini dış piyasada nemalandırmayı yeğler. Hasat dışı mevsimlerde banka sermayesini Paris'e gönderir. Osmanlı lirası olarak Fransa Bankası'na rehin bırakır ve yüzde 1.5 gibi düşük bir faizle bu bankadan borç alarak Paris Borsası'nda malî ve ticarî işlemlere girişir. Hasat döneminde ise sermaye tekrar ülkeye getirilir ve Anadolu ve Rumeli'de ticarî işlemler için kullanılır.

Banknot karşılıklarının İstanbul dışında ödenme yükümlülüğünün olmaması banknotların tedavül gücünü son derece sınırlar. Banknotların üzerinde «Bedeli nakten Der-i Aliye'de hâmiline tediye olunacaktır» ibaresi yer alır. Ülkenin diğer yörelerindeki Osmanlı Bankası şubeleri ibraz olunan banknotlar karşılıklarını ödeyip ödememekte serbesttirler.

Banknotlar, büyük meblağların maden para olarak taşıma güçlüğü nedeniyle ancak ticaret erbabı arasında rağbet görür. Halk, eline geçen banknotları tedavüle sokacağına kısa sürede banka gişelerinde altına çevirmeyi yeğler. İstanbul dışında elinde banknot bulunduranlar altın almak istediklerinde banknotları poliçe gibi kullanarak tahsil olunmak üzere İstanbul'a gönderirler.

Osmanlı Bankası, banknotlarını İstanbul dışında da dolaşıma sürmek için birkaç kez girişimde bulunur. Bazı şubelerinden banknotları altınla ödemeyi dener. Fakat olumlu sonuç alınmaz. Halkın kâğıt para alışkanlığı oluşmadığı ve kaime deneyiminden acı anıları olduğu için eline banknot geçer geçmez bunu en kısa sürede şubelerde altına çevirdiği görülür.

Öte yandan bu tür bir girişim büyük altın meblağlarının âtıl bırakılması anlamına gelir. Taşradaki şubelerde de banknot karşılığı altın ödeme-

sinde bulunulduğunda, halk elinde banknot tutmayıp derhal altına çevirdiğinden, bu şubelerde mühim miktarlarda altın saklamak gerekecektir. Dönemin ulaşım ve iletişim imkânları göz önünde bulundurulduğunda, bu tür transferlerin Banka'nın giderlerini arttırıcı bir işlem göreceği açıktır. Altın taşıma ücretleri fazla olduğu için, bir kentten diğerine altın göndermek isteyenler, bunu kendileri doğrudan doğruya yaparak fazla masraf ve külfete gireceklerine, bu kente banknot göndererek karşılıklarını altınla banka şubesinden çekme yoluna gideceklerdir. Böylece kentler arası altın taşıma giderlerini bankaya ödetmiş olacaklardır.

Bu nedenle Osmanlı Bankası'nın emisyonu hiçbir zaman önemli bir piyasa işlevi görebilecek düzeye erişememiştir. Öte yandan dolaşımda bulundurulabilecek banknot miktarı için tavan çizilir. Sözleşme gereği 1863'te tedavüle sürebileceği banknot 1 milyon lira iken, bu miktar 1875'de 1.5 milyona ve 1909'da büyük değerde banknotlar ihraç edildiğinden 2 milyona çıkarılır. Cihan Harbi ile birlikte 4 Ağustos 1914 günlü yasayla Osmanlı Bankası banknotlarına ülkenin her tarafında zorunlu dolaşım getirilir. 14 Eylül 1914 günlü bir iradeyle de banknot tavanı 2.750.000 liraya çıkarılır. Kısa bir süre sonra, 11 Teşrin-i evvel 1914 günlü irade «azami hadd»i 4 milyon olarak kabul eder. Ancak, yeniden basılan bir kısım banknotların ülkeye girememesi ve bir kısmının da eskiyip tedavülden çekilişi nedeniyle dolaşımda bulunan banknot miktarı hiçbir zaman âzami hadde ulaşamaz.

Osmanlı Bankası banknotlarının miktarı sınırlı olmasına karşın, iktisadî ve siyasî gelişmelere duyarlıdır. 1870 Fransız-Alman savaşı ve 1874'te Viyana'da başgösteren malî buhran ertesi dolaşımdaki banknot miktarı azalır. Keza 1895'te Transvaal altın madenleri hisse senetlerinin düşmesinden doğan buhran da banknot miktarını olumsuz yönde etkiler. Londra ve Paris borsalarında başgösteren panik İstanbul'a da sirayet eder ve elinde banknot bulunduranlar, karşılığı altına çevirmek için Banka gişelerine hücum ederler.

Osmanlı Bankası tüm tarihi boyunca bir kez banknot karşılığı ödeyemeyecek duruma düşer. Bu arada banka müdürü spekülatif girişimlerde bulunur. Banka tek vezneyle ödemelere gidip zaman kazanmak isterse de paniğin önüne geçemez. Hükümete başvurması üzerine, İstanbul piyasasında süregelen malî krizi de gözönünde bulunduran hükümet, 14 Teşrin-i evvel 1895'te dört aylık bir moratoryum ilan eder ve banknotların çevrilebilirliği askıya alınır.

Bu buhran nedeniyle dolaşımdaki banknot miktarı azalır. Ertesi yıl başgösteren «Ermeni vak'ası» banknota güveni bir kez daha sarsar. Tedavüldeki banknot miktarı daha da azalır.

Bundan sonra miktar 1907'e kadar düzenli bir biçimde artar. 1907'de Amerika'da çıkan buhran Avrupa'yı da etkiler. Ardından 1908 Mısır buh-

ranı gelir. Bu iki buhran Osmanlı Bankası'nı güç duruma düşürürse de banka aldığı önlemlerle buhranı geçiştirir.

1908 ertesi Cihan Harbi'ne kadar banknot miktarı artmaya devam eder; 1914'te alınan yetkiyle bu miktar Mayıs 1915'te 3.206.000 liraya ulaşır. 1915'ten itibaren altın karşılıklı birinci tertip kâğıt paralarla başa baş değer taşır. Ancak, ikinci tertipten itibaren altının yerine Alman hazine tahvili karşılığı çıkarılan kâğıt paralar karşısında prim yapmaya başlar. Osmanlı Bankası banknotları dolaşımdan çekilerek piyasada cârî fiyata alınıp satılmaya başlar.

Osmanlı Bankası 1869 yılında çıkarılan 10.000 lira değerinde 2 liralık banknotlar dışında 1909 yılına kadar piyasaya yalnız 5 liralık banknotlar sürer. Sözleşmenin 10. maddesi gereğince Banka yönetimi hükümetin onayını almaksızın 2 liralıktan küçük banknot çıkarmaya yetkili değildir.

1880, 1890 ve 1892 yıllarında hükümetin izniyle toplam 45.000 lira tutarında 1 liralık banknot çıkarılır. Amaç, banknotları günlük tedavüle sokmaktır. Ancak, elinde banknot bulundurmayan halk bu banknotları hemen hiç kullanmaz. 1 liralık banknotlar da bilahare tedavülden çekilir.

Banknot dolaşımında önemli olan tüccarın talebini karşılamaktır. Büyük ödemelerde ve para transferlerinde büyük kupürler gereklidir. Bu nedenle 50 ve 100 liralık büyük banknotlara gerek duyulur ve bu tür banknotlar basılır.

3 Ağustos 1914 günlü yasa Osmanlı Bankası'nın banknotları karşılığında altın verme yükümlülüğünü kaldırır ve banknotlara zorunlu tedavül ilkesini uygular. Bu durum Cumhuriyet Türkiyesi'ne kadar sürer.

Bimetalizm'den Monometalizm'e

Osmanlı para sisteminin 19. yüzyılın son çeyreğinde karşılaştığı bir diğer sorun maden olarak gümüşün altın karşısında değer kaybından kaynaklanır. 1844'te Tashih-i Ayar'la belirlenen altın-gümüş değer oranının zamanla değişmesi bimetalik Osmanlı para sistemini güç durumda bırakır.

1870'li yıllardan itibaren altın-gümüş değer oranı değişmeye başlar. 1873'te 16'ya, 1878'de 18'e çıkar. Bu gelişme sürekli altının lehine seyreder. 1886'da 20, 1900'da 33, 1910'da 38'e ulaşır. Bu yıllarda tüm Avrupa ve Latin Amerika ülkeleri bimetalizmi terkederek monometalizmi benimserler.

Babıâli dünya para piyasasındaki gelişmelere uyum sağlamakta gecikir. Gümüş paralara içerik değerinin üzerinde değer atfedilmesi ülke dışına altın sızmasına neden olur. Ancak, halk arasında altın gömü oranının yüksekliği ve günlük ödemelerde gümüş paranın yaygınlığı bu sızıntıyı sınırlı tutar. Bu arada mükellefin vergisini sınırsız bir şekilde gümüş para ile ödeyebilmesi Hazine'yi zarara sokar.

Osmanlı'da para spekülasyonu giderek yaygınlaşır. Yabancı tüccarlar, hattâ elçilikler, konsoloslukler giderlerini yurt dışından getirttikleri gümüş külçeleri Darphane'de paraya dönüştürerek öderler.

Babıâli er geç bimetalizmden ayrılmak zorundadır. İlk önlem olarak özel kişiler adına gümüş mecidiye basımına son verilir. Ancak, bu karar kısa sürede uygulamaya sokulamaz.

Meskûkat Kararnamesi'yle monometalizm doğrultusunda önemli bir adım atılır. Altın ölçünü (standardı) kabul edilir. Osmanlı lirası birim olarak benimsenir. Gümüşün gerçek değerindeki düşüş nedeniyle üzerinde 20 kuruş yazılı mecidiyenin Hazine'ce 19 kuruştan alınması ve diğer gümüş ufaklıkların da aynı esas üzerinden işlem görmesi kararlaştırılır. Bundan böyle mükellef 100 kuruşluk bir vergi borcu için devlete gümüş akçe olarak 105 kuruş 10 para ödeyecektir.

Köşe sarraflarında ya da serbest piyasada gümüşün değeri daha da düşüktür. Altın lira karşılığı 108 kuruş verilmektedir. Halk bu nedenle vergi yükümlülüğünü gümüş para ile ödemeyi tercih eder. Mecidiye talebi sürekli artar.

19. yüzyılın son çeyreğinde üç değişik kuruş ortaya çıkar. İlki altın liranın yüzde birini oluşturan altın kuruştur. İkincisi, piyasada beliren 108 adedi bir altın lira eden gümüş kuruş ya da hakiki kuruştur. Üçüncüsü ise 19 tanesi 20 kuruşluk mecidiyeye eşit olan mirî kuruş ya da mevzua kuruştur. Mirî kuruş genellikle «mecidiye 19 kuruştan» diye anılır.

Meskûkat Kararnamesi'nde gümüşe kabul haddi konmamıştır. Bu durum spekülasyona uygun ortam yaratır. Yurt dışında basılan ve yurda kaçak sokulan tam ayar taklit gümüş paralar para ticaretiyle uğraşanlara kazanç kapısı açar.

II. Meşrutiyet'le birlikte Babıâli yeni bir para reformuna gitme gereği duyar. 1909 yılında Islah-ı Meskûkat Komisyonu kurulur. Maliye Nezareti'ne sunulan raporda dört ilke saptanır: «Tevhid», «sadeleştirme», «tahkim» ve «her yerde ihtiyaç nisbetinde her nev'i meskûkatın bulunması». Her türlü «çürük kuruş»un tedavülden çekilmesi raporun bir diğer önerisidir.

Yine aynı belgeye göre, halkın bozuk para talebini karşılamak üzere sarrafların yerini alacak «mübadele sandıkları» açılacaktır. Para reformuna önce İstanbul'dan başlanacak, peyderpey diğer vilayetler reform kapsamına alınacaktır.

Ancak, Trablusgarp Savaşı, ardından Balkan Savaşları nedeniyle Babıâli para reformunu yıl be yıl ertelemek zorunda kalır. I. Dünya Savaşı Osmanlı para sistemi için dönüm noktasıdır. Para sistemindeki kargaşa o boyutlara varmıştır ki, artık reform için istikrarlı bir dönemin beklentisiyle daha da ertelenmesi olanaksızdır.

Osmanlı, gerçek anlamda monometalik bir para sistemine Tevhid-i

Meskûkat Kanunu (1916) ile geçer. Bu yıla kadar Osmanlı para rejimi bir anlamda topal bimetalizmin özelliklerini taşır.

Tevhid-i Meskûkat Kanunu değer ölçütü olarak altını kabul eder. Para birimi kuruştur. Bu kanunla sikke adedi sınırlanır. Nikel, gümüş ve altın dışında tüm maden paralar tedavülden kaldırılır. Ülkenin değişik yörelerindeki farklı para rayiçlerine son verilir. Gümüş paralar için 300 kuruşluk, nikel paralar için 50 kuruşluk kabul hadleri benimsenir.

İkinci ve Üçüncü Kâğıt Para Deneyimleri

Osmanlı Devleti'nde banknot çıkarma ayrıcalığı Osmanlı Bankası imtiyaznamesince bu bankaya verilir. Hükümet imtiyaz sürecince kâğıt para basmamayı ve banknot çıkaracak hiçbir müessesenin kuruluşuna izin vermemeyi taahhüd eder. Ancak, 1876 ve 1914'te Osmanlı devleti malî kriz içersine düştüğünde bankaya başvurarak banknot miktarını arttırmasını ister. Her ikisinde de banka banknot miktarını arttırmak yerine devletin doğrudan doğruya kâğıt para çıkarmasına muvafakat eder.

Kaime deneyinden sonra kâğıt para ikinci kez 1876'da tedavüle sürülür. 1870'li yılların ilk yarısı iç ayaklanmalara sahne olur. Bunların bastırılması devlete pahalıya malolur. Öte yandan dünya ölçeğinde Büyük Bunalım'ın ilk belirtileri görülmeye başlar. Osmanlı borçlarını ödeyemez.

Babıâli savaş giderleri nedeniyle 3 milyon liralık kâğıt para çıkarılmasına karar verir. Osmanlı Bankası banknot miktarını arttırmaya yanaşmazsa da devletin doğrudan doğruya kâğıt para çıkarmasına muvafakat eder. Ayrıca, çıkarılacak kâğıt paralar bankanın denetimine tabi olacaktır.

İkinci kâğıt para deneyiminin tedavül alanı ilkinden farklıdır. Hicaz, Yemen ve Trablusgarp vilayetleri dışında tüm Osmanlı ülkesinde para işlevi görecektir. Tedavülü yaymada Babıâli'nin amacı kâğıt paranın ülke ölçeğinde kabul görmesini sağlayarak değer yitirmesini önlemektir.

Yeni kâğıt paralar gümrük resmiyle telgraf ücreti dışında devlete yapılan her türlü ödemede kabul görecektir. Bu kâğıt para da geçici bir süre için tedavüle çıkarılmıştır. Bunların tedavülden kaldırılması için özel bir karşılık öngörülmüştür. Hazine-i Hassa'dan devlet hazinesine terk olunan Ereğli madenleri ile krom madeninin ve diğer bazı akarın gelirinden toplanan parayla kâğıt para tedricen tedavülden çekilecektir.

93 Harbi'nin patlak vermesiyle Babıâli 13 milyon liralık daha kâğıt para basma gereği duyar. Böylece toplam kaime miktarı 16 milyon lirayı bulur.

Yeni kaimeler yanı sıra taklitlerinin de piyasaya sürülmesiyle kâğıt para maden paralar karşısında değer yitirir. Öte yandan savaşın yenilgiyle sonuçlanması devletin itibarını zedeler. Ayastefanos Muahedesi sırasında bir altın liranın kaime karşılığı 350 kuruşa çıkar.

Kaimeye değer kazandırmak amacıyla, imha akçesi oluşturmak için bazı istihlâk resimleri arttırılır. Maden para olarak alınması kararlaştırılmış olan gümrük resminin bir kısmının kaime ile ödenmesine izin verilir.

Kaimenin düşüşü hızla sürer. Bir aralık bir altın lira bin kuruşluk kaime getirir.

Nihayet kaimenin kaldırılmasına tahsis edilmek üzere halktan iane toplanır. Bir yandan vergilerle, diğer yandan iane ile halkın elindeki kaimeler devlete intikal eder ve imha edilir.

Kaime ya da kâğıt para deneyi ikinci kez hüsranla sonuçlanır. Güçlü bir mali kurumun desteği olmaksızın çıkarılan kaimeler kısa sürede değer yitirmiş, kağıt paraya alışkın olmayan halkın güvenini kazanamamıştır.

Babıâli 1914-18 arası 398.5 altın lirayı bulan savaş giderlerini büyük ölçüde emisyonla karşılar. Bu giderin 42.9 milyonu normal, 203.7 milyonu olağanüstü bütçeden ödenir. Vergi gelirleri giderlerin yüzde 10'unu oluşturur. İç borçlanma girişiminden ise 18 milyon lira elde edilir. Savaşın finansmanı için Babıâli yedi tertipte 161 milyon Osmanlı lirası tutarında «evrak-ı nakdiyye» ya da kâğıt para basar. Temmuz 1915'de piyasaya sürülen kâğıt paralar 1916 başlarına değin değerini az çok korur. Ancak giderek değer kaybetmeye başlar. Kasım 1917'de 1 altın lira 6 kâğıt lira getirir.

I. Dünya Savaşı ile birlikte Osmanlı Bankası banknotlarına zorunlu tedavül rejimi uygulanır. 3 Ağustos 1914 günlü kanun-ı muvakkatla Osmanlı Bankası banknotu karşılığında altın verilmesi durdurulur. 10 Ağustos 1914 günlü irade ile Osmanlı Bankası'nın bir ve yarım liralık banknot çıkarması kararlaştırılır. Karşılığında yüz ve elli liralık banknotlardan aynı değerde bir miktarın imhası öngörülür. Bu irade ile banknotları tedavül aracına dönüştürme amaçlanır. Ufak banknotlar bundan böyle günlük alış verişlerde kullanılabilecektir. Bu arada 5 Ekim 1914 günlü bir kanun-ı muvakkatla altın ihracı yasaklanır.

Babıâli'nin olağan bütçe gelirleriyle savaş giderlerini karşılaması olanaksızdır. 1914-15 malî yılı bütçesi 34 milyon liradır. Bu miktarın 14 milyon lirası Düyun-ı Umumiyye'nin payına düşer.

Harbiye Nezareti'nin bütçesi 6 milyon liradır. 2 milyon liralık Jandarma ve 1 milyon 300 bin dolayındaki Bahriye Nezareti bütçesi de eklendiğinde toplam 9.5 milyon lira savaşın finansmanına ayrılacaktır. Oysa bu meblağ ile 800.000 kişilik bir orduyu beslemek ve askeri seferber etmek olanaksızdır.

Savaşabilmek için olağan dışı kaynaklar yaratmak zorunludur. Önce giderlerde kısıntıya gider. Aylıkların yarısı nakit olarak ödenir; diğer yarısı için memur alacaklı kılınır. Müteahhid ve diğer alacaklıların alacakları ertelenir. Ordu için gerekli araç, gereç ve erzağa «tekalif-i harbiyye» adı altında el konur; ya da bedeli kısmen veya tümüyle ileride ödenmesi karar-

laştırılır. Mükelleflerden askerlikten muaf tutulmaları karşılığı «muafiyet-i askeriyye» alınır.

Bu tür önlemlerle olağan bütçeye ek kaynak yaratılır. Ancak, savaşa girilişiyle birlikte seferber orduyu beslemek için ayda 500.000 liralık bir ödenek gerekir. Diğer bir deyişle, Harbiye, Bahriye ve Jandarma bütçelerine yılda 6 milyon liralık ek yük getirilir. Askerî harcamalar toplam 15 milyonu bulur. Yaratılan ek kaynaklar bu gideri karşılamada yetersiz kalır. Bu koşullar altında ya dış finansman kaynağı yaratılacak, ya da kâğıt para emisyonuna gidilerek savaşın finansmanına gidilecektir.

Kâğıt para çıkarma yetkisi yukarıda belirtildiği gibi 1863 sözleşmesiyle Osmanlı Bankası'na verilmiştir. Babıâli, savaşın ilk yılında Osmanlı Bankası'na altın karşılık göstererek emisyon miktarını arttırmasını önerir. Nitekim, Kasım 1914'te Almanya'dan borç alınan 5 milyon lira tutarında altın Osmanlı Bankası'na yatırılarak karşılığında 15 milyon lira değerinde banknot almayı hedefler. Ancak, Osmanlı Bankası'nın Paris'teki yönetim kurulu bu tür bir yükümlülük altına girmeye yanaşmaz.

Babıâli ardında güçlü bir malî kuruluşun desteği olmaksızın kâğıt para serüvenine girmeye yanaşmaz. Daha önceki iki kâğıt para deneyinin acı anıları hatırlardadır.

Öte yandan Osmanlı Devleti'nin müttefiki Almanya, Babıâli'nin savaşı sürdürebilmesi için tek çıkar yolu emisyonda görür. Wilhelmstrasse bu yolun açılması için Osmanlı hükümetine sürekli baskıda bulunur. Osmanlı Bankası'nın İstanbul'daki Fransız ve İngiliz direktörlerine yol verilmesini ve bankanın bir an önce Türk-Alman denetimine geçmesini önerir. Bu amaçla Alman banker Eugen von Wassermann İstanbul'a gönderilir; Babıâli ikna edilmeye çalışılır.

Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle birlikte Maliye Nâzırı Cavit Bey istifasını vermiş, yerine Dahiliye Nâzırı Talat Paşa vekâleten atanmıştır. Ancak, Cavit Bey, perde arkasında malî işlerin yürütülmesinde etkin olmayı sürdürür. Talat Paşa, nezaretteki her türlü gelişmeden Cavit Bey'i haberdar eder. Malî konularda dostu Cavit Bey'in onayı olmaksızın karar almaktan kaçınır.

Almanya'nın da baskısıyla Osmanlı Bankası'nın direktörlerinin işlerine son verilir ve Osmanlı uyruğunda direktörler yönetime getirilir. Banka'da gerçekleştirilen bu darbeye rağmen Cavit Bey, Paris'in onayı olmaksızın bankanın kâğıt para çıkarmasına karşı çıkar. Cavit Bey'in temel kaygısı tedavüle sürülecek kâğıt paranın itibarıdır. Bu nedenle Osmanlı Bankası yönetimine ters düşmektense emisyon işlevinin geçici olarak Düyun-ı Umumiyye'ye devrini önerir.

Düyun-ı Umumiyye Babıâli'nin başvurusunu olumlu karşılar. Ancak, çıkarılacak kâğıt paranın altın karşılığı olmasını şart koşar. Aksi taktirde

bu paralar Osmanlı Bankası banknotları karşısında değer yitirecek ve böylece Düyun-ı Umumiyye'nin itibarını zedeleyecektir.

Bu arada, kâğıt para emisyonuna çözüm aranırken, Almanya'dan alınan 5 milyon liralık avans zorunlu giderlere harcanır. Emisyon için gerekli altını bulmak üzere Cavit Bey başkanlığında bir heyet önce Viyana'ya ardından Berlin'e gönderilir.

Görüşmeler sonucu gerekli altın sağlanır. 27 Mart 1915 günlü bir iradeyle Maliye Nezareti, Almanya ve Avusturya hükümetlerinden toplam 150 milyon frank borç almaya yetkili kılınır. Öte yandan, 12 Nisan 1915 günlü bir kanun-ı muvakkatle Düyun-ı Umumiyye İdaresi'ne tamamı altın 150 milyon frank ödenir; karşılığında 6.583.094 liralık kâğıt para çıkarılması kararlaştırılır.

Maliye Nezareti 3 Temmuz 1915 günü Düyun-ı Umumiyye ile kâğıt para ihracı üzerine bir sözleşme imzalar. Çıkarılacak kâğıt paraların karşılığı Berlin'de ve Viyana'da tamamen altın olarak Düyun-ı Umumiyye'ye devredilecek, Düyun-ı Umumiyye yönetimi ise barış sözleşmesi imzalanışından altı ay sonra kâğıt paraların karşılıklarını altın olarak hamillerine ödeyecektir.

I. Dünya Savaşı yıllarında Almanya Babıâli'ye 235.056.344 Osmanlı lirası tutarında kredi açar. Bu miktarın 148.581.400 lirası hazine bonosu, geri kalan altın, gümüş, Alman markı, ya da Türk lirası olarak ödenir. Yukarıda belirtildiği gibi bir miktar da Avusturya'dan borç para alınır.

Babıâli müttefiklerinden sağladığı olanaklarla 161.000.000 lira tutarında yedi tertip kâğıt para çıkarma yetkisi alır. Bu arada askerî teçhizat, tahıl, kömür, makina gibi ihtiyaçlarını müttefiklerden temin etmiş; Bağdat demiryolunun yapımını sürdürmüştür.

SONUÇ : Yirminci Yüzyıla Girerken

Bu yazının başında da belirtildiği gibi Osmanlı-Türkiye iktisat tarihinin bütünselliği güncel modeller ışığında anlam kazanır. Geçmiş çoğu kez güncel sorunsallara çözüm önerir. Tarihçi geçmişe yönelirken gününü yazar. Bu açıdan Osmanlı iktisat tarihini günümüze açılım sağlayan bir perspektifle yorumlamak, «tarihi güncelleştirmek» gerekir.

Türkiye'de son onyıllarda tarihin yazgısı bu güncelliği belirgin bir biçimde ortaya koyuyor. Tarihçi çoğu kez güncel sorunlara çözüm arıyor. Siyasal iktidarlar «tarih»e bilfiil eğiliyorlar. DPT tarihin nasıl yazılması gerektiğini «planlıyor».

Bu çalışmanın da ana amacı iktisat tarihi ile iktisadî gelişme arasında bağlantıyı kurmak; tarih ışığında geleceğe bakmak. Tarih ile güncel iktisat politikları arasındaki sürekliliği kanıtlamak.

Türkiye'de iktisadî gelişme genelinde sanayi ağırlıklı bir sorunsal ola-

rak bilinegelir. Tarım ise sosyo-ekonomik boyutuyla ele alınır; mülkiyet ve işletme ölçekleri vurgulanarak bölüşüm sorunsalına yanıt getirilir.

19. yüzyılda klasik iktisadın sorgulanmaya başlanmasıyla birlikte iktisadî yazında sanayileşme kaygısı gündeme gelir; bir dizi iktisatçı liberal iktisadın «görülmez el»ine başkaldırarak, kesimleri şu veya bu şekilde güdümlemeyi denerler. Planlı ekonomilerle birlikte sanayileşme sorunsalı aynı bir ivme kazanır.

Gelişme-sanayi ortakyaşarlığı planlı ekonomilerin, özellikle Sovyet modelinin temel sorunsalına dönüşürse de, buhranlı 30'lu yıllarda birçok «geciken» ülke ekonomisinde belirleyicilik kazanır. Dünya ekonomisinde oluşan boşluktan yararlanma güdüsüyle aralarında Türkiye'nin de yer aldığı ve özellikle Latin Amerika'da izlenen «sanayileşme» politikaları bir ölçüde planlı ekonomiden esinlenir.

Gerek kollektivist planlı ekonomiler, gerekse «geciken» ya da «az gelişmiş» ülke ekonomileri sanayileşmeyi hızlı büyümenin ön koşulu sayarlar; çoğu kez tarımı art plana iterek kırsal kesimden sanayi'e kaynak transferine girişirler. Bu tür politikalar kısa dönemde bazı somut gereksinimlere çözüm getirirse de, uzun dönemde bir dizi çözümsüzlüğü de bağrında taşır.

Oysa tarım gibi ekonomi yanı sıra ekonomi-dışı etmenlere de prim tanıyan bir kesimin izlenen sanayileşme politikalarına uyumlu kılınmadığı bir ortamda ekonomik gelişme son kertede çözümsüzlüğe ulaşır. Sanayileşme organik yapısından arındırılır; ekonomik yapının engebeleri göz ardı edilerek yapay bir biçimde işlerlik kazandırılmaya çalışılır.

Türkiye uzun soluklu bir tarihsel perspektifte bu tür deneyimleri iki kez yaşar.

1830'lu ve 1840'lı yıllarda mirî fabrikalar 17. yüzyıl Colbert Fransası'nı anımsatırcasına birbiri ardı sıra açılır. Ancak, ne 17. yüzyıl Fransası, ne de Tanzimat Türkiyesi sanayileşebilir; devletin güdümlediği fabrikalar her iki ülkenin iktisat tarihlerinde ilginç girişimler olarak yer almakla kalır.

Keza 1930'lar Türkiyesi sanayi planlarını neo-merkantilist bir açılımla uygulamaya sokar; «kıtlık» ekonomisini bir ölçüde ferahlatır. Ama sanayileşmenin organik yapısı yine güdük kalır; KİT geleneğine ortam sağlanır.

Ekonomik gelişmede kesimsel bütünsellik en etkin bir biçimde İngiltere deneyiminde görülür. Bu nedenle iktisat tarihlerinde organik yapıda bir büyümeye örnek olarak İngiltere örnek gösterilir.

Tarımla sanayinin bu denli içiçe olduğu bir diğer ülkeyi görmek olanaksızdır. Kırsal kesimin çözülüşü, tarımsal üretimin metalaşması, ekonominin parasallaşması ve sanayi'e gerek iş gücü ve sermaye girdisi, gerekse neo-klasik anlamda talep etkeni sağlayışı İngiltere örneğinde berrak bir görünüm kazanır.

Türkiye'de tarım ekonomisi çoğu kez sanayileşmenin bir işlevi olarak değerlendirilir. Nitekim 1950'lerdeki gelişmeler mekanizasyon dürtüleri ışı-

ğında yorumlanır. Tarımsal gelişme teknik ürünlerin üretimi olarak görülür. Geri kalmışlık tarımsal yapıyla eşanlamlı olarak kullanılagelir.

Oysa Türkiye'nin iktisadî gelişmesinde tarım çok daha farklı bir konumu hak eder. Tarımsal yapının belirleyiciliği değişik senaryoların yazımına ortam sağlıyabilir. Nitekim son dönemde yapılan bazı araştırmalar Türkiye' de kapitalist gelişme sorunsalına tarım verileri ışığında sağlıklı yanıtlar bulabilmektedir.

Ancak, yapılagelen araştırmalarda ağırlık noktası kapitalizm ile tarım ilişkisini mülkiyet-işletme-bölüşüm üçgeninde arama eğilimindedir. Ve bu üçgenin çıktıları gelişmenin darboğazlarını simgeler. Oysa girdiler ışığında tarım kesimine bakmak ve yukarıdaki üçgen yanı sıra farklı parametreler aramak mümkündür.

Tarım ekonomilerinde beşerî faktörün ayrıcalıklı bir ağırlığı vardır. İnsan-doğa ilişkisi tarımsal yapıları da belirleyici niteliktedir. Bu nedenle demografik gelişmelerin izi sürülmeksizin mülkiyet-işletme-bölüşüm üçgeninin yapısını çözümlemek olanaksızdır.

Osmanlı-Türkiye iktisat tarihinin belki de en kısır döngüsü insan-ekonomi dengelerinin kurulamayışından kaynaklanır. Kıt nüfus-bol toprak özelliği olan bir Osmanlı toplumsal yapısından hızlı bir nüfus büyümesinin giderek belirlediği bir Cumhuriyet Türkiyesi'ne geçiş tarım kesiminde de yapısal dönüşümlere ortam hazırlar. Ancak «köylülük» sorunsalının kendine özgü direnci ve «rasyonalite»si göz ardı edilerek ele alınamıyacağı Türkiye gerçeğinde bir kez daha kanıtlanır. Bu nedenle özellikle tarımsal kesimde yapısal dönüşümlerin doğrusal bir çizgide gelişimi beklenemez.

Kuşkusuz doğa ve beşerî unsur gibi nesnel girdiler dışında «devlet» ve «devlet politikaları»ndan kaynaklanan iradî etmenler de tarım-gelişme etkileşimini belirler. Devletin izlediği iktisat politikllari ve bu arada tarıma yönelik politikalar tarımın ne ölçüde gelişim sürecinde etkin ya da edilgen olduğunu gün ışığına çıkarır. Ancak, devletin katkısı tarım dışı gelişmelerin yan etkileri göz ardı edilerek değerlendirilemez. Bu açıdan kurumsal-yapısal düzenlemeler tarım amaçlı olmasa da tarımsal gelişmeyi özendirici yan ekonomiler sağlar. Eğitim, bayındırlık, sağlık ve diğer kamusal hizmetlerin kırsal kesime uzantıları değerlendirildiğinde bu tür çabaların tarımsal yapılara, dolaylı da olsa, önemli girdiler getirdiği görülür.

Türkiye özelinde tarıma yönelik beşeri etken son derece oynak bir yapı arzeder. Batı'nın birkaç yüzyıla yaydığı değişkenlik Türkiye'de birkaç onyıla sığdırılır. Bu açıdan beşerî etken diğerlerine oranla ağırlığını koyar; bir anlamda belirleyicilik kazanır. Örneğin, Cumhuriyet Türkiyesi'nin ilk yıllarında çocuk ölüm oranının yüzde 60'a kadar çıktığı düşünülürse, bu tür hizmetlerin emek kıt tarım yapılarını ne denli etkilediği kolayca tasavvur edilebilir. Tüm mülkiyet ilişkileri, işletme ölçekleri, tarımsal işgücü arzı ve «küçük üreticilik» beşerî etkenin yinelenmesiyle doğrudan bağlantılıdır.

Beşerî faktör yanı sıra Türkiye tarımını belirleyen diğer bir etmen «doğa-coğrafya»dır. Engebeli bir doğal konumu olan Türkiye'de ulaşımın tarım ekonomisi için ne denli önem taşıdığı tartışılmaz bir gerçektir. İstanbul'un ekmeklik buğdayını Odesa'dan, Romanya'dan, hattâ Marsilya'dan getirtmesi uzun zaman yadırganmaz. Bu nedenle yüzyıllar boyu ülke ekonomik bütünsellik kazanamaz; ikilik ülke ekonomisinin temel özelliğini oluşturur. İkiliğin üstesinden ancak demiryolu ulaşımıyla gelinebilir.

Keza eğitim kesimindeki halkçı gelişmeler bilgi-beceri darboğazına çözüm getirici bir işlev görür. Osmanlı'nın 20. yüzyılı tahılda bire altılık bir verimlilikle döndüğünü bilirsek ve bire altılık verimin doğal verim olduğunu hatırlarsak, bir toplumsal yapının altıyüz yıllık teknolojik durağanlığı apaçık ortaya çıkar.

Türkiye'de tarımda birikim, bir gelişme göstergesi olarak değerlendirilmez; diğer kesimlere kaynak transferi temel sorunsal olarak görülür. Oysa kırsal kesimde birikim, talep olarak diğer kesimleri özendirici bir boyut kazanır. Nitekim kapitalizmin İngiltere'deki başarısında kırsal kesimin gelir düzeyi önemli bir rol oynar. İngiltere örneğinde kapitalizm ile tarımsal gelişmenin içiçeliği çok az ülkede yinelenebilmiştir.

Türkiye, engebeli doğası ve yetersiz beşerî sermayesiyle bu içiçeliği uzun bir süre gerçekleştiremez; ancak kıyı bölgelerinde kapitalizme kucak açabilir. İkilik zamanla kendi kendini besler; kapitalizm organik bütünselliğinden yoksun, çarpık bir görünüm kazanır. Doğal etmenlerin yamulttuğu bu yapı ancak teknoloji ile aşılabilir; özellikle Cumhuriyet yıllarının demiryolu politikası ikiliği kısmen törpüleyebilir. 50'ler sonrası karayolları politikası ise ulusal pazarı bütünler.

Tarımın gelişiminde belki de kilit taşı işlevini kapitalizmin temel göstergesi parasallaşma oynar. 150 yıllık bir parasallaşma süreci tarımı sürekli biçimler; önce dış, sonra iç pazara yönelik üretim, tarımda üretim ilişkilerini meta üretimi doğrultusunda şekillendirir. Ancak, bu üretim doğal etkenler nedeniyle genelde «küçük meta üretimi» düzeyinde kalır; devletin de izlediği caydırıcı politikalarla ölçekler toplulaşamaz. Diğer bir deyişle, köylülükte farklılaşma son derece güdük kalır.

Farklılaşmadan yoksun bir tarımsal yapı sanayileşmeyi de etkiler; tarım dışı işgücü talebi uzun yıllar karşılanamamıştır. Devletin bilfiil sınai üretime girişinin bir başka nedeni de bu işgücü açığı olur. Mirî fabrikalarda işgücü çoğu kez asker statüsünde kalır.

Öte yandan faklılaşamayan «köylülük» tarım dışı talep faktörü yaratmayı da beceremez; kırsal kesim uzun zaman ana yönelimiyle - kendi yağıyla kavrulur. İngiliz sanayileşme süreci 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çözülen ve farklılaşan bir kırsal kesime seslenirken, Türkiye'de bu tür bir pazar ancak 1950'lerden sonra belirginlik kazanabilir.

1950'ler sonrası izlenen iktisadî politikalar ve bu arada para ve fiyat po-

ğında yorumlanır. Tarımsal gelişme teknik ürünlerin üretimi olarak görülür. Geri kalmışlık tarımsal yapıyla eşanlamlı olarak kullanılagelir.

Oysa Türkiye'nin iktisadî gelişmesinde tarım çok daha farklı bir konumu hak eder. Tarımsal yapının belirleyiciliği değişik senaryoların yazımına ortam sağlıyabilir. Nitekim son dönemde yapılan bazı araştırmalar Türkiye' de kapitalist gelişme sorunsalına tarım verileri ışığında sağlıklı yanıtlar bulabilmektedir.

Ancak, yapılagelen araştırmalarda ağırlık noktası kapitalizm ile tarım ilişkisini mülkiyet-işletme-bölüşüm üçgeninde arama eğilimindedir. Ve bu üçgenin çıktıları gelişmenin darboğazlarını simgeler. Oysa girdiler ışığında tarım kesimine bakmak ve yukarıdaki üçgen yanı sıra farklı parametreler aramak mümkündür.

Tarım ekonomilerinde beşerî faktörün ayrıcalıklı bir ağırlığı vardır. İnsan-doğa ilişkisi tarımsal yapıları da belirleyici niteliktedir. Bu nedenle demografik gelişmelerin izi sürülmeksizin mülkiyet-işletme-bölüşüm üçgeninin yapısını çözümlemek olanaksızdır.

Osmanlı-Türkiye iktisat tarihinin belki de en kısır döngüsü insan-ekonomi dengelerinin kurulamayışından kaynaklanır. Kıt nüfus-bol toprak özelliği olan bir Osmanlı toplumsal yapısından hızlı bir nüfus büyümesinin giderek belirlediği bir Cumhuriyet Türkiyesi'ne geçiş tarım kesiminde de yapısal dönüşümlere ortam hazırlar. Ancak «köylülük» sorunsalının kendine özgü direnci ve «rasyonalite»si göz ardı edilerek ele alınamıyacağı Türkiye gerçeğinde bir kez daha kanıtlanır. Bu nedenle özellikle tarımsal kesimde yapısal dönüşümlerin doğrusal bir çizgide gelişimi beklenemez.

Kuşkusuz doğa ve beşerî unsur gibi nesnel girdiler dışında «devlet» ve «devlet politikaları»ndan kaynaklanan iradî etmenler de tarım-gelişme etkileşimini belirler. Devletin izlediği iktisat politikllan ve bu arada tarıma yönelik politikalar tarımın ne ölçüde gelişim sürecinde etkin ya da edilgen olduğunu gün ışığına çıkarır. Ancak, devletin katkısı tarım dışı gelişmelerin yan etkileri göz ardı edilerek değerlendirilemez. Bu açıdan kurumsal-yapısal düzenlemeler tarım amaçlı olmasa da tarımsal gelişmeyi özendirici yan ekonomiler sağlar. Eğitim, bayındırlık, sağlık ve diğer kamusal hizmetlerin kırsal kesime uzantıları değerlendirildiğinde bu tür çabaların tarımsal yapılara, dolaylı da olsa, önemli girdiler getirdiği görülür.

Türkiye özelinde tarıma yönelik beşeri etken son derece oynak bir yapı arzeder. Batı'nın birkaç yüzyıla yaydığı değişkenlik Türkiye'de birkaç onyıla sığdırılır. Bu açıdan beşerî etken diğerlerine oranla ağırlığını koyar; bir anlamda belirleyicilik kazanır. Örneğin, Cumhuriyet Türkiyesi'nin ilk yıllarında çocuk ölüm oranının yüzde 60'a kadar çıktığı düşünülürse, bu tür hizmetlerin emek kıt tarım yapılarını ne denli etkilediği kolayca tasavvur edilebilir. Tüm mülkiyet ilişkileri, işletme ölçekleri, tarımsal işgücü arzı ve «küçük üreticilik» beşerî etkenin yinelenmesiyle doğrudan bağlantılıdır.

Beşerî faktör yanı sıra Türkiye tarımını belirleyen diğer bir etmen «doğa-coğrafya»dır. Engebeli bir doğal konumu olan Türkiye'de ulaşımın tarım ekonomisi için ne denli önem taşıdığı tartışılmaz bir gerçektir. İstanbul'un ekmeklik buğdayını Odesa'dan, Romanya'dan, hattâ Marsilya'dan getirtmesi uzun zaman yadınganmaz. Bu nedenle yüzyıllar boyu ülke ekonomik bütünsellik kazanamaz; ikilik ülke ekonomisinin temel özelliğini oluşturur. İkiliğin üstesinden ancak demiryolu ulaşımıyla gelinebilir.

Keza eğitim kesimindeki halkçı gelişmeler bilgi-beceri darboğazına çözüm getirici bir işlev görür. Osmanlı'nın 20. yüzyılı tahılda bire altılık bir verimlilikle döndüğünü bilirsek ve bire altılık verimin doğal verim olduğunu hatırlarsak, bir toplumsal yapının altıyüz yıllık teknolojik durağanlığı apaçık ortaya çıkar.

Türkiye'de tarımda birikim, bir gelişme göstergesi olarak değerlendirilmez; diğer kesimlere kaynak transferi temel sorunsal olarak görülür. Oysa kırsal kesimde birikim, talep olarak diğer kesimleri özendirici bir boyut kazanır. Nitekim kapitalizmin İngiltere'deki başarısında kırsal kesimin gelir düzeyi önemli bir rol oynar. İngiltere örneğinde kapitalizm ile tarımsal gelişmenin içiçeliği çok az ülkede yinelenebilmiştir.

Türkiye, engebeli doğası ve yetersiz beşerî sermayesiyle bu içiçeliği uzun bir süre gerçekleştiremez; ancak kıyı bölgelerinde kapitalizme kucak açabilir. İkilik zamanla kendi kendini besler; kapitalizm organik bütünselliğinden yoksun, çarpık bir görünüm kazanır. Doğal etmenlerin yamulttuğu bu yapı ancak teknoloji ile aşılabilir; özellikle Cumhuriyet yıllarının demiryolu politikası ikiliği kısmen törpüleyebilir. 50'ler sonrası karayolları politikası ise ulusal pazarı bütünler.

Tarımın gelişiminde belki de kilit taşı işlevini kapitalizmin temel göstergesi parasallaşma oynar. 150 yıllık bir parasallaşma süreci tarımı sürekli biçimler; önce dış, sonra iç pazara yönelik üretim, tarımda üretim ilişkilerini meta üretimi doğrultusunda şekillendirir. Ancak, bu üretim doğal etkenler nedeniyle genelde «küçük meta üretimi» düzeyinde kalır; devletin de izlediği caydırıcı politikalarla ölçekler toplulaşamaz. Diğer bir deyişle, köylülükte farklılaşma son derece güdük kalır.

Farklılaşmadan yoksun bir tarımsal yapı sanayileşmeyi de etkiler; tarım dışı işgücü talebi uzun yıllar karşılanamamıştır. Devletin bilfiil sınai üretime girişinin bir başka nedeni de bu işgücü açığı olur. Mirî fabrikalarda işgücü çoğu kez asker statüsünde kalır.

Öte yandan faklılaşamayan «köylülük» tarım dışı talep faktörü yaratmayı da beceremez; kırsal kesim uzun zaman ana yönelimiyle - kendi yağıyla kavrulur. İngiliz sanayileşme süreci 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çözülen ve farklılasan bir kırsal kesime seslenirken, Türkiye'de bu tür bir pazar ancak 1950'lerden sonra belirginlik kazanabilir.

1950'ler sonrası izlenen iktisadî politikalar ve bu arada para ve fiyat po-

litikaları kırsal kesimde kapitalizmin gelişimini kolaylaştırıcı işlev görür. Böylece geleneksel bölüşüm ilişkieri çözülür; kente kırsal kesim arasında yer alan Çin seddi giderek kalkar. Tüketim orüntülerinde (yapılarında) türdeşlik ülke ölçeğinde yaygın bir yapı kazanır.

Türkiye'de tarım-gelişme ortakyaşarlığı (sembiyozu) sanayi-gelişme ortakyaşarlığına oranla çok daha anlamlı bir birlikteliktir. Kapitalizmin gelişimi, evreleri, sorunları tarım kesiminde belirgin bir biçimde kristalleşir.

Her ne kadar ulusal hasılada sanayi ağırlığını koyarsa da, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel anlamda Türkiye henüz «köylülüğü» aşamamıştır. Yarının Türkiyesi daha uzun yıllar «köylülüğün» sorunsalıyla uğraşacaktır. Çözüm belki de «sivil toplum»da yatmaktadır.

DÜŞÜNCE VE BİLİM TARİHİ
(1600 - 1839)

HÜSEYİN G. YURDAYDIN

I — DÜŞÜNCE HAYATI

GİRİŞ : XVII. YÜZYIL

XVII. yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu her alanda gerilemeye başlamıştır. Özet olarak denebilir ki gerilemeler, yönetimde, sosyal ve ekonomik hayatta, kültür ve düşünce hayatında açık bir şekilde kendisini göstermeye başlamıştır. Bu sırada yönetim deyince hemen akla gelen hükümet, saray ve orduda bozulmalar başlamıştır. Osmanlılar, bu yüzyılda Avrupa ordularında görülen teknik ve lojistik gelişmeleri takip edememişlerdir. Bu devrin önemli bir düşünce adamı olan Koçu Bey'e göre yönetimde görülen bozulmaların başlıca nedeni, eski kanun ve nizamlara uyulmaması, bunların yerini rüşvet ve iltimasın almış bulunmasıdır. Bu nedenlerin yanında Osmanlı gerilemesini büyük ölçüde hızlandıran bir başka neden daha vardır ki o da, XVI. yüzyıl başlarından itibaren dünya ticaret yollarının değişmiş olmasıdır. Hatırlanacağı üzere, Osmanlı devleti, doğu-batı ticaret yolları üzerinde bulunan bir ülke olarak bu ülkeler arasında yapılmakta olan ticaretten büyük yararlar sağlamakta idi. XVII. yüzyıl başlarından itibaren İngiliz ve Hollandalıların Güney ve Güneydoğu Asya'da egemenlikler kurmaya başlamaları ve dünya ticaret yollarının açık denizlere geçmesi, Osmanlı devletini, dünya ticaretinin önemli bir kısmından mahrum etmiştir. Böylece Osmanlı devleti, ekonomik hayatına canlılık kazandıran dünya ticaretinin önemli bir damarından faydalanamayan, kendi olanaklarıyla geçinmek zorunda kalan kapalı bir havza haline gelmiştir. Avrupa'da Amerika'nın keşfinden beri yapılan işler, Osmanlı ekonomik hayatına önemli darbeler indirmiştir. Bildiğimiz gibi, Osmanlı para birimi akçe idi. Diğer Akdeniz ve Avrupa devletleri gibi Osmanlılar da, para basmak için kıymetli maden darlığı çekiyorlardı. Bu yüzden de gümüş madenleri devletin kontrolü altında idi. Para darlığına bir çare bulmak üzere, akçenin ayarını bozmak, kenarlarını kırpmak gibi tedbirler alındığı oluyordu. Ancak yeni dünyanın keşfinden sonra bu dünyanın değerli madenlerinin Akdeniz ülkelerine ulaşması, durumu birdenbire değiştirmiştir. Yeni dünya Amerika'dan getirilen altın ve gümüşler, ilkin İspanya'da malî bir krize, adetâ bir fiat devrimine yol açmıştır. Batıdan gelen bu beklenmedik ucuz ve bol gümüş akını, Osmanlı malî durumu üzerinde olumsuz etkiler yapmıştır. Bu zamana kadar kıymet-

li maden darlığının yarattığı sıkıntılarla uğraşan Osmanlı yöneticileri, bu kez birdenbire artan gümüşün ortaya çıkardığı yeni ekonomik krizi önlemek gücünü gösterememişlerdir. Gümüş fiatları birdenbire düşmüş, ve bu düşmeler, geniş halk kitlelerinin ödeme gücünü aşan fiat yükselmelerine sebep olmuştur. Bunun yanında bazı kârlı alış-verişler, devletin altın stoklarını eritmiştir. Bütün bunlarla birlikte ekonomik hayattaki sıkıntıların devam etmesinde etkin bir rol oynayan diğer bir hususu da önemle belirtmemiz gereklidir. Bu da, XVII. yüzyılda devletin memur ve asker kadrolarının daha önceki yüzyıla oranla büyük ölçüde artmış bulunmasıdır. Koçu Bey ve Kâtip Çelebi'nin verdikleri bilgilere göre, daha XVI. yüzyıl başlarından itibaren giderek «sipahi» sayısı azalmış, buna karşılık ücretli asker yani Yeniçeri sayısı artmıştır. Kâtib Çelebi'nin verdiği rakamlara göre, 1567 yıllarında 48.000 olan Yeniçeri sayısı, 1620'lerde 100.000'e çıkmış bulunuyordu. Osmanlı tarım sisteminin verimli olmasından birinci derecede sorumlu bulunan Sipahilerin sayılarının azalması, bu sistemde bazı bozulmaların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Sipahilerin barış zamanındaki başlıca işleri kendi yönetimleri altında bulunan Timar, ya da Zeametlerde verimli bir tarım yaptırmaktı. Ancak zamanla Sipahilerin sayıları azaldı ve bunların yerini birtakım saray mensup ve gözdeleri almaya başladı. Bu yeni yöneticilerin, sorumluluklarını üzerlerine almış bulundukları yerlere gitmedikleri de görülüyordu. Böylece Osmanlı tarım hayatı, tam bir verimsizlik içine girmiş bulunuyordu. Bu sıralarda Osmanlı toplumunda, bazı Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, iş hayatı yolu ile zenginleşmiş, ekonomik gücü olan ve bu gücü ile hükümetler üzerinde etkili olabilecek bir sermaye sınıfı da mevcut değildi. Mevcut olan Yahudi menşeli tüccarların ise, siyasal güçleri yoktu. Onlar da bu ekonomik güçlerini, birtakım gizli ve entrikalı yollardan göstermekte idiler. Osmanlı tarımının bu şekilde gerilediği sıralarda sanayi hayatının, tarıma göre biraz daha iyice olduğunu söyleyebiliriz. Bunun nedeni, esnaf loncalarının kurallarının sağlamlığıdır. Zamanla birçok zanaatlar, babadan oğula geçerek devam etmiş, böylece lonca gelenek ve kuralları korunmuştur. Sanayide kesin gerileme, yerli sanayiin, piyasayı dolduran Batı mallarıyla rekabet edemez hale gelmesiyle başlamıştır.

Öte yandan, XVI. yüzyıl ortalarından bu tarafa medrese programlarından matematik ve felsefe gibi derslerin çıkarılmış bulunması, bilim hayatının gerilemesine ve düşünce hayatının durgunlaşmasına yol açmıştı. Hatırlanacağı üzere klâsik İslâm uygarlığı, başlangıçta helenistik Batı ve Doğudan, İran, Türkistan, Hindistan ve hatta Çin'den gelen kültür etkilerine açık bir durumda idi. Bu sıralarda başta matematik ve felsefe olmak üzere birçok konularda Arapçaya, Eski Yunan, Hind ve İran dillerinden çeviriler yapılmış bulunuyordu. Ancak zamanla müslümanlar, klâsik İslâm uygarlığının kendi kendisine yeterli bir hale gelmiş bulunduğuna inanır olmuşlardı. Böyle bir anlayışın sonucu olarak, XVI. yüzyıla kadar, bilindiğine göre Lâtince

bir *Vekayiname* dışında, Latince ya da başka bir Batı dilinden herhangi bir eserin, bir müslüman milletin diline çevrildiği görülmemiştir. XVI. yüzyılda da tarih ve coğrafyaya ait sadece birkaç eserin Türkçeye çevrilmiş olduğu bilinmektedir.

Klâsik zamanların bir müslümanı için, Frenk Avrupası, barbarlık ve inançsızlığın karanlığı içerisinde yaşamakta idi. İslâmın parlak dünyasının bunlardan öğrenecekleri birşeyleri olamazdı. Osmanlılarca da benimsenmiş olan bu görüş, Osmanlılar, Avrupalılar üzerinde zaferler kazandıkça daha da kuvvetlendi. XVI. yüzyıl sonlarından itibaren görülen gerilemeler karşısında, işte bu görüşte olan Osmanlı aydınları, Rönesans hareketiyle değişmiş, ilerlemiş ve kuvvetlenmeye başlamış olan Avrupa'dan herhangi bir şey öğrenmek gereğini duymuyorlardı. Kanunî devrinin kanun ve nizamları tatbik edilirse, devletin kurtulacağına inanıyorlardı.

KADIZADELİLER (FAKILAR)

Görülüyor ki, bir devletin geri kalışının çeşitli nedenleri vardır. Geri kalışı, bir tek nedene bağlamak doğru değildir. Özetlemeye çalıştığımız çeşitli nedenler yanında bu yüzyılda düşünce ve din alanında kendisini gösteren hoşgörmezlik ve bağnazlığa da özellikle dikkati çekmek gerekir. Gerçekten bu yüzyılda, bu hoşgörmezlik ve bağnazlığın temsilcileri olarak bir vaizler sınıfının ortaya çıktığı görülmektedir. Kendilerine Kadızadeliler ya da Fakılar adı verilen bu vâizlerin, başlıca iki özellikleri bulunmakta idi. Bunlar, bir yandan tasavvuf ve tarîkat mensuplarına düşman idiler; öte yandan da devletin türlü alanlarda geri kalışını, halkın dinden uzaklaşarak, Peygamber devrinden sonra ortaya çıkmış olan birtakım yenilikleri benimsemiş olmasına bağlıyorlardı. Bu vâizler, cahil halkı okşayan konuşmalar yaparak kendi taraflarına çekmeye çalışmışlar, bu sırada genellikle aydınlara hitap eden ve oldukça hoşgörülü olan mutasavvıflara karşı düşmanca bir tavır takınmışlardır. Bir zamanlar, karşıt görüşleri açıklayan kitap ve riselelerle yapılan tartışmalar, bu yüzyılın ortalarına doğru İstanbul'da tam anlamıyla eyleme dönüşmüş, hükümetlerin aczi, bazı saray ağalarının bu vâizlerle işbirliği yapmış olmaları, içinden çıkılması güç bir ortam yaratmıştır. Tarîkat mensuplarına karşı yapılan saldırılar sonucunda Mevlevî ve Halvetî tarîkatlarında âyinler yapılamaz hale gelmiş, bazı tekkeler basılmış, bazı dervişler, *«tecdîd-i imana»* yani imanlarını yenilemeye zorlanmışlar, bazı tarîkat ileri gelenleri ölümle tehdit edilmişlerdir.

KADIZADE MEHMED

Bu vâizlerin önderi 1582-1635 yılları arasında yaşamış olan Balıkesirli Mehmed Efendi idi. Kendisi Küçük Kadızade diye ünlü idi. Taraftarları kendilerine Kadızadeliler demekte idiler.

Kadızade Mehmed Efendi, bir ara tarîkat yoluna girmek istemiş, ancak bu yol, meşrep ve anlayışına uymadığından, meslek olarak vâizliği seçmişti. Hitabeti kuvvetli olduğundan kısa zamanda ün kazanarak 1631 yılında Ayasofya *Camisi vâizliğine atanmıştır. Bu sırada devlet işlerinin bozukluğuna* dikkati çeken Kadızade, bütün bu bozuklukların şeriate aykırı hareketlerin sonucu olduğunu ileri sürmüş, halkı, şeriate aykırı saydığı tarîkatlere karşı cephe almaya davet etmiştir. Kadızade, bu sırada tütün yasağı koymuş olan padişah IV. Murad'ın bu yasağını da desteklemiştir. Kendisine, tütün ve kahvenin Tanrı tarafından yasaklanmadığı hatırlatılınca, «hükümdarın menetmesiyle, terki lâzım gelir; terketmeyenler katlolunurlar» demekten çekinmemiştir. Bu yüzden de haklı haksız birçok insan öldürülmüştür.

ABDÜLMECİD SİVASÎ

Kadızade, tasavvuf ve tarîkat ileri gelenleri ile uğraşırken, özellikle zikir, devran ve sema'ın haram olduğu üzerinde durmuştur. Bu ve benzeri konular üzerinde zamanın önde gelen mutasavvıflarından Abdülmecid Sivasî Efendi ile tartışmalarda bulunmuştur. Bu tartışmalar sırasında Sivasî Efendi, Kadızade'ye karşı müsbet bilimlerin öğretilmesini, sema'ı, ezan ve mevlidin güzel sesle okunmasını, kahve ve sigaranın içilebileceğini savunmuştur.

ÜSTÜVANÎ MEHMED

Kadızade'nin 1635 yılında ölümünden sonra onun yolundan giden vâizler, haram olduğu kesin delillerle bilinmeyen bazı şeylerin haram olduğu ve bunları yapanların kâfir sayılması gerektiği yolundaki düşüncelerini söylemekte devam etmişlerdir. Güzel sesle *Kur'an* okuyanların, cumalarda salavat getirenlerin, nâ't-ı şerîf okuyanların bu işleri yapmalarını tehdit yoluyla önlemek istemişlerdir. Bu dönemde bu vâizlerin önde gelen temsilcisi olarak Üstüvanî Mehmed Efendi'yi görüyoruz. Ayasofya Cami'inde direk dibine oturup, direğe yaslanarak va'z ettiği için kendisine 'Üstüvanî' adı verilmiştir. Üstüvanî'nin konuşmaları, bir öğrencisi tarafından yazılarak bir «Risale» haline getirilmiştir. Bugün kitaplıklarımızda çeşitli yazma nüshaları bulunan bu *Risale*'den öğrendiğimize göre, sufîlerin yaptıkları sema' haramdır. Sema', düpedüz rakstır. Raksın, müziğin, tef çalmanın, zurna ile birlikte türkü söylemenin İslâm'da yeri yoktur. Üstüvanî Mehmed Efendi, resme, özellikle de insan resmine karşı çıkmıştır. Ona göre, bir yabancının evinde bile olsa, görülen «suret»in yani resmin, gözlerini bozmak gerekir. İşte bu türlü düşüncelerin etkisi ile, bugün kitaplıklarımızda bulunan minyatürlü yazma eserlerde bulunan bazı insan resimlerinin başlarının bozulmuş oldukları görülür. Bu türlü konuşmalarında Üstüvanî Mehmed Efendi, yalnız değildi. Şeyh Velî, Çavuşoğlu, Köse Mehmed gibi öteki bazı vâizler de bu yön-

deki konuşmalarıyla kendisini yalnız bırakmıyorlardı. Hattâ bunlardan Çavuşoğlu, aynı zamanda ünlü bir şair olan Şeyhülislâm *Yahya Efendi*'yi kâfirlikle suçlamıştı. Çünkü Şeyhülislâm Yahya Efendi bir şiirinde,

Mescidde riyâ-pîşeler itsün, ko riyâyı,
Meyhaneye gelkim ne riyâ var, ne mürâî

demişti. Vâiz Çavuşoğlu, bir va'zı sırasında bu beyti okumuş, «Ey ümmet-i Muhammed, her kim bu beyti okursa, kâfir olur; zira bu beyit küfürdür» demekten çekinmemiştir. İşte Kadızadeliler, bu sıralarda işi büsbütün azıtarak tekkeleri basmaya ve dervişleri dağıtmaya başlamışlardır. Sadrazam Melek Ahmed Paşa'nın aczinden de yararlanan Kadızadeliler, giderek devlet işlerine karışmaya başlamışlardır. Köprülü Mehmed Paşa'nın sadrazam oluşunun sekizinci cuma günü Fatih Camiinde müezzinler, nâ't-ı şerîf okurlarken bir grup Kadızadeli, bunların makamla okunmasını önlemek istemişler, kan dökülmesine ramak kalmıştır. Bundan sonra işi büsbütün azıtan Kadızadeliler, tekkeleri yıkmaya, taş ve topraklarını denize dökmeye, rastladıkları derviş ve şeyhlere imanlarını yenileme teklifinde bulunmaya başlamışlardır. Bundan sonra da padişaha giderek, Peygamber devrinden sonra benimsenmiş olan bütün yeniliklerin ortadan kaldırılması, bu arada İstanbul'daki Selâtin Camilerinin birer minaresi dışında diğer minarelerinin yıkılması için izin istemişlerdir. Durumu öğrenen Köprülü Mehmed Paşa, elebaşılara haber göndererek nasihatte bulunmuş, fakat bu nasihatlerin olumlu bir etkisi görülmemiştir. Bunun üzerine Köprülü Mehmed Paşa, derhal devrin ileri gelen bilginlerini huzuruna davet ederek, onlarla Kadızadelilerin ileri sürdükleri görüşlerin doğruluk derecesini tartışmış, bu konuda onlardan bilgi almıştır. Davet edilen bilginler, Kadızadelilerin görüşlerinin bâtıl olduğunu, fitne çıkaranların cezalandırılması gerektiğini belirtmişlerdir. Durumu padişahla da görüşen Köprülü Mehmed Paşa, padişahtan olay çıkaranların öldürülmesi için emir aldığı halde, bu yola gitmeyerek, elebaşıları Kıbrıs'a sürmüş, bundan sonra ortalık yatışmış, bu mesele de böylece halledilmiştir.

Bu konuyu sona erdirirken bir hususu da önemle belirtmemiz gerekir. Halkımız, büyük çoğunluğu ile iyi-kötü ayırdetmeksizin Peygamber döneminden sonra benimsenmiş bütün yenilikleri kaldırmak isteyen Kadızadelilerin görüşlerini benimsememiş, üstelik devrin ünlü bilgini Kâtip Çelebi'nin deyimiyle «bu ahmakları» alaya almaktan çekinmemiştir. Bu dönemin ünlü tarihçisi *Naima*'nın eserinden aldığımız aşağıdaki bölüm, bu gerçeği bütün açıklığı ile gözler önüne sermektedir.

Kadızadelilerle ilgisi olan bir kişi, bu vâizlerden birine;

«Kaşık kullanmak bir yeniliktir. Bu konuda ne dersiniz?» diye sorar. Vâizin bu soruya cevabı şöyledir:

«Yemeği elleriyle yesinler.» Aynı kişi, bu kez;

«Peki kaşıkçı esnafı ne yapsın?» deyince, vâiz, «Başka iş tutsunlar» cevabını verir. Bunun üzerine, aynı kişinin,

«Peygamber zamanında çakşır ve don yoktu. Şu halde sizlere göre bunları giymek bir bid'attir, yeniliktir. Onları da kaldırır mısınız?» sorusuna vâiz:

«Evet, menederiz, peştemal kuşansınlar» diye cevap verince, soru sahibi dayanamayarak;

«Efendiler, halk-ı âlemi soyup, baldırı çıplak çöl Arabı kıyafetine sokmak istersiniz» demekten kendini alamamıştır.

NİYAZİ-İ MISRÎ

Devrin tanınmış mutasavvıflarından *Niyazi-i Mısrî* de yazmış olduğu bir şiir ile, bu vâizlerin, halkı cennetlik ve cehennemlik olmak üzere nasıl ikiye bölmüş olduklarını, ancak büyük çoğunluğu tamuya, yani cehenneme doldurduklarını, ince, zarif ifadelerle belirtmekten kendisini alamamıştır. Mısrî'nin, pek tanınmadığını sandığımız bu şiirini burada aynen vermeyi yararlı görüyoruz:

Bugün bir meclise vardım, oturmuş pend ider vâiz,
Okur açmış kitabını bu halkı ağlatır vâiz
İki bölmüş cihan halkın, birini cennete salmış
Eliyle kürsüden birin, tamuya sarkıtır vâiz
Tamuya şöyle doldurmuş, yok içinde duracak yer
Ana yerleştirir halkı, acîb hizmettedir vâiz
Çıkar ağzından ateşler, yakar Şeytan-ı mel'unu
Sanasın yedi tamunun azabı, kendüdir vâiz
Yaraşur va'z ana, hakka ki yanar, yakılur her dem
Bu Mısrî'nin heman ancak cihanda adıdır vâiz.

BAHÂYÎ-İ KÜFRÎ (ölm. 1071/1660)

Kadızadelilerin belirtilen söz ve davranışlarına karşı ilginç bir tepki de, bu yüzyılın ünlü bir yergi ustası olan *Bahâyî-i Küfrî*'den gelmiştir. Asıl adı Hasan Çelebi olan ve yıldızlar konusundaki geniş bilgisi sebebiyle Müneccimbaşılığa kadar yükselmiş bulunan şair Bahâyî'nin tabiatı, şaka, alay ve mizaha yatkın olduğu için kendisi 'Küfrî' lâkabı ile tanınmıştır. Onun Kadızadeliler hakkındaki ünlü şiirinin tamamını veriyoruz:

Harf atan ehl-i dile tab'ı sühendan olsa,
Bilse elhâmı nedür, mâlik-i irfân olsa
Har-ı lâ-yefhem gibi dûn olmasa, insân olsa
Sıdk ile hem mezheb-i İslâm'da tuğyân olsa

Bize mülhid diyenin kendüde imân olsa
Dahl iden dinimüze bârî müselmân olsa
Cahil hem bâtıl-ı bî-mezheb iken ebter
Kendi ahvâlini ehl-i dine isnâd eyler
Ardımızca ne kadar gıybetimüz söylese
Ana vallah elem çekmez idim zerre kadar
Dahl ider zümre-i irfâna gürûh-i hezele
Nâ-sezâ sözler ile bâis olurlar kesele
Ne bilür kadrini erbâb-ı kemâlin cehele
Cümleden geçti de gitti, ne belâ ise hele
Bize mülhid diyenin kendüde imân olsa
Dahl iden dinimüze bârî müselmân olsa
Bizi ayna kılûb kendüde rûyin görse
Yine insâf idüben kendü uyûbun görse
Yok yere söyleyüben ol der ise
Behele herze yemiş, yesin ister ise
Bize mülhid diyenin kendüde imân olsa
Dahl iden dinimüze bârî müselmân olsa
Gerçi kem nefse uyub itmedeyüz sehv ü hatâ
Bilirüz cürmümüzü, eylemeyüz inkâr, aslâ
Ardımızca gıybetimüz söyler her bir a'dâ
Kâyilüz hak söze gerçi Bahâî amma
Bize mülhid diyenin kendüde imân olsa
Dahl iden dinimüze bârî müselmân olsa

KÂTİP ÇELEBİ (1609 - 1659)

Bundan önceki bahislerde XVII. yüzyıl başlarından itibaren tarihimizde her alanda görülen gerilemelerin nedenleri üzerinde durmuş; bu arada Kadızadeliler adı verilen vâizlerle, bunların karşısında bulunan mutasavvıfların temsil ettikleri birbirine karşıt iki düşünce akımından söz etmiştim. XVII. yüzyıl ortalarında bu iki ayrı düşünce akımı temsilcilerinden, özellikle Kadızadelilerin işi çığırından çıkardıkları bir sırada, her türlü aşırılığın uzağında, aklın, bilimin ve sağduyunun temsilcisi gerçek bir bilginle karşılaşırız. İleri sürdüğü düşünceler, bugün de geçerliliğini korumakta olan bu bilgin ve düşünce adamı *Kâtip Çelebi*'dir. Asıl adı 'Mustafa' olan ve 1609-1659 yılları arasında yaşamış olan Kâtip Çelebi, aynı zamanda *Hacı Kalfa* adı ile ünlü idi. Kâtip Çelebi, çağının taassubu, bağnazlığı içinden sıyrılıp çıkmış, iki gruba ayrılmış bazı çağdaşlarının halkımızı birbirine düşürecek bir kavga haline getirdikleri konular üzerinde, her iki tarafın da hata ve eksikliklerini belirterek doğru yolu göstermeye çalışmıştır. Kâtip Çelebi, devletin bozuk idaresi üzerine düşündüklerini de, kimseden çekinmeksizin açık

bir dille belirtmiştir. Kâtip Çelebi, bu işleri yaparken tam bir iç rahatlığı içindedir. Çünkü o, bir aydın olarak, bunları yapmayı bir yurt görevi saymaktadır. Ayrıca bir aydın olarak böyle bir görevi yerine getirmek zorunda olduğuna inanmaktadır. Ders vermeyi, öğrenci yetiştirmeyi en büyük ibadet sayan Kâtip Çelebi, başkalarına verdiği feyizden ücret isteyen kişiyi de «eksikli» saymaktadır. Kâtip Çelebi'nin dili de, bilgin kişiliğine yakışır bir şekilde, sade, kolay anlaşılır ve yapmacıksızdır.

Kâtip Çelebi'nin eserleri genel olarak tarih, coğrafya ve düşünce hayatımızla ilgilidir. Bu konular dışında Kâtip Çelebi'nin Arapça yazılmış *Keşfu'z-Zunûn* adlı bir eseri daha vardır ki İslâm dünyasında kendi dönemine kadar her konuda yazılmış eserler, bu eserlerin yazarları hakkında kısa bilgiler veren büyük bir bibliyografya sözlüğü durumunda olan bu eser, bugün de, Doğu'da ve Batı'da, kitaplıklarda daima başvurulan önemli bir başvuru kitabıdır. Tarih'e ait *Fezleke*'si, Osmanlı denizcilik tarihine dair olan *Tuhfetu'l-Kibâr fî Esfari'l-Bihâr* adlı eseri, bugün de başvurulan kaynak kitaplardandır. Kâtip Çelebi'yi 1645 yılından itibaren coğrafya ve kozmoğrafya ile meşgul görüyoruz. Bu sırada bir Fransız rahibi iken müslüman olan ve Mehmed İhlâsî adını alan zatın, *Atlas Minör* çevirisinden yararlanarak, doğu coğrafyacılığına ait bilgileri batı coğrafyacılığına ait yeni bilgilerle tamamlamış ve nihayet *Cihannüma* adlı ünlü eserini yazmıştır. Bununla beraber, belirtmemiz gerekir ki, bu eser, evrenle ilgili olarak bu sıralarda Batıda görülen yeni düşüncelere uygun bir evren görüşü getirmemiştir. Kâtip Çelebi, bu sırada bazı Avrupalı rahipler arasında da devam etmekte olan Kopernik aleyhtarı görüşü benimsemiş görünmektedir. Kâtip Çelebi, bu sırada evren sistemi ile ilgili olarak tartışması yapılan üç görüşü sıralamış, bunlardan Batlamyus'un görüşünün savunmasını yapmıştır. Tartışması yapılan bu üç görüşten birincisi, Aristo'nun ileri sürdüğü ve Batlamyus'da tam şeklini alan görüştür. Bu görüşe göre yeryüzü, sabittir. Güneş ve gezegenler onun çevresinde dönerler. Bu konuda ileri sürülen ikinci görüş ise, Kopernik'e aittir. Bu görüşe göre, güneş sabittir. Dünya ve gezegenler onun çevresinde dönerler. Bu iki görüşü de eleştiren ve Batlamyus görüşünün delilsiz olduğunu, gözleme dayandığını, Kopernik'in görüşünün ise tam doğru sayılamayacağını söyleyen Tycho Brache önce yer yuvarlağını, daha sonra da güneşi evrenin merkezi saymıştır. İşte Kâtip Çelebi, bu görüşlerden birincisini savunmuştur. Ancak verdiği bilgilerden, özellikle Kopernik sistemi hakkında bilgi sahibi olduğu görülen Kâtip Çelebi'nin o sıralarda henüz tartışması yapılan, tam anlamıyla benimsenmemiş ve eğitim programlarına girmemiş olan bu görüşü şüphe ile karşıladığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, onun Kopernik sistemine, yani güneşi evren içinde sabit ve yeryüzü ile diğer gezegenleri onun çevresinde döner kabul eden görüşe karşı çıkmasında kendisine çeviri işinde yardım eden ve bu yeni düşüncelere karşı olduğu anlaşılan yeni müslüman eski rahibin de rolü olsa gerektir.

Kâtip Çelebi'nin düşünce hayatımız yönünden ise, üzerinde önemle durulması gereken iki eseri vardır. Kâtip Çelebi, Osmanlı devletinin bozulan maliyesinin düzeltilmesine çareler bulmak üzere kurulan kurulda bulunmuş, bu konudaki düşüncelerini dile getiren *Dusturu'l-Amel fî Islahi'l-Halel* adını verdiği bir rapor yazmıştır. Kâtip Çelebi, bu raporunun okunmayıp hasıraltı edileceğini önceden bilmekle birlikte, bir aydın kişinin gerçek görevinin memleket hayrına düşündüklerini çekinmeden söylemek olduğuna inanmakta idi. Onun açıkça belirttiğine göre, eğer şimdi o, bu bilgi ve düşüncelerini açıklamasa, yarın Tanrı, ondan bu bilgi ve düşüncelerini niçin ortaya koymadığını soracaktır. Kâtip Çelebi bu rapor eserinde daha Kanunî zamanında başlayan malî ve siyasî bozulmaları düzeltmek için birtakım tedbirler önermiş, ayrıca bir siyaset düşünürü olarak kendine göre bir siyaset ve toplum teorisi ortaya koymuştur. Bu bakımdan Kâtip Çelebi'nin bu eserinin, tarihimizde yazılmış olan siyasetnameler ve ıslahat lâyihaları arasında önemli bir yeri vardır. Hatırlanacağı üzere eski Yunan düşünürü Aristo'nun devlet teorisi, İslâm filozoflarını, Eflâtun'un görüşleriyle karışmış olarak etkilemiştir. Aristo doğu imparatorluklarına devletin aşağı dereceden şekilleri olarak baktığı için, onları inceleme konusu dışında bırakmış, özellikle üç devlet şekli üzerinde durmuştur. Bunlar sırasıyla, tek kişinin egemen olduğu Monarşi; soylular idaresi demek olan Aristokrasi ve bütün site yani şehir halkının yönetime katıldığı Politeia'dır (anayasal hükümet). Bu üç türlü yönetimin her birisi iyi de olabilir, kötü de. Monarşi bozulursa, zulmü temsil eden Tiranlık; Aristokrasi bozulursa Oligarşi; Politeia bozulursa Demokrasi olur. Aristo'ya göre bu yönetimlerin en iyisi, akıllı ve âdil bir hükümdar tarafından yönetilen Monarşi'dir. İşte İslâm filozoflarının etkisinde kaldığı düşünceler, ana çizgileriyle bunlardır. Bu düşünceler ise akılcı bir toplum anlayışını ortaya koymaktadır. Farabî ve İbn Sina gibi ünlü filozofların da temsilcileri arasında bulunduğu bu akılcı görüşe karşı daha sonra XIV. yüzyılda İbni Haldun tarafından toplumları tabii şartlarına göre inceleyen tabiatçı bir toplum görüşü ileri sürülmüştür. Toplumları canlı uzviyetlere benzeten İbni Haldun'a göre, toplumlar da, canlılar gibi, doğar, büyür, gelişir, olgunlaşır, daha sonra da duraklama, gerileme şeklinde ortaya çıkan ihtiyarlık dönemine girer ve nihayet yıkılırlar, yani ölürler. İtalyan düşünürü Vico'dan üç yüz yıl kadar önce ileri sürülen bu görüş, eski Yunan ve Ortaçağ filozoflarının düşüncelerinden farklıdır ve büyük bir yenilik getirmektedir. Ortaçağ İslâm filozoflarının da bir eleştirisi durumunda olan bu görüş, Osmanlı döneminde büyük bir itibar görmüştür. Kâtip Çelebi de, Osmanlı döneminin önde gelen İbni Haldun'cularındandır. Onun üzerinde durduğumuz *Dustûru'l-Amel fî Islahi'l-Halel* adlı eserinde İbni Haldun'un bu biyolojist, uzviyetçi toplum felsefesine dayanan bir tarih felsefesi yapılmıştır. Kâtip Çelebi'ye göre de, toplumlar doğma, büyüme, gelişme, olgunlaşma, durma ve gerileme evrelerinden geçerler ve sonunda yıkılırlar. Bu mer-

halelerin uzunluk, ya da kısalığı, bilgi ve basiretin derecesine ve alınacak önlemlerin isabetine bağlıdır. Toplumları ölümden kurtarmak kabil değilse de, vaktinde alınacak isabetli tedbirlerle ömürlerini uzatmak mümkündür. Bu noktada Kâtip Çelebi, İbni Haldun'dan ayrılmaktadır. Çünkü İbni Haldun'a göre, bir toplum, belli bir devreyi tamamlayacağı zaman ona dışardan yapılacak müdahaleler fayda vermez ve belli olan sonucu değiştirmez.

Kâtip Çelebi'nin toplum ve düşünce hayatı ile ilgili olarak üzerinde duracağımız diğer önemli eseri *Mizânu'l-Hak fî İhtiyâri'l Ahakk* yani «En Doğruyu Seçmek için Hakk Terazisi» adını taşımaktadır. Kâtip Çelebi, 1656 yılında yazdığı bu en son eserinde, o sırada tartışılan toplum ve din hayatiyle ilgili meseleler üzerinde çok olumlu düşünceler ileri sürmüş, tartışmaları kavgaya dönüştüren tarafları sert bir şekilde eleştirmiş, doğru yolu göstererek çıkmaza düşenleri kurtarmaya çalışmıştır. Müsbet ilimlerin gerekliliğine dair bir girişle başlayan bu eserde birbiriyle ilgili olan ve olmayan yirmi bir değişik konu üzerinde durulmuştur. Dünya yaratıldığından beri, insanların bölük bölük olduğunu, her bölüğün ayrı bir mezhebi, bir başka tutumu bulunduğunu, bunun da ötekilerin düşüncesine, mezhebine ve tutumuna uymadığını söyleyen Kâtip Çelebi, düşünce ayrılıklarının tabii karşılanması gerektiğini ısrarla belirtir. Halkı taassup derdine düşürmenin ve onları böyle boş şeylerle uğraştırmanın doğru olmadığını hatırlatır. Tütün konusunda olduğu gibi, örf ve âdet haline gelmiş olan işlerde, en doğru yol, halkı kendi haline bırakmaktır, zora başvurmamaktır. Doğruları onlara nasihat yolu ile telkin etmeye çalışmaktır. Hatırdan hiç çıkarmamamız gereken önemli husus şudur: Kafalardan kafalara giden yol, hoşgörü ve inandırma yoludur. Kâtip Çelebi bu hususu tekrar tekrar belirtmiştir. Öte yandan Kâtip Çelebi, bu eserinde müsbet bilgi yokluğu yüzünden birçok toplumsal meselelerin halledilmediğini, yapılan birçok işlerin temelsiz olduğunu, matematik bilen bir müftü, ya da kadı ile bu bilgilerden yoksun bir müftü ya da kadının hükümleri arasındaki farkları somut örnekler vererek açıklamaktadır. Bu genel değerlendirmeden sonra ele alınan ilk konunun «Hızır Aleyhisselâmın hayatı üzerine» başlığı altında, hayat, canlılar ve ölüm hakkında bilgi verdiği görülür. Bundan sonraki konu, teganni yani müzik üzerinedir. Kâtip Çelebi'ye göre teganni, musiki fenni kaidesine göre, nağmelerle seslerin tekrarına denir. Seslerin ruhlarda ve bedenler üzerindeki etkisi inkâr olunamaz. Eğer ses, ölçüsüz ve çirkin ise, nefret yönünde etki yapar. Eğer ölçülü ve tabiata uygun olursa, etkisi rağbet ve benimseme yönünde olur. Ölçülü sesler ise kuşların ve insanların hançerelerinden çıkar, ya da bir âleti çalmak veya üflemek suretiyle meydana gelir. Başka uluslar ve başka din mensupları müziği kullanmışlar, ondan yararlanmışlardır. Buna karşılık müslümanlar, insan hançeresinden çıkan sesleri, birtakım şart ve kayıtlarla uygun görmüşlerdir. Hattâ bazı şeriat temsilcileri daha da ileri giderek vurmakla ve üflemekle çalınan âletleri kullanıp dinlemenin caiz olmadığını ile-

ri sürmüşlerdir. Ama genel bir anlayış olarak din uluları, Tanrı'yı anmak, Tanrı elçisini övmek ve insanları din yoluna heveslendirmek gibi konularla ilgili şiirlerle söylenen müziği uygun görmüşler, içki ve fısk u fücurla yani Tanrı buyruğuna karşı olan şiirlerle söylenen müziği uygun görmemişlerdir. Ayrıca savaşçıları cesaretlendirmek için çalınan davul ve nakkareyi, düğünlerde çalınan tef, zil ve neyi de uygun bulmuşlardır. Kâtip Çelebi de bu genel kanıyı paylaşmakta ve insanı ulvileştiren, insana yüksek duygular ilham eden müziği benimsemekte ve övmektedir.

Kâtip Çelebi, bundan sonra raks konusu üzerinde durur. Ona göre raks diye, mutlak ölçülü hareketlere denir. Müzik âletlerinin çıkardığı sesler ve ölçülü nağmeler, insan ruhunu nasıl etkilerse, raks adı verilen bu ölçülü hareketleri görmek de insanı aynı şekilde etkiler. Olsa olsa etkinin yolu ayrıdır. Müzik kulak, raks yani dans da göz yolu ile etki yapar. Kâtip Çelebi bu konuda da sefahat ve eğlence niteliğinde olan raksı bir yana bırakır. Bu arada medrese ve tekke mensuplarının karşıt görüşlerini özetler. Açık olarak sema' aleyhinde bulunmamasına rağmen, yazdıklarından gerçek düşüncesini anlamak oldukça güçtür.

Kâtip Çelebi'nin üzerinde durduğu önemli bir konu da tütün meselesidir. Hatırlanacağı üzere XV. yüzyılın ikinci yarısında İspanyollar, yeni dünyayı bulduktan sonra Portekiz ve İngiliz gemileri Atlas Okyanusu'ndan Pasifik Okyanusu'na geçmek için kıyıları dolaştıkları sırada, gemiler Gineye adı verilen bir adaya gelmişlerdi. Gemide bulunan ve o sırada hasta olan bir hekim, bu adada yanmakta olan bitki yaprakları görür. Kokusu da dikkati çektiğinden lüle gibi bir aletle dumanını emmeye başlar. Hoşuna gittiği ve yararlı bulduğu için bu yapraklardan bol miktarda alır. Gemide bulunanlar bu hekime uyarak ve «faydalı devâdır» diyerek bu bitkiden bol miktarda alarak gemiye yükletirler. Gemi İngiltere'ye döndükten sonra tütün içimi, Avrupa'da yayılır. Tütünün Osmanlı ülkelerine gelişi, Kâtip Çelebi'nin verdiği tarihe göre 1601 yıllarına rastlamaktadır. İşte bu tarihten sonra da tütün hakkında ileri geri konuşmalar başlamıştır. Bazı vâizler, haram, ya da mekruh olduğunu ileri sürmüşler; tütün içilmesine taraftar olan kişiler de, vâizlerin bu görüşlerine karşı çıkarak, tütünün mübah sayılması gerektiği düşüncesini savunmuşlardır. Vâizler, tütün aleyhinde konuştukça, halk, daha çok içmeye başlamıştır. Ancak atılan izmaritlerin yangınlara sebep olduğu görülmekte idi. Hem yangınların önüne geçmek, hem de kötülükleri önlemek için IV. Murat kahvehaneleri kapattı, tütün içmeyi yasakladı. Gelgelelim, insanoğlu, kendisine yasak edilen nesnenin üzerine daha fazla düşüyordu. Bu yüzden birçok insanın canına kıyıldı. IV. Murat, Bağdat seferine giderken örneğin konak yerinde askerin ileri gelenlerinden on, onbeş kişi tütün içmek suçundan idam edilirken, başkaları gizlice yenlerinde ve ceplerinde kısa çubuklu lüleler taşıyorlar ve fırsat buldukça bunları içiyorlardı. Nihayet Şeyhülislâm Bahaî Efendi tütünün helâl olduğuna dair fetva ver-

miş ve bu konudaki tartışmalar da böylece sona ermiştir. Bu bilgileri veren Kâtip Çelebi, ayrıca tütünün çeşitli yerlerde açık olarak satılması yerine, kontrol altında belli yerlerde satılmasını uygun görür ki bu, bir cins inhisar yani tekel idaresinin savunulması demektir. Bu sırada Avrupa'da hiç bir yerde tekel idaresi yoktu.

Kâtip Çelebi'nin açıklamalarda bulunduğu diğer bir konu da kahve meselesidir. Yemen'den çıkan ve tütün gibi, hattâ tütünden de önce birçok tartışmalara sebep olan kahve de, zamanla bütün dünyaya yayılmıştır. Yemen dağlarında oturanlar, burada yetişen bir ağacın meyveleri olan taneleri, döğerek yerler, ya da kavurarak suyunu içerlerdi. Dervişlik hayatına uygun, şehveti kesmeye elverişli, soğuk ve kuru gıda olduğundan, şeyhler ve sûfilerle birlikte başkaları da kullanmakta idiler. 1543 yıllarında gemilerle İstanbul'a getirildiği zaman henüz tanınmadığından ve ne olduğu bilinmediğinden haram olduğuna dair fetvalar verildi. Yanık olmasından başka, topluluk halinde içildiği için, bunu içenlerin doğru yoldan çıkmış dinsizlere benzeyeceği düşüncesi ileri sürüldü. Ancak bu arada 1555 yılında İstanbul'da Tahtakale semtinde Şamlı Şems ile Halepli Hakem tarafından ilk kahvehane açılmış bulunuyordu. Bilim adamlarının buraya devama başlamaları ile tartışmalar da almış yürümüştür. Şeyhülislâm Ebussuud Efendi, kahve getiren gemilerin yükünü denize döktürmüş, ancak bu yasaklar ve şiddetli davranışlar fayda vermemiş; verilen fetvalar ve söylenen sözler, halkın kulağına girmemiştir. Kahvehaneler çoğalmakta devam etmiş, hele kahvenin Kâtip Çelebi'nin deyimiyle, «cana can katması, keyf erbabının keyfini artırması» nedeniyle kahve içenler, «bir fincan uğruna can vermeyi» göze alır olmuşlardır. Nihayet XVI. yüzyıl sonlarında Şeyhülislâm Bostanzade Mehmed Efendi, ayrıntılı ve manzum bir fetva vermiştir. Bu fetvasında o, kahvenin faydalarını da saymış dökmüş; bundan sonra da ülkemizde her sokak başında bir kahvehane açılmıştır. 1683 ikinci Viyana kuşatması sırasında Viyana'lıların da öğrendiği kahve, bundan sonra bütün Avrupa'ya yayılmıştır.

Kâtip Çelebi'nin üzerinde durduğu önemli bir mesele de «bid'at»lar yani yenilikler konusudur. Kâtip Çelebi'ye göre bunlar, halkın arasında yaşayan âdet ve törelere dayanırlar. Bir bid'at yani Peygamber devrinde görülmeyen bir yenilik halk arasında yerleştikten sonra, şeriate aykırılık ileri sürülerek bunu yasaklamak ve halkı bundan vazgeçirmeye çalışmak «büyük bir ahmahlık» ve bilgisizliktir. Halk, eğer bir şeye alışmış ve onu âdet edinmişse, bu bid'attir, yeniliktir diye onu bırakmaz. Meğer ki, biri eline kılıcı alıp, bütün halkı kılıçtan geçirsin. Örneğin itikatle ilgili bid'atleri ortadan kaldırmak için sünnî padişahlar, Kâtip Çelebi'nin deyimiyle, «nice vuruşkırışlar etmişler», ancak bunlar fayda vermemiştir.

Kabul etmeliyiz ki halk, âdetini bırakmaz. Tanrı'nın elçisinin görevi, ancak bildirmektir. Tutmak, halka kalmıştır. Güçle, zorla tutturmak olmaz.

Kısaca söylemek gerekirse, bu işde ince elemek faydalı değildir. Zira Peygamberimizin zamanından sonra gelen devirlerde her çağın halkı, hallerini Peygamberin sünnetlerine uydurmaya çalışsalar, kendilerinin bu sünnetlerden ne kadar uzaklaşmış olduklarını görürler. İnsaf edip herkes kendisini yoklasa, Peygamber'in sünnetine uymakla hiç bir ilgisi bulunmadığını açıkça görür. Bu aykırılıklara şaşmamak gerekir. Zira bunlar, zamanın ve mekânın başkalığından ileri gelmektedir. Böylece Kâtip Çelebi'nin düşünceleri, örf, âdet ve töreleri, mezhep farklarını ortadan kaldırmak isteyerek insanların belli bir görüşü benimsemeleri için onlar üzerinde baskı yapmamak, diğer bir deyişle, ifade etmek gerekirse, herkesi kendi vicdanında özgür bırakmak şeklinde özetlenebilir. Kâtip Çelebi'nin bu düşünceleri, bugünkü laik devlet anlayışının da esasını teşkil etmektedir.

HEZÂRFEN HÜSEYİN EFENDİ (ölm. 1691)

XVII. yüzyılda Osmanlılar, her alanda gerilediği bir sırada, bu dönemin yüzünü ağartan iki büyük bilgin ve düşünce adamı yetişmiştir. Bunlar da, yüzyılın ilk yarısında yetişmiş olan Kâtip Çelebi ile, bu yüzyılın ikinci yarısında yetişmiş olan *Hezârfen Hüseyin Efendi*'dir.

Bu dönemin, çeşitli değişik konularda bilgi sahibi, yani ansiklopedist bir bilgini, ünlü bir tarihçisi ve düşünce adamı olan Hezârfen Hüseyin Efendi, İstanköylüdür. Babasının adı Cafer'dir. 'Hezârfen' lâkabı ile anılması da, onun değişik ve çok konuda bilgi sahibi olmasından ileri gelmektedir. Bilindiği üzere «Hezâr», Farsça «bin» demektir. İlkin kendi memleketinde, sonra da İstanbul'da öğrenim görmüştür. İstanbul'da öğrenimini tamamladıktan sonra devlet hizmetinde görev almış, kendisini Köprülü Fazıl Ahmed Paşa himaye etmiştir. Ancak bir süre sonra Hezârfen Hüseyin Efendi, devlet memurluğundan ayrılmış, büyük bir kitaplık kurmuş, bundan sonraki ömrünü araştırmalar yaparak ve özel dersler vererek geçirmiştir. Öyle anlaşılıyor ki Hezârfen Hüseyin Efendi, bu yüzyılda, Batılılarla ilişki kuran ve onlarla düşünce alışverişinde bulunan ilk Osmanlı bilginidir. Bu sıralarda Fransa kralı XIV. Louis'nin, bilimsel araştırmalarda bulunmak üzere İstanbul'a gönderdiği ve İstanbul'da bulunduğu günlerde bu dönemin tanınmış bilgini Hezârfen Hüseyin Efendi ile yakın ilişkiler kurduğu anlaşılan Antoine Galland'ın (1646-1715) günlük notlar halinde tuttuğu anılardan öğrendiğimize göre: Hezârfen Hüseyin Efendi, 1672-1673 yıllarında İstanbul'da Fransa elçisi olan Marquis de Nointel'e *Tenkih-i Tevârih-i Mülûk* adlı eserini hediye ederek, kendisi ile tanışmıştır. Bu tanışmadan sonra Hezârfen Hüseyin Efendi, bir vesile oldukça Fransız elçiliğine davet edilmiş, bu davetler sırasında o, birçok Avrupalı ile tanışmak, onlarla türlü konular üzerinde konuşmak ve tartışmak olanağını bulmuştur. Bu tanışıp görüşmeler sonucunda bazı Avrupalı bilginler de, Hezârfen Hüseyin Efendi'den ve ki-

taplığından faydalanma olanağını bulmuşlardır. Bu arada örneğin İtalyan Comte Marsigli (1658-1730), Hezârfen Hüseyin Efendi'nin Osmanlı teşkilât tarihine ait olan eserinden geniş ölçüde yararlanmıştır. Böylece XVII. yüzyılda Kâtip Çelebi'den sonra ve daha geniş çapta Batılılarla kültürel ilişkileri olduğu anlaşılan, bu arada Yunanca ile İbranî dilini de bildiği ileri sürülen Hezârfen Hüseyin Efendi'nin adı, Batılıların bazı seyahatnamelerinde «çok iyi öğrenim görmüş bir kişi» olarak geçmektedir. Tarih, tasavvuf ve tıp konularında bırakmış olduğu eserler, onun, yaşadığı dönemin önemli bir bilgini olduğunu ortaya koymaktadır. Öyle anlaşılmaktadır ki Yunan ve Lâtin kaynaklarını kullanan ilk Osmanlı tarihçisi odur. *Osmanlı Müellifleri* adlı ünlü eserin yazarı Bursalı Mehmed Tahir'in ve ondan alarak diğer bazı yazarların, Hezârfen'in 1678 yılında öldüğünü yazmaları, doğru değildir. Hezârfen, 1691 yılına kadar yaşamıştır.

Hezârfen Hüseyin Efendi'nin, biri doğrudan doğruya tarih'e, diğeri de Osmanlı teşkilat tarihine ait olmak üzere iki eseri dikkati çekmektedir. Tarihe ait eseri, *Tenkih-i Tevârih-i Mülûk,* kendisine tarih dersi verdiği devrin hükümdarı «Avcı» lâkabıyla ünlü IV. Mehmed'e sunulmuş, özet halinde bir genel tarihtir. Hezârfen, bu eserini yazmaya 1670 yılı Mayıs ayı ortalarında başlamış, 12 Kasım 1673'te tamamlamıştır. Bu eser, bazı özellikleriyle, daha önceki tarih eserlerinden ayrılmaktadır.

Gerçekten bu eserde olaylar, geleneğe uyularak yıl yıl anlatılmamış, aksine, ele alınan konuların sistematik diyebileceğimiz bir tasnifi yapılmıştır. Ayrıca bu eserde, eski Yunan ve Roma devirleri hakkında bilgi verilirken, ilk defa olarak Yunanca ve Lâtince kaynaklar kullanılmıştır. Hezârfen Hüseyin Efendi, eserin girişinde, yararlandığı kaynakları kendisi de bildirmektedir. Adını verdiği Cennabî, Mir Hond ve Gelibolulu Mustafa Âli gibi doğulu tarihçilerin eserlerinden yararlanmış, ancak İstanbul'un kuruluşundan Türkler tarafından alınışına kadar olan devirler hakkında doğrudan doğruya Yunanca ve Lâtince kaynaklardan bilgi almıştır. Bu Yunanca ve Lâtince kaynakları kendisine saray baştercümanı Panayot sağlamış, bu kaynakların Türkçeye çevrilmesi sırasında kendisine «harem-i has'tan sipahilikle çıkıp» daha sonra sarayın ikinci tercümanı olan Âli Bey de yardımlarda bulunmuştur. Âli Bey, aynı zamanda değerli bir müzisyendi. Bugün onun tarafından notaya alınmış dört yüze yakın halk ve klâsik Türk müziği örneğine sahip bulunmaktayız.

Hezârfen Hüseyin Efendi'nin bu önemli eseri, girişi takip eden «dokuz bab» ile bir «hâtime» yani «sonuç», bir de «hâtimetu'l-hâtime» yani «sonucun sonucu bölümlerini içine almaktadır. Birer büyük bölüm halindeki her «bab» da, birtakım fasıllara yani daha küçük konulara ayrılmıştır. Bu tertip içerisinde sırasıyla eski-çağ İran Tarihi, Sasanîler, Batlamyuslar, Hz. Muhammed, ilk halifeler, Emevîler, Abbasîler, Fatımîler ve Çelebi Mehmed dönemine kadar Osmanlılar hakkında bilgiler verilmiştir. Hezârfen Hüse-

yin Efendi'nin bundan sonra üzerinde durduğu konular oldukça ilginçtir. Bu konular, sırasiyle şunlardır: Roma devletinin kuruluşu, bazı ünlü Yunan filozofları, İstanbul şehri, Bizans imparatorları, Çenberli ve Dikili taşlar, Cenevizlilerin Galata'yı ele geçirmeleri, Çin, Maçin, Hata ve Hotan, Çin ve Hind denizlerindeki bazı adalar, buralarda yaşayan insanlar, bunların hükümdarları, dinleri, kanunları, örf, âdet ve ahlâkları ve nihayet Amerika' nın keşfi. İşte bütün bu değişik konular üzerinde Hezârfen Hüseyin Efendi, bugün büyük bir ilgi ile izlenen ilginç bilgiler vermektedir. Bu konuda bir örnek olmak üzere Hezârfen'in bugün İstanbul'da Divan Yolu'nda bulunan Çenberlitaş'ın dikilişi ile ilgili olarak verdiği bilgiler üzerinde durabiliriz. Hezârfen Hüseyin Efendi'nin söylediğine göre, bugün Çemberlitaş dediğimiz Dikilitaş'ı İmparator Konstantin dikmiştir. Bu sütun aslında bir alâmettir. Hıristiyanlığı ilk defa kabul etmiş olan Roma imparatoru Konstantin'in annesi Helena, Kudüs'ü ziyaret etmiş, orada Kamame kilisesini yaptırmış, sonra da Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği haç ile eline ayaklarına çaktıkları çivileri Yahudilerden alarak oğlu Konstantin'e hediye etmiştir. Konstantin, bu hediyeleri bir müddet hazinesinde saklamış, ancak kendisinden sonra gelenlerin aynı şekilde saklayamayacaklarını düşünerek bunları bugünkü Çemberlitaş'ın altında yaptırdığı taş bir hücrenin içine koydurmuş, üzerine alâmet olmak üzere de bugün Çenberlitaş dediğimiz Dikilitaş'ı diktirmiştir. Sözü edilen Haç'ın tamamı değilse bile bir parçasının İmparator Konstantin'in annesi tarafından İstanbul'a getirildiği ve büyük bir olasılıkla Çenberlitaş'ın altında özel olarak yaptırılmış hücrede saklanmış bulunduğu genel olarak doğru kabul edilmektedir.

Hezârfen Hüseyin Efendi, üzerinde durduğumuz bu eserinin «sonucunun sonucunda» toplum ve devlet hayatı ile ilgili görüşlerini belirtmektedir. Onun bu konudaki sözleri, kendisinin tipik bir İbni Haldun'cu olduğunu ortaya koymaktadır. Gerçekten Hezârfen'in yazdığına göre, insanların tabiî ömrü, yüz yirmi yıl kadardır. Toplumların ömrünün de, genellikle, bu kadar olduğu söylenebilir. Her insanın bir gelişme, bir olgunlaşma ve bir de ihtiyarlama devresi olduğu gibi , her devlet ve toplumun da aynı şekilde geçirmesi gereken üç devresi vardır. Her insan, çocuk iken, nasıl anne ve babasının eğitimine muhtaç ise, yeni kurulmuş bir devlet de, başta hükümdar olmak üzere, devlet adamlarının ilgisine, iyi ve adaletli idaresine muhtaçtır. Böyle olunca da bu devlet, devamlı bir gelişme içinde bulunur. İnsanların olgunluk çağında olduğu gibi, toplumlar da olgunluk devrelerinde, gelişmiş olarak istikrarlı bir hayat sürerler. Ancak bundan sonra insan, nasıl olgunluk devresinden geçerek birtakım yaşlılık halleri gösterirse, aynı haller toplumların hayatında da görülür. Böylece ömrünün ortalarından sonlarına yaklaşmış olan bir toplum, hayatının çöküntü devresine girmiş demektir. Çöküntü devresine girmiş olan bir toplumda, devleti yönetenler yetersiz bir niteliktedirler. Saç sakal ağarması, nasıl insanların yaşlılığının bir işareti ise,

devlet adamlarının zevk ve ziynet düşkünlüğü de o toplumda çöküntünün başladığının bir işaretidir. Çöküntü devresine girmiş bir toplumda herkes, şan ve ünvan peşinde koşmaya başlar. Lüks içinde yaşama, zevk ve safa peşinde koşma, örf ve âdet haline gelir. Herkes, rahat ve kolay yolu seçmeye çalışır, yurt ve millet için kimse kendini sıkıntıya sokmak istemez. Böyle bir toplum çökmeye yüz tutmuş demektir. Gerekli tedbirleri zamanında almayan özellikle de adaletten ayrılmış olan toplumlar, mutlaka yıkılırlar. İhtiyarlık devresine girmiş olan bir insanın iyi bir hekimin bakımına muhtaç olması gibi, bir toplumun da yaşaması, bu hekimler «makamında» olan devlet adamlarının, bilgi ve basiretine, namus ve adaletine, bunların, zamanında alacakları tedbirlerin isabetine bağlıdır. Bir devletin varlığı ve bu varlığını devam ettirmesi, iyi siyaset bilmeye bağlıdır. Hezârfen Hüseyin Efendi'nin belirttiğine göre siyaset, iki türlü temele dayanır. Bu temeller ya akla dayanır, bu yolla siyaset bilimi denilen bir bilim olmuştur; ya da şer'î yani dinî olur, Kitap ve Sünnete dayanır. İslâm devletleri dinî siyaseti düstur edinmişler, buna karşılık, Hezârfen'in «Mulûk-i Küffâr» dediği batılı hükümdarlar, akla dayanan siyasete itibar etmiş, onu benimsemiş, geliştirmişlerdir. Hezârfen'e göre, «dünya küfr ile yıkılmaz, zulüm ile yıkılır» şeklindeki Türk atalar sözü, işte bu düşünce yüzünden ortaya çıkmış bulunmaktadır.

Hezârfen Hüseyin Efendi, bu eserinin sonunda başta padişah olmak üzere, devletin ileri gelenlerine «narh» konusu ile ilgili bir de tenbihde bulunmaktadır. Ona göre alınıp satılan her türlü nesnenin günlük fiatının tesbiti, önemli bir konudur. Bunu, önemsiz, küçük bir mesele sayıp hükümdarlar ve vezirler ilgilenmezler, «her nesneyi değer bahasiyle» sattırmazlarsa, şehir kadıları ve daha küçük ilgililer, bu konuda bir şey yapamazlar. Böyle olunca da «her kişi istediği gibi alır satar». Helâl malına tamahkârlık yaparak zehir katar. Bu yolla, birtakım kötü insanlar, mal, mülk sahibi olurlar. Sefer zamanı, atlı ve piyade, elinde olanı satıp, boğazına koymaya çalışır. Böyle olunca da asker soyulmuş olur. Bu nedenlerle, bu konular üzerinde önemle durmak bütün yöneticilerin başta gelen görevi olmalıdır.

Hezârfen Hüseyin Efendi'nin bu eserinin bir özelliği de, eseri bir genel tarih olmasına rağmen, bu kitapta, eski Yunan filozoflarına bir fasıl ayırması ve burada onların düşüncelerinden bazı nakillerde bulunmasıdır. Gerçekten ilginç olan bu husus, batılıların da dikkatini çekmiş ve Hezârfen'in eserinin bu bölümü, 1815 yılında Almancaya çevrilmiştir.

Hezârfen Hüseyin Efendi'nin üzerinde duracağımız diğer eseri, Osmanlı teşkilât tarihi ile bazı Osmanlı kurumları ve bunların kanun ve nizamları hakkında bilgi vermektedir. *Telhisu'l-Beyan fî Kavanîn-i Âl-i Osman* adını taşıyan bu eserinin girişinde belirttiğine göre Hezârfen, biraz önce üzerinde durduğumuz genel tarihini, 1673 yılında tamamladıktan sonra, devrin «derya-dil» kişilerinden birisi olan Reisu'l-Küttab İzzetî Efendi'ye sunmuştur. Hezârfen'in bu eserinde eski devletlerin ve öteki ulusların, kanun ve ni-

zamlarını, özellikle de ünlü Cengiz Han'ın kanunlarını okuyup bilgi sahibi olduğu için son derece memnun olan İzzetî Efendi, sözü Osmanlı kanunlarına getirerek Hezârfen'e Osmanlı kanunları hakkında orta sınıf halkın anlayabileceği bir kitap yazmasını salık vermiştir. Çünkü Reisu'l-Küttab İzzetî Efendi'ye göre, Osmanlı kanunları bir taraftan şeriate, diğer taraftan da «hikemî» ve «aklî» kurallarla «feraset ve tecrübeye» dayandığından, sözü edilen eski devletlerin ve o zamanki öteki devlet ve ulusların kanunlarından daha üstündürler. Sonuç olarak, bu kanunları uygulayan Osmanlı devleti de, o zamanki diğer devletlerden üstün bir durumdadır. İşte, hakkında şimdi bilgi vereceğimiz Hezârfen Hüseyin Efendi'nin bu önemli eseri, bu konuşmadan sonra kaleme alınmıştır. Onüç «bab» yani bölüm halinde yazılmış olan bu eserde, sırasiyle kısaca Osmanlı tarihi, İstanbul'un kuruluşu, Bizans eserleri, İstanbul'da Osmanlıların yaptırmış oldukları yeni binalar, kutsal emanetler, Osmanlı saray memurlarının görevleri ile ilgili kanunlar, saray âdetleri, Hazine-i Amire'nin gelirleri, eyaletler hazineleri, sultan ve vezir-i âzam hasları, devletin mukannen olmayan gelir ve giderleri, güneş ve ay yılı arasındaki farklar, kara ve deniz orduları, timar ve zeamet ve has sahipleri ile ilgili kanunlar, Kapıkulu, Yeniçeri, Sipahi, Topçu ve Cebecilerin kanunları, Tersane ve Tersane subayları, Kırım hanlığının kanunları, bilim adamları ile ilgili kanunlar ve nihayet madenler ve tuzlalarla ilgili kanun ve nizamlar üzerinde durulmuştur. Hezârfen, bu eserini yazarken XVI. yüzyılın ünlü devlet adamı Lutfi Paşa'nın *Asafname*'sinden, Kâtip Çelebi'nin bundan önce hakkında bilgi verdiğimiz *Düsturu'l-Amel-i Islahi'l-Halel* adlı eserinden ve Aynî Ali Efendi'nin Osmanlı kanunları ile ilgili tanınmış eseri *Kavanîn-i Âl-i Osman der hülâsa-i mezâmin-i defter-i divân*'ından yararlanmıştır. Bu arada, Hezârfen, bu eserinde yeri geldikçe, Osmanlı devletinde o sıralarda görülen çöküntü ve bozukluklardan da bahsetmiştir. Bu husustaki sözleri bir araya getirildiği zaman, Kâtip Çelebi'nin *Düsturu'l-Amel*'i gibi bir eser ortaya çıkar. İşte bu eser, bu özellikleriyle kısa zamanda ün kazanmış, Fransızca ve İtalyanca gibi Batı dillerine çevrilmiştir. Bu eserden, alacağımız birkaç örnek, eserin niteliğini açık bir şekilde ortaya koyacaktır.

Hezârfen bu eserin bir faslında «Vezirlik» kurumu üzerinde durmaktadır. Ona göre vezir olacak kişi, akıl ve bilgi yönünden üstün nitelikte bulunmalı, «ahval-i âleme vukufu» olmalıdır. Vezirlik makamına gelmeden önce, devletin bütün işlerinde kademe kademe çalışmış olmalıdır. Vezir olan kişi, bağımsız hareket edebilme gücünde olmalı, doğruları hükümdara söylemekten çekinmemelidir. Vezir, aynı zamanda, dürüst olmalı, kimseye garez bağlamamalıdır. Kendi özel bir işinden dolayı, herhangi bir kimseye garez bağlayan ve hattâ daha ileri giderek iftira eden bir vezir, hükümdarı vebal altında bırakmış olur. Hükümdar da küçük bir kabahatini bahane ederek veziri küçük düşürmemeli, ancak önemli bir kusur işlediği zaman, onun azletmeli, ya da onun saadece bir eyalet valiliğine atayarak cezalandırmalıdır.

Bu hususları belirten Hezârfen, padişahın, vezirleri öldürme cihetine gitmemesini istemektedir. Çünkü Hezârfen'in açıkça bildirdiğine göre, onun yaşadığı dönemde işe yarar adam gerçekten az bulunmaktadır. İyi ve işe yarar adam, Hezârfen'in deyimi ile «kibrit-i ahmer» yani altın gibidir. Durum böyle olunca, bir kusuru yüzünden azledilen kişi, gün gelir, başka bir yerde yararlı olabilir. Geçmiş yüzyıllarda vezirler, o kadar fazla öldürülmezlerdi. Azl edilirler, gerekirse gene hizmete çağırılırlardı.

Öte yandan vezirliğin birinci derecesi, Osmanlı nizamında «Saltanat rütbesinden» sonra gelen Vezir-i âzamlık'tır. Vezir-i âzam, Sultan'ın vekilidir. Devletin bütün işleri, Vezir-i âzam'a bırakılmıştır. O, bu konuda tam bir bağımsızlık içindedir. Padişaha sunduğu arz ve tekliflerin dönmemesi kanun olmuştur. İşte bu derecede yetkileri bulunan Vezir-i âzam da bütün vaktini memleket işleri için harcamalı, memleket yararına olan sözleri, padişaha söylemekten çekinmemelidir. Vezir-i âzam'ın önemli bir görevi de, padişahı «mal meylinden» uzak tutup, onu vebalden korumaktır. Zira halkın mal ve kazancının, padişah malı olarak toplanması, o devletin yıkılmaya ve yok olmaya yüz tuttuğunun açık bir işaretidir.

Ayrıca, Osmanlı gerilemesinin bir nedeni olarak, XVII. yüzyılda devletten maaş alan ücretli asker sayısında büyük artmalar olduğu noktası üzerinde durmuştuk. Hezârfen Hüseyin Efendi, bu eserinde bu görüşü doğrulayan ilginç rakamlar vermektedir. Onun söylediğine göre, Kanunî Sultan Süleyman 1566 yılında son seferi olan Sigetvar seferi için harekete geçtiğinde bölük halkı, Yeniçeri, Cebeci, Topçu, Kapıcı, hepsi 40.316 kişi idiler. Bunların bir yıllık ücretleri de 1264 yük akçe idi. Bu sayı III. Murad döneminde 1590 tarihinde 64.425'e, yıllık ücretleri de 1782 yük akçeye çıktı. 1605 yılında ücretli asker sayısı 80.870, bir yıllık ücret ise 2512 yük akçe oldu. 1609 yılında ücretli asker sayısı 91.202'ye, yıllık ücret miktarı da 3180 yük akçeye çıktı. 1640 yılında ücretli asker sayısı yüzbin civarından Mehmed, Bayram ve Kara Mustafa Paşaların gayretleriyle 59.259'a, yıllık ücret de 2631 yük akçeye indirilmişken, çok geçmeden bu miktarlar, gene eski kararını buldu. Hezârfen Hüseyin Efendi, böylece «ücretli asker sayısının azaltılmasının mümkün olmadığı anlaşıldı» demekte, hiç değilse, ücretlerin düşük tutulmasını önermekte; ancak bu zamanda herkesin masraflı bir hayat sürme arzusu içinde ve peşinde bulunduğuna işaretle, «kanuna uygun nice faydalı hususlar daha vardır ki, kaleme gelmez» sözleriyle, işin gerisini okuyucusunun takdirine bırakmaktadır.

Hezârfen Hüseyin Efendi'nin hakkında bilgi verdiğimiz bu iki eserinden başka tıp, tasavvuf, ahlâk ve siyaset konularında yazılmış, ancak bugün için henüz tam anlamıyla incelenmemiş başka eserleri de vardır. Bunlar arasında bulunan *Lisanu'l-Etibba* adlı eseri, hekim ve eczacılar için hazırlanmış bir tıp sözlüğüdür. Bu eserin girişinde Yunanca, Arapça, Farsça yazılmış tıp kitapları hakkında bilgi verilmiş, daha sonra Arapça, Farsça ve Yu-

nanca adlariyle hastalıklar ve bunlar için kullanılacak ilâçlar Türkçe karşılıklariyle sıralanmış; ayrıca tedavi ile ilgili açıklamalarda bulunulmuştur. Hezârfen'in bu nitelikte olan diğer eseri *Fihristu'l-Ervam*'da ise ilâç yapılan bitkiler hakkında bilgi verilmiştir.

Hezârfen'in tasavvuf, ahlâk ve siyaset konusu ile ilgili olan *Camiu'l-Hikayât* ile *Enisu'l-Ârifîn ve Mürşidu's-Sâlikîn* adlı eserlerinde ise İslâm dünyasında *Kelile ve Dimne,* Türk edebiyatında ise *Hümayûn-name* adı ile tanınmış olan ünlü eserden naklen, ahlâkî, siyasî öğütlerde bulunulmuştur.

DÖNEMİN ÜNLÜ GEZGİNİ EVLİYA ÇELEBİ (1611-1682)

Evliya Çelebi, XVII. yüzyılda yetişmiş, yazdığı *Seyahatname* sayesinde uluslararası ün kazanmış büyük bir Türk gezgini (seyyahı)dır. Ona konmuş olan 'Evliya' adının, daha sonra hocası olduğu bilinen Sultan imamı Evliya Mehmed Efendi'ye duyulan saygının bir ifadesi olarak verildiği anlaşılmaktadır. O, kendisini «*seyyâh-ı âlem ve nedîm-i beni âdem, evliyâ-i bî-riyâ*» deyimleriyle tanıtmaktan hoşlanmakta idi. Müzikte üstadı olan Ömer Gülşenî' ye nisbetini de «Evliyâ-i Gülşenî» şeklinde belirtmekte idi. 10 Muharrem 1020'de (25 Mart 1611) İstanbul'da Unkapanı'nda doğmuştu. Atalarının Kütahyalı olduğu anlaşılmaktadır. Kuyumcubaşı olan babası, Kanunî'nin son seferine katılmış, II. Selim zamanında Kıbrıs'ın fethinde bulunmuş, I. Ahmed döneminde, kendi yaptığı Kâbe'nin altın oluklarını, Sürre emaneti ile Hicaz'a götürmüş, aynı padişahın İstanbul'da yaptırdığı ünlü Sultan Ahmed Camisi'nin tezyinat işlerinde çalışmıştı. Hoş sohbet bir kişi olduğundan padişah «musâhib»liğine kadar yükselmişti. Ana tarafından dönemin ileri gelen devlet adamlarından Melek Ahmed Paşa ile de akrabalığı bulunan Evliya Çelebi, herhalde Sıbyan okulunda okuduktan sonra Unkapanı civarında Fil yokuşunda Şeyhülislâm Hamid Efendi medresesinde yedi yıl ders görmüş, bu arada hıfza yani Kur'an'ı ezberlemeye çalışmış; babasından da taş üzerine yazı yazmasını öğrenmişti. Daha sonra öğrenimini Enderun'da sürdürmüştü. 1045/1635 yılının Kadir gecesinde, o sırada silâhtar olan Melek Ahmed Ağa vasıtasiyle, o zamana kadar hıfzı, güzel sesi ve müzik bilgisi ile büyük meclislerde az çok tanınmış olan genç Evliya Çelebi'nin Ayasofya Camisinde padişah IV. Murad'ın huzuruna çıkarıldığını, birkaç gün sonra da saraya alındığını görüyoruz. Kendisi, ünlü eserinde padişah tarafından nasıl kabul olunduğunu, huzurda besteler okuyup nükteler yaparak nasıl göze girdiğini, kederli zamanlarında padişahı eğlendiremeyen müsahiblerinin «bre meded, Evliya'yı getürün» diyerek onu padişahın huzuruna çıkardıklarını, tatlı dili ve güzel buluşları ile padişahı neşelendirdiğini uzun uzun anlatmaktadır. Evliya Çelebi'nin çocukluğundan beri tanımadığı insan, görmediği muhit kalmamış gibi idi. Her gördüğünü sorup öğrenmeye meraklıydı. Bilgiyi, kitaptan çok hayattan almaya arzulu olmasına rağmen, onda öğrenme

arzusunun hayatının sonuna kadar devam ettiği anlaşılıyor. Öte yandan IV. Murad'ın son zamanlarına kadar dört yıla yakın bir süre sarayda kaldığı anlaşılan Evliya Çelebi'de genç yaştan itibaren seyahat merakının başladığını görüyoruz. Yaş yaşamış gün görmüş, Kanunî'den İbrahim'e kadar birçok padişaha hizmet etmiş olan babası Derviş Mehmed Zıllî'nin anlattığı öyküler, onu uzak ülkeler görmeye teşvik eden ilk sebeplerden birisi olsa gerektir. Maceraya olan düşkünlüğü kadar, genişçe bir hayal gücüne sahip olduğu anlaşılan Evliya Çelebi, bir yandan duyduklarını zihninde büyütüp süslerken, öte yandan da İstanbul'u adım adım geziyor, tekkelerden koltuk meyhanelerine, büyüklerin meclislerinden meddah kahvelerine kadar girmediği yer kalmıyordu. Her konudaki bilgisi, hazır cevaplığı ve neşeli hali ile herkes tarafından aranılan bir kişi olmuştu. Ancak o, tutulduğu bu gezi cazibesiyle koca İstanbul'a sığmaz bir hale gelmişti. Bundan dolayı da bütün varlığını, anne, baba, «üstad ve birader kahırlarından» nasıl kurtulurum ve nasıl cihana açılırım düşüncesi kaplamıştı. Uzun süre aile kayıtlarına bağlı kalan Evliya Çelebi'nin, nihayet bir gün herşeyi bir tarafa bırakarak yollara düştüğünü görüyoruz.

Kendisi, gezilerinin başlangıcını bir düş öyküsüne bağlamıştır. Bu öyküye göre 1040/1630 Muharrem ayının aşûre gecesi düşünde İstanbul'da Ali Çelebi Camisinde büyük bir cemaat içinde Hz. Peygamber'i görür; heyecanlanarak «Şefaat, ya Resûl Allah» diyecek yerde «Seyahat ya Resûl Allah» der. O sırada Sa'd ibn Vakkas da, göreceklerini yazmasını tenbih eder. Gördüğü bu düşü tanınmış bazı kimselere yorumlatan Evliya Çelebi Mevlevî şeyhi Abdullah Dede'nin, ilkin «bizim İslâmbulcağızı tahrir eyle» tavsiyesine uyarak çalışmaya başlar ve ünlü *Seyahatname*'sinin birinci cildini oluşturan İstanbul ile ilgili bilgiler, böylece toplanmış olur. Evliya Çelebi bundan sonra Bursa'ya gitmiştir. Babasının, kendisinden izinsiz yapılan ve bir ay süren bu Bursa gezisi dönüşünde, artık oğluna geziye çıkma izni verdiğini, birtakım nasihatlerde bulunduğunu ve bir seyahatname yazmasını tavsiye ettiğini görüyoruz. Bu izinden sonra Evliya Çelebi, tam bir gönül ferahlığı ile hayatının son yıllarına kadar sürecek olan gezilerine başlayacak ve dünyayı gezip dolaşacaktır. Gerçekten, bundan sonra, Evliya Çelebi, kısa süreli bir İzmit yolculuğu yapmış, Eylül 1640'da Trabzon valiliğine tayin edilen Ömer Paşa ile deniz yolu ile Trabzon'a, oradan paşanın kethüdası ile Anapa'ya gitmiş; Anapa'da Azak kalesinin geri alınması için yapılan sefere katılmış, bu sefer sonuçsuz kalınca Kırım'da Bahadır Giray Han'a intisap etmiş, kışı Bahçesaray'da geçirdikten ve ertesi yıl Azak'ın geri alınışından sonra İstanbul'a dönmüştür. Bundan sonra dört yıl kadar İstanbul'da kaldığı anlaşılmaktadır. 9 Nisan 1645'te Girit seferine çıkan kuvvetlere katılarak Hanya kalesinin alınmasında bulunmuş ve sonra gene İstanbul'a dönmüştür. Ertesi yıl, yani 1646'da Erzurum Beylerbeyi'nin müezzin ve musahibi olarak, Beylerbeyi Mehmed Paşa ile birlikte Anadolu'yu baştanbaşa

geçerek Erzurum'a gitmiş, o sırada Tebriz Hanı'nın elçisine eşlik etme vesilesiyle gezisini genişleterek Tiflis ve Bakû başta olmak üzere, Gürcüstan ve Azerbaycan'ın bazı taraflarını görmüştür. 1647 yılı başını Erzurum'da geçiren Evliya Çelebi, hükümetin Vardar Ali Paşa ayaklanması ile uğraştığı bir sırada, aslında bu hareketi bastırmakla görevli olanlar arasında bulunduğu halde, görev yeri değiştirilmiş olan Erzurum Beylerbeyi'nin hizmetinde bulunuyor, onun kuvvet toplamak ve mektup getirip götürmek gibi işlerini görüyordu. Bu iş gezileri sırasında kar fırtınalar yüzünden yolunu şaşırıp Kara Haydaroğlu ve Katırcıoğlu gibi Celalîler arasına düşen Evliya Çelebi, Vardar Ali Paşa isyanının çeşitli aşamaları ile ilgili ilginç bilgiler vermiş, onun, İpşir Mustafa Paşa tarafından yenilerek öldürülmesine tanık olmuş ve bu olanları bir görgü tanığı olarak anlatmıştır.

1648 yılında İstanbul'a gelen Evliya Çelebi, babasının ölümü dolayısıyle ortaya çıkan miras işlerini hallettikten sonra Şam Beylerbeyi Murtaza Paşa ile Şam'a gitmiş, Beyrut ve Sayda ile Suriye ve Filistin'in birçok yerlerini gezmiş, daha sonra paşası ile birlikte Sivas'a gelmiş, bu vesile ile orta ve doğu Anadolu'yu dolaşmış, Murtaza Paşa'nın Sivas'tan azledilmesi üzerine birlikte 14 Temmuz 1650'de İstanbul'a dönmüşlerdir. Ancak o sırada akrabası Melek Ahmed Paşa'nın sadrazam olması, onun hayatında yeni bir devir açmış; bu vesile ile o, yeni sadrazamın sarayında gördüğü çeşitli olayları eserinde olanca canlılığı ile anlatmıştır. Melek Ahmed Paşa'nın sadrazamlıktan uzaklaştırılması nedenlerini de kendi görüşüne göre açıklamaktan çekinmeyen Evliya Çelebi'nin, o sırada olan ayaklanmalardan yönetimin başında bulunanları sorumlu tutar bir dil kullanması dikkati çekmektedir. Çelebi'nin bu kez de, Özi Beylerbeyliğine atanan Melek Ahmed Paşa ile Rumeli yollarına düşerek Rusçuk ve Silistre yolu ile Özi eyaletine gittiğini, Özi ve Babadağı kasaba ve köylerini dolaştığını görüyoruz. Melek Ahmed Paşa'nın Rumeli Beylerbeyliği'ne atanmasından sonra o da, Sofya'da bulunmuş, paşanın azli üzerine de Temmuz 1653'de İstanbul'a gelmiştir. 1655 yılı başlarına kadar İstanbul'da kalan Evliya Çelebi, bir ara Konya'ya bir mektup götürüp döndükten sonra, Van Beylerbeyliği'ne gönderilen Melek Ahmed Paşa ile yeni bir Anadolu gezisine çıktı, doğu Anadolu'nun önemlice bir kısmını gezdiği gibi, Yezidiler arasında da dolaştı. Bu sırada İranlılar tarafından götürülen koyun sürülerinin geri alınmasını sağlamak, Bağdad valisi Murtaza Paşa'nın İranlılara esir düşmüş olan kardeşini kurtarıp Bağdad'a götürmek görevi ile İran'a, oradan da Bağdad'a gitti. İşlerini bitirdikten sonra 1656 başlarında Van'a döndü. Melek Ahmed Paşa'nın Van'dan yeniden Özi eyaletine atanması üzerine paşa ile Silistreye gitti. 26 Mayıs 1657' de Macar Rakoczi üzerine yapılan sefere katıldıktan sonra Kırım Hanı IV. Mehmed Giray'ın hizmetine girerek yapılan akınlara katılmış, Özi'ye saldıran Kazakların yenilmesi ile sonuçlanan savaşlarda bulunmuştur. Özi'de kazanılan zafer haberini İstanbul'a getiren de kendisidir. Bundan sonra gene

bir süre İstanbul'da kalmış, bir ara padişah IV. Mehmed'in Anadolu seyahati sırasında Bursa, Çanakkale ve Gelibolu ve yakınlarına gidip gelmiştir. Daha sonra Boğdan'ın yeni Voyvodası Stefanitza'yı memleketine götüren kafileye katılarak Yaş sahrasına gitti, oradan yine Edirne'ye döndü. 20 Nisan 1660'da Köse Ali Paşa'nın yanında Varad (Magy Várad) seferine katıldı. Bu kalenin fethedilmesi haberini o sırada Bosna Beylerbeyi olan Melek Ahmed Paşa'ya götürdü. Bu vesile ile oraları karış karış dolaştığını, hattâ Venedik topraklarına dahi girdiğini görüyoruz. Bu arada iki ay kadar Banjaluka'da kaldığı, sonra Rumeli Beylerbeyliğine getirilen Melek Ahmed Paşa ile Sofya'ya geldiği, orada «yedi kadılık yerde zahîre» toplamaya memur edildiği, o sırada Temeşvar sahrasında Erdel seferine çıkan Köse Ali Paşa' nın ordusuna rastlayıp ona katıldığı (29 Temmuz 1661), Kırım gazileri ile birlikte düşman çeteleri ile çarpıştığı ve bütün Erdel havalisini dolaştığı bilinmektedir. Kışı Belgrad'da geçiren Evliya Çelebi, «mal tahsili» için yaptığı bir Arnavutluk gezisinden sonra İstanbul'a dönmüş, daha sonra 16 Mart 1663'te Fazıl Ahmed Paşa'nın ordusu ile Avusturya seferine çıkmıştır. Çelebi, bu seferin hemen bütün aşamalarını gözü ile gördüğünü, ayrıca Kırım süvarileri ile Uyvar önünden kalkarak Avrupa içlerinde büyük bir akına çıktığını söylemektedir. Sıra gözetmeksizin saydığı ülke adlarına bakılacak olursa, onun, Bohemya'dan İsveç'e ve Hollanda'ya kadar pek çok yer dolaştığı ve Uyvar önüne ganimet olarak yetmiş seksen bin esir ve binlerce at, binlerce araba yükü eşya ile dönmüş olduğu anlaşılmaktadır. Ancak o zamanın şartları göz önüne alındığında bu konuda bazı tereddütler de uyanmaktadır. Evliya Çelebi, aynı seferin devamı sırasında Belgrad'dan Hersek'e mektup götürdüğünü, Venedik sınırındaki hareketlere katıldığını belirttikten sonra Macaristan'a döndüğünü, orada olan savaşlarda bulunduğunu, Vasvar barışı yapıldıktan sonra da elçi olarak Viyana'ya gönderilen Kara Mehmed Paşa ile Viyana'ya gittiğini ifade etmektedir. Gerçekten Evliya Çelebi, önce Budin'den Eğri'ye hareket etmiş, orasını ve Orta Macar illerinde yeni alınmış kaleleri gezmiş, sonra Peşte'ye gelerek elçi Mehmed Paşa ile Viyana'ya gitmiştir. Viyana'ya 25 Zilkade 1075/9 Haziran 1665 tarihinde gidip, oradan 15 Zilhicce 1075/29 Haziran 1665'de ayrıldığını söylemesinden bu şehirde 20 gün kalmış olması gerekirken kendisi orada üç ay kadar oturmuş olduğunu ifade etmektedir. O, bu sırada imparator I. Leopold ve Montecuculli ile görüşmüş, imparatordan aldığı pasaport sayesinde, ifade ettiğine göre, Avrupa'da uzun bir geziye çıkmış, İspanya, Danimarka, Hollanda ve Brandenburg gibi ülkeler, kendi ifadesi ile «nice nice yüz pare şehirler... ve yedi krallık vilâyetler» görmüş, Dunkarkız (Dunkerque)'a kadar gittiğini ileri sürmüştür. Ancak Viyana'dan sonra birkaç konak adı sayıp, gezisinin geri kalan kısmı hakkında bilgi vermemektedir. Eserinin yedinci cildinde Avrupa gezisini içine alması gereken sahifeler boş bulunduğu halde, başta Avusturyalı ünlü Osmanlı tarihçisi Hammer olmak üzere çoğu ya-

zarlar, Çelebi'nin bu gezisini yapmış olduğu görüşünde bulunmalarına rağmen, Fransız türkoloğu J. Deny bu gezinin yapılmadığını ileri sürmüştür. Genel kanı, Evliya Çelebi'nin Avrupa gezisini içine alacak sahifeleri, ilerde kitaplardan sağlayacağı bilgilerle doldurmak üzere boş bırakmış olabileceği yolundadır. Evliya Çelebi bundan sonra tekrar Viyana'ya gelmiş, oradan Macaristan'ın çeşitli eyalet ve sancaklarındaki kaleleri «yoklamağa memur» edilmiş, daha sonra Erdel'den Eflak ve Boğdan'a, oradan da Kırım'a gitmiştir. Daha sonra Kırım'dan kara yolu ile Kafkasya'ya geçmiş, Dağıstan ile Hazer denizi kıyılarını ve Volga boylarını görmüş, Terek kalesinde Azak' a gitmekte olan bir Rus elçisinin kafilesine katılarak Azak kalesine, oradan da Kefe yolu ile Bahçesaray'a ve nihayet kara yolu ile 11 Mayıs 1668'de İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'da birkaç ay kaldıktan sonra 20 Aralık 1668'de hareketle bu kez Edirne üzerinden Gümülcine ve Selânik'e gelmiş, sonra Tesalya, Yunanistan ve Mora ülkelerini dolaşmış, Anadolu'dan gemi ile Girit'e gitmiştir. Kandiye kalesinin alınmasından sonra Girit'ten ayrılarak Mayna, oradan da Arnavutluğa geçerek bu ülkenin birçok yerlerini, özellikle de Adriyatik sahillerini dolaşmış ve 28 Aralık 1670'de İstanbul'a dönmüştür.

Bundan sonra Evliya Çelebi'nin hacca gitmek üzere hazırlıklar yaptığını görüyoruz. Gerçekten o, bu kadar ülke görmüş olmasına rağmen hacca gitmemişti. Bu yolculuk, onun eserinde bilgi verdiği gezilerinin sonuncusu olmuştur. O, bu gezisi sırasında, İstanbul'dan Mekke'ye en kısa yoldan gidecek yerde, o sırada henüz görmediği Batı Anadolu, Sakız, Sisam, İstanköy ve Rodos adaları, Güney Anadolu, Adana, Maraş, Ayıntab ve Kilis taraflarını gezmiş, daha sonra Suriye'ye geçerek Şam'da beylerbeyi Hüseyin Paşa'nın da katıldığı hacı adayları kafilesi ile hacca gitmiştir. Bu dinî görevini yerine getiren Evliya Çelebi, ilerlemiş yaşına ve elverişsiz iklim şartlarına rağmen, bu kez de, ülkelerine dönen Mısır hacılarına katılarak Süveyş yolu ile Mısır'a gitmiş, orada uzunca bir zaman kalarak her tarafını dolaşmış, bu arada Sudan ve Habeş eyaletine kadar da uzanmıştır. Evliya Çelebi'nin ünlü eseri *Seyahatname*'de kaydettiği son yolculuk, Mısır'a tayin olunan Abdurrahman Paşa'yı karşılamak üzere 12 Temmuz 1676'da Belbîs civarında Salihiye'ye kadar gidip gelmesidir. Onun bundan sonraki hayatında; yeni geziler yapıp yapmadığı hakkında bilgimiz bulunmadığı gibi ölüm tarihini de bilmemekteyiz. Ancak eserindeki bazı kayıtlardan bu konuda bazı sonuçlar çıkarmamız imkânı vardır. Bu kayıtların incelenmesi, onun, 1093/1682 yılına kadar yaşamakta olduğunu ve Mısır'da bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu vesile ile onun, bir kez daha hacca gidip tekrar Mısır'a döndüğü ve *Seyahatname*'sinin son cildini de Mısır'da yazmış olduğu anlaşılmaktadır. 1682'den sonra fazla yaşamadığı sanılan ünlü gezginimizin, ölüm tarihi gibi nerede gömülü bulunduğu da kesinlikle bilinmemektedir.

Evliya Çelebi, ufak tefek, zayıf ama çevik, at üzerinde seyahat etmek-

ten yorulmayan, cirit oynayan, iyi silâh kullanan, hoş sohbet, sevimli, meclislerde aranan, insanlarla iyi ilişkiler içinde bulunan bir kimse idi. Hiç evlenmediği sanılmaktadır. Erzurum'da 1647 yılında bir cirit oyunu sırasında Seydi Ahmed Paşa'nın attığı bir cirit ile dört dişini kaybetmiş, hafif sesle Kur'an okurken bazı sesleri telâffuz edemez hale gelmişti. Daha sonra Uyvar seferinde Kıbleli Mustafa Paşa'nın ciridi ile buna benzer bir kaza geçirmişse de sakatlanan üç dişi, Viyana'da iyi bir dişçi tarafından tedavi edilmişti. Kendisi uzun müddet sakal bırakmadığını, 1655 yılında henüz sakalsız olduğunu yazmaktadır. Evliya Çelebi, padişah ve devlet adamları ile yakın ilişkileri bulunan bir babanın oğlu bulunmasına rağmen, hiç bir zaman bir mevki hırsına kapılmamış, herhangi bir göreve ilgi duymamış; hayatını seyahat etmeğe, her yeri görmeye, herkesi tanımaya, her şeyi öğrenmeye hasretmiş, zeki, uyanık, kendine özgü bir kimse idi. Bazan küçük birtakım görevler alması, sadece, onun gezilerine vesile olması içindi. Aslında varlıklı bir ailenin çocuğu idi. Ayrıca kendisine verilen hediyeler, gazalarda ele geçirdiği ganimetler, uzak ülkelerden getirdiği malların satışından elde ettiği kârlar, kendisi ve İstanbul'daki akrabaların masraflarını karşılıyordu. Ancak o, seçtiği bu hayat tarzını devam ettirebilmek için herkesle iyi geçinmek zorundaydı. Gezi hatırı için katlandığı şeyleri, kendisi de açıkça söylemekten çekinmezdi. İpşir Mustafa Paşa, bir gün ona, «Defterdaroğlu yanında nişlersin, yine bizim Melek Ahmed Paşa yanında olmaz mısın?» dediği zaman, «Hangisi yüksek mevkiye gelirse seyahat hatırı için beraber giderim» yanıtını vermiş; Bitlis Hanının oğlu, Bedir Han'ın kendisi için «Evliya Çelebi, bir garîbu'd diyar seyyâh-ı âlemdir; her kimin arabasına binerse onun türküsünü çağırır» dediğini nakletmiştir. Ancak belirtmek yerinde olur ki, Evliya Çelebi, kişiler ve olaylar hakkındaki görüşlerini belirtmekten, yönetimin başında bulunanların yolsuzlukları ile halka yaptıkları zulümleri, yeri geldikçe eleştirmekten de çekinmemiştir. Epeyce ders görmesine rağmen yüksek tahsilini tamamlayamayan Evliya Çelebi, yarım yüzyıllık gezileri boyunca pek çok bilgiler edinmişti. Aynı zamanda hattat, nakkaş (ressam), musikişinas ve biraz da şairdi. Van'da Ketenci Ömer Paşa'nın kasrındaki divanhane duvarlarına kalyon ve kadırga resmi yaptığını, Erzurum'da Defterdarzade Mehmed Paşa sarayını nakışlar ve hatlar ile süslediğini ve Karahisarî tarzındaki yazılarının «harem-i hümayûnda» bulunduğunu söylemesi, onun sanatla ne derece ilgili olduğunu göstermektedir. Her çeşit san'at eserine, minyatürlü ve tezhipli kitaplara hayranlık duyduğu, Bitlis'te Abdal Han'ın gösterdiği mücevherlere değil de, onların içine konduğu nefis çekmeceye önem verdiği, aynı kişinin malları müzayede olunurken, resimli bir *Şehname* nüshasının bir Kadızadeli tarafından tahrip edildiğini görünce üzülmesi bilinmektedir. Bu vesile ile onun daha önce haklarında bilgi verilen bağnaz Kadızadelilere de karşı olduğu anlaşılmaktadır. Güzel sesli bir hafız, çeşitli sazlar hakkında verdiği bilgilerin de ortaya koyduğu üzere, iyi

bir musikişinastı. Ancak iyi bir şair olmadığı anlaşılmaktadır. Düz yazı halindeki eseri ise konuşur gibi sade ve içten «edâsı», sürükleyici ifadesi ile XVII. yüzyıl konuşma dili için değerli bir belgedir. Onun göze çarpan bir özelliği de mizah, yani bir gerçeği nükte, şaka ve takılmalarla anlatma yeteneği ve meddahlığı, yani taklidler yapıp, hoş öyküler anlatarak dinleyicileri eğlendirmesidir. Çok güzel taklid yapan, tanıdığı birçok insanı gülünç taraflarından yakalayan ve bazı kimseleri alaya almak için gerektiğinde olay bile uyduran bu alaycı adamın, dillere destan olan abartılmış öyküleri belki de onun bu özelliğinden gelmektedir. Onun bu arada döneminin bilginleri ile ilgili olarak anlattıkları gerçekten ilginçtir. Anlattığına göre dönemin bazı bilginleri, Türkçe bir ibareyi Arapça sanarak bir türlü okuyamamakta, ancak yarı cahil bir kişi bu işi kolayca halledebilmektedir. Evliya Çelebi, bu vesile ile *Şakaname* adlı bir eser yazmış bulunduğunu söylemekte ise de, böyle bir eser, bugüne kadar ele geçmiş değildir.

Öte yandan Evliya Çelebi, dindar ve sûfilerin kerametine inanır gibi görünmesine rağmen, aslında hayatın her türlü zevkini tatmış, her yerin, özellikle İstanbul'un mesireleri ve meyhaneleri ile bütün saz ve söz âlemlerini dolaşmış, dünyadan kâm almış bir zevk ehli idi. İstanbul'un ne kadar meddahı, mukallidi, sâzende ve hanendesi varsa hepsini tanırdı. Bazan Kağıthane'de dostları ile çadır kurar, İstanbul'un eğlence düşkünü mirasyedileri ve «hoppa çelebileri» ile donanma şenlikleri ve saz fasılları içinde ömür sürerdi. Ömrünün sonuna kadar heyecanını kaybetmeyen, bütün güzelliklere düşkün, sevimli bir adamdı. Eserinde yeri geldikçe içkileri ve keyif verici öteki maddeleri sayıp dökmekte, ancak kendisinin bunları kullanmadığını, evinde, sadece arkadaşları için bulundurduğunu ifade etmektedir.

Ünlü eseri *Seyahatname*, aslında uzun bir seyahatin hikâyesi olmakla beraber içerdiği pek çeşitli meseleleri göz önünde tutarsak, onun, tarih, coğrafya, bazı kişilerin özgeçmişleri ile ilgili bilgiler, kitabeler (yazıt), dil, halkbilim ve iktisat gibi birçok konulara dokunduğunu görür ve tarihimizin önemli bir kaynağı durumunda olan bu eser üzerinde derin araştırmalar yapılması gerektiğini anlarız. Yazar, anlattıklarının çoğunu bizzat görmüş ise de, bir kısmını, kuşkusuz, ya bir yerde okumuş, ya da bir kimseden duymuştur. Gerçekten kendisi de ünlü İslâm tarihçisi Taberi'den, çağdaşı sayılabilecek Osmanlı tarihçisi Solakzade'ye kadar birtakım tarihçilerden, bu arada Yunanca, Lâtince ve Macar dilleri ile yazılmış tarihlerden, *Atlas Minor* ve *Mappa Mundi*'den yararlandığını ifade etmektedir. Bundan başka bazı kanunnameleri, bazı resmî kayıtları incelediği, gezdiği yerlerdeki hükümet memurlarından, sicil ve evkaf kayıtlarından yararlandığı anlaşılmaktadır. Bu arada Ahmed Yesevî, Sarı Saltık ve Emir Sultan *Menakıbname*leri ile çeşitli Bektaşî *velâyetname*lerini görüp incelediği kesin gibidir. Kaynakları arasında Kazvinî'nin ünlü eseri *Acaibu'l-Mahlukât*'ın bulunduğu da kuşkusuz gibidir. Ancak *Seyahatname*'de bulunan tarihî bilgilerin Eski ve Ortaçağlar

ile yazarın yaşamadığı dönemlere ait olan kısımları kaynak olarak kullanılamazlar. Kendi yaşadığı dönem ile ilgili olarak söylediklerine ise bazan aklın kabul etmeyeceği şeyler karıştırdığı için, kuşkusuz, onlara da körü körüne inanmak mümkün değildir. Bu bakımdan onun yazdıklarının, öteki kaynaklar ile sıkı bir şekilde kontrol edilmesi gerekir. Bununla birlikte o, gördüğü memleketlerin ve temas ettiği milletlerin bütün özellikeri ile yakından ilgilenmiş, sahip olduğu gözlem ve anlama yeteneği sayesinde her şehir ve kasabanın cami, medrese, han, hamam, kale ve surlarını, önemlerine göre uzun uzadıya anlatmış; bazan onların planlarını da çizmiştir. Ayrıca kitabe toplayarak ünlü kişi ve velilerin hayat öykülerini tesbit ederek eserini, Osmanlı tarihi için eşsiz bir kaynak haline getirmiştir. (Bu konuda bkz. İslâm Ansiklopedisi, IV., 400-412).

İşte, eski yazarların önem vermeyerek hakkında hemen hemen hiç bilgi vermedikleri Evliya Çelebinin bu eseri, ilk kez, daha önce adını andığımız XIX. yüzyılın Avusturyalı ünlü Osmanlı tarihçisi Joseph von Hammer'in dikkatini çekmiştir. Hammer, incelediği *Tarih-i Seyyah* adını taşıyan yazma nüshaya göre, *Geschicte des Osmanischen Reiches* adı ile 1835'te basılan, önce Fransızcaya, daha sonra da Mehmed Ata tarafından ancak bir kısmı *Devlet-i Osmaniye Tarihi* adı ve notlar ilâvesiyle 10 cilt halinde Türkçeye çevrilmiş olan ünlü eserinde, kısaca da olsa Evliya Çelebi'nin hayatı hakkında bilgi vermiştir. Böylece bundan sonra, Osmanlı tarihinin kaynakları arasında yer aldığı görülen *Seyahatname* ve yazarına daha fazla önem verildiği, yurt içinde ve dışında gerek eser ve gerekse yazarı hakkında oldukça fazla denebilecek yayın çalışmalarında bulunulduğu, ayrıca gezmiş bulunduğu çeşitli ülkeler hakkında vermiş olduğu bilgilerin araştırma konusu yapıldığı, kısmen de olsa İngilizce, Almanca, Fransızca, Macarca ve Romence gibi çeşitli Batı dillerine çevirilerinin yapılmış olduğu görülmektedir. Bu arada bu eserin çeşitli ciltlerinin ya da çeşitli bölgeler hakkında vermiş bulunduğu bilgilerin sadeleştirilerek günümüz Türkçesi ile yayınlanmakta oldukları da görülmektedir. Bütün bu çalışmalara rağmen, *Seyahatname* metninin bilimsel ölçüler çerçevesinde yeniden basılmasına büyük bir ihtiyaç duyulmakta bulunduğu gerçeğini de belirtmemiz yerinde olacaktır.

XVIII. YÜZYIL: ÇAĞDAŞLAŞMANIN BAŞLAMASI

XVII. yüzyıldan XVIII. yüzyıla geçiş, tarihimizde önemli bir dönüm noktasıdır. XVII. yüzyıl boyunca, Osmanlı devleti, devleti ayakta tutan her alanda gerilediği bir sırada, Osmanlı aydınları, kurtuluşu Kanunî dönemi kanun ve nizamlarının yeniden iyi bir şekilde uygulanmasında bulmuşlar, kuvvet yolu ile bu uygulamalara girişerek, devlete yeni bir canlılık getirmeye çalışmışlar, Batıdan yani Avrupa'dan herhangi bir şekilde örnek almak

gereğini duymamışlardı. Bu tutum, kuşkusuz, Osmanlı yönetici ve aydınlarının, hâlâ, kendilerini, her alanda, Avrupalılardan üstün saymalarının bir sonucu idi. Bu dönemin Osmanlı aydınları arasında, az da olsa, Avrupalıların, pek çok alanda, ilerlemiş olduğunu farkeden kimseler yok değildi. Ancak Avrupalıların düşünce ve teknik alanında gösterdiği gelişmeler, günü gününe takip edilemediği için, Batı ile aramızdaki fark giderek daha da büyümüştü. Bu büyümede, kuşkusuz, Osmanlı eğitim kurumlarının içinde bulukdukları, Ortaçağ skolastik zihniyetinden bir türlü kurtulamamış ve çağın gereksinimlerine cevap veremez bir hale gelmiş bulunmalarının da büyük etkileri olmuştur. Ancak 1683 ikinci Viyana kuşatmasından sonra Osmanlı orduları birbiri ardından yenilmeye başlamışlar; denizlerde üstünlük Avrupalılara geçmiş; sömürgeci bazı Avrupa devletleri dünyanın diğer yerlerine, hattâ müslümanların yaşadıkları ülkelere yerleşmeye başlamışlardı. İşte bu olaylar karşısında Osmanlı yönetici ve aydınları, Avrupalıların hiç olmazsa, askerlik alanındaki üstünlüklerini kabule başlamışlardır. Böylece tarihimizde, XVIII. yüzyıl başlarından itibaren ilk defa, Avrupa'dan askerlik sanatı ile ilgili bazı yeni metodların alınması şeklinde başlayıp, giderek Osmanlı kurumlarının Batı örnek ve metodlarına göre düzenlenmeye çalışılması şeklinde ortaya çıkan çağdaşlaşma hareket ve çalışmaları başlamış oldu. Bu yeni hareket, XVIII. yüzyıl başlarında «Lâle Devri» adı verilen bir dönemde bir düşünce değişikliğinin ifadesi olarak kendisini gösterdi. Bu dönemde Osmanlılar, Batılılar, özellikle de Fransızlarla iyi ilişkiler kurmuşlardır. Bu dönemin açılmasında önemli rol oynayan Sadrazam Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın takibettiği siyasetin sonucu olarak Viyana ve Paris gibi Avrupa başkentlerine gönderilen Osmanlı elçilerinin normal görevleri dışında, Avrupa medeniyeti hakkında bilgi vermeleri, bunlardan ülke kalkınması ve eğitim ile ilgili, uygulanması olanağı olan bazı hususların yazılıp bildirilmesi istenmiştir. İşte bu türlü görevlerle Ekim 1720'de Paris'e gönderilmiş olan Yirmi Sekiz Çelebi Mehmed Efendi, gezip gördüğü yerleri, anı ve gözlemlerini anlatan, bugün bile zevkle okunan bir *Sefaretname* yazmıştır. Bu *Sefaretname,* Osmanlı tarihinde Batıya açılmış ilk pencere olarak önem taşımaktadır. *Sefaretname*'de yazılanlar, özellikle Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'yı etkilemiş, paşanın, başta İstanbul olmak üzere memlekette yapmak istediği yeniliklerin başlıca ilham kaynağı olmuştur. Gerçekten Yirmi Sekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Paris'e beraberinde götürdüğü oğlu Said Mehmed Efendi, oradan aldığı ilhamla Osmanlı Türkiyesinde ilk kez bir basımevinin kurulmasına öncülük etmiştir. Böylece Batıdan ilk kez olarak askerlik alanı dışında, Osmanlı kültür ve düşünce hayatına büyük etkiler yapacak olan bir teknik yardım kabul edilmiştir. Bununla birlikte belirtmemiz gerekir ki, basım makinasının icadından hemen hemen üç yüzyıla yakın bir zaman sonra Osmanlılarca benimsenmesinde adı geçen Said Mehmed Efendi kadar, belki ondan da daha fazla, bu dönemin ilginç bir kişisi

olan İbrahim Müteferrika'nın rolü olmuş, onun, bu konuda takdirle anılması gereken emeği geçmiştir.

İBRAHİM MÜTEFERRİKA (ölm. 1745)

Hatırlanacağı üzere *İbrahim Müteferrika,* aslen Erdel'li bir Macar'dı. Genç yaşta müslüman olarak Osmanlı hizmetine girmişti. İbrahim Müteferrika, müslüman olmadan önce, sanıldığı gibi, Hıristiyanlığın Kalvinist mezhebinde değil, o sıralarda ortaya çıkmış olan Uniterianizm mezhebinde idi. Tevhidcilik yani birlikçilik demek olan Uniterianizm'in başlıca özelliği 'Teslis'i yani Allah'ın, baba, oğul ve kutsal ruh şeklindeki üçlenmesini kabul etmemek, diğer bir deyişle Allah'ın birliğine inanmaktır. İşte İbrahim Müteferrika böyle bir mezheb mensubu olduğu için kendi arzusuyla müslüman olmuştur. Türk yönetiminde zekâ ve çalışkanlığı ile kısa zamanda kendisini tanıtan İbrahim Müteferrika, aynı zamanda memleketimizde ilk kez basımevinin kurulmasını sağlamak suretiyle kültür tarihimizde önemli bir yer almıştır. Adı geçen Said Mehmed Efendi ile İbrahim Müteferrika'nın basımevinin kurulması için gerekli izni Temmuz 1727 tarihinde alması kolay olmamıştır. Avusturya'nın başkenti Viyana'dan gerekli malzemeleri getirterek hazırlıklara giriştikleri bir sırada, geçimini, kitapları «istinsah» ederek, yani yazarak sağlayan hattatlar ile yeniliğe karşı olanların tepki ve dedi-koduları ile karşılaşmışlar, bu nedenle de Şeyhülislâmdan fetva almayı uygun görmüşlerdir. İbrahim Müteferrika, bir dostuna yazdığı mektubunda, özellikle «ilmiye sınıfı» mensuplarının bu yeni basım makinasının müslümanlarca kullanılmaması için sadrazama tekrar tekrar başvurduklarını, kitapların çoğalmasının genel asayiş ve din için tehlikeli olacağını bildirdiklerini yazmaktadır. Ancak Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi, basım işinin kolaylığı, fazla zahmet çekmeden çok sayıda kitap basılabilmesi ve böylece kitap fiatları da ucuz olacağından herkesin kitap edinmesinin kolaylaşacağı gibi düşüncelerden bahisle, dini eserlerin basılmaması şartiyle olumlu fetva vermiştir. Bundan sonra kitap basımı işi başlamıştır. İbrahim Müteferrika'nın evinde kurulmuş olan bu ilk basımevinde 1729'da basılmış olan ilk eser: Arapçadan Türkçeye iki ciltlik bir sözlüktür. «*Van Kulu Lügati*» adını taşıyan bu eserden sonra basılan kitap, Kâtip Çelebi'nin Osmanlı denizciliğine ait olan ünlü eseri *Tuhfetu'l-Kibar fî Esfari'l-Bihar*'dır. Basımevinde 1730 Patrona isyanına kadar altı eser daha basılmış, yeniliklere karşı olanların yürüttükleri bu isyan, padişah III. Ahmed'in tahttan indirilmesine ve Damad İbrahim Paşa'nın hayatına mal olmuş, ancak cahil Patrona'nın zorbalık devri kısa sürmüş, devlet kurumlarının yenileşmesi devam etmiştir. 1732 yılında dokuzuncu eserin de basıldığı basımevinde İbrahim Müteferrika yönetimindeki çalışmalar 1736 yılına kadar sürmüştü. Bundan sonra 1742'de Farsçadan Türkçeye bir sözlük basılmışsa da bu yıllarda İbrahim Müteferrika

rika başka bir göreve atandığı için basımevi ile ilişkisinin kesilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, İbrahim Müteferrika'nın belirtmemiz gereken bir hizmeti daha olmuştur ki bu da, onun, basılan kitaplarda kullanılmak üzere Yalova'da bir kâğıt fabrikasının kurulması ve özellikle de burada çalışmak üzere Polonya'dan üç usta getirtilmesi için çalışmalarda bulunmasıdır. Müteferrika, 1745 yılında ölmüş, 1746'da da kurulmuş olan Yalova kâğıt fabrikasında Avrupa'da makbul sayılan arslan damgalı kâğıtlarla yarışabilecek nitelikte kâğıt yapımına başlanmıştır.

İşte bu çalışmaları ile ulusumuzun çağdaş uygarlık düzeyine çıkarılması tarihinde önemli bir yeri olan İbrahim Müteferrika, yazmış olduğu bazı eserleri ile düşünce tarihimizde de önemli bir yer almıştır. Düşünce hayatımız bakımından önemli olan *Usulu'l Hikem fi Nizami'l-Ümem* adlı eserinde İbrahim Müteferrika, devlet düzeninin zorunluluğu üzerinde durmakta ve çeşitli devlet şekilleri hakkında bilgi vermektedir. İbrahim Müteferrika' nın sözünü ettiği devlet şekilleri şunlardır: Monarşi, Aristokrasi ve Demokrasi. İbrahim Müteferrika'ya göre, modern devletler, yeni ve akla dayanan birtakım yöntemlerle yönetilmektedirler. Bu yeni yöntemlerin, din ya da gelenek ile fazla bir ilgisi yoktur. Ayrıca devlet yönetiminde bilimin, özellikle coğrafya biliminin büyük önemi vardır. İbrahim Müteferrika, bu konu ile ilgili olarak, Amerika'nın keşfinden söz etmekte, Avrupa devletlerinin bu keşiflerin sağladığı olanaklarla, İslâm dünyasının etrafını kuşatmaya başladıklarını belirtmektedir. Bu kuşatmaya karşı koyabilmek için ele aldığı konularda bilgi sahibi olmak gerekir. İbrahim Müteferrika, eserinde, aynı zamanda Osmanlıların geri kalış nedenleri üzerinde de durmuştur. Ona göre geri kalışımızın nedenlerini şöylece sıralamak mümkündür:

Kanunların uygulanmaması, adaletsizlik, devlet işlerinin ehil ellere verilmemesi, bilginlerin düşüncelerine tahammülsüzlük, askerlik alanında teknik bilgilerden yoksunluk, orduda disiplinsizlik, rüşvet almak, devlet parasını kötüye kullanmak ve nihayet dış dünyadan habersizlik.

İbrahim Müteferrika'nın üzerinde önemle durulması gereken bir diğer eseri, *Risale-i İslâmiye* adını taşıyor. İslâm dininin savunulması için yazıldığı ileri sürülmekle beraber, aslında bu eser, *Kitab-ı Mukaddes*'in değiştirilmiş olduğu tezini savunmaktadır. Müslüman olmadan önce Uniterian mezhebine inandığı anlaşılan İbrahim Müteferrika, bu eserinde, eski bir *İncil* nüshasında, Katoliklerin «mensuhtur» (geçersizdir) diyerek *İncil*'den çıkartmış oldukları ve okunmasına izin vermedikleri bazı cümleleri okuduğunu, böylece gerçekleri anlamış olduğunu ileri sürmektedir. Söylediğine göre, Katoliklerin okunmasını yasakladıkları cümleler arasında «Parakletios» diye bir sözcük bulunduğunu, bu Yunanca sözcüğün Türkçeye «Tesellici, Teselli edici» diye çevrilebileceğini, bunun da müslümanların peygamberi Hz. Muhemmed'in isimlerinden birisi olan «Ahmed» sözcüğünün karşılığı olduğunu ileri sürmektedir. İbrahim Müteferrika, bu eserinde papalığa, hıristiyanlı-

ğın 'Teslis' inancına da çatmakta, hücum etmektedir. Onun bu Teslis düşmanlığı, Servetus adlı bir Uniterian papazının «*Teslis ve Hataları*» adlı eserine dayanmaktadır. Gerçekten Uniterian papazı Servetus, eserinin bir yerinde, «Meselenin en kötü yanı, teslis inancı, müslümanlar için sonsuz bir alay konusu olmaktadır. Yahudiler de bizim bu inancımıza katılmamakta ve bu konudaki budalaca düşüncelerimize gülmektedirler.

«Bakınız *Muhammed* ne diyor: 'Bir düşmanın söylediği gerçek, bizimkilerin söylediği yüz yalandan üstündür'.» Servetus'un ayrıca yazdığına göre, Muhammed şunları da söylemektedir: «Hz. İsa'nın havarileri, insanların en iyisi idiler ve doğru olanı yazdılar. Onlarda Teslis yani Hz. İsa'nın Allah olarak hem baba, hem oğul, hem de Kutsal Ruh olduğu düşüncesi yoktu. Bu düşünceyi hıristiyanlık inancına, daha sonra gelenler eklediler.»

HUMBARACI AHMED PAŞA (1675-1747)

Lâle Devrinden itibaren, yurdumuzda Batı kültür ve yaşayış tarzları ile ilgili etkiler, İstanbul'da bulunan elçilikler kanalı ile de olmuştur. Bu dönemde İstanbul'a gelmiş olan elçiler, genellikle, beraberinde bilginler, edebiyatçılar ve diğer bazı sanatçıları da getirmekte idiler. Elçiliklerde düzenlenen toplantılar, türlü konularda tartışmalara ve düşünce alışverişlerine vesile oluyorlardı. Hattâ, Batılı bazı ressamlara resimlerini yaptıran Osmanlı devlet adamları da görülüyordu. 1730 Patrona isyanı ile Lâle Devri kapanmış, ancak Osmanlı kurumlarının Batılı örneklere göre düzeltilmesi, ya da yeniden düzenlenmesi hareketi durmamış, daha da genişleyerek devam etmiştir. Lâle Devri'ni takip eden I. Mahmud (1730-1754), III. Mustafa (1757-1774) ve I. Abdülhamid (1774-1789) dönemlerinde daha çok askerlik alanında birtakım yenilikler yapılmıştır. I. Mahmud döneminde *Humbaracı Ahmed Paşa* adı ile yenileşme tarihimizde önemli bir yer alan bir Fransız generali, Comte de Bonnevale, Humbaracı ocağını kurmuş, eğitimi kendisine bırakılmış olan Humbaracı erlerine, Batılı kafasıyla yeni talim usulleri ve savaş oyunları öğretmiştir. Bu sırada Türk askerinin üstün niteliklerini tanımış olan Humbaracı Ahmed Paşa, eğittiği birliğini Fransız ve Almanların gıpta edebilecekleri bir düzeye çıkarmış, bundan sonra da haklı olarak «mahir bir general, bu askerlerle dünyayı bir baştan bir başa katedebilir» demişti. Onun ısrarla belirttiği nokta ise, Avrupa ordularını yenebilmek için, Türk ordusunun, Avrupa ordularının geliştirmiş bulundukları yeni talim usullerini ve kullanmakta oldukları yeni silâhları benimsemesi idi. Humbaracı Ahmed Paşa'nın ölümünden sonra, bu yöndeki çalışmalar III. Mustafa zamanında Macar asıllı Baron de Tott'un gayretleriyle devam etmiştir

BARON DE TOTT (1730-1793)

Baron de Tott, Osmanlı topçularını, Avrupada o sıralarda geliştirilmiş olan yöntemlerle yetiştirmiş, ayrıca Tophane'yi yeniden düzenleyerek yeni biçimde toplar döktürmüştür. Bu pratik çalışmalar faydalı olmakla birlikte kuşkusuz yeterli değildi. Bu nedenle bu sırada «Mühendishane-i Hümâyûn» adı ile bir de okul açıldı. Bu okulda öğretmenlik yapan Baron de Tott, öğrencilerinden, özellikle yaşlıca, sakallı öğrencileri bulunduğundan kıvançla bahsetmektedir. III. Mustafa, tıp ve astronomiye de meraklı bir hükümdardı. Bu yüzden askerlik dışında, bu konulara da batı etkilerinin girmesine yardımcı olmuştur. Fransız elçiliği aracılığı ile getirtilmiş olan bazı astronomi ve tıp kitaplarının Türkçeye çevrilmesine önayak olmuştur. Bütün bu çalışmalara rağmen Sultan III. Mustafa, Avrupalıların başarılarında bazı yıldızların rol oynadığı kanısında idi. Bu nedenle de o sıralarda büyük başarılar kazanmış olan Prusya kralı Friedrich'e elçi olarak 1763 yılında Ahmed Resmî Efendi'yi gönderdi ve kendisinden üç müneccim istedi. Friedrich'in bu istekle ilgili olarak Osmanlı elçisine verdiği cevap gerçekten ilginçti. «Kuvvetli bir orduya sahip olarak, onu, barış zamanında savaşa hemen girebilecek şekilde talim ettirmek, hazineyi daima dolu tutmak ve tarih okumak... işte benim üç müneccimim; başkalarına sahip değilim. Dostumuz padişaha böylece bildirmenizi dilerim.» III. Mustafa'nın yaptığı işler, onun bu tavsiyelere önem verdiğini göstermektedir. Ancak bütün iyi niyetine rağmen, geniş çapta yeni bir düzenleme kuramamış, 1768 yılında başlayan Osmanlı-Rus savaşlarının, Osmanlılar için bir felaket olmasını önleyememiştir. Bütün bu olanlarda, o zamanki Osmanlı toplumuna hâkim olan zihniyetin, kuşkusuz büyük etkileri vardır.

AHMED RESMÎ EFENDİ (1700-1783)

Bu konuda, bize, biraz önce adı geçen elçi Ahmed Resmî Efendi'nin *Hülasatu'l-İtibar* adlı eserinde belirtilen düşünceler ışık tutmaktadır. *Ahmed Resmî Efendi*'nin bu önemli eserinden anladığımıza göre, Osmanlı insanının büyük çoğunluğu, değişen dünyanın pek farkında değildir. Çünkü onlar arasında hâlâ diğer dinler mensuplarının yok edilmesi gerektiğine, burunlarını yere sürterek, onların hadlerinin böylece bildirilmesinin, müslümanlara vacip olduğuna inananlar bulunmaktadır. Ahmed Resmî Efendi'nin açıkça ifade ettiği üzere, bu kimselere göre, «İslâm padişahının bahtı açık, devlet adamları pişkin, kılıcı da keskindir. Aristo akıllı bir vezir ve beş vakit namaz kılan 12.000 askerle Kızılelma'ya gitmeye ne mani vardır?». Kızılelma ile burada kastedilen Roma'dır. Ahmed Resmî Efendi'ye göre, böyle düşünen kimseler, bu sözleriyle, cahilliklerini, değişen dünyanın, kapılarını çalan acı gerçeklerin farkında olmadıklarını göstermekte idiler. Bu cahil ve dün-

yadan habersiz kimseler, Kızılelma'yı, belki de uzak ve alınması güç bir ülke değil, İstanbul'a Buğdan'dan yani bugünkü Romanya'dan gelen ve halkımızın «alyanak» adını verdiği elmalar gibi yenir bir şey olduğunu zannetmekte idiler.

Bilindiği üzere Ahmed Resmî Efendi, III. Mustafa'nın cülûsunu bildirmek üzere, daha önce 1757 yılında Viyana'ya da gönderilmişti. O, bu vesile ile yazmış olduğu *Sefaret-name*'sinde Viyana'ya gidişini, görevini yerine getirişini ve orada dört ay kaldıktan sonra İstanbul'a dönüşünü anlatmakta, daha sonra da Nemçe yani Avusturya'nın yönetim biçimi ile ilgili bilgiler vermektedir. Bu vesile ile Ahmed Resmî Efendi, kraliçe Maria Theresia'nın «bazı mahallerde has misillu» yerleri bulunduğunu, buralardan elde edilen ürünleri, kıtlık zamanlarında yüksek fiatla satabilmek için kendi anbarlarında beklettiğini ve vakti gelince pahalı bir şekilde sattığını belirtmekte ve kraliçe için «ticaret meslekine sâliktir» demektedir. Ahmed Resmî Efendi, ayrıca, fiatların düşmemesi için Macaristan'dan Viyana'ya zahire getirilmesinin yasaklanmış bulunduğunu da eklemektedir. Ahmed Resmî Efendi'nin Viyana kalesi varoşlarında yaşayan ve «kesret üzre» yani oldukça fazla olduklarını ifade ettiği halkın tutumları ile ilgili olarak yazdıkları da gerçekten ilginçtir. Onların alım satımları, «devletlerine dair ticaret hilelerine menut olmağın, herşeyleri pahalıdır». Ahmed Resmî Efendi'nin yazdığına göre, Viyana halkının ileri gelenleri ile zenginleri ise, kuşluk vaktine kadar uyurlar. Öğle üzeri yemeğe oturup ikindiye yakın kalkarlar. Bundan sonra üçer beşer arabalara binerek mesire yerlerine giderler. Oralarda «akşama dek dolanub» gurub vakti kale içindeki «Opera ve Komedye tabir olunan Hayalhaneye hâzır olurlar.» Oradan saat üçte çıkıp birbirlerine misafirliğe giderler, sohbetler ederler. Sonra gece yemeğine oturup «sabahadek birbirlerinin hanesinde ve sokaklarda gezerler. Niza ve kavgaya dair işeri yoktur».

EBUBEKİR RATİP EFENDİ (ölm. 1799)

XVIII. yüzyılda Osmanlılarla Avrupalılar arasında gerçekçi karşılaştırmalar yapabilen bir diğer Osmanlı elçisi de, III. Selim (1789-1807) döneminde 1791 yılında Viyana'ya gönderilmiş olan *Ebubekir Ratip Efendi*'dir. Tarihimizde Nizam-ı Cedid adı ile Yeniçeri ordusu dışında yeni bir ordu ve geniş bir yeniden düzenleme hareketine girişmiş olan III. Selim, ilk defa olarak, başlıca Avrupa başkentlerinde daimî elçilikler de kurmuştu. Bu zamana kadar Osmanlılar, Avrupa'ya, sadece belli görevleri yerine getirmek üzere elçiler gönderirlerdi. III. Selim, ilk defa, görevli olarak gittikleri başkentlerde üçer yıl oturmak üzere, daimî elçiler göndermiştir. İşte 1791 yılında Avusturya'nın başkenti Viyana'ya gönderilmiş olan Ebubekir Ratip Efendi bu görevi sonunda yazmış bulunduğu *Risale*'de, Avusturya'nın tarım, ekonomi, adalet ve sağlık kurumları hakkında bilgi vermiştir. Ebubekir Ratip Efen-

di'nin bu *Risale*'sinde Avusturya'nın tarıma verdiği önemle ilgili olarak şu bilgileri buluyoruz: «Avusturyalılar, tarıma çok önem verirler. Hiç bir köyde işsiz kimse bırakmazlar. Toprağı olmayan köylülere toprak, tohum ve takımı ile birlikte at verirler. Çünkü toprağı at ile sürerler. Bazan da tarlası olmayan köylüleri, «çiftçi» kabul ederek onları, başkasının tarla, bağ ya da bostanında çalıştırırlar. Böylece Avusturya'da ekilmemiş yer yok gibidir.» Buna karşılık Ebubekir Ratip Efendi, Avusturya'ya kadar geçtiği Osmanlı ülkelerinde ekilmemiş birçok toprak gördüğünü, yanı sıra, pek çok da işsiz güçsüz kimse bulunduğunu, bu acıklı durumun kendisini ağlattığını yazmaktadır. Ebubekir Ratip Efendi'nin ilgi çekici bir gözlemi de, Avrupa'da halk ve hükümetler arasındaki ilişkiler hakkındadır. Yazdığına göre: Avrupa devletlerinde kralların yapmış bulunduğu kanun ve kurallara, bir kimse, gereği gibi uyar, vergilerini zamanında öderse, ona, kral dahil, kimse baskıda bulunmaz. Böyle bir kimse istediğini söyleyebilir, istediğini giyer, istediğini yer, içer. Malına ve mülküne kimse saldıramaz, müdahalede bulunamaz. Ebubekir Ratip Efendi'nin sözünü ettiği bu hürriyet ve kuralların hemen hemen hiç birisi, o sıralarda Osmanlı İmparatorluğu'nda kalmamıştı. Osmanlı döneminin son «vak'anüvisi» Abdurrahman Şeref Bey'in *Tarih Musahabeleri* adlı eserinde söylediği gibi: o sıralarda Osmanlılarda hayat, iktidar sahiplerinin dudakları arasında idi. Bir emirle insan, hattâ bir sadrazam bile öldürülebilirdi.

Ebubekir Ratip Efendi'nin üzerinde durulması gereken bir özelliği de, onun, Avrupa'da o sırada din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmış olduğunun farkına varmasıdır. Gerçekten Ebubekir Ratip Efendi'nin önemle belirttiği üzere, bu sıralarda Avrupalılar, devlet işleri için değişmez din kurallarına bağlı kalmıyorlar, devlet hayatı için gerekli kanun ve kuralları kendileri yapıyorlardı. Bu kanun ve kuralların yapılmasında, değiştirilip geliştirilmesinde ise, devlet adamları kadar, belki onlardan da fazla bilginler, filozoflar ve düşünce adamları çalışıyorlar, bu konularda yöneticilere yardımcı oluyorlardı.

II. MAHMUD DÖNEMİ

XVIII. yüzyıl sonları ile XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı kurumlarını yeniden düzenlemek yolunda III. Selim'in çalışmaları da, yeniliklere karşı olanların tepkileri ile karşılandı. Kabakçı Mustafa'nın önderlik ettiği ayaklanma sonunda III. Selim hayatını kaybetti; kurmuş olduğu Nizam-ı Cedid ordusu da ortadan kaldırıldı. Ancak bütün bu olumsuz davranışların, diğer bir deyişle herhangi bir düşünce temeli bulunmayan zorbalık hareketlerinin Osmanlı insanının ve Osmanlı kurumlarının çağdaşlaşması yolundaki çalışmaları durdurması olanağı yoktu. Bu bakımdan III. Selim'e karşı ayaklananların Osmanlı tahtına çıkardıkları IV. Mustafa'nın saltanatı çok kısa sür-

müş. Alemdar Mustafa Paşa'nın işe el koymasıyla II. Mahmut iktidara getirilmişti. II. Mahmut, III. Selim'in acı sonunu çok iyi bildiği halde, kurtuluşu III. Selim'in hayatına mal olan yenileşme, Osmanlı kurumlarını yeniden düzenleme düşüncesinde bulmuş, bu amaçla daha geniş kapsamlı çalışmalar yapmıştır. Yapacağı yeniliklere girişmeden önce, artık bir karışıklık yuvası haline gelmiş olan ve yapılmak istenen her türlü yeniliğin karşısına çıkan Yeniçeri ocağını kaldırmak gereğini duymuş, 1826 yılında Yeniçerilerin bir başkaldırma girişimi sırasında, onlara karşıçıkmayı göze almış ve sonunda da bu ocağı söndürmeyi başarmıştır. Böylece Osmanlı devletinin kuruluş ve yükseliş dönemlerinde kazandıkları sayısız zaferlerle devletimize büyük hizmetler görmüş fakat, XVI. yüzyıl sonlarından beri, sayıları artmış, disiplinleri bozulmuş ve 'değişmiş olan dünyadan' habersiz olarak, devletimize yeni bir canlılık kazandırmak için yapılan yeni girişimlerin karşısında yer almış olan önemli bir engel ortadan kaldırılmıştır. Bu yüzdendir ki bu olay tarihimize «Vak'a-i Hayriye» adı ile hayırlı bir olay olarak geçmiştir.

II. Mahmud'un bundan sonra yapılmasına giriştiği yenilik hareketlerini şöylece sıralayabiliriz:

1 — Askerlik alanında yenilikler.
2 — Hükümet kurumlarında yeni düzenlemeler.
3 — Memleket yönetiminde düzenlemeler.
4 — Nüfus sayımı ve mülk yazımı.
5 — Posta, pasaport ve karantina.
6 — Toplum hayatı ile ilgili yenilikler.
7 — Eğitim alanında yapılan yenilikler:

II. Mahmut döneminde eğitime büyük önem verilmiştir. Toplumun kalkınması için gerekli eğitimi vermekten uzaklığı bir yana, Batıdan gelen düşüncelere karşı olan medreseler kaldırılamamış, ancak Batı eğitimi metod ve prensipleri kabul edilmiş, Batıda olduğu gibi ilk öğretim zorunlu hale getirilmiştir. Başlangıçta bu yalnız İstanbul için düşünülmüş ve bu amaçla bazı okullar açılmıştır. Bu sırada yüksek okul sorunu da ele alınmış, Harbiye ve Tıbbiye açılmak suretiyle bu konularda daha kesin bir şekilde Batı düşünce ve metodları benimsenmiştir.

Harbiyenin önemi, başlangıçta halk tarafından pek anlaşılmamıştı. Varlıklı kimseler, çocuklarını bu okula vermek istememişlerdi. Öğrenci sıkıntısı kadar, öğretmen sıkıntısı da çekilmişti. Bu dönemde değerli bir öğretmen olarak Hoca İshak Efendi'nin adını anmamız gerekmektedir. İyi Fransızca bilen ve Divan-ı Hümayûn tercümanlığı yapmış olan Hoca İshak Efendi Harp Okulu için gerekli kitapları Türkçeye çevirmiş, ayrıca kendisi de Batı kaynaklarından yararlanarak bazı kitaplar yazmıştır. Bu kitaplar, genellikle, matematik, istihkâm ve topçuluğa ait bulunmaktadırlar. Hoca İshak Efendi, bundan başka, fizik, kimya ve jeolojiye ait yazılar da yazmıştır. Öğret-

menlerin önemli bir kısmı da Prusya'dan getirtilmişlerdir. Bu öğretmenler, Türkçe bilmedikleri için çeviriciler aracılığı ile dersler vermişlerdir.

Harbiyenin açılışı gibi Tıbbiyenin açılmasında da askerlikle ilgili gereksinmeler ön plânda rol oynamıştı. Askerlerin sağlık durumları ile ilgilenmeleri için devletin hekimlere ihtiyacı vardı. Bu okul, ilkin, dört yıllık olarak açılmıştı. Ancak birkaç yıl sonra Viyana'dan davet edilen Profesör Bernard ile Hekimbaşı Abdülhak Molla okul programlarını yeniden gözden geçirdiler ve öğretimi altı yıla çıkardılar. Öğretim dili, başlangıçta olduğu gibi, Fransızca idi. Bu sırada tıp kitaplığımızın gelişmesine de önem verildi. Yaptığı çevirileri ile bu yolda en büyük gayreti, Hekimbaşı Behçet Efendi gösterdi. Böylece tam anlamıyla çağdaş Batılı bilim ve düşüncelere dayalı olarak kurulmuş olan Tıbbiyede, çok değerli hekimler'in yanısıra düşünce ve siyaset hayatımız için de değerli kişiler yetişmiştir. Tıp okulunun açılmasından çok önce ülkenin sağlık durumu ile ilgili bazı tedbirlerin de alındığı görülmektedir. Bunlar arasında İstanbul'da bir hastahane açılması, karantina usulünün kabul edilmesi, türlü hastalıklar hakkında risaleler yayınlanması gibi hususlar belirtilebilir.

II. Mahmut döneminde yayın çalışmalarına da önem verildi. O zamana kadar devleti ilgilendiren olaylardan halkı bilgi sahibi etmek için resmî bir gazete yayınlanmamıştı. Avrupa ülkelerinde ise uzun zamandan beri böyle gazeteler çıkıyordu. II. Mahmut, faydalı olacağı düşüncesi ile Türkçe ve Fransızca olarak yayınlanmak üzere *Takvim-i Vekâyi* adıyla haftalık bir gazetenin yayınlanmasına izin verdi. Bu gazete elçilerle İstanbul'da ve taşrada olan memurlara gönderiliyordu. (Bkz. Nesimi Yazıcı, *Takvim-i Vekâyi*, Ank., Gazi Ü. Y., 1983).

Osmanlı kurumlarının Batılı örneklere göre yeniden düzenlenmesi, yurt gerekleri için yeni bazı kurumlar kurulması ve nihayet bunların yaşatılıp devam ettirilmesi her şeyden önce bu düşünceleri benimsemiş insanların yetişmesine bağlı idi. Bu maksatla II. Mahmut, önemli bir girişim olarak Avrupa'ya öğrenci göndermeye karar verdi. Mısır valisi Mehmed Ali Paşa, daha önce, perakende olarak 1813, toplu olarak da 1826 yılında Avrupa'ya öğrenci göndermişti. Osmanlı başkentinden ilk kez, II. Mahmut'un bu kararından sonra 150 kişilik bir kafilenin değişik Avrupa ülkelerine gönderildiğini görüyoruz. Başlangıçta, halkın tepkisi düşünülerek, Osmanlı vatandaşı hıristiyan çocukların gönderilmesi düşünülmüş, ancak Harbiye ve Tıbbiye kurulduktan sonra, öğretmen ve memur yetiştirmek üzere bu okullar öğrencileri ile Enderun ağalarından bir kafile oluşturulmuştu. Bu yüzden de padişah ve hükümet, bazı çevrelerce dinsizlikle suçlandılar. Sadece Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi değil, kısaca üzerinde durduğumuz diğer bütün çalışmaları yüzünden bu türlü tepkilerle karşılaşan II. Mahmut, yılmadı ve memleketin geleceği bakımından yararlı gördüğü düşüncelerini, büyük bir gayretle uygulamaya çalıştı. Onun bu gayretleri, Türk toplumunun yenileş-

mesi ve dolayısıyla çağdaşlaşması tarihinde çok önemli bir merhale idi. Böylece 1839 Tanzimat Fermanı için gerekli ortam hazırlanmış bulunuyordu.

MISIR, MEHMED ALİ PAŞA VE TAHTAVÎ

Mehmed Ali Paşa, Mısır valiliğine, Fransızların 1802 yılında Mısır'ı terketmesinden sonra atanmış, 1805 yılında ise Mısır'a tam anlamiyle egemen olmuş, onun bu egemenliği Osmanlı Sultanı II. Mahmut tarafından da kabul edilmiştir. Bundan sonra da Mehmed Ali Paşa III. Selim ve II. Mahmud'un açtığı yoldan yürüyerek Mısır'ı modernleştirmeye başlamıştır. Daha önce herhangi bir eğitim görmemiş olan Mehmed Ali Paşa'nın okumayı 40 yaşlarında öğrendiği anlaşılmaktadır. Bu bakımdan çağdaşı Osmanlı sultanları gibi Avrupa'nın yeni düşünceleriyle genel olarak ilgilendiğini söylemek mümkün değilse de, özellikle, devlet yönetimi konusundaki eserlere ilgi duyduğu bilinmektedir. Bir yandan ünlü İslâm düşünürü İbni Haldûn'un *Mukaddime*'si kendisi için Arapçadan Türkçeye çevrildiği gibi, öte yandan Napolyon hakkında yazılmış eserler Fransızcadan çevirilerek kendisine sunulmuştur. Amaca ulaşmak için her türlü yolu geçerli sayan İtalyan düşünürü Macchiavelli'nin ünlü eseri *Hükümdar*'ı beğenmemiş, incelediği ilk yirmi sayfada yeni bir şey bulamadığını belirterek, «açık olarak anladım ki benim Macchiavelli'den öğreneceğim bir şey yok. Ben, onun bildiğinden fazla oyunlar biliyorum» demekten kendisini alamamıştır.

Mehmed Ali Paşa, insan haklarıyla ilgili beyanname yayınlamamış, mevcut siyasal kurumlar üzerinde herhangi bir yenilik yapma girişiminde bulunmamış, yönetim konusunda geleneksel yoldan ayrılmamıştır. Danışmaya önem vermiş, ancak son kararı veren daima kendisi olmuştur, bu arada halkın yönetim ve siyasete olan ilgisini kırmaya çalışmıştır. Paris'te yöneticilik eğitimi görmüş bir gence, «Yönetim benim işim. Sen, Kahire'ye git ve orada askerlikle ilgili eserlerin çevirisini yap.» demesi, bu konuda açık bir fikir vermektedir. Bütün bunlara rağmen Mehmed Ali Paşa'nın Avrupa hakkında belli bir görüşü bulunmakta idi. Mehmed Ali Paşa, Avrupa devletlerini, işlerini, akıllarını kullanarak gören; kaynaklarını, akıllarını kullanarak işleten; hukuk ve siyasetin ölçüsü olarak da, bir milletin millî kudretini temel alan dinamik toplumlar olarak kabul ediyordu. Mehmed Ali Paşa, Batılı toplumların gerçek kudretlerinin bilimsel bir örgütlenmenin sonucu olan üretimden ileri geldiğinin farkındaydı. Bu bakımdan İstanbul'da imparatorluğu yönetenlerden daha ileri bir görüşe sahip bulunduğunu ortaya koymuş oluyordu. Gerçekten Mehmed Ali Paşa, sulama yolu ile pamuk ziraatını geliştirmek; modern iç nakliye ve pazarlama sistemlerini meydana getirmek suretiyle Mısır ekonomisinin yeni temellerini hazırlamıştır. Bu çalışmaları sırasında Avrupalı mühendislerin teknik bilgilerinden yararlanan Mehmed Ali Paşa'nın yaptığı önemli bir iş de, teknik bilgi öğreten meslek

okulları açması, ayrıca Avrupa'ya öğrenci göndermesidir. Böylece, bu konuda da, İstanbul'daki imparatorluk yöneticilerinden daha önce harekete geçtiği görülüyor. Bu ilk öğrenciler Mısır'a döndüklerinde, onlardan özellikle Batının teknik alanındaki önemli eserlerini çevirmelerini emreden Mehmed Ali Paşa, bu çevirileri ve kendi emirleriyle kararlarının yayınlanacağı resmî bir gazeteyi basmak üzere bir de basımevi kurmuştur. Yeni açılan okullarda yabancı dil öğretiminin başladığı ve yabancı öğretmenlerin görev aldığı görülmektedir. İlk yabancı dil olan İtalyanca'nın yerini kısa zamanda Fransızca almış; böylece Fransızca ile birlikte Voltaire, Rousseau ve Montesqieu gibi Fransız düşünürlerinin düşünceleri de Mısır'a girmeye başlamıştır. Bu ünlü Fransız düşünürlerinin eserleri, 1816 yılında Mısır'da bir okul kitaplığında bulunabilmekte idi. 1826 yılından itibaren de Avrupa'ya gruplar halinde öğrenci gönderilmiş, 1830'lardan itibaren Mısır'a dönen bu gençler, memleket işlerinde rol oynamaya başlamışlar, teknik alanın ötesinde sosyal hayatla ilgili eserleri de çevirmeye başlamışlardır. Modern Mısır'ın önemli sayılabilecek ilk siyaset düşünürü Tahtavî de işte bu sırada Avrupa'da yetişmiş olan ilk Mısırlı aydınlar arasından çıkmıştır.

Başkent İstanbul'da görülen yenilik akımlarının imparatorluğa bağlı bütün eyaletlerde yankılar uyandırması tabiî bulunmakla birlikte bu eyaletlerde, özellikle Mısır'da görülen bu düşünce akımlarının, yalnız Mısır topraklarını ve Mısırlıları düşünmek gibi bir özellik taşıdığı derhal dikkati çekmektedir. İşte şimdi düşüncelerini açıklayacağımız Tahtavî (1801-1873), XIX yüzyılın ilk yarısında ilk kez Mısır milleti düşüncesini ortaya atan; «Mısır, Mısırlılarındır» diyen ve bu görüşlerini, İslâm düşüncesinin bilinen terimleri içinde açıklamaya ve haklı göstermeye çalışan bir yazardır. Tahtavî, hayata, Mehmed Ali Paşa'nın kurduğu yeni Mısır ordusunda bir imamlık görevi alarak atılmıştı. O sırada Avrupa'ya gönderilen bir öğrenci grubunun imamı olarak, o da Fransa'ya gönderildi. 1826-1831 yılları arasında beş yıl süreyle kaldığı Paris, onun üzerinde büyük etkiler yaptı. Paris'te öğrenci olarak değil de, imamlık görevi ile gelmiş bulunmasına rağmen, kendisini sonsuz bir heyecanla yeni şeyler öğrenmeye verdi. Bütün bu yeni bilgileri öğrenebilmek için, herşeyden önce Fransızcayı iyi bir şekilde öğrenmesi gerektiğine inanmıştı. Çeviri konusu üzerinde de özellikle durmuştu. Bundan sonra da geniş ölçüde bir kitap okuma dönemine girdi. Okuduğu eserler arasında İlkçağ tarihleri, eski Yunan felsefesi, Napolyon'un hayatı ile ilgili eserler, Racine, Voltaire, Rousseau ve Montesqieu'nin eserleri bulunmakta idi. Bu liste, Fransız Aydınlanma Dönemi düşüncelerinin Tahtavî'yi derin bir şekilde etkilediğini, bu etkilerin de Tahtavî yolu ile Mısır'a girmiş bulunduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Kısaca özetlemek gerekirse, bu düşüncelere göre, insan, kendisini, içinde yaşadığı toplumun bir üyesi kabul eder. İyi bir toplum, adalet prensibi ile yönetilen bir toplumdur. Yönetimin amacı, halkın, yani yönetilenlerin mutluluğunu düşünmektir. Dikkat edilirse bu dü-

şünceler, İslâm düşüncesi ile yetişmiş bir kimseye yabancı değildir. Çünkü bu düşüncelerin az çok benzerleri, klâsik dönemin İslâm düşünürleri tarafından da ileri sürülmüşlerdir. Ancak belirtmeliyiz ki Tahtavî'nin yazılarında, yepyeni birtakım düşünceler de dikkati çekmektedir. Bu yeni düşünceleri de şöylece özetleyebiliriz: Halk, aktif olarak devlet yönetimine katılmalıdır. Asıl önemlisi de, halk, bu amaca uygun bir eğitim görmelidir. Kanunlar, yeni şartlara, koşullara göre değişmelidir. Bir zaman ve bir yer için iyi olan kanunlar, başka bir zaman ve başka bir yer için iyi olmayabilir. Öte yandan Tahtavî'nin millet düşüncesini de Montesqieu'den aldığı anlaşılmaktadır. Bilindiği üzere, *Kanunların Ruhu* adlı eserin yazarı ünlü Fransız düşünürü Montesqieu, kanunların yapılmasında coğrafî şartların önemi üzerinde durur. Bu düşünce, coğrafî olarak sınırlandırılmış bir toplum gerçeğini gerekli kılar. Bu ise, belli bir yerde, yani vatanda yaşayan bir toplum demektir. Montesqieu, devletlerin yükselme ve çökme nedenleri üzerinde de durur. Aslında bu nedenler örneğin vatan sevgisi, bir milletin ruhunda bulunur. Vatan sevgisi, siyasal faziletlerin, erdemlerin temelini teşkil eder. İşte Tahtavî, Paris'te bulunduğu sırada, bu düşüncelerin, kendi memleketi olan, aslında İslâm ümmetinin bir parçası bulunan Mısır'la ne gibi bir ilgisi olduğu, ya da olabileceği konusunda uzun uzun düşündü. O sırada eski, yani Firavunlar devri Mısır tarihi üzerinde araştırmalar yapan Fransız bilgini Silvestre de Sacy ile tanıştı. Bu eski Mısır düşüncesi, zihnini kurcalamaya ve onun düşüncesinde önemli bir unsur olmaya başlamıştı. Mısır'a dönünce ilkin Paris hayatını anlatan bir eser yazdı. Büyük bir ün kazandı.

Bu eser Fransız toplumu, Fransız örf ve âdetleri hakkında doğru gözlemleri dile getiriyordu. Fransızların çocuklarına verdikleri eğitim, iş sevgisi, çalışkanlıkları, öğrenme arzuları, bütün bunların üstünde olarak da sosyal ahlâkları, onu son derece etkilemişti. Bundan sonra Tahtavî'yi okul yöneticisi, gazete yayınlayıcısı ve nihayet çevirici olarak etkin bir çalışma içerisinde görüyoruz. Bu dönemde o, çoğu tarih, coğrafya ve askerliğe ait olmak üzere yirmi kadar eser çevirdi. Bu arada Arapçaya çevrilmiş olan Eski Yunan felsefesine ait bazı eserlerle Voltaire'in Petro ile XII. Charles'ın hayatları hakkında eserlerinin ve Montesqieu'nün *Romalıların Yükselme ve Gerilemelerinin Nedenleri Üzerine Düşünceler* adlı eserinin çevirilerinin kontrollerini yaptı. Daha sonraları da, Fransız medenî kanununu, Arapçaya çevirmek üzere kurulan örgüt, onun yönetimine verildi. Bütün bu çalışmaları yanında Tahtavî, bazı eserler yazmaktan da geri kalmıyor, türlü konulardaki görüşlerini bu eserlerinde dile getirmeye çalışıyordu. Eserleri genellikle tarih, eğitim ve Mısır'ın toplum hayatı ile ilgilidir. Yazmaya başladığı *Mısır Tarihi*'nin sadece iki cildi çıkmıştır. Mısır toplum hayatı ile ilgili olan eserinin adı, Türkçe'ye «*Çağdaş Sanatlardan Yararlanmak için Mısırlıların Takip Edecekleri Yollar*» şeklinde çevrilebilir. Aslında bu, ekonomik çalışmalar ve kamu yararları üzerinde önemle duran bir eserdir. Mesele, Mısır'

ın geçmişte nasıl güçlü bir ekonomiye sahip olduğu, bunu nasıl yitirdiği, şimdi, onu yeniden nasıl kazanabileceği şeklinde ortaya konulmuştur. Tahtavî'ye göre, toplumun iki amacı vardır. Bu amaçlardan birisi, Tanrı'nın arzularını yerine getirmek, ötekisi ise bu dünyada insanın, kendisini refah içinde yaşar bir hale getirmesidir. Tahtavî'nin bu düşünceleri, yeni değildir. Ancak onun düşüncelerinin yeni olan tarafı, onun refaha verdiği anlamda toplanmaktadır. Bu anlam ise, Avrupalıların XIX. yüzyılda anladığı şekilde bir ilerlemedir. Bu anlamdaki refahın iki temel unsuru vardır. İnsan, ilkin, dinî ve insanî görevleri yönünden eğitilmeli; daha sonra da insanı, refaha, servete götüren ekonomik çalışmalar üzerinde durulmalı, bir bütün olarak da halkın, kötü hayat şartlarının düzeltilmesine çalışılmalıdır. Mısırla ilgili ekonomik değişmelerden bahsederken Tahtavî, her şeyden önce, tarım alanındaki ilerlemeleri söz konusu etmektedir. Öte yandan, ona göre Mısır'da ekonomik hayat ve bu nedenle de genel refahın durumu, Mısır'da uygulanan yönetimin, mahiyetine bağlıdır. Mısır'ın iyi yöneticileri, sulamaya daima önem vermiş, dikkat etmişlerdir. Böyle dönemlerde de memleketin ekonomik olanakları daima artmıştır. Tahtavî'nin ısrarla üzerinde durduğu bir nokta ise, millî serveti, faziletin bir eseri saymasıdır. Sosyal faziletlerin, erdemlerin, kuvvetli olduğu ülkelerin, aynı zamanda geniş bir refah içinde olduklan görülür. Fazileti elde etmenin yolu ise, eğitimdir. Eğitim ile ilgili düşüncelerini, adı, Türkçeye *Kız ve Erkek Çocuklar için Yol Gösterici Gerçekler* şeklinde çevrilebilecek kitabında belirten Tahtavî'ye göre, eğitim ve öğretim, toplumun tabiatı ile, problemleri ile ilgili olmalıdır. Eğitimin amacı, gençlerin kafa ve yüreklerini bir ülkede geçerli olan duygu ve prensiplerle beslemek olmalıdır. Herkes, ilkokul eğitiminden geçmeli, orta öğretimin seviyesi yüksek nitelikte olmalıdır. Kızlar da erkekler kadar eğitim ve öğretim görmelidirler. Kadınların da kendi yeteneklerinin hudutları içinde erkekler gibi çalışabilmeleri, ahenkli bir evlilik yaparak çocuklarını iyi yetiştirebilmeleri ve nihayet haremin boş, dedikodulu hayatından kurtulabilmeleri için kızların okuması gerekli, hattâ zorunludur. Bu düşüncelerine rağmen, Tahtavî, açık olarak birden fazla kadınla evlenmenin aleyhinde bulunmamış, ancak böyle evliliklerin eşler arasında adalet sağlamaya bağlı olduğunu belirtmekle yetinmiştir. Kendisinden sonra gelen yazarlar, bu konuyu ele alarak birden fazla kadınla evlenmenin doğru olmadığı görüşünü ısrarla ileri sürmüşlerdir.

Eğitimin amacı ise, öğrencilere sadece bilgi vermek değil, onlarda kişilik yaratmak olmalıdır. Ayrıca beden sağlığı, aile ve arkadaşlık konuları üzerinde durulmalı, her şeyden önce de gençlere vatan sevgisi aşılanmalıdır. İnsanlara yön veren temel düşünce, uygar bir toplum yaratmak olmalıdır. Uygar bir toplumda, vatandaşların aktif bir rol oynadıkları görülür. Şimdi artık söz konusu olan, birbirlerine karşı, karşılıklı görevlerini yapan İslâm ümmetinin üyeleri değil, aynı vatan içinde yaşayan insanlardır. Böyle olunca

da vatan sevgisi, modern anlamda üzerinde yaşanılan toprağı sevme anlamına gelmektedir. Gerçi müslüman müslümanın kardeşidir, ancak, bir müslümanı diğer bir müslümana bağlayan duygular, karşılıklı haklarla aynı vatanda yaşayan değişik inançlı insanları da birbirine bağlar. Çünkü, aynı vatanda yaşayan insanlar arasında din kardeşliğinin üzerinde, millî bir kardeşlik vardır. Aynı vatan üzerinde yaşayan, bu vatanı ilerletmek için çalışan insanlar arasında birtakım ahlâkî bağlar da vardır. Tahtavî'nin sözünü ettiği bu tabiî toplum hangisidir ve bu vatan neresidir? Ona göre, bu toplum, müslüman olan ya da olmayan Mısırlıların meydana getirdiği toplum, söz konusu vatan da Mısır'dır. Tahtavî'nin düşüncesinde Arapçılık fikri, yok denecek kadar azdır. O, Arapların İslâm tarihinde oynadıkları rolü takdir etmekle birlikte, vatanseverlikten bahsederken, Arapça konuşan herkes tarafından paylaşılan bir duyguyu kastetmez. O, bununla, sadece Mısır'da yaşayanların paylaştıkları bir duyguyu dile getirmiş olur. Mısır, onun için çok önemlidir. Yaşadığı dönemin Mısır'ı, ona göre, Firavunlar dönemi Mısır'ının meşru bir devamıdır. Eski Mısır, onun için bir gurur kaynağıdır. Çünkü bu dönemde her türlü medenî hamle yapılmış, sosyal ahlâka ve ekonomik refaha kavuşulmuştur. Tahtavî'ye göre eski Mısır, neye sahip olmuşsa, modern Mısır, bunları tekrar kazanabilir. İşte böylece evrensel ümmet anlayışı içinde, ayrı, millî bir Mısır toplumunun varlığını ortaya koymak suretiyle Tahtavî, XIX. yüzyıl İslâm düşünürleri arasında önemli bir yer almış bulunmaktadır. (Bu bahis için bkz. Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1939* (New York, 1962).

TANZİMAT DÖNEMİ

II. Mahmud'un 1839'da ölümü üzerine 18 yaşında Osmanlı tahtına çıkan oğlu Abdülmecit, babası döneminden miras kalan iki önemli mesele ile uğraşmak zorunda kalmıştı. Bu meselelerden birisi Mısır valisi Mehmed Ali Paşa ile yapılan savaş, diğeri de Osmanlı devletine yeni bir düzen vermek için ilânı kararlaştırılmış olan Tanzimat idi. Abdülmecit, saltanatının daha ilk günlerinde Mısır kuvvetlerinin Nizip'de Osmanlı ordusunu yendiğini, birkaç gün sonra da «Kaptan-ı Derya» «Firarî» Ahmed Paşa'nın Osmanlı donanmasını Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'ya teslim ettiğini öğrendi. Böylece bir anda Osmanlı devleti ordusuz ve donanmasız kalmıştı. Abdülmecit, bu durumdan kurtulmak için yöneticiler arasında değişiklikler ve bazı yeni atamalar yaptı. Ancak kendisi, daha önce Paris ve Londra elçiliklerinde bulunmuş olan Dışişleri Bakanı Mustafa Reşit Paşa'ya güveniyordu. Mustafa Reşit Paşa, Mısır meselesini, ayrıca Avrupa devletlerinin bu konudaki düşüncelerini çok iyi bilmekte idi. Bundan başka Mustafa Reşit Paşa, elçi bulunduğu sıralarda Fransa ve İngiltere'nin hükümet şekillerini de incelemek fırsatını bulmuştu. Hatırlanacağı üzere İngiltere 1215 Büyük Şartı'ndan ya-

ni ahidleşmesinden beri başlayan bir süreçle meşrutiyet yönetimini benimsemiş, 1830 devriminden beri Fransa da böyle bir yönetime kavuşmuştu. Böylece bu iki devlet liberal, yani özgürlükçü bir nitelik kazanmış bulunuyorlardı. Öte yandan Avusturya, Prusya ve Rusya ise otokratik yönetim tarzına, yani br çeşit diktatörlük sistemine bağlı devletlerdi. Osmanlı devleti şekil bakımından otokratik ve teokratik bir karakter taşımasına rağmen, temelde liberal bir bünyeye sahip bulunuyordu. Bundan başka Avrupa'nın adını andığımız Avusturya, Rusya gibi otokratik devletleri, uzun zamandan beri Osmanlılara karşı düşmanlık güden bir siyaset izlemekte idiler. Bu sıralarda kendisini, kendi gücüyle koruyamaz bir hale gelmiş olan Osmanlı devleti, Avrupa siyasetinde görülen denge ilkesinden yararlanmak gereğini duyar olmuştu. Zaten bu denge siyaseti yüzünden, bu sırada Fransa ve İngiltere de, Rusya ve Avusturya'ya karşı Osmanlıların toprak bütünlüğünün korunması görüşünü savunuyorlardı. Bu nedenle de Osmanlı devletinin bu devletlerle, yani Fransa ve İngiltere ile işbirliği yapması kadar tabii bir şey olamazdı. Böyle bir yaklaşma, Osmanlı devletinin kuvvetlenmesine yol açacak, bunun sonucu olarak da Osmanlı toplum hayatı için yeni bir düzenin kurulmasına olanak sağlanacaktı. Bu yeni düzen, Osmanlı devletinin bu iki dostu yanındaki itibarını da artıracaktı. Mustafa Reşit Paşa, bu yeni düzenin, *Tanzimat-ı Hayriye*'nin ilânı ile kurulacağına, böylece XVIII. yüzyıl başlarından beri yapılan yenilik girişimlerinin de tamamlanacağına inanmakta idi. İşte bu düşüncelerle Tanzimat, 3 Kasım 1839'da bir ferman, bir «Hatt-ı hümayûn» olarak ilân edildi. Reşit Paşa'nın İstanbul'da, Gülhane'de yüksek bir kürsüden okuduğu bu fermanı, başta padişah olmak üzere, devletin bütün ileri gelenleri, lonca ve esnaf temsilcileri, elçiler, Rum ve Ermeni Patrikleri, Yahudi Hahambaşısı ve kalabalık bir halk topluluğu dinlediler. Fermanda, kısaca özetlemek gerekirse, Osmanlı devletinin kuruluşundan itibaren kanunlara saygı gösterildiği için yükseldiği, devletin bu yüzden güçlü, halkın da bu nedenle refah içinde olduğu belirtiliyor, ancak son 150 yıldan beri türlü engeller yüzünden kanunlara saygı gösterilmediği, bu nedenle de devletin gücünü, eski kudret ve refahını kaybettiği açıklanıyordu. Bu açıklamadan sonra devlet işlerinin iyi bir hale getirilmesi için yeni kanunlar yapılması gereği üzerinde duruluyor; bundan sonra da bu yeni kanunların dayandırılacağı genel prensipler ortaya konuyordu. Bu genel prensipler arasında özellikle, müslüman, hıristiyan herkesin ırz, namus, can ve malının güvenliğinin sağlanması, vergilerin belli bir usulle toplanması, askerlik görevinin bir usule bağlanması gibi hususlar bulunmakta idi. Tanzimat fermanının okunmasından bir gün sonra yemin töreni yapıldı. Başta padişah olmak üzere devletin bütün ileri gelenleri bu fermanın hükümlerine sadık kalacaklarına dair and içtiler. Benzeri törenler, vilâyet, sancak ve kaza merkezlerinde de yapıldı. Böylece Tanzimat dönemi başlamış oldu. Bu yeni dönem, yurt içinde ve dışında, değişik şekillerde yorumlandı, değişik değerlendirmeler

yapıldı. Bu sırada ülkemizde yapılan işleri halka duyuracak bir basın yoktu. Altı yıldan beri çıkmakta olan *Takvim-i Vekayi,* sadece 3000 nüsha basılan, okunması bir imtiyaz, dilini anlamak ise oldukça güç olan resmî bir gazete idi. Bu durumda Osmanlı kamuoyunun gerçek temsilcileri, cami, medrese ve tekkelerde bulunmakta idiler. Tanzimat dönemine kadar olan olaylar anlatılırken görüldüğü üzere, açıkça siyaset yapılmakta olan bu yerlerde konuşanlar, Tanzimat fermanına karşı olduklarını da ortaya koymakta idiler. Tanzimat fermanının getirdiği en önemli ilkelerden birisi, müslüman hıristiyan bütün Osmanlı vatandaşlarının, can, mal, ırz ve namusunun güvenliğinin sağlanması idi. İşte adı geçen bu yerlerde Tanzimata karşı çıkışın bir ifadesi olarak «müslümanlar ile hıristiyanlar arasında eşitlik de ne oluyor? Zaten devletin gerilemesi, hep hıristiyan âdetlerinin benimsenmesinden ileri gelmiyor mu? Mustafa Reşit Paşa kâfirdir. Şeriat elden gidiyor» gibi sözler duyulmaya başlamıştı. Buna karşılık Batı, özellikle Fransız ve İngiliz kamuoyu, Tanzimat fermanını olumlu karşılamıştı. Fransız gazetelerine göre Tanzimat fermanı, «Türkiye'nin çağdaş uygarlık yoluna girmesini mümkün kılacak yeni kurumların adı, bir Anayasa idi. Bu Batı uygarlığının bir zaferiydi.» Bu iki ayrı yorumda kuşkusuz, bazı Osmanlıların, bu yeni kurumları kendilerine yabancı saymasının; Batılıların ise kendi uygarlıklarının bir parçası kabul etmelerinin etkileri vardı. Bu nedenle Batı uygarlığı ile Osmanlıların temsil etmekte oldukları Doğu'nun diğer bir deyişle İslâm medeniyetinin niteliklerine kısaca dokunmakta fayda vardır.

Batı dünyasının başlıca özelliği, denebilir ki, insanın kendi hayatı ve kendi değeri hakkında kendisinin düşünebilmesidir. Batı uygarlığının bu özelliği dikkate alınınca, bu uygarlığa bir hıristiyan uygarlığı gözü ile bakılmasına imkân yoktur. Gerçekten Batı medeniyeti, hıristiyanlıktan önce de var olan ve çeşitli uygarlıkların etkisinde kalarak gelişen, bu çeşitli uygarlıkların bir sentezi olarak ortaya çıkan bir uygarlıktır. Batı uygarlığının temelinde eski Mezopotamya, yani Sümer, Asur, Babil uygarlıklariyle birlikte eski Anadolu ve Mısır uygarlıkları ve nihayet bu temele oturmuş olan eski Yunan ve Roma uygarlıkları bulunmaktadır. Ortaçağ İslâm uygarlığı da bu temel üzerinde gelişmiş, Rönesans'tan itibaren gelişen Batı uygarlığı, eski Yunan ve Roma kadar, temelinde eski Yunan düşüncesinin de yer aldığı klâsik İslâm uygarlığının etkilerinde kalmıştır. Batı uygarlığı, bu etkilerin, bu etkilere karşı gösterilen tepkilerin Batı toplumlarının kültür potalarında oluşturduğu sentezdir ki, bu uygarlığa evrensel bir nitelik kazandırmıştır. Hümanizma, Rönesans ve Reform hareketleriyle Batıda hür düşünce gelişmiş; ve bu gelişme, ünlü Fransız düşünürü Descartes'in «madem ki düşünüyorum, öyleyse varım» cümlesinde tam bir ifadesini bulmuştur. Hür düşünceye verilen bu önem, Batıda bütün kurumların, bu arada tabii, devlet ve hükümet kurumlarının da tenkit edilebileceği, eleştirilebileceği düşüncesinin gelişmesine yol açmıştır. Bu eleştiriler, Batı dünyasının Ortaçağ devlet

anlayışından, modern devlet anlayışına geçmesinde büyük yararlar sağlamıştır. Bilindiği üzere Ortaçağlarda gerek Doğuda, gerekse Batıda devlet, Tanrı iradesinin bir eseri sayılmakta idi. Böyle olunca, hükümdar, imparator ya da kralın yetki ve sorumlulukları da Tanrı hakları çerçevesine giriyordu. Padişah ya da hükümdarların yönettiği memleket, onun şahsî, kişisel malı hükmünde idi. Bu yüzden de ölünce, yönetim kendi ailesinden birine geçerdı. Hıristiyan Avrupa Ortaçağında Tanrı haklarının söz konusu edildiği bu sistemin, gerçekte Tanrı ile ilgili olduğu ileri sürülemezdi. Çünkü hıristiyanlığın kutsal kitabı İncil'de, devlet ile ilgili olarak Tanrı'nın herhangi bir buyruğu bulunmamakta idi. Sözü edilen Tanrı hakları sistemini Katolik kilisesi geliştirmişti. İşte Batılı düşünürler, devletin dinî bir kaynağı bulunmadığı, modern devletin nasıl olması gerektiği yolunda düşünceler ileri sürmüşler, bu konuda hıristiyanlıktan önce var olan ve tümü ile insanlığın eseri olan eski Roma hukukundan da faydalanmışlardır. Böylece Batıda Tanrı haklarına dayalı devlet sistemi yerine insan hakları ilkesini temel alan bir devlet anlayışı gelişmiştir.

Buna karşılık Ortaçağların sonlarına doğru kurulmuş olan Osmanlı devleti, Doğu, diğer bir deyişle İslâm medeniyetine bağlı idi. Bu uygarlığın oluşumunda da çeşitli yabancı kültürlerin etkileri bulunmasına rağmen, Doğu İslâm düşüncesi, genel olarak, kaynağını Tanrı buyruğundan alır. Böylece Doğuda inanç, ön planda yer alır. Genel olarak, gelişmiş olan bir düşünce, Tanrı tarafından emredilmiş olana uygunluğu nisbetinde itibar kazanır. Bunun daha açık ifadesi şudur: Doğuda bir düşüncenin doğru kabul edilebilmesi için, onun, Tanrı buyruğuna uygun olması gerekir. Ayrıca Doğuda Tanrı buyruğu içine toplum hayatı ve devletin çalışmaları ile ilgili kurallar da girer. Doğuda ayrıca, Peygamberin sözleri ve hareketleri de, toplum düzeni ve hukukun kaynağını teşkil eder. Böyle olunca da Doğuda kurulmuş, kaynağını Tanrı buyruğu ile onun elçisinin söz ve hareketlerinden alan devlet, kolay kolay eleştirilemez. İşte bu ayrılıklar yüzünden, Batıda devlet yönetimi daha erken tarihlerde lâikleşmiş; Doğuda ise bu gecikmiştir. Doğuda kaynağını dinden alan ve şeriat adı verilen hukuk sistemi, yüzyıllarca eleştiri dışında tutulmuş, daha çok kişiler üzerinde durulmuş, bu kimselerin uygulamakla yükümlü oldukları sistemlerin eleştirisi yapılmamıştır. Osmanlı imparatorluğu gerilemeye başlayınca da, gerilemenin nedenleri üzerinde düşünenler, ilkin, kişiler üzerinde durmuşlar, yönetim sisteminin düzeltilmesi konusunu daha sonra ele almışlardır. İşte 1839 yılında ilân edilen Tanzimat fermanının bazı maddeleri, o zamana kadar yeryüzünde insan hakları ile ilgili olarak yayınlanmış beyannamelerin bazı maddelerine büyük bir benzerlik göstermektedirler. Tanzimat fermanı, bu özelliği ile insan haklarını garantiye alan bir anayasa niteliği taşımaktadır. XIX. yüzyıl anayasaları, daha çok hükümdarların hak ve yetkilerini sınırlayan hükümleriyle tanınmışlardır. Hükümdarın yaptıklarını kontrol için kurulmuş olan kurumlar,

ulusların özelliklerine göre değişmektedir. Fransa ve İngiltere'de bu kontrol, halk tarafından seçilmiş parlamentolar yolu ile yapıldığı halde, Almanya ve Avusturya'da, hükümdar tarafından atanmış üyelerden oluşmuş meclisler yolu ile olmuştur. Osmanlılar, bu ikinci örneğe uygun bir kontrol kurumu olarak *Meclis-i Ahkâm-ı Adliye*'yi kurmuşlardır. Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin görevi, kanun tasarıları hazırlamak ve devletin giderlerini kontrol etmekti. Tanzimat fermanının getirdiği kanun önünde eşitlik ilkesi, bundan sonraki tarihimizde hukuk eşitliğine dayanan Osmanlı birliği siyasetinin gelişmesine yol açmıştır. Osmanlı birliği siyaseti, Tanzimat döneminin önemli bir yönüdür. Bu siyaset, 1856 Islahat fermanının ağırlık noktasını teşkil etmiş, 1876 Anayasası'nda bu düşünce, «Devlet-i Osmaniye tabiiyetinde bulunan efradın cümlesine herhangi din ve mezhebden olursa olsun bilâ istisna Osmanlı tabir olunur» şeklinde bir madde halinde yer almıştır. Böylece Batı devletlerinde vatandaşların kanun önünde eşitliği yönünde gelişen ilke, bizde, imparatorluğa bağlı kavimlerin, özellikle gayr-i müslimlerin eşitliği yönünde kendisini göstermiştir. Böylece dini devletten ayırma yolunda ilk adım atılmış oluyordu. Giderek birçok kamu hizmetleri, dinî hukukun, yani şeriatın kontrolünden çıkarak yapılan yeni kanunlara uymaya başladılar. Yönetimde, mahkemelerde, ticaret hukukunda yeni kanunlar uygulanmaya başlandı. Denebilir ki, Tanzimat fermanı, Osmanlıların devlet ve kanun anlayışında, yönetim prensiplerinde birtakım yeni kavramlar getirmiştir. Bu ilkeler, daha sonraları gelişerek, modern Türk tarihinin ana gelişme yönünü çizmiş, Türkiye'nin anayasa rejimi ve lâikleşmesi yolundaki düşünce akımlarının kaynağı olmuştur. Bu bakımdan Tanzimat dönemi, Osmanlı devletinin yeni bir düzene kavuşması için yapılan çalışmaların önemli bir merhalesidir. Bu fermanla Osmanlı padişahı ile Osmanlı vatandaşları arasındaki ilişkiler yazılı bir belgede belirlenmiştir. Bu bakımdan Tanzimat fermanı, sosyal bir antlaşma durumundadır. Padişah, bu fermanda yer alan ilkelere ve bu ilkelere uygun olarak çıkacak kanunlara uyacağına dair yemin etmiştir. Bu davranış, aynı zamanda İslâm halifesi olan Osmanlı sultanının, kendi yetkileri üstünde başka bir kudreti tanıması ve ona uyması anlamına gelmektedir ki, bu kuvvet, belirtildiği üzere, kanun kuvvetidir.

II — BİLİM HAYATI

XVI. yüzyıl ortalarından itibaren dikkati çekmeye başlayan bilim öğretimi ve bilimsel eserlerin yazılışında görülen yavaşlama ve gevşemenin XVII. yüzyıl ortalarına doğru daha belirgin bir hale geldiği görülmektedir. Bu yüzyılda medreselerin programlarında din ile ilgili, Tefsir, Hadis ve özellikle de Fıkıh gibi konulara açık bir şekilde ağırlık verildiği görülmekte, Matematik, Astronomi ve Felsefe derslerinin önemini kaybettiği anlaşılmaktadır. Bu arada, öğretim elemanı yetiştirme sisteminin de bozulduğu, en ilkel bilgilerden yoksun bazı kişilerin, en büyük medreselerin müderrisliklerine ve öteki bazı yüksek yerlere atanma olanakları buldukları görülmekte idi. Bilim ve düşünce hayatındaki bu gerilemelerden IV. Murad'a (1623-1646) sunduğu ünlü *Islahat Lâyihası*'nda Koçi Bey de söz etmektedir. Onun açık bir şekilde ifade ettiğine göre, bilim hayatı ile ilgili kurallar, bozulmuştur. Eskiden bilim adamı olmak isteyen bir genç, birçok hocadan ders alarak kendisini yetiştirmeye çalışır, uzun bir «danişmendlik», yani öğrencilik dönemi geçirirdi. Muidler yani asistanlar, danişmendlerin yetenekli olanları arasından seçilirdi. Bu kurallar, aksaksız, düzenli bir şekilde uygulanırdı. Bu nedenle de öğretim üyesi olacak kişiler arasında cahile yer bulunmazdı. Konuyu böylece özetleyen Koçi Bey'in, bundan sonraki şu sözleri ilginçtir: Bu yüzyılda da bilgin ve cahil bir görülmeyip, bilim ve «marifet» erbabına, «imtiyaz verilse» yani başkalarına tanınmayan özel, kişisel haklar ve koşullar sağlansa, kısa zamanda yine önceki «mertebelere» varılması mümkün olacaktır. Aynı konuya, *Mizanu'l-Hak* adlı eserinde Kâtip Çelebi de dokunmakta ve «felsefe ilimleri»ni kötülemeye, «zemme» «müptelâ» (düşkün) olan «yeri, göğü bilmez» cahillerin bilgin geçindiğini belirtmektedir. Semaniye medreselerini kurmuş olan Fatih, «kanun üzere şuğl (meşgul) oluna» diye vakfiyesine yazdırmış, medresede okutulmak üzere *Şerh-i Mevakıf* ve *Haşiye-i Tecrîd* derslerini programa aldırmıştı. Sonra gelenler, bu dersler «felsefiyattır» diye kaldırıp, yerine İslam Hukuku'na ait *Hidaye* ve *Ekmel* dersleri okutmayı makûl gördüler. Ancak zamanla ne felsefiyat kaldı, ne Hidaye, ne de Ekmel kaldı.

XVII. YÜZYIL HEKİMLİKLE İLGİLİ ESERLER

Yüzyılın başlarında Lârendeli Siyahîzade Derviş, yazdığı bir tıp sözlüğü'nde ilâçların Türkçe, Arapça, Farsça, Rumca ve Berberîce adlarını belirtmiştir. Siyahîzade'nin ayrıca, mevsimlerin tıbbî etkileri, kan alma, hacamat, nabz ve idrar konuları üzerinde duran, hastalıkları ve ilâçları tarif eden *Mecmuatu't-Tıbb* adlı manzum bir tıp kitabı daha bulunmaktadır (1615).

Zeynelabidin b. Halil'in IV. Murad'a sunduğu *Şifau'l-Fuad* adlı eseri, daha ziyade, yemek, içmek ve giyim ile ilgili sağlık kurallarını anlatmaktadır. Bu eser, yazarın çay ve biber üzerine yazdığı risalelerle birlikte XIX. yüzyılda Kahire'de basılmıştır.

Dönemin hekimlikle ilgili en önemli eseri, Emir Çelebi'nin *Enmuzecu't-Tıbb* adlı kitabıdır. Emir Çelebi, Mısır'da öğrenim görmüş, Kalavun-Mansuriye hastanesi hekimliğine atanmıştı. Kendisini daha sonra Kaptan Recep Paşa'nın yakını olarak görüyoruz. Önce Timar defterdarı olmuş, sonra padişahın hekimbaşılığına getirilmiştir. Daha sonra da düşmanlarının fitnelemeleri sonucu, afyon kullandığı bahanesi ile IV. Murad'ın zorla yedirdiği çok miktardaki afyondan zehirlenerek 1048 (1638) yılında ölmüştür.

Emir Çelebi'nin, *Enmuzecu't-Tıbb*'ı 1030/1620 yılında yazdığı anlaşılmaktadır. Eser, havanın, toprağın ve iklimin nitelikleri üzerine bir sağlık bilgisi bölümü ile başlar, kısaca anatomi üzerinde durur, daha sonra hastalıkların, örneğin ishal, basur, sarılık, homoseksüellik, rahim çıbanları ile veremin ve ilâçların açıklanmasına geçer. Emir Çelebi'nin, eserine, kendi deneylerinin sonuçlarını da yazmayı ihmal etmediği görülmektedir. Ayrıca, eserinin sonunda, bir hekimde bulunması gereken on nitelik (vasıf) üzerinde durmaktadır.

Bu dönemde yazılmış önemli bir eser de, Şemseddin İtaki'nin (1578-1632?) *Risale-i Teşrih-i Ebdan* adlı anatomi kitabıdır. Eserin, IV. Murad'ın sadrazamı Recep Paşa zamanında, 1629-1631 yılları arasında yazılmış olduğu anlaşılmaktadır. Son zamanlarda Esin Kahya tarafından incelenmiş olan bu eserin, şimdiye kadar düşünülenin aksine Ahmed b. Mansur'un XV. yüzyılda yazdığı *Teşrih-i Ebdan*'ın bir çevirisi olmadığı anlaşılmıştır. Gerçekten E. Kahya'nın da belirttiği üzere, eserin içeriği, yazılış şekli ve resimleri, onda, çağdaş Batı anatomi bilginlerinin etkileri bulunduğunu göstermektedir. Böyle bir etkilenme, XVII. yüzyılın ilk yarısı söz konusu bulunduğuna göre, üzerinde önemle durulması gerekmektedir. Bilinen sekiz yazma nüshasından dördü resimli olan kitapta, anatomi bilgileri açısından, Türk-İslâm bilimsel gelenekleri devam etmekle beraber, özellikle, beyin, ürogenital sistem ile erkek ve kadın genital sistemlerine ait bazı şemaların, Batıda, Anatomi'nin kurucusu sayılan Andreas Vesalius'un (1514-1564) eserinde bulunan resim-

lerle benzerlik gösterdiği, bazı şemaların da, diğer bazı Batı kaynaklı kitaplardan alındığı anlaşılmaktadır. Böylece İtakî'nin kitabında bulunan resimleri, kaynakları açısından üç grupta toplamak mümkündür. İlk grup, Ahmed b. Mansur'un kitabındakilere, ikinci grup Vesalius'un *Fabrica* adlı eserindekilere benzediği, üçüncü grupda bulunanların ise, Vesalius'un eseri dışında fakat gene Batı kaynaklı olduğu sanılan resimlerden oluştuğu anlaşılmaktadır. Bütün bu bilgiler, İtakî'nin eserinin bir çeviri olmadığını ortaya koymaktadır. (Bkz. E. Kahya, *Şemseddin İtakî'nin Resimli Anatomi Kitabı*, DTCF, Doktora tezi, Ankara 1970). Bu vesile ile İtakî'nin kitabının Türkçe, özellikle de Türkçe Anatomi terimleri bakımından önemli bir eser olduğunu belirtmemiz gerekir. (Bkz. E. Kahya, *İki Osmanlıca Metinden Derlenmiş Anatomi ve Fizyoloji Terimleri* (Ş. İtakî ve M. Behçet Efendi), Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe, Ankara 1978, ss. 233-169).

XVII. yüzyılın ikinci yarısında IV. Mehmed zamanında, iki saray hekimi, padişahın emri ile birer tıp kitabı yazmış ve eserlerinde yurdumuzda görülen yeni hastalıklar hakkında bilgi vermişlerdir. Bunlardan birisi hekimbaşı Salih b. Nasrullah b. Sellüm'ün (ölm. 1670) 1655 yılında padişaha sunduğu *Gayetu'l-Beyan fî Tedbîri Bedeni'l-İnsan* adlı eseridir. Yazar, önsözünde, tıpta yeni birtakım ilerlemeler olduğunu, padişahın, bunların yurdumuzda da bilinmesini arzuladığını ifade etmektedir. Eserin ilk bölümünde sağlığın 6 elemanı olan hava, besinler, içecekler, vücut idmanları ve ruhsal idmanlar (uyku, nefsin istekleri yönündeki hareketler) hakkında bilgi verilir. Daha sonra tedavi usulleri anlatılır. Hiç verilmemesi gereken ilâçlar belirtilir. Bu arada yeni ilâçlar, örneğin ether hakkında bilgi verildiği gibi, yeni bir hastalık olan frengi ile bit ve pislikten saçların birbirine yapışması şeklinde beliren ve yeni bir hastalık olan *plica polonica*'dan bahsedildiği görülmektedir. Halepli olan hekimbaşı Salih'in, bu Türkçe eserinden başka hekimlikle ilgili Arapça eserleri olduğu da anlaşılmaktadır. Bunların arasında, özellikle, *Gayetu'l-İtkan fî Tedbiri Bedeni'l-İnsan* ile *Gaye fi't-Tıb* adlı olanların adları anılabilir. *Gayetu'l-İtkan*, üç bölümden oluşmaktadır. Kitabın dördüncü bölümü sayılabilecek olan ve *Tıbbu'l Cedîd* adı ile ayrıca yazıldığı anlaşılan kısım ise, şimdiye kadar sanılanın aksine Paracelsus'un eserinden çevrilmemiş, esas itibariyle tıbbî kimyadan bahseden bu kısım Paracelsus ve öteki Batılı hekimlerin görüşlerinden yararlanılarak ve onlara kendi bilgi ve deneylerini de eklemesi suretiyle bizzat hekimbaşı Salih tarafından yazılmıştır. Böylece hekimbaşı Salih'in Paracelsus'un nazariyelerini de şerhetmiş bulunduğu anlaşılmaktadır. *Gayetu'l-İtkan*'ın daha sonra Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin (ölm. 1703) emri ile Sultan Ahmed Hastanesi başhekimi Mustafa Feyzullah tarafından Türkçeye çevrildiği görülmektedir. İkinci eserde ise, çeşitli iç ve dış hastalıklar, özellikle deri hastalıkları üzerinde durulmaktadır.

XVII. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan ve eser veren önemli bir hekim

de, IV. Mehmed'in özel hekimlerinden Hayatizade Mustafa Feyzi idi. Hayatîzade'nin *Resailu'l-Müşfiye fî Emrazi'l-Müşkile* adlı eseri, beş risaleden oluşmaktadır ki buna Türkiye hekimleri arasında *Hamse-i Hayatî* adı verilmektedir. Bu beş risale sırasiyle 1. *Risale-i Illet-i Merakiye,* 2. *Risale-i Sevday-ı Merakiye,* 3. *Risale-i Maraz-ı Efrene,* 4. *Risale-i Maraz-ı Pilika* (Plica Polonica), 5. *Risale-i Hummay-ı Redî'e*'den ibarettir. Birinci risale, karında olan ve sevdayî olmayan hastalıkları, yani mide, karaciğer hastalıklarını anlatır. Hayatîzade, Batı hekimlerinden de bilgiler nakletmiştir. Örneğin adını Senartus olarak yazdığı Breslau'lı Daniel Sennert'in (1572-1637) gözlemlerinden bazılarını, eserine almıştır. Bu risalede Frenelius (Jean Frenel, 1497-1558) ve Rivierus (De la Riviere, XVI. yüzyıl) şeklinde yazılmak suretiyle XVI. yüzyılın iki ünlü Fransız hekiminin de adının geçtiği görülmektedir. *Sevday-ı Merakiye* konusunu işleyen ikinci risalede akıl hastalıkları üzerinde durulmaktadır. Bu hastalıkların özel sebepleri yine karındaki organların bozulmasına bağlanmaktadır. Sennert'in adı, burada da geçmektedir. Frengi konusu üzerinde durulan üçüncü risalede, XVI. yüzyılın tanınmış bilgini Girolomo Frocastro'nun (1483-1553) ünlü Syphilis manzumesinden ve öteki Batılı hekimlerin eserlerinden yararlanılarak bu hastalık hakkında bilgi verilmekte, çeşitli tedavi usulleri üzerinde durulmakta, özellikle de cıva tedavisinden bahsedilmektedir. Ayrıca, İspanyol Nicholas Monardes'in (ölm. 1578) Amerika bitkileri ile ilgili görüşlerinin kaydedilmiş olduğu görülmektedir. Mustafa Feyzi Efendi'nin eserinin dördüncü risalesi, «*plica polonica*» adlı deri ve saç hastalığından bahsetmekte, bu hastalığın ülkemizde çok görülmediği, ancak bunu bilmenin yararlı olacağı belirtilmekte ve bu konuda gerekli bilgiler verilmektedir. Eserin, beşinci, son risalesi, kötü huylu hummalı hastalıklara hasredilmiş bulunmaktadır. Bu bölümde de, İspanyol Luis Mercado (1570-1606) ve özellikle de Portekizli Rodrigue Fonseca gibi Batılı hekimlerden alınmış bilgilere rastlanmaktadır. Hatırlanacağı üzere Fonseca, Latince yazdığı bir eserinde, XVI. yüzyılda Almanya'nın Aşağı Pfalz eyaletinde görülmüş olan bir ateşli hastalıktan bahisle, bu hummaya «maligna» sıfatını vermişti. Hayatîzade, bu sıfatı, Latincesinin anlamı olan «habîs» (kötü huylu, azgın) sözcüğü ile çevirdiğini söylemektedir. Tıp tarihçileri, bu hastalığı, Luis Mercado'nun 1574 yılında yazdığı eserindeki tariflerine bakarak tifüs (typhus)'e benzetmişlerdir.

Bu bilgiler, XVII. yüzyıl Osmanlı hekimlerinin Batılı hekimlerden bazı nakillerde bulunmuş olmalarına rağmen, bu nakillerin, daha çok XVI. yüzyıl hekimlerinden yapılmış olduğu, sonuç olarak bu yüzyılın Osmanlı hekimlerinin, XVII. yüzyıl boyunca, hekimliğin Batıda ulaştığı ilerlemeleri pek takib edemedikleri anlaşılmaktadır. Aslında sözü edilen bu nakillere rağmen, bu dönem Osmanlı hekimlerinin hiç birinde, bir sistem ya da bir senteze rastlanmaz. Üstelik bu eserlerde Batı yazarlarından yapılan bu aktarmalara rağmen, egemen olan anlayış, Galenos ve İbn Sina'nın düşünceleri

yönündedir. Bu arada örneğin, Sakızlı bir Rum aileden olan Aleksander Mavrocardoto (1641-1709), İtalya'nın Padua Üniversitesi'nde hekimlik öğrenimi görerek kan dolaşımında akciğerlerin rolü üzerine Latince bir tez yayınlamış ve bu tezinde Hippokrates, Galenos ve Vesalius'un kan dolaşımı ile ilgili düşüncelerini özetledikten sonra William Harvey'in (1578-1657) kan dolaşımı buluşunu açıklayan *De Motu Cordis* adlı ünlü eserini tartışmış bulunmasına rağmen, Divan-ı Hümayûn tercümanlığı gibi önemli bir mevkide de bulunduğu halde, hekim olarak ün kazanamamış, Türk meslektaşları üzerinde hiç bir bilimsel etkisi görülmemiştir. Bu dönemde yazılmış hekimlikle ilgili Türkçe eserlerde yeni kan dolaşımı nazariyesi ile ilgili hiç bir söze rastlanılmamaktadır.

SOSYAL BİLİMLER

XVII. yüzyıl Osmanlı hekimliği ile ilgili eserler hakkında işte böylece bilgi vermiş bulunuyoruz. Eğer bu yüzyılda ünlü bilim ve düşünce adamı Kâtip Çelebi yaşamamış olsaydı, öteki bilgi dalları ile de ilgili fazla bir şey söylemek mümkün olmayacaktı. Üstün nitelikli bir araştırıcı ve düşünce adamı olan Kâtip Çelebi hakkında bu eserin düşünce hayatı bölümünde oldukça geniş bilgi verdiğimiz için burada sadece Mehmed b. Mehmed Rodosîzade'nin, *Acaibu'l-Mahlûkât* çevirisi ile Bitlis Hanı Abdal Han'ın emri ile adını tesbit edemediğimiz bir kişi tarafından Farsça'dan yapılmış *Mecmuatu's-Sanayi* adlı çeviri esere kısaca dokunmak istiyoruz. Hatırlanacağı üzere, Kazvînî'nin ünlü eseri *Acaibu'l-Mahlûkât*'ın çevirisine XVI. yüzyılda Sürurî tarafından başlanmış, ancak bitirilememişti. Rodosizade, işte bu yarım çeviriyi tamamlamıştır. Sürurî'nin çevirisi ile bu son çeviri karşılaştırıldığı zaman, Rodosizade çevirisi, Adnan Adıvar'ın da belirttiği üzere, Sürurî'den Rodosîzade'ye gelinceye kadar, Osmanlı Türklerinde bilimin nasıl gerilemiş ve «çökmüş» bulunduğunu açıkça göstermektedir. Çevicinin, esere, kendisinin eklemiş olduğu kısımlar, bu hususu doğrulamaktadır. Özellikle onun, dağların ve nehirlerin oluşumu ile ilgili olarak yazdıkları, bu sözlerimize bir örnek olarak gösterilebilir.

Hakkında kısaca bilgi vereceğimiz Farsçadan çevrilmiş olan öteki eserin yazarı, Babürlü hükümdarı Evrengzib zamanında yetişmiş Zeynel Abidin adlı bir kişidir. Bu eserde değerli taşların yapılması, birçok madenlerin eritilmesi, panzehirlerin hazırlanması, altının minyatürlerde kullanılmak üzere yaprak haline getirilmesi vb. gibi bilgiler bulunmaktadır. Bu eserin müsbet bilimler bakımından özel bir değeri bulunmamakla birlikte, o sıralarda, Bitlis ve çevresinde İran ve Hint bilim ve sanatının etkisini göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Ancak Bitlis'de XVII. yüzyılda bilimsel çalışmalar yapıldığı hakkında Şeref b. Şemseddin'in *Şerefnâme* adlı eserinde de bilgi bulunmaktadır. Kâtip Çelebi'nin son zamanlarda Doğu

Anadolu'nun bilimde kendisini göstermiş bulunduğunu belirtmesi de, bu hususu doğrulamaktadır.

XVII. yüzyıl Osmanlı bilim tarihi incelenirken, bu yüzyılın ilk yarısının bizim Kâtip Çelebi, Batılıların ve bazen bizim de Hacı Kalfa dediğimiz Abdullah oğlu Mustafa ile ilgi çekici bir dönem hâlini almış bulunduğunu görürüz. Kâtip Çelebi, düzenli bir medrese öğrenimi görmemiş, çok hoşlandığı müsbet bilimler üzerinde çalışmakla birlikte, din ile ilgili bilimleri de ihmal etmemişti. Ancak zamanın din bilginleri herhalde bu özellikleri yüzünden kendisine pek önem vermemişlerdir.

Kâtip Çelebi'nin kendisine büyük bir ün sağlamış olan *Keşfu'z-Zunûn* adlı bibliyografik eseri ile, müsbet bilimlerin ve felsefenin öğrenimi gereğini ısrarla savunduğu *Mizanu'l-Hak* adlı eseri ve öteki eserleri üzerinde bu araştırmanın düşünce hayatı ile ilgili bölümünde ayrıntılı bir şekilde durulduğu için, burada kısaca da olsa, coğrafya ve kozmoğrafya konusundaki *Cihan-nümâ* adlı eseri hakkında bilgi vermek istiyoruz.

Yazılmasına 1058/1648 yılında başlanmış olan *Cihan-nümâ*'nın iki telif şekli olduğu bilinmekle birlikte, birinci telifi tamamiyle kapsayan herhangi bir nüsha, bugüne kadar saptanamamıştır. Bu konu ile ilgili çeşitli görüşler için ünlü Alman Doğu bilimcisi F. Taeschner'in H.S. Selen tarafından *Osmanlılarda Coğrafya* adı ile türkçeye çevrilmiş olan makalesine bakılabilir (bkz. *Türkiyat Mecmuası*, II, 279). Kâtip Çelebi, kendisi, *Keşfu'z-Zunûn*' da *Cihan-nümâ*'nın iki bölümü bulunduğunu, birincisinin denizler, nehirler ve adalardan, ikinci bölümün de karalardan, alfabe sırasiyle şehirlerden ve hicretin yedinci yüzyılından sonra keşfolunan memleketlerden bahsettiğini yazmaktadır. Ayrıca *Cihan-nümâ*'ya da aldığı *Atlas minor* çevirisinin önsözünde, girişi ve denizler hakkındaki bölümü yazarken Büyük Britanya ve İzlanda adaları ile ilgili bilgilerin Doğu eserlerinde pek eksik bulunması nedeniyle Avrupa eserlerine başvurmak gerektiğini anladığını belirtmektedir. Bu yüzden umutsuzluğa düştüğü bir sırada daha önce gördüğü Mercator'un *Atlas major*'unun (Büyük Atlas) bir özeti durumundaki *Atlas minor*'u bulur. Hatırlanacağı üzere bu eser, Arnheim'da 1621 yılında basılmıştı. Mutlu bir rastlantı sonucu, bu sıralarda Kâtip Çelebi, bir Fransız rahibi iken İslâm dinini çürütmek üzere, XVII. yüzyılın ikinci yarısının başlarında İstanbul'a gelen ve müslüman olarak Mehmed İhlâsî adını alan kişi ile tanışmış bulunuyordu. Kâtip Çelebi'nin ifade ettiğine göre, «Fransa diyarından» İstanbul'a gelmiş olan bu kişi, coğrafya biliminin kurallarını bilmekte ve Latin dilinden anlamakta idi. Türkçe de öğrenmiş olan Mehmet İhlâsî, *Atlas minor*'un çevirisini Kâtip Çelebi'ye ağızdan anlatmış, o da, çeviriyi *Levamiu'n-Nûr fî Zulumâtı Atlas minor* adı ile kaleme almıştır. Bundan sonra da Kâtip Çelebi, Batı kaynaklarından yararlanarak *Cihan-nümâ*'yı yeniden yazmaya başlamıştır. Bu Batı kaynakları arasında Abraham Ortelius'un coğrafyası (*Theatrum Orbis terrarum*), Ph. Cluverius'un eseri *Introductio geo-*

graphica tam vetera quam nova, G. Lorenzo d'Anania'nın *L'Universale fabrica del mondo oevro cosmographia* (Venezia, 1582) adlı eserleri bulunmaktadır. Kâtip Çelebi'nin bu eserinde yararlandığı Doğu kaynakları konusunda ise İdrisî ve Hamdullahu'l-Müstevfî'nin ünlü eserleri ile Pîrî Reis ile Muradî'nin *Kitab-ı Bahriye'si,* Mahmud b. Ali Sipahizade'nin (ölm. 1588) *Evzahu'l-Mesalik ilâ Ma'rifeti'l-Buldan ve'l-Memalik* adlı eseri ve Mehmed b. Ömer Bayezid b. Âşık'ın *Menaziru'l-Avalim* adlı eseri bulunmaktadır. Kâtip Çelebi'nin *Kitab-ı Bahriye*'nin nazım ve nesrinin dilinin kaba saba, gemici dili olduğunu belirtmesi dikkati çekmekte, bu husus, bu eserin, *Gazavat-ı Hayreddin Paşa*'nın yazarı Muradî'nin kaleminden çıkmış bulunduğuna, yeni bir delil olmaktadır.

Cihan-nümâ'nın girişinde Batlamyus (Ptolemaios) sistemine göre astronomiden bahseden, Kopernik sisteminden hiç söz açmayan Kâtip Çelebi, öte yandan yeryüzünün yuvarlak olduğu hakkındaki bütün kanıtları uzun uzun anlatmakta; yeryüzünün yuvarlaklığının İslâm dini ile çelişmeyeceğini ispata çalışmaktadır. Ayrıca yeryüzünün yuvarlak oluşundan dolayı gündüz ve gece süreleri arasında büyük bir farklılık görülen kuzey ülkelerinde namaz ve oruç vakitlerinin tayini konusu üzerinde durmakta, zamanın Şeyhülislâmı ünlü Bahaî Efendi'den bu konuda fetva almak istediğini, ancak kendisinden herhangi bir cevap alamadığını belirtmektedir. Biraz sonra üzerinde durulacağı üzere Kâtip Çelebi, bu ve öteki iki soru ve yanıtları ile ilgili *İlhamu'l-Mukaddes fî Feyzi'l-Akdes* adlı bir de risale yazmıştır.

Kâtip Çelebi, bundan sonra *Atlas minor* ve Cluverius'un eserinden yararlanarak yer ve gök daireleri, enlem daireleri, iklim bölümleri hakkında bilgi vermekte, bu arada Kozmoğrafya deyimlerini Yunanca ve Latinceleri ile birlikte yazmayı ihmal etmemektedir. Bu vesile ile harita yapmanın önemine de işaret eden Kâtip Çelebi, yanlışsız bir coğrafya eseri ortaya koymanın güçlüklerini belirtmekte, bu arada kullandığı, özellikle Doğu kaynaklarının kendisinin tesbit edebildiği yanlış bilgileri üzerinde durmaktadır. Adı geçmiş olan *Menaziru'l-Avalim* adlı eserde Tunca ve Meriç nehirlerinin Karadeniz'e döküldüğü, XVI. yüzyıl sonlarının ünlü tarihçisi Gelibolulu Mustafa Ali Efendi'nin, Şerif İdrisî'nin *Nuzhatu'l-Muştak* adlı kitabını İdris Peygamber'in eseri olarak göstermesi gibi hususlar, onun belirttiği başlıca yanlışlıklardır. Ancak eski zamanların deniz hayvanlarının kalıntıları olan fosillerin, bazı tepelerde bulunmasının, bu tepelerin yani kara parçalarının bir zamanlar denizlerle kaplı bulunduğunu gösterdiği düşüncesini, Zekeriya er-Razî'nin *Mebahisu'ş-Şarkiyye* adlı eserine ve 1582'lerde yazılmış *Tarih-i Hind-i Garbî* adlı esere rağmen kabul etmemektedir. Daha sonra denizler, özellikle de Okyanuslarda ulaşım güçlüğü üzerinde duran Kâtip Çelebi, *Tarih-i Hind-i Garbî* yazarının, Osmanlı sultanlarını Hindistan fethine teşvik edici sözlerine karşı çıkmakta ve bu vesile ile Pîrî Reis ile Seydi Ali Reis'in başına gelenlere dikkati çekmektedir. Bu uzun giriş bölümünün ortalarına

doğru, hakkında bilgi verilecek olan ülke ve şehirlerin alfabe sırasiyle bir fihristi yer almaktadır. Bundan sonra yeryüzünün beş kıt'asının Avrupa, Asya, Afrika, Amerika, Macellanika (Avustralya) ve Kutup bölgeleri şeklinde altıya ayrıldığı ve bu kıt'alar hakkında genel bilgiler verildiği görülmektedir. Bunların arasında Amerika'ya fazla yer ayrılmış, Kristof Kolomb'un sefer ve keşifleri ile ilgili oldukça ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Kâtip Çelebi, hakkında bilgi verdiği ülkelerin tarihleri ile ilgili bilgiler vermeyi de ihmal etmemektedir. Başta yurdumuz olmak üzere dünyanın çeşitli kitaplıklarında oldukça çok denebilecek yazma nüshaları bulunan bu eser, tamamen, kısmen ve özet halinde olmak üzere Latince, Fransızca ve Almanca'ya çevrilmiştir. (Bu konuda bkz. A.A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim,* 4. baskı, İstanbul 1982, s. 147).

Kâtip Çelebi'nin coğrafya ile ilgili bir başka çalışması da, daha önce de belirtildiği üzere, *Levamiu'n-Nûr fî Zulumâtı Atlas Minor* adı ile yapmış bulunduğu *Atlas Minor* çevirisidir. Bu eserde Avrupa, Asya, Afrika ve Amerika kıtaları hakkında bilgiler verilmiş, bunların bir de yazısız haritası eklenmiştir. Eserin Avrupa ile ilgili bölümünde, Avrupa memleketleri ile ilgili oldukça ayrıntılı bilgi buunmaktadır. Bu çeviriye, ayrıca, Abraham Ortelius'un *Teatrum Orbis Terrarum* adlı eserinden alınarak, o zamana kadar harita yapan ve coğrafya ile ilgili eser yazanların bir bibliyografyası eklenmiştir.

Kâtip Çelebi'nin bu vesile ile adını anmamız gereken bir eseri de, bilim adamları hakkında bilgi veren *Sullemu'l-Vusul ilâ Tabakati'l-Fuhul* adlı kitabıdır. Bu eserin özelliği, Türk bilginleri yanında Yunan ve Arap bilginlerine ve özellikle de bazı bilimsel tartışmalara yer vermiş olmasıdır. Onun önemli sayılabilecek bir eseri de, daha önce de belirttiğimiz üzere, *İlhamu'l-Mukaddes fî Feyzi'l-Akdes* adını taşımaktadır. Kâtip Çelebi, bu eserinde XVI. yüzyıl sonlarının ünlü astronomu Takiyeddin'in *Sidretu'l-Müntehâ* adlı eserinden naklen astronomi ile ilgili bazı bilgiler vermiş, 90° kuzey enleminde bulunan memleketlerden bahsetmiş, zamanın Şeyhülislamı Bahaî Efendi'ye sorduğu üç sorunun yanıtları ile ilgili açıklamalarda bulunmuştur. Söz konusu üç soru, 1. Kuzey ülkelerinde namaz ve oruç vakitlerinin belirlenmesi, 2. Güneşin aynı yönden doğma ve batmasının, dünyanın bir noktasında mümkün olup olmadığı, 3. Her ne tarafa dönülürse dönülsün Mekke'den başka kıble olabilecek bir memleket bulunup bulunmadığı, gibi konuları içermekte idi. Kâtip Çelebi, bu soruların cevabı niteliğinde açıklamalar yapmakta, adı geçen Şeyhülislâm Bahaî Efendi'nin cevapları üzerinde durarak onu cahillikle suçlamaktadır. (Bkz. Kâtip Çelebi, *Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler,* ikinci baskı, Ankara 1985).

Tarih ve düşünce tarihi ile ilgili eserleri hakkında bu araştırmanın düşünce tarihi ile ilgili bölümünde bilgi verilmiş olan *Kâtip Çelebi,* zeki çalışkan, bilimsel tecessüse sahip bir kimse idi. Zekâsı ve dostarının da yardımı

ile Batıda gelişmekte olan bilimsel çalışmalarla da temasa geldikçe eleştiri gücü artmış, ancak, Doğunun geleneksel felsefesinden kendisini kurtaramamış, Aristo bilim ve felsefesine bağlı kalmıştır. Bununla birlikte, araştırmalarının çeşitliliği ve eserlerinin çokluğu ile haklı bir ün kazanmış, Batı bilimi ile temasa geçen, Doğu Batı bilimleri arasındaki seddi yıkmaya çalışan kişi sıfatiyle, ülkemizde bilimsel uyanışın müjdecisi olmuştur.

Bu yüzyılın sonlarına doğru coğrafya konusu ile ilgilenerek bize büyük bir çeviri eser bırakmış olan önemli bir bilgin de, Ebubekir b. Behramu'd-Dımeşkî'dir. İstanbul'da bir medresede müderris iken daha sonra Halep kadılığına atanmış olan, zamanın sadrazamı Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın himaye ve güvenini kazanmış bulunan Ebubekir Efendi, ünlü astronom Tycho Brahe'nin öğrencisi Hollandalı Wilhelm Blaeu (1571-1638) ile oğlunun Latince eseri *Atlas Major*'u, Hollanda elçisi tarafından zamanın padişahı IV. Mehmed'e sunulduktan sonra, sadrazamın tavsiyesiyle 1675 tarihinde çevrilmesi kendisine havale edilince, *Nusretu'l-İslam ve's-Sürûr fî Terceme-i Atlas Major* adı ile dokuz cilt halinde Türkçeye çevirmiştir. Bu eser, daha çok «Coğrafya-i Kebir», «Coğrafya-i Umumî» ve «Tercüme-i Atlas Mayor» adları ile tanınmıştır. Ebubekir Efendi, 1675'de başladığı çevirisini, 1685 yılında tamamlamıştır. Bu eserin, ülkemiz bilim tarihi bakımından önemi, Kopernik'in evren sistemi hakkında kısaca bilgi vermiş olmasıdır. Çeviren de, evrenin merkezinin güneş olduğunu, dünyanın güneşin etrafında döndüğünü kabul eden bir sistemin bulunduğunu, kısaca da olsa belirtmiş bulunmaktadır. Böylece Kopernik sisteminden, bu sistemin ileri sürülüşünden tam 142 yıl sonra 1685 yılında, ilk kez, bu eserde söz edilmiş bulunulmaktadır. Ebubekir Efendi'nin yaptığı eklemelerle bir derleme niteliği kazandırdığı bu çevirisine ait dokuz ciltlik mükemmel bir takım halindeki nüshalar, Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığında bulunmaktadır.

Bu yüzyılın sonlarında, bu eserin düşünce hayatı ile ilgili bölümünde hakkında genişçe bilgi verdiğimiz Hezârfen Hüseyin Efendi'nin (ölm. 1103/1693) bir tıp sözlüğü niteliğindeki eseri *Lisanu'l-Etibba* ve *Fihristu'l-Ervam'*dan başka bir de, Mehmed b. Ahmed b. İbrahim adlı bir hekimin *Kamusu'l-Etibba ve Namusu'l-Elibba* adlı büyük bir tıp sözlüğü bulunmaktadır. Hatırlanacağı üzere, bu hekim, Edirne ve İstanbul'da öğrenim görmüş, Hindistan'a giderek Babürlü hükümdarı Şah Cihan'ın özel hekimliğinde bulunmuş, daha sonra da İstanbul'a dönmüştü. Adı anılan eserini, İstanbul'da 1080/1678 yılında tamamlamıştı.

XVIII. YÜZYIL: ÇAĞDAŞLAŞMANIN BAŞLANGIÇLARI ve TANZİMAT ÖNCESİ

XVIII. yüzyıl başlarından itibaren tarihimizde yeni bir anlayışın geliş-

meye başladığı görülmektedir. Ancak Avusturyalılarla yapılan bir savaş sonrasında 1716 yılında şehit düşmüş olan Sadrazam Damat Ali Paşa'nın kitaplarının müsaderesi için çıkan irade üzerine, bunlar arasında bulunan felsefe, tarih ve astronomi kitaplarının kitaplıklara vakfının caiz olamayacağına dair zamanın Şeyhülislâmı Ebu İshak İsmail Efendi'nin verdiği bir fetva, dönemin zihniyetini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, bu fetvanın verilişinden bir yıl sonra, 1717'de sadrazam olan Damat İbrahim Paşa zamanında kurulan yirmi beş kişilik kurul, tarihe ait önemli bazı Arapça ve Farsça eserlerin çevirisi işi ile uğraşmıştır. Dönemin ünlü şairi Nedim' in de üyesi bulunduğu bu kurulun hakkında bilgi vermemiz gereken önemli bir üyesi de, Yanyalı Esad Efendi'dir. Önce memleketi Yanya'da, daha sonra da İstanbul'da medrese öğrenimi görmüş olan Esat Efendi, Eyüp Medresesi müderrisliğinde, Galata kadılığında bulunmuş, bu sıralarda ilk basımevi açıldığı zaman, bu basımevinin düzelticiliğine atanmıştı. İşte bu Esat Efendi, sadrazam İbrahim Paşa'nın emri ile Aristo'nun ünlü *Fizik* kitabını, Yunancasından *Kütübü's-Semaniye fi Sima'ü'l-Tabiî* adı ile Arapçaya çevirmeye başlamıştır. Esat Efendi'nin çevirisi, Aristo'nun ünlü eserinin ilk üç kitabını içine almaktadır. Esat Efendi, çevirisine bazı açıklamalar da eklemiştir. Kendisi, bu konu ile ilgili olarak Roma ve Bologna'da öğrenim görerek, ilkin Bologna'da, daha sonra da Padua Üniversitesinde felsefe hocalığı yapmış Karaferyeli İoannis Kuttinius'un (ölm. 1658) Aristo'nun *Fizik*'i ile ilgili açıklamalarından yararlandığını belirtmektedir. Esat Efendi, ayrıca, çevirisinin önsözü'nde İslâmî hikmet ilkelerinden, bu konu ile ilgili olarak Sokrat, Eflâtun ve Aristo'nun bazı sözlerinden örnekler vermekte, Albertus Magnus, Scotus Erigena ve St. Thomas d'Aquinas gibi Aristo açıklayıcılarından bahsetmektedir. Esat Efendi, bu vesile ile Farabî ve İbn Sina' nın Aristo felsefesi ile ilgili açıklamalarını eleştirmekte, İbnu'r-Rüşd'ün bu konu ile ilgili açıklamalarını takdir etmektedir. Tıpkı İbnu'r-Rüşd gibi, «eğer Aristo'nun *Fiziki* olmasaydı, bu bilime başlamak bile mümkün olamazdı» demesi ilginçtir. İlgi çekici bir husus da, Esat Efendi'nin bu çevirisine yaptığı ilâveler arasında, herhalde bir Doğu dilinde ilk kez olarak teleskop ve mikroskoptan söz açmış olmasıdır.

Bu dönemde hakkında kısaca bilgi vermemiz gereken eser bırakmış bir iki de hekim bulunmaktadır. Bunlardan birisi Süleymaniye Tıp Medresesi Müderrisi Ayaşlı Şaban Şifaî (ölm. 1116/1704), doğum ve yeni doğan çocukların tedavi ve beslenmesine dair iki eser yazmıştır. Bunlardan 1112/1700 yılında yazmış bulunduğu *Tedbîru'l-Mevlûd* adlı eserinde Zekeriyya er-Razi, İbn Sina ve Hacı Paşa'dan yararlanarak, üreme, gebelik, yalancı gebelik, gebeliğin süresi, gebelere ve yeni doğan çocuklara özgü önlemler, meme hastalıkları, kızamık, çiçek, su çiçeği ve sütün nitelikleri hakkında bilgiler vermiştir. Bu arada çocukların dövülmemesi gerektiği hususunu ısrarla belirtmesi dikkati çekmektedir.

Hakkında bilgi vereceğimiz öteki hekim de, eserinde kendisinden «sabırsız, bir yerde durmaz, isteğine erişememiş ve zamanın unuttuğu bir gezgin» olarak bahseden Ömer Şifâî'dir (ölm. 1115/1742). İsim benzerliğine rağmen hekim Şaban Şifaî ile herhangi bir akrabalığı bulunmayan Ömer Şifaî'nin eseri *Minhacü'ş-Şifâî fî Tıbb-ı Kimyaî* adını taşımaktadır. Yazar, bu eseri, ünlü Batılı hekim Paracelsus'dan çevirdiğini söylemesine rağmen, onun hangi eserinden çevirdiğini belirtmemektedir. Kimya'yı «elkimya» usulü ile tarif etmekle birlikte, hastalıkların tedavisinde madensel maddelere önem vermesi, bu maddelerle yapılan sıvı ve yağlarla tedavinin mümkün olduğunu ifade etmesi, onun, Paracelsus'dan ilham aldığını göstermektedir. Ancak, Sennert (Senartus) gibi bazı Batılı hekimlerin sadece madensel maddelerle tedavinin mümkün olmadığını, bitkisel ve hayvansal maddelerin de tedavide kullanılması gerektiğini ileri sürdüklerini belirtmesi dikkati çekmektedir. Bu vesile ile belirtmemiz gerekir ki, IV. Mehmed zamanında hekimbaşılığa kadar yükselmiş bulunan Nuh b. Abdulmennan (ölm. 1119/1707) da, *Akrabadin* adı ile ilâçlar hakkında bilgi veren bir eser bırakmıştır. Aslında Melkios (Melchios) adlı bir Yunan yazarının eserinin çevirisi olan bu kitaba, Hekimbaşı Nuh Çelebi'nin de bazı ilâveler yaptığı görülmektedir. İşte bu sıralarda ülkemizde «tıbb-ı cedîd» (yeni hekimlik) adı ile madensel maddelerle tedavi usulü, özellikle Batıdan gelen bazı cahil, maceraperest hekimler arasında çok artmış ve bu tür uygulamalar, olumsuz bazı sonuçlar vermiş olacak ki, 1116/1704 yılında İstanbul kadısına yazılan bir «hüküm» ile, bunların, «yoklanarak» ehliyetsiz olanların hekimlik yapmalarının önlenmesi ve dükkânlarının kapatılması emredilmiştir. (Bu konuda bkz. Ahmed Refik, *Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı*, s. 37; aynı zamanda bkz. A.A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 4. baskı, İstanbul 1982, s. 163 vd.). III. Ahmed'in hükümdarlığının son yıllarında, 1142/1729 tarihinde, bu cahil hekimler ile ilgili olarak bir «emir» daha verildiği görülmektedir. Bu emir gereğince, hekimlerin bir tür devlet sınavından geçirilerek, başaranlara diploma verildikten sonra hekimlik yapmalarına müsaade edilmesi istenmiştir. Bu ikinci emrin incelenmesi, o sıralarda hekimliğin bir okul ya da hastane eğitimine bağlı olmadığını, usta-çırak usulü ile dükkânlarda parasız çalışma yolu ile öğretilmekte olduğunu ortaya koymaktadır. Bu türlü yetişen hekimler arasında da sivrilenler, eser yazanlar bulunduğu görülmektedir. Bunlara örnek olmak üzere yukarda adı geçen Ömer Şifâî ile (bkz. F. N. Uzluk, «Bursalı Tabip Ömer Şifâî Dede». *Dirim*, c. XXV, (1950), s. 170-175) ile onun yetiştirmesi olan Bursalı Ali Münşi'nin (ölm. 1160/1747'den sonra) adı anılabilir. Hekim Ali Münşi, kınakına ile o dönemde Amerika'dan Avrupa'ya gelen ve ülkemizde yeni yeni tanınmaya başlayan ipekakunha hakkında bir monografi yazmıştır. (Bkz. F.N. Uzluk, «Bursalı Ali Münşi, İpecacuanha üzerine bir monografi», *Sağlık Dergisi*, c. 27 (1953), Ankara).

Bu dönemde yaşamış olan Halil Faiz'in (ölm. 1729) astrolojik hesaplarla ilgili *Fezleketu'l-Hisab* ve cebir problemleri ile ilgili *Es-Savletu'l-Hizberiyye fî Mesaili'l-Cebriyye* adı ile iki eser bırakmış bulunduğunu belirtmemiz yerinde olacaktır. Bu eserlere ait bazı yazma nüshalar, İstanbul'da Üniversite ve Veliyüddin Efendi Kitaplıklarında bulunmaktadır.

Kuşkusuz, bir bilim adamı olarak İbrahim Müteferrika üzerinde de durmak gerekmektedir. Ancak bu araştırmanın düşünce hayatı ile ilgili bölümünde kendisi hakkında yeterince bilgi verilmiş bulunduğu için, burada, sadece onun mıknatısın özellikleri ile ilgili *Füyûzat-ı Mıknatısiyye* adlı eseri ile Hollandalı coğrafyacı, matematikçi ve kozmografyacı Andrea Keller'in (Andreas Cellarius) *Atlas coelestis* ya da *Harmonia macrocosmica seu atlas universalis et novus totices universi creati* adını taşıyan eserinin *Mecmua-i Hey'et-i Kadîme ve Cedîde* adı ile yapmış bulunduğu çevirisine işaret etmekle yetineceğiz. 1145/1733 yılında yapılmış olan bu çevirinin bir yazma nüshası, İstanbul'da Askerî Müze Kitaplığı'nda 5203 numarada kayıtlı olarak bulunmaktadır. Bu sıralarda, gene 1733 yılında Hollanda elçiliği tercümanı Petros Baronian da Jacques Robbs'un *La Méthode pour apprendre facilement la geographie* adlı eserini *Risale-i Coğrafya* adı ile Türkçeye çevirmiştir. Bu çeviride, ilk kez olarak, modern matematik ve fizikî coğrafya ile ilgili bilgiler verilmiş, esere, bir Akdeniz haritası eklenmiş, bu haritanın ölçeği, Arap, Fransız ve İtalyan milleri üzerine tertip edilmiştir.

Burada belirtilmesi gereken bir husus da, çiçekli bir insandan alınan cerahatli çiçek aşısının, Osmanlı Türkiye'sinde uzun zamandan beri bilinmekte olduğunu, İstanbul'a 1716 yılında elçi olarak atanmış olan E. Wortley Montagu'nin eşi Mary Wortley Montagu'nin (1690-1762) mektuplarından da öğrenmiş bulunmamızdır. Çiçek aşısının Osmanlı hekimliğindeki yeri ve uygulama şekli için S. Ünver'in *Türkiye'de Çiçek Aşısı ve Tarihi* (İstanbul 1948) adlı eseri ile Türk usulü çiçek aşısının XVIII. yüzyılda Avrupa'ya yayılması hakkında A. Terzioğlu'nun «Türk usulü çiçek aşısının XVIII. yüzyılda Avrupa'ya yayılması» adlı makalesine bakılabilir. (Bkz. *İ.Ü. Tıp Fakültesi Mecmuası* 44/2 (1981), s. 379-395).

Bu sıralarda yazıldığı anlaşılan, ancak yazarının adını ve kesin yazılış tarihini tesbit edemediğimiz bir eser hakkında kısaca da olsa bilgi vermemiz yerinde olacaktır. Şimdilik bilinen tek yazma nüshası, Paris Millî Kitaplığı'nda bulunan bu eser, *Kevakib-i Seb'a* adını taşımaktadır. Fransa elçisi Marquis de Villeneuve'ün, İstanbul'da bulunduğu sırada (1728-1741), Reisulküttab Mustafa Efendi'den rica etmesi üzerine, Mustafa Efendi'nin damadının hocası tarafından yazıldığı anlaşılan eserde, Fransa elçisine, ülkede uygulanan öğretim usulü ve öğretilen bilgilerle ilgili malûmat verilmektedir. Yazar, eserinin önsözünde, İslâm bilginlerinin bilim anlayışını Avrupalıların gözleri önüne sermek için böyle bir fırsatı beklediğini belirtmekte, İslâm dünyasında bilimin kısa bir tarihçesini yaptıktan sonra, bilimleri üçe

ayırmaktadır: Bunlar sırasiyle faydalı bilimler, faydası ya da zararı olmayan bilimler ve nihayet zararlı bilimlerdir. Ona göre Akaid, Fıkıh, Arap Dili ve Edebiyatı, Mantık, Matematik, Astronomi, Anatomi ve Tıp faydalı bilimlerdir. Şiir ve Edebiyat ne faydalı, ne de zararlı; Felsefe, Sihir ve Astroloji ise zararlı bilimlerdir. Yazarın açıkladığına göre, faydalı bilimler üç evrede okutulur: İlkin pek kısa olarak, sonra, bazı kanıtlar getirilerek biraz ayrıntılı bir şekilde ve nihayet bütün meseleler her türlü kanıt ve ispatlariyle birlikte ortaya konulmak suretiyle. Bu arada yazarın, akılla ilgili bilimlerden sadece aritmetik ve geometriden bahsetmesi, ancak bunların kolay konular olmaları nedeniyle ayrıca öğretilmeyerek, öteki dersler arasında, özellikle gezintiler sırasında müzakere edilmekte olduğunu belirtmesi, dikkati çekmektedir. Bu eserde, ayrıca, o sıralarda medreselerde okutulan kitapların bir listesi verilmiş ve nihayet çeşitli ulusların bilime gösterdikleri ilgi üzerinde durulmuştur. Mısırlılar, Hindular, İranlılar, Keldanîler ve Yunanlıların bilime büyük bir ilgi göstermiş bulunduklarını belirten yazar, Çinliler ile Türklerin bilime pek rağbet etmediklerini ifade etmektedir. (Bkz. A.A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim,* 4. baskı, İstanbul 1982, s. 176). Bu eserin incelenmesi, XVIII. yüzyılda medreselerimizde öğretimin, genel çizgileriyle, Arap Dili ile Fıkıh konuları üzerinde yoğunlaşmış bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu yüzyılda müsbet bilimlerin ülkemize sokulması için yapılan küçük çaptaki girişimlerin ise, medrese dışında yetişmiş bazı bilginlerce yapılmış olduğu görülmektedir. Bu sıralarda Batı dünyasına bakacak olursak Roma'dan sonra Paris'te daha 1611 yılında bazı ünlü rahiplerin Paris İlâhiyat Fakültesi uzmanları ile birleşerek Cizvitlere karşı «Oratoire» adı ile bir heyet oluşturduklarını görürüz. Bu heyet, daha sonra öğretim yapma müsaadesi de almış ve XVIII. yüzyıl ortalarında Fransa'da seksen kadar okul ve kolej açmıştı. Cizvit cemiyetlerinin kaldırılmasından sonra bunların kurumları da, bu «Oratoire»ların eline geçmişti. İşte bu «Oratoire»lara bağlı okullarda da, XVII. yüzyıl sonlarına kadar sadece Latince, Latince'nin belagati ve Skolastik Felsefe gibi dersler okutulmakta idi. Tanınmış Fransız papazı, Akademi üyesi Abbé Fleury (1640-1723), kolejlerde okutulan Latincenin bir kültür değil, sadece dil olduğunu açık bir şekilde ifade etmektedir. Bu hale rağmen bile kolejlerde klâsikleri okuttuğu bilinen Cizvit papazı François Coyer, 1770 yılında yayınlanmış olan *Plan de l'Education publique* adlı eserinde «öğretim ve eğitimimiz, kelimeler içinde yuvarlanıp gitmektedir. Kolejlerimizin mezunları bir mektup yazmayı bile bilmiyorlar» demekten kendisini alamamış ve böylece zamanın öğretim usulünden şikâyetlerini dile getirmiştir. Bu eleştiriler, kuşkusuz, bizim medrese mezunlarımız için de geçerlidir. Ancak burada belirtilmesi gereken önemli husus, Batıda, bu öğretim usulünü eleştirenlerin, bu usulle öğretim yapan papazlar arasından çıkmış bulunmasıdır. Bizde ise, bu sıralarda, adı geçen *Kevakib-i Seb'a* adlı eserde görüldüğü üzere, bu bilim ve metod anlayışı, eleştirilmek şöyle dur-

sun, aksine övülmekte idi. Ayrıca Batıda XVII. yüzyıl içinde birbiri ardından yetişmiş bulunan bilim dâhileri sayesinde bilimsel düşünce, yepyeni bir yöne yönelmiş bulunuyordu. Kopernik sisteminin doğruluğunu, dünyanın, evrenin merkezi olamayacağını, sonsuz bir evren içinde bir çok evrenlerin var olduğunu ileri süren Giordano Bruno'nun 1601 yılında Roma'da yakılmasından sonra Aristo felsefe ve bilimi Batlamyus (Ptolemaios) sistemi, Galenos - İbn-i Sina hekimliği etkilerini kaybediyor, «Bruno'nun yanan beyninden çıkan alevler içinden yükselen yeni düşünceler», bu yüzyılı aydınlatıyor, insanlık için yeni ufuklar açıyordu. Kopernik sistemini kabul eden Johannes Kepler'in (1571-1630), Saturn gezegeninin hareketi ile ilgili olarak ortaya koyduğu yeni kanunlar, Pizalı Galileo Galilei'nin (1564-1642), *Fizik*'te düşen cisimleri idare eden kanunlar ile sarkaç kanunlarını keşfi, yüzyıllardan beri bilim dünyasına egemen olan Aristo fiziği ile Batlamyus (Ptolemaios) astronomisini yıkmış, gözlem ve deneylerden çıkan sonuçlar toplanarak, bu sonuçlardan değişmez tabiat kanunlarının bulunması için ortaya konulan metod, Galilei'nin bilimde meydana getirdiği en büyük devrim olmuştur. Bu bakımdan Galilei, gelişmekte olan yeni bilimin babası sayılsa yeridir. Bu sıralarda İngiliz Francis Bacon (1561-1621), birtakım olayları toplayıp, onlar içinden uygun olanları seçmek ve onlar üzerinde hipotez kurmak yani varsayımlarda bulunmak şeklinde açıklanabilecek olan bilimsel metodu savunmuş, Fransız Descartes (1595-1650), bir yandan felsefesini kurarken, öte yandan da matematik, fizik ve fizyoloji alanında önemli yenilikler ortaya koyuyordu. Analitik geometri, yani cebrin geometriye uygulanması usulünü de Descartes keşfetmişti. Galilei'nin öldüğü yıl doğmuş olan İngiliz Isaac Newton (1642-1727), yer çekimi kanununu keşfetmiş, yeryüzüne özgü olan mekaniği göklere uygulamıştı. Ünlü eseri *Principia*, 1687'de yayınlanmıştı. Bu sıralarda gene bir İngiliz olan Boyle da, kimyayı, elkimyanın mistik esaslarından kurtarıp deney üzerine kurulmuş bir hale getirmeye başlamıştı. Bu arada Padua Üniversitesi Tıp Fakültesi öğretim üyesi Santorio (1561-1636), ilk olarak termometreyi hastalarına uyguluyor; hissolunmaz terlemeleri keşfederek metabolizmanın esaslarını kuruyor, bu üniversitede yetişmiş olan William Harvey de (1578-1657), kan dolaşımını bulup açıklayarak, fiziği fizyolojiye uyguluyordu. Ayrıca Bologna, Londra ve Amsterdam gibi merkezlerde mikroskopla biyoloji araştırmalarının yapıldığı, kan yuvarlarının keşfedildiği görülüyordu. Bir bilim kurumu olarak, Londra'da 1662 yılında Royal Society, 1666 yılında da Paris'te Académie des Sciences kurulmuş bulunuyordu. Böylece denebilir ki, XVII. yüzyıl ve XVIIII. yüzyıl başları, bu buluşlarla bilim tarihinde önemli bir yer almış oluyorlardı. Bütün bu olup bitenlerden ise, yukarda belirtildiği üzere, ülkemizde yaşayanların pek haberleri yoktu. Sadece, İbrahim Müteferrika (ölm. 1158/1745) kurduğu basımevinde basımını gerçekleştirdiği Kâtip Çelebi'nin ünlü eseri *Cihan-nümâ*'ya yazmış bulunduğu eklerde Kopernik, Galilei ve Descartes'in adlarını anmış,

buna karşılık W. Harvey'in kan dolaşımını buluşu üzerinde Padua Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde Lâtince bir tez yazmış olan Sakızlı A. Mavrocardato'nun (1641-1709), ülkemizde, bu tezinden söz açmaya gerek görmemiştir. Osmanlılar, bu uzun yıllarda A.A. Adıvar'ın da dediği gibi (bkz. *Osmanlı Türklerinde İlim*, s. 180), matematik, fizik, tabiî bilimler ve tıp konularında, hâlâ Ortaçağın koyu dumanları arasında boğulmuş kalmışlardı. Ancak XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Batıdan esen bir rüzgâr, bu dumanları yavaş yavaş dağıtmaya başlamıştı.

Daha 1718 andlaşmasının ertesinde yazılmış olan, ancak kimin, ya da kimlerin yazdığı kesin olarak bilinmeyen «Islahat Takriri» ve aslında Protestan olmuş bir Fransız subayı olan De Rochefort'un o sıralarda sadaret kaymakamına sunduğu «Bab-ı Ali hizmetinde fen kıt'ası kurulması üzerine tasarı»sından beri, hiç değilse askerlik alanında, yüzyılın gereklerine göre subay yetiştirilmesi söz konusu edilmekteydi. Hatırlanacağı üzere, 1733'de, Humbaracı Ahmed Paşa'nın başına getirildiği maaşlı bir Humbaracı birliği kurulmuş, bunlar için Üsküdar'da bir de Humbaracı kışlası yapılmıştı. 1734 yılında da gene Üsküdar'da Hendesehane adı ile ilk askerî fen ve tatbikat okulu açılmış bulunuyordu. Ancak Humbaracı ocağı ile Hendesehane'nin ömürleri pek uzun sürmemişti. Bu Hendesehane'nin ilk hocası olduğu ileri sürülen Mehmed Said Efendi'nin kimliği ve onun uzaklık ölçümü ile ilgili olarak bulduğu söylenilen âlet konusunun ise, incelenmesi gerekmektedir.

Bu sıralarda Batı dillerinden bazı eserlerin de Türkçeye çevrilmeye başlandığı, ya da onlardan yararlanılarak bazı eserlerin yazıldığı görülmektedir. Alain Manson'un kral XV. Louis'ye sunduğu üç ciltlik Fransızca bir eser ile Scotti'nin *Cursus mathematicus* adlı Lâtince eserinden yararlanılarak yazılan *İlm-i Kıyas-ı Müsellesat* adlı eser ile İbrahim Müteferrika'nın çevirmiş olması ihtimali üzerinde durulan Avusturyalı General Raimondo Montecucculi'nin modern Avrupa ordu kuruluşları ile savaş yöntemleri hakkında bilgi veren *Commentarii bellici* adlı eserinin çevirisinin adı bu vesile ile anılabilir. Yazarını bilemediğimiz ilk eser, askerlik fennine yardımcı bir eser gibi yazılmış bulunmasına rağmen, ilk modern matematik kitabı olması bakımından özel bir önem taşımaktadır. Gerçekten modern matematik ve fizik, yurdumuza, askerlik sanatının çağa uyması için yapılan çalışmalar yolu ile girmeye başlamıştır.

İşte bu yenileşme kıpırdanışları sırasında ülkemizde eski usulle, A.A. Adıvar'ın ifadesiyle, «belki de bu cins eserlerin son turfandası olmak üzere» (bkz. *a.g.e.*, s. 184) ansiklopedik bir eserin yazıldığını görüyoruz. *Marifetname* adını taşıyan bu eserin yazarı Erzurumlu İbrahim Hakkı'dır (1703-1780). İbrahim Hakkı, 1756 yılında oğlu için yazdığı bu eserini, giriş ve sonuç kısımları dışında, üç «fen»ne yani üç ana bölüme ayırmış, her «fen»ni, bölümlere, bölümleri fasıllara, fasılları da «nevi»lere ayırmıştır. İlkin büyük âlem

(âlem-i kebîr) dediği evrenin sırları, sonra küçük âlem (âlem-i sagîr) adını verdiği insan üzerinde duran, daha sonra oğluna, Tanrı'nın birliğini görmesini ve Tanrı'dan başka her şeyden kurtulma yoluna girmesini öğütleyen İbrahim Hakkı, devamla, tam bir İslâmî anlayışla evrenin yaratılışını, melekleri, cennet ve cehennemi anlatır. Bundan sonra ilk ana bölüme geçen İbrahim Hakkı, Aristo fiziğinden İslâm dünyasına geçmiş olan dört unsur ve bunların birbirlerine dönüşümleri, cevher ve ârazlar ve dokuz gök hakkında bilgi verir. Belirttiğine göre, dört unsurun birbiriyle birleşmelerinden, başlangıçta madenler, madenlerden bitkiler, bitkilerden hayvanlar ve hayvanlardan da insan meydana gelir. Böylece anlaşılmaktadır ki İbrahim Hakkı, bu konuda, evrimi kabul etmektedir. Ancak ona göre maden ve bitki ile hayvan ve insan arasında aracılar (mutavassıtlar) vardır. Madenlerle bitkiler arasındaki aracı, mercan'dır. Su yüzüne çıktığı zaman sertleşip taşlaşan mercan, denizin dibinde bir bitkidir. Bitki ile hayvan arasındaki aracı, hurma ağacıdır. Palmiye ailesinden olan bu ağacın erkek ve dişi çiçekleri, ayrı ayrı ağaçlarda bulunur. Hayvan ile insan arasındaki aracı ise İbrahim Hakkı'nın «nesnas» adını verdiği maymun ya da vahşi insandır. Bütün bu bilgiler, hatırlanacağı üzere İyonyalı filozof Anaksimandros'dan bu tarafa birçok Yunan filozofunca belirtilmiş; daha sonra İslâm dünyasında «İhvanu's-Safâ» risalelerinin ellincisinde yer almıştır. (Bkz. A.A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, s. 185). Böyle bir evrim anlayışından İbn Miskeveyh, Nasıru'd-Din Tusî, Muhammed Kazvinî, Mevlâna Celaleddin-i Rumî ve Kınalızade Ali Efendi de bahsetmişlerdir. Ancak İbrahim Hakkı, «nesnas» adını verdiği aracı ile onlardan ayrılmaktadır. (Bkz. H. Altıntaş, *Ma'rifetname'de Tasavvuf ve Erzurum-Hasankaleli İbrahim Hakkı*, İstanbul 1981, s. 50, not 172). Ancak, İbrahim Hakkı'nın bu evrim teorisinin tasavvufî bir nitelik taşıdığı anlaşılmaktadır. İlahî nur üzerinde duran İbrahim Hakkı, ilâhî nurun birlik mertebesinden inip çeşitli evrimlerden geçerek gene aynı noktaya döndüğünü açıklamaktadır.

Bundan sonra aritmetik, geometri ve astronomi ile ilgili bilgiler veren İbrahim Hakkı, dünyanın yuvarlak olduğunu ileri sürer, bu düşüncesini, güneş ve ay tutulması ve daha başka delillerle kanıtlamaya çalışır. Bu arada yeni astronomiden yani Kopernik sisteminden söz açar. Küçük olan dünya cisminin, çok büyük olan güneş cismi etrafında yılda bir kere dolanmasının daha doğru olduğunu belirtir. *Tarih-i Hind-i Garbî*'den naklen Amerika'nın keşfi ile ilgili bilgiler verir. Onun anatomi ile ilgili olarak verdiği bilgilerin, İbni Sina'nın ünlü *El-Kanun fi't-Tıbb* adlı eserinden kısaltılarak çevrilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

İbrahim Hakkı'nın *Ma'rifetname*'den başka birçok eseri bulunduğu bilinmektedir. Bunlardan burada astronomiye dair olan iki eserinin, *Âmâl-i Felekiyye bi'l-Rubi'l-Müceyyibe* ile *İstihrac-i Âmâl-i Felekiyye*'nin adları anılabilir. Bu eserleri, kendisi için yazdığı oğlu İsmail Fehim de, *Miyaru'l-*

Evkat adı ile takvim usulünü, yılbaşlarını tayin ve ay yıllarını, güneş yıllarına çevirme usullerini gösteren küçük bir eser yazmıştır.

Bu sıralarda önemli sayılabilecek bazı çeviriler de yapıldığı görülmektedir. Bunlara birer örnek olmak üzere, aslında bir hekim olan Hollandalı Bernhard Varennius'un (1600-1676) fizikî coğrafya konusundaki *Geographia Generalis* adlı eserinin Belgrad valisi Seyit Abdi Paşa'nın teşviki ile tercüman Osman b. Abdulmennan tarafından (1166/1752), bir de Tokatlı bir hekim olan Mustafa b. Ahmed'in İbn Sina'nın ünlü eseri *El-Kanun* çevirisini gösterebiliriz. Bu eserin tamamının, modern hekimliğin memleketimize girmeye başlamasından pek az bir zaman önce dilimize çevrilmiş bulunması, gariptir. Bilindiği üzere, bu eserin hekimliğimiz üzerinde büyük etkileri bulunuyordu ve Arapça bilen hekimlerimizin hekimlikle ilgili eserlerinin çoğu, İbni Sina'nın bu eserinin birer özetinden ibarettiler.

Bu vesile ile hakkında bilgi vermemiz gereken önemli bir hekim de Abbas Vesim b. Abdurrahman'dır (ölm. 1175/1761?). Zamanın saray hekimlerinden Bursalı Ali Münşi ile Ömer Şifâî'nin öğrencisi olan Abbas Vesim, Yanyalı Esat Efendi'den felsefe, Ahmed Mısrî'den de astronomi dersleri almıştır. Aynı zamanda divan sahibi bir şair olduğu anlaşılan Abbas Vesim'in hekimlikle ilgili iki ciltlik eseri, *Düsturu'l-Vesim fi Tıbbı'l-Cedîd ve'l-Kadîm* adını taşımaktadır. Eserin önsözünde, hekimlikte bilinmesi gerekli konular açıklanmakta, daha sonra baştan ayağa insanın bütün organları, bu organların hastalıkları, kadın ve çocuk hastalıkları, şişler ve ülserler, basit ve bileşik ilâçlar hakkında bilgiler verilmekte, sonsöz olarak da hekimlere bazı nasihatlerde bulunulmaktadır. Hekim A. Vesim'in başlıca özelliği, yabancı ve müslüman olmayan hekimlerden memlekete zarar gelmiyeceğine inanmış bulunması, kitabını yazarken bazı Avrupalı hekimlerin eserlerinden yararlandığını belirtmiş bulunmasıdır. Ancak şunu söylemek gerekir ki, onun adını yazdığı hekimlerin çoğu XVII. yüzyılda yaşamış ve Vesim Efendi, eserini yazdığı sırada ileri sürdükleri görüşlerin çoğu eskimiş ve değişmiş kimselerdir. Ayrıca onun adını andığı Batılı hekimlerin eserlerini görmekten ziyade, onlarla ilgili bilgileri, duyduklarına göre yazdığı anlaşılmaktadır. Bu vesile ile evinin, İstanbul'a gelen Batılı hekimlerin uğrak yeri olduğunu hatırlamak yararlı olacaktır. Bir de, İstanbul'un bu ünlü hekiminin, bu eserinde «Etrak»ı yani herhalde köylü anlamına kullandığı Türkleri tedavi etmekten hoşlanmadığını ifade etmesi ve böyle hekimlikle ilgili bir eserde Mevlâna Celâleddin-i Rumî ve Âşık Çelebi'den onlar aleyhine beyitler nakletmiş bulunması, dikkati çekmektedir. A. Vesim'in bundan başka iki eseri daha vardır. Bunlardan birisi, *Vesiletu'l-Metalib fi İlmi't-Terakib* adını taşır. Bileşik ilâçlarla ilgili olan bu kitap, kendi ifadesiyle «Macarlı Yorgios» adında birinin eserinden, «Petro nam tabîb-i feylosofun» yardımı ile yazılmıştır. Öteki eseri ise *Tıbb-ı Kimya-i Cedîd* adını taşımaktadır. Hekim Abbas Vesim'in etiyoloji yani nedenleri araştırmaya önem veren, tedavinin

«semptomatik», yani hastalık belirtisine göre olmasına ve tıbbı iyice anlayabilmek için fizik, mekanik ve deneysel kimya bilmenin gereğine inanmış iyi bir klinikçi olduğu anlaşılmaktadır. (Bkz. S. Akıncı, «Hekim Abbas Vesim Efendi», *İ.Ü. Tıp Fakültesi Mecmuası*, 24 (1961), 695-700; (aynı yazar, *Kitabu Dusturu'l-Vesim fî Tıbb'l-Cedîd ve'l-Kadîm İncelemesi ve Ortaya Çıkan Sonuçlar*, İ.Ü. Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Enstitüsü Uzmanlık tezi, 1964). Hekim Abbas Vesim'in eserinde Deontoloji yani görevle ilgili bilgiler konusunda kendi zamanının düşüncelerini yansıtan bazı değerlendirmelere yer vermiş olduğu da görülmektedir. (Bu konuda bkz. B. Şehsuvaroğlu, *Tıbbî Deontoloji Dersleri*, İstanbul 1970).

Bu sıralarda çevirisi yapılmış önemli bir eser de, Hollandalı ünlü hekim Herman Boerhave'nin 1709 yılında yayınlamış olduğu *Aphorismi* adlı kitabıdır. Eseri, 1185/1771 yılında *Kıtaat-ı Nekave fî Tercüme-i Kelimat-ı Boerhave* adı ile tarihçi Suphi'nin oğlu Abdülaziz Efendi çevirmiştir. Bu işi bazı kimselerin yardımları ile yaptığını belirten Abdülaziz Efendi'nin böylece bir çeviriciden ziyade bir düzenleyici olduğu anlaşılmaktadır. Burada belirtilmesi gereken önemli bir husus da, Abdülaziz Efendi'nin bu eserinde, ilk kez olarak, W. Harvey'in kan dolaşımını keşfinden açık bir şekilde söz etmiş bulunmasıdır. Halbuki biraz önce adı geçen hekim Abbas Vesim'in, bu önemli buluştan haberi bile bulunmadığı, eserinin incelenmesinden anlaşılmaktadır.

Bu sıralarda İran'lı Mehmed Mümin Hüseyin'in *Tuhfetu'l-Müminin* adlı eserinin de Ahmed Samî tarafından *Gunyetu'l-Muhassilin* adı ile Türkçeye çevrildiği görülmektedir. İlaçlar, ilaçların hazırlanması hakkında bilgi verilen bu eserde, ilaçların Arapça, Farsça, Sanskritçe ve Türkçe adları ile dört ayaklı hayvanlarla kuşların tedavileri hakkında bilgiler bulunmaktadır.

III. Mustafa dönemi'nde (1757/1774) matematik ve astronomiye de özel bir ilgi gösterildiği bilinmektedir. Astroloji ve müneccimlere düşkünlüğü bilinen bu hükümdarın, Fransa'dan bu alan ile ilgili mükemmel bir kitap istemesi üzerine kendisine Fransız Bilimler Akademisi, tanınmış Fransız astronomu J.J. Lalande'ın (1732-1802) beş ciltlik *Astronomie* adlı eseri ile *zic*'lerini *(Tables Astronomiques)* göndermiştir. Bu arada daha III. Ahmed zamanı'nda (1703-1730) İstanbul'a getirilmiş bulunan Dominique Cassini' nin *zic*'leri de, III. Mustafa'nın emri ile Kalfazade İsmail Çınarî tarafından Türkçeye çevrilmiştir. 1186/1772 yılında *Tuhfe-i Behic-i Rasini Terceme-i Zic-i Kasini* adı ile çevrilmiş olan bu eserin girişinde, logaritmanın yapılış tarzı açıklanarak, ilk kez olmak üzere, bir de logaritma cetveli çevirisi verilmiştir.

III. Mustafa zamanında bilindiği üzere *Mühendishane-i Hümayûn* adı ile Osmanlı topçularını yetiştirmek için, 1773 yılında bir okul açılmış ve İstanbul'daki Fransız elçisinin damadı Macar soylularından Baron de Tott,

bu okulda öğretmenlik yapmıştı. I. Abdülhamit zamanında (1779-1789), 1784 yılında bu okul, *Mühendishane-i Bahrî-i Hümayûn* adı ile yeniden düzenlenmiş ve Kasapbaşızade İbrahim de, öğretmen olarak atanmıştı. Seyit Osman Efendi adlı diğer bir öğretmenden başka Gelenbevî İsmail Efendi'nin de (1730-1791) bu okulda öğretmenlik yaptığı bilinmektedir. Fizik ve mantık konusunda eserleri bulunan İsmail Efendi'nin matematik'e ait olan kitabı *Hisabu'l-Küsur* adını taşımaktadır. Onun trigonometrik çizgilerin çözümleri ile ilgili olan eseri *Adla-i Müsellesat*, 1203/1788'de yazdığı logaritma hakkındaki eseri *Şerhu Cedavili'l-Ensab* adını taşımaktadır. Hatırlanacağı üzere mantık konusundaki eserinin adı ise *Burhan*'dır.

Avrupa'da gelişmiş bulunan bilim ve sanat, özellikle de o sıralarda Avrupa'yı sarmış bulunan Fransız Devrimi ile yakından ilgilenen III. Selim (1789-1807), herşeyden önce Avrupa ordularına karşı koyabilecek, çağdaş bilim ve teknikle yetiştirilmiş bir ordu kurmayı düşünüyordu. Bu konuda daima yabancılara muhtaç bir durumda bulunmanın doğru olmadığı düşünüldüğünden, *Mühendishane-i Sultanî* adı ile bir okul kurulmuş, bu okul, 1793 yılında Halıcıoğlu'ndaki Kumbaracılar kışlasına taşınarak genişletilmiş ve nihayet 1795'de *Mühendishane-i Berri-i Hümayûn* adını taşıyan bina yapılarak, okul, bu adla öğretime açılmıştır. Bu sırada *Mühendishane-i Bahri-i Hümayûn*'un dersleri de bu okulla birleştirilmiştir. Okulun başhocalığına atanmış olan Kırımlı Hüseyin Rıfkı Efendi, matematik, astronomi ve fizik konularında bir dönüm noktası oluşturacak nitelikte çalışmalar yapmış bir şahsiyettir. Gerçekten Hüseyin Rıfkı Efendi, çok önemli bazı çeviriler yaptığı gibi, Batı kaynaklarından yararlanarak eserler de yazmıştır. Onun şüphesiz en ilginç çevirisi, İngiliz matematikcisi Bonnycastle'ın 1789 yılında yayınlamış olduğu *Öklid'in Elementleri*'dir. Hüseyin Rıfkı, Bonnycastle'ın Öklid'i modernleştirmiş olduğunu söylemektedir. Bu sıralarda yazılmış olan matematik kitapları arasında önemli bir yeri bulunan Hüseyin Rıfkı'nın bu eseri, ilki 1797 yılında olmak üzere dört kez basılmıştır. (Bkz. A. Sayılı, *Turkish Contributions to and reform in Higher Education and Hüseyin Rıfkı and his work in Geometry*, Ankara Üniversitesi Yıllığı, XII, 1966, s. 90-98). Hüseyin Rıfkı'nın Batı kaynaklarından yararlanarak hazırladığı önemli bir eseri de, *Mecmuatu'l-Mühendisin* adını taşımaktadır. Bu eserde özellikle yerin bir derecelik yayının ölçülmesi gibi konular üzerinde durulmuştur. Onun, Galilei'nin çalışmalarının derli toplu bir şekilde verildiği *Mekanik* adlı kitabı, modern fiziğin ülkemizde tanıtılmasında öncülük etmiş bir eserdir. *Paraketa* adlı eserinde ise Hüseyin Rıfkı, «paraketa» adı verilen ve denizlerde mesafe ölçmeye yarayan aracın nasıl yapıldığını anlatmaktadır. (Bkz. S. Tekeli, *Hüseyin Rıfkı Tamanî*, Arap Bilimler Tarihini Araştırma Cemiyeti tarafından düzenlenmiş ikinci uluslararası konferansa sunulan bildiri, 5-6 Nisan 1977). Bu arada Üsküdar'da ikinci bir basımevinin kurulduğu ve bu basımevinde daha çok bilimsel eserlerin basıldığı görülmektedir.

Bu basımevinde 1803'de ilk basılan kitaplardan birisi, bu okulun ilk mezunlarından olup daha sonra okulun öğretmenliğinde de bulunmuş olan Seyit Mustafa'nın Fransızca yazmış olduğu *Diatribe de l'ingenieur sur l'etat actuel de l'art militaire, du génie et des sciences à Constantinople* adlı eseridir. Bu eser, Fransız Doğu bilimcisi L. Langlès'nin yazdığı bir önsöz ile 1810'da Paris'te yeniden basılmıştır. Langlès'nin bu önsöz'de Seyit Mustafa için «Türkiye'deki yenileşme hareketlerinin en dikkate ve saygıya değer kurbanlarından birisidir» demesine bakılırsa, bu yazarın, 1807 yılında, yeniliklere karşı olanların çıkardıkları olaylar sırasında öldürülmüş olabileceği akla gelmektedir. Seyit Mustafa'nın eseri, matematik ve tabii bilimlerin, o sıralarda gençler arasında büyük bir ilgi uyandırdığını göstermesine rağmen, bu okulda, 1816 yıllarında Seyit Ali Paşa gibi, kendisinden dört yüz yıl kadar önce kaleme alınmış bir astronomi kitabına «şerh» yazmakla meşgul hocaların bulunması, böyle bir okulda, eski bilim anlayışını temsil edenlerin de görev başında bulunduğunu, açıkça ortaya koymaktadır. Bu vesile ile yabancılara Osmanlı devlet teşkilâtı, yenileşme hareketleri, nizam-ı cedîd ve memleketin gelir kaynakları hakkında bilgi vermek üzere Fransızca yazılan ve Üsküdarda 1203/1797 yılında basılmış olan Rauf Mehmut Efendi'nin *Tableaux des nouveaux reglements de l'Empire Ottoman* adlı eserinin de adını anmamızda yarar bulunmaktadır. Bu Rauf Mahmut Efendi de, yukarıda adı geçen Seyit Mustafa gibi, yeniliklere karşı olanların çıkardıkları 1807 olayları sırasında şehid edilmiştir.

Bu olaylar, modern bilimlerin memleketimize girmesinin pek kolay olmadığını açıkça ortaya koymaktadır. Bu sıralarda eski usulle yetişmiş bilgin ve hekimler ise, kendi bildiklerince eserler yazmaya devam etmişlerdir. Bu konuda bir örnek olmak üzere III. Mustafa zamanında ordu başhekimliği, I. Abdülhamit ve III. Selim zamanlarında hekimbaşılık yapmış, geleneksel Osmanlı hekimliğinin son temsilcilerinden biri olan Gevrekzade Hasan Efendi (ölm. 1801) üzerinde durabiliriz. Gevrekzade, eski kaynaklardan, özellikle İbni Sina'nın *Kanun*'undan alarak *Neticetü'l-Fikriye ve Velâdetu'l-Bikriye* adı ile gebelerin ve çocukların hastalıklarından bahseden bir eser yazmıştır. Gevrekzade'nin geleneksel çerçeve içinde orijinal klinik gözlemler yaptığı görülmektedir. (Bkz. N. Tenik - S. Ünver, *Gevrekzade Hafız Hasan, Çocuk Hastalıkları Eserinde Şahsî Müşahedeleri, Türk* Tıp Tarihi Arşivi, c. 4, 1940, No. 15, s. 113-119). Onun *Risale-i Tıbbiye* ve *Risale-i Nikris* adını taşıyan iki eseri daha bulunmaktadır. *Risale-i Tıbbiye*'nin kafa travmaları bölümü N. Akdeniz - Sarı, *Risale-i Nikris* ise R. Bütün tarafından incelenmiştir. (Bkz. Uluslararası Türk-İslâm Bilim ve Teknoloji Kongresi, c. II, 1981).

Hekimlikle ilgili çalışmaların daha çok geleneksel bir yol izlediği bu dönemde İstanbul'da Kuruçeşme'de Eflâk Beyi A. Moruzi'nin oğlu Dimitri Moruzi'nin, Osmanlı devletine işe yarar mütercim ve hizmetkâr yetiştirmek üzere açtığı ve Türkçe ve yabancı diller ile edebiyat ve matematik'in de oku-

tulduğu yüksek okula, III. Selim'in 1220/1805 tarihli bir fermanı ile bir de «tıp» bölümü eklenmesi için müsaade verildiği görülmektedir. A.A. Adıvar'a göre, gerçek bir yenilik taraftarı olan ve hekimliğin otopsisiz ve hastahanesiz olamayacağı inancında bulunan III. Selim ve onu destekleyenler, bu işi devlet eliyle yapmaya cesaret edemedikleri için böyle bir yola başvurmuşlardır. (Bkz. *Osmanlı Türklerinde İlim*, 4. baskı, İstanbul 1982, s. 213). Bu konuda başka bir belge bulunmamakta, ancak aynı yılda Kasımpaşa'da Tersane civarında bir tıp okulu açıldığı ve bu okulun 1807 ayaklanması sırasında kapatıldığı anlaşılmaktadır. Bu konu ile ilgili belgelerin incelenmesi, bu okulda modern bir tıp eğitimi yapılmak istendiğini ortaya koymaktadır. (Bkz. A.İ. Gencer, *İstanbul Tersanesinde Açılan İlk Tıp Mektebi*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, sayı 31, 1977, s. 301-316). Buna rağmen II. Mahmut dönemi'nde (1808-1839) yetişmiş medrese bilginlerinden Kuyucakzade Atıf Efendi ve diğerleri, geleneksel yolda eser yazmaya, ya da eski doğu eserlerinden çeviriler yapmaya devam ediyorlardı. Böylece de şüphesiz bilim hayatımızda bir ikilik, belirgin bir hal almaya başlamakta idi. Aslında gelenekçi anlayışı temsil eden bilginler, bu sıralarda, bırakınız müspet bilimleri, kendi alanlarında bile çok geri bir durumda idiler. Bu hususa bir örnek olmak üzere, bu tarihlerden elli altmış yıl önce Hicaz'da çıkmış olan Vahhabî mezhebi hakkında Hicaz'lı ve Irak'lı bilginler tarafından bir çok eser yazılmış olmasına rağmen, İstanbul'da yaşayan bilginlerin bu mezhebin esasları hakkında bile bir bilgiye sahip bulunmamaları gösterilebilir. Bu arada zamanın Reisülküttabının Fransız devriminin Voltaire ve Rousseau gibi ünlü zındıkların ve onlar gibi «dehrîlerin» eserleriyle meydana gelmiş bir «fısk u fücur cümbüşü» olduğu, (bkz. Cevdet, *Tarih*, 2. basım, VII, 195), insan hakları beyannamesinin, insanları hayvanlar derecesine indirmek için yazıldığı görüşünde bulunduğunu (bkz. Cevdet, *Tarih*, VI, 394) belirtmemiz gerekmektedir. Buna rağmen bu dönemin sonlarında, daha çok II. Mahmut döneminde, gerçekten modern bir hekimin yetişmiş bulunduğunu görüyoruz. Hekimlik dışındaki konularda da eser yazmış bulunan, bu arada bize dört ciltlik bir *Tarih* bırakmış olan bu hekim, Şanizade Ataullah Efendi'dir (1771-1826). Medrese ve Tıp öğrenimi dışında, *Mühendishane*'ye de devam etmiş olan Şanizade, çok yönlü bir kişiliğe sahip, çağdaşlaşmaya inanmış bir aydın idi. 1235/1820 tarihinde de «vak'anüvisliğe» atanmıştı. Tarih ve hekimlik dışında aritmetik, geometri, hattâ askerlik konularında eserler yazmıştı. Tanınmış bir Bektaşî olması, bu arada özgür ve bağımsız düşünceleriyle ün yapmış kişilerden oluşan bir derneğe girmiş bulunmasından şüphelenilerek Yeniçeriliğin kaldırılması üzerine Tire'ye sürgün edilmiş, orada bulunduğu sırada affı için gelen fermanı, öldürülmesi için geldi sanması yüzünden, 1242/1826 tarihinde «beyin sektesinden» ölmüştür. 1223/1808-1236/1820 yılları olayları üzerinde duran ve dört cilt halinde basılmış olan *Tarih*'i ve edebî yazıları dışında Fransız matematikçisi Bossut'nün *Cours Complet*

de Mathematiques adlı eserini Türkçeye çevirmiş, *Vesayaname-i Seferiyye* adını taşıyan askerlikle ilgili eseri, Mısır'da 1238/1823 yılında Mehmet Ali Paşa tarafından bastırılmıştır. Hekimlikle ilgili eseri *Hamse-i Şanizade* adını taşımaktadır. Beş kitaptan oluşan bu eserin ilk üç kitabı, 1820 yılında resimli olarak bir cilt halinde basılmıştır. *Miratü'l-Ebdan fî Tarihi'l-Âzâ'il-İnsan* adını taşıyan ilk kitap, adından da anlaşılacağı üzere Anatomiye, *Usulu't-Tabia* adını taşıyan ikinci kitap, Fizyoloji konusuna, Viyanalı Profesör Von Stoerck'ten çevirdiğini söylediği *Miyaru'l-Etibba* adını taşıyan üçüncü kitap ise, hastalıklar ve hekimlikle ilgili pratik bilgilere ayrılmıştır. Bu eserin, *Kanunu'l-Cerrahîn* adını taşıyan dördüncü kitabı ise, ayrı bir cilt halinde, 1828 yılında Mısır'da Mehmet Ali Paşa tarafından bastırılmıştır. İki kısım halinde hazırlanmış olup, tedavi konusu üzerinde duran ve basılmamış olan *Mizanu'l-Edviye* adını taşıyan beşinci kitabın ilk bölümünü F.N. Uzluk incelemiştir. (Bkz. Türk Tıp Tarihi Arkivi, sayı 12, 13, 14 ve 15, 1939-1940). Ülkemizde dijital'den ilk kez bu eserde söz edilmiştir. Beşinci kitabın ikinci bölümünün ise kayıp olduğu anlaşılmaktadır. Şanizade'nin adı geçen bu ilk çağdaş Anatomi kitabı, Türkiye dışında da ilgi uyandırmıştır. (Bkz. F.N. Uzluk, *Şanizade Ataullah*, Ankara 1951; S. Ünver, *Hekim-Mühendis Şanizade Ataullah Efendi ve Türk Alman Tıbbî İlişkilerindeki Rolü*, I. Türk-Alman Tıbbi İlişkileri Sempozyumu, İstanbul 1981, s. 219-233). Onun önemli bir yanı da, hekimlik ile ilgili terimleri, yeni kavramlara göre değerlendirmesi, gerektiğinde yeni terimler üretmesidir. Onun bu türlü çalışmaları, *Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye*'nin 1873 yılında hazırladığı *Lugat-ı Tıbbiye*'ye temel olmuştur. Tıp öğretiminin 1839-1870 yılları arasında Fransızca olması, dilimizi terimler bakımından oldukça kısırlaştırmış bulunuyordu. Öğretim, yeniden Türkçe olduğu zaman yeni kavramları karşılayan terimler bakımından Şanizade'nin kitapları, önemli birer kaynak olmuşlardır. (Bkz. E.K. Unat, *Osmanlı İmparatorluğunda Fransızca Tıp Öğretimi ve Türkiye Cumhuriyeti'nde İngilizce Yüksek Öğretim*, Cerrahpaşa Tıp Bülteni, 6. 5. 1972, s. 219-233). Şanizade'nin ölümünden bir yıl sonra 1827 yılında Tıphane ve Cerrahhane kurulmuş ve ders vermek üzere Avrupa'dan bazı hocalar getirilmiş olmasına rağmen, A.A. Adıvar'ın verdiği bilgilere göre, Şanizade'nin çağdaşı olan Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi (1774-1834) ve kardeşi Abdulhak Molla gibi hekimler, eski hekimlik anlayışından ve onun efsanevî bilgilerinden kendilerini kurtarabilmiş değillerdi. Mustafa Behçet Efendi, *Hezar Esrar* adı ile, eski hekimlerin çeşitli deneyler sonucu bulmuş oldukları ilâçları toplamış, kardeşi Abdülhak Molla, bunları bin'e çıkarmaya çalışmışsa da, ömrü yetmediği için, onun oğlu hekim Heyrullah Efendi (1820-1869), modern hekimlik öğretimi yapmış, fazla olarak Avrupa'yı da görmüş bulunmasına rağmen, üzerinde durulan eski hekimliğin bu sırlarını, bin'e çıkarmış, onun 1279/1862 yılında tamamladığı bu çalışması, İstanbul'da 1283/1866 yılında basılmıştır. Her alanda yenileşme ve çağdaşlaşmanın

söz konusu olduğu bir dönemde, önde gelen böyle kişilerin, hâlâ bu tip, «birtakım saçma sapan» ilâçlarla meşgul olmaları, bu kişilerle yapılmaya çalışılan yenileşmelerin ne kadar güç ve çekingen adımlarla ilerlemek zorunda kaldığını göstermektedir. (Bkz. *Osmanlı Türklerinde İlim*, 4. baskı, İstanbul 1982, s. 217, 218, 219). Ancak belirtmemiz gerekir ki F.N. Uzluk'un Mustafa Behçet Efendi'nin yenileşme hareketlerinde önemli rolü olan kişilerden biri olduğu hususuna dikkati çektiği de görülmektedir. Süleymaniye Tıp Medresesini bitirdikten sonra İtalyanca öğrenen Mustafa Behçet Efendi, 1800'lerde bir fizyoloji kitabı ile Bouffon'un *Histoire Naturelle*'inin bir bölümünü Türkçeye çevirmiştir. (Bkz. F.N. Uzluk, *Mustafa Behçet Efendi*, Dirim, c. 29, 1954, ss. 142-150). Daha sonra bu çeviri eser üzerinde bir araştırma yapılmıştır. (Bkz. E. Kahya, *Mustafa Behçet Efendi'nin «Fizyoloji Tercümesi» adlı kitabı, çağında Avrupa'da ve bizde Fizyoloji çalışmaları*, DTCF. Doçentlik tezi, Ankara 1976). Bu önemli çeviri, geleneksel Osmanlı hekimliği ve Biyoloji anlayışı dışına çıkma eğilimini belirleyen ilk araştırmalardır. Ayrıca 1827'de açılan ilk modern Tıbbiye'nin kurulması için çalışan ve bu yeni okulun ders nâzırı olan Mustafa Behçet Efendi, bu okulun ders programları içinde Tıbbî Zooloji'nin yer almasını sağlamıştır. (Bu konuda bkz. E.K. Unat, *Osmanlı İmparatorluğunda Tıp Zoolojisi ve Parazitoloji*, İstanbul, 1970, s. 10, 11). Çeşitli yönetim görevleri sırasında iki kez de hekimbaşılık yapan Mustafa Behçet Efendi'nin, bunlardan başka, Müneccimbaşı Hüsnü Efendi ile birlikte, o zamana kadar Uluğ Bey'in hesap tarzına göre düzenlenmekte olan takvimin yeni usûle göre hesaplanması gereğini belirten bir ariza sunması üzerine, 1800'lerden itibaren de, yeni uygulama başlamıştır. (Bkz. E. Kuran, *Müsbet İlimlerin Türkiye'ye Girişi*, 1797-1839, VII. Türk Tarih Kongresi, II, 1970, s. 675). Mustafa Behçet Efendi, ayrıca ilk basılı Türkçe Tıp kitabı olan ve aslında Hac'ca giden yolcular için bir sağlık rehberi niteliğindeki *Tertib-i Ecza*'ya (İstanbul 1237/1817) bir bölüm eklemiştir. Bundan başka henüz mikrobu keşfedilmemiş olan kolera hakkındaki epidemiyolojik gözlemlerini İstanbul'da 1247/1831'de yayınlamıştır. Epidemilerin, yani salgın hastalıkların çıkış noktası hakkındaki gözlemleri dikkati çekmiş ve onun bu eseri Almancaya çevrilmiştir. Mustafa Behçet Efendi'nin kardeşi Abdülhak Molla'nın oğlu hekimbaşı Hayrullah Efendi (1820-1869) de, Galatasaray'da 1839'da açılmış olan Tıbbiye'yi bitirmiş, *Makalât-ı Tıbbiye* (İstanbul 1259/1843) adı ile zamanın ünlü Fransız hekimi du Bois-Raymond'dan yararlanarak Tıp öğrencileri için çağdaş bilgileri içeren bir el kitabı hazırlamış, ayrıca Fransızca'dan çiftlik hayatı için gerekli tarım ve tıp ile ilgili bilgiler veren bir kitabı, *Beyt-i Dihkanî* (Çiftçi Evi) adı ile iki cilt halinde Türkçeye çevirerek yayınlamıştır. (İstanbul 1264/1848). Şüphesiz onun en önemli eseri ise, yeni kavramların karşılıklarını açıklayan bir tıp ansiklopedisi niteliğindeki *Tıp Lügatı*'dır. Bu bilgileri veren A. Kazancıgil, (bkz. A.A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 4. baskı,

İstanbul 1982, s. 217, Ek. 54) böylece bilimsel düzeyi açıklanmış olan bu hekimlerin, toplamış oldukları sırların (onların *Hezar Esrar* adlı eserleri kastedilmiştir) memleketimizde yapılmış ilk tıbbî folklor denemesi olarak kabul edilmesinin doğru olacağı kanısında bulunduğunu ifade etmektedir. Ancak burada verilmesi gereken doğru hüküm, sözü edilen eserin niteliğine bakılarak zamanımızda yapılan bir değerlendirme değil, onu yazanların, bu sırları, hangi niyet ve maksatlarla toplamış oldukları, diğer bir deyişle, onların, bu sırları «tıbbî folklor» olarak toplayıp toplamadıklarıdır. O zaman için modern sayılan hekimliğin yabancısı olmadıkları anlaşılan bu hekimler *Hezar Esrar* adlı eseri, hekimlikle ilgili bir folklor denemesi olarak değil de, doğrudan doğruya uygulanması gereken ilâçları anlatan bir hekimlik eseri olarak yazmışlarsa, zamanımızda yapılan bir değerlendirme bir gerçeği, yani bu hekimlerin zihniyetinin bu olduğu gerçeğini, aslında bu çalışma hekimlikle ilgili gerçekten bir folklor denemesi niteliğinde de olsa değiştirmez.. Olsa olsa bu hekimlerin, bugünün bir hekimi için «tıbbî folklor» niteliğinde olan bu bilgileri, o zaman için hekimlikle ilgili normal ve uygulanması gereken bilgiler saydıklarını ortaya koyar.

Bilindiği üzere II. Mahmut döneminde *Mühendishane* denilen okulda matematik ve öteki müsbet bilimler okutulmaktaydı. Bu sıralarda bu okulun ikinci başhocası Hoca İshak Efendi (ölm. 1834), Arapça ve Farsça'dan başka Fransızca ve belki Lâtince de bilmekteydi. Onun dört ciltlik *Mecmua-i Ulûm-i Riyaziye* adlı eseri, o zaman için, modern müsbet bilimlerin örnek bir eseri sayılabilir. Eserin birinci cildi, aritmetik, cebir, geometri, ikinci cildi düzlem trigonometrisi, cebirin geometriye uygulanması, entegral ve difransiyel hesabı ve koni kesitleri, üçüncüsü, fizik mekanik, perspektif bilgisi ve hava küre, dördüncü cilt ise elektrik, küresel trigonometri ve kimya üzerinde durmaktadır. Bu eser, ilk kez olarak bir dereceye kadar Avrupa'nın yüksek matematik ve modern fiziğini ülkemize getirmesi bakımından önem taşımaktadır. Ayrıca, Hoca İshak Efendi'nin bu bilimlere ait terimlerin Türkçelerinin bulunup kullanılması bakımından da büyük hizmeti olmuştur. Adı geçen eserinin dördüncü cildinde Kimya ile ilgili olarak verdiği bilgiler, onun Batıda Kimya'nın XVIII. yüzyıl sonu ile XIX. yüzyıl başlarındaki gelişmelerinden haberli olduğunu göstermektedir. Bilindiği üzere Batıda gelişen Kimya formülleri ve denklemleri ile ilgili yeni bigileri ülkemize ilk kez aktaran da, Hoca İshak Efendi'nin *Mühendishane*'de öğrencisi olan kimyacı Derviş Paşa'dır. Onun eseri *Usul-i Kimya,* İstanbul'da 1264/1848'de basılmıştır. (Bkz. A.A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim,* 4. baskı, İstanbul 1982, s. 219, 220, Ek 55).

Batı bilimini Osmanlılara tanıtma konusunda çalışanlardan biri de İbrahim Edhem Paşa'dır (1785? - 1865?). Kendisi, Mısır valisi Mehmet Ali Paşa zamanında Mısır'da serasker İbrahim Paşa'nın emri ile orduda subaylara aritmetik ve geometri dersleri vermek, köprüler ve haritalar çizmekle gö-

revlendirilmişti. Öğrencilerine okutmak üzere tanınmış Fransız matematikçisi Legendre'ın (1752-1834) 1794'de yayınlamış bulunduğu *Elements de Geometrie* adlı eserini *Usûl-i Hendese* adı ile Türkçeye çevirmiştir. Ayrıca bu eserine, Lacroix'nın geometri kitabından aldığı bazı teoremleri de çevirerek eklemiştir. Bundan iki yıl kadar sonra bu eserin Mehmet İsmet tarafından Arapçaya çevrildiği ve bu çevirinin de Mısır'da basıldığı görülmektedir. (Bkz. Semuhi Sonar, *İbrahim Edhem Paşa'nın Kitabu Usuli'l-Hendese'si Hakkında*, AÜ-DTCF, Felsefe Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, II, 1964, s. 145-178). İbrahim Edhem Paşa, Batı dünyasındaki yenilikleri izlediği ve onları kendi ülkesinde tanıtmaya çalıştığı kadar İslâm dünyasındaki matematik çalışmalarından da haberli bulunmaktaydı.

Böylece konuyu özetlemek gerekirse denebilir ki, açılmış olan *Mühendishane-i Bahri-i Hümayûn, Mühendishane-i Berri-i Hümayûn, Mekteb-i Harbiye* (1250/1834) ve *Mekteb-i Tıbbî Adlî-i Şâhâne* (1254/1838) gibi okullar yolu ile ülkemize, modern matematik, hekimlik ve tabiî bilimler girmeye ve yavaş yavaş da olsa kök salmaya, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de yüksek ve orta öğretim okullarımızda okutulmaya ve nihayet çeşitli dergiler, hattâ günlük gazetelerde bile bu konularda yazılar yazılmaya başlanmıştır. Bununla birlikte duraklama ve çökme halinde de olsa medreselerde de, öğretim devam ediyor, hatta bilim deyince, medreselerde okutulan dersler akla geliyor, okullarda okutulan müsbet bilim karşılığı olarak «fen» sözcüğü kullanılıyordu. (Sözü edilen okullarla ilgili olarak bkz. A.A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 4. baskı, İstanbul 1982, s. 222, not 1, Ek 57). Bu sıralarda Batıda ise, bilimlerin dev adımlarla ilerlediği görülmekte idi. Bu ilerlemeler ise, Newton'un metodlarını kullanmaya ısrarla devam eden İngiltere'den ziyade, Fransa, Almanya ve İsviçre'de kendisini göstermekte idi. Bu vesile ile belirtmemiz gerekir ki, Batıda kurulmuş ya da kurulmakta olan bilim akademilerinin ve öteki bilim kurumlarının, yazılmış olan bilimsel eserleri yayınlamaları, yarışmalar düzenleyerek başarılı eserleri ve yazarlarını ödüllendirmeleri, araştırıcıları, bilimsel araştırma yapmak üzere teşvik etmeleri ve onları her bakımdan desteklemeleri, bilimin gelişmesine ve yayılmasına büyük ölçüde yardımcı olmakta idi. Bütün bu araştırmaları yapanların birleştikleri en önemli ilke ise, sosyal ilerlemeyi sağlayacak tek aracın, bilim olduğu, bilimin ilerlemesi için de vicdanların ve kalemlerin özgür ve bağımsız olması gerektiği ve onların düşüncelerini ve buluşlarını korkusuzca açıklayabilmeleri gerçeği idi.

DÜŞÜNCE VE BİLİM TARİHİ
(1839 - 1908)

SINA AKŞİN

İbrahim Şinasî Efendi: Şinasî Batıyı örnek alan ilk şairimiz, ilk oyun yazarımız, Agâh Efendiyle birlikte ilk özel gazetecimizdir. İbrahim Şinasî (1826-71) İstanbul'da doğdu. Babası Topçu Yüzbaşısı Bolulu Mehmet Ağa idi. 3 yaşındayken babası öldü, ilk öğreniminden hemen sonra Tophane kalemine girdi. İslamî ilimleri öğrenirken, bir Fransız subayından da Fransızca öğrendi. Mustafa Reşit Paşanın himayesine girdi ve onun tarafından Paris'e gönderildi (1849). Orada maliye, matematik ve edebiyat konularında çalıştı. Ernest Renan ve Lamartine'le tanıştı. Babası müsteşrik olan Samuel de Sacy ile yakın dost oldu. İstanbul'a eski görevine döndükten (1853) bir süre sonra Meclis-i Maarif üyeliğine atandı (1855). Fakat hükümete Âli gelince, sakalsız diye (oysa yüzünde bir cilt rahatsızlığı olduğu için kesmiş sakalını), aslında Reşit'in adamı diye azledildi (1856). Aynı yıl Reşit'in tekrar sadrazam olmasıyle yerine döndü. Fakat 1858'de Reşit öldükten sonra, Yusuf Kâmil, Şinasî'nin hâmisi olduysa da, yıldızı eskisi gibi parlayamadı. Şinasî kendisini yazı hayatına verdi. 1859'da *Divan*'ı ve Fransızcadan (özellikle Racine, La Fontaine'den) çevrilmiş şiirlerden oluşan *Tercüme-i Manzume*'si (Fransızca asıllarıyla) yayımlandı. 1860'da Agâh'la ilk özel Türkçe gazete, haftalık *Tercüman-ı Ahval*'ı çıkardı. İlk Türk oyunu *Şair Evlenmesi* bu gazetede tefrika edildi. 24 sayı sonra gazeteyle ilişkisini kesti. 1862' de haftada iki kez çıkan *Tasvir-i Efkâr* gazetesini kurdu. Namık Kemal burada çalışmaya başladı. Ertesi yıl Şinasî gazeteciliği yüzünden görevinden azledildi. 1864'de hükümetle arası düzelmişken, gazetesinin yönetimini Kemal'e bırakarak Paris'e gitti. Söylendiğine göre, bu gidişin nedeni, Âli'ye karşı bir fesada karışmış olmasıydı. Paris'te bir sözlük hazırlamaya başladı. Bir süre sonra oraya toplanan Yeni Osmanlılar'a —Reşat hariç— yüz vermedi. Fuat Paşaya başvurarak kendisinin Padişahça affını sağlayan karısını boşadı. 1870 Fransa-Prusya savaşı yüzünden İstanbul'a dönmek zorunda kaldı. Yalnızlık ve sefalet içinde, beyninde çıkan bir ur yüzünden öldü (13/9/1871).

Aşağıda da belirtileceği üzere, Namık Kemal önemlidir, çünkü toplum düzenini çağdaş uygarlığa ayak uydurmak üzere altüst edenlerin duygu ve düşünce dünyalarına biçim ve yön vermiştir. Şinasî önemlidir, çünkü Namık

Kemal'i ve onun kuşağından birçoklarını yeni hedefler göstererek aydınlatan ve düşüncelerine biçim veren odur. Şinasî Batı uygarlığını benimsedi. Akıl (bilim), insaniyetçilik ve adalet onun için en yüksek değerlerdi. Zulüm ve esaret, cehalet ve taassup düşman olduğu şeylerdi. Dini daha soyut Tanrıcılık düzeyine yükselterek, gündelik hayattan uzaklaştırdı. Tanzimat ve Tanzimatın mimarı Reşit Paşa, bu kötülükleri ortadan kaldıracak siyasal çerçeveyi oluşturdukları için Şinasî, Paşa için kasideler yazdı: «Bir ıtıknamedir (azat kâğıdı) insana senin kanunun / Bildirir haddini sultana senin kanunun» ve «Olmuş insana taassup bir unulmaz illet / Hüsn-ü tedbirin ile kurtulur andan millet». Fakat hemen belirtmelidir ki, Şinasî Sarayın arka planda kalmasını istemekle birlikte, meşrutiyetçi değildir, siyasal rejimle bir kavgası yoktu.

Şiirlerinde, eski nazmın ağdalı dilini, süslerini, hayal dünyasını ve ifade sistemini bilinçli olarak toptan reddetmiş, şiiri düşüncesinin bir anlatım aracı haline getirmiştir. Yani şiiri Batılılaştırmıştır. Öte yandan, nazmın âdeta silik bir türü olan eski nesri de toptan tasfiye edip, süssüz (veya eskiye göre çok az süslü), yine anlamı anlatmaya yönelik, kısa cümleli, sade Türkçeli bir nesir kurmuştur. Bu, biçimsel bir çerçeveye oturtulduğu için, konuşma dilinden farklı bir yazı türüydü (yani konuşma değil, nesirdi). Şinasî, Agâh Efendi ile birlikte Türk toplumunu çağdaş dünyaya intikal ettirecek başlıca araçlardan biri olan, yarattığı yeni nesri geniş bir çevreye sergileyen ilk özel gazeteyi kurdu. Satış endişeleri olduğu için, bunun için çaba gösterdiklerinden, bu iki insan bir ölçüde Türk gazeteciliğini de kurmuş sayılabilirler. Nihayet (yazarı bilinmeyen *Pabuççu Ahmed'in Garip Maceraları* oyununu saymazsak) ilk Türk oyununu yazdı. Burada konuşma dilini yazıya geçirdi, tiyatronun canli hayatı yansıtma gereğini yerine getiremediyse de, bunun hedef alınması gerektiğini gösterdi. Şinasî, çığır açanların çok kez ödemek zorunda oldukları bedeli de ödemiştir. Bugün onun yazdıkları genellikle yavan ve acemice şeyler olarak görünür bize. Ama bu, onun önemini azaltmaz.

Münif Paşa (1828-94): Babası, Suriye'de oturan bir âlimken Mehmet Ali'nin oğlu İbrahim Paşa'nın çocuklarına Arapça ve Farsça okutmak için Mısır'a götürülmüştü. Bu yüzden Münif'in çocukluğu ile gençliği Mısır'da geçti ve oradaki ıslahat hareketlerini yakından gördü, etkilendi. (Aynı etkiyi Yusûf Kâmil, Sami, Suphi Paşalarda da görüyoruz.) 1852'de İstanbul'a gelip Tercüme Odasına girdi, Fransızca öğrendi. (Mısır'da öğrenmiş olması beklenirdi.) 1855'de Berlin elçiliğinde ikinci kâtip oldu. Almanca öğrendi. 1861'de Ticaret Mahkemesi ikinci reisi oldu. Çeşitli görevlerden sonra 1868'de Divan-ı Temyiz reisi, 1869'da Meclis-i Maarif reisi oldu. 1877-84 yılları arasında 3 kez Maarif Nâzırı oldu. Diğer görevleri arasında Tahran'da elçilik vardır.

Münif, Osmanlıların —özellikle Müslüman olanların— engin ve koyu bir cehalet, hurafe, dünyadan habersizlik denizi içinde yüzmekte olduklarını gördüğü için, insanları aydınlatmak gerektiğini düşünüyordu. Bunun için Fransa'daki aydınlanma ya da ansiklopedistler hareketi gibi bir hareket gerekiyordu. O, 1859 yılında Voltaire, Fontenelle ve Fénelon'dan çevirdiği bazı felsefî sohbetleri *Muhaverat-ı Hikemiye* adı altında yayımlayarak hareketi başlattı. Kitap, dönemin aydınları arasında son derecede etkili oldu.

Aydınlatma işinin yaygın olması için dilin de sade olması gerekiyordu. Münif, bu alanda önemli ve başarılı adımlar attı. 1861-3 yıllarında *Ceride-i Havadis* gazetesinin başyazarı oldu. Sade, kısa cümleli, konuşur gibi bir üslup ortaya koydu. Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'yi kurdu (2/6/1861). Başkanı Sami Paşaydı. 600 kitabı, Avrupa gazeteleri olan bir okuma odası vardı. Cemiyet bedava Fransızca, İngilizce, Batı hukuku dersleri veriyordu. 1862 Temmuzunda Cemiyet *Mecmua-i Fünun*'u yayımlamağa başladı. Derginin 3 yıl süren bu faaliyeti sırasında tarih, iktisat gibi bilimlerden fen bilimlerine kadar pek çok konuda yazılar çıktı. Dergi, din ve günlük siyaset konularını uğraşı alanının dışında tutuyordu. Münif 1882'de *Mecmua-i Fünun*'u yeniden çıkarmaya kalkıştıysa da daha ilk sayıdan sonra kapatıldı, zira burada çıkan «Bir Yıldız Böceği» fıkrası Yıldız Sarayında oturmakta olan Abdülhamit'i kuşkulandırmıştı. 1864'de başlayan Darülfünun konferanslarının kurumlaşmasında Münif'in rolü oldu. *Mecmua-i Fünun* burada verilen halka açık derslerin bazılarını yayımladı. Münif bir ara Abdülhamit'e siyasal iktisat *(ekonomi politik)* dersi vermiş. Paşanın hukuk, iktisat, belagat üzerine yayımlanmış kitapları vardır *(Hikmet-i Hukuk, İlm-i Servet, Belagat Dersleri* gibi). Bütün bu çalışmalarından ötürü medrese çevreleri Münif Paşayı tanrıtanımaz diye damgalamışlar.

Namık Kemal (1840-1888): Tekirdağ'da muhassıl olan dedesi Abdüllatif Paşanın konağında doğdu. Babası Sarayın Müneccimbaşısı Mustafa Âsım'dı. (Bu sırada bu görev pek önemli değilmiş.) Onun büyükbabasının babası Sadrâzam Topal Osman Paşa, büyükbabası Kaptan-ı Derya Ratip Ahmet Paşa, babası 1. İmrahor Şemsettin Beydi. Bu sonuncusu IV. Mustafa taraftarı olduğu için malı mülkü müsadereye uğradı ve sürüldü. Ondan sonra aile düşkünleşti. Kemal, 8 yaşında iken, annesi öldükten sonra, iç güveysi olan babası evden ayrılmak durumunda kalınca, Abdüllâtif Paşanın yanında büyüdü. 12 yaşındayken Kars'a atanan dedesiyle oraya gitti. (Paşa, bundan önce Tırhala, Afyon, Kütahya, Kıbrıs, Lazistan'da görev yaptı). Ertesi yıl Paşa azledildi. İstanbul'a döndüler. Bu sefer Paşa Sofya Mutasarrıfı oldu. Orada ve henüz 16 yaşındayken Kemal'i evlendirdiler. Derken, dede yine azledildi (9/1856), İstanbul'a döndüler. Kısa süre sonra anneannesi ve dedesi öldüler. Öldüğünde, dedesi borca batık durumdaydı. 1857'de Babıâli Tercüme Odasında memuriyete girdi. O zamana kadar yalnız Doğu kültürü ile

yetişen ve divan şiirleri yazan Kemal, bu sıralarda Batı kültürünü benimsedi, Fransızca öğrenmeğe başladı. (Doğu kültürü etkileri arasında «Hazret-i Ali muhabbeti» ve Mevlevî etkisi varmış.) 1859-61 arasında iki yıl kadar da gümrükte çalıştı. 1861 sonunda Şinasî ile tanıştı, ertesi yıl Şinasî'nin *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde çevirileri çıkmağa başladı. Şinasî 1865'de Paris'e gidince, Kemal gazetenin başyazarı oldu. Böylece de siyasal faaliyeti başlamış oldu. Zaten o yaz Meslek (ya da İttifak-i Hamiyet) adlı gizli muhalefet örgütünü bazı arkadaşlarıyle kurmuş bulunuyordu. Mart 1867'de Mustafa Fazıl Paşanın mektubu ortaya çıkınca hükümet (siyasal tarih bölümünde daha ayrıntılı anlatıldığı üzere) Namık Kemal'i Erzurum vali muavinliğine atadı (yani sürdü: 24/3/1867). O da, diğer bazı arkadaşları gibi, M. Fazıl'ın çağrısına uyarak Paris'e kaçtı. Paşanın önayak olmasıyla Yeni Osmanlılar Cemiyetini kurdular. Fazıl Paşa İstanbul'a döndü, Kemal ile Ziya Bey (Paşa) Ali Suavi'den koparak Londra'da *Hürriyet*'i çıkarmağa başladılar (29/6/1868).

O zamana değin *Tasvir-i Efkâr*'da daha çok dış siyaset ve bazan da toplumsal konular hakkında yazı yazan Kemal, yurt dışında bulduğu özgürlük ortamından yararlanarak ve Yeni Osmanlılar üyeliğinin icabı olarak temel siyasal düzen sorunlarına el attı. Bunu yaparken, Fransız aydınlanmasının ve özellikle Locke ve Rousseau'nun demokratik-liberal görüşlerini İslamlaştırmağa, başka bir deyişle, bu görüşlerle İslâm siyaset kuramından bir sentez gerçekleştirmeğe çalışıyordu. Osmanlılara siyasal haklar verilmesi ve parlamentolu bir hükümete gidilmesi, yani halk hâkimiyeti, *Kuran*'da bulunan «meşveret» yani danışma ve görüşme emrine dayandırılıyordu. Öyle ki, bundan böyle «meşveret usulü» meşrutiyetin diğer bir adı olacaktı. Bunun da felsefî temeli, insanların hür doğması ve devleti, daha da hür olmak, hürriyetlerinden daha iyi yararlanmak üzere bir toplum sözleşmesi ile kurmalarıydı. Yani, sonradan *İbret*'te ifade edeceği üzere: «devletin halktan ayrı bir vücudu yoktur. Kendisine mahsus hiçbir menfaati olamaz...» Toplum sözleşmesinin İslamî karşılığı biat idi. Hükümdara biat, bir tür toplum sözleşmesi olarak yorumlanıyordu. İnsanlar biat ederken, padişaha itaat edeceklerini bildirirken, buna karşılık da onun âdil bir yönetim kurmasını şart koştuklarını varsayıyordu Kemal. Fakat Namık Kemal, köktenciliğine sınırlar koymuyor değildi. Locke gibi, o da, doğal hakları dinî bir temele (şeriate) dayandırıyor ve sınırlıyordu. Toplum sözleşmesini kabul etmekle birlikte, zalim hükümetlere karşı isyan veya direnme hakkını söz konusu etmediği gibi, «ayak takımının» ihtilalinden korkulu bir ihtimal olarak bahsetmiş, meşrutiyetin gerekirse zorla kurulabileceğini söylememiştir. Ama onun yeniçeri ocağını bir çeşit silahlı parlamento ve dolayısıyla, mutlakiyeti 1826 sonrası bir olay olarak göstermesi, düşünce sisteminin arka planında bu ihtimalin kendiliğinden yattığını gösterir. Kemal'in cumhuriyet yönetimi konusunda da hem cesur, hem ihtiyatlı olduğunu görüyoruz. Halk egemenliği, «efdal-ı (üstün) hükümet» olan

cumhuriyet olarak somutlaşabileceği gibi, İslamiyetin ilk dönemi de bir cumhuriyet yönetimiydi. Ama Osmanlı halkı bunu istemezdi, ayrıca cumhuriyet «bizi batırırdı». Kemal herhalde bu konuda Sarayı karşısına almak istemiyordu. Ayrıca, belki de saltanat sayesinde Türklerin devlet reisliğini süresiz ellerinde tutabileceklerini düşünüyordu. Esasen, Kemal ve arkadaşlarının muhalefeti, padişaha değil, etrafındaki vekillere ve en başta Âli'ye yönelikti. Onu müstebitlik, imparatorluk haklarını savunmada tavizkârlık, aşırı alafrangalıkla (yeterince islâmi olmamakla) suçluyorlardı. Bu son noktada Kemal, özellikle Avrupa'dan, 'olduğu gibi alınan' kanunlara itiraz ediyordu. Batının birtakım kusurlu yanları olduğuna göre onun toptan benimsenmesi doğru olmazdı. Demek ki Kemal, kanunlar konusunda Cevdet Paşa gibi düşünüyordu. Fakat onun aksine, İbni Haldun'un uzviyetçi devlet görüşünü reddediyordu. Yani devlet (ve bu arada Osmanlı Devleti) ömrü sınırlı bir uzviyet (organizma) değil, ıslah edilebilecek bir tüzel kişiydi. Avrupa, bugünkü mükemmel haline 200 yılda geldiğine göre, biz de hiç olmazsa 200 yılda aynı duruma gelebilirdik. (Başka bir yerde de «100 senelik himmetten» bahsediyor.)

Eylül 1869'da Kemal *Hürriyet*'ten ayrıldı. Ziya'nın (Paşa) yönetimine geçen gazete, sert bir Âli Paşa aleyhtarlığı ile yayınını sürdürdü. 1870 yazında Âli Paşa, gazetecilik yapmamak şartiyle Kemal'i memlekete çağırttı. Kemal 24 Kasımda İstanbul'daydı. 7 Eylül 1871'de Âli ölünce, Kemal yeniden basın hayatına atıldı, *İbret* gazetesini kurdu. Bu sırada M. Fazıl Paşa *Tasvir-i Efkâr* matbaasını satın alıp Kemal'le Ebüzziya Tevfik'e bağışlamıştı. Yeni Sadrâzam Mahmud Nedim, genel af ilan etti (29/10) ve Yeni Osmanlıların diğer üyelerinin bir bölümü döndüler. Fakat Yeni Osmanlılar, Âli'nin ölümüyle işlerin düzelmediğini kısa zamanda anladılar. M. Nedim de gazete kapatıyor, beğenmediklerini sürgün ediyordu. Kemal, Londra'dakinden çok daha ihtiyatla yazdığı, rejim konularına girmediği halde, 10.000 gibi görülmedik yükseklikte bir tirajı olan *İbret* 3 kez tatil edildi. M. Nedim'den sonra 80 gün sadrâzam olan Mithat Paşa, gazete kapatmaktan geri kalmadığı gibi, Kemal'i de Gelibolu mutasarrıflığına atayarak (9/8/1872) İstanbul'dan uzaklaştırmıştır. (İhtimal Mithat'ın 1876 hürriyetçiliğine gelebilmesi için 1875 malî iflasına tanık olması gerekiyordu. Kemal'i uzaklaştırmasının sebebi ise onun Veliahd Murat'la ilişkisini bilmesi, fakat o sıra bir saltanat değişikliğini gereksiz bulmasıydı.) Kemal Gelibolu'da yolsuzluk yapanlarla mücadeleye girince, Saray tarafından resen azledildi (11/12/1872). İstanbul'a gelen Kemal, hem *İbret*'le uğraşıyor, hem de *Vatan yahut Silistre* oyununu hazırlıyordu. Oyun, vatanseverliği konu alan basitçe bir oyundur, ama bu duyguları ve bunların sahnede dramatik bir biçimde sergilenmesini ilk kez yaşayan seyircileri daha ilk geceden (1/4/1873) coşturdu. Yalnız tiyatronun içinde değil, sokaklarda da Kemal lehine gösteriler yapıldı. Veliahda yakınlığı bilinen Kemal'in bir de

halk tarafından bu derecede tutulması, onun İstanbul'da kalmasını iktidar bakımından tehlikeli kılıyordu. Oyuna dokunulmadı ama tezahüratı geniş olarak veren *İbret* lağvedildi (5/4/1873). Kemal ile Ebüzziya Tevfik, Ahmet Mithat, Nuri, Bereketzade Hakkı tutuklanıp sürüldüler. Magosa'ya sürülen Kemal, burada mahpus yaşadı. Böylece Kemal'in gazetecilik hayatı bitmiş oldu. Bundan sonra kendini edebiyata verdi.

Kemal'in 38 aylık Magosa kalebentliği Abdülaziz'in tahtan indirilmesiyle son buldu. İstanbul'a geldiğinde Kemal'e bir mevki verilmemesi herhalde V. Murat'ın yetkiden yoksun bırakılması yüzündendi. Tahta Abdülhamit geçtikten sonra, önce Şûrâ-yı Devlet üyesi (18/9), sonra da Kanun-u Esasîyi hazırlayacak komisyona üye atandı (4/11). II. Abdülhamit Kanun-u Esasî hakkında kendisiyle görüşmeler yapıyordu. Yakın tecrübelerine dayanarak ve Abdülhamit hakkında ümitli olduğu için, Kanun-u Esasîde padişahın yetkilerini kesmek, Babıâlinin yetkilerini arttırmak yönündeki eğilimlerle mücadele etti. Fakat 113. maddeye de itiraz etti. Ne var ki, Abdülhamit, Kemal'den kuşkulanmakta gecikmedi. Süleyman ve Ziya Paşaları İstanbul'dan uzaklaştırdığı gibi, Kemal'in de taşraya atanmasını Mithat' tan istiyordu. Mithat'ı sürerken Kemal'i de tutuklattı. Gelen jurnallere göre Kemal, Abdülhamit'in tahttan indirileceğini ima eden şeyler söylüyormuş. Mahkeme yetkisiz olduğuna karar verdiyse de, Kemal serbest bırakılmadı. 5 ay yattıktan sonra (10/7/1877), Midilli'ye sürüldü. 18/12/1879'da buraya mutasarrıf atandı. Bundan sonra Rodos'a (15/10/1884) ve Sakız (12/1887) mutasarrıflıklarına atandı. Midilli'deyken Abdülhamit' le ilişkilerini düzelttiği halde, Sakız'dayken hazırlamakta olduğu Osmanlı tarihinin (padişaha yazdığı övgü şiirlerine rağmen) basımının yasaklanması üzerine duyduğu üzüntüler içinde öldü (2/12/1888). Böylece çileli hayatı 48 yaşındayken son bulmuş oluyordu.

Yukarda Kemal'in demokrasi kuramı açıklanmıştı. Burada onun diğer bazı düşüncelerine kısaca değinelim. Siyaset tarihi bölümünde Kemal' in bütün Osmanlıları duyguda ve heyecanda birleştirecek bir ulusçuluğun, yani Osmanlıcılığın (ittihad-ı anasırın) şampiyonluğunu yaptığı anlaşılmıştı. Öyle olmakla birlikte, yeri geldiğinde Türkçülük ve İslamcılık unsurlarını dahi ilginç bir biçimde düşüncesine mal ettiğini görüyoruz. Ona göre Türkler, nüfusça ve kabiliyetçe Osmanlı Devletinde birinci durumdaydılar. İftihar edilecek zengin bir geçmişleri olduğu gibi, Batı uygarlığını da coğrafî mevkileri gereği ilk önce onlar alıp öbür Asya uluslarını uyandıracaklardı. Eğitimin Türkçe yapılması gerekirdi. Avrupa, Latince eğitime son vermeden ilerleyememişti. Ama Türkçede yeterince eser bulunmadığı için yabancı dil mutlaka öğrenilmeliydi. Kemal'e göre Devletin ikinci ve bağımsız devlet olabilecek tek unsuru Araplardı. Bir zamanlar üstadımızken, sonra «gaflet uykusuna» dalmışlardı. Onlarla Türkler arasında İslam kardeşliği ve hilafete bağlılık kopmaz bir bağ oluşturuyordu. Vatanın istik-

balini sağlayacak en önemli etkenlerden biri, eğitim ve kültür alanında çaba harcayarak gerçekleştirilecek, öncelikle Osmanlı ölçeğinde İslam birliğiydi. Her alanda ıslahata muhtaç olduğumuzu vurgulayan Kemal, iktisat konusuna da eğilmiştir. Maliye düzeltilmeli, düzgün bütçeler yapılmalı, rastgele borçlanmaktan vazgeçilmeli, köylünün ağır vergi yükü hafifletilmeli, İstanbullular vergi vermeliydi (ve askerlik yapmalıydı). Fabrikalar, şirketler, bankalar kurulmalıydı. Bu işin esası kişisel girişimdi, çalışmaktı, tasarruftu. Kemal, tekele, koruyucu gümrüklere de karşı olmak itibariyle —içine pek sinmese de— liberal bir iktisat düzeninden yanadır. Himayenin gerekliliğini, emperyalizmin iktisadî yönünü pek kavrayamamıştı.

Bugünün okuyucusu Kemal'in şiirlerini, oyun ve romanlarını, hattâ makalelerini belki basit bulacaktır. Fakat hemen her alanda yaptığı büyük etki, açtığı çığır düşünülürse, vatan ve hürriyet şairi ve düşünürü Namık Kemal belki de 19. ve 20. yüzyıl düşünce tarihimizin en büyük simasıdır. Zira onun edebiyat ve düşünce ürünleri bu ülkede demokrasi ve ulusçuluk davasına, yani çağdaş bir toplum kurma işine kendini adamış olan, II. Meşrutiyetin ve Cumhuriyetin kurucularının en başta gelen düşünce ve duygu gıdalarını oluşturmuştur. İlk vatan şairi ve edibi olarak çok önemli bir yere sahiptir. Hürriyet şairi olarak edebiyatımızda hem ilk, hem de (nedense) biriciktir. Türkiye'de ilk kez, İslâmî unsurları içeren özgün bir sentezle hürriyet ve demokrasinin kuramsal ve felsefî temellerini tarif edip açıklamıştır. Tiyatro oyunlarında ve *İntibah* romanında, makalelerinde, esaret kurumunu, kadınları yarı-insan durumuna düşüren görenekleri eleştirmiş, bu yoldan da toplum hayatının demokratlaşması için büyük çabalar harcamıştır. Samimî ve heyecanlı üslubu ile, berrak düşünceyle kendi kuşağını ve sonraki kuşakları etkilemiş, okuyucularına yeni bir toplum kurmanın devrimci heyecanını aşılamıştır.

Ali Suavi (1839-1878): İstanbul'da, Cerrahpaşa semtinde doğdu. Babası Çerkeş'in (Çankırı) Çay köyünden gelme kâğıtçı esnafından Hüseyin Ağaydı. Çok dürüst, haksızlığa dayanamayan, tepki gösteren hırçın mizaçlı biriymiş. Herhalde annesi de dikkate şayan biriydi. Zira babasına okuma yazmayı, aritmetiği İstanbullu annesi öğretmiş. Suavi, Davutpaşa rüştiyesine ve cami derslerine devam etti. Medreseye devam edip etmediği açık değil, fakat ulema kıyafetini benimsediği, camilerde vaaz verdiği, dolayısıyla kendini ulemadan saydığı anlaşılıyor. Ama öte yandan memurluk ve öğretmenlik de yaptığı gözleniyor. Rüştiyeden sonra 3 yıl Bab-ı Seraskerî Dersaadet Yoklama Kaleminde çalıştı. Maarif Nâzırı Sâmi Paşa zamanında girdiği öğretmenlik sınavında birinci olup Bursa rüştiyesine atandı. Bursa'dan Simav'a, oradan Filibe'ye rüştiye öğretmeni olarak gitti. Sofya'da ticaret mahkemesi reisi, Filibe'de tahrirat müdürlüğü yaptı. Simav'da medresede ders verdi, 1867'de İstanbul'a geldi. Şehzade Camiinde ateşli vaaz-

lar verirken *Muhbir* gazetesine yazar oldu. Âli Paşayı eleştiren yazılar ve *Muhbir*'in Mustafa Fazıl'ın *Nord* gazetesine yazdığı yazıyı yayımlamak yüzünden Yeni Osmanlıların safına düştü (veya girdi). Kastamonu'ya sürüldü, M. Fazıl'ın çağrısı üzerine o da kaçıp Paris'e geldi. Yeni Osmanlılar Cemiyeti kurulduğunda, örgütün yayın uzvu olmak üzere Suavi'nin Londra'da haftalık *Muhbir*'i çıkarması kararlaştırıldı (ilk sayısı: 31/8/1867). Fakat bir süre sonra anlaşmazlık başgösterdi ve 1868 Nisan veya Mayısında Kemal ile Ziya, Suavi'ye bir mektup yazarak, *Muhbir'i* Cemiyetin uzvu olarak ilân etmekten vazgeçmesini istediler. O aldırmadıysa da, bir süre sonra hurufatı çalındığından *Muhbir'i* yayımlamak imkânsız oldu.

Suavi'nin gurbet arkadaşlariyle geçimsizliği, onlardan kopması hayatında yeni bir şey değildi. Bursa'dan şikâyet üzerine ayrılmak zorunda kalmış, Filibe'den daha önce arkadaşı olan Atâ Bey azlettirmişti. Suavi hırçın, aşırılıklarla dolu, uyumsuz, iddialı, dolayısıyla dost tutamayan bir insandı. Bu, biraz da geçmişiyle hali arasındaki tezattan kaynaklanıyordu. Çevresindeki insanlar yönetenler sınıfının kalemiye mensuplarıydılar, genellikle babaları da öyleydi. Suavi'nin babası halktan biriydi. Kendisi ise çelişkili bir yetişme tarzına sahipti. Kökeninde hem mektup-kalem, hem cami-medrese olduğu gibi, sonraları da her iki meslekle ilgisini uzun zaman sürdürmüştür. Suavi bir İngilizle evlenerek 26 Temmuz 1869'da Paris'te *Ulûm* gazetesini çıkartmağa başladı. (Ulemadan birinin Hıristiyan bir kadınla evlenmesi belki üçüncü bir çelişkiydi.) Bir haber ve fikir uzvu olduğu kadar, aydınlatma amacı güden ansiklopedik bir yayındı. Suavi bu sırada arkadaşlarından koptuğu gibi, onlarla uğraşmaktan da geri kalmıyordu. Fransız-Prusya savaşı sırasında Lyon kentine gitti, orada *Muvakkaten Ulûm Müşterilerine* gazetesini çıkarmağa başladı. Bu son yayında Suavi tam bir dönüş yaparak meşrutiyete ve meşrutiyetçilere hücum etmiştir. Bundan sonraki yıllar karanlıktır ve Suavi'nin ülkesine dönmesi geç olmuştur. Fakat meşrutiyet aleyhtarı tutumu dolayısıyla Abdülhamit'in ilgisini çekti ve onun iradesiyle döndü (karısıyla birlikte). Suavi'nin meşrutiyet hakkındaki tutum değişikliğini fırsatçılık diye yorumlamak veya kişisel olarak Kemal ve diğerleriyle olan kavgasına bağlamak mümkün olduğu gibi, 1870-1 Fransız yenilgisinin bir sonucu olarak da değerlendirilebilir. Bilindiği üzere, bu savaşın sonucu olan Fransız yenilgisi, Paris Komünü, Almanya ve Rusya'nın ön plana çıkması, her yerde tutucu, demokratik olmayan akımları güçlendirmişti. Nitekim Suavi bu sıralar Alman başarılarının ve Le Play'in ataerkil-otoriter öğretisinin övgüsünü yapıyordu. Abdülhamit, onu Galatasaray'a müdür yaptı ve Sarayda kurulmakta olan Tercüme Heyetine üye yapmaya kalkışarak Namık Kemal'in büyük tepkisini davet etti. Mithat Paşanın azli ve sürülmesi dolayısıyla da bunu haklı gösteren iki makale yazdı. Ne var ki, Abdülhamit kısa süre sonra artık Suavi'den hoşlanmamış olacak ki, müdürlükten azledildi. Bir görüşe göre, Ayastefanos andlaşma-

sını hazmedemediği, Ruslarla mücadeleye devam fikrini kabul ettiremediği için, V. Murat'ı bu amaçla tekrar tahta çıkarmak üzere Rumeli göçmenleriyle birlikte 20 Mayıs 1878 günü Çırağan Sarayını bastı ve bu sırada öldürüldü. Suavi'nin mezarı yoktur; ona mezar dahi çok görülmüştür. Abdülhamit döneminin 'en kötü' isimlerindendi. Yeni Osmanlılar da aleyhinde pek çok şey söylemişlerdir. İngiliz ajanı olduğu da iddia edilmiştir. Çoğu dedikodu olan bu sözler bizi burada doğrudan ilgilendirmiyor. (F. Rıfkı Atay, Suavi aleyhtarlığının hâlâ devam ettiği, bu yüzden kendisine haksızlık yapıldığı görüşündedir.)

Düşüncelerine gelince: Otoriter yönde dönüş yapmadan önce o, en cüretli, ancak çok sonra Türkiye Cumhuriyetinde gerçekleşecek birtakım düşünceleri dile getirmiştir. Siyasal düzen konusunda Mustafa Fazıl'dan sonra ikinci olarak laikliği savunmuştur. Ona göre halifelik İslamiyetle varolan bir kurum değildi. Peygamber böyle bir kurum kurmamış, yalnızca Ebubekir'i halife, yani halef tayin etmişti. Halifeler, ancak, önceki halifenin *halefleriydiler*, yoksa Peygamberin *halifesi olma iddiası olamazdı*. Suavi, İslamiyette papalık gibi ruhanî bir makam bulunamayacağını da söyledikten sonra, din ve devlet işlerinin birbirine karıştırılmaması gerektiğini savunur. Suavi, Kemal gibi, hukukun temelinin ilahî olduğunu kabul edip demokrasiyi onun üzerine inşa eder. Hükümetler oligarşi, saltanat, cumhuriyet olabilir. Ama saltanat olsa bile, toplumun dolaylı veya seçik onayı ile sultan olunur. Adaletten ayrılanın imamlığı düşerdi. Suavi, Kemal'den öteye giderek, zulme karşı direnme ve isyanın farz olduğunu İslamî birtakım gerekçelere dayandırarak savunuyordu. Mardin, bu tutumun babasının lonca üyeliğinden, lonca (ve yeniçeri?) başkaldırma geleneğinden, vâiz olarak halka yakınlığından kaynaklandığını ileri sürüyor. Suavi'nin ölüm şekli bu görüşleriyle tutarlıdır. Fakat Suavi Kemal'den daha az Batılıdır. Onun devletinde birbirlerini dengeleyecek tarzda bir kuvvetler ayrılığına yer yoktur. Ayrıca ulema, asker-yöneticilerin üstünde bir yere sahiptir. Kemal gibi Suavi de cumhuriyeti beğenir, fakat 'bizde olamayacağı' için meşrutiyeti savunur. Bu meşrutiyet, Türklerden yana ve biraz da güdümlü bir meşrutiyet olacaktır. (Belki İttihat ve Terakkinin gerçekleştirmeğe çalıştığı 'disiplinli' meşrutiyeti tasvip ederdi.)

Suavi'nin Türkçülük tarihinde de önemli bir yeri vardır. Avrupa'da ırk üzerine yazılanların etkisinde kalarak, Türklerin yüksek niteliklere sahip bir ırk olduklarını, konuşulan dilin Osmanlıca değil, Türkçe, bu dilin de dünyanın en mükemmel dili olduğunu, İslam uygarlığına en büyük katkının Türklerce yapıldığını öne sürmüştür. Ayrıca uzun cümlelere, gereksiz yabancı sözcüklere, yabancı dilbilgisi kurallarına yer verilmemesini, uluslararası bilimsel terimlerin (oksijen gibi) aynen benimsenmesini, *Kuran*'ın çevrilmesini, hutbelerin Türkçe olmasını, dış Türklerle yakın ilişkileri savunmuştur. Ona göre Türkçenin okunmasındaki zorluk yazıdan

değil, dilden geliyordu. Onun için Latin harflerini benimsemek gerekmez. Ama bu konunun da dinle ilgisi yoktu. Yalnız belirtmek gerekir ki, Suavi'nin Türkçülüğü kültürel düzeyde kalıyordu. Bunun dışında ulusçuluğu reddeder, siyasette İslamcılığı tutar görünmek istiyordu. Ama Cevdet Paşanın düşündüğü gibi, Osmanlı Devletinin İslam ülkelerini birleştirmesine karşıydı. Tersine, Osmanlı Devleti Afrika'daki ülkelerinden vazgeçmeli, Mısır'dan Tunus'a kuvvetli bir İslam devleti kurulmalı, emirlikler serbest kalmalıydı. Osmanlı ülkesi Rumeli, Anadolu, Suriye, Irak ve Filistin'den oluşmalı, buralarda Türkçe, herkesin bildiği, ortak dil olmalıydı.

Suavi'ye göre eğitim sistemi baştan aşağı yetersizdir, gerektiği kadar kitap basılmamaktadır. Din dersi verecek olan birkaç tanesi hariç, bütün medreseler sivil mektebe çevrilmeli, sarık kalkmalıydı. Din medreselerine ise Türkçe, matematik, coğrafya, tarih, astronomi dersleri konmalıydı. F.R. Atay'a göre bu, 1924'de Atatürk'ün getirdiği tevhid-i tedrisatın savunmasından başka bir şey değildi.

Suavi'nin iktisat alanındaki görüşleri de ilginçtir. Ona göre faiz caizdi, bankalar kurulmalıydı. Osmanlıların ticaret yapması, fabrika kurması da gerekiyordu. Fakat ülke, Avrupanın yarı sömürgesi durumundaydı, ülkenin maliyesi sefahat, israf ve tedbirsizlikten yıkılıyordu. Okumuşların yalnızca memur olması geleneği kırılmalı, tüccarın, esnafın okumuş olması gerektiği anlaşılmalıydı.

Ahmet Cevdet Paşa (1822-1895) : Lofça eşrafından İsmail Ağanın oğludur. İlk öğrenimini Lofça'da tamamladıktan sonra İstanbul'a geldi (1839). Fatih camiinde ünlü hocalardan ders aldı. Bir yandan da bir miralaydan (albaydan) matematik dersi görürken, öte yandan bir tekkeye devam etti. Burada Farsça öğrendi, edebiyat çevrelerine girdi, şiirler yazdı, yüksek dereceli memurlarla tanıştı. Çocuklarına öğretmenlik yapmak üzere Reşit Paşaya tavsiye edildi (1846). Bir yıl önce müderris olmuştu. Reşit onu takdir ederek himayesi altına aldı, ona idarî ve siyasî görevler vermeğe başladı. 1848'de ulema kıyafetini çıkararak Bükreş'e gitti. Fuat Paşa ile Bursa'ya yaptığı bir yolculukta birlikte Türkçenin doğru okunup yazılabilmesi için *Kavaid-i Lisan-ı Osmanî* ile Boğaziçinde vapur işletecek olan Şirket-i Hayriye konusunda bir layıha hazırladılar. 1850'de Cevdet Darülmuallimin (öğretmen okulu) müdürü ve Meclis-i Maarif üyesi oldu. 1851'de açılan Encümen-i Dânişin üyelerindendi. Ve encümen tarafından 1774-1826 arasında Osmanlı tarihini yazmak için İbni Haldun'un *Mukaddime*'sinin çevirisini tamamlamakla görevlendirildi. 1855'de *Cevdet Tarihi*'nin ilk üç cildini sunduğunda vakanüvis atandı. (12 cilt olan bu eser 30 yılda bitirilebildi.) Bundan sonra kanun hazırlayan komisyonlarda kilit rolü oynamağa başladı. Ticaret, Ceza, Arazi Kanunnamelerinin hazırlanmasına katıldı. 1857'de Meclis-i Âli-i Tanzimat üyesi oldu. Reşit'in Âli ve Fuat'la arası

açıldığında, birincisinin yanından-ayrılmadı, fakat ikincilerle de zıtlığa girmemeyi başardı. 1861'de Meclis-i Vâlâ üyesi oldu. Reşit'in ölümünden sonra 1861'de İşkodra, 1863'de Bosna, 1865'de Kozan'a komiser veya müfettiş gönderildi. Kozan dönüşü Âli ile arası açıldı, fakat bu sefer Abdülaziz elinden tuttu. 1866'da ilmiye rütbesi vezarete çevrildi, Cevdet, Paşa olarak Halep'e vali oldu (1866-8). 1868'de Divan-ı Ahkâm-ı Adliye reisliğine geldi. Burada, Fransız Medenî Kanununu benimsetmek isteyen Kabulî ve Mithat Paşalara karşı, Şirvanîzade Rüştü ve Fuat'ın desteğiyle fıkha dayalı bir kanunname —*Mecelle*— fikrini savundu ve kabul ettirdi. Bu işle de 20 yıl meşgul olacaktı. 1870'de azledildi. Bundan sonra, Osmanlı hükümetinin fırtınalı gidişi içinde o da o görevden bu göreve atanıp durdu (1873'de Evkaf ve Maarif Nazırı oldu.) Bir tek 1876 yılında üstlendiği 5 görev şunlardı: Suriye valisi, Evkaf Nâzırı, Dahiliye Nâzırı, tekrar Suriye valisi, Ticaret Nâzırı. 1879'da Adliye Nâzırı oldu. Hukuk Mektebi onun zamanında açıldı (1880). 1881'de Mithat Paşayı tutuklama ve muhakeme etme işinde Abdülhamit'in âleti olmayı kabul etti. 1882'de azledildi ve Tanpınar'ın deyimiyle, Abdülhamit, «kirlettiği» bu adamı 1885'e değin sanki unuttu. O yıl Şarkî Rumeli komiseri, ertesi yıl Adliye Nâzırı oldu. 1890'da azledildi ve 1895'de ölümüne kadar kendisine görev verilmedi.

Tanpınar'ın belirttiği üzere, Tanzimat çağı gibi Cevdet de bir çelişkiler yumağı idi. Cevdet medreseden yetişme bir ilmiye mensubu iken memuriyete ve siyasete girmişti. Dolayısıyla her iki meslekte iğretiydi. Reşit'in adamı olarak Tanzimata, Batının bilim ve teknolojideki başarılarına hayrandı. İlk Adliye Nâzırı, ilk Darülmuallimin müdürü oydu. Hukuk Mektebini o açtı. İlk öğrenim ve idadîlerin düzenlenmesi işinde gayretleri vardı. Ama buna karşılık Batı kanunlarına karşıçıktı, *Mecelle*'nin şampiyonluğunu —ve yazarlığını— yaptı. (Diğer önemli eserleri *Tezâkir, Mârûzat, Kısas-ı Enbiya*'dır.) Tani tutuculuğun yandaşı oldu. Siyaset planında da öyle oldu. Reşit Paşadan sonra Sarayla hep temas halindeydi. 1866'dan sonra bu ilişki koyulaştı, nihayet iş, onun Abdülhamit'in âleti olmasına kadar vardı. Oysa Abdülhamit, kurduğu polis rejiminin başı olduğu gibi, gerektiğinde Hürriyetin de padişahı olmaya hep hazırdı (bunun için birtakım 'kapıları' daima hazır tutuyordu). 1908'de meşrutiyeti ilân ettiği gibi, seyyaliyetini İttihat ve Terakkinin başkanlığına talip olmaya kadar vardıracaktı. Böylesine bir seyyaliyet karşısında Cevdet gibilerinin geçmişteki sadakatleri can sıkıcı bir ayakbağı olurdu.

Ülken, Cevdet'in bir akımın zirvesini temsil ettiğini, Tanzimat Batıcılığı karşısında tutuculuğun âdeta silkinerek derlenip toparlandığını, ve basım ve yayınevleri, Türkçeleşen eğitim gibi çağdaşlaşmanın imkânlarından yararlanarak, yaygınlık kazanarak bir rönesans yaşadığına işaret ediyor. (Daha önce geleneksel-dinî kültür medresenin, yani Arapçanın sınırları içine hapsolunmuşken, Türkçe eğitim yapan yeni okullara girerek toplum

içine yayıldı.) İsmail Gelenbevî (1730-90) ile başlayan eski mantığın ve düşünme sisteminin canlanması akımı, Cevdet'in *Mecelle*'sine temel hazırladı. Batıdan gelen dürtülerle hareket etmiş olsa bile Paşa, hayat suyunu geçmişinden almaya kararlı ve bunda büyük ölçüde başarılı, belki de son büyük Osmanlıydı. Mükrimin Halil Yınanç'a göre eski gelenek içinde en büyük müverrihimizdir.

Kâtip Çelebi ve Naima'yı takiben Cevdet de devletin faniliği konusunda İbni Halduncu görüşlere sahipti. Bu görüşlerin Osmanlılar arasında bu denli tutulmasının bir sebebi de, belki, düşünürleri siyasal bakımdan kendileri için tehlikeli olabilecek gerilemenin ve çöküşün sorumlusunu arama zorunluluğundan kurtarmasıydı. Fakat İbni Haldun kuramının bu rahatlığına karşılık, devletin yıkılacağı zarureti onun tatsız yönüydü. Cevdet, kuramın bu tatsız yönünü kabul etmiyordu. Gereken ıslahat yapılırsa, devletin ömrü uzayabilirdi. Nitekim Osmanlı Devletinin ömrünün o denli uzaması, İbni Haldun kuramının 'demirden bir yasa' olmadığını gösteriyordu. İlk on padişahın büyük adamlar oluşu Osmanlının talihiydi. Bir de Osmanlı gücünün yapısal bir kaynağı vardı: hilafetle saltanatın birleşmiş olması. Paşa, İbni Haldun gibi, toplumun manevî çimentosu olan kandaşlık «asabiyetinin» zamanla zayıflayacağını kabul etmekle birlikte, onun yerine din asabiyetinin geçeceğini söylüyordu. Herhalde Osmanlı sürekliliğinin sırrı buydu. Fakat bu devlet, Müslüman olmayan ülkeleri fethetmeden önce bütün Müslümanları yönetimi altında birleştirmemek hatasını işlemeseydi, daha da uzun ömürlü olabilirdi.

Cevdet, medeniyetin ülkeden ülkeye geçtiğini, o sıra medeniyetin en ileri biçimiyle Avrupa'da bulunduğunu, ondan bilim ve fen alanında yararlanmak gerektiğini söylüyordu. Ne var ki, Batı ile İslamiyet arasında öyle önemli yapı farkları vardır ki, onlardan yararlanmak ancak o alana münhasır olmalıydı. İslamiyette hilafet ve saltanat birleşik haldeydi. Oysa Avrupa'da ruhanî ve cismanî, iki tür hükümet vardı. Cismanî hükümet ise mutlakiyet, meşrutiyet, cumhuriyet türlerinde olabiliyordu. Avrupa'da toplum sınıflara bölünmüştür, İslamiyette sınıf yoktur. Avrupa'nın geçmişinde feodalite vardır, İslamiyette (Osmanlıda) yoktur. Avrupa'da din gayreti yerine vatan gayreti getirilmiştir. Osmanlıda vatan gayretinin gelişmesi zamana bağlı olduğu için, ara yerde orduların ruhsuz kalacağı düşünülerek, din gayretinden vazgeçilmemelidir. Kanun-u Esasîye lüzum yoktur, zira şeriat Kanun-u Esasîdir. Cevdet İslam birliğini ve o zaman dahi bunun için çalışmak gereğini vurgulamakla birlikte, Osmanlı Devletinin asıl kuvvetinin Türkler olduğunu da ileri sürer. Osmanlı Devletinin bütün çarklarının bozuk olduğunu kabul eder. «Kanun-u kadimden» (eski kanunlar) ayrılmak bozuklukların kaynağında yatar. Ama öte yandan Paşa, Tanzimatın nimetlerinden de vazgeçmek istemez: siyaseten katl ve müsadereye taraftar değildir. İktisadî siyaset konusunda da Paşanın tutarsızlıkları göze

çarpıyor: İlke olarak ticaret serbestisini savunurken, bunun zararlı yönlerini de görmemezlik edemez. Cevdet, hayatının son döneminde kendisinin de katkıda bulunduğu Tanzimat çizgisinin devamını istiyordu, fakat meşrutiyete ve 1871-76 keşmekeşini yaşadığı için, Babıâli üstünlüğüne karşıydı. Kalıyordu «her nevi itirazdan salim ve her halde mukaddes» padişah, yani Saray. Böylece Cevdet, 'balığın baştan kokabileceği' ihtimaline gözlerini ve kulaklarını tıkamış bir tutuculuk çizgisine ulaşmış oluyordu.

Ahmet Rıza (1857-1930): Babası İngiliz Ali Bey, annesi İslamiyeti kabul etmiş olan bir Avusturyalıydı. Babasının lakabı İngilizce bildiğini işaret ediyor olabilir. Önce Hariciyede, sonra da Şûrâ-yı Devlet ve Meclis-i Âyan üyeliklerinde bulundu. 1879'da Konya'ya sürüldü. Ahmet Rıza Galatasaray'da öğrenim yaptıktan sonra, ülkede tarımın geriliğini gözönünde tutarak Fransa'ya tarım tahsiline gitti. Dönüşte tarımla ilgilenmenin pratik zorlukları karşısında kendini eğitime verdi. Bursa İdadîsinde muallim ve müdür, sonra da Bursa Maarif Müdürü oldu. 1889'da Fransız İhtilalinin 100. yıldönümü dolayısıyla Paris'te kurulan Dünya Sergisine katılmak üzere oraya gitti ve dönmedi. Burada pozitivizm (olguculuk) görüşlerini benimsedi ve pozitivizmin kurucusu Auguste Comte'un (1798-1857) öğrencisi Pierre Lafitte'in derslerine devam etti. Bir yandan da ıslahat konusunda Padişaha bildiğimiz kadariyle etkisiz kalan layıhalar sundu.

Fransız İhtilâlinde büyük gelişme gösteren akılcılık akımına karşı, ihtilalin çalkantıları içinde mistik, dinci, duygucu tepkiler doğmuştu. Pozitivizm, metafiziği reddederek yeniden bilimin üstünlüğünü ilân ediyor ve daha ileri giderek, bilimin toplum olaylarını da açıklayacağını ileri sürüyordu. (Comte sosyoloji —toplumbilim— terimini bulan kişidir.) Fakat toplum olaylarını açıklarken, pozitivizm tutucu bir renk alıyor, toplumsal ilerlemenin düzen içinde, toplumbilimin uygulanmasıyle ve ihtilale gerek kalmadan mümkün olduğunu söylüyordu («intizam ve terakki» düsturu). Rıza için pozitivizm çekiciydi. Çünkü: 1 — Hıristiyanlıkla ilgisi yoktu. (Rıza'nın dinle alışverişi olmamakla birlikte İslamiyetin Osmanlı toplumunda önemli bir dayanışma esası olduğunun bilincindeydi. Avrupalıların İslamiyete yönelik eleştirilerini cerh etmeğe uğraşırdı.) 2 — Osmanlı Devleti nesnel ve ussal esaslara göre değil, resmen ve fiilen padişahların lûtfu, keyfiyle yönetiliyordu. Rıza ve onun gibileri bundan şikâyetçiydiler. 3 — Büyük bir sarsıntı geçirdiği takdirde, Devletin dağılıp gitmesi korkusu vardı. Pozitivizmin ihtilalciliği reddetmesi bu bakımdan uygundu. 4 — Pozitivizmin, topluma yön verecek olanların uzmanlar, yani seçkinler olduğunu savunması da Rıza'nın sınıfsal konumuna ve buna bağlı olan «tepeden inmeci» tavırlarına denk düşüyordu. 5 — Rıza, bir süre sonra sosyalist çevrelerin pozitivist çevrelere göre Osmanlıya daha yakın bir tavırları olduklarını anlamakla birlikte, pozitivizm Avrupa'nın iktidar çevrelerince (ve Osmanlı

aydınlarınca) sosyalizme göre çok daha olumlu karşılandığı için, girdiği yolda devam etmeyi siyaset bakımından uygun gördü.

Daha sonra Rıza, İttihad-ı Osmanî olan örgütün ismini pozitivizme yönelterek, İT'ye girdi ve 1895'de *Meşveret* gazetesini çıkarmağa başladı. Yayın yoluyla yaptığı inatçı mücadeleyi siyaset bölümünden izlemek mümkündür. Hürriyetin ilânından sonra Türkiye'ye döndü. Mebusan Meclisi Başkanı oldu. Fakat gitgide İT ile ters düştüğü için 1912 seçimlerinde Âyan Meclisi üyesi yapıldı. Bundan sonra ve savaş boyunca da İT hükümetini eleştirenler arasında yer aldı. Vahdettin'le de kurduğu yakınlık sonucunda Mondros arefesinde Âyan Meclisi başkanlığına getirildi. Mütarekede bu yakınlığın kısa sürdüğünü belirtelim.

Rıza'nın Türk düşünce hayatı için önemi, pozitivist düşünceyi Türkiye'ye getirmesindedir. Bilindiği üzere, bu düşünce, Atatürk'ün «Hayatta en hakikî mürşit ilimdir» vecizesinin de örneklediği üzere, bugüne değin ülkemizde çok etkili olmuştur. Rıza'nın diğer önemli bir katkısı, Osmanlı ilerlemesini ilk kez şahıs veya siyasal rejim değişiklikleri yerine toplum yapısında görmesi olmuştur. (Yeni Osmanlılar hareketi 1867'ye değin düzelmeyi yalnızca Âli Paşanın iktidardan uzaklaşmasına bağlamıştı.) Bu, yani toplumbilimsel düşünce tarzının gelmesi, büyük bir aşamaydı. Nitekim Rıza'nın Fransızca *Meşveret*'in ilk sayısındaki programda sıralanan talepleri arasında meşrutiyete veya Kanun-u Esasîye hiç temas edilmiyor, ülkede ilerleme anlayışının gelişmesi isteniyordu. Türkçe *Meşveret*'in ilk sayısında ise Osmanlıların birleşmesi gerektiği belirtildikten sonra, cehalet oldukça Kanun-u Esasînin arzulananı sağlayamayacağını, «ulûm ve maarifi» yaymak, «Ekmeğini alnının teriyle kazanan, menfaatini kimsenin zararında aramayan adamı» yetiştirmek gerektiğini söylüyordu. Görülüyor ki meşrutiyet talebi âdeta ikincil bir talep gibi sunulmaktadır. Esas talep vur-kır adamı yerine çalışan adamı, ya da, feodal değerler yerine çağdaş, iktisadî değerleri egemen kılmaktı. Bunu sağlayacak kaldıraç, ya da dönüşümcü etki ise eğitim olacaktır. Fakat, bunların doğru olduğu kabul edilse dahi, iktidar olmadan eğitime biçim verilemeyeceğine göre Rıza'nın (Lafitte gibi), demokrasiyle çok uzun boylu alışverişi olmasa da, siyasal programın bir önceliği olması gerekiyordu. Abdülhamit'e karşı öne sürülecek program ise kaçınılmaz olarak meşrutiyet olacaktı. Sonradan Rıza, mektepli subayların büyük ölçüde İT'li olması sayesinde meşrutiyetçi bir ihtilalin Osmanlı Devletini çok sarsmayacağını düşünmüş olmalıdır ki, onda bu yönde bir tutum değişikliği görmekteyiz. Rıza'nın yabancı devlet müdahalesi karşısında her zaman takınmış olduğu tavır, İT'nin ulusçu ideolojisinin oluşmasında onun önemli payı olmuş olabileceğini hissettirmektedir.

Abdullah Cevdet (1869-1931): Arapkir'de doğdu. Babası tabur kâtibi, amcası imamdı. Mamuretülaziz (Elazığ) askerî rüştiyesinde, Kuleli Askerî

Tıbbiye İdadisinde, Askerî Tıbbiyede okudu. 1894'de Tıbbiyeyi bitirdi. Daha öğrenciyken şiir yazmaya başladı. Tıbbiyede maddeci görüşleri benimsemesinin sonucu olarak dinsel inançları zayıfladı (veya kayboldu). Aynı zamanda özgürlükçülük akımından etkilendi ve 1889'da Tıbbiyeli 4 arkadaşıyle sonradan İttihat ve Terakki adını alacak olan gizli İttihad-ı Osmanî Cemiyetini kurdu. Birkaç kez bu faaliyetlerinden ötürü yakalandı, fakat fikir kulübü türünden çalışmalar yapıldığı için hep affedildi. 1895'de Ermeni olaylarının İstanbul'da patlâk vermesiyle iş ciddileşince, Trablusgarp'a sürüldü. Buradan Avrupa'ya kaçtı, Cenevre'de arkadaşlariyle *Osmanlı* gazetesini çıkarmağa başladı (1897). Karşılaşılan zorluklar üzerine, 1899'da Viyana elçiliği doktorluğu görevini kabul etti. 1903'de elçiyle kavga edince sınırdışı edildi. Cenevre'de *İçtihat* dergisi ve yayınevini kurdu. Buradan da sınırdışı edilince Mısır'ı faaliyet merkezi yaptı. 1911'de İstanbul'a taşındı, Daha ülke dışındayken, İT'den ayrı düşmüş bulunuyordu. Zira Cevdet, Prens Sabahattin ve düşüncelerine hayrandı. Mısır'da Adem-i Merkeziyet ve Teşebbüs-ü Şahsî Cemiyetine üye olmuştu. İT'lilerin teşebbüs-ü şahsîye bir itirazları yoktu, bunun gereğini kendileri de vurguluyordu. Onların itirazı, Devleti bir an önce parçalayacak bir ilke olarak gördükleri adem-i merkeziyeteydi. Cevdet'in İngilizciliği ve Alman aleyhtarlığı da Sabahattin'i hatırlatmaktadır. Fakat Cevdet, Demolins'den ibaret kalmadığı için, Sabahattin'den daha renkli ve ilginç bir simadır.

Cevdet, Jön Türkler içinde herhalde en entellektüellerden biri olduğu gibi, bunların en köktencisi ve en çalışkanlarından da sayılabilir. Çalışkanlığının en büyük belirtisi, siyaset, edebiyat, psikoloji, toplumbilim gibi konularda yazdığı pek çok kitap, makale ve yaptığı çevirilerdir. Türkçe ve Fransızca şiirlerini, şiir kitaplarını da unutmamak gerekir. Birçok Osmanlı aydınında olduğu gibi, Cevdet'in aydınlanmacı eğilimi kuvvetliydi. Meşrutiyetin gelmesinin yetmeyeceğini, okuryazar olanların bile ne denli cahil olduklarını bildiği için, bilgi ve kültür düzeyinin yükselmesi için, Ahmet Mithat'ı hatırlatan biçimde, cezbeye tutulmuş gibi, pek çok yazmış, pek çok çevirmiştir. Bunlar içinde Shakespeare'in 5 oyunu, Ömer Hayyam' in şiirleri de vardır. Cevdet'in köktenciliğinden söz ettik. Ona göre Osmanlı Müslümanlarının kurtuluşu, çağdaşlaşması, bunun için başka türlü bir toplum olmasından, Batı düşüncesini benimsemesinden geçiyordu. Gerekirse İslamî kalıplar ve gerekçeler kullanarak, bu sağlanmalıydı. Cevdet'te Atatürk'ün icraatını etkilemiş olabilecek bazı unsurlara rastlıyoruz.. Cevdet'in Latin harflerini, laikliği, kadın haklarını açık seçik ve ısrarla savunuşu, II. Meşrutiyet döneminde Sirkeci'de şapka ile görünmesi, Batı medeniyetini, ona ancak uyulabilecek, karşı durulursa yerle bir edici «coşkun bir sel» olarak görmesi, bunlar arasında sayılabilir. Cevdet'in savunduğu önemli fikirlerden biri, hükümdarlıkla ilgiliydi. Aslında halifelik, verasetle değil, seçimle gelinen bir mevki idi. Üstelik Osmanlı sülalesi, devlete önder-

lik için hazırlayacak bir eğitim de görmüyordu. Bu «kenizekzâdelerin» (cariye çocuklarının) soysuzlaşmaya uğramış olması, soysuzluğun da irsî olması ihtimali vardı. Zira cariye çocuğu olan padişahların hür fikirli, şahsiyetli olmaları pek mümkün değildi. Millet uyanmalı ve bilge, insaflı, yasalara riayetkâr olmayan hükümdarları tanımayacak bir kuvvete erişmeliydi. Cevdet Osmanlı sözüne de itiraz ediyordu. Hangi devlet ve millet başındaki sülâlenin adını taşıyordu? Almanya'ya Hohenzollern devleti deniyor muydu? Devlete ve millete Osmanlı demek, bir esaret işaretiydi.

Mardin'e göre Cevdet'in önemli bir kusuru, kimi Avrupalı bilim veya düşünce adamlarının bazan geçerliği şüpheli olan öğretilerini hiç eleştirmeden benimsemesiydi-Gustave Le Bon, Jean-Marie Guyau, Elysée Reclus, Ribot, Edmond Demolins vs. gibi. Bazan bunlar birbirleriyle de çelişiyor lardı. Mardin bunu, Cevdet'in çocukluk ve delikanlılık çağına, dinciliği dolayısıyla kendisine egemen olan ve tabii bilimsel tavra ters düşen, dogmatizminin bir devamı olarak yorumluyor.

Sabahattin Bey: Prens Sabahattin diye de tanınan Sabahattin Bey (1877-1948), II. Abdülhamit'in kızkardeşi Seniha Sultan ile Damat Mahmut Paşanın oğludur. 1899'da Bağdat demiryolunu inşa etme işi İngilizlere değil de Almanlara verilince, Mahmut Paşa, oğulları Sabahattin ve Lütfullah'ı alıp Avrupa'ya kaçtı. Baba ve oğulları Jön Türk çevrelerinin kahramanları oldular. Paşa 1903'de Avrupa'da öldü.

Türkiye'de özel eğitim gören Sabahattin, Avrupa'da çalışmalarını toplumbilim yönünden sürdürdü. Durkheim'den ayrı yeni bir sosyoloji, «*Science Sociale*»i (İlm-i İçtima) kuran Le Play okuluna ve o okuldan Edmond Demolins'e bağlandı. Demolins'e göre iki tip aile ve dolayısıyle (Le Play okulu mantığına göre) iki tip de toplum vardır: tecemmüî ve infiradî *(communautaire, particulariste)*. Tecemmüî aile ve toplumda, kişiler teşebbüsten yoksundurlar, her şeyi topluluktan beklerler. En büyük ideal memur olmaktır. İnfiradî aile ve toplumlarda ise, kişiler her şeyden önce kendilerine güvenirler, aileye, topluluğa, devlete bakmazlar. İkinci tip aile ve toplum, hayat kavgasında daha başarılıdır. Anglo-Saksonlar da bunun en iyi örneğidir. Demolins, *Anglo-Saksonların Esbab-ı Faikiyeti Nedir?* adlı kitabında bunu açıklar. Anglo-Sakson toplum, teşkilatı bakımından ademimerkeziyet, kişisel düzeyde ise bireycilik ya da şahsî teşebbüs (kişisel girişim) niteliklerine sahiptir. Sabahattin'e göre Osmanlı Devletinde yapılacak iş, meşrutiyetin ilanıyla bitmemektedir, çünkü Abdülhamit istibdatı, büyük ölçüde toplum şartlarının sonucudur. Bu şartlar değiştirilmezse, yeni bir istibdat kaçınılmaz olur. Meşrutiyetle birlikte istibdatın gerçekten kökünü kazıyabilmek için, Devlet yönetiminde ademimerkeziyeti kurmak, kişilerde de şahsî teşebbüsü geliştirecek tedbirler almak gereklidir.

1902 Kongresinin Jön Türklerin bölünmesiyle sonuçlandığını gördük.

Recep Paşa tasarısının suya düşmesinden sonra Dr. Bahaettin Şakir gibi, Avrupa'ya yeni kaçanların girişimiyle 1905 sonlarında ya da 1906 başında Jön Türk hareketini toplayabilmek için Paris'te çalışmalarda bulunuldu ve bir programın hazırlanması görevi Sabahattin'e verildi. O, bu programa ademimerkeziyet ilkesini sokunca, Jön Türklerin bölünüşü artık kesinleşmiş oldu. Bilindiği gibi, Osmanlı Türkleri özerklik ya da özerkliğe yaklaşan her türlü yönetimsel örgütlenmeye karşıydılar, zira bir bölgeye özerklik vermek buranın ergeç imparatorluktan kesinlikle kopmasıyla sonuçlanıyordu. Ademimerkeziyet ise sanki bütün ülkeyi kaplayan bir bölgecilik ya da özerklik getiriyordu.

Jön Türklerin bölündüğü kesin olarak anlaşılınca Sabahattin; Fazlı, İsmail Kemal, Nihat Reşat, Dr. Rıfat, Miralay Zeki, Dr. Sabri, Hüseyin Tosun, Milaslı Murat, Hüseyin Siyret Beylerle Teşebbüsü Şahsî ve Ademi Merkeziyet Cemiyetini kurdu (herhalde 1906'da). 1906'da Paris'te aylık *Terakki* gazetesi çıkmağa başladı. İlginçtir ki, bu gazetenin ilk sayısında açıklanan Cemiyet amaçları arasında, *Meşveret*'in ilk sayılarını hatırlatırcasına, bir kez olsun meşrutiyet, Kanun-u Esasî sözcükleri geçmiyordu. Sabahattin aklını teşebbüsü şahsî ile ademimerkeziyete takmıştı. *Terakki* dahi ancak 9. sayısında çıkış amaçları arasında Kanun-u Esasîyi sayabilmiştir. Cemiyetin yayımlanan tüzüğü her milliyetin sayısal oranına göre oluşturulacak Vilayet Umumi Meclislerinin vilayetlerin maliyesi, kanun ve nizamlarına ait konularda tam ve geniş yetkiye sahibolmasını öngörüyordu. Ayrıca, mebusların Vilayet Meclisi üyeleri arasından seçileceği esası kabul ediliyordu. Mebusların kimler tarafından seçileceği belirtilmemiş olmakla birlikte, mebus adaylarının Vilayet Meclisi üyeleri olması, düşünülen devlet örgütüne neredeyse federasyondan da ötede, konfederatif bir hava vermektedir. Sabahattinciler mebusların Vilayet Meclislerince de seçilmesini düşünüyor idiyseler konfederatif niteliğin daha belirginleşmiş olacağı doğaldır. Fakat sonradan Sabahattin, Kanun-u Esasîyi ve Meşrutiyeti ön plana almayı kabul ettiği gibi, 1907'de yapılan II. Jön Türk Kongresinde de Ahmet Rıza ve yandaşlariyle uzlaşmayı kabul etti. Herhalde Meşrutiyetin yakın olduğu düşüncesi bu uzlaşmayı kolaylaştıran bir etkendi.

Yusuf Akçura: Akçura (1876-1935), Rusya'da Volga nehri kıyısında Kazan bölgesinde bulunan Simbir (Rusçası Simbirsk, bugünkü adı Ulyanovsk) şehrinde doğdu. Üç kumaş fabrikasının sahibi olan babası ölünce, ailenin işleri bozuldu ve annesi Yusuf'u alıp İstanbul'a yerleşti (1883). Annesi ile Yusuf birkaç kez Kazan'ı ziyaret ettiler. Askerî okullarda okuyan Akçura, 1896'da Harbiyeyi bitirip Erkân-ı Harbiye Mektebine kabul edildi. İT mensubu olduğu için o yıl 1.5 ay hapiste kaldı. Ertesi yıl Taşkışla Divanıharbi onu müebbet hapse mahkûm ettiyse de, cezası Trablusgarp'ta sürgün cezasına çevrildi. 1898'de affedildi ama yine orada görevlendirildi. 1899'da

arkadaşı Ahmet Ferit ile Fransa'ya kaçtı. Pariste Jön Türk çevrelerinde faaliyet gösterirken, bir yandan da Siyasal Bilimler Okuluna devam etti. 1903'de mezun olduğunda Rusya'ya gitti ve Hürriyetin ilânına kadar orada kaldı, 1908'de İstanbul'a geldi.

1908'e kadarki dönemde Akçura, Jön Türk yayınlarında ve özellikle *Meşveret* ve *Şûrâ-yı Ümmet*'te yazılar yazdı. En önemli yazısı 1904'de Ali Kemal'in Kahire'de çıkardığı *Türk* gazetesinde yayımlanan «Üç Tarz-ı Siyaset» başlıklı uzun makalesi oldu.

F. Georgeon'a göre Akçura'nın düşüncesinde 3 ayrı etki söz konusudur. Birincisi Kazanlıların iktisadî ve toplumsal gelişmişliğinin bir sonucu olan «Tatar ıslahatçılığı ve çağdaşçılığıdır.» Kazan'da İslamiyeti çağdaş kılmak yalnız güçlü bir düşünce akımı değildi, mesela Muhammediye medresesinde din dersleri yanında çağdaş yöntemlerle müspet bilimlerin öğretimiyle uygulamaya sokulmuş bir ilkeydi. Kazanlıların kapitalist üretim biçimine geçmiş olmaları bu tür yönelişleri doğal, hattâ belki zorunlu kılıyordu. Tatar çağdaşçılığının bir yönü de aydınların dili ile halkın dilini yaklaştıracak çalışmalardı. Akçura'yı en çok etkileyenlerden biri, 1883'den beri Kırım'da *Tercüman* gazetesini çıkaran İsmail Gasprinski idi. O, Rusya'daki Müslüman-Türk halklarının kültür ve eğitim yoluyla (usul-ü cedid okulları) birleşmesini ve bunu kadın haklarına saygılı, laik bir temel üzerinde yapmasını savunuyordu.

Akçura üzerindeki ikinci etki kültürel Türkçülüktü. Bu, İslam öncesi Türk tarihine önem vermek, yani bir çeşit Türk Tarihini laikleştirmek demekti. Bilindiği üzere, İslamiyetin geleneksel tavrı, İslamiyet öncesini küçümsemek, reddetmek veya görmezlikten gelmek yönündeydi. Üçüncü etki, Akçura'nın Paris'teki öğrenimi sırasında öğrenip benimsediği bazı yaklaşımlardı. Bir tanesi maddeci yaklaşımdı ki, tarih ve siyaseti düşünce ve idealler yönünden değil de, iktisadî yönden incelemeyi gerektiriyordu. İkinci bir yaklaşım, hayat mücadelesi bakış açısıydı ki, bazılarınca toplumsal Darwincilik diye de tanımlanır. Akçura için Rusya Türklerinin, Osmanlı Devletinin durumu, toplumsal ya da uluslararası düzlemde cereyan eden hayat mücadelesine canlı örnekti. Georgeon'a göre Akçura'ya damgasını vuran üçüncü bir yaklaşım, Bentham ve J.S. Mill'in faydacılık öğretisidir. Buna göre iyi, güzel, doğruyu arayan idealist bir yaklaşım yerine işleri yarar, sakınca, uygulanabilirlik gibi ayağı yere basan ölçütler açısından irdeleyen bir çeşit soğukkanlı muhasebeci tavrı çok daha geçerlidir.

Şimdi biraz da «Üç Tarz-ı Siyaset» yazısı üzerinde duralım. Sözünü ettiği üç siyaset Osmanlı milleti teşkili, İslam birliği, Türklerin birliğidir. Ona göre birincisi II. Mahmut döneminde doğdu, Tanzimatla devam etti, III. Napolyon'la doruğuna erişti ve onunla birlikte bir daha kalkınamamacasına tarihe gömüldü. Fakat Akçura'nın düşündüğü Osmanlı milleti bir İsviçre veya Belçika milleti değil de, ABD gibi, eritme potasında eritil-

miş bir millet. Burada artık din ve milliyet kavgaları, anlaşmazlıkları (ve farkları?) kalmayacak, Rum, Ermeni, Türk, Arap eriyeceklerdi. Ona göre 1904'de bu tür bir siyaset izlemeğe çalışmak «beyhude bir yorgunluktur.»

İkinci siyaset tarzı İslam birliğidir. İlk başta İslamiyet, anayasası Kuran, resmî dili Arapça olan, insanları ortak bir heyecan duyan tek bir devletti. Zamanla İslam dünyası parçalandı, ortaya çıkan devletlerin birçoğu da Hıristiyan devletlerinin boyunduruğu altına girdiler. Buna rağmen İslam dayanışması pek kuvvetlidir. Ne var ki İslam birliğinin gerçekleşmesi zordur, zira Osmanlı Müslümanları dışındakiler hep Hıristiyan devletlerin uyruğudur ve birçok büyük devletlerin Müslüman sömürgeleri vardır (yani İslam birliğine karşı hepsi ayaklanırlar).

Türklerin birliğine gelince: Yazının tarihi (15 Mart 1904) Rus-Japon harbinin başlangıcına rastlıyor. Akçura diyor ki: «Vukuat-ı ahirenin fikre getirdiği uzakça bir istikbalde vücudpezir olacak beyazlar ve sarılar âlemi arasında bir Türklük cihanı husule gelecek ve bu cihan-ı mutavassıtta Devlet-i Osmaniye, şimdi Japonya'nın sarılar âleminde ifa etmek istediği vazifeyi deruhde eyleyecekti.» Japon silahlı kuvvetleri henüz başarıya ulaşmadan Akçura'nın muhayyilesi faaliyete geçmişti. Akçura'ya göre zamanımızda dinler toplumsal alandan kişisel alana çekiliyor. Siyasette rol oynayan ırklardır. Dinler ancak destekleyici rol oynarlar (Rusya'da Ortodoksluk, İngiltere'de Anglikanlık vs. gibi). Fakat Türklük düşüncesi henüz pek yenidir. Buna karşılık, Türklerin birliği siyasetinden gocunacak tek bir devlet vardır, o da Rusya'dır. Diğerlerinin Türk uyrukları olmadığı için itiraz etmeyebilirler, hattâ destekleyebilirler.

Sonuç olarak Akçura, Osmanlı milleti yaratmanın imkânsızlığına işaret ettikten sonra, İslamcılıkla Türkçülük arasında bir tercihten kaçınıyor, menfaat ve mahzurlarının, uygulama kolaylık ve zorluklarının eşit olduğunu söylüyor. Ne var ki, daha önce anlattıklarından istikbalin Türkçülükte, daha doğrusu, bugünkü bir deyimle, Turancılıkta olduğuna inandığı anlaşılıyor. Fakat Ali Kemal'in de işaret ettiği üzere, Osmanlıcılığa bir haksızlık yapıyor, zira Osmanlıcılığın o zamana kadar «eritme potası» sayılabilecek bir siyaseti hiçbir zaman söz konusu olmamıştır. Aynı yazı hakkında mütalaa yürüten Ahmet Ferit'e göre, Osmanlı Devleti bir gerçeklikti, İslam ve Türk birliği ise hayaldi. Ancak İslamiyet ve Türklük, Osmanlı Devletini payandalayacak unsurlar olabilirlerdi.

Akçura'nın «Üç Tarz-ı Siyaset» yazısının önemi, bugün Turancı diye tanımlanabilecek türden bir Türkçülüğü Osmanlı aydınlarının dikkatine sunmuş olması ve bunu yaparken Osmanlıcılık, İslamcılık gibi siyasetleri de Türkçülükten ayırarak her birini soyutlayabilmiş olmasıdır. Akçura'nın Fransa'da siyaset bilimi okumuş olması, ve bu sayede yazılarında çağdaş sosyal bilimin havasını —bu arada maddeci yaklaşımı— tanıtmış olması da zikre değer bir yönüdür.

Diğer Bazı Düşünürler: Belki öbürleri denli ön planda sayılamayacak, fakat yine de önemli olan bazı düşünürler zikredilebilir. Bunlardan biri *Ahmet Mithat Efendi*'dir (1844-1912). Genç yaşında Mithat Paşanın çevresine girmiş, onun Tuna valiliği zamanında resmî mahiyetteki *Tuna* gazetesinde çalışmış, Bağdat valiliği zamanında da yine vilayet gazetesi *Zevra*'yı çıkartmıştır. 1871'de İstanbul'a gelip serbest gazeteciliğe başladı. Çıkardığı iki gazete kapatıldı, bir yazısı dolayısıyla da Rodos'a sürüldü (1873). V. Murat tahta çıktığında İstanbul'a dönebildi. Abdülhamit'in Mithat Paşayı sürmesi üzerine Sarayın adamı oldu ve 1908'e değin öyle kaldı. Bu sayede el üstünde tutulduysa da Hürriyet ilân edildiğinde çok yıpranmış bir şahsiyetti. Ahmet Mithat gazeteciydi ve pek çok da roman yazmıştır. Ayrıca oyunları, çevirileri, tarih eserleri olduğu gibi, *Ekonomi Politik, Avrupa'da Âdab-ı Muaşeret yahut Alafranga, Peder Olmak Sanatı* başlıklı kitapları, ansiklopedik yapıtları vardır. Mithat'ta büyük bir öğrenme ve bu öğrendiklerini okuyucularına bir an önce aktarmak tutkusu vardı. Onun için romanlarında bile, hikâyeyi durdurup «ey okuyucu» tarzında bilgi veya öğütler verirdi. İktisadî kalkınmanın ve devleti kuvvetlendirmenin bilgilenmekten, tutumlu ve çalışkan, aileye bağlı bir hayat tarzından, iktisadî konulara önem vermekten geçtiğini savunan, kendi hayatına da bu ilkeleri uygulayan bir aydınlanmacıdır.

Önemli sayılabilecek ikinci bir düşünür İslamcılık akımını hayli etkilemiş olan *Cemalettin Efganî*'dir (1839-97). Efganî'nin çocukluğu Afganistan'da geçti, orada okudu. Genç yaşında Hindistan'a gitti. Orada İngiliz emperyalizmine karşı kendisinde büyük bir tepki ve Batı emperyalizmiyle başedebilmek için Müslümanların birleşmesi gerektiği düşüncesi doğdu. Afganistan'da İngiliz siyasetine karşı faaliyet göstermeğe başladı (1866), iki yıl sonra da bu yüzden sınırdışı edildi. Kahire'ye, oradan da İstanbul'a geldi (1870). Darülfünun olayı yüzünden İstanbul'dan ayrılmak zorunda kaldı. Pek çok yer dolaştı, bu arada bir süre Paris'te takipçisi Mısırlı Muhammet Abduh ile *Urvet ül-Vuska* dergisini çıkarttı (1884). 1892'de Abdülhamit'in daveti üzerine İstanbul'a geldi. Ölünceye dek burada kaldı. Efganî'ye göre, İslam dünyasının Hıristiyan Batının taarruzu karşısında ayakta durabilmesi için bilimi kabul etmesi, çağdaşlaşması gerekirdi. Üstelik, Ali Suavi'yi hatırlatan bir biçimde tek tek Müslüman halkların kurtuluşunun milliyet duygularının ve bilincinin, millî dillerinin gelişmesiyle mümkün olacağını savunuyordu.

Üçüncü bir isim *Mizancı Murat*'tır (1853-1917). Dağıştanlıdır. Sivastapol'daki bir Rus lisesinde okudu. 1873'de İstanbul'a geldi. Memuriyete girdi ve Mülkiye'de tarih dersleri okuttu, 1886'da haftalık *Mizan* gazetesini çıkarmağa başladı. Abdülhamit'in gözüne girerek onun müşaviri olmayı, bu yoldan ıslahat yaptırmayı düşünüyordu. Fakat *Mizan* 1890'da kapatıldı. Abdülhamit'ten umduğu ilgiyi göremeyince, Murat da kaçan Jön Türklere

katıldı (1895), hattâ Ahmet Rıza'nın yerine İT Paris şube başkanı oldu. Fakat Murat'la diğer Jön Türkler arasında önemli bir çizgi farkı vardı. Murat'ın meşrutiyetçiliği 1876 Kanun-u Esasîsinin öngördüğü modelin dahi gerisindeydi. Sadece istişarî mahiyette bir meclis istiyordu. Herhalde biraz da bu yüzden, 1897'de Abdülhamit'le anlaşıp İstanbul'a döndü. 1908'e kadar memuriyet yaptı, o tarihte yeniden *Mizan*'ı çıkartmağa ve İT'liymiş gibi davranmağa başladı. İT kendisini reddetti. Murat'ı önemli kılan başlıca şey Fransız (Duruy) ve Rus orta eğitim ders kitaplarını örnek alarak yazdığı, *Tarih-i Umumî* adında, dünya tarihini anlatan kitabıdır. Bunda çok özgün bir yön bulunmamakla birlikte, Batı usülünde dünya tarihini ele alarak yazılmış bir eser olmak itibariyle tarihçiliğimizde bir yere sahiptir. Kitabın Osmanlı düşünce hayatı bakımından başka bir özelliği, tarihi zaman içinde insan özgürlüğünün gelişmesi olarak anlamlandırmasıydı.

Genel Değerlendirme: Dönemin genel bir değerlendirmesini yaparken yukarda ele alınmış veya alınmamış olan düşünürleri akımlara göre tasnif etmek yararlı olurdu. Ne var ki, II. Meşrutiyette ve sonrasında görüldüğünden farklı olarak, bu dönemde ideolojisi az çok billurlaşmış, bazı yayın uzuvları ya da kurumlar (dernek, parti, resmî kuruluş gibi) çevresinde kümelenmiş düşünce akımlarından söz etmek zordur. Bununla birlikte Tanzimattan itibaren, çağdaş toplumun özelliklerinden olan hareketli bir düşünce ortamının temelleri atıldı. Bu temel atma işinde önce Şinasî, sonra da Münif Paşanın adlarını anmak gerekir. Şinasî çağdaş toplumun zihin çerçevesini ve ifade aracı olan dili kurdu. Münif Paşa Batı düşüncesini ve Batı bilgilerini getirmeğe çalıştı. Fakat toplumlarını Osmanlı-İslam geleneklerinin donukluğundan âcil olarak kurtarmak için çırpınan bu düşünürler ve diğerleri pek çok şeyi birden temsil etmek durumundaydılar. Tunaya'nın formüle ettiği «Bu devlet nasıl kurtarılabilir?» kaygısı hepsine egemendi. O yüzden de düşünceleri yeterince soyutlaşamıyor, yeterince billurlaşamıyordu. Siyaset adamları gibi pratik düşünmek, her yararlı çareye sarılmak zorundaydılar. Herhangi bir öğretiye veya siyasete toptan karşı çıkmak onlar için bir «lüks»tü. Onun için, İslamiyetle bağları herhalde asgarî ölçüde olan Ahmet Rıza ve Abdullah Cevdet bile, en azından düşüncelerinin kabul görme veya uygulanma imkânına sahip olabilmesi bakımından (her zaman değilse de) İslamî çerçeve içinde yazmak ve konuşmak zorundaydılar. Bütün bu insanlar içinde bu bakımdan istisna olan, bir doktrine sarılıp gerisine kulaklarını tıkayan Sabahattin'di.

Yine de bu düşünürlere az çok egemen olan ya da önemli olan düşünce izleklerini (temalarını) ayırt edebiliyoruz. *Namık Kemal*'de hürriyetçilik ve Osmanlıcılık, *Ali Suavi*'de aydınlanmacılık, laiklik ve Türkçülük, *Cevdet Paşa*'da tutucu-İslamcılık, yetkecilik, *Ahmet Rıza*'da Türk ulusçuluğu, pozitivizm ve toplumsal yapı endişelerini ön planda görüyoruz. Şu ya da bu

siyaset adamı yerine çözümü toplum yapısının değişmesinde gören, siyasal iktidar değişmelerini de önemsiz bulan, yani sosyologca düşünen ilk kişi Ahmet Rıza'dır. Gerçi Namık Kemal ve Ali Suavi de 'adam olmamız' için Batıdaki sanayi ve ticaret yapısının bize gelmesini gerekli görüyorlardı. Ama onlar, kurtuluş için şu ya da bu şahsın iktidardan ayrılmasını ya da iktidara gelmesini yeterli görüyormuş gibi bir tutum içindeydiler. *Abdullah Cevdet* köktenci garpçı, aydınlanmacı, toplumsal yapıcı (Sabahattinci), *Sabahattin* toplumsal yapıcı, *Yusuf Akçura* Turancı ve maddeci, *Ahmet Mithat,* aydınlanmacı, yetkeci, toplumsal yapıcı. *Cemalettin Efganî* İslamcı, garpçı ulusçu, *Murat* tarihçi ve yetkeci yönleriyle göze çarpıyorlar.

Çağdaş dünyaya ayak uydurmak için hareketlenen bu düşünce hayatı, bir özgürlük ortamı olsaydı, ya da özgürlük ortamı o derecede kısıtlı olmasaydı, daha verimli olabilirdi. Oysa Abdülhamit mutlakiyetinden önce de gazete ve dergi kapatmak, yasaklamak 'umur-u adiyedendi'. Gerçi Âli'nin ya da Abdülhamit'in yetkeci davranışları karşısında ülke dışında yayıncılık yapılmıştı. Ama kabul etmek gerekir ki, aydın tabanından uzakta ve onlara ancak el altından, gizli kapaklı, dolayısıyla da pek eksik ulaşabilen, bu yüzden bu tabanın tepkilerinden yoksun bir yayıncılık, her şeye rağmen cılızlık ve kısırlığa mahkûm bir yayıncılıktı. Hiç şüphe yok ki, özgürlük ortamı, düşünce akımlarının serbestçe ifade edilmesini, boy ölçüşmesini, dünyaya açılmayı sağladığı için bir milleti olgunlaştıran, eğiten, fikrî, siyasal, toplumsal düzeyini yükselten bir şeydir.

KAYNAKÇA

(Siyasal Tarih blömünün kaynakçasına (+) ile işaretli kaynaklara ek olarak)

Yusuf Akçura, **Üç Tarz-ı Siyaset.**

Sina Akşin, «31 Mart Olayına Değin Sabahattin Bey ve Ahrar Fırkası», **SBFD: Doç. Dr. Cem Sar'a Armağan,** Ank., 1973.

Falih Rıfkı Atay, **Baş Veren bir İnkılapçı** (Ank., 1954).

Kâmuran Birand, **Aydınlanma Devri Devlet Felsefesinin Tanzimatta Tesirleri** (Ank., 1955).

Münir Süleyman Çapanoğlu, **İdeal Gazeteci, Efendi Babamız Ahmet Mithat** (İst., 1964).

İsmail Hami Danişmend, **Ali Suavi'nin Türkçülüğü** (Ank., 1942).

Ali Erkul, «Prens Sabahattin», **Türk Toplumbilimcileri,** derl. Emre Kongar (İst., 1982).

François Georgeon, **Aux Origines du Nationalisme Turc: Yusuf Akçura (1876-1935),** (Paris, 1980).

M. Şükrü Hanioğlu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi** (İst., 1981).

Necip Fâzıl (Kısakürek), **Namık Kemal** (Ank., 1940)

Ümid Meriç, **Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü** (İst., 1975).

Namık Kemal Hakkında (DTCF Y., 1942).

Orhan Okay, **Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Mithat Efendi** (Ank., 1975).

Ahmet Hamdi Tanpınar, **19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi.**

Tarık Z. Tunaya, **İslamcılık Cereyanı** (İst., 1962).

.....,**Türkiyenin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri** (İst., 1960).

Cavit Orhan Tütengil, **Prens Sabahattin** (İst., 1954).

MİMARLIK VE SANAT TARİHİ
(1600-1908)

AYLA ÖDEKAN

GİRİŞ

16. yüzyıl sonlarında beliren siyasal, ekonomik ve yönetimsel aksaklıklar, 16. yüzyılın güçlü dengesini sarsmış ve Osmanlı İmparatorluğu içinde toplumsal bunalım belirtileri başgöstermiştir. Bu olgu, doğal olarak, sanatsal üretimi 17. yüzyıl ve sonrasında etkilemiştir. Başlangıçta etki, üretimin sayıca azalmasında kendini gösterir. 17. yüzyılı üslûbu geleneksel konu ve biçimlerin kendi kuralları içinde yenilenmesi ve yeni ilişkilerin aranmasıyla oluşmuştur. Bu dönem «Klasik Sonrası» olarak değerlendirilir. Ancak, sorunların giderek çoğalması sonucunda, Osmanlı İmparatorluğu'nun merkantilist Avrupa ülkeleriyle karşı karşıya gelmesi ve Batı uygarlığını kabul edip hayranlık beslemesi niteliksel değişimi de beraberinde getirmiştir. Gerçek anlamda niteliksel değişim 18. yüzyılın ikinci çeyreğinde ortaya çıkar. Osmanlı Sanatı ve Mimarisi 18. yüzyıl boyunca çağın koşullarına göre Batı Sanatı ve Mimarisi'ne aşamalı olarak açılır. Niteliksel değişimin yalnızca biçimsel düzeyde kalmayıp tasarım ilkelerini, teknik ve malzeme konularını zorlayan boyutlara varması ise 19. yüzyılın içinde gerçekleşir. Osmanlı Sanatı ve Mimarisi 18. ve 19. yüzyıllarda Batılılaşma süreci içine girer ve bu süreç içinde Avrupa'daki gelişmelere koşut olarak çeşitli oluşumlar geçirir. Bu dönem «Batılılaşma süreci içinde Osmanlı Sanatı ve Mimarisi» olarak tanımlanır.

18. yüzyıl Avrupa'sı Fransız kültür ve sanatının egemen olduğu bir dönemdir. 14. ve 15. Louis Dönemi'nde Fransız Sarayı'nın beğenisini oluşturan Rokoko üslûbu Avrupa'nın her ülkesini etkisi altına almış ve Paris, Versailles, Mary saraylarının benzerleri çoğalmıştır. Fransız Rokoko'su İtalyan Barok'una bir tepki olarak çıkmıştır. 17. yüzyıl ortalarında önce İtalya'da oluşup sonraları İspanya, Portekiz, Almanya ve Fransa'ya geçmiş olan Barok üslûp Fransa'da fazla tutunmamıştır. Tasarım ilkeleri eğri çizgilere ve oval biçimlere dayalı olan Barok, yumuşak ve akıcı bir mekân mimarisidir. Yüzeylerde içbükey ve dışbükey dalgalanmalar oluşturulur ve optik yanılsama yöntemiyle mekânın sınırı gizlenir. Tüm sanatların birlikteliğiyle (Gesamptkunstwerk) oluşan Barok üslûpta bezeme, strüktür ve malzeme eşdeğer güçte yapı programında yer alır. Kolon, sütun gibi yapısal öğeler gruplaşarak ve hacimleşerek yontusal değerleri güçlendirirler. Kat kat ve bombeli bitkisel bezemeler maskeler, yaprak frizleri, kumaş kıvrımları, çelenkler (girlantaylama askı), deniz kabukları, kartuşlar ve boşlukta uçuşan figürler görsel etkiyi zenginleştirirler.

Coşku dolu İtalyan Baroğu yanında Fransız Rokokosu geçmişin klasik yapı üslûbunu korur. Kütle düzeni yalın olan Fransız Rokokosu'nda dış mimaride kolon ve pilastr sayıca azalmıştır. Rokoko üslûbunu belirleyen gerçekte iç mekân bezemesidir. İç mekânda duvarlar dikdörtgen panolara bölünmüştür. Bitkisel bezemeli çerçeveler panoları bezerler. Rokoko üslûbunun bezeme sözlüğünü yüzeysel S, C ve sarmal kıvrımlı dallar, bombeli olmayan kartuşlar, az çıkıntılı pilastrlar, asimetrik biçimli örgeler, tırtıllı madalyonlar, filizli dallar, deniz kabuğu biçiminde çizgisel üslûpta akant yaprakları oluştururlar.

18. yüzyılın sonlarında, Barok ve Rokoko Üslûpları'nın yerini, Mısır ve İtalya'nın İmparatorluk topraklarına katılmasından sonra Napolyon yönetimini simgeleyen Ampir Üslûp alır. Mısır ve Roma Mimarisi etkisi altında gelişen Ampir Üslûpta düşey ve yatay öğeler dengelenmiştir. Roma sütun başlıklı duvara gömülü kolonlar, yuvarlak kemer, üçgen alınlık, yalın silmeli kornişler cephe düzenlemesini geliştiren öğelerdir. Devrimcilerin giysilerine taktıkları rozetler, kargı, top, meşale, çelenk (girlant-aylama askı), defne dalı gibi askerlikle ilgili simgesel öğeler mimariye uygulanmıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısında Sanayi Devrimi'nin ardından yeniden biçimlenmekte olan Avrupa toplumunda Seçmeci Üslûp egemendir. Klasik, Gotik, Rönesans gibi tarihsel üslûpların yanısıra Asya, Uzakdoğu, Amerika ve Afrika uygarlıklarının sanat biçimleri Avrupa mimarisi, resmi ve el sanatlarını etkilemiştir. Mimaride endüstri ürünü malzemeyi ve yeni yapım yöntemlerini neo-klasik, neo-gotik, neo-rönesans düzenler ve Hint, Çin ve İslâm öğeler biçimlendirirler.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı Dünyası'yla karşı karşıya gelişi ve iki farklı kültür ortamının sanat alanında birbirleriyle etkileşimi Fatih Dönemine değin uzanır. İlişkilerin yoğunlaşması Osmanlı İmparatorluğu'nun duraklama dönemi olan 17. yüzyılda Avrupa ülkelerinin Osmanlı pazarlarını ele geçirmeyi istemeleriyle başlar. 1669'da Fransa'yla ticaret antlaşmasının imzalanması Fransızların İmparatorluk içinde yayılmalarına olanak sağlamıştır. İstanbul'da Galata ve Anadolu'da İzmir, Fransız tüccarlarının dolup laştığı bölgelerdir. Hristiyan uyrukluların koruyuculuğunu yapan Fransız misyonerleri aynı zamanda birer ticaret ajanı olarak da görevliydiler. Ticaret konusunda başlayan ilişkileri 17. yüzyılın ikinci yarısında kültürel ilişkiler izlemeye başlamıştır. 1673 yılında Fransız tiyatro topluluklarının İstanbul'daki elçiliğe gelip oyunlar oynaması ve zamanla seyirci olarak bu gösterilere azınlıklar ve yabancılar dışında Türklerin de katılması, Fransız kültürüne dönük sanatsal etkinliğe bir başangıç sayılmaktadır (Günsel Renda, *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı*, Hacettepe Üniversitesi, 1977, s. 16). Bu dönemde elçilikler yabancı ressamların uğrak yerleri olmuştur. Elçilikler tarafından Osmanlı kentlerinin gravürleri, Osmanlı giysilerinin albümleri düzenlenmiştir.

Gerçek anlamda batılılaşma sürecinin başlangıcı Lâle Devri olarak varsayılır. Osmanlı Sanatı ve Mimarisi 18. yüzyıllarda Lâle Devri'yle Batı'ya açılmış, önce Rokoko sonra da Barok, Ampir ve Seçmeci Üslûpların etkisi altında kalarak yerel üslûplarını oluşturmuştur. Batılılaşma olayı önce yönetim katından gelmiş, zamanla tüm toplum katlarına yansımıştır. Batı özentisini ilk geliştiren olay Yirmisekiz Çelebi Mehmet'in 1720-1721 tarihlerinde Paris'e elçi olarak gönderilmesidir. Yirmisekiz Çelebi Mehmet'in yurda döndükten sonra kaleme aldığı takrirnâmesi ve beraberinde getirdikleri Osmanlı Sarayı'nı Batı sanatı, mimarisi ve kent düzenlemesiyle karşı karşıya getirmiştir. Fransız sarayları, bahçeleri, fıskiyeleri, caddeleri ve saray yaşantısı Osmanlı Saray çevresinde büyük bir ilgi uyandırmış ve III. Ahmet tarafından Kâğıthane'de benzerleri yaptırılmıştır. 1727'de Sait Mehmet Efendi'nin kurduğu basımevi yabancı yayınların türkçeye çevrilerek yeni kültür ortamının tanıtılmasına olanak sağlamıştır. I. Mahmut (1730-1754), III. Mustafa (1757-1774), I. Abdülhamit (1774-1789) ve III. Selim (1789-1807) dönemlerinde batı beğenisi ve özentisi giderek artmıştır.

Batılılaşma akımı müzik, resim, heykel, tiyatro gibi tüm sanat dallarını etkisi altına almışsa sa, mimaride Batılı öğeler ve üslûpların uygulanması daha hizlı olmuştur. Aynı zamanda mimarlıkta batılılaşma sürecinin çeşitli aşamaları sürekli olarak izlenebilmektedir. İlk uyanlış döneminde benimsenen, Osmanlılara yabancı olan bahçe düzenlemeleridir. 1740'dan sonra Avrupa'nın mimari sözlüğünden alınan öğeler Osmanlı Mimarisi'nin geleneksel tasarım uygulamalarına uyarlanarak kullanılmaya başlanmıştır. I. Abdülhamit Dönemi'nde Avrupalılar'la Osmanlılar arasındaki ilişkilerin daha rahat bir düzeye erişmesi sonucunda, devşirilen öğeler daha doğru bir içerik içinde değerlendirilmiştir. III. Selim ve II. Mahmut Dönemleri'nde mimari tasarımı bütününde etkileyen bir sistem değişikliğine varılmıştır. Vanmour, Liotard, Ferdinando, Tonioli, Cassas, Hilair, Préault, Barlett, Allom, Melling, Kaufer, Castellan gibi ressamların yaptıkları resimler ve gravürler toplumda resim sanatına duyulan ilgiyi arttırmıştır. Önce elçilikler çevresinde toplanan ressamlar, 18. yüzyıl içinde saraya çağrılarak onurlandırılmışlardır. II. Mahmut'un kendi portresini yaptırıp Babıâli'ye astırması çağı için ileri bir hareket sayılmalıdır. Sultan Abdülmecit Dönemi'nde (1839-1861) batılılaşma Tanzimat Fermanı'yla yeni bir düzene ulaşır. Batılılaşma hareketi, 18. yüzyılda olduğu gibi, padişahın kişiliğine göre biçimlenmemiş, bir devlet programı olarak belirmiştir. Tüm kurumların Batılı anlayış içinde yeni baştan örgütlenmesi gerekmiştir. Devlet hesabına çalışan Batılı ressamlar çoğalmıştır. Bunların içinde en ünlüleri Abdülmecit Dönemi'nde birçok onarımlar ve yapılar yapmış olan Gaspare Trajano Fossati'dir (1809-1883). Abdülaziz Dönemi'nde Nâfıa Nazırı İbrahim Edhem 1873 Viyana Sergisi için hazırladığı kitaba Barburini, Montani, Maillard adlı sanatçılar da yardım etmişlerdir. 19. yüzyılda etkinlik gösteren bir başka grup da Balyan Sülalesi

olmuştur. Resim konusunda J. Schranz ve Preziosi tuval resmini ve perspektif tekniğini tanıtıcı ressamlardır.

Yerleşmeler

14.-16. yüzyıllar arasında hızlı gelişme gösteren başkent dışındaki Osmanlı yerleşmeleri, 17. yüzyıldan 19. yüzyıla değin durağan bir döneme girerler. Bu dönem içinde yatay gelişme göstermeyen bu kentlerde nüfus artışı, eski yerleşim alanı sınırları içinde konut dokusunun sıklaşmasıyla karşılanır. 19. yüzyılın ikinci yarısında sosyo-ekonomik yapıdaki gelişmeler, özellikle Afyon, Ankara ve Tokat gibi bölge merkezi niteliğindeki kentlerin mekânsal yapılarında belirgin değişmeler yaratmıştır (Sevgi Aktüre, *19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekânsal Yapı Çözümlemesi*, O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi, Ankara 1978). Değişimin ana etmenlerinden biri, tarımsal ürünlerin Avrupa'da gelişen endüstrinin talebini karşılamak amacıyla dış ticarete kaymasıdır. Yeni ulaşım teknolojisi olan demiryolu bu gelişmeyi hızlandırmıştır. Bunun sonucunda kentlerde, çoğunlukla küçük esnaf ve zanaatkârların yanısıra ticaret sermayedarlığı oluşmuştur. Böylece, geleneksel esnaf çarşılarından ayrı olarak, ticaret burjuvazisiyle devlet görevlilerinden oluşan üst sosyal kesime hizmet sunan ikinci bir merkez ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında yönetimsel yapıda girişilen yenilik hareketleri sonucunda eyaletlere yerleşen asker ve sivil bürokratlar dış ticareti ellerinde tutan Rum ve Ermeni azınlıklarla birlikte üst sosyal kesimi oluşturmuşlardır. Esnaf ve zanaatkârlar kesimine göçmen grupları da katılmış ve kentlerde iki ayrı kesim doğmuştur. Bu kesimlerin varlığı kent dokusunda belirgin farklılaşma yaratmıştır. Üst sosyal kesimin yerleştiği yeni mahalleler, Avrupa kentlerinin bir örneği olarak birbirini dik kesen geniş sokaklar, «dama tahtası» düzeninde gelişme gösterirler. İkinci kesimin yaşadığı mahalleler geleneksel dokuyu korurlar.

At arabasının ulaşım aracı olarak 19. yüzyılın ikinci yarısında toplum yaşamına girişi kentlerin yatay gelişmesine olanak sağlamış ve kent çevresinde «bağ evleri» kümelenmeye başlamıştır. Göçmen mahalleleri ve burjuva mahalleleri bu dönemde oluşmuş yeni kent birimleridir.

Anadolu kentlerinin mekânsal yapısı 17. yüzyıldan 19. yüzyıla değin durağan bir yapıya sahip olmasına karşın, İmparatorluğun başkenti İstanbul metropolitan kent boyutlarına varana değin sürekli gelişme gösterir. 16. yüzyılda İstanbul sur içinde oldukça yoğun bir biçimde yapısallaşmıştır. Konut ve ticaret merkezleri belirlenmiştir. Anıtsal külliyeler kentin ana merkezlerinde geniş alanlar içine yerleştirilmişlerdir. 17. yüzyılda ise sultanların yaptırdığı büyük külliye yapımı geçmişe oranla ekonomik nedenlerle azalma gösterir. Buna karşılık, küçük boyutlarda sadrazam külliyeleri Sultanahmet-Beyazıt-Fatih aksı üzerinde ard arda dizilirler. İstanbul'da artan nüfusun ge-

reksinimini karşılamak üzere yerleşme alanları sur dışına Haliç ve Boğaz kıyılarına doğru yayılmaya başlar ve bunun sonucunda deniz ulaşımı önem kazanır. İstanbul tarafında Eminönü-Sirkeci yöresi, Galata'nın karşısında ikinci liman olarak gelişir. Sur içi eski İstanbuldan sonra Galata ve Üsküdar yoğun yerleşme bölgeleridirler.

18. yüzyılda Boğaz kıyılarında ve Kâğıthane'de yalı ve köşklerin yapımı hızlanmıştır. Artan nüfusun gereksinimini karşılamak üzere yeni su şebekeleri kurulmuş ve bent, maksem, kemer, çeşme, sebil yapımı artmıştır. Kâğıthane bir eğlence merkezi olarak değerlendirilmiştir. Salıpazarı'ndan öteye, Boğaz'da kıyı boyunca saray yapımına önem verilmiştir. Kentsel mekânlarda en belirgin değişiklik bahçe ve dış cephe düzenlemeleriyle dışa açılan bir yaşantının geliştirilmesidir. Kent silueti içinde anıtsal külliyelerin yerini alan askerî kışlalarla yeni yapı türleri kentin görsel özelliklerini değiştirmeye başlamışlardır. Selimiye kışlası çevresinde oluşan Selimiye mahallesi İstanbul' da «dama tahtası» düzeninde kurulmuş ilk yerleşme birimidir. Boğaz kıyıları I. Abdülhamit Dönemi'nde yerleşmelerin yatay gelişmesi ve semt camilerin yapımıyla şenlenmeye başlamıştır. Galata bugünkü Balıkpazarı bölgesine, Beşiktaş Teşvikiye'ye doğru uzamıştır. Tophane ve Cihangir semtleri bu dönemde oluşmuşlardır.

III. Selim ve II. Mahmut Batı etkisinden daha bilinçli olarak yararlanmışlardır. II. Mahmut zamanında kentte köklü değişikliklere gereksinim duyulmuş ve Moltke'ye ilk imar planı yaptırılmıştır (1837). Bu arada Kaufer (1822) ve Stolpe'ye (1882) yaptırılan İstanbul haritalarına da değinilebilinir. Tanzimatın ilânı bayındırlık işlerinde yeni gelişmelere neden olmuştur. Kat sınırlamasının Tanzimatla kalkması Galata, Balat, Fener ve Kumkapı gibi gayri-müslimlerin oturdukları yörelerde çok katlı yapımın yaygınlaşmasına neden olmuştur. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında varlıklı aileleri çeken bir bölge niteliği kazanan Galata-Pera'da, tarihî yarımadadan farklı bir fiziksel çevre yaratılmıştır (Sevim Denel, *Batılılaşma Sürecinde İstanbul'da Tasarım ve Dış Mekânlarda Değişim ve Nedenleri*, O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Ankara, 1982, a. 52-54). Çok katlı yapılaşma yanısıra konut sorununa getirilen ikinci çözüm, orta sınıfın konutu olarak müslüman ve gayri-müslim tüccar, küçük esnaf ve sanatkârlarla memurların gereksinimini karşılamak üzere yapılmış sıra evlerdir. Sıra evlerin bir grubu «vakıf mülkü» olarak yapılmışlardır.

Abdülaziz Dönemi'nde İstanbul'un yatay gelişmesinin hızla sürdüğü görülür. At arabasının ulaşımda kullanımı yeni mahallerin kurulmasına olanak sağlamıştır. 19. yüzyılda kentsel mekânın biçimlenmesiyle ilgili çeşitli yenilikler bir sistem içinde birbirini izlemektedir. Kent içi-kent dışı ulaşım ağının kurulması kentsel gelişim açısından önemli sonuçlar doğurmuştur. İlk buharlı gemi 1829'da satın alınmış ve 1833'de ilk buharlı gemi Tersane'de yapılmıştır. 1844'den sonra Boğaz kıyıları arasında seferler başlamıştır. 1871-

1874 yılları arasında yapılan Tünel, Beyoğlu ve Galata'yı Karaköy'e bağlamıştır. 1845'de Abdülmecit'in annesinin yaptırdığı Karaköy Köprüsü Galata ticaret bölgesiyle Eminönü ticaret bölgesini birleştirmesi açısından önemli bir atılım olmuştur. 1869'da atlı tramvayın girişiyle kent-içi ulaşımı hareketlilik kazanmıştır. 1873'de Haydarpaşa-İzmit demiryolu, 1874'de Edirne-İstanbul demiryolu açılmıştır. Geniş meydanlı ve düzgün yollu Avrupa kenti görünümünde bir kent oluşturma özlemi sonunda İstanbul, 14 Belediye Dairesi'ne bölünmüştür. 6. daire olarak anılan Beyoğlu Belediyesi bu örgütün ilk kurulanıdır (Doğan Kuban, «İstanbul'un Tarihi Yapısı», *Mimarlık*, 70-5, s. 44-45).

Batılılaşma süreci İstanbul ve Anadolu kentlerinde tarihî dokunun görüntüsünü tümüyle sarsmıştır. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında kentler kısa zamanda sanayi uygarlığının bir parçası olma durumuyla karşı karşıya gelmişlerdir.

MİMARLIK

1. GELENEKSEL YAPI TÜRLERİ

CAMİ

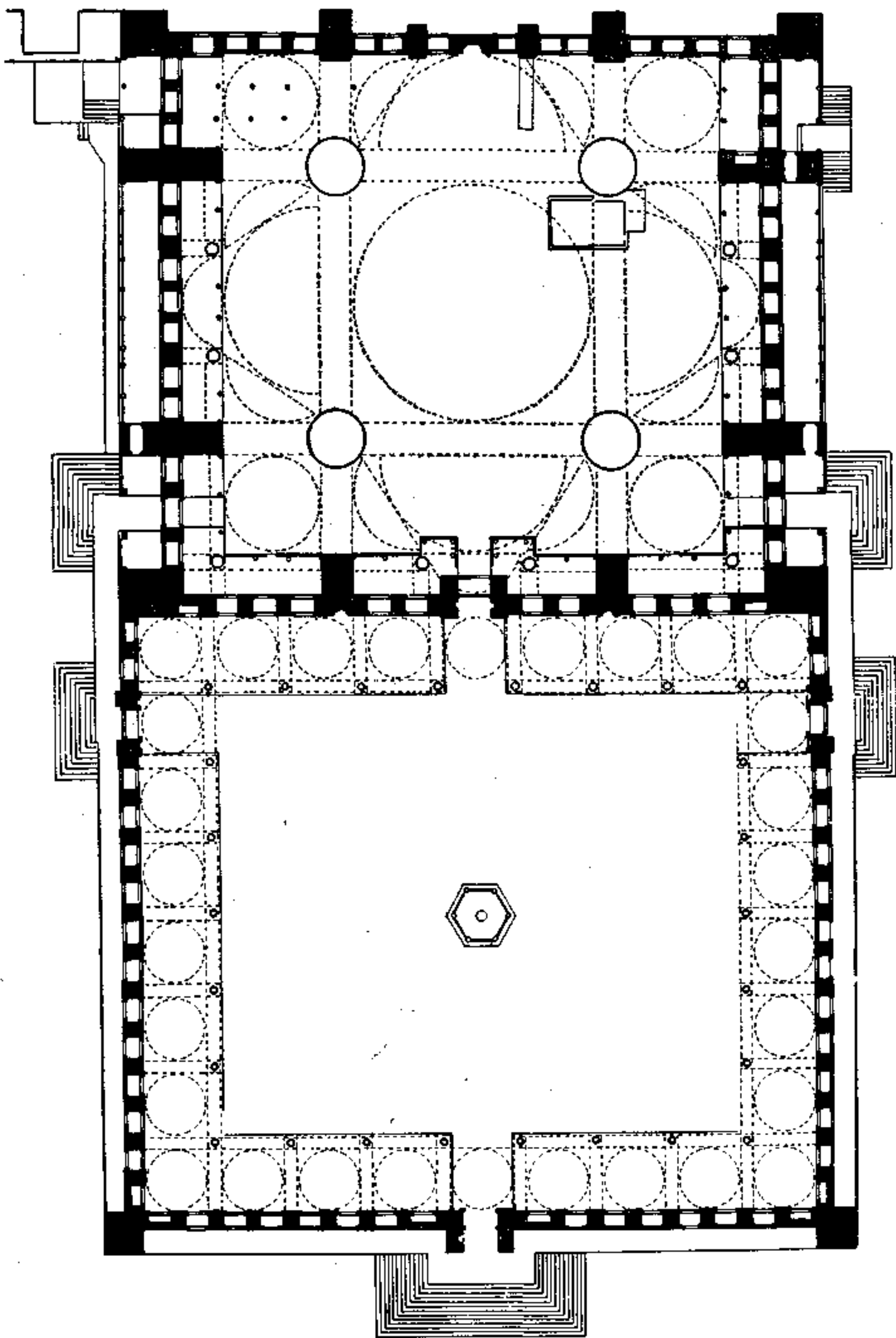
17. Yüzyıl

Osmanlı Mimarisi'nin gelişim süreci içinde cami tasarımı konusunda çeşitli çözümler denenmiş ve 16. yüzyılda merkezî mekân araştırmaları üzerinde yoğunlaşılarak değişik türde çözümlerle ideal boyutlara varılmıştır. Bu gelişme Şehzade, Süleymaniye ve Selimiye gibi sultan yapılarına özgü değildir; anıtsal mekân çözümlemeleri vezir ve paşa gibi devlet büyüklerinin yaptırdıkları yapılarda da benzer bir duyarlılıkla sürdürülmüştür. Selimiye Camisi (1569-1575) gibi yetkin bir anıtın ardından yapılan Azapkapı Camisi (1577), Mesih Paşa Camisi (1585) ve Nişancı Mehmet Paşa Camisi (1588) gibi yapıların her birinde ölçü, düzenleme ve teknik yönden yeni olanakların araştırıldığı gözlenmektedir. Örneğin Azapkapı Camisi ve Nişancı Mehmet Paşa Camisi'nde sekiz ayağın taşıdığı kubbeyle örtülü merkezî hacim, Şehzade Camisi'nde dört ayak sisteminde denendiği gibi yarım kubbeyle örtülü hacimler de dört yönde açılmıştır. 17. yüzyıla girdiğimizde, mekân çözümlemeleri konusunda 16. yüzyılın üretkenliğinde durulma görülür. Genellikle Sultan camilerinde geleneksel şemalardan dört ayak sisteminin dört yarım kubbeyle örtülü hacimler eklenerek genişletilmesiyle elde edilen şema yeğlenmiştir. Altıgen ve sekizgen plan düzenlerinin bırakılması ilginçtir. Benzer tutum öteki yapı tiplerini de etkilemiştir, örneğin türbe mimarisini. Sultan camileri dışında vezir ve paşa camileriyle mahalle camilerinde tek kubbeli mekânlar yeterli görülmüştür. Bu dönemde strüktür sisteminde 16. yüzyılın atılgan davranışlarını bulmak olanaksızdır.

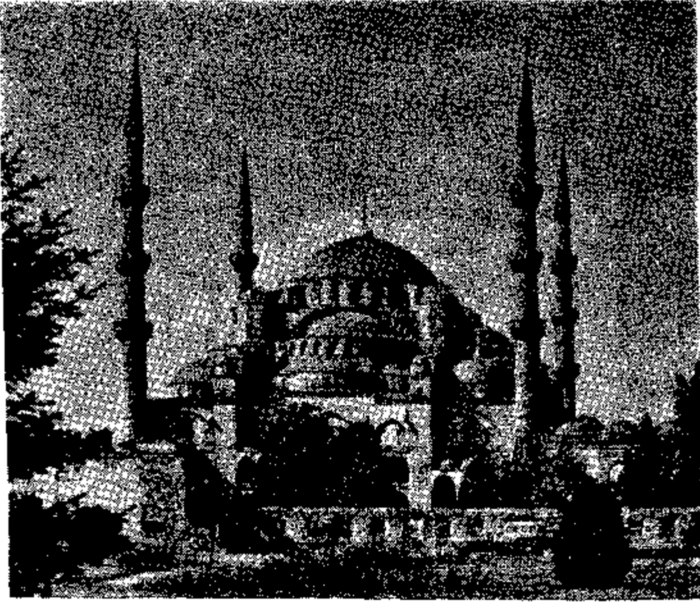
16. yüzyılın sonu ve 17. yüzyılın başlarında iki önemli cami yapımıyla karşılaşılır. Dönemin ekonomik-siyasal koşulları her ikisinin yapım sürecinin uzamasına neden olmuştur. Sultan camilerinin ilki III. Mehmet'in annesi Valide Safiye Sultan için 1597 tarihinde yapımına başlattığı Valide Camisi (Yeni Cami)'dir. Valide Camisi için seçilen konum deniz gümrüğünün bulunduğu Sirkeci'yle Rüstem Paşa Külliyesi arasındaki alandır. Bu yöre Yahudi ve Hristiyanlar'dan oluşan sıkışık bir azınlık mahallesiydi ve kentin ti-

caret merkezlerinden biriydi. Külliyenin yapımı için gerekli olan alanın istimlâkı zor olmuş, yöre halkına sahip oldukları arazinin değerinin iki katı ödenmesi ve azınlık tapınakları, kent içinde eskimiş olan azınlık tapınaklarının onarılması koşuluyla boşaltılmıştır. Cami temelinin deniz yüzeyinden aşağı oluşu güçlü bir temel strüktürüm gereksinimini zorunlu kılmıştır. Mimarbaşı Davut Ağa temel ayaklarını, merkezde dört ayağa oturan ana kubbe, dört yönde yarım kubbeler ve köşelerde küçük kubbelere dayanan bir örtü sistemine göre düzenlemiştir. Tarihçi Selânikî temel yapımında Çekmece Köprüsü'ne benzer bir sistemin uygulandığını belirtmektedir. Zemin büyük kazıklar çakılarak sıkıştırılmış ve temel duvarları kurşun kuşaklarla kenetlenmiştir (İsmail Hakkı Aksoy, «İstanbul'da Osmanlı Döneminde İnşa Edilen Camilerin Temelleri», *I. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi,* Cilt: III, s. 40). 1599'da Davut Ağa'nın ölümü üzerine caminin yapımını Dalgıç Ahmet Ağa sürdürmüştür. Ancak III. Mehmet'in ve Valide Sultan'ın ölümleri (1603) sonucunda caminin yapımı bir süre durmuştur. Bu anda istimlâk edilmiş alanda yeniden Yahudi mahallesi gelişmeye başlamıştır.

17. yüzyılın ikinci önemli yapısı 1609 yılında Sultan I. Ahmet'in emriyle yapımına başlatılan Sultan Ahmet Camisidir. Valide Camisi gibi Sultan Ahmet Camisi'nin yer seçimi büyük bir sorun olmuştur. 17. yüzyıla değin yoğun yapım eylemi sonucunda kentte büyük bir külliyenin yerleşmesine uygun alan kalmamıştır. Bu nedenle, önce Valide Camisi'nin tamamlanması düşünülmüş, sonra da Ayasofya'da Rüstem Paşa Sarayı'nın istimlâk edilerek yerine cami yapılması önerilmiştir. En sonunda At Meydanı'nda İbrahim Paşa Sarayı'nın karşısında yer alan vezir ve paşa saraylarının yıkılmasına karar verilmiştir (Zeynep Nayır, *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690)*, İ.T.Ü. Basımevi, İstanbul, 1975, s. 36). Mimarbaşısı Sedefkâr Mehmet Ağa olan Sultan Ahmet Camisi'nde de, merkezde dört ayağa oturan kubbe strüktürü denenmiştir. Sedefkâr Mehmet Ağa Davut Ağa'nın izinden gitmiş, ancak mekân tasarımında yenilik aramıştır. Yeni Cami'de yarım kubbeler üç yönde duvara gömülü ayaklara, giriş yönünde ise serbest ayaklara oturtulmuşlardır. Sultan Ahmet Camisi'nde ise, yarım kubbeler ve köşe kubbeleri güney yönü dışında üç yönde ayaklara oturtularak, iç mekân genişletilmiştir. Orta kubbe ayakları silindirik, yarım kubbe ayakları zeminde çokgen, galeri katında silindirik olarak yükselmektedir. Merkezîliği belirtmek için üst yapı alt yapıya oranla daha yüksek tutulmuştur. Sultan Ahmet Camisi büyük boyutta merkezî mekân gelişmesinin son örneğidir. İbadet için kullanılan kapalı hacim boyutları 53.50 × 49.47 m'dir. Ayrıca, kütlesel ve yapısal öğelerin ritmik düzenleri, boyut ve oranları 16. yüzyıl Osmanlı Mimarisi'nin 17. yüzyıl yorumu olarak belirmektedir. Altı minaresi, yan duvar boyunca uzanan abdest muslukları, cephe düzenlemesinde ritm kurgusu, biçimler arasında uyum arayışıyla yenilik getirmektedir.

İstanbul, Sultan Ahmet Camisi

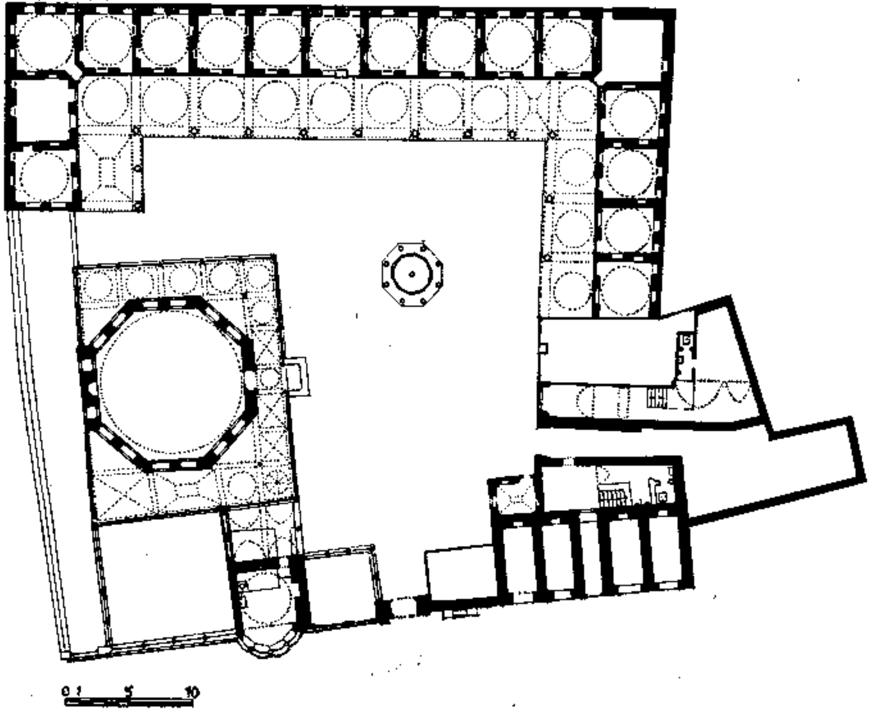

İstanbul, Sultan Ahmet Camisi, Dıştan görünüş.

Dönemin Sultan camisi niteliğinde ilk yapısı olarak başlatılan ve yarım kalan Valide Camisi'nin yapımına yüzyılın ikinci yarısında yeniden başlanmıştır. 1661 tarihinde IV. Mehmet zamanında çıkan yangın Valide Camisi' nin çevresinde türeyen azınlık mahallesini etkilemiştir. IV. Mehmet'in annesi cami yapmak istemesi üzerine kendisine Safiye Sultan'ın başlattığı yapıyı bitirmesi önerilmiş ve mimarbaşı olarak da Mustafa Ağa görevlendirilmiştir. Cami'de ilk yapılan Hünkâr Kasrıdır. Hünkâr Kasrı güney-batı cephesine bitişik iki katlı bir yapıdır. Zemin katında mutfak bulunmaktadır. Rampadan birinci katta L biçiminde bir salona geçilir. Deniz cephesinde renkli camlı, bezemeli tavanlı ve ocaklı bir oda, ona bitişik bir tuvalet ve bir oda yer almaktadır.

Sultan Ahmet Camisi'nde strüktür sistemi Valide Camisi'nde yinelenmesine karşın yüksek üst yapı, sivri kubbe, ağırlık kulelerinin kademeli dizilişleri, avlu kapısı önünde yüksek merdivenler, nişsiz avluya giriş kapıları, iç mekânda alt yapıdan üst yapıya geçişte dar bir bölge ve silindirik gövdeli ayaklarla hafif görüntülü haçvari ayaklar gibi kimi niteliklerle Valide Camisi'nde değişiklikler yaratılmıştır.

Sultan Ahmet ve Valide Camileri dışında 17. yüzyıl camileri tek hacimli eğrisel örtülü ya da ahşap çatılı olarak gruplandırılabilinir. Genelde küçük külliye programı içinde yer alan camiler tek hacimli ve kubbeli olarak tasarlanmışlardır. Bu tür yapıların öncüsü 1640 tarihinde Kösem Sultan tara-

İstanbul (Saraçhanebaşı), Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi

fından Üsküdar'da yaptırılan Çinili Camisi'dir. Caminin ana kütlesi kıble yönü dışında üç yönden ahşap çatılı bir revakla çevrilmiştir. Bir öteki ilginç yenilik, alt yapının dış kütlede kasnak yöresiyle birleştirilmesindedir. Kenar ortalarında yer alan pencereler kasnağa doğru uzanır. Köprülü Mehmet Paşa (1660-1661), Kara Mustafa Paşa (1681) ve Amcazade Hüseyin Paşa (1700) Külliyeleri'nde dershane, medrese yapılarından ayrı, serbest bir yapı olarak değerlendirilmiştir. Sekizgen planlı olarak tasarlanan dershane aynı zamanda bir mescit olarak da kullanılmaktadır. Benzer özellik Bayram Paşa Külliyesi'nde sekizgen planlı tekkeyle medrese odaları arasındaki ilişkide görülür. 1660-1661 yıllarında mimarbaşı olduğu bilinen Mustafa Ağa'nın Köprülü Külliyesi'ni yaptığı sanılmaktadır. Dershane-mescit planlamasındaki yenilik onun yaratısı olmalıdır. 17. yüzyılda Divanyolu üzerinde dizilen ikinci külliye, Kara Mustafa Paşa Külliyesi, Sadrazam Viyana Seferine çıkmadan başlatılmış, ancak sadrazamın ölümü üzerine oğlu tarafından Mimarbaşı Hamdi'ye tamamlatılmıştır. Köprülü dershane-mesciti'nin özelliklerini sürdürmekle birlikte, girişte revak düzenlemesiyle sekizgen alt yapı arasında kurulan yeni ilişki farklı bir mimari anlayışın arandığını belgelemektedir. Giriş revağı sekizgenin üç kenarı genişliğinde kademeli olarak yerleştirilmiş ve se-

kizgen gövdenin görünüşü bu düzeyde değiştirilmiştir. Amcazade olarak tanınan Fazıl Ahmet Paşa'nın yeğeni sadrazam Hüseyin Köprülü Paşa, Divanyolu devamında Şehzadebaşında Köprülü ve Kara Mustafa Paşa Camilerine benzeyen külliyesini 1700 tarihinde yaptırmıştır. Sekizgen planlı dershane-mescit büyük tutulmuş ve Çinili Camisi'nde olduğu gibi üç yönde revakla çevrilmiştir. Revak sekizgenin planını izlememekte, sekizgeni dikdörtgene dönüştürmektedir.

İstanbul dışında menzil ya da kent içi hanlarıyla paşa ve vezirlerin kasabalarında yaptırdıkları camilerde de kare planlı tek kubbeyle örtülü cami tasarımı yeğlenmiştir, örneğin Ulukışla Öküz Mehmet Paşa, Vezirköprü Taşkale, Safranbolu Köprülü, İncesu Kara Mustafa Paşa Camileri. Genellikle bu camilerin girişinde üç bölümlü son cemaat yeri bulunmaktadır. Bu nitelikte bir cami olan Merzifon, Kara Mustafa Paşa Camisi'nde (1667) ek hacimlerle mekân genişletilmesine çalışılmıştır. Mihrap önünde tek kubbeyle örtülü hacim mihrap-giriş ekseni doğrultusunda eklenen üç hacimle genişletilmiş ve dikdörtgen planlı bir iç mekân elde edilmiştir. Bu tür mekân genişletilmesi Erken Osmanlı yapısı olan İznik Yeşil Cami'nin planını anımsatmaktadır. Elmalı Ömer Paşa Külliyesi'nin camisi ise (1610) Bilecik, Orhan Gazi Camisi'ne benzeyen değişik bir uygulamadır. Kubbe duvarlardan önce dört kemere oturtularak haçvâri bir düzen kurulmuştur. Yüksek bir yapı olan Ömer Paşa Camisi'nde iki kare üst üste oturmakta ve en üstte sekizgen kasnak gelmektedir. Sivri uçlu kemer biçimleriyle değişik bir görüntüye sahiptir. Tek kubbeli bir cami olan Konya, Şerafettin Camisi'nde (1636) üç yönde galeri ve geniş bir mihrap çıkıntısı oluşturulmuştur. Kubbe tabanında uçan payanda niteliğinde geniş kemerler Kılıç Ali Paşa Camisi'ni anımsatır. Anadolu'da daha önce denenmiş geleneksel şemaların 17. yüzyılda da sürdürüldüğü gözlenmektedir. Mardin Zairî Camisi'nde (1691) mihrap önü kubbeyle örtülü hacim, çapraz tonozla örtülü hacimlerle çevrilerek enine iki, boyuna üç, altı hacimli bir cami geliştirilmiştir. Diyarbakır Nasuh Paşa Camisi'nde (1606-1611) ise ortada dört ayağa oturan kubbenin örttüğü hacim, dört yönde çapraz tonozlarla örtülü hacimlerle çevrilmiştir.

17. yüzyılda yapılan ahşap çatılı kârgir yapılar arasında sınırlı da olsa, günümüze değin özgün durumlarını korumuş olanlar vardır. Örneğin Kara Mustafa Paşa'nın köyü olan Marınca'daki camiyle Akçaköy Silâhtar Ömer Paşa Mescidi tavan kirişleri ve taşıyıcıları ahşap yapılardır.

18. Yüzyıl

18. yüzyılla birlikte cami tasarımının gelişim çizgisinde önemli bir sapma dikkati çeker. 17. yüzyılda vezir ve paşa camilerinde uygulanan kubbeyle örtülü tek hacim, 18. yüzyılda sultan camilerinin de ana şemasını oluşturmaya başlar ve böylece, gelişme kubbeyle örtülü tek hacim doğrultusunda yön-

lenir. Kubbe strüktüründe yeterli boyutlarda iç mekânı örtecek teknik aşamaya varılmış olması kubbeyle örtülü tek hacimden oluşan cami tipinin benimsenmesinde en önemli etmendir. 14. yüzyıldan 18. yüzyıla değin Osmanlı Mimarisi kubbe strüktüründe büyük bir gelişme göstermiştir. 14. yüzyılda, Hacı Özbek Camisi'nde olduğu gibi, bir metre kalınlığında dört duvarla desteklenen yarım küre kubbe, ancak sekiz metre karelik ibadet alanını örtebilmekteydi. 17. yüzyılda ibadet alanı ayaklar, payandalar ve ağırlık kuleleriyle güçlü bir destekleme sistemine dayanan kubbe ve yarım kubbelerle örtülü hacimlerin düzenlenmesiyle Sultanahmet Camisi'nde 53.50 × 49.47 m boyutlarına vardırılmıştır. Kubbe çapı Selimiye Camisi'nde 31.50 m'ye erişmiştir. Ayrıca, kent içinde Fatih, Beyazıt, Süleymaniye, Sultanahmet ve Eminönü gibi ana merkezlerde çok sayıda cemaatin namaz kılmasını sağlayacak anıtsal camilerin varlığı, 18. yüzyıldan öteye ibâdet mekânı olarak kubbeyle örtülü tek hacim tasarımını yeterli kılmıştır. Bu tip camilerde alt yapı kare ya da sekizgen planlı olmakta, kubbe küçük boyutlu yapılarda genellikle duvarlara oturtulmakta, büyük boyutlu yapılarda kubbe yüklerini askı kemerleriyle duvar içinde ya da duvardan taşan paye ve payandalar karşılamaktadır.

Önceki yıllarda da denendiği gibi, kimi örneklerde mihrap bölümünde ve giriş yönünde eklenen hacimlerle kübik alt yapıda açılmalar sağlanmıştır. Mihrap nişinin bulunduğu bölümün Bizans Mimarisi'nde apsit çıkıntısına benzer nitelikte ana kütleden taşırtılması bu dönemde yaygınlaşmış ve kütlesel olarak etkileyici boyutlara erişmiştir. Rum Mehmet Paşa, Davut Paşa, Atik Ali Paşa ve Molla Çelebi Camileri'nde görüleceği gibi, Osmanlı Mimarisi'nde daha önce denenmiş olan bu uygulama kütle düzenlemesi olarak Türk Mimarisi'ne yabancı değildir. Özellikle medreselerin eyvan ve başoda çıkıntılarını anımsatmakta, uzun bir gelişim sürecinin bir uzantısı olmaktadır. Giriş yönünde kubbe ya da tonozla örtülü bölümler aracılığıyla iç mekânın genişletilmesi, 18. yüzyıl cami planlamasında yaygınlaşan bir öteki uygulama biçimidir. Kubbeyle örtülü tek hacimi bu tür genişletme Erken Osmanlı Mimarisi'nde ilk kez İznik Yeşil Cami'de denenmiştir. 17. yüzyılda da Merzifon, Kara Mustafa Paşa Camisi'nde karşılaşılır. 18. yüzyılda bu cami tipinin gelişmiş teknik olanaklar ışığında büyük boyutlarda uygulandığı görülür. 18. yüzyılın geliştirmeye çalıştığı kubbeyle örtülü tek hacimli cami tipi ve tek hacimli fakat bir doğrultuda ek hacimlerle genişletilmiş cami tipi dışında, sayılı da olsa, geleneksel şemaları yineleyen örneklerle de karşılaşılır. Bu dönemde yinelenenler: dört ayağa oturan merkezî kubbe ve dört yarım kubbeye dayalı şemayla kubbenin altıgen ve sekizgen ayağa oturtulduğu şemalardır.

18. yüzyıla doğru cami düzenlemesinde kimi özel konumların niteliksel değişime uğradıkları görülür. Zamanla Sultan'ın maiyetinin kalabalıklaşması ve yönetici sınıfın toplumla olan ilişkilerinin zayıflaması gibi çeşitli top-

lumsal nedenler, Hünkâr Mahfili ve rampasıyla Salâ Köşkünün yeni bir anlayışla değerlendirilmesini gerektirmiştir. Erken Osmanlı camilerinde Hünkâr Mahfili iç mekânda batı duvarına yerleştirilerek ana hacimden ayrı tutulmuştur. Sultanahmet Camisi'nde ilk kez hünkâr mahfili yapı dışına alınmış ve 17. yüzyılda güneybatı köşesine yerleştirilen bir ek yapı olarak sivil mimariden devşirilen öğelerle biçimlenmiştir. Hünkâr Mahfili için arkitektonik açıdan daha uygun bir yer arayan mimarlar, 18. yüzyıl sonuna doğru son cemaat yerinin bağımsız bir bütün olarak ele alınmasıyla, Hünkâr Mahfili'ni son cemaat yerinin üst katında planlamışlardır. Mimari biçimlenmeyi etkileyen bu tutum 19. yüzyıl boyunca da sürmüştür (Selçuk Batur, «Ondokuzuncu Yüzyılın Büyük Camilerinde Son Cemaat Yeri ve Hünkâr Mahfili Sorunu Üzerine», *Anadolu Sanatı Araştırmaları*, 2, 1970).

18. yüzyıl cami mimarisinde, kimi eylem alanlarında işlevsel gereksinmelerle uygulanan belirli oynamalar dışında, genel planlama ilkesinde ve strüktür sisteminde yeni yaratıdan söz edilemez. Yapım tekniğinde geleneksel yöntemler sürdürülmekle birlikte, anıtsal Sultan camilerinin sonuncusu olarak nitelendirilen Nuruosmaniye Camisi'nde demirin geniş çapta kullanımı yeni teknik olanakların araştırıldığını belirtmesi açısından ilginçtir (Ahmet Efendi, «Tarih-i Cami-i Şerif-i Nur-u Osmanî, Dersaadet, İstanbul, 1335-37», *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası* ilavesi, 1918; Doğan Kuban, «Notes on Building Technology of the 18th Century, The Building of the Mosque of Nuruosmaniye at Istanbul, According to 'Tarih-î Camii Şerif-i Nur-u Osmanî'», *I. Uluslararası Türk-İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi Bildirileri,* Cilt V, 1981).

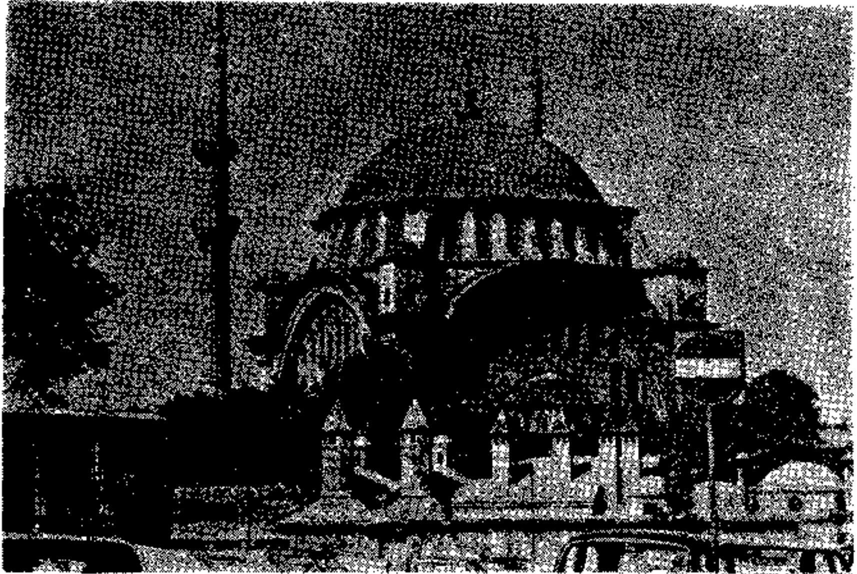
Avrupa Mimarisi'nin Rokoko ve Barok üslûpları kütle plastiği ve mimari bezeme konusunda biçimsel açıdan belirgin değişikliklere neden olmuşlardır. Klasik dönemin geometrik yapısını ve kütle dengesini sarsıcı yeni kavramlar ve öğeler Osmanlı Mimarisi'ne 18. yüzyıl içinde sızmaya başlamıştır. Gerçekte, düşeysellik, hareketlilik, ışık-gölge ve aydınlık gibi kavramlar 17. yüzyıl içinde Sultanahmet Camisi'nde belirmiştir; ancak, bu kavramlar klasik üslûbun sınırları içinde değerlendirilmiştir. 18. yüzyılda ise, mimari biçimin tanımlanmasında birincil derecede önemli nitelikler olarak vurgulanmışlardır. Minare külâhı, şerefe, kemer, merdiven, profil (modenatür), ağırlık kulesi, uçan payanda, korniş gibi çeşitli mimari öğelerde biçimsel ve niteliksel değişikliklerle geleneksel öze yeni kılıf yaratılmıştır. Bu kılıfın başlangıçtaki kaynağı Batılılaşma akımının uzantısı olan Avrupa Mimarisi'nin Rokoko ve Barok üslûplarıdır.

18. yüzyılda Sultanların yanısıra devlet büyüklerinin de yapı eylemi çoğalmıştır. Özellikle kentin ana caddesi Fatih-Sultanahmet üzerinde vezir ve sadrazamların yaptırdıkları külliyeler dizilmektedir. Bunların dışında Anadolu ve Rumeli eşrafının yaptırdığı yapılar Türk Mimarisi'nin 18. yüzyıldaki gelişmesine yeni boyutlar kazandırmışlardır. 16. yüzyılda İmparatorluğun

geniş sınırları içinde merkezden yönetilen mimarlık eylemi bu dönemde merkezden esinlenerek, fakat ondan bağımsız olarak gelişmiştir.

Kubbeyle örtülü tek hacimden oluşan 18. yüzyıl camilerinin ilki olan Amcazade Hüseyin Paşa Camisi'nin ardından 1708 tarihli Çorlulu Ali Paşa Külliyesi'nin camisi gelir. Çorlulu Ali Paşa Camisi kare planlı tek kubbeli ufak bir yapıdır. Şehzadebaşı'nda 1720 tarihinde Damat İbrahim Paşa tarafından yaptırılan Darül-hadis'in Camisi de kare planlı tek kubbeli olarak tasarlanmıştır. Camiyi iki yönde çapraz tonozlu bir son cemaat yeri çevirir. Bu küçük yapı topluluğunda caminin kitaplıkla, dershanenin eş büyüklükte ve konum bakımından eş değerde oluşu kütleler arasındaki simgesel dengenin değiştiğini gösterir. Çarşamba'da Şeyhülislam İsmail Efendi tarafından yaptırılan cami (1725) tonozla örtülü bir bodrum üzerine fevkâni olarak yapılmıştır. Taş ve tuğla dizileriyle renkli bir görünüşe sahip olan bu yapıda son cemaat yerine çıkışta üç yöne yayılan yüksek merdiven karakteristiktir. 1745 yıllarında Darüssaade Ağası Hacı Beşir Ağa Babıâli yakınında yaptırdığı külliyesinin gösterişsiz camisinde tek kubbeli ibadet alanına geniş bir son cemaat yerinden geçilerek girilir.

18. yüzyılın ilk yarısında kısa aralıklarla yapılan küçük külliye camileri Osmanlı mimarisinde mekân gelişmesi konusunda etkili olmamıştır; ancak, kubbeyle örtülü tek hacimin benimsenmesinde önemleri yadsınamaz. Uzun bir tarihsel gelişimin son halkası olan Selimiye Camisi'ndeki anıtsal boyutlarda kubbeli tek hacim imgesi, 1748 yılında Nuruosmaniye Camisi'nde yeniden canlanmıştır. I. Mahmut tarafından yapımına başlatılan Nuruosmaniye

İstanbul, Nuruosmaniye Camisi

Camisi, 1755 tarihinde, Sait Paşa'nın sadrazamlığında bitirilmiştir. I. Mahmut'un bu cami için Avrupa'dan planlar getirttiği fakat ulemanın karşı çıkışıyla seçtiği planı yaptırtamadığı söylenir. Yine de Nuruosmaniye Camisi 18. yüzyılın en güçlü Barok yapısı olarak biçimlenmiştir. Topografik konumu değişik kotlarda olduğundan yapı subasman üzerine oturtulmuş ve girişler yüksek ve geniş merdivenlerle sağlanmıştır. Merdivenler dış kütlenin etkileyici öğelerinden biridir. Düşey bir kütle olarak gelişen Nuruosmaniye Camisi'nde klasik dönemin durağan, sakin ve dengeli görüntüsü yok olmuş, onun yerine devingen bir görünüm egemenleşmiştir. Devingenlik kütleler ve mimari öğeler arasındaki oransal ilişkilerde değişiklik yaratılarak ve mimari öğelerin plastik değerlerini yoğunlaştırarak gerçekleşmiştir. Yapı yüzeyinde sürekli değişen ışık değerleri devingenliği arttırıcı etmenlerden biridir. Geniş bir külliyenin asal yapısı olan camiye ondört küçük kubbeli revakla çevrilmiş bir avludan girilir. Avlunun özgünlüğü, klasik kare planlı avlu yerine çokgen planlı ve at nalı biçiminde oluşudur. Ayrıca, merkezde şadırvana yer verilmemiştir. Ana kütlede geleneksel şema korunmuş, avlu planlamasında ise Barok üslûbun etkisiyle ovale yakın bir biçim seçilmiştir. İç mekân bir tek kubbeyle örtülüdür. Dört görkemli askı kemeriyle taşınan örtü sisteminde yarım küreden daha yüksek olan 25.50 m çapındaki kubbe yüksek bir kasnağa oturtularak 43.50 m yüksekliğinde bir iç mekân elde edilmiştir. Askı kemerlerini dört köşede ağırlık kuleleri karşılamaktadır. Ayrıca kubbe, kasnak ve alt yapının çeşitli düzeylerinden geçirilen demir kuşaklarla yapı statik açıdan güçlendirilmiştir. Caminin ana kütlesinde gelenekselden ayrılan bir öteki öğe de mihrap çıkıntısıdır. Mihrap nişi önünde oluşturulan taşmanın planı genelde dikdörtgendir. Nuruosmaniye Camisi'nde ise bu bölüm, çokgen olarak planlanmış ve yarım kubbeyle örtülmüştür. Bu değişiklik avlu planlamasında beliren Barok etkinin planlamada bir öteki uzantısıdır. İç mekânın karakteristik öğelerinden ikisi askı kemerlerinin üzengileri düzeyinde camiyi dolanan derin profilli korniş ve kornişin altında güney duvarı dışında iç mekânı saran galeridir. Doğu ve batı duvarının dış yüzeyinde yer alan revak dizisinin güney duvarına yakın bölümü iç mekâna katılır. Doğudaki Hünkâr Mahfili olarak değerlendirilmiştir. Hünkâr Mahfiline külliyenin Nuruosmaniye kapısından başlayan ve hafif yükselerek süren uzun bir rampadan varılır. Bu dönem sultan camilerinde Hünkâr Mahfili'ne dışardan çıkan rampalar genelleşmiştir. Nuruosmaniye'deki rampa kütle olarak Barok üslûp içinde daha etkileyici boyut ve biçimde ele alınmıştır. Strüktür öğeleri arasında kalan duvar yüzeyinde çok sayıda pencere açılarak iç mekâna bol ışık sağlanmıştır.

Mimari öğelerin yapıya bezemesel katkısı Nuruosmaniye Camisi'nde yeni bir içerik içinde değerlendirilmiştir. Eğrisel kıvrımlı korniş profilleri, yuvarlak ve S ve C kemerler, eğrili kemerler, deniz kabuğu ve derin profilli düşsel öğelerle oluşmuş kapı nişi örtüsü, pilastrlar, iyonik başlığı anımsatan

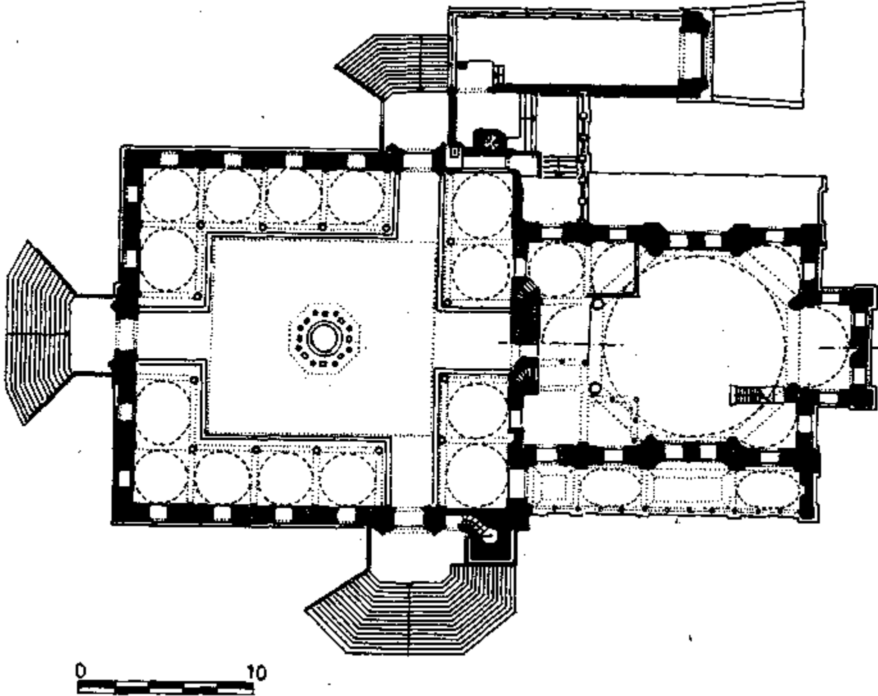
sütun başlıkları, yuvarlak biçimli taş külâhlar, S biçimli uçan payandalar, oval madalyonlar bu yeni içeriği oluşturan Barok üslûptan devşirme öğelerdir. Geleneksel estetik kurallarıyla karşıtlaşan aktarma biçimlerle yeni üslûp yaratılmıştır. Nuruosmaniye Camisi, külliyenin öteki öğeleriyle birlikte Osmanlı Mimarisi'nin Barok özellikleri yönünden önde gelen yapısı olmuştur. Ancak, bu yapıda ne Barok mekânın akıcılığından ve sınırsızlığından, ne de öğelerle tüm arasında bütünsellikten söz edilebilir. Mekân geometrik kalıbını, öğeler ise tümden ayrı olarak kendi başlarına varlıklarını korurlar.

Mehmet Şakir Ağa'nın sermimarlığında III. Ahmet'in kızı Zeynep Sultan adına Ayasofya semtinde 1769 yılında yaptırılan Zeynep Sultan Camisi tek kubbeli ve dikdörtgen mihrap çıkıntılı küçük ve yalın bir yapıdır. Kubbe yükleri dışardan silindirik duvarlarla gizlenmiş tonoz-bingiler aracılığıyla tuğla taş dizili beden duvarlarına geçirilmiştir. Barok üslûbun esintileri, soyut gövdeli sütun başlıklarında olduğu gibi, birkaç ayrıntıda yaşamaktadır. Kasnak pencerelerinde karşılaşılan yuvarlak kemerli saçak dalgalanması İstanbul Rüstem Paşa Camisi'nde de karşılaştığımız bir özelliktir. Ancak bu dönemde bu tür dalgalı kasnak saçağı birçok camide daha etkili biçimde kullanılmıştır.

18. yüzyılın Nuruosmaniye'den sonra ikinci Sultan yapısı Üsküdar'da Ayazma Camisi'dir. Ayazma Camisi'nin yapımını, annesi Mihrişah Emine Sultan için III. Mustafa cülûs yılında (1757) başlatmıştır. Bina emini İshak Ağa'dır. Cami Koca Ragıp Paşa'nın sadrazamlığı zamanında tamamlanmıştır. Ayazma Camisi'nin planı yine kubbeli tek hacim ilkesine dayanmaktadır; ancak, giriş ekseni doğrultusunda manastır tonozu ve oval kubbelerle örtülü hacimlerin eklenmesiyle kare planlı hacim dikdörtgen plana dönüştürülmüştür. Kubbe üç yönde duvarlara, kuzey yönünde iki serbest ayağa oturur. Burada uygulanan planı kubbeli tek hacmin bir çeşitlemesi olarak değerlendirmek gerekir. Erken Osmanlı yapısı İznik Yeşil Camisi'nin 18. yüzyıl içinde bir uzantısı olarak değerlendirilebilir. Avlu kuzey yönünde belirli bir kota değin yükseltilmiş ve giriş iki yönlü rampayla sağlanmıştır. Manastır tonozu ve oval kubbelerle örtülü olan son cemaat yeri de yükseltilerek cami bir subasman üstüne oturtulmuştur. Daire planlı geniş bir merdivenle son cemaat yerine çıkılmaktadır. Ayazma Camisi abartmalı düşey yükselişi, yüksek kasnağı, eğri çizgili bitişleri, belirgin askı kemerleri ve korniş profilleriyle Nuruosmaniye Camisi'nde yaratılan üslûbu sürdürdüğü görülür. Ancak, bu ve bundan sonraki örneklerde Türk mimarları elinde Nuruosmaniye Camisi'ndeki atılgan uygulamaların durulması dikkat çekicidir. Ayazma Camisinde mikrap çıkıntı yapmaz. Hünkâr mahfiline gidiş galerisine rampa yerine birkaç basamak merdivenle çıkılır. Kemer ve korniş profilleri Nuruosmaniye'deki gibi derin ve geniş değildir. Pencerelerde klasik sivri kemerlere dönülmüştür. Köşk biçiminde yükselen köşe kuleleri, alem bitişli pilastrlar, yonca yapraklı kemerler, manastır tonozlu galeriye giriş yapısı gibi öğe-

ler Ayazma Camisi'nde beliren yeniliklerdir (Ayda Arel, *Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisi'nde Batılılaşma Süreci*, İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 1975, s. 69).

Kubbeli tek hacimin giriş yönünde genişletilerek dikdörtgen planlı bir alt yapı oluşturulmasının ikinci uygulaması yine III. Mustafa ve Koca Ragıp Paşa'nın sadrazamlığı zamanında yapılan Lâleli Camisi'nde (1759-1763) karşımıza çıkar. Lâleli Camisi Mimar Mehmet Tahir Ağa'nın yapıtıdır. 1765 zelzelesinden etkilenmiş olan yapı 1783'de Seyit Mustafa Ağa tarafından onarılmıştır. Lâleli Baba adlı bir yatırın bulunduğu konumda yapılmasından ötürü Lâleli Camisi olarak adlandırılan Lâleli Camisi, zemine bir kemer sistemiyle oturtularak yükseltilmiştir. Çokgen planlı düzenlenmiş geniş merdivenlerden çıkıldıktan sonra, onsekiz kubbeli revakla çevrilmiş dikdörtgen planlı ve ana gövdeden daha geniş bir avludan geçilir ve iç hacime girilir. Mihrap önünde 12.50 m çapında 24.50 m yüksekliğinde ana kubbe, askı kemerleriyle iki serbest sütunla altı ayağa oturmaktadır. Ayakların önlerine gömme sütunlar yerleştirilmiştir. Köşelerdeki geçişler dört yarım kubbeyle sağlanmış, ayrıca giriş ve mihrap üzerinde birer yarım kubbeli hacim eklenmiştir. Giriş yönündeki yarım kubbeyle örtülü hacmin yanlarındaki bölümler küçük kubbelerle örtülüdür. Ana kubbenin sekiz ayak sistemine oturma-

İstanbul, Laleli Camisi

sı ve dört yarım kubbeyle desteklenmesi Edirne Selimiye Camisi'nin strüktür sistemini anımsatır (Doğan Kuban, *Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme,* İstanbul, 1954, s. 30).

Lâleli Camisi, Ayazma Camisi'nde olduğu gibi, Nuruosmaniye Camisi'nde uygulanan Barok üslûba özgü kimi yenilikleri yinelemiştir. Ancak, bu yenilikler ayrıntılarda kalmaktadır. Yapının yüksek kaide üzerine oturtulması, merdivenlerin biçimlenişi, yuvarlak kemerler, S kıvrımlı uçan kemerler, yüksek kasnak volütlü iyonik başlıklar, pilastrlar, konsollu geniş silme takımları, hünkâr mahfili rampası, iki ince gövdeli minare bu döneme özgü özelliklerdir. Nuruosmaniye Camisi'ndeki gibi doğu ve batı duvarı boyunca birer revak dizisi uzanmaktadır. Lâleli Camisi'nde bu bölümler daha geniş tutulmuş ve birer mihrap nişiyle sonlanmıştır. İçte yarım kubbeler ve ayaklarda gömme sütunlarla oluşturulan eğri yüzeyler iç mekânda Barok üslûp etkisini arayış belirtileridir. Özle biçim arasında organik ilişki geliştirilmediği için bu tür eğilimler güçsüz kalmaktadır.

1778 yılında tamamlanan I. Abdülhamit'in Beylerbeyi'ndeki camisi kubbeli tek hacim olarak tasarlanmıştır. Mihrap nişi önünde yarım kubbeyle örtülü dikdörtgen planlı bir hacim oluşturulmuştur. Kubbe önce sekizgen gövdeye oturmakta, sekizgenin dört kenarına yerleştirilen yarım kubbelerle örtülü eksedralarla zeminde kare plan elde edilmektedir. Boğaz'da sultan dolaşırken namaz kılması için yapılmış olan Beylerbeyi Camisi, Boğaz kenarında avluyla deniz ilişkisinin özel olarak kurulduğu ilk camidir. Daha önce Şemsi Paşa, İskele, Kılıç Ali Paşa, Sinan Paşa gibi deniz kenarında yapılmış camilerde bu tür bir ilişki aranmamıştır. Küçük avlu klasik şemasını yitirmiş, geniş pencerelerle açılmış bir duvarla çevrilmiştir. Caminin ikinci önemli özelliği son cemaat yerinin iki katlı bir Hünkâr Köşkü niteliğinde biçimlenişidir. Bu bölümün özgün olup olmadığı tartışma konusudur. Kuban ve Goodwin özgün bir bölüm olarak değerlendirmektedirler. Batur 1811 tarihli bir ek olarak yorumlamaktadır. Cezar, II. Mahmuttan önce yapılamayacağını söylemektedir. Arel, 1787 tarihli Şebsefa Kadın Camisi'nde son cemaat yerinin bayındır bir cepheye dönüştürülmüş olmasına dayanarak, Beylerbeyi Camisi'nde kuzey cephesinin ilk yapılışında benzer bir cephenin yer alabileceğini ileri sürmektedir. (Doğan Kuban, *Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme,* İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayını, İstanbul, 1954, s. 33; Goodwin, *History of Ottoman Architecture,* Thames and Hudson, İstanbul, 1971, s. 398; Selçuk Batur, Ondokuzuncu Yüzyılın Büyük Camilerinde Son Cemaat Yeri ve Hünkâr Mahfili Sorunu Üzerine, *Anadolu Sanatı Araştırmaları,* 2, 1970; Mustafa Cezar, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi,* Türkiye İş Bankası Yayını, İstanbul 1971, s. 29-32. Ayda Arel, *Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci,* İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 1975, s. 77.)

Ana kütlenin belirgin düşey biçimlenişine karşın ek yapı yatay olarak

gelişme göstermektedir. Ek yapıya üç yönde açılan sekizgen planlı yüksek bir merdivenle çıkılır. Minare ek yapının köşesine yerleştirilerek ana kütleden uzaklaştırılmıştır. Bu özellik de klasik Osmanlı şemasına aykırı düşmektedir. 18. yüzyıl üslûbuna uygun olarak biçimlenen ince gövdeli minarenin kaidesi soğan biçimlidir. 1779'da onarılan Çemberlitaş sütununda ve Beyazıt Kulesi'nde soğan kaideyle karşılaşılır.

18. yüzyıl cami tasarımında kubbeyle örtülü tek hacmin vezir ve paşa camilerinden sultan camilerine uzanan gelişme doğrultusu belirli bir ivmeyle yüzyılın sonuna değin sürmüştür. Bunun yanısıra, bu dönemde yapılan birkaç yapıda değişik şemaların yinelendiği görülür.

III. Ahmet'in annesi Gülmüş Emetullah için Üsküdar'da yaptırdığı Yenivalide Camisi (1708-1710) merkezî kubbenin altı ayak sistemine oturtulduğu bir uygulamadır. Saray doktorlarından Nur Efendi'nin oğlu, sadrazam ve aynı zamanda III. Ahmet döneminin saray doktoru Ali Paşa'nın yaptırdığı Hekimoğlu Ali Paşa Camisi'nde (1732-1734), sadrazam ve ünlü doktorlardan Mehmet Paşa'nın yaptırdığı Cerrahpaşa Camisi'nin bir benzeri denenmiştir. Bu yapı altı ayak sisteminin en son aşamasıdır. Strüktür sisteminde geleneksel şemaya bağlı kalınmış, ama bezemeye yeni öğeler sızmıştır. Rokoko bezeme özellikleri görülür. Mukarnas öğeli sütun başlıkları yerine son cemaat yerinde köşeleri pahlanmış kütlesel sütun başlıkları kullanımı yüzyılın başlarında gelenekselden kopma eğilimi belirtisidir. Minber ve hünkâr mahfilinde de sütun başlıkları değişiktir. Yapının bir öteki özelliği, yüzyıl içinde önemli bir öğe olacak olan Hünkâr Mahfili'ne rampayla çıkıştır. 18. yüzyılda mimari gelişmenin dışında kalan bir öteki yapı yeniden inşa edilen Fatih Camisi'dir. 1766 depreminden etkilenen Fatih Camisi'nin ilk yapımından avlu ve kuzey kapısı kalmıştır. Mihrabının da bu döneme ait olduğu ileri sürülmektedir (Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, Cilt III, İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Yayını, İstanbul, 1973, s. 363-387). III. Mustafa'nın Mehmet Tahir Ağa'ya yıkılan caminin yeniden yapılmasını emretmesi üzerine, 1767 tarihinde yapımına başlanmış ve 1771 tarihinde tamamlanmıştır. Mehmet Tahir Ağa eski yapıdan kalan duvar parçalarından da yararlanarak bu büyük Sultan yapısında 17. yüzyılın Sultanahmet ve Yenicami gibi Sultan camilerinde büyük bir tutkuyla uygulanan dört ayak sistemine dayanan dört yarım kubbeli merkezî şemayı yinelemiştir. Osmanlı Mimarisi'nde örtü sisteminde kubbe ve yarım kubbe ilişkisinin ilk kez kurulduğu birinci Fatih Camisi'nin 18. yüzyılda yeniden yapımında, yarım kubbenin tüm olanaklarından yararlanılacak bir şemanın üzerinde durulması doğaldır. Yeni Fatih Camisi Sultanahmet Camisi'ne bir öykünmedir. Bununla birlikte ayrıntıda kimi değişiklikler, yeni katkılar olarak belirtilebilir. Kütle profilinde merkezdeki kubbe yüksek durmaktadır. Kubbe destekleri olan dört ayağın köşeleri yuvarlatılmış kare biçimi, Sultanahmet Camisi'nin silindirik gövdelerinden farklıdır. Yarım kubbeyle örtülü hacim-

leri destekleyen eksedralarda örtü sisteminden duvarlara geçişte mukarnas öğeleri yerine alçı yastıklardan yararlanılmıştır. Alt yapıyla üst yapı ayrımını küçük konsollarla desteklenen korniş yerine, geniş bir silme takımı belirler. Birinci derecedeki konumlarda mukarnas öğeli klasik sütun başlıklarına yer verilmiş, ikinci derecedekilerde dönem beğenisini yansıtan volütlü başlıklar yontulmuştur. İstanbul'un Fetih'ten sonra ilk yapısı Eyüp Sultan Camisi (1458) 1591 tarihinde III. Murat zamanında genişletilmiş, III. Ahmet zamanında yenilenmiştir. Bugünkü cami III. Selim dönemine aittir. 1798 tarihinde yapımına başlanmış 1800'de bitmiştir. Bu yapıda ise strüktür sistemi olarak sekiz ayak sistemi seçilmiştir. Merkezdeki kubbeli hacmi sekiz ayağın taşıdığı kubbe, dört yönde yarım kubbelerle desteklenmekte, orta hacimde dört yöne açılmaktadır. Köşelerdeki hacimler küçük kubbeyle, aradaki hacimler çapraz tonozlarla örtülmüşlerdir. Yeni Eyüp Camisi'nin kuruluşu Azapkapı Camisi'ni anımsatmaktadır. Doğu ve batı duvarı boyunca yanlarda yeralan kanatlardan batıdaki kadınlara ayrılmış bir namaz kılma alanıdır. Yüksek kubbe ve kasnağıyla dönem özelliklerini yansıtır. Kütlenin kademelenmesi klasik ölçüden uzaklaşmıştır. Kasnağın köşelerinde ağırlık kuleleri strüktürel işlevlerini yitirmişler, bezeme öğesine dönüşmüşlerdir. Bu yapıda da volütlü ve akantlı sütun başlıkları, kilit taşları yeni öğelerdir.

Anadolu'daki yapı eylemi İstanbul'daki gelişmelere koşut olarak sürmüştür. Önemli yapılarda kubbeli tek hacim yeterli olmuştur. Kimi uygulamalarda, Ayazma ve Lâleli Camilerinde olduğu gibi, kübik alt yapı ek hacimlerle bir doğrultuda genişletilmiştir. Geçiş öğesi olarak tonoz-bingi yaygındır. Camilerin dış görünüşleri yalındır; ancak kütlede düşeyselliği vurgulama özellikle aranmaktadır. Yüksek kubbe ve kasnak, çift kasnak, zeminden yükseltme bu amaçla uygulanmıştır. Geniş ve yüksek merdivene yer verilmiştir. Küçük boyutlarda olmalarına karşın Anadolu camileri kademelenerek yükselirler. Eyalet yapılarında ikinci derecedeki hacimlerin örtüsü genellikle tonozdur. Altı parçalı kubbeye de rastlanmaktadır, örneğin Kars Bardız Nahiyesi Camisi. Bir grup camilerde iç mekânın U biçiminde iki katlı galerilerle çevrildiği ve bir grubunun da düz ahşap tavan ya da bağdadi kubbeyle örtüldüğü görülür. Tüm örneklerde Barok üslûp iç mekân bezemesinde etkin olmuştur.

Yeniye dönük kıpırdanmalar eyaletlerde 18. yüzyılın başından öteye başlamıştır. Tek hacimli yapılar arasında en erken örnekler 1700 tarihli Erzurum Kurşunlu Camisi ve 1720 tarihli Erzurum Babacı Camisi'dir. Erzurum Kurşunlu Camisi Şeyhülislam Feyzullah Efendi tarafından yaptırılmıştır. Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın Nevşehir'de kurduğu kentin camisi de kubbeli tek hacimlidir. Kütlesel olarak yüksek duran camide kasnak ve alt yapı köşelerine yerleştirilen küçük gömme kolon ve kulelerle mihrap nişi önünde, İstanbul'da olduğu gibi, dikdörtgen planlı bir çıkıntı oluşturulmuştur. Yapıda düşeysellik belirtilmiştir. 1748 Erzurum İbrahim Paşa Cami-

si'nde yüksek ve yelpaze gibi yayılan merdivenin Nuruosmaniye Camisi'nin yapıldığı yıllarda uygulanışı, eyaletlerin yeni eğilimlere açık oluşunu kanıtlaması açısından ilginçtir. Nuruosmaniye'den bir yıl sonra Cihanoğulları'ndan Abdülaziz Efendi'nin yaptırdığı Aydın-Cihanoğlu Camisi (1756) Barok üslûbun etkisini gösteren en güçlü örnektir. Kubbeli tek hacimli yapının bezemesinde Barok coşku Nuruosmaniye Camisi'nden daha fazladır. S ve C kıvrımları, meyva kâseleri, girlantlar, kartuşlar, boyalı resimler iç mekânın görsel hareketini yoğunlaştırırlar. Yine Cihanoğulları'nın Koçarlı ve Cincin köylerindeki camilerinde mihrap, kürsü, minber ve kapı zengin bezemelerle donatılmıştır. Cincin Köyü Camisi'nin mihrabındaki iri burmalı sütunların İtalya San Lorenzo altarının sütunlarına benzemesi şaşırtıcı bir olaydır. Küçük bir yerleşme biriminde, üst kademenin beğenisi olsa da, Osmanlı estetiğine yabancı bir öğenin kısa zamanda benimsenmesi ilginçtir. 1739 tarihli Karavezir Silahdar Seyyit Mehmet Paşa'nın Gülşehir Karavezir Camisi'nde, (1779) İstanbul'daki örneklerde olduğu gibi, geniş mihrap nişi önünde dikdörtgen planlı dışarı taşan bir hacim oluşturulmuştur. Örtüsü manastır tonozudur.

Çapanoğulları'nın Yozgat'taki camisi aşamalı olarak gelişmiştir. 1777-1779 yıllarında Mustafa Paşa tarafından, Ayazma ve Lâleli Camilerine benzer biçimde, giriş yönünde tek hacim üç bölümlü olarak genişletilmiştir. Örtüde, ortada manastır tonoz, yanlarda kubbe kullanılmıştır. Son cemaat yeri aynı düzeni yinelemektedir. Son cemaat yeri doğu duvarına türbe yerleştirilmiştir. 1795 tarihinde Çapanoğulları'ndan Süleyman Bey, yanlarda türbe ve minare duvarlarına doğru uzanan üç bölümlü bir mekân ekliyerek camiyi genişletmiştir. Bu dönemde girişe ayrıca üç kemerli küçük bir revak da eklenmiştir. Yüksek kubbesi, çok sayıda pencereleri ve zengin Barok bezemeleriyle görkemli bir yapıttır. Çapanoğlu Camisi'nde uygulanan şemanın benzerlerine Safranbolu İzzet Mehmet Paşa ve İzmir Kemeraltı Camileri'nde karşılaşılır. Doğu Beyazıt İshak Paşa Sarayı Camisi (1784) ise tek hacimli olarak tasarlanmış, ancak kalın duvarlarında doğu ve batı yönünde nişler açılarak iç mekân genişletilmiştir. Akkâ Valisi Rıdvanoğlu Ahmet Paşa tarafından 1722 tarihinde Urfa'da yaptırılan Rizvaniye Camisi mihrap duvarına paralel kubbeyle örtülü üç hacimden oluşmaktadır. Sivri kubbesi, köşelerde kuleleriyle yalın bir örnektir. 18. yüzyılın ikinci yarısında Erzurum, Kütahya, Safranbolu, Rodos, Saraybosna gibi merkezlerde yapım eylemi yaygındır.

19. Yüzyıl

1778'de I. Abdülhamit'in yaptırdığı Beylerbeyi Camisi'nden sonra Padişahlar tarafından Boğaziçi kıyılarında semt camisi yaptırma geleneğinin yerleşmesi, 19. yüzyılda cami yapımını hızlandırmıştır. Aynı zamanda, 18.

yüzyıl sonunda ortaya çıkan kültürel ve toplumsal değişiklikler cami tasarımında yeni bir mimari çözüm arayışını zorlamıştır. 18. yüzyıl sonlarında beliren yeni çözüm, 19. yüzyıl başında somutlaşmış ve 19. yüzyıl boyunca tutarlı bir biçimde geliştirilmiştir. 19. yüzyıl camisi iki ana kütleden oluşur:

1 — İbadet hacmi : Ana hacim ve onun kuzey yönünde üç bölümlü ve galerili uzantısı.

2 — İki katlı ek yapı : Son cemaat yeri (açık ya da kapalı hacim olarak), hünkâr mahfili (köşkü), haremlik, konut odaları, askerî erkân (vüzera) ve saray muhafızları için ayrı mekânlar ve minare çıkışları ve minareler.

İbadet hacmiyle ek yapının nitelikleri ve birbirleriyle olan ilişkileri, 19. yüzyıl cami tasarımının ana sorunlarından biridir. İbadet hacmi tasarımının kaynağı 18. yüzyıldaki uygulamalardır. Bir önceki yüzyılın gelişmelerinin uzantısı olarak, 19. yüzyılda benimsenen sistem kubbeyle örtülü tek hacim tasarımına dayanır. Kubbe yüksek ya da alçak kasnağa oturur, kasnak askı kemerleri ve küresel bingilerle desteklenir ve yükler alt yapının dört köşesinde yer alan ayaklara indirgenir. Beden duvarları çok sayıda küçük ya da az sayıda geniş pencerelerle açılmış, iç mekân bol ışıkla aydınlatılmıştır. Ayaklar askı kemerlerinin başlangıcına yerleştirilen köşe kulecikleriyle düşey olarak alt yapıdan yukarıya doğru yükselirler. Köşe kuleleri alt yapıyla üst yapı arasındaki birliği kurmakta, ayrıca eğrisel örtü sisteminin ifadesinde var olan yer çekimi doğrultusunda kütle hareketine karşıt gökyüzüne doğru yönelen kütle hareketi yaratmaktadırlar. İbadet hacminin dış kütlesi ve iç mekânı neo-barok, neo-klasik, neo-İslam öğelerle gösterişli bir biçimde bezelidir. Padişah ve maiyetinin gereksinimlerini karşılamak amacıyla geliştirilmiş ek yapı, ibadet hacminin genellikle kuzeyinde iki uçta dışarıya çıkma yapan alçak ve yatay bir dikdörtgensel kütle olarak uzanır. Minareler düşey ve yatay kütleler arasındaki dengeyi kurmak üzere ana kütleden alınıp ek yapı düzenlemesi içine sokulmuştur. Ek yapı, işlevinin gereği, ana kütleden farklı, yalın olarak değerlendirilmiştir. Cepheler üçgen ya da yarım yuvarlak alınlıklı dikdörtgen pencere düzenlemeleriyle dönemin örneklerinde karşılaştığımız özelliklerini Neo-klasik üslûpla yansıtırlar. 19. yüzyıl cami mimarisi ana ilkelerde değişiklik yapmadan gelişmiştir. Ancak, son cemaat yerinin açık ya da kapalı, tek ya da çift minareli, basık ya da yüksek kasnaklı oluşu, ek yapının ana kütleyle ilişkisi ve bezeme yorumuyla her yapı kendi içinde özgün bir mimari biçim yaratır.

18. yüzyılda olduğu gibi, Anadolu'da cami yapımı 19. yüzyılda da yoğundur. Özellikle mimber, mihrap ve duvar resminde merkezden daha zengin örneklerle karşılaşılır. Mekân ve strüktür çözümlemeleri açısından sınırlı yapılar olmakla birlikte, eyaletlerde çok değişik şemalardan yararlanılarak planlamada çeşitlilik yaratılmıştır.

19. yüzyılın ilk anıtsal yapısı, III. Selim'in Selimiye Kışlası'nın yakınında 1804 yılında yaptırdığı III. Selim Camisi'dir. Planlamada Ayazma Cami-

si'nin özelliklerini sürdüren Selimiye Camisi, kütleler arasında yeni ilişkiler ve kütle plastiğinde çarpıcı biçimlerle 19. yüzyılın cami tasarımını belirleyen bir örnektir. En önemli özelliği, geleneksel son cemaat yerinin hünkâr mahfili ve özel konutlar gibi hacimlerle birleşerek bir ek yapı niteliğinde tümlenmesidir. Ana kütleyle ek kütle arasında uyumlu bir ilişki kurmak amaçlanmıştır. İbadet hacminin kübik alt yapısının kuzey yönünde uzantısı olan ek hacimler tonozla örtülmüşler ve bu bölüm ek kütleyle kubbeyle örtülü ana kütle arasında bir geçiş yöresi olarak değerlendirilmiştir. Ek kütlede birinci kat hünkâr mahfiline ayrılmış ve orta bölüm son cemaat yeri anısını sürdürmek amacıyla revaklı tasarlanmıştır. Orta eksen ileri doğru çıkıntı yapmaktadır. Dış kütlede, Nuruosmaniye Camisine benzer biçimde, kasnak yüksek tutulmuştur. Kasnak pencereleri üzerinden geniş bir silme takımıyla oluşan güçlü bir saçak dolanır ve pencere aralarında S kıvrımlı pilastrlar kasnak plastiğini tamamlarlar. Nuruosmaniye Camisi'ndekilerden daha güçlü olan pilastrlar volütlerle son bulmakta ve iki pilastrda bir üzerlerine yerleştirilmiş küçük kuleciklerle düşey olarak yükselmektedirler. Ayazma Camisi'ndeki gibi beden duvarları pencerelerinin aralarında pilastrlar vardır. Nuruosmaniye Camisi'ndeki gibi geniş silme takımıyla güçlendirilmiş askı kemerlerinin simetri ekseni üzerinde yukarı doğru açılarak biçimlenen iri kilit taşları dış kütlede çarpıcı bir öğedir. Kapı düzenlemesinde rokoko yüzey bezemesi, S kıvrımlı kemerler ve volütlü başlıklar 18. yüzyıl geleneğini sürdüren öğelerdir.

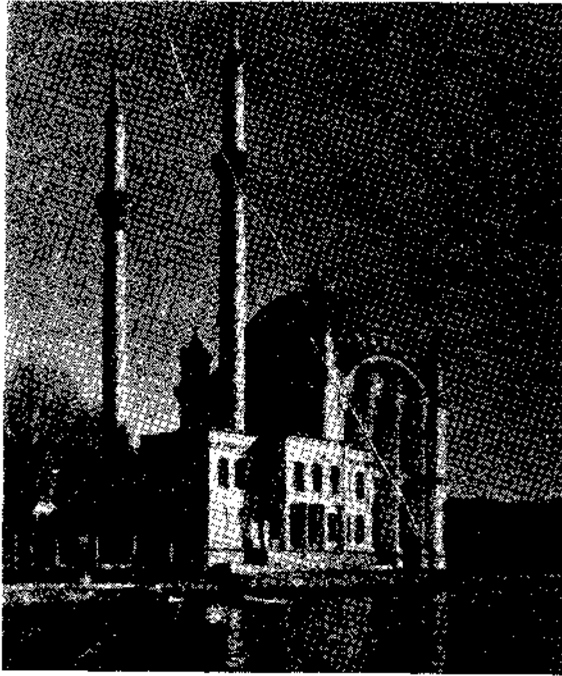
Tophane semtinde Tophane-i Âmire'deki Arabacılar Kışlası'nda III. Selim tarafından yaptırılan cami 1823'de yanınca, II. Mahmut aynı yıl Kirkor Balyan'a Nusretiye Camisi'nin yapımına başlatmış ve 1826 yılında cami yapımı son bulmuştur. «Vak'a-i Hayriyye» olayının ardından yeniçeri ocaklarının kaldırılması üzerine, Tophane ve Sultan Mahmut Camisi olarak tanınan bu camiye padişah zafer anlamına gelen Nusretiye adını takmıştır. Çokgen mihrap önü çıkıntısı, kuzey yönünde galeri katlı ek hacim, doğu-batı yönünde revak dizisi, hünkâr mahfili ve personel konutu, giriş ekseninde revaklı son cemaat yeri ve minareleriyle planlamada Selimiye Camisi özellikleri belirir. Nusretiye Camisi'nde Sultan girişi batı cephesinden, denizden girişi sağlamak için, güney cephesine alınmıştır. İbadet hacmi kubbesinin yüksek bir kasnağı dışta kurşun kaplı küresel bingilere ve daire örgeli korkuluğu olan iyi tanımlanmış askı kemerlerine oturur. Yüksek kasnak yöresi Nuruosmaniye Camisi geleneğini sürdürür, ancak her pilastrın bitimine birer alem yerleştirilerek yükseklik daha fazla belirtilmiştir. Köşelerde askı kemerlerini taşıyan ayaklar soğan gövdeli ağırlık kuleleriyle uzatılmışlardır. Mihrap nişi önü hacmi yarım kubbesi ve kuzey yönünde galeri katlı uzantıyla ek yapının son cemaat yeri bölümü kademelenerek dış kütlenin örtü düzeyinde uyumuna katkıda bulunmaktadırlar. Son cemaat yeri revağının iki yanında bulunan hünkâr mahfili ve konut bölümlerinin örtüsü kırma ça-

tıdır. Ek yapı ve doğu-batı yönündeki revaklar tonozla örtülüdürler. Beden duvarlarında pencere aralarında silmeli başlıklı pilastrlar doğu ve batı duvarındaki revak düzenini yinelerler. Askı kemerleri içinde kalan duvar yüzeyindeki pencere aralarında ise Ayazma ve Selimiye'de var olan pilastrlar kaldırılmıştır. Yuvarlak kemerli pencereler kilit taşı üzerinde gelişen akant yapraklarıyla taçlandırılmıştır. Minareler ve şerefeler yivli gövdeleriyle düşeyliği vurgulamakta, aynı zamanda kütle biçimlenişiyle ana kütlenin ek kütlede uzantısı olmaktadırlar. Ana kütlenin düşeyliğini ek yapının yatay gelişmesi dengeli bir biçimde karşılamaktadır. Ek yapıda dikdörtgen biçimli pencere ve kapı düzenlemeleriyle yalın duvar değerlendirmesi ana kütlenin hareketli yapısına karşıttır. Şerefelerin ve hünkâr mahfili kapı kemerinin dalgalı biçimlenişi ve son cemaat yerine çıkan eğrilikli iki merdiven dışında, ek yapı Ampir üslûp özellikleri taşır. Ana kütlede ise kare kesitli pilastrlarda yuvarlak kemerli pencere düzeni, pencerelerin kilit taşı bezemesi, askı kemerlerinin daire biçimli korkulukları Ampir üslûbun belirtileridir. Kasnaktaki S kıvrımlı pilastrlar, köşe kulelerinin içbükey, dışbükey profili dışarıya taşan çokgen planlı mihrap nişi önü hacmi, hünkâr mahfili giriş kapısı kemeri, merdivenler ve avlu içinde şadırvan, türbe gibi küçük boyutlu yapılarda dalgalı profil ve yüzeyler Barok üslûbun izleridir. Barok ve Ampir üslûbun ara kesitini simgeleyen ilginç bir yapıdır.

Nuruosmaniye Camisi'nin planında Barok etki sınırlı kalmasına karşılık ana mekânın oval olarak planlanmasıyla Küçük Efendi Camisi'nin (Fevziye Camisi) mekân tasarımında etkin olmuştur. Bu mekân namaz kılma yeri olarak kullanıldığı gibi tekkenin semâhanesi olarak da kullanılmaktadır.

Beşiktaş Yıldız Parkı girişinde Abdülmecit'in Nigoğos Balyan'a yaptırdığı Mecidiye Camisi (1848), 19. yüzyıl cami gelişmesinde yeniliklerin arandığı bir öteki önemli örnektir. 19. yüzyıl camilerinde yer alan mekân öğeleri Mecidiye Camisi'nde bulunmakla birlikte, bu öğelerin düzenlenmesinde değişiklikler dikkat çekicidir. Mihrap nişi önündeki hacim kaldırılarak güney duvarı düz bitirilmiştir. Ek yapı doğu-batı doğrultusunda çıkıntı yapmadan, kuzey-güney doğrultusunda gelişir. Son cemaat yeri yarı açık bir mekân olarak tasarlanmamış, kapalı mekâna dönüşmüştür. Sultan için batı cephesinde merdivenle çıkılan basık kemerli özel bir giriş kapısı oluşturulmuştur. En büyük özelliği padişahın oturmasına ayrılmış odanın konsollarla desteklenmiş, kubbe kasnağı alçalmış, kubbe tabanındaki silme bakımın oval planlı olarak tasarlanmış olmasıdır. C kıvrımlı ve dalgalı bir profille biçimlenen köşe kulelerinde niteliksel değişiklikler belirgindir. Askı kemerleri içinde yer alan simetri eksenindeki yuvarlak kemerli pencere yüksek tutulmuştur. Mukarnas öğelerini anımsatan öğelerle desteklenmiş minare şerefelerinin biçimi ilginçtir. Mısır minarelerindeki gibi şerefe çevresini sütun dizisi dolanmakta ve sütunlar Gotik üslûptaki gibi, şebekeli ve üçlü olarak gruplaşan kemerlerle son bulmaktadırlar.

Sultan Abdülmecit'in annesi Bezmiâlem Valide Sultan tarafından Nigoğos Balyan'a yaptırılan Dolmabahçe Camisi'nde (1853-1854) Nusretiye Camisi'nin şeması yinelenmiştir. Tasarımda Nusretiye ve Mecidiye Camilerinden farklı birçok ilişkiler geliştirilmiştir. Mecidiye Camisi'ndeki gibi mihrap nişi önünde çıkıntı oluşturulmamış ve son cemaat yeri revağı kapalı hacime dönüştürülmüştür. İbadet hacminin kuzey yönünde uzantısı üç bölümlü ve galerili ek hacim ek yapı içine alınmış ve böylece ibadet alanı kubbeyle örtülü tek hacme indirgenmiştir. Aradaki geçiş öğelerinin kaldırılmasıyla dış kütlede ibadet hacmiyle ek yapılar arasındaki düşey ve yatay karşıtlık tam anlamıyla belirmiştir.

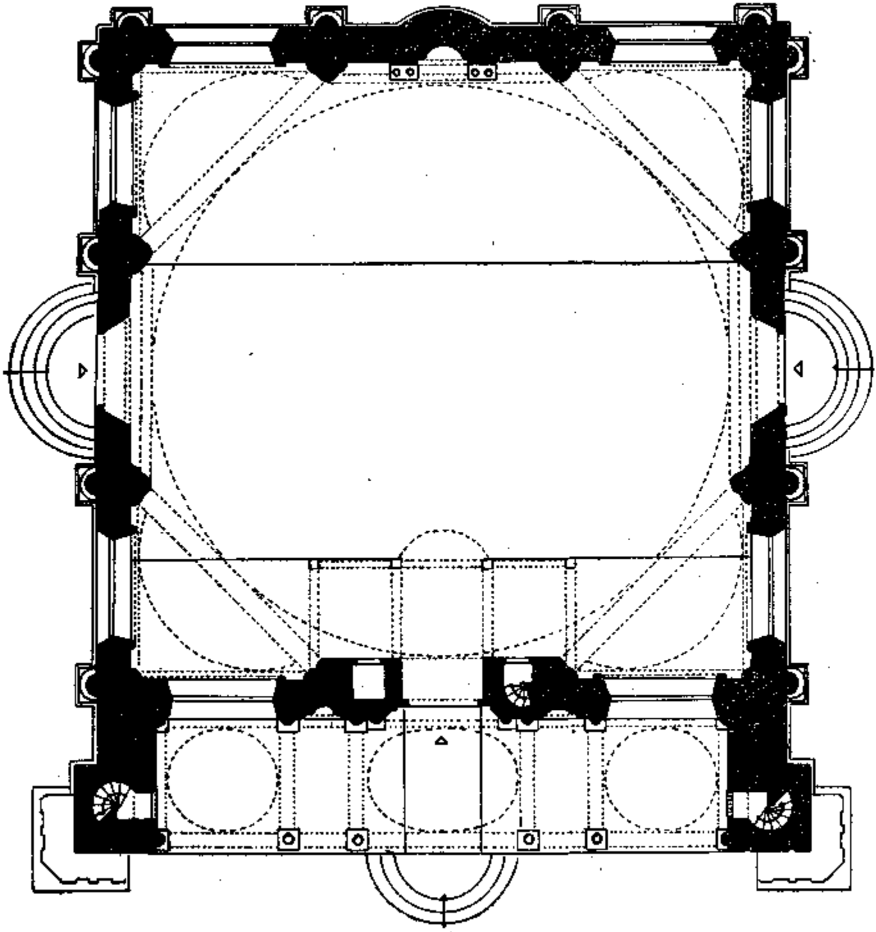
İstanbul,
Ortaköy Camisi

Sultan Abdülmecit zamanında yapılan üçüncü yapı Nigoğos Balyan tarafından tasarlanan Ortaköy Camisi (Büyük Mecidiye)'dir (1854-1855). Ortaköy Camisi'nde, Mecidiye ve Dolmabaçe Camileri'nde denenen yeni tasarım olanakları geliştirilmiş ve daha iyi ölçülerde çözümlenmiştir. Yoğun bezemeli düşey ana cami kütlesi ve yatay uzanan yalın ek yapı kütlesi arasında karşıtlık sürmekle birlikte, her iki kütleyi dolanan silme takımlarıyla birlik korunmuştur. Yapıda bir ikinci özellik, daha önce ayrıntıda yaratılan barok üslûbun beden duvarlarında yansıtılmış olmasıdır. Cami kütlesinin dış duvarları yivli iri pilastrlarla ayrılan iç bükey hareketlenmeler oluşturmaktadır.

Sultan Abdülmecit'in 1854 yılında Garabet Balyan ve oğlu Nigoğos Balyan'a yaptırdığı Teşvikiye Camisi'nde farklı bir yorumla karşılaşılmaktadır. Ek yapıyla ibadet hacmi arasındaki oransal ilişkilerde değişiklik yaratılmış ve ek yapı anıtsal bir cephe oluşturacak biçimde değerlendirilerek ana kütleyle eş yüksekliğe çıkarılmıştır. Son cemaat yeri anısı neo-klasik üslûp içinde yeniden canlandırılmıştır.

Sultan Abdülaziz zamanında 1862 tarihinde Sarkis Balyan'a yaptırılan Çağlayan Camisi (Sa'dâbâd Camisi), Mecidiye Camisi'ni anımsatan bir yapıttır. Basık kubbe, alçak kasnak, üçer geniş pencere dizileri, alt yapı boyunca uzanan pilastrlar, sekizgen ayaklı köşe kuleleri, yarım yuvarlak kemerli saçak kornişleri, yapıyı dolanan silme takımları, minare şerefesi, silmeleri destekleyen konsollar, Mecidiye Camisi'ni anımsatan ayrıntılar olmakla birlikte, bu camiye özgü biçimlerdir.

Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Valide Sultan tarafından yaptırılan Aksaray Valide Camisi (1871) Agop ve Sarkis Balyan'ın yapıtıdır. Valide Sultan Ortaköy Camisi'nin benzerini istemesine karşın, Valide Camisi'nde 19. yüzyıl camilerinden farklı özgün bir yapıt yaratılmıştır. Strüktür sistemi ve eylem alanlarının düzenlemesinde ana ilkeler korunmuş, ancak mimari öğelerin biçimlenişi ve yüzey değerlendirilişine yeni yorum getirilmiştir. Alt yapıyla ilişkileri kavranamayan kubbenin boyutları küçülmüştür. Biçimsel olarak köşeleri değerlendiren köşe kuleleri yapısal niteliklerini yitirmişlerdir. Mihrap, doğu ve batı cephelerinde birer alınlıkla sonlanan düzenlemeler oluşturulmuştur. Silindirik gövdeli kasnak yerine onaltı yüzlü yüksek bir kasnak oluşturulmuştur. Kasnağı saçak kornişi dışında bir korkuluk çevirmektedir. Beden duvarlarında rumi ve palmetlerle bezeli alınlık, niş ve mukarnas gibi klasik Osmanlı öğeleriyle birlikte üçlü gotik pencereler yanyana kullanılmıştır. Çeşitli üslûplardan ilginç ayrıntılar seçilerek eklektik ya da seçmeci üslûp diye adlandırdığımız bir üslûbun denemesi yapılmıştır. 1866 tarihinde II. Abdülhamit'in yaptırdığı Hamidiye Camisi dinsel mimaride seçmeci üslûbu yansıtan bir ikinci yapıdır. Hamidiye Camisi'nin ilginçliği, strüktür sisteminde de sivil mimarinin izlerini sürdürmesidir. Merkezde ahşap bir kubbe dört ayakla desteklenmektedir. Örtü sistemiyle destekler arasında organik bir ilişki yoktur. İç mekânın öteki bölümleri düz tavan olarak örtülmüştür. Ek yapı ibadet hacminin doğu ve batı duvarlarına dikdörtgen prizma kütleler oluşturacak biçimde yerleştirilmiştir. Basık kemerle gotik kemerin birlikte kullanılmasında görüleceği gibi Hint, İslâm ve Avrupa üslûplarından birtakım ayrıntılarla eklektik üslûpta biçimlenmiştir. Cami mimarisinde seçmeci üslûbun bir öteki değişik örneği Karaköy Meydanı'nda bugün ayakta olmayan Arap Camisi'dir (Raimondo d'Aranco, 1903). Ana çizgileriyle Art Nouveau-Art Deco üslûbunda bir yapı olmasına karşın, minare biçiminde görüleceği gibi, Arap-İslam Mimarisi'nin özelliklerini de yansıtmaktadır.

Konya, Aziziye Camisi

19. yüzyıl içinde Anadolu'da kârgir yapılmış yapılar dört ana grupta incelenebilir. Birinci grupta Söke İlyas Ağa (1812), Konya Aziziye Camisi (1867), Söke Hacı Ziya Bey (1895) ve İzmir Salepçioğlu (1897-1907) Camileri tek kubbeli cami geleneğini sürdürürler. Üç kubbeli son cemaat yeri, son cemaat yerinde oval kubbe kullanımı, geçiş öğesi olarak tonoz bingi, girişlerde merdiven gibi ortak özelliklerle dikkat çekerler. Yine de bu grupta zaman içinde dinsel yapı karakterinde çözülme görülür. Söke İlyas Bey Camisi'nde yalın kübik alt yapı üzerinde kademeli gelişen yüksek bir kasnak böl-

gesi yer alır. Dış kütlede en çarpıcı öğe kubbe tabanında dalgalı saçak silmesidir. Konya Aziziye Camisi'nde alt yapının bitim çizgisine değin yükselen korent başlıklı gömme sütunlarla kütle hareketlenmesi sağlanmıştır. İç mekân geniş ve yuvarlak kemerli tek dizi pencerelerle aydınlatılmıştır. Yarım daire planlı merdivenler üç girişte de kullanılmıştır. Kasnak düzeyinde köşelere yerleştirilmiş kulecikler ağırlık kulesi anısını yaşatmaktadırlar. Sekiz kenarlı kasnak köşelerinde de kulecikler dizilirler. Alt yapıyla üst yapı arasında kütlesel ilişki söz konusu değildir. Aziziye Camisi'ndeki kütle kuruluşu öteki iki yapıda da benzer niteliktedir. Ancak Söke Hacı Ziya Bey Camisi ve fevkanî türde bir yapı olan İzmir Salepçioğlu Camisi'nde 19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da beliren yeniliklerin Anadolu örneklerinde de benimsendiği görülür. Küçük Mecidiye Camisi'ndeki gibi saçak düzeyinde bir kemer eğrisiyle alt yapı cephelerini taşırtma, yuvarlak pencereler kullanma ve Dolmabahçe Camisini anımsatan pencere düzenlemelerine yer verme gibi özellikler, merkezle eyalet yapı eylemi arasındaki ilişkiyi akla getirmektedir. Buna karşılık, Hacı Ziya Bey Camisi'nde olduğu gibi, kırık kemerlerin değişik niteliklerde değerlendirilmeleri yöresel üslûbun merkezden bağımsız olarak kendi biçimini yarattığının kanıtıdır.

İkinci türde cami planlamasına örnek olarak 1812 tarihli İzmir Kemeraltı Camisi gösterilebilir. Bu örnekte mihrap önü üç yönden duvarlara oturan kubbeyle örtülü tek hacimle çözümlenmiştir; ayrıca, namaz kılma alanı kuzey yönünde üç bölümlü ve iki dizi olarak kubbeyle ve tonozla örtülü hacimlerle uzatılmıştır. Anadolu'da Yozgat Çapanoğlu Camisi'ndeki düzenlemenin 19. yüzyıldaki uzantısıdır.

Üçüncü grupta mihrap önünde altı ve sekiz ayağa oturan bir kubbeyle örtülü hacim bulunmakta ve bu hacim, Sinan'ın Kılıç Ali Paşa Camisi'nde denediği gibi, üç yönde kubbe ve tonozla örtülü hacimlerle çevrilmektedir. Yeni Malatya Ulu Camisi, İzmir Hisar Camisi, İzmir Şadırvan Camisi 19. yüzyılda aldıkları son biçimleriyle üçüncü türün plan özelliklerini gösterirler. Son cemaat yeri iki cephe boyunca da uzatılmıştır.

Kızıl İbrahim Camisi olarak da anılan İzmir Kestanepazarı Camisi bugünkü durumunu 1838 yıllarında almıştır. Dördüncü gruba örnek olabilecek olan Kızıl İbrahim Camisi merkezde dört ayağa oturan kubbeli hacim, dört yönde ortadaki merkezî hacmi açan beşik tonozla örtülü hacimler ve köşelerde kubbeyle örtülü hacimlerle merkezî mekân şemasının 13. yüzyılda karşılaştığımız ilkel kuruluşunu yinelemektedir.

Bu yüzyılda dış duvarları kârgir, örtü ve destekler ahşap olarak tasarlanmış Selçuklu ahşap cami geleneğini sürdüren camiler de yapılmıştır. Yazır Köyü Camisi bu tür camilere örnek gösterilebilir.

17. yüzyıla değin ilk öğretim kurumu olarak sıbyan mektepleri ya dinsel yapılarla birlikte sultan ve vezir külliyeleri programı içinde tasarlanmışlar ya da tek yapı olarak mahalle içine yerleştirilmişlerdir. Külliyeyle birlikte düşünüldüklerinde, gündelik yaşamla ilişkilerinin korunmasına özellikle dikkat edilmiş ve külliyenin dış köşesinde belirgin bir yerde, örneğin ana giriş kapısı çevresinde, tasarlanmışlardır. Çoğunlukla okulla ana yapı arasında ilişki kurulmadan özel avlu ve oyun bahçeleriyle kendi içlerine dönük düzenlenmişlerdir. Bu özellik 17. yüzyıldan sonra da sürmüştür. Örneğin, Sultan Ahmet, Bayram Paşa, Kuyucu Murat Paşa, Koca Ragıp Paşa sıbyan mektepleri girişte avlu duvarına bitişik yer almaktadırlar. Tek yapılarda ise, özellikle mahalle içinde, köşebaşları seçilmiştir. Tek yapı örneği Ayasofya I. Mahmut (1742) Sıbyan Mektebi'yle Vefa'da Recai Mehmet Efendi (1775) Sıbyan Mektebi gösterilebilir. Bu yapılarda tek derslikler rutubetten korunma, gürültüden uzaklaştırma ve aydınlatma amacıyla üst kattadırlar. Koca Ragıp Paşa (1756) ve Amcazade Hüseyin Paşa'da (1697) olduğu gibi alt katta dükkânlar, Lütfü Paşa'da Şah-u Ban Kadın (18. yüzyıl) ve Vefa Recai Mehmet Efendi Sıbyan Mektepleri'ndeki gibi çeşme ve sebil yer almakta, kapalı oyun yerleri, helâlar bulunmaktadır. Tersane Emini Elhaç Yusuf Efendi Sıbyan Mektebi'nde görüleceği gibi, kimi örneklerde sıbyan mektebi yanında bânisinin mezarıyla birlikte hazire de vardır.

Sıbyan Mektepleri çoğunlukla tek derslik geleneğini sürdürmüşlerdir. Amcazade Hüseyin Paşa Sıbyan Mektebi bu dönemde iki derslik olarak uygulanmış tek örnektir. Derslik yanında derslikten girilen özel oda bulunabilir, örneğin, Tersane Emini Elhaç Yusuf Efendi Sıbyan Mektebi. Odalar kare planlı olarak tasarlanmıştır. Emin Ağa Sıbyan Mektebi'nde dikdörtgen derslik planlaması özgündür. Hacimler kubbe ya da manastır tonozuyla örtülüdür. I. Mahmut yapısı Ayasofya Sıbyan Mektebi kubbeyle örtülü ender örneklerden biridir. Hacı Yusuf Efendi Sıbyan Mektebi'nde üst katın dışarıya çakma yapmasıyla cephe düzenlemesine yenilik getirilmiştir.

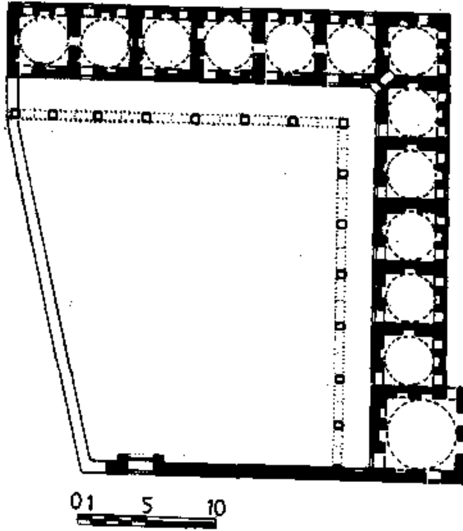
Sınırlı da olsa Rokoko, Barok ve Ampir üslûpların etkileri sıbyan mekteplerinin genel görünüşüne yansımıştır. Fındıklı'da III. Osman'ın eşi Zevki Kadın Mektebi (1755) çeşme düzenlemesinde ve iç mekânda davlumbaz biçiminde Rokoko ve Barok üslûplarının izleri görülür. II. Mahmut yapısı mermer cepheli Cevri Kalfa Sıbyan Mektebi'nde (1819) ise Ampir üslûp egemendir. Recai Mehmet Efendi Mektebi'nin cephesi Rokoko üslûbu yaşatır. Şebseva Kadın Mektebi'nde Batı etkisi kütle biçimlenişini etkilemiş, köşeler yuvarlatılarak geçilmiştir.

MEDRESE

Dinsel eğitim kuruluşları olan medrese yapılarında 17. yüzyılla birlikte köklü bir niteliksel değişim olmuştur. Bu döneme değin bir camiyle ortak avluyu paylaşan ya da bir külliye öğesi olarak tasarlanan medrese yapısı 16. yüzyıl sonundan sonra, özellikle 17. yüzyıl içinde, Divanyolu Anber Ağa Medresesi'nin (1580) öncülüğünde yeni bir içerik içinde ele alınmıştır. Daha çok paşa ve vezirlerin yaptırdığı külliyelerde medrese, yapı topluluğunun asal yapısı durumuna geçmiştir. Bu tür külliyelerde medresenin türbe, sebil, çeşme, sıbyan mektebi, kütüphane ve dükkân gibi belirli yapılarla simgesel olarak bütünleştiği gözlenir. Medrese türbe birlikteliği erken İslam ve Selçuk yapılarında vurgulanmış bir temadır. 17. yüzyılda Gazanfer Ağa ve Koca Sinan Paşa bu birlikteliği yeniden ön plana çıkartır. Kuyucu Murat Paşa ve Ekmekçioğlu Medreselerinde türbe medrese birbirine bitişik düşünülmüş ve aynı zamanda pencereler açılarak iç mekân ilişkisi kurulmuştur.

Bu örneklerde medrese ve türbenin eşdeğer kütleler olarak ele alınması yeni yaklaşımın çarpıcı bir göstergesidir. Yine, daha önce erken İslâm ve Selçukta, yaptıranın ruhuna fatiha okunması amacıyla yaptırılan sebil-çeşme öğesinin medreselerde 17 yüzyılda yeniden canlanmasının nedeni, bu yıllarda su mimarisine karşı artan ilgide aranmalıdır. Sıbyan mektebi-medrese eğitim sürekliliğini sağlamaktadır. Vakıf kuruluşlarına gelir sağlamak amacıyla yapılan dükkânlar Sultan Ahmet, Bayram Paşa, Kuyucu Murat Paşa, Ebulfazl Mahmut Efendi, Köprülü Mehmet ve Kara Mustafa Paşa medreselerinde karşılaşılmaktadır. Bayram Paşa medresesi'nde köşe odalarından biri büyük tutulmuş ve bu mekân kitaplık olarak değerlendirilmiştir. Çoğunlukla tek katlı olarak yapılan medreseler arasında 1781 tarihli Mehmet Tahir Ağa'nın Hamidiye Medresesi'nde olduğu gibi iki katlı olarak uygulanmış olanları vardır. 19. yüzyılın ikinci yarısında pozitif bilimlere artan ilgi sonucunda dinî eğitim önemini yitirmeye başlamış ve medrese yapımı azalmıştır. Rakım Efendi, Haliliye ve Karagümrük Fetva Emini Medreseleri medrese yapımının son örnekleridir.

Zeynep Nayır'ın İstanbul medreselerinin plan şemaları üzerinde yaptığı tipolojik değerlendirmesinde kimi tiplerin 17.-18. yüzyıllarda uygulanmaya devam ettiğini ve özellikle bu yıllarda yaygınlaştığını, kimi tiplerin ise uygulanmadığı görülmektedir. Odaların tek sıra olarak dizildikleri en yalın medrese tipi bir tek İncesu Kara Mustafa Paşa Medresesi'nde (1670) kullanılmıştır. Odaların karşılıklı iki dizi halinde ve dershanenin genellikle simetri aksı üzerinde bağımsız olarak yer aldığı tip, 17. yüzyılın üçüncü çeyreğine değin uygulanmıştır - örneğin, Vezirköprü Fazıl Ahmet Paşa Medresesi. Odaların L biçiminde dizildiği ve dershanenin L'nin boş kalan köşesine bağımsız yerleştirildiği tipte Köprülü Mehmet Paşa (1660-1661) ve Merzifonlu Kara Mustafa Paşa (1681-1691) Medreseleri yapılmıştır. Galata Valide Ket-

Gülşehir, Karavezir Medresesi

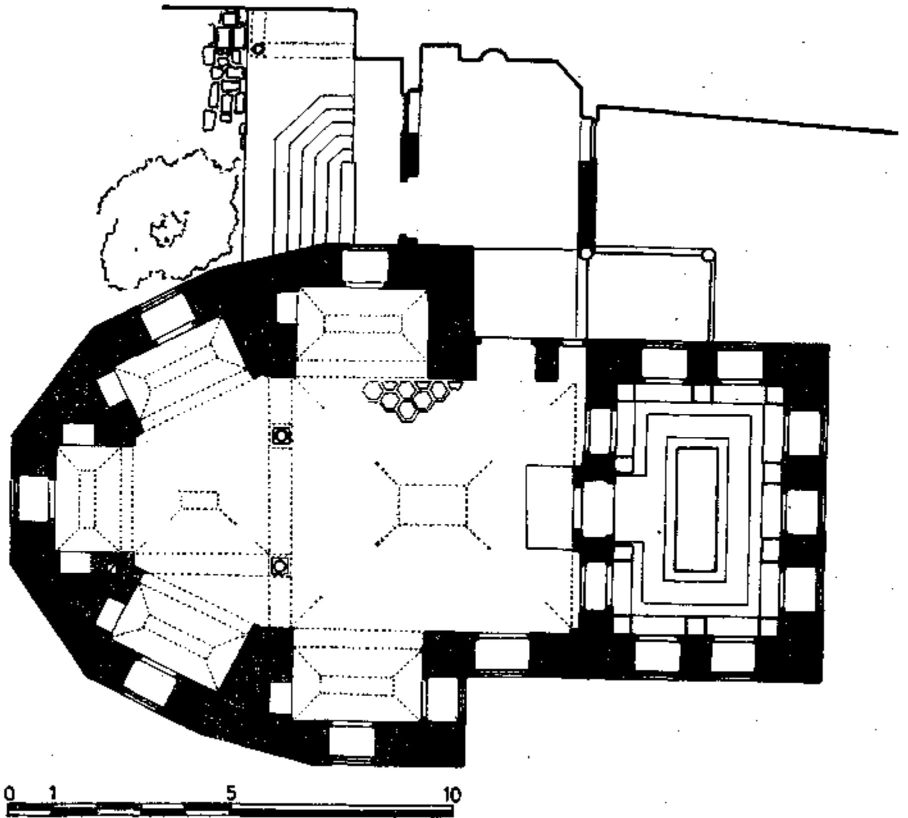
hudası Mehmet Efendi (1705), Eyüp Hacı Beşir Ağa (1734-1735), Gülşehir Kara Vezir Seyit Mehmet Paşa (1780) Medreseleri'nde dershane L'nin bir ucuna bitişiktir. Bu tip 18. yüzyılda yaygındır. Dershanenin L'den bağımsız eşdeğerli bir ikinci kütleyle birlikte avlunun bir kenarında yer aldığı tek örnek Feyzullaf Efendi (1700-1701) medresesidir. Osmanlı Mimarisi'nde en çok uygulanan tip olan U tipi 18. yüzyılın ortalarına değin varlığını korumuştur. Bu tip ya camiyle aynı avluyu paylaşır ve dersler camide yapılır ya da külliye içinde bağımsız avlulu bir yapıdır ve yine dersler camide yapılır. Esat Efendi (1724) bu grubun en yalın örneğidir. Bayram Paşa ve Ebulfazl Medreselerinde dershane U'nun simetri ekseni üzerindedir, Kazasker Mustafa Efendi ve Cedit Mehmet Efendi medreseleriyle Acımusluk Damat İbrahim Paşa Darülhadisi'nde (1720) dershane U'nun bir ucundadır. Cedit Abdürrahim Medresesi'nde (18. yy. ortası), U'nun bir kenarındadır. Şehzadebaşı Damat İbrahim Paşa Darülhadisi'nde U'nun açıklığı üzerinde eşdeğer boyutlarda ikinci bir kütleyle birliktedir. Odalar ve dershanenin avlunun dört kenarını kapattıkları örneklerde 16. yüzyılla 18. yüzyıl arasında dershane yoktur. Mescit işlevi gören dershane odalardan ayrıdır. Nur-u Osmaniye'de (1755-1756) dershane dikdörtgenin kenarlarından biri üzerindedir. Sultan Ahmed Medresesi'nde dershane dikdörtgenin bir köşesinde dışarı çıkıntı yapmaktadır. Nevşehirli Damat İbrahim Paşa Medresesi'nde (1726) dershane avluya doğru taşma yapmaktadır. Amasya Kapı Ağası (1488) ve İstanbul Rüstem Paşa Medreselerinde (1547-50) özgün bir deneme olarak karşımıza çıkan sekizgen plan şemasının bu dönem medrese planlamasında yeğlenme-

mesi ilginçtir. Buna karşılık, dershanenin mescit olarak kullanıldığı yapı öğesinde sekizgen plan şeması 17. yüzyılın uyguladığı bir motiftir.

Plan şemalarında karşılaştığımız çeşitlilik dışında yerleşme düzenine ve kütle etkisine göre de farklılıklar belirmektedir.

KÜTÜPHANE

17. yüzyıldan önce, *Osmanlı Mimarisi'nde* çoğunlukla cami, medrese ve tekkelerde kitap dolaplarında korunan kitaplar, 17. yüzyıldan sonra bir külliye içinde ya da vakıf eliyle yönetilen bağımsız kütüphane yapılarında toplanmaya başlanmıştır. İstanbul'da ilk kurulan kütüphane kubbeyle örtülü kare planlı kapalı hacimle bir giriş revağı olan Divanyolu'nda Köprülü Fazıl Ahmet Paşa Külliyesi'ndeki (1661) kütüphanedir. 17. yüzyıl içinde Kayseri'nin Tavlusun Köyü'nde Sadrazam Halil Paşa Kitaplığı (1618) ve

İstanbul, Atıf Efendi Kitaplığı

Mehmet Paşa'nın Erkilet'teki Kitaplığı göze çarpmaktadır. İstanbul kitap sayısı ve yayınların niteliği açısından önemli bir merkezdir. Saraçhanebaşı'nda Amcazade Hüseyin Paşa Kitaplığı tek kubbeli ve çok pencereli fevkanî bir yapıdır. Feyzullah Efendi (1700) ve Damat İbrahim Paşa Külliyeleri'nde kütüphane yapısının medreseyle eşdeğer boyutta tasarlanması 18. yüzyılda bu tür yapıya verilen önemi belirtir. 18. yüzyıl mekânsal düzenleme ve kütle plastiği yönünden bir arayış dönemidir. Topkapı Sarayı'nda 1718 tarihli III. Ahmet Kütüphanesi revaklı girişi ortada kubbeli üç yönde tonozlu hacimleriyle değişik bir uygulamadır. Feyzullah Efendi'de geniş dinlenme revağı tasarıma yeni katılan bir motiftir. Avlu kapısı üzerinde fevkanî bir yapı olan Hekimoğlu Ali Paşa Camisi'nde okuma salonu önünde özel bir dinlenme balkonu tasarlanmıştır. Ayasofya Camisi payandaları içinde yeralan Ayasofya Kütüphanesi'nde çini bezeme ve ahşap işçilikle etkileyici bir iç mekân yaratılmıştır. Kütüphane memurlarının özel odaları, giriş holü, okuma salonu, kitap deposu ve dinlenme yeri olarak iç avlunun kütüphane programına alınmasıyla gerekli eylem alanlarının belirlenmeye çalışıldığı gözlenir. 900.000 el yazmasını barındıran Vefa'da Defterdar Mustafa Atıf Efendi'nin Kütüphanesi (1741) yerleşme düzeninin daha serbest çözümlendiği, mekânlar arasındaki ilişkinin daha zengin bir içerik içinde kurulduğu ve ana yapının sokak dokusuyla uyum içinde taşmalarla biçimlendiği gelişmiş bir tasarım örneğidir. Aydınlık ve iyi havalandırılmış bir okuma salonu planlanmıştır. Çok köşeli plan şemasının Nuruosmaniye Camisi'nin avlusundan önce Atıf Efendi Kütüphanesi'nde kullanılmış olması da ilginçdir. Nuruosmaniye Külliyesi içinde yer alan kütüphanenin okuma salonunda kubbeyle örtülü merkezî hacmin iç bükey hareketli duvar yüzeyiyle açılması Barok etkili iç mekân arayışının bir denemesidir. Beyazıt Koska caddesi üzerinde Sadrazam Ragıp Paşa kütüphanesi (1762) 18. yüzyılın bir öteki gelişmiş yapısıdır. Bir avlu ortasında yer alan kütüphane, giriş kapısı üzerinde sıbyan mektebi, şair ve sadrazam Ragıp Paşa'nın türbesi, sebil ve hazîreyle birlikte düzenlenmiştir. İki yönden merdivenle çıkılan tek kubbeli bir giriş revağından, iki tarafında kubbeli odaları bulunan tonozlu antreden geçtikten sonra ana salona girilir. Dört kolon ve duvarlara gömülü yuvarlak pılastrlarla taşınan bir büyük kubbe, köşelerde küçük kubbeler ve aralarda tonozlarla örtülü hacimlerin düzenlenmesiyle merkezî plan şeması uygulanmıştır. Geleneksel cami plan şemalarından birinin kütüphane yapısına uyarlamasıdır. Merkezdeki kubbenin altında demir parmaklıklarla çevrili bir kitap dolabı bulunmaktadır. Okuma salonu bu hacmin çevresinde dolanır. Çarşamba'da Damâd-zâde Murat Efendi Kütüphanesi'nde de aynı şema yinelenmiştir, ancak burada kitaplar camlı dolaplara alınarak merkezî hacim boş bırakılmıştır. Bu kütüphane I. Abdülhamit tarafından armağan edilen önemli bir kolleksiyonu barındırmaktadır. Damat İbrahim Paşa Külliyesi'nde medrese odalarından biri büyük tutularak, kitaplık olarak değerlendirilmiştir. Yukarıdaki örnekler dı-

şında İstanbul'da I. Mahmut (1756) ve Hamidiye (1780) Kütüphaneleri belirtilebilir.

İstanbul dışında Konya'da Yusuf Ağa (1795), Tire'de Bağdatlı Necip Efendi (18. yüzyılın ikinci yarısı) ve Rodos Hafız Ahmet Ağa (1793) kütüphaneleri vardır.

Vakıf kütüphane yapımı konusunda 18. yüzyılda izlenen gelişme 19. yüzyılda da sürmüştür. Galata Mevlevihanesi'nde Mevlevî Halet Efendi Kütüphanesi (1828-1829) yanlarında açık dinlenme holleri olan fevkanî bir yapıdır. Ampir üslûp özelliklerini yansıtır. Esat Efendi kütüphanesi haç biçiminde tasarlanmıştır. 19. yüzyıl kütüphaneleri olarak Beyazıt (1882) ve Hasan Paşa (1894) kütüphaneleri ilginç yapılar olarak anılabilir. Hemen her mahalleye bir adet düşecek biçimde düzenlenmiş olan kütüphanelerin zengin vakıfları vardı.

TÜRBE

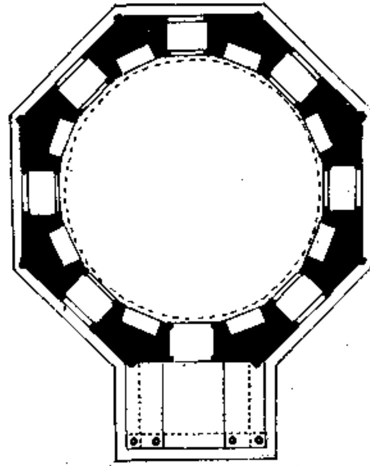
17. yüzyıla değin Osmanlı türbeleri genellikle kubbeyle örtülü, çokgen gövdeli ve revaklı giriş bölümü olan yalın prizmatik yapılar olarak tasarlanmışlardır. Sınırlı da olsa kütlesel ve mekânsal açıdan bu genellemenin dışına çıkan özgün türbe denemeleriyle karşılaşılır. Klasik Osmanlı Mimarisinin yaratıcısı Mimar Sinan, Kanunî Sultan Süleyman Türbesi'nde (1566) giriş revağını geniş tutmuş ve ayrıca gövdeyi bir revak dizisiyle çevirmiştir. Çift cidarlı kubbeyle örtülen iç mekânda duvarlardan koparılmış sekiz sütun dizesi merkezî hacmi genişletmektedir. Ayasofya hazîresinde 1577 tarihli II. Selim Türbesi'nde köşeleri perdahlanmış kare gövde içinde çift cidarlı kubbe, Kanunî Sultan Süleyman Türbesi'nde olduğu gibi, sekiz sütuna taşıttırılmıştır. Sultan türbeleri simgesel içeriklerinin etkisiyle, paşa ve vezir türbelerine oranla anıtsal ve görkemli yapılardır. Bu denemelerin dışında, Diyarbakır Özdemiroğlu Osman Paşa türbesinde olduğu gibi, revaklı giriş bölümünün kubbeyle örtülü bir mekâna dönüştürüldüğü örnekler de vardır. 16. yüzyıl sonlarında türbe tasarımında yenilikler belirmeye başlamış ve değişim 17. yüzyıl içinde de sürmüştür. Türbe mimarisinin 17. yüzyıldan sonraki gelişmesini kavrayabilmek için 16. yüzyıl sonundaki değişmeleri izlemek yerinde olur. Başlangıçtan bu yana külliye programı içinde cami hazîresinde mütevazi boyutlarda yer alan türbelerin, 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra tek yapı olarak yapımı çoğalmıştır. Yine külliye programındaki değişiklik sonucunda 16. yüzyılın sonunda yapılan paşa külliyelerinde türbe, medrese-mescit-sebil üçlüsüyle ortak düzenlemeler içinde tümleşerek anlamlı bir ifadeye kavuşmuştur. Kimi örneklerde türbe ölen kişinin anısını yücelten en belirgin yapı olarak ön planda değerlendirilmiştir. Konumda ve simgesel düzeydeki bu değişiklik 17. yüzyıl boyunca uygulanmıştır. Biçimsel olarak değerlendirildiğinde de geleneksel türbe mimarisinden kopma gözlenir. Altı-

gen planlı III. Murat Türbesi iç koridorlu türbe tipinin son iki örneğini verir. 16. yüzyıl sonu türbe plan ve kütle düzeninde değişiklikler getirir. Eyüp Mirimiran Mehmet Paşa ve Ferhat Paşa Türbeleriyle Gazanfer Ağa türbesinde görüleceği gibi, çokgen kenar sayısı oniki ya da onaltıya çıkarılmıştır. Ayrıca, Selçuk türbelerindeki gibi, iç ve dış kenar sayısı değiştirilerek çeşitlilik kazandırılmaya çalışılmıştır. Kara Ahmet Paşa Türbesi'nde dış kenar sayısı altı, içte ise onikidir. Hürrem Sultan ve Sokullu Mehmet Paşa Türbeleri'nde dışta sekizgen gövde kenarı içte onaltıgene dönüştürülmüştür (İbrahim Paşa Türbesi, 1603). Zal Mahmut Paşa Türbesi'nde görüldüğü gibi, dışa göre içteki kenar sayısının azaldığı örnekler de vardır. Şehzadeler türbesi Zal Mahmut Paşa Türbesi'nin bir benzeridir. Dışta sekizgen plan içte kareye indirgenmiştir ve her yönde eklenen eyvanlarla iç mekân genişletilmiştir. Koca Sinan Paşa ve Siyavuş Paşa Türbeleri'nde de dışta onaltıgen içte sekizgene dönüştürülmüş ve kenarlara açılan eyvanlarla duvar yüzeyi hareketlendirilmiştir.

17. yüzyıla özgü biçimsel değişiklikler 1610 yıllarında belirmeye başlar. Çokgen plan şemasının tüm olanaklarının denenmesinden sonra, dört kenarlı türbe şemasının geçerli olmaya başlaması dikkat çekicidir. Sultanahmet ve Valide Sultan Türbeleri'nde yeğlenen düzenleme üç bölümlü son cemaat yeri, kubbeyle örtülü kare planlı iç hacim ve girişin tam karşısında çıkıntı yapan bir eyvandan oluşur. Kare planlı 17. yüzyıl türbelerinde eyvan sayısında değişik uygulamalar izlenir. 1610 Destari Mustafa Paşa Türbesi'nde (Şehzade Camisinin dış avlusunda) iki yönde, Bayram Paşa Türbesinde ise üç yöndedir. Kuyucu Murat Paşa, Ekmekçioğlu Ahmet Paşa, Halil Paşa, Nakkaş Hasan Paşa, Güzelce Kılıç Ali Paşa türbeleri kare plan düzenini sürdüren önemli örneklerdir.

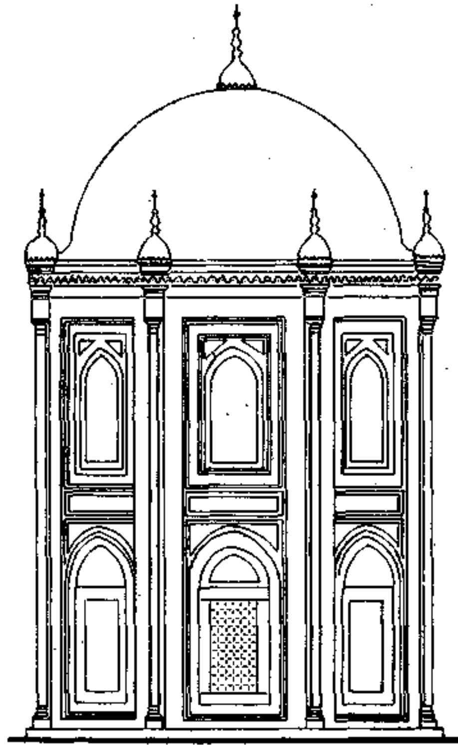
17. yüzyıldan kalma tek sekizgen planlı türbe yapısı Eyüp'te I. İbrahim'in gözdelerinden Şekerpare Hatun'un türbesidir. 17. yüzyılın ilk yarısında açık türbe olarak yapılan İstanbul Şehzade Mahmut Türbesi'nin benzerleri yüzyılın ikinci yarısında çoğalmıştır. Köprülü Mehmet Paşa Türbesi ve Edirne'de II. Ahmet'in şehzadeleri için yaptırdığı türbe açık türbe geleneğini sürdürürler. Yüzyılın ikinci yarısında Köprülü Mehmet Paşa'nın sadrazam olduğu sırada bu tür türbelerin yaygınlık kazanmasına neden olarak, tekke ve türbe gibi Peygamberin ölümünden sonra ortaya çıkan yapıların ortadan kaldırılmısını isteyen Kadızadeler Olayı gösterilmektedir (Zeynep Nayır, *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası* (1609-1690) İTÜ. Basımevi, İstanbul, s. 266).

17. yüzyıl türbeleri iki ya da üç dizi pencereli genellikle kasnaksız yapılardır. Kubbe dış kütlede ara bölüme gereksinim duyulmadan oturtulmuştur. İbrahim Paşa, Siyavuş Paşa türbelerinde olduğu gibi Mirimiran Mehmet Paşa ve Sultan Ahmet Türbeleri kubbenin alt yapıdan önce kasnağa oturtulduğu örneklerdir. Nakkaş Hasan Paşa Türbesi'nde kasnak yöresi çok yük-

İstanbul (Şehzadebaşı), İbrahim Paşa Türbesi

İstanbul, İbrahim Paşa Türbesi, Dış görünüş

sek tutulduğundan kare plan üzerine oturtulan sekizgen bölüm bir ikinci gövde niteliğindedir. 16. yüzyıl sonunda Klasik Dönem oranlarında önemli bir değişim izlenir. Kütle ya yatay olarak gelişmekte ya da düşey olarak yükselmektedir. Çokgen köşeleri pahlanarak köşe sütunları (pilastırlar) yerleştirilmiş, geniş saçak kornişleri abartılmıştır. Mermer kaplama pencereler dikdörtgen çerçeve içine alınmış ve kırmızı renkli taşla almaşıklık sağlanmıştır.

17. yüzyılı izleyen 18. ve 19. yüzyıllarda kare planlı türbelerin köşeleri yuvarlatılmıştır. Nurullah Sultan ve Hamidiye Türbeleri bu türe girer. Çokgen planlı türbelerde çok kenarlılık yoğunluktadır. On kenarlı Fatih Türbesi (1771) ve ondört kenarlı Nakşidil Sultan Türbesiyle (1818) Mihrişah Türbesi (1792) daireye yaklaşan planlarıyla dikkat çekerler. Pencere dizileri ikiye inmiş olan 18. yüzyıl türbelerinin planlamalarında bir değişiklik olmamakla birlikte, Avrupa Mimarisinin etkisiyle kütle biçimlenişinde ve bezemede yeni temalar aranmıştır. Saçak kornişi dışında korniş dizilerinin tüm yapıyı dolanmaları yenidir. Çokgen kenarlarında yer alan gömme kolon ya da sütunlar alt yapıda boydan boya uzanmamakta, kornişlerle oluşan katların kesintilerine uymaktadırlar. Ayrıca, 18. yüzyıl türbelerinde giderek değer kazanan kasnak yöresinde alt yapının biçimsel sürekliliği izlenmektedir. Kasnakta sefi alemli ağırlık kuleleri kütle plastiğinin zenginleştirici öğeleridir. Pencere aralarındaki kasnak payandaları «S» kıvrımlarıyla eğri çizgiler oluştururlar ve kasnağı yüzeysellikten kurtarırlar. Ayrıca Mihrişah Sultan Türbesinde (1792) olduğu gibi alt yapı yüzeylerinde dışbükey-içbükey dalgalanma Avrupa Barok Mimarisinin bir yansıması olmaktadır.

18. yüzyılda açık türbe türü altıgen planlı Koca Ragıp Paşa Türbesi'nde (1762) uygulanmıştır.

19. yüzyılda yapımı giderek azalan türbe mimarisinden sınırlı sayıda örnek kalmıştır. 1818 tarihli Nakşidil Sultan Türbesi'nden başka, bu örnekler içinde 1840 yılında yapılan Divanyolu'nda II. Mahmut Türbesi, 1861 tarihli Sultan Abdülmecit Türbesi, 1869 tarihli Fuat Paşa Türbesi ve 1897 tarihli Gazi Osman Paşa Türbesi sayılabilir. Bunların içinde en çarpıcıları Nakşidil Sultan Türbesiyle, II. Mahmut Türbesi'dir. Nakşidil Sultan Türbesi ondört kenarlı planıyla daireye yaklaşır. Oval pencereleri, dalgalı saçak kornişi, gömme sütunların uçlarında küçük kulecikleri, kolon başlıkları üzerinde akant yaprağı örgesiyle 19. yüzyıl içinde Barok üslûbu yaşatır. II. Mahmut Türbesi ise Ampir üslûbunun temsilcisidir. Türbe meşruta, sebil-çeşme ve hazîreden oluşan yapı topluluğunun en hacimsel öğesidir. Türbe basamaklarla oluşan bir subasmanla yükseltilmiştir. Her kenarda kolon-kemer-kiriş düzeni kurulmuştur. Kemer açıklıkları dökme demirli parmaklıkları olan pencereler olarak değerlendirilmiştir. Üzengi düzeyine değin silmeli olan kemerin uç noktasında kilit taşı bulunmaktadır. Silme, üzengi düzeyinde yatay olarak devam etmekte kemerler arasındaki ilişkiyi kurmaktadır.

Türbe mimarisinin son ilginç yapısı olarak kitaplık, çeşme ve türbeden oluşan Şeyh Zafir Külliyesi'nin (Raimondo d'Aranco, 1905-1906) türbesi belirtilebilir. Kare planlı kubbeyle örtülü türbe geleneğini sürdüren yapı, geometrik düzenlemeye dayalı bezeme ayrıntılarında ve kütle plastiğinde özgün yorumlar içermektedir. Yine de, geleneksel Osmanlı Mimarisi'nde cami ve türbe yapılarında var olan kubbeyle örtülü hacim-köşe kuleleri ilişkisi türbenin biçimine egemen olmuştur.

KONAKLAMA YAPILARI

Oda, ahır, depo ve avludan oluşan Osmanlı Han Mimarisi 17. yüzyılda klasik biçimini yitirmeğe başlamıştır. Bu dönemde hanlar: 1 — Kent içi hanları ve 2 — Menzil hanları olarak iki grupta değerlendirilebilir. Kent içi hanları kent dokusuna ve arsa koşullarına uyum sağlamak amacıyla geleneksel şemanın katı geometrik düzenlemesinden uzaklaşmak zorunda kalmışlardır. Bu nedenle 17. yüzyıldan sonra daha organik ve serbest bir planlama anlayışı benimsenmiştir. Ticaret yaşamının gelişmesi özellikle İstanbul'da daha büyük boyutlarda han tasarımını gerektirmiştir. Valide Kösem Sultan tarafından yaptırılan Büyük Valide Hanı üç avlulu olarak uygulanan hanlardan ilkidir. Birinci avlu küçük ve yamuktur. Dikdörtgen avlu şeması ikinci avluda korunmuştur. Büyük Valide Han eğimli bir araziye yerleştirildiği için kütlesel öğelerde genel görünüşü etkileyen kademelenmeden bilinçli olarak yararlanılmıştır. 3. avluda, eğimden ötürü ortaya çıkan bodrum kat ahır olarak değerlendirilmiş ve ahıra giriş bir rampayla sağlanmıştır. Alt katlar dükkân ve depoya ayrılmış, üst katlarda revaklar arkasında odalar dizilmiştir. 3. avlu'da han mimarisinde yeni bir düzenle karşılaşılır. Avlunun bir kenarında revaklar kaldırılmış, onun yerine odalar dizilmiştir. Bu oda dizisiyle sokak tarafındaki oda dizisi arasında koridor bulunur. Büyük Valide Han 17. ve 18. yüzyıllarda yaygınlaşacak olan koridorlu sistemi geliştirmesi açısından da önemlidir. Ayrıca, Kösem Sultan'ın değerli eşya ve paralarını saklamak için yaptırılmış, kule biçiminde yükselen bir hazine dairesi vardır. Vezir Han'da görüleceği gibi, bu kule yatay gelişme gösteren han mimarisine düşey kütle öğesi kazandırır.

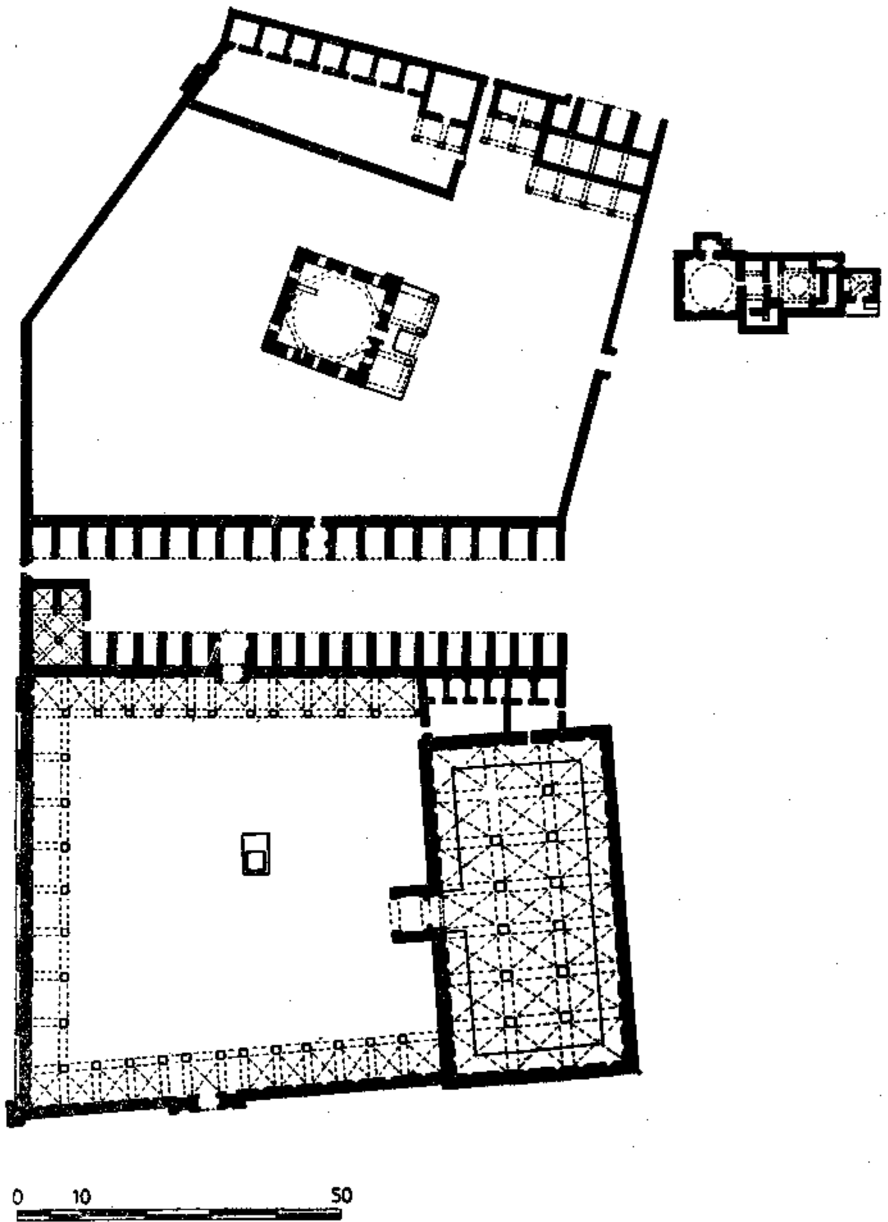
İstanbul'da Eminönü-Unkapanı, Beyazıt-Sultan Ahmet ve Beyazıt-Aksaray bölgelerinde gelişen ticaret merkezlerinin gereksinimi karşılamak üzere 17. ve 18. yüzyıllarda çok sayıda han yapılmıştır. Günümüze kalan hanların çoğu 18. yüzyıldandır. Bu örneklerde izleneceği gibi, 17. yüzyılda ayrıntılarda beliren değişmeler, 18. yüzyılda daha da yoğunlaşmış ve tarihî gelişme 19. yüzyılda tamamlanmıştır. Üç katlı kent-içi han yapımına 18. yüzyılda karşılaşırız. Bu dönemde yapılan Büyük Yeni Han, Küçük Yeni Han ve Sümbüllü Han'ın birbirine yakın bölgelerde üç katlı olarak yapımı dikkat çekicidir. Taş Han'da görüleceği gibi planimetrede organik gelişme bu yüz-

yılda da uygulanmıştır. 18. yüzyılın en tipik yapıları Taş Han, Çuhacı Han, Sırmakeş Hanı ve Büyük Yeni Han'dır (1764). Seyyit Hasan Paşa tarafından yaptırılan Hasan Paşa Hanı (1740) ilk konukevi örneğidir. Deposuz ve ahırsız tasarlanmış olan Hasan Paşa Hanı'nın zemin katı da konaklamaya ayrılmıştır. Yerleşme planında arsa düzeninin zorladığı çıkmalar, cephe mimarisine hareketlilik katmıştır.

19. yüzyıl, han mimarisine bir yenilik getirmez, fakat 18. yüzyıl özelliklerini sürdürür. 19. yüzyılın ilk yarısında yapılan Yıldız Han, Sabuncu Han, Şapçı Han, Baba Cafer Zindanı ve Zindan Han son yapılardır.

İstanbul dışı kent-içi hanları hakkında bilgimiz sınırlıdır. Kuşadası Öküz Mehmet Paşa Kervansarayı, Tokat Voyvoda Hanı, Safranbolu Cinci Hanı ve Merzifon Kara Mustafa Paşa Hanı (Taş Han) 17. yüzyıl örnekleridir. Bunlardan Öküz Mehmet Paşa Hanı, duvar mazgallarından anlaşıldığına göre yalnız tüccar ve hacıların konaklaması için düşünülmemiş, gerektiğinde kale olarak kullanılması öngörülmüştür. İlginç olan, İstanbul hanlarında beliren yeniliklerin bu yapılarda da yansımasıdır. 18. ve 19. yüzyıllarda da merkez dışında kent-içi han yapımının yaygın olması gerekir. Bu dönemde Batı-Doğu ticaret yolu üzerinde oluşu nedeniyle İzmir'de birçok hanın yapılmış olması doğaldır. Gerek Evliya Çelebi, gerekse Kâtip Çelebi, İzmir hanlarının önemine değinirler. Mirkelâm Hanı, Kızlar Ağası Hanı ve Çakaloğlu Hanı İzmir kent-içi hanlarına örnek gösterilebilir. İzmir'de bir grup, İstanbul kârgir han özelliklerini taşır. Bir grup ise yarı ahşaptır. Odaları ahşap sütunlara oturtulmuş üzeri düz çatılı bir koridora açılan bu tür hanların 19. yüzyılda sayıları çoktur. Sivas Taş Han gibi, Anadolu'nun doğusunda dikdörtgen planlı iki ucunda tonozlu birer mekânı olan Ermeni hanları da vardır.

17. yüzyılın ilk yarısında IV. Murat'ın Bağdat ve Revan Seferleri sırasında Silahtar Mustafa ve Bayram Paşa gibi vezirler tarafından Anadolu yolları üzerinde kervansaraylar yapılmıştır. Yine bu dönemde Celâli ayaklanmaları kervan yolları üzerinde güvenliği sarsmış ve bunun sonucunda ulaşım duraklamıştır. Issız yolları şenlendirmek amacıyla merkezi kervansaray olan külliye yapımı özellikle yüzyılın birinci yarısında yoğunlaşmıştır. Ekonomik ve sosyal ayrıcalıklar tanınarak menzil çevreleri yeniden ilgi çeken merkezler durumuna getirilmişlerdir. Menzil hanları yalnız tüccarların değil, hacılara da kolay yolculuk yapabilmelerini sağlamak için tasarlanmışlardır. Örneğin Kadife, Cisr-es Şugur ve Nebük hanları hacı adayları için özel olarak yapılmış hanlardır. Yaptıranın olanakları fazla ise çifte han arasta, hamam, imaret, cami, fırın, kilerle birlikte yapılmıştır. Menzil hanları strüktür özellikleri açısından iki grupta ele alınabilir: Kolon dizileriyle üç ya da dört sahına ayrılmış dikdörtgen planlı hacminin örtü sistemi ya ahşap çatı ya da tonoz ve toprak damdır - İncesu Kara Mustafa Paşa kervansarayında olduğu gibi.

İncesu, Kara Mustafa Paşa Kervansarayı

Menzil külliyelerinin merkez yapısı olan han-kervansaray, genel yerleşme planı içinde değişik türde değerlendirilmiştir. Konya-Adana-Hac kervanyolu üzerinde yer alan Öküz Mehmet Paşa'nın ikinci sadrazamlığında yap-

tırdığı Ulukışla çifte han çarşı, imaret, hamam, camiyle birlikte tasarlanmıştır. Hanlar uzun bir kapalı çarşının iki yanında yer almaktadırlar. Güneydeki dört ayakla iki sahına ayrılmıştır. Öteki de iki sahınlıdır ve imaretle birlikte aynı avluyu paylaşmaktadırlar. Hamam güney yönünde çarşı duvarına bitiştirilmiştir. Malatya Silahtar Mustafa Paşa Kervansarayı üç sahınlı bir örnektir. Giriş ekseninde sahınlara dik bir hacim görçenlik olarak düzenlenmiştir. Avlu yönünde batı duvarı boyunca yer alan odalar kadınlara ve özel konuklara ayrılmıştır. Bu tür odalar çoğu menzil hanlarında vardır. Kayseri-Adana kervan yolunda İncesu Kara Mustafa Paşa Kervansarayı (1670) cami, imaret, medrese, sıbyan mektebi, hamam, çarşıyla birlikte tasarlanmış, geniş bir külliyenin öğesidir. Bu örnekte de arasta iki han arasında yer alır. Hamam ana kütleden ayrı tutulmuştur. Üç sahınlı hanın avlusunda revak olmayışı dikkat çekici bir özelliktir. Girişte dışarı çıkıntı yapan tonozla örtülü hacim giriş ekseni üzerinde revak yerine yapılmıştır.

TİCARET YAPILARI

17.-19. yüzyıllardan kalan arasta yapısı sınırlıdır. Sultan Ahmet Camisinin kıble duvarının arkasında yer alan Sipahi Çarşısı olarak tanınan çarşı 17. yüzyılda yapılan üstü açık tek çarşıdır. Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla bugün sağlam bölümün, tüm külliye dükkânlarının yarısı olduğu ve karşılıklı dizilen dükkânların üstlerinde kubbeli odaların var olduğu anlaşılmaktadır (Zeynep Nayır, *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası*, İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 1975). İstanbul'da bir ikinci önemli çarşı, Mısır ve Hindistan'dan gelen baharatların satıldığı Yeni Cami Külliyesi'nin gelir kaynağı Mısır Çarşısı'dır (1663). L biçiminde birbirine dik iki koldan oluşan çarşıda birleşme köşesinde çapraz tonozlu bir dua meydanı ve ezan köşkü vardır. 18. yüzyıl külliyelerinden Laleli Külliyesi'nde dükkânlar bodrum katında, Nuruosmaniye'de ise avlu duvarının dışındadır. Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın Şehzadebaşı'nda Darülhadisinde dükkânlar mermer sütunların taşıdığı tonozlu revakların arkasına alınmıştır.

Yeni Cami ve Marulyan Han girişleri altı revaklı iki kat olarak biçimlenmiştir. Gündüz Özdeş bu mekânların ticaret mahkemeleri olarak kullanıldığını belirtmektedir (Gündüz Özdeş, *Türk Çarşıları*, İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 1953, s. 36).

SU MİMARİSİ

Müslüman Türklerin temizliğe verdikleri önem Osmanlı Mimarisi'nde suyla ilgili çeşitli yapı türlerinin gelişmesine neden olmuştur. İstanbul'un su gereksiniminin Kanunî zamanında Mimar Sinan tarafından çözümlendiği Sâî Çelebi'nin Tezkeret el-Bünyan'ında ayrıntılı olarak belirtilir. 17. yüzyıl-

dan sonra var olan su şebekelerine kol, bent, kemer, havuz, ağırlık kulesi, maksem gibi yeni ekler yapılmış ve ayrıca yeni şebekeler kurularak artan nüfusun gereksinimi karşılanmaya çalışılmıştır. Yapımı II. Mehmet Döneminde başlayan Halkalı Su Yolları'nın genişletilmesi 18. yüzyılın içlerine değin sürmüştür. Değişik kaynaklardan beslenen Halkalı Şebekesi'nin geç dönem yapılarına uzanan kolları Sultan I. Ahmet, Köprülü Mehmet Ağa, Hekimoğlu Ali Paşa, Nuruosmaniye, Lâleli, Kışlalar, Mihrimah adlarıyla tanınmaktadır. Halkalı Su Yolları üzerinde olan Bozdoğan Kemeri'nin 41. ve 45. gözleri 1697'de III. Mustafa tarafından onartılmıştır. Sekiz gözlü olan Ali Paşa Kemerinin (Çifte Kemer) 18. yüzyılda ya da 19. yüzyılda yapıldığı sanılmaktadır.

Kâğıthane ve Ali Bey Dereleri çevresinde kurulmuş olan kentin en büyük su dağıtım sistemi Kırkçeşme Su Şebekesi bentler aracılığıyla beslenmektedir. Kırkçeşme Şebekesi'nin özelliği iyi planlanmış bir kuruluş oluşudur. Koptaj, çökelme, isale, kemer, maksem ve kent içi şebekesiyle kısa sürede yapılmıştır (Kâzım Çeçen, *İstanbul'da Osmanlı Devrinde Su Tesisleri* İstanbul Teknik Üniversite İnşaat Fakültesi, İstanbul, 1979, s. 45). Eyüp ve Eğrikapı'ya varan Kırkçeşme şebekesi iki koldan başlayarak II. Osman'ın yaptırdığı Baş Havuz'da birleştikten sonra III. Ahmet tarafından yaptırılan beş bentle beslenerek birçok kemer aracılığıyla kente varır ve kentin içinde çeşitli kollara ayrılarak tonozlu su yollarıyla dağıtımı sağlanır. Bu şebekeyi besleyen Topuz Bent'inin (Karanlık Bent) II. Osman zamanında 1620 yılında yapıldığı, eski vakıf suları defterine dayanarak söylenmektedir. Büyük Bent III. Ahmet zamanında 1722-1723 tarihlerinde yaptırılmış, II. Mahmut zamanında onarılmış (1748) ve II. Abdülhamit zamanında hacmi genişletilerek yüksekliği 10 m., genişliği 65.5 m.'ye çıkarılmıştır. Belgrat Ormanı'nın bol yeşilliği arasında II. Mustafa tarafından mermer kaplı olarak 1765-1766 yıllarında yaptırılan Ayvant Bendi anıtsal bir örnektir. Mermer kaplı bir öteki bent Kirazlı Bent (1837), iki kuleli ve namaz köşklü olarak Sultan II. Mahmut tarafından yaptırılmıştır. Kırkçeşme Şebekesi'ne ayrıca bu dönemde çeşitli havuzlar ve kemerler eklenmiştir.

Haliç'in kuzey bölgesinin suyunu sağlamak amacıyla I. Mahmut (1731-1732) tarafından yapımına başlatılan Taksim Su Şebekesi İstanbul'un üçüncü şebekesi olarak Bahçeköy sularını toplar. Taksim su şebekesi'nin üç ana bandı vardır ve herbiri mimarlık yapıtı olarak çarpıcı örneklerdir. Kuruluşun birinci bölümü olan ve 1731 yılında I. Mahmut tarafından yaptırılan Topuzlu Bendi'nden su yolu, Bahçeköy'de küçük kemer ve Sultan I. Mahmut Kemeri aracılığıyla Harbiye ve Taksim Maksemleri'ne getirilmiştir. 1749 yılında onarılan bent 1800'de Sultan I. Abdülhamit Dönemi'nde Kaptan-ı Derya Cezayirli Gazi Hasan Paşa tarafından Kirkor Balyan'a yükselttirilmiştir. Topuzlu Bent ağırlık barajı tipinde ve dirsek duvarlıdır. Ana gövde önce eğik taş duvar, belli bir düzeyden sonra düz duvar olarak örülmüştür.

Yer yer payanda duvarlarıyla desteklenen Topuzlu Bendi'nin payandaları üstünde üç yönden mermer korkulukla çevrili ve köşelerinde ince sütunları olan köşkler bulunmaktadır. Sütunlar birer topuzla son bulur. Orta ekseninde üç konsol taşına oturan ve Barok tepelikli yazıt taşının yerleştirildiği bir köşk bulunmaktadır. 1797 tarihinde III. Selim'in annesi Mihrişah Valide Sultan tarafından Valide Bendi yaptırılarak Topuzlu Bendiyle birleştirilmiştir. Bu sisteme 1839 yılında II. Sultan Mahmut zamanında Yeni Bent (Bend-i Cedit) eklenmiştir. Ağırlık barajı tipinde olan Valide Bendi'nde eğri eksenli durdurma duvarı oluşturulmuştur. S kıvrımlı payanda taşlarıyla desteklenen taş korkuluğu ve akant yapraklı yazıt taşı Barok üslûbun bent mimarisine etkilerini yansıtırlar. II. Mahmut'un Garabet Balyan'a yaptırdığı Yeni Bent yay biçiminde planlanmıştır. İkinci büyük bentlerden ve yapım tekniği yönünden en gelişmişlerindendir. Mermer korkulukları ve babaları Yesarîzâde Mustafa İzzet Efendi'nin yazdığı tarih yazıtı ve doldurma duvar kapısı dönemin genel üslûbu içinde ele alınmıştır.

Bu üç şebekeyle beslenen yapılar hamamlar, çeşmeler sebiller ve şadırvanlardır. 17. yüzyıla değin Osmanlı kentlerinde yeterli sayıya ulaştığından hamam yapımı bu yüzyıldan sonra giderek azalmıştır. Özellikle İstanbul'da, yol yapımı ve öteki nedenlerle istimlâk edilmeleri ve bakımsızlıktan yıkılmaları sonucunda birçoğu günümüze ulaşamamıştır. Kalan örneklerden bu dönemde de geleneksel hamam şemasının kullanıldığı izlenmektedir. Konya Sahip Ata, Bursa Orhan Bey (erkekler bölümü), İznik Hacı Hamza (erkekler bölümü), İstanbul Beyazıt ve Edirnekapı hamamları gibi, 17. yüzyılda sıcaklık genel olarak sekizgen plan düzenindedir. Lâleli Kızlarağası Abbas Ağa (1669-1670), Vezirköprü, Palu, Merzifon Kara Mustafa Paşa (1676), Çinili Hamamları'nda dört eyvanlı ve köşe odalı şema uygulanmıştır. Bu hamamların çoğu çifte hamam olarak tasarlanmışlardır. 17. yüzyıldan kalan özgün örnek Sultan Ahmet Külliyesi içinde yer alan Arasta Hamamı'dır. Sinan'ın Kılıç Ali Paşa Hamamı'nda denediği altıgen şema Arasta Hamamı'nda da kullanılmış ve sıcaklık üç eyvan ve iki halvet odalarıyla düzenlenmiştir. Osmanlı hamamları içinde son anıtsal örnek Ayasofya bitişiğindeki kütüphanenin evkafı olarak yaptırılan Cağaloğlu Hamamı'dır (1741-1742). Dört eyvanlı ve dört halvet odalı tipin gelişmiş bir çeşitlemesi olan Cağaloğlu Hamamı Barok üslûbun etkisiyle biçimlenmiştir. Barok etki özellikle dilimli kemerlerde, havuz ve çeşme bezemelerinde, halvet odalarına girişte gözlenir.

Çeşme ve sebil yapımı Lâle Devri'yle birlikte niceliksel ve niteliksel gelişme gösterir. Dikdörtgen prizma gövdeli ve silmelerle dikdörtgen çevçeve içine alınmış simetri ekseninde sivri kemerli nişiyle klasik dönem çeşme tasarımı 17. yüzyılda da sürmüştür; ancak oransal ilişkilerde değişme olmuştur. Örneğin, Üsküdar'da İskele Camisi'nin avlu duvarında ve Üsküdar Salacakta Silahtar Ağa Meydan Çeşmesi (1682) kütlenin yatay olarak gelişmesi-

ne, Galata'da Emetullah Valide Sultan Çeşmesi düşey olarak gelişmesine örnek gösterilebilir. 17. yüzyılın en görkemli çeşmesi kuşkusuz Eminönü Yeni Cami Külliyesi yakınında yer alan Hatice Valide Sultan Çeşmesi'dir (1663). Sebille birlikte tasarlanmış olan Hatice Valide Sultan Çeşmesi geniş bir saçakla çevrilmiş ve çatısı kurşunla örtülmüş bir köşe çeşmesidir.

Çeşme tasarımında asal değişiklik 18. yüzyıl içinde belirir ve Barok, Rokoko üslûplarının etkisiyle kütle plastiğinde, düzenlemede ve bezemede zengin bir çeşitlilik oluşur. Konum ve fiziksel biçimlenişe dayanarak çeşme tipolojisi oluşturmak olanaklıdır. Dış mekân çeşmelerinin bir grubu bir sokak duvarında, köşebaşında, bir meydanın odak noktasında ve bir avlu içindedir. Kimi örnekler çukurda yapılmış ve çukur çeşme olarak adlandırılmıştır. Bir grubu ise sebil, sıbyan mektebi, namazgâh, hazîre ve avlu giriş kapısıyla birleştirilerek ilginç düzenlemelerle değerlendirilmişlerdir. Son grup yaptıranın ruhuna «fatiha» okunması için yapıldıklarından simgesel anlamda önem kazanmışlardır. Çeşmeler tek-çok kanatlı, tek-çok cepheli, tek-çok musluklu ve kübik, çokgen, silindirik gövdeli oluşlarına göre fiziksel biçimleniş açısından da tiplere ayrılabilirler. Hayvanların su içmelerini sağlayan özel yalaklı çeşmeler de vardır.

Üsküdar'da Emetullah Valide Sultan Çeşmesi (1709) 18. yüzyıl başında klasik düzenlemeyi sürdüren bir örnektir. Ensiz çeşme nişinde ışınsal niş örtüsü, niş örtüsü içinde mukarnas öğeli korniş, bezeme örgesi olarak meyvalı kâseler yenidir. Yelpaze biçiminde tepelik çarpıcı ve özgün bir öğe olmaktadır.

Lâle Devriyle birlikte meydan çeşmeleri kent dokusunun değerli yapıtları olarak önem kazanmışlardır. Sultan Ahmet'te Bab-ı Hümayün Meydan Çeşmesi (1728) merkezde bir büyük, köşelerde dört küçük kubbeyle donatılmış, kırma çatısı ve geniş saçağıyla Topkapı Sarayı'nın önündeki meydanı anlamlı bir biçimde odaklamaktadır. Genişliğin yükseklığe oranı daha fazla olduğu dikdörtgen prizma kütlenin köşeleri daire planlı sebillerle yumuşatılmıştır. Gerek planlamada gerekse malzeme kullanımında klasik dönemin maddeciliğinden farklı bir yaklaşım gözlenir. Çeşmenin dört cephesi de dikdörtgen alanlara bölünerek klasik üslûpta düzenlenmiştir; ancak, stilize ve doğal örgelerin aynı yapıda birlikte kullanımı dönemin çelişkili tutumunu somutlaştırır. Geleneksel olan sürdürülmekte, bir yandan da yeni araştırılmaktadır. Üsküdar İskele Camisi önünde yer alan III. Ahmet Meydan Çeşmesi'nde (1728) de kübik gövde köşelerde pahlanarak sekizgen prizmaya dönüştürülmüştür. Yontusal değeri güçlü konsollar bir düzeyden sonra gövdeyi kareye dönüştürmektedir. Geometrik biçimler arasında ilişkilerin kurulması Selçuk türbelerinin anılarını yansıtan bir eğilimi akla getirmektedir. Sekizgen gövdenin köşeleri ayrıca ince burmalı sütuncuklarla geçilir. Benzer kütle yorumuna Tophane I. Mahmut Çeşmesi'nde (1730) de karşılaşılır. Dönemin bir öteki meydan çeşmesi Hekimoğlu Ali Paşa Çeşmesi'nde

(1732) musluk yalnızca iki cepheye yerleştirilmiştir. Tophane Saliha Sultan Çeşmesi (1731), Kasımpaşa Hacı Hüseyin Paşa Çeşmesi (1732) ve Galata Bereketzade Çeşmesi (1732) sokak duvarına koşut yerleştirilmiş çeşmelerdendirler ve vazo içinde çiçekler, meyve kâseleri, yuvarlak kemerleri, ışınsal niş örtüsü, mukarnas ve kornişleriyle zengin bir mermer işçiliğini sergilerler. Fatih'te Nevşehirli İbrahim Paşa Çeşmesi (1730) Lâleli Devri'nin köşe çeşmelerine örnek gösterilebilir. Eminönü Rukiye Kadın Çeşmesi (1738) hazîre parmaklıklarıyla birlikte tasarlanmış bir hayır yapısıdır. Koca Mustafa Paşa Camisi avlusunda Hacı Beşir Ağa Çeşmesi (1737-1738) silindirik bir sütun gövdesiyle değişik tipte yalın bir çeşme örneğidir. Üzerindeki sınırlı örgeler Lâle Devri'nin beğenisini yansıtır.

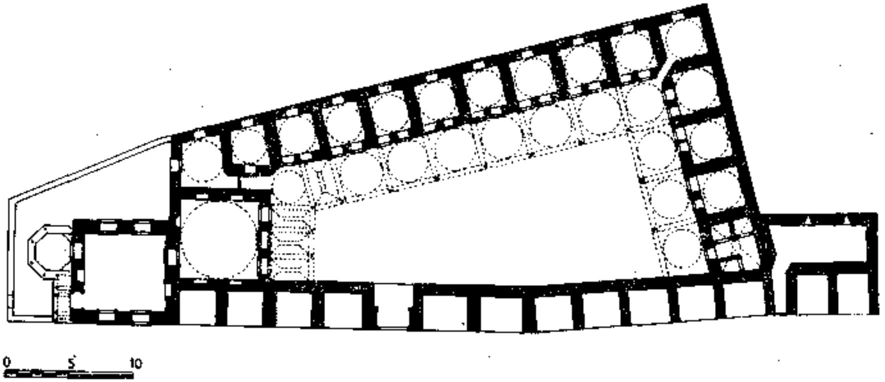
1740 yılıyla birlikte çeşme mimarisinde önce Rokoko ve sonra da Barok özellikler belirmeye başlar. 1740'da önce bezeme ilkelerinde gözlenen çözülme, 1740'dan sonra fiziksel biçimlenişte gözlenir. Sokak duvarında yer alan Kabataş Mehmet Emin Ağa Çeşmesi (1740) ve Karacaahmet Saadettin Efendi Çeşmesi (1741) değişimin ilk belirtilerini sergilerler. C kıvrımlarıyla oluşan kemer çeşme nişi köşelerinde sütunlarla desteklenir. Niş köşelerinde saçak düzeyine değin yükselen sütunlar, rokoko ve barok üslûpların doğal yaprak ve kıvrık dallarıyla bezeli ayna taşı, köşelikler ve kartuşlar çeşme cephesini yüzeysellikten kurtarırlar. 1755 tarihli sıbyan mektebinin alt katında tasarlanmış Zevki Kadın Çeşmesi içbükey ve dışbükey hareketlenmeli yivli kemer profilleriyle üçüncü boyut kavramını cephe düzenlemesine kazandırır. Türk Barok üslûbunu en etkili biçimde Nuruosmaniye Külliyesi'nin girişinde yer alan III. Osman Çeşmesi (1756) tanımlar. Çeşme cephesinin yontusal değerleri ve düzenlemeleri tümüyle değişmiştir. Yapısal ve bezemesel öğeler yeni bir içerik içinde yorumlanmıştır. Biçimsel olarak abartılan öğeler gölge ışık oyunları yaratırlar. C kıvrımlı kemerler S kıvrımlı kemerlere dönüşmüştür. Bombeli gömme sütunlar volütlü başlıklarla güçlü bir kornişi desteklemekte, kornişe yivli pilastırlar (gömme kolonlar) oturmaktadır. Düşeylik ve yataylık arasında denge kurulmuştur. Destek korniş sistemi cephede üç kez yinelenerek bir tiyatro dekoru gibi yapay üçüncü boyut yaratma oyunları denenmiştir. Saçak ve gövde arasında geniş bir arşitrav oluşturulmuş, klasik çeşme cephesinde sivri kemerin üzerinde yer alan yazıt arşitrava alınmıştır. Niş örtüsü kemerin S kıvrımlarına uyarak ışınsal gelişmektedir. Fatih'te Yusuf Efendi Çeşmesi (1757) üç kanatlı ve tek musluktudur. Yan kanatlarda konum farkıyla çeşme cephesi düz bitmemekte, planda içbükey bir yay oluşturmaktadır. Orta kanatla yan kanat arasında boyut farkı Nuruosmaniye Camisi'nde olduğu gibi S kıvrımlı geçişlerle çözümlenmiştir. Üç kanatlı Hamidiye Çeşmesi'nde akant yaprağı-istiridye kabuğu örgesi ön plana çıkar. Arşitravdaki konsollar akant yaprağı-istiridye kabuğu örgesiyle S kıvrımına dönüşür. Saçak ve korniş genişlemiştir. Üsküdar Sinerperver Valide Sultan Çeşmesi (1789) ve Fatih Dülgeroğlu Çeşmesi (1780) Rokoko ve Barok öğe-

lerle oluşan yeni üslûbun 18. yüzyılın ikinci yarısındaki aşamalarını sergilerler. Bu dönemde meydan çeşmesine örnek Emirgân I. Abdülhamit Çeşmesi (1782) dir. Sekizgen şemaya göre planlanmış sekiz cepheli ve dört muslukludur. Yazıları Hattat Yesarî Mehmet Efendi tarafından yazılmıştır. Lâle Dönemi'nin yatay ve dikdörtgen prizma kütlelerine karşılık I. Abdülhamit Çeşmesi düşey biçimlenir. Geniş saçağı, bombeli yalağı, gövde bölümlerinde oransal ilişkilerde değişiklikler akant yapraklı yassı kilit taşı ve az derin kemer profiliyle meydan çeşmesi türünde yüzyılın sonunda beliren üslûpsal değişmeyi belgeler. 1790 yıllarında S ve C kıvrımlı az derin kemerle çerçevelenmiş çeşme aynası, yerini dikdörtgen çerçeveli niş düzenine bırakmıştır. Değişim Üsküdar Hibetullah Valide Sultan Çeşmesi (1791), Samatya Haznedar Usta Çeşmesi (1791) ve Eyüp Mihrişah Sultan Çeşmesi'nde (1792) izlenir. Yüzeysel bir bezeme örgesi olarak tarağı anımsatan yassıtılmış akant yaprağı-istiridye kabuğu bu örneklerin çeşme aynalarını da bezer. 19. yüzyılın başında III. Selim ve I. Mahmut Dönemleri'nin Ampir üslûbuna geçilir. 1802 tarihli Üsküdar III. Selim Çeşmesi üç cepheli olarak sokak köşesine yerleştirilmiştir. İki cephesi kesme taş ve tuğladan örülmüş çeşmenin bir cephesi mermerdir. Yivli pilastrlar (gömme kolonlar) cephenin kenarlarını belirler. Yazıt geniş arşitravın orta bölümünde yer alır. Yay kemerli niş içine alınan çeşme aynası çerçevesi dişli oval bir madalyon ve iki yanında kumaşı anımsatan kıvrımlı örgelerin bulunduğu bir kupayla bezelidir. Sınırlı bezeme sözcüğü ve soyluluk simgeleriyle dikkati çeker. 1819-1820 tarihli Divanyolu'ndaki tek cepheli Cevri Kalfa Çeşmesi, III. Selim Çeşmesi'ndeki düzeni yineler. Yüzyılın ortalarında yapılan II. Mahmut çeşmeleri çeşme tasarımına değişik bir düzenleme getirirler. Talimhane II. Mahmut Çeşmesi (1843) ve Yıldız II. Mahmut Çeşmesi'nde (1843) görüleceği gibi çeşme aynası kemerli bir niş içine alınmamıştır. Pılastr ya da kolon ve kirişle çerçevelenen çeşme aynası bir tepelikle tümlenir. Tepelikte madalyon içinde II. Mahmut'un tuğrası yontulmuştur. 1842 tarihli Topkapı Bezmiâlem Valide Sultan Çeşmesi'nde ilginç bir tasarım denemesiyle karşılaşılır. Pılastrlar gövdeden kopartılarak serbest sütunlara dönüştürülmüştür. Işınsal yayılan tepelik 18. yüzyılın başlarında yaptırılan Üsküdar Emetullah Valide Sultan Çeşmesi'nin tepeliğini anımsatır. Köşe çeşmesi olan iki cepheli Gedikpaşa Kethuda Canfeda Kadın ve Haznedar Şevkinihal Usta Çeşmesi'nde (1780-1853) Ampir örgeler gelişigüzel serpiştirilmiştir. Bu dönem meydan çeşmelerinde klasik dönem çeşmelerinin kübik gövdeleri yeğlenmiştir. 1806 tarihli Küçüksu Meydan Çeşmesi'nde gövde düşey gelişir. III. Selim Çeşmesi'nde olduğu gibi yay kemer çeşme aynasını çevirir. 18. yüzyılın ikinci yarısında yaygınlaşan kilit taşında akant yaprağı-istridye kabuğu örgesi çizgisel üslûpla biçimlenmiştir. Çizgisellik cephe yüzeyinde yer alan öteki örgelerde de egemendir. Yaprak örgesi kumaş dökümlerine dönüşmüştür. 1811 tarihli Beylerbeyi II. Mahmut Çeşmesi dört cepheli, derinliği az bir çeşmedir. Yalın gövdenin dört cep-

hesi hafif bombelidir ve köşeler pılastrlarla belirtilmiştir. Örtü bölümünde Napolyon'un şapkasını anımsatan tüy biçiminde yapraklı dallarla çevrilmiş bir tepelik vardır. Yine bu gruba giren Bezmiâlem Valide Sultan Çeşmesi meydan çeşmesi olarak görkemli bir yapıttır. Cephe kenarlarındaki pılastrlarda çökertme derzlerle doku farkı yaratılmıştır. Çeşme aynasında soyluluk örgesi çeşidi çoğaltılmıştır.

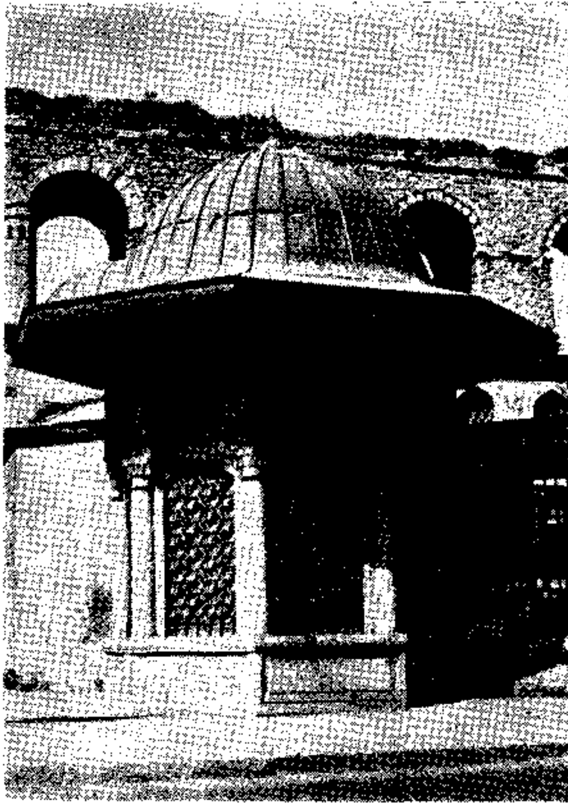
19. yüzyılın ikinci yarısının en ilginç çeşmesi neo-klasik üslûbun başarılı bir uygulaması olan Eyüp Pertevniyal Kadın Efendi Çeşmesi (1856) dir. Roma taklarını anımsatan cephe düzenlemesi kolon-kiriş-kemer üçlüsüyle klasik ölçü ve uyumda kurulmuştur. Öğeler iri ve dolgundur. Klasik girlant öğesi ve korent başlığı yontusal değerleri zengin bezemelerdir. 1871 tarihli Aksaray Pertevniyal Valide Sultan Çeşmesi avlu kapısı düzenlemesiyle birlikte tasarlanmış anıtsal bir yapıdır. 19. yüzyılın sonlarında beliren Seçmeci (Eklektik) üslûbun niteliklerini taşır. Genelde Doğulu üslûplar etkindir. Dikdörtgen çerçevelemeyle palmet rumî ve mukarnas örgelerinin kullanımı Osmanlı Klasik Dönem üslûbuna dönüşü belgeler. Barok, Ampir, Neo-klasik üslûpların üç boyutluluğu ve doğalcılığı yerine yüzeyselliğin ve stilizasyonun yeğlenmesi yeni beğeninin bir sonucudur. Sütun başlıklarında da izleneceği gibi eğrisel yüzeyler bırakılmıştır. Yıldız Abdülhamit Meydan Çeşmesi (1888) Osmanlı Klasik Dönem üslûbuna dayanan bir öteki uygulamadır. Mukarnaslı niş örtüsü ve korniş, kum saatli sütun başlıkları ve kaideleri alçı duvar nişlerini anımsatan niş dizileri küp gövdenin dört cephesini bezerler. İtalyan mimarı d'Aranco'nun yapıtı olan II. Abdülhamit Çeşmesi (1888) meydan çeşmesi türüne değişik bir kütle değerlendirmesi getirir. Dört cepheli, dört muslukludur. Ağır ve geniş saçaklı örtü iki masif ayakla desteklenmektedir. Masif ayakların oluşturduğu dar cephelerde silmeli dikdörtgen çerçeve içinde musluk bulunur. Geniş cephelerde arşitrav bölümü taşdır. Çeşme aynası zarif bezemeli tunç şebekedir. Musluk tablası olarak bezeli bir mermer levha yerleştirilmiştir. II. Abdülhamit çeşmesi Avrupalı bir mimarın Osmanlı üslûbundan etkilenerek yeni bir bireşim yaratmasını simgeleyen ilginç bir çeşme örneğidir.

17. yüzyıldan öteye bir hayır kurumu olarak sebil yapısı kütlesel ve simgesel önem kazanan yapı türlerinden biridir. Genellikle mermerden yapılan sebilde birkaç basamakla önce bir sete çıkılır. Düşey kesitte bir mermer duvar yüksekliğinden sonra mermer sütun dizisi ve sütunların aralarında dönemin üslûbuna uygun biçimlenmiş tunç şebekeler bulunur. Sütunlar sivri ya da yuvarlak kemerlerle birbirlerine bağlanmışlardır. Tunç şebekelerin alt bölümünde su, ayran, bal şurubu, vişne, limonata ve erik şerbeti gibi çeşitli içeceklerin dağıtımının yapıldığı küçük açıklıklar vardır. Kemer dizisinden sonra arşitrav niteliğinde mermer bir yükseklik saçak düzeyine değin varır. Sebilin üstü piramidal ya da yarım küre kurşun ya da taş bir kubbe örtüsüyle biçimlenmiştir. Örtünün kenarları set ve basamakları örtecek biçimde

İstanbul, Kuyucu Murat Paşa Külliyesi

saçaklıdır. Sebil bir avlu duvarında tek başına yer alabilir ya da türbe, çeşme hazîre gibi başka bir yapıyla birlikte tasarlanabilir. Çoğu sebiller çokgen ve daire planlı bir kütle olarak duvar yüzeyinden taşarlar. Sebil yapısının yapı programında sivrilip özerklik kazanması, 16. yüzyılın sonlarında Sinan Paşa (1594) ve Gazanfer Ağa (1599) Külliyeleri'nde belirir. 17. yüzyılın başlarında yapılan Kuyucu Murat Paşa Külliyesi'nde sebil kütlesi türbe ve medreseyle birlikte eşdeğer anlamda tasarlanarak kütlesel bütünlüğe varılmıştır. 1634 tarihli Bayram Paşa Külliyesi'nde sekizgen alt yapı üzerine kurulmuş sebil, türbe eyvanıyla birleştirilerek mekânlar arasında ilişki aranmıştır. 17. yüzyılın ikinci yarısında Kara Mustafa Paşa Külliyesi'nde sebil-hazîre-dershane birarada tasarlanmıştır. Amcazade Hüseyin Paşa Sebili'nde (1734) eğrisel çizgiler düz çizgilerin yerini almıştır. Gerçek anlamda kütle biçimlenişinde değişim 18. yüzyılda 1740 tarihli Mehmet Emin Ağa ve 1741 tarihli Saadettin Ağa Sebilleri'yle başlar. Bu dönüm noktasının en belirgin özelliği sütun, kolon, pılastr gibi yapısal nitelikteki öğelerin yüzey bezemelerinden ayrı tutulmalarıdır (Ayda Arel, *Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci,* İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 1975). Taşıyıcı sistem arkiteknotik yapısıyla saçağa değin uzanmaktadır. Dolgu yüzeylerinde kartuşların içbükey ve dışbükey eğrileri kemer biçiminin hareketini yinelerler. Yumuşak geçişler ve hareketler Rokoko tasarımını anımsatır. Bu doğrultudaki gelişme 1745 tarihli Beşir Ağa ve Hasan Paşa Sebilleri'nde daha da ileriye götürülmüştür. Kütlesel hareketlilik ve yapısal mafsallaşmalar yoğunlaşmış, bezemeler hacim kazanmıştır. Derin kornişler sebil yüzeyinde yatay bantlar oluştururlar. Gövde eğrileri saçakların dilimli kenarlarına yansıtılmıştır. Profillerde yuvarlaklık ve kabarıklık, geniş saçak, yapısal ve bezemesel öğelerde derin gölgelerle Barok üslûp Nuruosmaniye Sebili'nde (1755) yorumlanmıştır. 1763 tarihli beş kenarlı Lâleli Sebili'nde taş saçağın profili ve tavanındaki oyma örgeler ve madalyonlardaki S kıvrımlar Barok doğrul-

İstanbul (Bozdoğan Kemeri yanı), Gazenfer Ağa Sebili

tuda yeniliklerdir. 1775 tarihli Recai Mehmet Efendi Sebili'nde yüzeysel bezeme Rokoko üslûbunu anımsatır. S eğrili kartuşlar ve akant yaprağı-istridye kabuğu örgesi mermer yüzeyde çizgisel oymalarla biçimlenmişlerdir. Hamidiye Sebili'nde (1777), Nuruosmaniye Sebili'nde olduğu gibi, abartılmış öğelerle bezemede yığılma vardır. 1787 tarihli Koca Yusuf Paşa Sebili, çeşme ve sebille birlikte dairesel plana dayanan bir çıkıntı yapar. Mihrişah Sultan Sebili'nde (1792) dairesel plan uygulanmakta, ancak dışbükey hareketlenmeler, üçlü pılastrlar, derin silmeler, küçüklü büyüklü kartuşlarla Barok ve Rokoko üslûpların giderek yoğunlaşması izlenmektedir. Gövdenin hareketi üç basamaklı merdivende uyumlu bir biçimde sürmektedir. 1800 tarihli Eyüp Şahsultan Sebili'nde şebeke kemerinin asimetrik biçimi Rokoko öykünmesini yansıtması yönünden ilginçtir. Sekizgen düzene dayanan Nakşidil Sultan Sebili (1818) cephesinde Ampir üslûbun yalın ve geometrik kuruluşu yeğlenmiştir. Değişimin en belirgin niteliği yay kemerlerdir. Nusretiye Sebili (1825) dışbükey yüzeyler ve yuvarlak profillerle Barok, üzerindeki bezemelerle Ampir üslûbundadır.

17. yüzyıldan 20. yüzyıla değin üslûp değişmelerini kesintisiz yansıtan İstanbul su yapıları dışında Anadolu'da, özellikle İzmir'de, zengin bezemeli çeşme, sebil, şadırvan gibi yapılarla karşılaşılır. Bunlardan İzmir Çakaloğlu Hanı Çeşmesi (Gaffarzade Çeşmesi, 1805) ve İzmir Telkilik Dönertaş Sebili (1814) Barok üslûbuyla işlenmiş mermer kabartmalarında cami betimlemeleriyle İstanbul örneklerine göre özgün yapıtlardır. Sekizgen planlı İzmir Şadırvanaltı Şadırvanı (1834) Koçarlı Cihanoğlu Camisi Şadırvanı'yla (1853) altıgen planlı Urla Kapan Camisi Şadırvanı (1834), Amasya II. Beyazıt Külliyesi Şadırvanı ve Merzifon Koca Mustafa Paşa Camisi Şadırvanı (1875) İstanbul manzaralı fresklerle bezeli örneklerdir. Sonuncusunda sanatçının adı (Zileli Emin) belirtilmiştir.

Su mimarlığı kapsamına giren bir öteki yapı türü karayolları üzerinde vadileri ve su yataklarını aşmak amacıyla yapılmış köprülerdir. İmparatorluğun yayılma döneminde gerek Asya, gerekse Avrupa kıtasında seferler için yaptırılan sayısız köprülerin önemi 17. yüzyıldan sonra da sürmüştür. İstanbul ve çevresinde 17. yüzyılla 20. yüzyıl arasında yapılmış birçok köprü vardır. Davutpaşa Kışlası yolunda yapılan Genç Osman Köprüsü 17. yüzyıldan kalan tek örnektir. 19. yüzyıla değin Haliç'te iki kıyı arasındaki geçişler kayıkla sağlanmaktaydı. Daha önce, fetih sırasında Hasköy-Balat arasına bir sal köprü kurulmuştur. Bu köprü Kırım Savaşı sırasında yıkılmıştır. II. Sultan Beyazıt Haliç'in iki yakasını birleştirmek için bir köprü yaptırmayı düşünmüştür. Leonardo da Vinci Haliç ve Boğaziçi üzerinde köprü yapılabilmesini önermiş, ancak yapımı gerçekleşmemiştir. 1836-1837 yılında ilk kez Sultan Mahmut bir ahşap köprü kurulmasını emretmiştir. Unkapanı-Azapkapı arasında olan ve Unkapanı, ya da ücretsiz olduğu için Hayrâtiye adıyla tanınan köprü, küçük gemilerin geçişlerini sağlamak için Kaptan-ı Derya yardımcısı Fevzi Ahmet Paşa tarafından ortada iki kemerli tasarlanmıştır. Büyük gemilere ise yanlardaki kapaklar açılarak geçiş verilmesi düşünülmüştür. Köprü, sallar birbirine dizilerek kurulmuştur. 1837 yılı aynı zamanda buharlı gemilerin Osmanlı İmparatorluğu'nda kullanılmaya başladığı tarihtir (Cevdet Çulpan, *Türk Taş Köprüleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1955, s. 195).

Haliç'in ikinci önemli köprüsü 1844 yılında Sultan Abdülmecit zamanında Valide Sultan tarafından yaptırılan ahşap Galata Köprüsüdür. Ahşap dubalar üzerine kurulmuş olan köprünün dubaları sonradan demir olarak değiştirilmiş ve 1878 yıllarında da Unkapanı Köprüsü yerine yerleştirilmiştir. Eskisinin yerine yapılan Yeni Galata Köprüsü ise 1912 tarihinde tamamlanmıştır. Bu köprüler dışında 19. yüzyılda Ayvansaray-Hasköy Köprüsü (1862) ve Haydarpaşa Hamidiye Köprüsü (1886) yapılmıştır.

İstanbul dışında yapılan köprüler sayıca çoktur. Çemişgezek Yusuf Ziya Paşa Köprüsü (1807) tek sivri kemerlidir. Radika Köprüsü'nde (1618) ortada bir büyük kemer yanlarda birer küçük kemer vardır. Çorlu Mustafa Paşa

köprüsü (17. yy.) beş kemerlidir.. Altı kemerli köprülere Babaeski IV. Murat Köprüsü (1633) ve Diyarbakır IV. Murat Köprüsü (17. yüzyıl) örnek verilebilir.

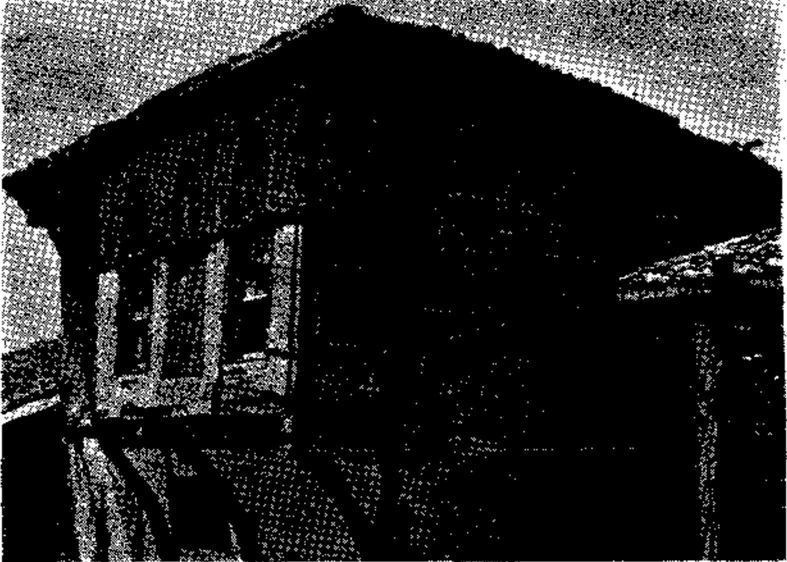
Bursa Abdal Çelebi Köprüsü çıkış ve inişleri eğimli beş kemerlidir. Üç kemerli Hoşap Köprüsü (1671) renkli taşlarla örülmüştür. Kimi köprülerde kemerler arasında su boşaltma kemerleri gruplandırılmıştır. Örneğin yedi kemerli Berat Kent Ahmet Paşa Köprüsü'nde (1784-1785) boşaltma sistemi bir büyük iki küçük kemerle oluşturulmuştur. Uzun köprüler içinde onbir kemerli Edirne Ekmekçi Zâde Ahmet Paşa köprüsü (1603-1615), oniki kemerli Muş-Varto Murat Nehri Köprüsü (1817) ve Edirne Meriç Köprüsü (Yeni Köprü, 1847) sayılabilir. Meriç üzerinde varolan ahşap köprü yerine Sultan Mahmut'un emriyle yapılan Edirne Yeni Köprü Abdülmecit zamanında tamamlanmıştır. Bu büyük köprülerde selyaranlar yapılmıştır. Edirne Ekmekçi Zâde Ahmet Paşa Köprüsü, Babaeski Sultan IV. Murat Köprüsü ve Edirne Meriç Köprüsü'nde tarih köşkleri biçimsel olarak köprü yapısının görüntüsünü zenginleştirirler.

KONUT

Türk konut mimarisi köklü bir geleneğe dayalı olarak sürekli gelişme göstermiş bir konudur. Çok değişkenli kültürel birikim konut mimarisinin zengin bir içerik kazanmasına neden olmuştur. Göçebelik düzeyinde Türk toplumunun konut birimi çadırdır. Türkler yerleşik düzene geçtiklerinde sabit konut yapımını benimsemişler, ancak yerleşik düzenle birlikte göçebe yaşam varlığını korumayı sürdürdüğü için çadır ve sabit konut yapımı eşzamanlı olarak varolmuştur. Yeni toplum yapısının gereklerine, fiziksel çevre koşullarına ve yerel malzeme olanaklarına göre sabit konut biçimlenirken, hem biçimsel hem de simgesel anlamda, çadıra özgü öğeler sabit konut mimarisinde sürekliliğini korumuştur. Anadolu ve Orta Doğu yerel konut gelenekleri de «Türk evi» bireşiminin oluşumunda etkili olmuşlardır. Örneğin Hitit Hilani'si, Yunan pastas'ı, çapraz eksenli ve eyvanlı Horasan evi şemasıyla ilişkiler kurulabilmektedir.

Türk konut mimarisi türdeş bir yapıya sahip değildir. Buna karşılık, İslâm dini Türk konutunda kimi ortak nitelikleri belirlemiştir. İslâm toplumunda aile kavramı içe kapalılık, gizlilik ve temizlik gibi değerler içerir. Bu değerler konut mimarisinin mekân örgütlenmesini ve fiziksel biçimlenişini belirleyen birincil derecede önemli etmenlerdir. Ev içe dönük bir aile kavramının ifadesidir. Aile yaşantısının eylem alanı ev içi ve bahçe, yüksek bir duvarla dış dünyadan ayrılmıştır. Tek katlı evler dışındaki zemin kat, duvarın bir parçası olarak değerlendirildiği için penceresiz ya da az pencerelidir. Sokaktan çoğunlukla kadının günlük çalışma düzenine göre biçimlenmiş olan zemin kat ve bahçeye birer kapıdan geçilerek girilir. Avluda havuz, ağaç ve

çiçeklikler gibi öğelerle doğal bir çevre yaratılmıştır. Zemin kat ve bahçede ahır, samanlık, depo, kiler, mutfak, hamam, fırın ve helâlar yer alabilir. İki ve daha çok katlı evlerde üst katlar yeme, yatma, dinlenme, oturma ve konuk ağırlama gibi etkinlikleri karşılayacak nitelikte düzenlenir. Üst katın yapısal kuruluşu ve mekân düzeni zemin kattan bağımsız olarak tasarlanır. Zemin kat gövdesinden dışarı taşan ve çok sayıda pencerelerle dış dünyaya açılan üst katta mekân öğeleri oda, hayat (eyvan) ve sofa'dır. Oda sayısı ailenin yapısı ve ekonomik durumuna göre çoğalır. Oda çok amaçlı olarak düzenlenir. Oda düzenlemesiyle donatım ilkeleri hemen hemen her evde aynıdır. Seki-altı (pabuçluk) ve seki-üstü olmak üzere oda iki bölümden oluşur. Bu ayrım, oturma biçiminden ileri gelmektedir. Oturmak için herhangi bir araç kullanılmaz. Genelde yere tahta döşeme, halı, kilim konulur, minder üstüne oturulur. Oturma yerinde temizliği sağlamak için odaya girişte seki-altında ayakkabı çıkarılır ve bir basamak yüksek olan seki-üstüne geçilir. Seki-altıyla seki-üstü ayrıca bir direklikle birbirinden ayrılmıştır. Oturmak için yerin yükseltilmiş bölümü olan sedir de kullanılır. Sedir oda çıkmazında yan yana pencerelerin açıldığı duvar boyunca uzanır. Kimi örneklerde ise öteki duvarlar boyunca yer aldığı gözlenir. Sedir dışarıyı seyretme, sohbet etme, iş işleme, dinlenme yeridir. Isınma ve yemek pişirme gereksinimini karşılamak üzere odanın uygun bir duvarında ocak oluşturulmuştur. Ocak duvarı ateşlik ve ısı yalıtımı için öteki duvarlara göre kalındır. Bu duvarın kalınlığından yararlanılarak ocak çevresinde nişler, yüklükler düzenlenmiştir. Genellikle ocağın yakın çevresinde olan nişler lamba ya da kandil koymak için kullanılır. Duva-

İzmit'te eski bir ev

ra oyulur ya da ahşap kaplama üzerinde biçimlenirler. Odanın en önemli öğesi yüklüktür. En az eşyayla yaşama alışkanlığı gereği, gece yatarken, yere serilen döşek, yorgan ve yastıklar, duvarlarda ahşap malzemeyle kaplanarak oluşturulmuş yüklük olarak adlandırılan dolaplara kaldırılır. Bu gelenek göçebe kültürünün bir uzantısıdır. Yüklüğün alt bölümü yıkanma yerine (gusülhane) ayrılmıştır. İslam dininde yıkanmaya, gusül abdesti almak denir. Gusül abdesti alma eylemi oda içinde çözümlenir. Oda, konumuna göre sokak cephesine, hayata ve sofaya pencereyle açılır. Sokağa açılan pencereler ailenin dış dünyayla ilişki kurduğu açıklıklar olmakla birlikte gerek toz, güneş, rüzgâr ve soğuk gibi etkenleri dışlamak üzere ve gizlilik ilkesi gereği dışarıdan kafesli ya da kapaklıdırlar. Genellikle büyük evlerde ve geç dönem konutlarında pencere dizisi ikidir. Üst dizideki pencerelere tepe penceresi, rezven, üst pencere, kafa penceresi denir. Bu pencereler açılmaz ve içlik, dışlık olmak üzere duvarın iç ve dış yüzlerinde iki tanedir. Alçı kayıtlarla geometrik ve bitkisel bezemeli, kimi yerde de renkli camlıdırlar. Alt kat pencereleri sedir yastığından kapı, yüklük ve ocak üzerinde tüm odayı dolanan raf (sergen, yemişlik, terek) altına değin yükselirler. Böylece, iç mekân çok sayıda pencerelerle aydınlatılmış ve havalandırılmıştır. Odalar arasında kalan üstü kapalı üç taraftan çevrilmiş mekâna hayat (eyvan) denir ve genellikle üst katta olan hayat, sofaya ya da avluya dönüktür ve sofadan bir basamak yüksektir. Güneydoğu Anadolu'da zeminde olan hayat doğrudan avluya açılır ve ortasında havuz, şadırvan gibi suyla ilgili bir öğe bulunur. Hayat açık havada oturma yeri olarak değerlendirilir. Oda ve hayatın önünde açık bir galeri olarak biçimlenen sofa genel dolaşım alanıdır. Sofalarda köşk (divanhâne) diye adlandırılan özel oturma ve konuk ağırlama yerleri vardır. Kimi yerde köşk sofadan dışarı taşma yaparak tasarlanmıştır. Dışarı taşma yapmayan bu nitelikte oturma yerlerine taht denir. Köşk bir yapıyla bileşik olabileceği gibi ayrı bir yapı olarak da tasarlanır. Genel anlamda köşk zeminden yüksek, geniş manzaralı ve üstü gölgelikli bir oturma yeridir. Kameriye, çardak, mahfil, şahnişin, tahtalık gibi adlarla da anılır. Mihmanhane (bağımsız köşk) ve kasr gibi büyük boyutlarda tasarlandığı da görülür. Yapı içinde köşkü olmayan evlerde başoda köşk özellikleri taşır.

Gelişmiş konut tiplerinde oda, hayat ve sofa dışında merdivenler genel şema içinde önemli bir yer tutarlar ve biçimsel olarak evin fiziksel görünüşüne katkıda bulunurlar. Konutlarda iç mekân bezemesinin en önemli öğesi dokumadır. Kalemişi, alçı, taş, demir işçilikleri konut mimarisini görsel yönden zenginleştirirler.

Evin içinde hareket yollarına egemen olmasından ötürü Sedat Hakkı Eldem sofayı planı oluşturan öğelerden başlıcası olarak yorumlamakta ve sofa/oda ilişkisine dayanarak üst kat plan şemalarını tipolojik olarak değerlendirdiğinde dört ana tip belirlemektedir: 1 — Sofasız ev, 2 — Dış sofalı ev, L ve U biçiminde gelişebilir, 3 — İç sofalı ev, 4 — Orta sofalı ev. Her

tipi ayrıca kimi biçimsel özelliklere dayanarak kendi içinde alt gruplara ayırmaktadır. Türk evi tipolojisini bir tek kat planimetrisi üzerinde geliştirmek yeterli olmamakla birlikte bu sınıflandırma, konuya belirli bir boyuttan yaklaşabilmeye olanak sağladığından, şimdilik geçerliliğini korumaktadır. Doğan Kuban, plan birimi olarak «oda ve ön hizmet alanı ile saçak altını da içine alan üç bileşenli bir motif» önermektedir ve Anadolu Türk konutunun gelişimini bu şemadan hareket ederek çözümlemektedir. Geleneksel konut mimarisine eğilen mimarlar ve sanat tarihçileri tarafından konu tartışılmakta ve çeşitli yorumlar geliştirilmektedir (Sedat Hakkı Eldem, *Türk Evi Plan Tipleri*, İstanbul, İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayını, 1954; Doğan Kuban, *Türk ve İslâm Sanatı Üzerine Denemeler*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1982). Erdem Aksoy «Ortamekân: Türk Sivil Mimarisinde Temel Kuruluş Prensibi», *Mimarlık ve Sanat*, sayı 7-8, İstanbul, 1963 s. 39-92; Ayda Arel, *Osmanlı Konut Geleneğinde Tarihsel Sorunlar*, Ege Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, No: 11, 1982).

Yukarıda belirtilen ortak özelliklere karşın coğrafî, sosyal, ekonomik ve kültürel etmenler Türk konut tipinin değişkenliğini belirlemektedirler. Coğrafî bölgeler arasında iklimsel, fiziksel ve kültürel farklılıklar bir tipolojik çeşitlenme oluştururlar. Bu açıdan konuya yaklaşan Doğan Kuban, Türk konut mimarisini yedi bölgede toplamaktadır: «1 — Güneydoğu Anadolu'nun Kuzey Suriye ile ortak kültürünün ifadesi taş konut mimarisi, 2 — Erzurum'dan öteye Kuzey Anadolu'nun Güney Kafkasya ve Dağıstan ile akraba ahşap hatıllı taş konut mimarisi, 3 — Doğu Karadeniz Bölgesinde görülen karakteristik ahşap iskeletli ev mimarisi, 4 — Ege ve Akdeniz Bölgesinin düz damlı 'kübik' taş mimarisi, 5 — Orta Anadolu'nun daha çok köy, küçük kent ortamında kalan ve kökü Yeni Taş Çağına kadar uzanan kerpiç mimarisi, 5 — Esas yayılma alanı Anadolu'nun kıyıları ile Orta Yayla arasında bir ikincil çember gibi dolanan ve Sivas dolaylarından batıya ve İç Ege'den Torosların kuzey yamaçlarına kadar uzanan ve yer yer diğer bölgelerde ve Balkanlarda görülen, hımış yapı tekniğinde, yarı taşıyıcı sistemi ağaç, kerpiç dolgulu, zemin katı çokluk taş olan bir yapı tekniği ile inşa edilmiş konut mimarisi» (Doğan Kuban, a.e., s. 196-197). Doğan Kuban geleneksel konut mimarimizin ana temsilcisi olarak sonuncu grubu görmekte ve plan tiplerinin gelişmesini bu tipin belirlediğini vurgulamaktadır. Bursa, Kütahya, Sivrihisar, Bolu, Safranbolu, Kula, Çankırı evleri bu türün zengin örneklerini sergilerler. İstanbul evleri ise aynı türün Batı etkisiyle gelişmiş bir çeşitlemesidir.

Kırsal bölgelerde geleneksel konut mimarisi sürekliliğini korumuştur. Bursa Murat Evi, Karaman Kavasun Aptullah Evi, Birgi Çakırağa Konağı, Kütahya Hacı Şakir Evi, Cihanzade Nuri Bey Evi, Ali Paşa Evi, Ankara Kasap Mustafa Evi, Bayramiç Hadımoğulları Evi, Yenişehir Şamaki Evi, Safranbolu Asmazlar Bağ Evi tasarım yönünden çarpıcı sayısız örneklerden bir-

kaçıdır. Ticaret ve zenaate dayalı kent yaşamı ise konut mimarisine yeni temalar katmıştır. Özellikle 18. yüzyıldan sonra başkent İstanbul'da gelişme gösteren ev tipinde, iç ve orta sofalı plan tipi yaygınlaşır ve gelişir. Orta sofa uzantısı olan eyvanın ucuna yerleştirilen şahnişinler başodanın görevini yüklenirler. Son çağ evleri iç ve orta sofa plan tiplerinden türemişlerdir. Orta sofalı tipin İstanbul'da öncüsü 15. yüzyıl yapısı olan Topkapı Sarayı'nda Çinili Köşk'tür. Orta sofalı tipi, bir üst kesim şeması olarak önce İstanbul'da tutunmuş, 18. yüzyılda merkezî yönetimin parçalanması ve yerel güçlerin oluşması sonucu taşra eşrafı, ayânı ve beyleri tarafından yaptırılan büyük konaklarda uygulanmıştır. Bu dönem konutları, aynı zamanda, Avrupa Saray Mimarisi etkisinde de kalmışlardır. Bu etkinin Türk konut mimarisinde yarattığı en önemli değişiklik simetrik düzenleme ilkesinin benimsenmesidir. Belli bir eksene göre mekân öğelerinin simetrik olarak yerleştirilmesi Türk konutuna özgü değildir. Simetrik düzenleme Avrupa Saray Mimarisi'nden esinlenmeyle İstanbul ve Edirne Konut Mimarisi'ne uyarlanmıştır.

Ev sahibinin sosyal durumuna göre ev haremlik ve selâmlık olmak üzere iki bölümden oluşabilir. Kimi evlerde haremlik selâmlığa oranla daha büyüktür. Özellikle büyük konak ve saraylarda ise selâmlığın geniş bir alana yayıldığı görülür. Konak ve selâmlığın ortak mekânı mabeyin için ayrı bir daire oluşturulduğu örneklerle de karşılaşılır.

İstanbul'da 17. yüzyıldan günümüze değin kalan ahşap konut örneği yoktur. Sık sık çıkan yangınlar ve yıpranma bu dönemden iz bırakmamıştır. Kârgir yapıtlardan Osmanlı konut mimarisinin gelişmesi izlenebilmektedir. Yabancı seyyahların betimlemelerinden ve gravürlerinden Haliç ve Boğaz kıyılarında padişah ve devlet büyüklerinin dinlenme yeri olarak birçok köşk ve kasır yaptırdıkları anlaşılmaktadır. Bu yapılar merkezî hacim çevresinde gelişmekte ve en önemli bölümleri yazlık konut olarak geniş bir perspektif içinde doğayı seyir olanağı sağlayan eyvanlar (şahnişinler) olmaktadır. Genellikle orta hacim kare ya da sekizgen planlı ve üç ya da dört eyvanlıdır. Topkapı içinde Sultan Ahmet Odası kubbeli tek hacimli bu dönemden kalma sivil mimari örneğidir. Sultan Ahmet ayrıca Haliç Tershane Bahçesi'nde Aynalı Kavak Kasrı'nı ve İstavroz Sarayı'nı yaptırmıştır. Aynalı Kavak Kasrı III. Selim'in yenilemeleriyle bugüne değin kalabilmiştir. IV. Murat Revan ve Bağdat Köşkleri'nde sekizgen planlı orta hacim uygulanmış, Revan'da üç ve Bağdat'ta dört eyvan tasarlanmıştır. Bağdat Köşkü çift cidarlı kubbesi ve çevresinde revak dizisiyle özgün bir örnektir. I. İbrahim Sirkeci-Sarayburnu arasında Sepetçiler Kasrı'nı yaptırmıştır. IV. Mehmet zamanından Çamlıca Köşkü ve Beşiktaş Çinili Köşkü anılabilir. 17. yüzyıl içinde mekân düzenlemesinde ve bezeme anlayışında gelenekselin yaşadığı gözlenir.

İstanbul konut mimarisinin gelişme ivmesi 18. yüzyılda Lâle Devri'yle hızlanmıştır. Paris Büyükelçisi Yirmisekiz Çelebi Mehmet'in takrirnâmesi'ndeki Saint Cloud, Versailles, Trianon ve Mary gibi Fransız saray ve bahçe

betimlemeleri III. Ahmet, Damat İbrahim Paşa ve devlet büyüklerini büyülemiş ve Kağıthane'yle Boğaziçi kıyılarında yapı etkinliğini başlatmıştır. Patrona Halil İsyanı'nda ortadan kalkan Kâğıthane'de dere boyunca uzanan köşkler, bahçeler, şadırvanlar, çeşmeler ve pavyonlarla eşsiz bir eğlence yöresi yaratıldığı anlaşılmaktadır. Bahçelerin büyüklüğü ve sistematik düzenlenişi, su öğesinin bahçe düzenlemesinde rolü, konut yapılarının görkemi ve döşemelerinin zenginliği kaynaklarda anlatılmaktadır (Ayda Arel, *Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci,* İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 1975). Batı öykünmesiyle padişah ve çevresi için geliştirilen üst kesim «dekoru», ilkel bir bayındırlık etkinliği olarak kalmamış, aynı zamanda sosyal yaşamı tümüyle değiştiren bir etkinlik kazanmıştır. İçe kapalı Osmanlı yaşantısı dışa dönük bir yaşantı biçimine dönüşmüştür. Bu değişme süreci içinde dikkati çeken, değişikliklerin sınırlı konumlarda fiziksel çevrenin görünüşünü etkileyici nitelikte olmasıdır. Genelde mimariyle doğa arasında ilişkilerin güçlendirildiği açıktır. Tek yapı boyutunda ise geleneksel şemaların uygulanması sürmüştür. 14. ve 15. Louis döneminin Rokoko Üslûbuna ilgi duyulduğu bu dönemde, Kağıthane'de yapılan ilk yapı Saadabat Kasrı'dır. Kasr-ı Neşat, Çeşm-i Nûr, Cetvel-i Sîm kasırları da dönemin önemli konut örnekleridir. Kâğıthane dışında III. Ahmet Dönemi konut örneği olarak Beşiktaş Sahilsarayı, Defterdar burnunda Neşatâbât Sarayı ve Şemsipaşa-Harem arasında Şerefâbâd sarayı sayılabilir. Haliçte Aynalıkavak Kasrı temeli de bu dönemde atılmıştır. 18. yüzyılda tarihi bilinen tek konut Kara Mustafa Paşa Köşkü'dür (1752). Topkapı Sarayı III. Osman Köşkü Fransız Rokokosu'ndan İtalyan Baroğuna geçişi belgeler. Bebek Kasrını ise Kaptan-ı Derya Hasan Paşa Nevşehirli İbrahim Paşa'nın Hümayûnâbad Kasrı yerine I. Abdülhamit için yaptırmıştır.

III. Selim Dönemi'nde Batıyla ilişkilerin daha bilinçli bir düzeyde oluşu konut mimarisine yeni boyutlar kazandırmıştır. Saray yapımı yoğunlaşmış ve eski yapılar onarılmış ya da yıkılıp yenileri yapılmıştır. Çağlayan Kasrı, Aynalıkavak Kasrı, Hatice Sultan Sarayı (Melling yapımı), Çırağan Sarayı, Klassist eğilimin ürünleri olarak alınabilir.

19. yüzyıl boyunca Balyan ailesine Sultanlar tarafından birçok saraylar ve kasırlar yaptırılmıştır: Dolmabahçe Sarayı, Göksu Kasrı, Ihlamur Kasrı, Yeni Çırağan Sarayı, Hidiv İsmail Paşa Kasrı, Üsküdar Valide Sultan Kasrı, Beylerbeyi Sarayı, Alemdağ Av Kasrı, Ayazağa Kasrı, Mecidiye Kasrı, Zincirlikuyu Kasrı ve Yıldız Sarayı. Bu yapılar yalnız cephe düzenlerinde ve iç mekân bezemesinde Batı beğenisini yansıtmakla kalmamakta, simetrik planlama, oval salon ve büyük merdivenler gibi özelliklerle geleneksel tasarımın daha geniş çapta etkilenişini belgelemektedirler. 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Mimarisinde özgünlük kazanmış Rokoko, Barok ve Ampir üslûpların yüzyılın ikinci yarısında yerlerini Seçmeci (Eklektik) üslûba bıraktıkları izlenir.

İstanbul'da 19. yüzyılın sonundan kalan ahşap konut ürünlerinin, kârgir yapımda izlenen evrime koşut, sürekli gelişme gösterdikleri anlaşılmaktadır. 19. yüzyılda ahşap konutta yapının dıştan algılanması önem kazanmış ve cephe Barok, Rokoko, Ampir, Neo-Klasik, Neo-İslâm, Neo-Osmanlı olarak değerlendirilebilecek öğelerle bezenmiştir.

Osmanlı toplumu içindeki etnik ve dinî grupların belirli yerlerde oturmalarının denetlenmesi, çoğalan nüfus sonucunda belirli yerlerde bina gruplarının yoğunlaşmasını ve büyümesini gerektirmiştir. Bu nedenle azınlık gruplarının oturduğu Fener-Balat, Kumkapı ve Galata-Pera yerleşme alanlarında çıkmalı çok katlı kârgir yapım 19. yüzyılda çoğalmıştır. Özellikle Galata-Pera'da sur içine sıkışıp kalmış nüfusun ve ekonominin spekülatif baskısını karşılamak üzere, 19. yüzyılın ortalarında kârgir yapılar yenilendikçe iç avlulu, çok daireli ve çok katlı apartman türü doğmuştur (Serim Denel, *Batılılaşma Sürecinde İstanbul'da Tasarım ve Dış Mekânlarda Değişim ve Nedenleri*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 1982).

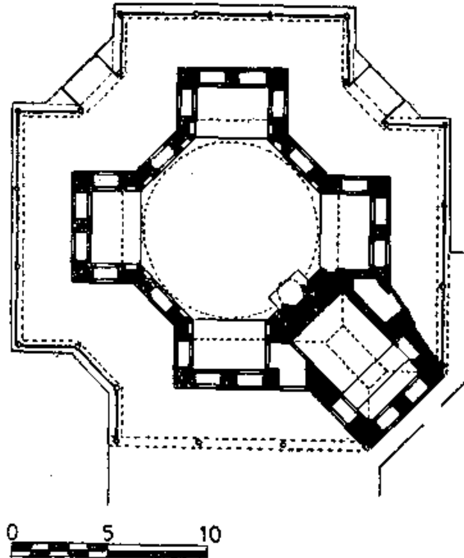
Yine 19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'un kentsel büyüme alanlarında, yangın sonrası düzenleme bölgelerinde, ya da azınlık gruplarının vakıf arazilerinde sıraevler olarak adlandırılan bir konut türü daha ortaya çıkmıştır. Ahşap ve kârgir yapımda örnekler vermiş olan bu türün en anıtsal yapısı Akaretler Grubu'dur. Üç katlı olan ve 133 konut birimi içeren bu yapı grubunun birçoğu vakıf mülkü olarak yapılmıştır. Serkis Balyan'ın yapıtı olan Akaretler Sıra Evler'de iki ara konut tipi denenmiştir. Birinci grubun yandan girişi, önde salonu ve arkada yatak odaları vardır. Hizmet hacimleri ortadadır. İkinci grupta ortaya merdiven çekirdeği alınmış ve iki konut birimi bu çekirdeğe açılmıştır. Altı daireli apartman özelliği gösterir. Bu iki ana grubun içerdeki işlev şemasına göre çeşitlemeleri vardır. Konut birimleri iki ana cadde boyunca dizilirler.

SARAY YAPILARI

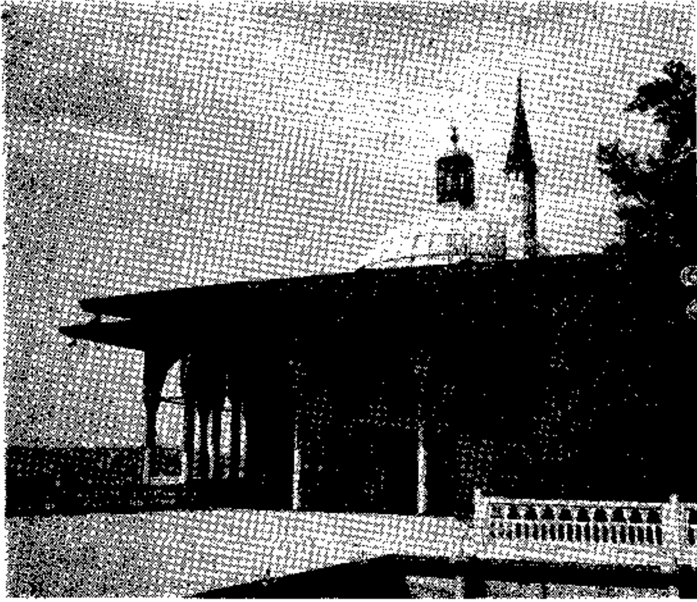
Beyazıt'ta yaptırılan Saray-ı Atîk'in ardından 1470'lerde yapımına başlanan Saray-ı Cedid, 19. yüzyıla değin çeşitli dönemlerde eklenen yapılarla tarihî yarımadanın ucunda Topkapı Sarayı olarak tanınan geniş bir yapı topluluğuna dönüşmüştür. Topkapı Saray'ı aynı zamanda dörtyüz yıl imparatorluğun yönetim merkezi olmuştur. Bizans deniz surlarını birleştiren Sur-i Sultanî ile çevrilmiş olan Saray'a Sultan Ahmet Meydan'ı yönünde yer alan Bab-ı Hümayun kapısından girilir. Alay Meydan'ı olan I. Avlu'dan Divan Meydan'ı II. Avlu'ya girmek için Bab-üs Selâm kapısından (Orta Kapı) geçilir. II. Avlu'yla III. Avlu arasında Bab-üs-Saade kapısı yer alır. Divan Meydanı çevresinde resmî daireler, harem ve hizmet mekânları dizilidir. Avlunun kuzeyinde devletin yönetim yeri, Kubbealtı bulunmakta, güney-doğusunda ise Sinan'ın yaptığı saray mutfakları dizilidir. Padişaha ve onun özel hizmet-

lerine ayrılmış olan Enderun III. Avlu çevresinde gelişir. Bab-üs Saade'nin (Akağalar Kapısı) karşısında Fatih zamanında yapılmış ve 17. yüzyılda bugünkü durumuna gelmiş Arz Odası bulunur. III. Avlu'da güneyinde Fatih Köşkü ve Hamamı, kuzeyinde mukaddes eşyaların saklandığı Hırka-i Saadet Dairesi, Arz Odası'nın arkasında III. Ahmet Kitaplığı vardır. Topkapı Sarayı'nın Haliç'e bakan cephesinde yer alan Harem iç avlular çevresinde dizilen mekânlarla karmaşık bir düzenleme gösterir. Divan Meydanı ve Enderun Meydanına çıkışı vardır. İlk yapımına Kanunî Sultan Süleyman zamanında başlanmış olan Harem'de Haremoğulları Köşkü, Valde Taşlığı, III. Murat Yatak Odası, Çeşmeli Sofa Klasik dönem yapılarıdır. Şehzadeler Okulu, Üçüncü Osman Köşkü, Abdülhamit'in Yatak Odası, Üçüncü Selim ve annesinin yatak odaları, Hünkâr Sofası geç dönemin izlerini taşıyan bölümlerdir. Gülhane Parkı girişinde törenleri izlemek için yapılmış Alay Köşkü'nde II. Mahmut Dönemi'nin Ampir üslûbu özellikleri görülür. Değişik katlarda teraslarla oluşan yarımadanın ucunda Haliç, Boğaz ve Marmara Denizi'ne açık IV. Avlu'nun güney köşesinde Abdülmecit'in yaptırdığı Mecidiye Köşkü, ortada 18. yüzyıldan Sofa ve Mustafa Paşa Köşkleri, kuzey-batıda Sofa-i Hümayun Taşlığı çevresinde IV. Murat'ın Bağdat ve Revan Köşkleri, Sünnet Odası, Iftâriye Köşkü bulunur.

19. yüzyılda Batılılaşma akımıyla değişen Osmanlı üst kesiminin yaşama ve yönetim koşullarını karşılayamayan Topkapı Sarayı yerine Beşiktaş-Tophane arasında Fatih'in karadan gemilerini kaydırdığı bölgede Abdülmecit tarafından bugünkü Dolmabahçe Sarayı yaptırılmış ve Topkapı Sarayı bıra-

İstanbul (Topkapı Sarayı), Bağdat Köşkü

Bağdat Köşkü'nün dıştan görünüşü

kılarak Dolmabahçe Sarayına yerleşilmiştir. Topkapı Sarayı İmparatorluğun son yıllarında tahttan indirilen padişahların ve valide sultanların kaldığı yer olmuştur. Avrupa Saraylarını anımsatan Dolmabahçe Sarayı, döneminin en görkemli yapısıdır. 19. yüzyıla değin doldurma bir alan olan bu bölge, zamanla Sahilsaray ve kasırlar yapılarak bir sayfiye yeri olarak değerlendirilmiştir. III. Selim'in Mimar Melling'e yaptırdığı yazlık saray da bunlardan biridir.

Yaklaşık 250.000 m^2'lik alana yayılan sarayın mimarları Garabet Amira Balyan ve oğlu Nigoğos Balyan'dır. 1848 yılında başlanan yapımı ve bezenmesi 1853-1856 yıllarında bitirilmiş ve 1856 yılında kullanıma açılmıştır. Saray bir eksen üzerinde denize koşut olarak uzanır. Karadan yüksek duvarlarla çevrilidir. Değişen protokol kuralları gereği Topkapı Sarayından farklı olarak sarayın iki ana kapısı, on tali kapısı vardır. Ana giriş kapılarından biri cami ve saat kulesi önünden geçen yolun bitimindedir. Hazine-i Hassa kapısı olarak adlandırılan bu anıtsal kapı Muhafızlar ve Eski Mefruşat Daireleri arasında oval bir girinti oluşturur. Hazine-i Hassa çevresindeki yapı grubundan sonra Fransız üslûbunda düzenlenmiş ön bahçeye varılır. Ortada sekiz iç bükey kollu bir havuz geniş bir göbekle çevrilmiştir. Bahçe deniz tarafında devam etmektedir. Kara tarafında ise duvarlarla çevrilmiş kapalı bahçe birimleri oluşturulmuştur. İkinci ana kapı içte ve dışta içbükey birer eğri oluşturan padişahın kullandığı Saltanat Kapısı'dır. Deniz yönünde Muayede Salonu karşısındaki kapı yalı kapıları içinde en büyüğüdür.

Saray L biçiminde bir ara yapıyla birlikte Veliaht Dairesi, Mefruşat ve Muhafızlar Dairesi, Hareket Köşkleri, Camlı Köşk, Hazine-i Hassa, Marangozhane, Kuşluklar gibi ek yapılarla tümlenir. Ana yapı üç bölümden oluşur: 1 — Mabeyn-i Hümâyun (resmi daire), 2 — Muayede Salonu, 3 — Hususî Daire. İki katlı olarak tasarlanmış olan Mabeyn-i Hümayun'da üç birim yan yana dizilir. Her birimin plan şeması merkezde bir sofa, köşelerde odalar olarak düzenlenmiştir. Girişte Barok üslûpta geniş bir merdiven bulunmaktadır. Buradan haç planlı Mabeyn Salonu'na geçilir. Üçüncü birimde oval planlı merkezî sofa ve eliptik merdivenler karakteristiktir. Mabeyn-i Hümâyunun en görkemli bölümü bayramlaşma ve törenlerde kullanılan Muayede Salonu'dur. İçte metal bir strüktüre asılmış basık bir kubbeyle örtülü olan Muayede Salonu'nun dışta, örtüsü çatıdır. 45 m × 37 m. genişliğinde olan salonun ortasında Kraliçe Victoria'nın armağanı beş buçuk tonluk avize bu metal strüktüre asılmıştır. Salon nişlerle genişletilmiş ve köşelerde kubbeyle ve tavanla örtülü dinlenme odaları oluşturulmuştur. Üst bölümlerinde kadınlar, sefirler ve yabancılar için seyir yeri olarak localar bulunmaktadır. Geniş mekânı ve zengin bezemeleriyle etkili bir görünümü olan salon aynı zamanda tarihî olayların geçtiği yer olarak da önem taşır. 19 Mart 1877'de Osmanlı Meclis'i Mebusanı'nın açılış töreni burada yapılmıştır. Avusturya-Macaristan İmparatoru Karl, Franz Joseph, Mareşal Pelissier burada ağırlanmıştır. II. Abdülhamit güvenlik açısından Dolmabahçe Sarayı'nı bırakıp Yıldız Sarayı'na çekilmiştir. Cumhuriyet dönemiyle Cumhurbaşkanlığı emrine verilen sarayın «Milletin Sarayı» olduğu Atatürk tarafından 1927'de vurgulanmıştır. 1932'de Dil Kurultayı ve Tarih Kongresi burada yapılmıştır. 1938'de Muayede Salonu'na konan Atatürk'ün katafalkını 3 gün boyunca binlerce insan ziyaret etmiştir.

Muayede Salonu'ndan sonra Mavi ve Pembe Salonlarla Hünkâr Dairesi ve Harem'den oluşan Özel Daire Bölümü gelir. Beş büyük orta sofanın çevresinde dizilen odalar Topkapı Sarayı'nın Harem Bölümü'nde olduğu gibi karmaşık bir düzenleme gösterirler. Koridor ve merdivenler geniş alanlara yayılmaktadırlar. Hükümdarların kışlık yatak odası olan 71 numaralı oda Atatürk'ün hayata gözlerini yumduğu oda olarak korunmaktadır.

Değişik işlevleri karşılamak üzere birimlere ayrılmış olan Dolmabahçe Sarayı'nın kemer ve pilastrlarla oluşan cephe düzenlemesi kütle bütünlüğünü sağlamaktadır. Bu bütünlük içinde Muayede Salonu'nun özel bir yeri vardır ve özerk bir yapı olarak değerlendirilmiştir. Dolmabahçe Sarayı dıştan taş, içerden tuğla, yarı kârgir bir yapıdır. Döşemeler ahşap, çatı örtüsü de kurşundur. Cephelerde kolonlar, kapılar ve merdivenlerde mermer kullanılmıştır. 285 odası, 43 salonu, 6 hamamıyla Batı anlamında saray mimarisi olarak önde gelen yapılardan biridir.

Osmanlı İmparatorlarının ilgisini çeken bölgelerden biri de Beşiktaş-Ortaköy yamaçlarındaki koruluk alandır. Kanunî Sultan Süleyman'dan son-

ra burası av yeri olarak kullanılmış ve zamanla yapılan kasr ve köşklerle büyük bir saray kompleksi oluşmuştur. I. Ahmet küçük bir kasr yaptırmıştır. Daha sonra Mihrişah Valide Sultan bir köşk (1804-1805), II. Mahmut Yıldız Köşkü'nü (1834-1835), Abdülaziz Malta, Çadır, Ferhan Köşklerini yaptırmışlardır. 1877-1908 yılları arasında II. Abdülhamit zamanında koruluk, sur gibi yüksek duvarlarla çevrilerek Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim merkezi olmuştur. II. Abdülhamit, güvenliğini sağlamak için Yıldız Sarayı bahçesini kendi içinde ayrıca duvarlar ördürterek üç bölüme ayırmıştır. Sarayın tüm gereksinimi, fabrikalar ve kışlalarla, buradan sağlanmıştır. Yıldız Sarayı kompleksine açılan birçok kapı arasında Koltuk Kapı, Saltanat Kapısı, Harem ya da Valide Kapısı, İç Harem Kapısı ve Mecidiye Kapısı en önemli kapılardır. Yıldız Parkı'na Ortaköy tarafından girilen kapı Mecidiye Kapısı'dır. Mecidiye Kapısı'ndan Dış Bahçe'ye geçilir. Bu bahçede bugün ayakta duran yapılar Malta, Çadır ve Şale Köşkleri'dir. Çadır Köşkü Hicaz ve Maliye Komisyonlarının toplandığı yerdir ve aynı zamanda Mabeynci Ragıp Paşa'nın soruşturma ve işkence yeri olarak kullanılmıştır. Dış bahçede ayrıca birçok köşk dışında hayvanat bahçesi ve hayvan hastanesi de bulunmaktaydı. Ahşap bir yapı olan Şale Köşkü İsviçre mimarisi üslûbunda Alman İmparatoru II. Wilhelm'in (1889) kalması için Sarkis Balyan'a yaptırılmıştır. Dış Bahçe'den önce Valide Kapısı'ndan geçerek Harem'in bulunduğu bölüme, oradan da Saltanat Kapısı'ndan geçerek İç Bahçe'ye girilir. İç Bahçe'de II. Abdülhamit'in özel dairesi Küçük Mabeyn Köşkü (1900) ve Büyük Mabeyn Köşkü (Hünkâr Dairesi) vardır. Yıldız Sarayı kompleksinin en etkili yapısı Büyük Mabeyn Köşkü'dür. Planimetresi Çinili Köşk'ü anımsatmakta, ancak simetrik düzenlemesi ve eliptik merdivenleriyle Avrupa Mimarisi'nin özelliklerini de yansıtmaktadır. Merkezî mekân dört yönde açılmakta, köşelerde de odalar yer almaktadır. Uzun eksen üzerinde havuzlu divanhâne, sofa ve merdiven sofası bulunur. Orta sofaya uzun eksen üzerinde iki eyvan açılmaktadır.

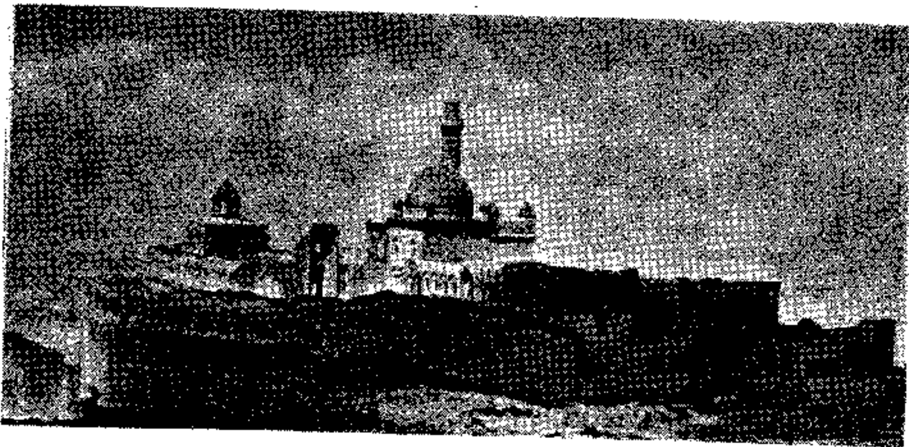
İç Bahçe'de Küçük Mabeyn Köşkü ve Büyük Mabeyn köşkü dışında birçok köşk bulunmaktaydı. II. Abdülhamit bu köşkleri resim salonu, müzik salonu, fotoğraf salonu, kütüphane, böcek müzesi olarak kullanmıştır (Pars Tuğlacı, *Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi*, İnkilâp ve Aka Kitabevi, 1981, s. 291).

Yıldız Sarayı Osmanlı İmparatorluğunun son döneminde birçok olaylara sahne olmuştur. Cumhuriyet döneminde yabancı konukların ağırlandığı (Şâle Köşkü) ve önemli kongrelerin yapıldığı yer olarak değerlendirilmiştir.

Boğaz kıyısı üzerinde ikinci önemli saray yapısı ahşap Çırağan Sarayı yerine Sultan Abdülaziz tarafından Nigoğos Balyan'a yaptırılan ve 1864-1870/71 tarihlerinde tamamlanan Çırağan Sarayı'dır. Abdülaziz özellikle Arap üslûbunda bir saray istediğini belirtmiş ve bu nedenle İspanya ve Kuzey Afrika'ya özel ressamlar gönderilmiştir. Neo-klasik, Neo-gotik ve İslâm

Mimarisi'yle Hint mimarisi özelliklerini barındıran Çırağan Sarayı, Dolmabahçe Sarayı'ndan daha görkemli bir yapı topluluğu oluşturmuştur. 1876-1904 yıllarında V. Murat ailesinin konutu olarak kullanılmıştır. II. Abdülhamit başa geçince ağabeyi V. Murat'ı burada hapsetmiştir. Ali Suavi V. Murat'ı kurtarmak istemiş, ancak başarılı olamamıştır. Bu olay tarihe «Çırağan Vak'ası» olarak geçmiştir. Saray, 14 Kasım 1909'da büyük bir törenle Meclis-i Mebusan'ın toplantı yeri olarak belirlenmiştir. 20 Ocak 1910'da çatı katında kalorifer bacasından çıkan yangın sonucunda tüm yapı 5 saat içinde yanmıştır. Saray bugünkü harap saray, harem dairesi (Beşiktaş Kız Lisesi), Ağalar Dairesi (İ.E.T.T. Malzeme Deposu), köşk, kayıkhane, havuzlu bahçeden oluşmaktadır. Bir köprüyle Yıldız Sarayı bahçesine geçilebilmektedir.

Anadolu'da geç dönem saray mimarisi örneklerinden en ilginci Doğu Beyazıt'ta bölge valisi İshak Paşa tarafından yaptırılan saray kompleksidir (1784). Selçuk, Osmanlı, Gürcü, Ermeni, Hint, Gotik ve Barok öğelerin karışımıyla özgün bir mimari üslup yaratılmıştır. Yüksek bir tepenin üzerinde Ağrı Dağı'na doğru yönlendirilmiş saraya Selçuk Üslûbu'nun 18. yüzyıl yorumu olan bir kapıdan geçilerek hizmet hacimlerinin bulunduğu avluya girilir. İkinci kapıdan geçildiğinde koridor çevresinde dizilen odalardan oluşan selâmlık bulunmaktadır. Kuzeyde divanhane, cami ve türbe yer alır. Selâmlıktan sonra tepenin ucuna harem ve mutfaklar yerleştirilmiştir.

Doğu Beyazıd, İshak Paşa Saray kompleksi

2. YENİ YAPI TÜRLERİ

Geleneksel Osmanlı Mimarisi'nin yapı programı 17. yüzyılda sarsılmaya başlamıştır. Cami merkezli külliyeler yerine medrese-dershane merkezli külliyeler ve han çevresinde gelişen menzil külliyeleri 17. yüzyıl yapı eyleminde beliren değişikliklerdir. Yine bu dönemde, türbenin külliye programında ağırlığı olan bir yapı olarak önem kazanması da yenidir. Meydan çeşmesi, sebil, şadırvan Batılılaşma akımıyla değerlenen yapılardır. 18. ve 19. yüzyıllarda ise, Osmanlı toplumunda yeni baştan örgütlenme istemi, yeni işlevleri karşılayacak yapı türlerine gereksinimi zorunlu kılmıştır. 18. yüzyılda imparatorluğun çöküşü ekonomik nedenlerden çok askerî bir sorun olarak yorumlandığından, askerî alanda 'reform'lar öngörülmüş ve top dökümhanesi, kışla, askerî hastane, askerî yönetim yapıları gibi birçok kuruluşların yapımına başlanmıştır. 17. yüzyıldan önce İstanbul'da çeşitli askerî kuruluşlara ait kışlaların varlığı bilinmektedir. İstanbul kentinin günümüze gelen en büyük kışlası Cezayirli Hasan Paşa'nın Kapudan-ı Deryalığı sırasında yaptırdığı Kasımpaşa Bahriye Nezaret'i yakınlarında Kalyoncu Kışlası (1783) dır. Yeniçeriliğin kaldırılması ve Avrupa'dakine benzer bir ordunun eğitilmesi amacıyla çok büyük ve görkemli kışlalar yapılmıştır. Önce ahşap yapılıp sonra kârgire çevrilen kışlalar genelde dikdörtgen ya da kare planlıdırlar. Ortada geniş bir avluyu çevreleyen kışla yapısı iki ya da üç katlı olarak tasarlanmıştır. Simetri eksenlerinde dışarı taşan birer giriş mekânları bulunur. Köşelerde yer alan kuleler de bir pencere genişliğinde dışarı taşırtılmışlardır. III. Selim tarafından yaptırılmış olan Humbaracılar Kışlası (1793) bu tür kışlaların ilkidir. Abdülmecit tarafından kârgir olarak yaptırılan Selimiye Kışlası (1828-1853) en büyüklerindendir. Türk ordusu sefere çıkmadan önce padişahın geçit resmini seyrettiği Davutpaşa Kışlası (1826), Abdülaziz'in Taksim Meydanı'nda yaptırdığı Topçular Kışlası (1812), Maçka Silâhhânesi, Kuleli Süvari Kışlası (1843), Gümüşsuyu Kışlası (1862), Taşkışla (1860-1861) ve II. Abdülhamit zamanında yapılan Yıldız Sarayı çevresinde Orhaniye ve Ertuğrul Kışlaları (1888) 19. yüzyılın önemli yapılarıdır. Mekteb-i Harbiye Türk ordusuna subay yetiştirmek amacıyla 1846'da Garabet Balyan'a yaptırılmıştır. Yüksek bir bodrum üzerinde iki kat olarak yükselen yapıda iki taraftan merdivenli, klasik sütunlu ve dökme demir parmaklıklı giriş bölümleri karakteristiktir. Harbiye Nezareti (1864) ve Bahriye Nezareti yapıları Sarkis Balyan'ın yapıtlarıdır. 19. yüzyıl yapıları arasında karakol yapıları ilginç bir grup oluştururlar. Çı-

rağan Karakoluhanesi'nde görüleceği gibi genelde bu tür yapılar da dış kütle biçimlenişinde kışla tasarımını yinelerler. Benzer üslûp, dönemin sivil eğitim yapılarında da izlenir. Mühendislik eğitimi yapan askerî okullar Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyûn ve Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'un ardından kurulan Mühendishâne-i Mülkiye Mektebi (Galatasaray Darülfünununda-diğer adı Turuk ve Meabir Mektebi) (1874), Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne, Hendese-i Mülkiyye Mektebi ve Darülfünun yüksek sivil eğitim kurumlarıdır. Bunlardan başka rüştiye ve idadiler gibi orta dereceli okullar da kurulmuştur. Yeni eğitim ve öğretim amaçlarına uyacak biçimde tasarlanmış olan bu yapılar eski medrese yapılarından çok farklı bir anlayış içinde programlanmışlardır.

Osmanlı Devleti'nin yönetim düzeninin Tanzimat'la birlikte yeniden örgütlenmesi yeni yönetim yapılarının tasarlanmasını gerektirmiştir. 1868'de Teşkilât-ı Vilayet Nizamnamesi'nin yürürlüğe konmasından sonra vilayet ve liva'ların merkezlerinde vali ve mutasarrıflarla memurların resmî görevlerini yürütecekleri hükümet binaları yapılmaya başlanmıştır. Bu yapılar kentsel mekânlarda önemli değişiklikler yaratmışlardır (Mustafa Cezar, *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi,* Kral Matbaası, İstanbul, 1971, s. 84).

Başkent İstanbul'da Batı Dünyası'yla ilişkilerin yoğun olduğu Galata Pera yöresi 19. yüzyılda iş ve eğlence merkezi olarak gelişmiştir. Burada dükkân, büyük mağaza, işhanı, banka, pasaj, büro, depo gibi çeşitli ticarî işlevleri karşılayacak yapılar ortaya çıkmıştır. Bu tür yapılar yaptıranın eğilimine ve günün modasına uygun olarak Avrupa Mimarisi görünümündedirler. Avrupa'nın tarihsel üslûplarını seçmeci bir yorumla yansıttıkları gibi yeni yapım teknikleri ve malzeme uygulamalarını aktarmaları açısından çağın ilginç yapıları sayılabilirler. Taş ve tuğla malzemeyle yapılmış bu örneklerde dökme demir yapım tekniğinin kullanıldığı görülür. Geniş açıklıkları geçmek, yükleri daha hafif yapım tekniğiyle karşılamak ve yapının ateşe dayanıklılığını arttırmak amacıyla Sanayi Devrimi Avrupasında yaygın bir biçimde kullanılan dökme demir yabancı mimarların uygulamalarıyla İstanbul yapılarında görülmeye başlanmıştır. 1865-1900 yılları arasında yapılmış olan Hocopoulo Hanı (Sultanhamam, İstanbul), Hamdi Bey Geçidi (Sultanhamam, İstanbul), Abud Efendi Hanı (Mahmut Paşa, İstanbul) ve Yeni Avrupa Pasajı (Galatasaray, İstanbul) dökme demir uygulamasının önemli örnekleridir. Sürekli gün ışığını alabilecek biçimde doğu-batı doğrultusunda yönlendirilmiş olan bu çarşıların örtüleri demirle geçilmiş ve camla örtülmüştür. Bir koridorun iki kenarında yer alan dükkânlarıyla geleneksel arasta planını anımsatmakla birlikte genel görünümü ve yapım tekniğiyle Avrupa pasajlarının benzerleridir (Yıldırım Yavuz, «The Use of Iron and Glass Roof Structures in Late Ottoman Architecture under Western Influences» Uluslararası *Türk-İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi Bildirileri,* İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 1981 s. 299-308).

Ticaret ilişkilerinin yoğunlaşmasıyla birlikte Avrupalıların konaklayabilecekleri ve yemek yiyebilecekleri otel, pansiyon ve lokantalar 1830 tarihinden sonra Galata-Pera yöresiyle Büyükdere ve Büyükada gibi sayfiye yerlerinde çoğalmıştır. Gayri-müslimler tarafından işletilen oteller başlangıçta 20-30 odalı küçük yapılardır. 1880'den sonra 150 odalık büyük otel yapımına geçilmiştir - örneğin Pera Palas, Bristol Tokatlıyan (Ali Esat Göksel, «Establishment and Development of Hotels in 19th Century İstanbul», *I. Uluslararası Türk-İslâm Bilim ve Teknoloji Kongresi Bildirileri,* İTÜ Basımevi, İstanbul, 1981, s. 211-217). 1880 yılında Hacı Ahmet Nuri adında Müslüman bir işletmeci tarafından Sirkeci İstasyonu çevresinde bir otel açılmıştır.

Osmanlı Dönemi'nde sanayileşme girişimi III. Selim Dönemi'nde Tersane ve Tophane gibi orduya ait savaş donatım aracı üreten askerî kuruluşların yenilenmeleri ya da yeniden kurulmalarıyla başlamıştır. Sanayileşmede ilk adımlar II. Mahmut Dönemi'nde atılmıştır. Askerî kuruluşların dışında mülkiyeti Hazine'ye ait olan fabrika-ı hümayunlar 19. yüzyılın ortalarından öteye çoğalmıştır. İstanbul Sarayiçi'nde 1833'de ilk dokuma fabrikası kurulmuştur. İlk kuruluşu 1715'e değin uzanan İstanbul Sarayiçi'nde Darphane-i Âmire (1835, 1839) Kirkor Balyan tarafından genişletilmiştir. 1839'da kurulmuş Askerî Debbağ Fabrikaları en eski deri işletme fabrikasıdır. 1845-1846 Sultan Abdülmecit'in emri üzerine hassa başmimarı Garabet Balyan'a saray için ipek dokumak amacıyla yaptırılan Hereke Fabrika-ı Hümâyûn'una 1891'de halı atölyesi eklenmiştir. Paşalimanı Dakik Fabrikası (1855) en eski ikinci değirmendir. Tütün Fabrikası'yla Yıldız Çini Fabrika-ı Hümâyûnu 19. yüzyılın sonlarında açılmış fabrikalardır.

18-19. yüzyıllarda ortaya çıkan yeni yapı türleri arasında W. J. Smith, Sir Charley Barry, Fossati, Raimondo d'Aronco ve Campanaki adlı yabancı mimarlar tarafından yapılan İngiliz, Rus, Hollanda, Belçika, Fransa, İtalya elçilik yapıları Beyoğlu bölgesinin önemli yapılarıdır. İngiliz Elçiliği'nin bir salonunda başlayan tiyatro etkinliği 19. yüzyıl içinde gelişmiş ve kentin çeşitli semtlerinde Gedikpaşa, Naum ve Verdi gibi tiyatro yapıları yapılmıştır. Dolmabahçe Sarayı yapı topluluğu arasında tiyatro yapısının oluşu saray çevreleri tarafından da kültürel etkinlik olarak tiyatro'ya gereksinim duyulduğunu gösterir.

Yeni yapı türleri arasına kentin siluetini düşey öğeler olarak etkileyen Beyazıt, Tophane, Dolmabahçe, Hamidiye gibi yangın ve saat kulelerini de katmak gerekir. Adana, Yozgat, Niğde ve İzmir gibi Anadolu'nun birçok kentlerinde saat kuleleri kent merkezini odaklayan öğelerdir.

Dinsel mimariden sivil mimariye geçiş dönemi olan onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıllarda yapı türlerinde çeşitliliğe karşın planlamada işleve bağlı olarak değişkenlik söz konusu değildir. Genelde, simetrik planlama anlayışına dayanan ve koridor boyunca dizilen hacimler arasında eksenlerle

köşelerin mekansal ve kütlesel olarak vurgulandığı bir plan şemasıyla karşılaşılmaktadır. İster hastahane, kışla, gar, ister okul olsun, tasarım bu plan şemasının ilkeleri doğrultusunda çözümlenmektedir. Koridora açılan hacimler tek dizi ya da karşılıklı iki dizi oluşturabilirler. Kimi örnekler tek katlı, kimi iki, üç katlıdır. Düyun-u Umumiye (bugünkü İstanbul Erkek Lisesi) bir tek kanat içinde üç katlı olarak çözümlenmiştir. İstanbul Sirkeci Garı birbirine dik üç kanatla oluşmuştur. Kışla, okul ve hastahanelerde birbirine dik dört kanat ortadaki avluyu çevirmektedir. Ondokuzuncu yüzyılda yaygınlaşan bu şema anıtsal Türk Mimarisi'ne yabancı değildir. Ana ilkeleriyle Büyük Selçuklular'dan öteye eğitim yapılarında ve Osmanlı ticaret yapılarında uygulanan şemadır.

Pilastrlarla cephe düzenlemeleri, alınlıklı pencereler, bitkisel ve figürlü bezeme örgeleriyle 19. yüzyılın geçerli üslûp özelliklerini ve yapım tekniklerini yansıtan yeni yapı türleri kent mekânının görsel etkisini zenginleştirmişlerdir.

MİMARLAR

16. yüzyılın geniş bayındırlık etkinliği Hassa Mimarlar Ocağı'yla karşılanmaktaydı. İmparatorluğun Batılılaşma süreci içine girdiği onsekizinci yüzyıldan öteye Hassa Mimarlar Ocağı'nın sağlam yapısı çeşitli nedenlerle sarsılmış ve zamanla birtakım örgütsel değişiklikler zorunlu olmuştur. 18. yüzyılın içinde bayındırlık işlerinde görev alacakların Ocağa girmeden önce yetişmelerini sağlamak amacıyla Mimarı Mülazım Ocağı adıyla bir ön eğitim kurumu kurulmuştur. Yine, 18. yüzyılın ikinci yarısında askerlik örgütündeki gelişmeler Hassa Mimarlar Ocağı'nı etkilemiştir. Teknik bilgi ve uzmanlaşmanın önem kazanması sonucunda Mühendishane-i Bahri-Hümâyun, Mühendishane-i Berri-i Hümâyun ve Harbiye'nin kurulması, mimarlara yaptırılan birçok işlerin askerlere yaptırılması, mühendis ve mimar ayrımının belirmesi Ocağın önemini sarsan etmenler olmuşlardır.

19. yüzyıl başında Ocağın toplum gereksinmelerini karşılayamaması nedeniyle, 1801'de Hassa mimarların Mühendishane'de kurs görmeleri koşulu aranmış, fakat 1807 de bu önlemden vazgeçilmiştir. II. Mahmut döneminde 1831 de Şehremenilik ve Mimarbaşılık birleştirilerek Ebniye-i Hassa Müdürlüğü kurulmuştur (Şerafettin Turan, «*Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları*», Dil, Tarih Coğrafya Dergisi, c. 1, s. 1, s. 178). 1839 da Umur-ı Ticaret ve Nafia Nezareti kurulunca Ebniye-i Hassa Müdürlüğü buraya bağlanmış ve Hassa Başmimarı Abdülhalim Efendi Ebniye-i Hassa Müdürlüğü'ne getirilmiştir. Abdülhalim Efendi mimarlık eğitimi yapacak bir okulun kurulmasını II. Mahmut'a kabul ettirmiş, ancak o günkü koşullar içinde okulun kurulması gerçekleşememiştir. Bunun yerine, Avrupa'ya öğrenci göndererek teknik alanda eğitilmiş mimar gereksinmesinin giderilmesine çalışılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı anlamında mimarlık eğitimi Sanayi-i Nefise Mektebi'nin açılmasıyla gerçekleşmiştir.

18. 19. yüzyıllarda Osmanlı Mimarisi'nin gelişmesini etkileyen bir öteki konu azınlık ve yabancı mimarların sayıca artmasıdır. Hassa Mimarlar Ocağı'nda 16. ve 17. yüzyıllarda az sayıda bulunan azınlık mimarların sayısı 18. yüzyılda çağılmıştır. 18. yüzyılın anıtsal yapısı Nuruosmaniye Camisi'nde Simon Kalfa çalışmıştır. II. Mahmut döneminde sarayda yapım ve onarım işlerini Kirkor Kalfa (1764-1831) ve kardeşi Senekerim Amira (1833) yürütmekteydi. Kirkor Kalfa'nın oğulları ve torunları 19. yüzyılın sonuna değin saray mimarı olarak görev almışlardır. Osmanlı Mimarlık Tarihi'nde Balyan Ailesi olarak tanınan bu mimarlar grubu içinde en ünlüleri Nogoğos ve Serkis Balyan'dır. Her ikisi de mimarlık eğitimlerini Paris'te yapmıştır. Serkis, diplomasını Ecole des Beaux Art'dan almış ve 1873 de Abdülaziz'den Ser Mimar-ı Devlet ünvanını kazanmıştır. Balyan Ailesi dışında bu dönemde çalışmış Ohannes, Amasyan Efendi, Dikran Kalfa gibi Ermeni mimarların adları belirtilebilir.

19. yüzyılın ortalarında, özellikle askerlikle ilgili konularda, azınlık mimar adları yanısıra yabancı mimar adları belirmeye başlar. Askerlik dışında sivil işlerde çalıştırılan ilk yabancı mimar Melling'dir. Abdülmecit zamanında yabancı mimarlara ilgi artmıştır. Gaspare Fossati, Alexandre Vallaury, Raimondo d'Aranco, Jachmund, Helmuth Cuno, Otto Ritter bu dönemin yapı eylemine katılmış önemli adlardır. Ayrıca Sanayi Nefise Mektebi'nin açılmasıyla Vallaury, Bello, Cuno, Ritter gibi yabancı mimarlardan öğretim alanında yararlanılmıştır.

MİMARİ BEZEME

Batı beğenisi ve özentisi Osmanlı Mimarisi'nde, bezeme-strüktür ilişkisinin yeniden yorumlanmasını zorunlu kılmıştır. Batı kültürüne yönelişle birlikte, Klasik Osmanlı mimari bezemesinin yapıda programlanması, düzenlenmesi, ölçülendirilmesi ve örge dağarcığı niteliksel değişim süreci içine girmiştir. Klasik mimaride strüktüre bağımlı ve ona katkıda bulunan bir öğe olan bezeme, Batılılaşma sürecinde yapım ve strüktür gerekliklerinden önce değerlendirilmiştir. Başka bir deyişle, mimari bezeme yapının üslûbunu tanımlayan asal öğedir. Cami yapısının bir saray yapısı gibi bezenmesi yeni bezeme-strüktür anlayışının doğal sonucudur. Osmanlı Mimarisi'nin etki alanı olarak yöneldiği çağdaş tarihî üslûplar bezeme, strüktür, iç mekân, dış kütle, yapım gibi tüm bileşenlerle bir bütün olarak yorumlanmışlardır. Oysa, Osmanlı tasarımında strüktür sistemi, yapım teknikleri ve mekân yorumu gelenekselden uzaklaşmamış, etkilenme genelde mimari bezeme sınırları içinde kalmıştır. Bu olgunun nedenlerini Osmanlı toplumunun Batı kültürüne biçimsel yaklaşmasında aramak gerekir.

Batılılaşma Dönemi'yle yapı programında bezemenin konumu yaygınlaşmıştır. Tüm iç ve dış duvar yüzeyleri ve tek taşıyıcılar bezeme alanı olarak kullanılır. Duvar yüzeyi pilastr ve korniş gibi yapısal öğelerle yatay ve düşey olarak mafsallandırılır. Bu öğelerde niteliksel değişiklikler Barok, Rokoko, Ampir ve Seçmeci Üslûp özelliklerini belirlerler.

Mimari bezeme türleri içinde, Batılılaşma sürecinin evrelerini kesintisiz yansıtan taş bezemedir. Yeninin belirmesi gelenekselle yeninin kaynaşması, gelenekselin yitirilmesi ve yeninin biçim değiştirmesi taş bezemede gözlenebilir. Batı üslûplarının üç boyutlu bezeme karakteri en iyi taşta biçimlenmiştir. Kimi yerde, taş bezeme yerine, taş etkisi verebilecek özel bir alçı karışımıyla karışık örge plastiği çözümlenmiştir. Klasik bezemenin en değerli türü olan çini bezemenin 17. yüzyıldan sonra kullanımı azalmış ve zamanla 20. yüzyıla değin bezeme programından çıkarılmıştır. İmparatorluğun çöküş döneminde ekonomik koşullardan çini üretiminin etkilendiği gerçektir, ancak yüzeysel ve stilize örge düzenlemelerine dayalı çini bezemenin Batı üslûplarının yapısına aykırı düştüğü için benimsenmediği düşünülebilir. Batılılaşma Dönemi'nin Osmanlı Mimari bezemesine kattığı bir yeni bezeme türü vardır: Duvar Resmi. Osmanlı Mimarisi'nde duvar boyayarak renklendirme geleneği eskidir. Bu tür, rumî ve hataî bezeme örgeleriyle kalemişi tekniğinde gelişme gösterir. Sultanahmet ve Yeni Cami'de görüleceği gibi, kalemişi bezeme 17. yüzyıl boyunca da zengin örnekler vermiştir. 18. yüzyılda ise Barok ve Rokoko örgeler, doğal bitki ve kıvrım dallar kalemişi örge sözlüğüne katılmıştır. Bu dönemden kalan örnekler Topkapı Takyeci İbrahim Ağa Camisi, Üsküdar Eski Valide Camisi, Üsküdar Yeni Valide Camisi, Çinili Cami ve Topkapı Sarayı Haremi'nde görülebilir. Batı etkilerine açılma, duvar boyama türünde değişiklik yaratır. Mekânın sınırını düşsel olarak genişleten doğa görünümleri, kent ve mimari betimlemeleri yeni beğeninin ürünleridirler.

İç mekân ve dış kütle bezemesi olarak alçı bezeme yer yer kullanılmıştır. Alçının, taşa benzetilerek kullanılması dışında, konutlarda tavan ve duvarlarda ya da ocak davlumbazlarında kullanımı yaygındır. Klasik bezeme programında önemli bir yer tutan malâkâri bezemeye 17. yüzyılda Turhan Valide Sultan Türbesi'nde rastlanır. Ahşap bezemenin teknikleri ve konumu, Klasik Osmanlı Mimarisi'ni izler. Ahşap kakma, özellikle sedef ve renkli kakma teknikleri, bu dönemde gelişme gösterir. Çağın anıtsal yapılarında seçkin ahşap kakma kapı ve pencereler vardır. Madenî şebekeler, özellikle sebillerde, dış kütlede boşluk ve doluluk karşıtlığını çarpıcı bir biçimde sergilerler. Şebekelerde geometrik düzenlemeler yerlerini palmet, S. ve C kıvrımlı düzenlemelere bırakmışlardır. 19. yüzyılda dökme demirin kullanılması mimaride maden işçiliğinin yaygınlaşmasına yol açmıştır. Demir kapılar, pencere ve balkon parmaklıkları cephe düzenlemelerine hareketlilik kazandı-

rırlar. Galata ve Beyoğlu'nda bu tür bezeme örnekleriyle çokça karşılaşılır. Madenden yapılmış çeşmeler son yüzyılın karakteristik yapılarıdır.

Batılılaşma akımı, yeni bezeme değerleriyle iç mekân ve kentsel mekânın görsel etkisini tümüyle değiştirmiştir. Bu bölümde, yukarıda belirttiğimiz çeşitli bezeme türleri içinden:

- yeni içerik ve biçime doğru dönüşüm geçiren geleneksel bezeme türü taş bezeme,
- yeni içerik ve biçimle bağdaşmayan geleneksel bezeme türü çini bezeme,
- yeni içerik ve biçime uyum gösterdiği için Batı'dan aktarılan duvar resmi konuları ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

TAŞ BEZEME

Osmanlı Mimari Bezemesi'nde Batılılaşma süreci içinde ilk çözülme Lâle Devri'nde taş bezeme repertuarında belirir. Klasik Osmanlı Mimari Bezemesi'nin örgeleri zamanla yerlerini önce Rokoko, sonra da Barok örgelere bırakır. İlk tutarlı denemeler çeşme, şadırvan ve sebil gibi su yapılarının cephelerinde uygulanır. Birinci aşamada, III. Ahmet Çeşmesi'nde görüleceği gibi, geleneksel rumî-palmetlerle birlikte Rokoko bezemesinin dolama dalları (rinceaux) aynı yapının cephelerini bezerler. Stilizasyondan doğalcı üslûba geçişin ilk belirtileridir. Zamanla Rokoko örgeleri yeni düzenlemelerin kaynağı olurlar.

Mimari öğeler yönünden bu dönemin karakteristik değişikliklerinden biri kemer biçimleridir. Rokoko kökenli S ve C kıvrımlı kemerler en çok kullanılan kemer biçimleridir. S ve C kıvrımlı kemerlerin kilit taşlarına palmet ya da deniz kabuğu yerleştirildiği görülür. Yalın kemer biçimlerinde kullanılan kemer türü yuvarlak kemerdir. Klasik Osmanlı Mimarisi'nin en karakteristik kemer biçimi olan sivri kemer bırakılmıştır.

Değişimden etkilenen bir ikinci mimarlık öğesi sütun başlıklarıdır. Mukarnaslı ve baklavalı sütun başlıklarının yerini çok çeşitli sütun başlıkları alırlar. Köşeleri pahlanmış yalın başlıklar, çan biçiminde profillenmiş başlıklar, deniz kabuğu-akant yapraklı başlıklar, köşelerinde sarmal volütleri olan başlıklar, korent ve kompozit gibi akant yapraklarıyla başlayıp volütlerle biten antik başlık türleriyle karşılaşılır.

18. ve 19. yüzyıllarda profiller zenginleşir. Cepheleri dalgalı yatay bantlar halinde korniş olarak dolanan silme takımları hem derinleşir, hem de genişler. Klasik üslûbun yüzeysel, durağan ve geometrik modüllü cephe anlayışına karşılık hacimli, devingen ve eğri çizgilerin egemen olduğu bir cephe anlayışına geçilmiştir. Silme takımları yeni yüzey değerlendirmesinin en etkili öğesidir. Silmelerde dışbükey profilden içbükey profile geçişte gölge-ışık etkisini yoğunlaştırmak için dik açılı dişler kullanılır. Klasik döneme

göre profil geçişleri yumuşaktır. Minare şerefelerinde silmeler mukarnas öğelerinin yerini almıştır.

Yatay hareketliliği oluşturan silmelerin karşıtı düşey öğe gömme kolon ve sütunlardır. Barok üslûbun etkisiyle, Nuruosmaniye Camisi ve Çeşmesi'nde görüleceği gibi, gömme kolon ve sütunlar (pilastrlar) ikili üçlü gruplar oluşturacak biçimde yan yana kullanılır. 18. yüzyılın ortalarından öteye yivli pilastrlarla karşılaşılır. Kimi örneklerde yivli pilastrların ortalarında madalyonlar görülür.

Yüzey bezemesi olarak az kabartma rumî-palmet örgeleri yerine akant yapraklı frizler, meyve çanakları, sehpalı ve çiçekli vazolar, deniz kabuğu, kartuşlar, derin kabartmalar gelir. 18. yüzyılın sonlarında Hatice Sultan Çeşmesi'nde olduğu gibi bu örgeler katmerleşirler. Deniz kabuğu-akant yaprağı örgesi yine 18. yüzyılın sonunda ve 19. yüzyılın başında çizgisel bir üslûp kazanarak yelpaze biçiminde açılır.

II. Mahmut Dönemiyle Fransız Ampir Üslûbuna özenti benimsenir. İtalya ve Mısır fethinden sonra Napolyon'un yeni bir mimari üslûp yaratma isteği sonucunda ortaya çıkmış olan Roma ve Mısır Sanatı'ndan esinlenmeler, Fransız Ampir Mimarisi yoluyla Osmanlı Mimarisine yayılır. Yuvarlak kemer dönemin en belirgin değişimidir. Yüzey düzenlemelerinde üçgen alınlık, yalın silmeli kornişler, gömme kare kesitli kolonlar ve oval madalyonlar kullanılır. Cephe yüzeylerinde Barok'ta karşılaşılan dalgalanma yok olmuştur. Simgesel anlam taşıyan askerlik ve soylulukla ilgili bezeme örgeleri, örneğin kılıç, bayrak demetleri, aylama askı (girland), perde, tüy, vazo içinde yapraklar, belirli konumları değerlendirirler.

19. yüzyılın ikinci yarısında bezemeyle birlikte dış koşullara dayanıklı alçı bezeme kullanılır ve bu teknikle yüzey bezemesi giderek yoğunlaşır. Bu dönemde Avrupa Mimarisi uluslararası ilişkilerin çoğalmasıyla Doğu sanatlarıyla karşılaşmış ve onlara büyük ilgi duymaya başlamıştır. Bu ilginin izleri mimari bezemeye de yansımıştır. Rönesans ve Barok üslûplarında görüleceği gibi Batıya kaynak antikitedir. 19. yüzyıl içinde Avrupa Mimarisi çok çeşitli üslûpların etkisi altında kalarak Seçmeci Üslûbu oluşturmuştur. Batılı sanatçılarla alışverişin yoğunlaştığı bu dönemde Osmanlı Mimarisi de Seçmeci Üslûbun yerel yorumlamasını yapmıştır. Aksaray Valide Camisi ve Hamidiye Camisi'nin bezemeleri bu üslûbun ilginç örnekleridir.

ÇİNİ

Osmanlı çini sanatının iki önemli merkezi vardır. Bunlardan İznik'te 13. yüzyılın sonunda başlayan çini üretimi 17. yüzyılda son bulmuştur. İznik çini ve seramik yapımında üstün nitelikli örnekler üretmiştir. Kuruluşu 13. yüzyıla inen ikinci merkez Kütahya'da ise, üretim kısa duraklamalarla günümüze değin gelebilmiştir. 1725 tarihinde Damat İbrahim Paşa'nın ça-

balarıyla İstanbul Tekfur Sarayı'nda bir çini atölyesi kurulmuş, ancak etkinliği kısa sürmüştür.

İznik atölyelerinde 16. yüzyıl ortalarında uygulanmaya başlanan kırmızılı sıraltı tekniğinde çiniler 17. yüzyıl içinde atölyeler kapanana değin yapılmıştır, ancak 1718 tarihli ferman'dan anlaşıldığı kadarıyla İznik atölyelerinin çalışmaları giderek zayıflamıştır. Son dönemdeki ürünlerin nitelikleri de ferman'daki yorumu desteklemektedir. Kırmızılı sır altının kabarık mercan kırmızısı kahverengine dönmüş ve kabarıklığı azalmıştır. Öteki renklerde de soluklaşma dikkati çeker. Renkleri birbirine karışmış, sırları ise bozuktur. Zemin kirli ve lekelidir. Çin topu, Çin bulutu ve selvi örgeleri çoğalır. Medine ve Mekke betimlemeleri 17. yüzyıl İznik çinilerine konu olmuştur. Mavi-beyaz tekniğini anımsatan beyaz üzerine koyu mavi ve firuze renkli çini grubu da 17. yüzyıl içinde üretilmiştir.

Kütahya, kırmızılı sıraltı tekniğini İznik'le birlikte sürdürmüştür. İznik atölyelerinin kapanmasından sonra Kütahya çini üretiminde ana merkez durumuna geçmiştir. Evliya Çelebi 1669-1670 yılında Kütahya'ya gittiğinde 34 çini atölyesi bulunduğunu belirtir. Bir başka kaynak, 1710 tarihli Ferman'da, İstanbul'dan Kütahya'ya 1500 çini levha ısmarlandığı yazılıdır (Gönül Öney, *Türk Çini Sanatı,* Yapı ve Kredi Bankası, İstanbul, s. 70).

17. ve 18. yüzyıllarda Kâbe betimlemeli çini panolar Kütahya merkezi için özgün örneklerdir. Kütahya'nın Hristiyan yapılar için Ermeni ustalar tarafından yapılan çinileri ayrı bir grup oluştururlar. Kahire ve Kudüs gibi önemli Hristiyan merkezlerine Kütahya'dan çini üretilip gönderilmiştir. 1719 tarihli Kahire Ermeni Kilisesi ve Kudüs St. James Katedrali için çini ısmarlandığı bilinmektedir. 19. yüzyıla değin etkin olan Ermeni ustaları İncil ve Tevrat'tan sahneler, Hristiyan ikonografyasından simgeler, Ermenice ve Rumca yazılı panolar bezemişlerdir. Kütahya çinisinde 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra niteliksel bir düşüş belirgindir. Bu düşüşde, kuşkusuz, Batı üslûplarıyla bezenen Osmanlı yapılarında çini bezeme gereksiniminin ortadan kalkmasının büyük bir payı vardır. Aynı zamanda, ekonomik sarsıntı çini yapımında kullanılan kimi malzemenin sağlanmasında sorunlar yaratmıştır. Klasik Osmanlı Mimarisi'ne dönüşün belirdiği 19. yüzyıl sonunda ve 20. yüzyıl başında Kütahya'da çini üretimi yeniden canlanmıştır.

17.-19. yüzyıllar arasında İznik ve Kütahya çinilerinden örnekler içeren yapılar olarak İznik Eşrefzade Rumi (1619-1929), İstanbul Çinili Cami (1640), Üsküdar Yeni Valide (1663), Beylerbeyi Camisi (1778), Ayasofya I. Mahmut Kütüphanesi, Topkapı Sarayı Hünkâr Sofası Hamamı, Bayram Paşa Tekkesi (17. yüzyıl başı), III. Mustafa Türbesi (1773) belirtilebilir.

18. yüzyılda Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın desteğiyle İstanbul Eyüp'te Bizans yapısı Tekfur Sarayında bir çini atölyesi açılmıştır. 1719 tarihli Fermanla Nevşehirli Damat İbrahim Paşa İstanbul'da kurulacak atölye için İznik'ten malzeme, usta ve fırın planları gönderilmesini buyurmuş-

tur; ancak, bu atölyenin çalışması uzun sürmemiş, Patrona Halil İsyanı ardından son bulmuştur. Topkapı Sarayı için Edirne Sarayı'nın çinilerinin sökülmesini emreden 1738 tarihli Ferman'dan Tekfur Sarayı atölyesinin bu tarihlerde etkin olmadığı anlaşılmaktadır.

Boyutları Kütahya çinilerinden büyük olan Tekfur Sarayı'nın çinileri gri sırlıdır. İznik atölyeleri örnek alınarak düzenlenmesine ve İznik'li ustaların çalışmasına karşın bu grup başarılı sayılmamaktadır. Tekfur Sarayı'nda öteki iki merkezden farklı örge türleri görülür. Saray çevresinin Batı kaynaklı örgeleri çini üretimini de etkilemiştir. Barok üslûpta iri güller ve ince lâleler bu etkinin izlerini taşırlar. Kütahya Kâbe panoları bu atölyede de denenmiştir.

Tekfur Sarayı üretimi olarak en erken tarihli çini panoları Eyüp'te Cezri Kasım Paşa Camisi mihrabındadır. Hekimoğlu Ali Paşa Camisi (1734), Topkapı Bab-ı Hümayûn ve III. Ahmet Çeşmesi Tekfur Sarayı çinileriyle bezenmişlerdir.

DUVAR RESMİ

Anıtsal Osmanlı Mimarisi'nin iç mekânlarında yalınlığın giderilmesi için çeşitli mimari bezeme yöntemleri denenmiştir. Rumî ve hataî üslûpta çiçekler, kıvrık dallar ve yazı şeritleriyle kuru sıva üzerine kalemişi tekniğinde bezeme 15. yüzyıldan 18. yüzyıla değin üst yapı bezemesi olarak uygulanmıştır. Lâle Devriyle birlikte kalemişi bezeme tekniği yerini Batı anlayışında duvar bezeme üslûbuna bırakmıştır. Çiçekli vazolar ve meyve sepetleriyle bezenmiş III. Ahmet Yemiş Odası değişimin ilk belirtisidir. Gazneli Mahmut Albümü'nde ve çeşme kabartmalarında karşılaşılan doğalcı üslûp Yemiş Odası'nın bezemesine de yansımıştır. Gerçek anlamda gelenekselden kopma 18. yüzyılın ikinci yarısında Rokoko ve Barok bezeme ögelerinin arasına manzara, sepet ve meyve betimlemeleri girmesiyle başlar. Bu dönem Avrupa Mimarisi'nin iç mekânları strüktürü gizleyecek nitelikte doğa ve figür betimlemeleriyle donanmaktadır. Batı bezeme üslûbu Osmanlı Mimarisi'nde yerel yoruma uğramış ve İstanbul merkez olmak üzere Anadolu ve Rumeli'de çok sayıda örnekler vermiştir. Bu betimlemelerde başlangıçta doğa, kent ve yapı görüntüleri egemendir. Figür betimlemesi ise 19. yüzyılın ikinci yarısında ele alınmıştır.

Duvar resmi konusunda en erken tarihli örneklere 18. yüzyılın ortalarında İstanbul'da Topkapı Sarayı'nda karşılaşılır. Harem'de günümüze kalmış örnekler gelişmeyi belirlemekte yardımcı olmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'yla Avrupa arasındaki kültürel ilişkilere koşut olarak duvar resminin evreleri izlenmektedir. Günsel Renda bu evreleri araştırmasında belirlemiştir (Günsel Renda, *Batılılaşma Dönemi'nde Türk Resim Sanatı,* 1700-1850, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1977).

İlk karşılaşılan grup I. Abdülhamit Dönemi yapılarındadır. Topkapı Sarayı Cevri Kalfa Dairesi'nin üst katındaki büyük odadaki duvar resimlerinde bir çeşme üstünde 1779 tarihinin bulunuşu, üslûp karşılaştırmasıyla bir grup resmin bu tarihlerde yapıldığını ortaya çıkarmıştır. Bunlar tavan eteklerini dolayan şeritler ya da Barok ve Rokoko örgelerinin arasına yerleştirilmiş panolardır. Şeritlerde ağaçların arasında köşkler, yalılar, kuleli yapılar, köprüler, çeşmeler ve yıkıntılar iki renkli yapı görüntüleri olarak yer alırlar. Zamanla şeritler genişler ve çok renkli manzara düzenlemelerine dönüşürler. Örneğin III. Selim Dairesi'nde İstanbul görünümleri geniş şeritler halinde odanın duvarlarını dolanmaktadır. Bu tür tavan şeritleri 19. yüzyılın sonuna değin sürer.

Pano resimler duvar nişlerinde ve duvarların üst bölümlerinde çerçeveler içindedirler. I. Abdülhamit ve III. Selim'in odalarında Boğaz ve Haliç görünümlerinde dönemin yapıları sergilenmiştir. Figürsüz olan panolarda denize dökülen akarsular, yalılar, köprüler, fıskiyeli havuzlar, bahçeler, set set teraslar, koruluklar, bahçe köşkleri, kayalar, yelkenler ve çeşmeler betimlenmiştir. Gökyüzü mavi, evler beyaz ve kırmızı, ağaçlar yeşildir. Kalemişi tekniğinin renkleri uygulanmaktadır; ancak, yeşil ağaçlar güneş ışığıyla sararmış, mavi gökyüzü güneşin batışıyla pembeleşmiştir. Ağaçlar gölgelerini yere yansıtmaktadır. Ağaçların dizilişi, yapıların çizimleri ve nesnelerin yerleştirilişiyle derinlik sağlanmaktadır. Harem Dairesi'nin üst kat Valide Sultan Dairesi ve Sofa'sına çıkan merdivenlerdeki panolarında ve Kadınefendi Odası panolarında iri Rokoko ve Barok örgelerle oluşmuş III. Selim Dönemi çerçeveleme anlayışı belirgindir. II. Mahmut Dönemi'nde yeğlenen, perspektif kurallarının denendiği gri ve bej renkte mimari betimlemelerdir. I. Abdülhamit Yatak Odasında III. Osman Köşkü'nde bu tür ilginç uygulamalara rastlanır.

18. ve 19. yüzyıllarda yapılmış köşk ve yalıların Topkapı Sarayı'ndaki duvar resmi örneklerine benzer nitelikte bezendiği gezginlerin notlarından anlaşılmaktadır. Günümüze kalmış sayılı örnekler bu gerçeği doğrulamaktadır. Emirgân Şerifler Yalısı, Bebek Kavafyan Konağı, Çengelköy Sadullah Paşa ve Pavlidis Yalıları Topkapı Sarayı'nda karşılaştığımız üslûpları yansıtırlar.

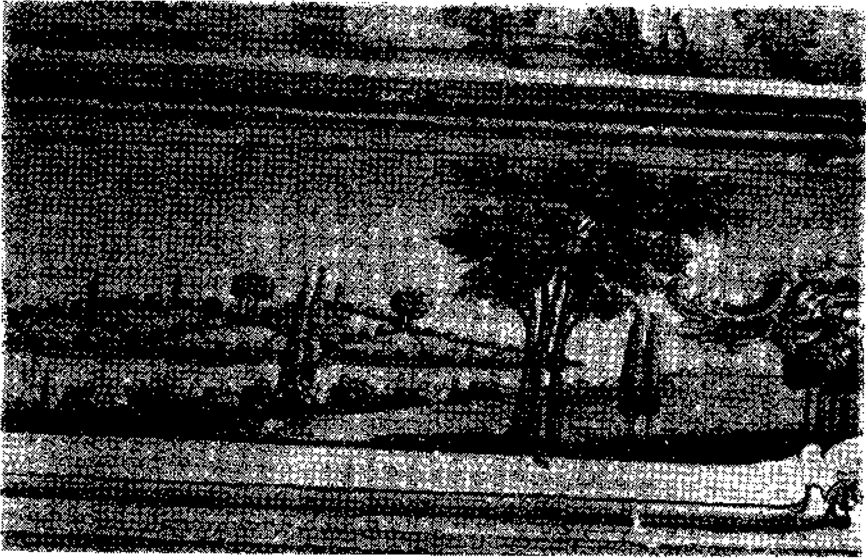
19. yüzyılın ikinci yarısında teknik, konu seçiminde ve üslûpta değişiklik belirir. Abdülmecit Dönemi'nden sonra Dolmabahçe, Beylerbeyi ve Yıldız Sarayları'nda yabancı sanatçıların saray çevrelerinde çalışmaları ve Avrupa Mimarisi'nde gelişmeler duvar resmini etkilemiş ve yağlı boya tekniğinde doğa görünümleri, çiçek, meyve ve av hayvanlarının resimleri yaygınlaşmıştır. Aynı zamanda, asker ressamlar tarafından başlatılan tuval üzerine yağlı boya resim denemelerine koşut olarak duvar resminde de gerçek anlamda Batı resmine yönelik birtakım belirgin değişikliklerin olması doğaldır. Bu dönemde duvar yüzeyleri dışında tavanlarda da geometrik bölmeler arasın-

da bu nitelikte bezemeler yer almaktadır. Bunlar düş ürünü olabilecekleri gibi, gerçek görüntüler olabilirler - Örneğin Kız Kulesi, Göksu Çeşmesi, Kalamış Koyu, II. Abdülhamit yapılarında bu tür bezemeler yoğunlaşır. Abutlar Yalısı'nda hurma ve palmiyeler arasında bir Arap yapısının betimlenmesi bu dönemde Avrupa'da Oryantalist akımın etkisini yansıtır. Avrupa kartpostallarının kopyaları büyük ilgi uyandırmaktadır. Sepetler, meyve çanaklarıyla birlikte bıçak saplanmış karpuz gibi natürmort denemeleri sık rastlanan konulardır. Aivazowski, Preziosi, Chlebowski gibi Avrupa ressamlarının tablolarına da yer verilmiştir.

III. Selim Dönemi'nde, âyan ve eşrafın güçlenmesi sonucunda yapı eyleminin çoğalması, Anadolu ve Rumeli'de, özellikle Batı Anadolu'da, duvar resmi gelişmesine neden olmuştur. İstanbul dışı örneklerde başkentteki gelişmeler hayranlıkla izlenmiş ve büyük bir özentiyle benzerleri yapılmıştır. Bu grup halk sanatıyla ilişkilerini koparmadan kentsoylu beğenisini oluşturmaya çalışmıştır.

İstanbul dışı duvar resmi örnekleri Rüçhan Arık tarafından değerlendirilmiştir (Rüçhan Arık, *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı*, Türkiye İş Bankası, Ankara, 1976). İstanbul'da olduğu gibi bu örneklerde de doğa görünümleri ve kent görüntüleri en çok uygulanan konulardır. Bunun dışında, tek yapı (genellikle cami), tek gemi, natürmort, simgesel örgeler, insan ve hayvan betimlemeleriyle karşılaşılır. Anadolu ve Rumeli örneklerinde konu çeşitliliği dikkat çekicidir. Bu çeşitliliğin halk sanatıyla beslenmesinden ileri geldiği kuşkusuzdur. Anadolu ve Rumeli doğa görünümleri ve kent görüntüleri belli bir yerin betimlenmesi ya da düşsel konular olarak ikiye ayrılırlar. Bu dönemin çini ve halı gibi el sanatlarında karşılaştığımız Mekke-Medine betimlemeleriyle İstanbul betimlemeleri en yaygın konulardır. Soma Hızır Bey (1791-1792) ve Muğla Kurşunlu Cami'lerindeki resimler Mekke-Medine betimlemelerine örnek gösterilebilir. Birgi Çakırağa Konağı, Datça Mehmet Ali Konağı, Merzifon Paşa Camisi Şadırvan'ı İstanbul betimlemelerinin en güzel örneklerini bulundururlar. Yozgat Çapanoğlu Camisi mahfil kubbesi eteğinde, Merzifon Paşa Camisi'nde görüleceği gibi tek yapı betimlemelerinde en çok ilgi çeken konu camidir. Safranbolu Mustafa Kavsa Evi Sofası'nda bir kale betimlemesiyle karşılaşılır. 1785 tarihli Cincin Cihanoğlu Camisi ve Safranbolu Mustafa Kavsa Evi örneğinde dönemin seramiklerinde de karşılaşılan tek gemi betimlemesi vardır.

Soma Hızır Bey Camisi (1791-1792), Yozgat Başçavuşoğlu Camisi (1800-1801), Acıpayam-Yazır Köyü Camisi (1802) ve Birgi Çakırağa Konağında natürmort türü resimler bulunmaktadır. 19. yüzyılın ortalarında yapıldığı sanılan Milas Bahaettin Ağa Konağı'nda çift aslan, çift başlı kartal resimleri ve Afrodisiyas köy camilerinde kulak, makas, terazi, dil, yürek gibi kimi tılsım simgelerinin bulunuşu etnografik malzeme yönünden çarpıcıdır. İnsan ve av hayvanı betimlemeleri geç bir tarihte, 19. yüzyılın ikinci yarısında

Yozgat, Başçavuşoğlu Camisi'nin duvar resmi

ortaya çıkmıştır. 1871 tarihli Yozgat Nizamoğlu Evi'nde bu tür resimler bulunmaktadır.

Bu resimlerin tümü kalemişi tekniğinde kuru sıva üzerine boyanmıştır. Harput manzarası karakalem çalışmasında tek örnektir. 19. yüzyıl içinde ortaya çıkan bir öteki teknik taş baskı tekniğidir. Bu konuda Mehmet Hulusi adında bir sanatçının ürünleri vardır. Duvar resmi konusunda resimleri imzalı olduğu için iki sanatçının adları bilinmektedir. Merzifon-Amasya'lı Zileli Emin ve Harputlu Ali Miralaygil.

EL SANATLARI

Klasik Dönem sonrasında el sanatları kesintisiz sürmüştür. Bir grubu gelişme gösterir; bir grubunda ise, 17. yüzyıldan sonra kalitede düşüş belirgindir. Yazı sanatında Kıbletül Küttab (Kâtiplerin Kıblesi) Şeyh Hamdullah'tan sonra en büyük üstat Hafız Osman'dır (1642-1698). 25 Kuran yazmış olan Hafız Osman, Kur'an yazısını geliştirmiştir. 19. yüzyılda baskı tekniğiyle çoğaltılan Kur'anlar onun yazısıyla yazılmışlardır. Hafız Osman II. Mustafa ve III. Ahmet'in de hocasıdır. Celî Sülüs yazısını ressam Mustafa Rakım Efendi (1757-1826) geliştirmiştir. Kâtipzade Mehmet Refi, Mehmet Esat Yesari, Kazasker Mustafa İzzet talîk yazısında seçkin örnekler vermişlerdir. 18. ve 19. yüzyıllarda Şeyh'in yolunu izleyen üstatlar hat sanatını daha da güzelleştirmişlerdir. El yazmalarının dışında duvarlara asılan levhalar (örneğin Mustafa Rakım Efendinin Ayasofya'daki yazıları), yapıları bezeyen yazılar

ve tuğralarda da hat sanatının gelişmesi izlenir. Tezhipte, geçmişe oranla yaratma gücü zayıflamıştır. Altın yaldız aşırı biçimde kullanılmış, canlı renklere eğilim çoğalmıştır. Batı etkisi tezhip sanatına gölgeleme tekniği ve yeni örgelerle girmiştir. Yeni düzenlemelerde klasik örgelerle birlikte bitki demetleri, yapı öğeleri, sepet, vazo, akant yaprağı, S ve C kıvrımları kullanılmıştır. Cilt sanatında makineyle cilt yapımına değin görkemli yapıtlar üretilmiştir. İşçilikte düşüş izlenmekle birlikte ciltçilikte çeşitli teknikler denenmiştir. Özellikle deri ciltlerde değişik uygulamalarla karşılaşılır. İç yüzlerde oyma işçiliği, mukavva ve kağıt üzerine altın ve çeşitli renklerde yapılmış bezemeler bulunur. Yaldız sürülmüş deri zemine demir kakma bu dönemde geliştirilmiş ilginç bir cilt tekniğidir. Deri kapaklara ayrıca renkli deri parçalarıyla mozaik tekniği ve işleme uygulanır. Kumaş ciltlerde kadife üzerine sırma ve simli işleme en değerli bezeme türüdür. Kâğıt cilt kapaklarını ebru bezeme değerlendirir. Lâke cilt kapakları 17. yüzyılda yaygınlaşmıştır. Ali Üsküdarlı tarafından geliştirilen lâke ciltlerin en ünlüleri Edirne işi olarak tanınanlarıdır. Rokoko örgeli, doğa görünümlü ve çiçekli ciltler 19. yüzyıl için karakteristiktir.

19. yüzyılda Hereke Fabrikası'nın kurulmasına değin tezgâhta halı ve seccade dokuma yoğun bir biçimde sürmüştür. Uşak ve Bergama halıları yanısıra Saray Halısı ve Seccadesi 18. yüzyıla değin yapılmıştır. 18. yüzyılın sonunda en önemli merkez Gördes'dir. Seccadelerde sütunlu olanlar Marpuçlu Gördes, iki mihraplı olanlar Kız Gördes olarak anılırlar. Kula, Ladik, Milas, Kırşehir, Mucur, Bergama da önemli merkezlerdir. Kumaş dokuma 17. yüzyılda lâle, karanfil, bulut, benek gibi örgelerle klasik dönemin özelliklerini yaşatmıştır. 17. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyıla değin küçük desenli ve yollu kumaşlarla karşılaşılır. Bu tür yollu dokuma Selimiye'de dokunmaktaydı. Bursa ve Bilecik çatmalarından başka 18. yüzyılın sonlarına doğru döşemelik çatmalar Üsküdar'da dokunmaya başlanmıştır.

Ciltçilikte yaygın kullanım alanı bulan deri malzeme birçok eşya yapımında da kullanılmıştır - kahve torbası, matara, su tası, nihale, sofra altı, pabuç, çizme gibi. Bu eşyalar kartuşlu, şemse, madalyonlu örgelerle bezenmişlerdir. IV. Murat'a ait bir eldiven, Sultan Mahmut'un matarası ve II. Selim' in çizmesi ünlü deri örnekleridir.

1716 Fermanıyla Venedik'ten cam dışalımı yasak edilince, İmparatorluk içinde cam yapımı çözümlenmeye çalışılmıştır. II. Mustafa zamanında Tekfur Sarayı çevresinin camcılara kiralandığı anlaşılmaktadır. III. Murat zamanında Mehmet Dede (1789-1807) İtalya'ya gönderilmiş ve İtalya'da öğrendiği cam teknikleri uygulanmıştır. I. Abdülmecit zamanında Çubuklu'da ve Beykoz'da cam yapımevleri kurulmuştur. Bakırköy Baruthane-i Âmire' de de cam yapımı vardır. 19. yüzyılda cam eşya çeşitleri çoğalmıştır. Yaldızla bezenmiş renksiz saydam cam, opal cam ve saydam olmayan kırmızı, lacivert ve mavi renkte çeşm-i bülbüller en seçkin grubu oluştururlar. Kristal

yapımına da bu dönemde geçilmiştir. 19. yüzyılda Haliç'te açılan fabrikada «Eseri İstanbul» markalı porselenler yapılmaktadır. Abdülmecit tarafından Yıldız Sarayı bahçesinde kurulan fabrikada da porselen üretimine geçilmiştir. Yıldız'daki fabrika sarayın gereksinmelerini karşılamaktaydı. Bu örneklerde Batı beğenisiyle birlikte Türk örgelerinin kullanıldığı görülür.

Geleneksel el sanatlarının içinde önemli bir grubu oluşturan minyatür ve seramik sanatlarının gelişim çizgisi ayrıntılarıyla ele alınacaktır.

MİNYATÜR

İslâm minyatür sanatı kapsamı içinde özgün bir konumu olan Osmanlı minyatürünün 17. yüzyıldan öteye gelişimi, toplumsal değişimlerden etkilenerek 19. yüzyılın ilk yarısına değin sürmüştür. Bu yeni dönem nakkaşlık kurumunda sarsıntı yarattığı gibi, sanat anlayışında da farklılaşma getirmiştir. Minyatür sanatının yıllarca oluşmuş katı kuralları zorlanırken, yeni resim beğenisi filizlenmeye başlamıştır.

Bir önceki yüzyıla oranla 17. yüzyılda, minyatürlü el yazmalarında niceliksel bir düşüş görülür. Bunun çeşitli nedenleri bulunmaktadır. 1566 tarihli maaş defterinde saray sanatçısı sayısı 636'dır. III. Murat Dönemi'ne (1574-1595) ait maaş defteri olmamakla birlikte, başka kaynaklardan bu sayının 2000'ne yaklaştığı anlaşılmaktadır. Sanatçı sayısında artış yüzyılın sonunda ekonomik nedenlerle tepkiyle karşılanmış ve kimi bölüklerin kaldırılması, kiminde de sanatçı sayısının azaltılması öngörülmüştür. 1688'de sanatçı sayısı 289'a inmiştir. 18. yüzyılda ise 186 kişi olduğu belirtilmektedir (Filiz Çağman, *Anadolu Medeniyetleri: Selçuklu/Osmanlı*, Cilt III, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1983, s. 98).

Saray nakkaşhanesinin etkinliğini sarsıcı bir öteki olay 17. yüzyılda İstanbul saray nakkaşhanesine ilginin azalmasıdır. Ava meraklı IV. Mehmet'in saltanatı sırasında Edirne'de yaşamayı yeğlemesi, İstanbul nakkaşhanesini dağıtıcı bir etmen olmuştur. Sanatçıların bir bölümünün Edirne Sarayı'na yerleşmesiyle, İstanbul'daki sayı giderek azalmıştır. Edirne Sarayı etkinliğini 18. yüzyılın ilk yarısına değin sürdürmüştür. Ancak Edirne Sarayı çevresinde bulunmuş sanatçılar ve ürünleri hakkında hiçbir bilgimiz yoktur. Minyatür sanatına ilgi duyan IV. Mehmet zamanında Derviş Âbî adlı bir sanatçıdan söz edilmektedir. 1878 Rus saldırısı sırasında Edirne Sarayı'nın havaya uçurulmasıyla bu dönem yapıtlarının yok oldukları sanılmaktadır. Edirne'de Edirnekârî işçiliğinin başarıyla gelişmesi sanat etkinliğinin bu merkezde de yoğun olduğunu gösteren bir kanıt sayılmalıdır. Ayrıca, 18. yüzyılın ilk yarısında Edirne'den İstanbul'a gelmiş olan Levnî gibi bir ustanın üretkenliği, minyatür geleneğinin kesintisiz sürdüğünü gösteren ikinci kanıttır.

Minyatürde amaç el yazmalarındaki metinleri açıklamaktır. Resim düzleminde tek kat ve renk lekeleriyle oluşan biçimler soyut bir mekânda

İstanbul (Topkapı Sarayı), Levni'nin bir minyatürü

konuyu canlandırırlar. Minyatür betimlemesi ilkelerine göre bu düzlemde altın yaldızlı gökyüzü, mor kayalar ve pembe atlar doğaldır. Minyatür sanatının kuralları 17.-19. yüzyıllar arasında yeni kavramlarla beslenmeye başlamış ve özgünlüğünü yitirmeden gelişmiştir. Osmanlı minyatür sanatı bu süre içinde konu seçiminde, renk değerlendirmesinde, mekân anlayışında, üçüncü boyut kavrayışında ve doğa-figür-mimari üçlüsünün ilişkiler düzeninde yeniyi arayış içindedir. 15. ve 16. yüzyıl minyatürlü el yazmalar arasında birinci derecede önemli bir grup oluşturan tarihî konulu el yazmalarına ilgi 17. yüzyılla birlikte azalmıştır. Bunun yerine, tek figür ve çiçek betimlemeleri içeren albümler ve sefaretnamelere ilgi yoğunlaşmış ve minyatür sanatının asal gelişmesi bu tür el yazmaları çevresinde belirginleşmiştir.

Tarihî konulu el yazmaları grubundan günümüze, I. Ahmet Dönemi' ne (1603-1617) ait sultanların yaşamını anlatan şehname örneği kalmamıştır. Vakâyînâme-i Ali Paşa, Sadrazam Ali Paşa'nın yaşamını anlatan bir yapıttır. II. Mehmet üslûp özellikleri bu minyatürlerde yaşamaktadır. Buna karşılık, düzenlemede düşey öğeler vurgulanmış ve sahnelerde figür betimlemeleri sayıca azalmıştır. II. Osman Dönemi tarihî konulu el yazmalarında I. Ahmet Dönemi'ne göre daha üretkendir. Taşköprülüzade tarafından yazılan ve nakkaş Nakşî tarafından resimlenen Tercüme-i Şakâiku'n-Nu'mânî-ye'de sultanların, şeyhlerin, bilim adamlarının yaşamları anlatılmıştır. Nakşî, Sultan ve Mehmet Paşa'yla birlikte son minyatürde canlandırılmıştır. Nadirî tarafından şiir olarak yazılan Divan-ı Nadirî'de (1626-1627) sultan, sadrazam ve şeyhülislamla ilgili betimlemeler vardır. Konu kahramanları, kendilerini ilgilendiren sahnelerde klasik örneklerde olduğu gibi betimlenmişlerdir. Bunların arasında Gazanfer Ağa betimlemesi, düzenleme ve görüntüyü minyatür düzleminde somutlaştırma yöntemiyle gelenekselle yeniyi uzlaş-

tırması yönünden ilgi çekicidir. Bu minyatürde Gazanfer Ağa kendi medresesinde ders verirken gösterilmiştir. Medresenin dershanesi merkeze alınmış ve medrese odaları minyatür alanının kenarlarına bir sıra halinde dizilerek sıkıştırılmıştır. Mimari kuruluş medreseyi gerçek ilişkileriyle yansıtmaktadır. Medresenin arkasında yer alan Bozdoğan Kemeri sayfanın üst kenarı boyunca yerleştirilmiştir. Medrese düzenlemesini, medreseyle çevre ilişkisini ve ders verme yöntemini açıkça tanımlayan bu minyatür, algılanan gerçeği iki boyutlu düzlem kuralları içinde güçlü bir anlatımla somutlaştırmaktadır. Bozdoğan Kemeri çevre belirleyici bir öğe olma dışında, kemerleriyle derinlik ve uzaklık kavramlarını geliştirmektedir. Ön plandaki figürlerle kemer içinde yürüyen figürler arasındaki ilişki bilinçli olarak kurulmuştur. Bu ninelikte bir öğe Tercüme-i Şakâiku'n-Nu'mâniye'de de kullanılmıştır. Şeyh Abdülmuhyî betimlemesinde bir İstanbul köşkünün alt bölümünde yer alan kemer öğesi derinlik araştırması olarak değerlendirilmiştir. Derinlik ve uzaklık kavramları Avrupa resim sanatıyla karşılaşmış bir sanatçının minyatür düzlemine yeni boyut kazandırma çabası olarak yorumlanmalıdır. Osmanlı minyatür sanatında son şehname II. Osman Dönemi'ne aittir. Şehname-i Nadirî'de (Hotin'in alınışı) II. Osman'a değin çeşitli olaylar betimlenmiştir. Ali Paşa'nın Akdeniz'de düşman gemilerine el koyuşunun canlandırıldığı sahnede koyu mavi zemin üzerinde yatay sıralar halinde süzülen gemiler düşman gemilerini çekmektedirler. Sarmal çizgiler bezemesel bir üslûpla dalgaları biçimlendirmektedirler. Üst köşeye bir Avrupa kenti sıkıştırılmış ve yakınına ateş eden bir düşman gemisi yerleştirilmiştir. Geminin önden gösterilişi resme derinlik kazandırmaktadır. Açık deniz-küçük kent, Türk donanmasının sessizce yol alışı - düşman gemisinin yanması, yatay-dikey duruş gibi karşıtlıklar geleneksel minyatür sanatında yeninin bilinçli olarak araştırıldığını belgelemektedir. Benzer yaklaşım ordunun minyatür düzlemini yatay katedişleri, alt kenarda arkadan gösterilen atlılarla, halk ve orduyla öndeki figürler arasında boyutsal ilişkilerde görüleceği gibi, Osmanlı Askeri'nin Hotin Seferi'nde yürüyüşü'nde de izlenmektedir. Nakşî'nin Avrupa resim sanatından algılamaları dışında geleneksel minyatür sanatından benimsediği bir özellik de, ayrıntılarda gösterdiği özendir. Bu duyarlık gemi bezemesinde ve ordunun tuttuğu renk renk bayraklarda gözlenir. II. Osman Dönemi'nin bir öteki tarihî konulu yapıtı Paşanâme'de, IV. Murat'ın vezirlerinden Kenan Paşa'nın (1628-1629) Kazak korsanlarına karşı başarısı anlatılır. Paşa'nın halkla konuşmasını gösteren minyatürde görüleceği gibi, saray sanatının konu olarak da çözülme içinde olduğu açıktır. 18. yüzyılın büyük ustası Levnî (Abdülcelil Çelebi), 1720'de III. Ahmet'in dört oğlu için yaptırdığı sünnet düğününün 15 günlük eğlencesini konu alan Surname-i Vehbi'nin resimlenmesinde görev almıştır. 137 minyatürden ikisi Levnî imzalıdır. Bu minyatürlerin bir grup çalışması olduğu kesindir, ancak üslûp birliği Levnî'nin yönetiminde yapıldığını düşündürmektedir. Okmeydanı ve Kâ-

ğıthane Deresi'ndeki eğlencelerin canlandırıldığı Surname-i Vehbi'de, Levnî üslûbu zeminin ele alınışında, figür betimlemelerinde, konunun anlatımında belirgindir. Zemin çoğu kez yalın bir renk lekesi olarak vardır. Gökyüzü gerçek rengi maviye kavuşmuştur. Figürlerin boyutları büyümüş, hareketleri doğaldır. Giysilerde kıvrımlar gövdeyle ilişkili olarak biçimlenmekte, gölgelemeyle üçüncü boyut geliştirilmektedir. Surname-i Vehbi 18. yüzyılın ilk yarısında eğlence yaşamını çeşitli boyutlarıyla görüntülediği için de büyük değer taşır. Lonca geçişleri, gece şenlikleri, dansözler, çalgıcılar, büyücüler, canbazlar devingen bir ortam yaratırlar. Aynı sanatçı grubuna ait bir öteki yapıt Hamse-i Ataî'de (1728) doğa ve yerleşme görüntüleri Osmanlı resim sanatının gelecekteki gelişmesi açısından önemlidir. Farklı düzlemlere yerleştirilmiş ağaçlar manzara resminin ilk belirtileridir. Yukarıda belirtilen örneklerde izlendiği gibi, tarihî konulu yazma minyatürleri geçmişin kurallarını yaşatırken bir yandan da yeniyi geliştirmektedirler.

Çeşitli konularda düzenlenmiş olan saray albümleri ise tür olarak yeni üslûbu oluşturmada daha özgürdürler. Albümlerde tek figür ve natürmort çalışmaları konusunda Batı resmi kuralları doğrultusunda ilerlemeler 19. yüzyıla değin sürmüştür. Dönemin ilk albümü I. Ahmet zamanında düzenlenmiştir. Sultan'ın minyatür sanatına verdiği değerin anlatımıyla başlayan Albüm'ün girişinde, kâğıt sanatına değin minyatürle ilgili çeşitli bilgiler açıklanmaktadır. Sarayla ilgili konular dışında, tımarhanede bir deli ve yeniçerilerin bir çifte saldırışı gibi, günlük yaşamdan sahnelerin yer aldığı yazmada eğlence sahnelerinden biri betimleme yöntemi açısından ilginçtir. İki bölüme ayrılmış olan sayfada altta gece eğlencesine katılan erkekler gösterilmektedir. Altıgen çini panoların üzerinde toplanmış olan grup, ucu aşağıya dönük bir U oluşturmaktadır. U'nun sol kenarında müzisyenler dizilidir. Ortada kıvrak hareketlerle dansözler gruplaşmıştır. Hareketlerde ve yüzlerdeki anlatımda müzisyenlerle dans edenler arasında alevli iki şamdan, konunun yer ve zaman belirleyici öğesidir. Bu simgesel nesneler konunun iç mekânda ve gece geçtiğini belirlerler. Üst bölümde haremde bir eğlence canlandırılmıştır. Ortadaki şadırvan çevresinde figürler dizilidir. Sol kenarda müzisyenler, sağda ise müzik dinleyen bir çift görülmektedir. Hizmetkârlar, grubu tamamlamaktadır. İki ayrı sahnede karşıtlık güçlü bir anlatımla yansıtılmıştır. Üst bölümde soylu ve durgun bir eğlence ortamına karşılık alt bölümde coşkulu ve devingen bir ortamla karşılaşılır. Albüm resimleri Levnî'nin yaratıcı gücüyle zengin örnekler vermiştir. Levnî'nin tek figür çalışmalarında geçmişi aşarak yenilik getirdiği görülmektedir. Değişik tiplerin canlandırıldığı Levnî Albüm'ünde en ünlü figür Dansöz'dür. Kıvrak hareketi, gövdesini saran ve hareketiyle uyumlu giysisi, giyside doku farklılıkları Levnî'ye özgü özelliklerdir. Levnî'den sonra tek figür konusunda ünlü sanatçı Abdullah Buharî dir. 1735-1745 yıllarında ürün vermiş olan Buharî'de figürler Levnî'ye oranla daha hacimli ve serbest hareketlidir. Yüzlerdeki özgün ifadeler portre ça-

lışması olarak değerlendirilir. I. Abdülhamit zamanında (1771-1789) Avrupalı örneklerden esinlenilerek düzenlenen giysi albümleri resim sanatının gelişmesi yönünden önemlidir. Guvaş, suluboya, tempera, yağlı boya, renk karıştırma gibi değişik Batı tekniklerinin uygulandığı bu albümlerde Konstantin, Rafael, İstrati gibi azınlık sanatçılarının da adlarına rastlanmaktadır. Giysi albümleri içinde Fazıl Enderunî'nin değişik ülkelerin erkek ve kadın giysileri hakkındaki kitabı Hubanname ve Zenanname'nin çeşitli kopyalarındaki betimlemeler manzara önünde ya da iç mekânda yer alan figürleriyle önemli bir grup oluşturur.

Figür betimlemeleri arasında 16. yüzyıldan öteye gelenek haline gelen portre albümleri (şemailnameler) 18. yüzyılda da düzenlenmiştir. Levnî'nin portreleri üslûp açısından ondan sonra yapılmış olanları etkilemiştir. I. Abdülhamit döneminde hazırlanmış 1786-1781 tarihli İcmal-i Tevarih-i Âl-i Osman'da her portrenin altında ince bir şerit halinde manzara resmi dikkati çekmektedir. III. Selim'in Kapıdağlı Konstantin'e yaptırdığı padişah portreleri oval madalyon içine alınmış ve altına da padişahla ilgili bir resim yapılmıştır. Bu madalyonlu portre yapımı 19. yüzyılda da sürmüştür. Tasvirat-ı Süfera (1872-1877) en geç portre örneklerini içermektedir.

Albüm resimlerinde bir öteki tür çiçek resimleridir. III. Ahmet döneminde sarayda çiçek sevgisi artmıştır. Topkapı Sarayı'nda dört lâle bahçesi açıldığı ve Çırağan Sarayı eğlencelerinde bahçelere iskeleler kurulup raflarına çiçekli vazolar ve renkli lâmbalar yerleştirildiği anlatılmaktadır (Günsel Renda, *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı, 1700-1850,* Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 1977, s. 40). Sarayların, evlerin, çeşmelerin, arabaların çiçek resimleriyle donatıldığı biliniyor. Bu dönemde çiçekler için gazeller yazılmış ve kitaplar lâle, karanfil, sümbül gibi çok çeşitli çiçeklerle bezenmiştir. 17. yüzyılda Gazneli Mahmut Mecmuası'nda ilk kez çiçek ve meyva konularıyla karşılaşılır. İstanbul Üniversitesi Kitaplığında T. 5650 numaralı yazmada (1727-1728) 34 tür çiçeğin betimlendiği görülmektedir. Cildi ve resimleri Üsküdarlı Ali tarafından yapılmıştır. Çiçekler gölgelenerek hacimleştirilmiştir. Musavver Sak ve Ebyat-ı Esami-î Senabil'de (1736) sümbül türleri tanıtılmaktadır.

Kent görüntüleri 17. yüzyıldan sonra da betimlenmiştir. Gazneli Mahmut'un Aynalı Kavak Sarayı betimlemesi geleneksel mekân anlayışından ayrılmaktadır. Yerleşme topografik harita niteliğinde soyut bir görüntü olarak değil, optik gerçeğe uygun bir biçimde betimlenmiştir. Delail-i Hayrat'ın 18. ve 19. yüzyıl Mekke-Medine görüntüleri Batı perspektif kurallarını deneyen örneklerdir. Kent görüntüleri açısından bir öteki önemli grup 17. yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı Devleti'nin gönderdiği elçilerin gittikleri ülkelerde gördükleri ve yaptıklarını konu alan Sefaretname'lerdir. Bunların içinde İstanbul-Tahran arasında en önemlisi 31 kentin betimlendiği Sefaretname-i İran (1811) dır. Elçi Abdülvahhap Efendi'nin heyetine katılmış Bo-

zoklu Osman Şakir tarafından resimlenmiştir. Divan-ı İlhamî içerdiği iki doğa görünümüyle resim sanatının gelişmesinde önemli bir yeri vardır. Osmanlı kitap betimlemelerinde şimdiye değin arka fonda yer alan doğa görünümü ilk kez Divan-ı İlhamî'de gölge ışık değerleri ve gerçek renkleriyle tek başına ele alınmıştır.

SERAMİK

Osmanlı seramik sanatının en ünlü ve yaygın türü 16. yüzyılın ilk çeyreğinden 17. yüzyılın sonuna değin İznik'te yapılan seramiklerdir. Çinide olduğu gibi seramikte de ikinci merkez Kütahya'dır. Sır altı tekniği uygulanan bu örneklerde beyaz seramik hamuru üzerine astar çekilir. En çok kullanılan renkler kobalt mavisi, yeşil, firuze, beyaz, siyahtır. Konturlar siyah çizgiyle belirtilmiştir. Kalyon, yelken ve hayvan örgeleriyle bezenmişler özgün bir grup oluştururlar. Biçimlerinde çeşitlilik dikkat çekicidir: Kenarlı ve kenarsız tabaklar, kâseler, kulplu ve kulpsuz ibrikler, kupalar, kadehler, ince boyunlu basık vazolar, şekerlikler, cami kandilleri, maşrapalar ve kandiller (Gönül Öney, *Türk Çini Sanatı,* Yapı ve Kredi Bankası). 17. yüzyılın ortasında bu tür seramiklerde niteliksel düşüş belirir ve 18. yüzyılla birlikte yapımları son bulur. Sıraltı tekniğindeki seramiklerin Avrupa ve Afrika ülkelerine dışsatımlarının yapıldığı anlaşılmaktadır. 17. yüzyılda Padua'da benzerleri yapılmıştır.

İznik seramik atölyelerinin kapanmasından sonra seramik ihtiyacını günümüze değin Kütahya karşılar. 18. yüzyılın ilk yarısında Kütahya'da renk ve biçim yönünde başarılı örnekler verilmiştir. Küçük ve zarif fincan, zarf, hokka, kâse, ibrik, sürahi, matara, kadeh, kupa, gülabdan, kandil, buhurdan, süs yumurtaları, tütsü kabı ve tabaklar üretilmiştir. Çiçekler, stilize yapraklar, damlalar, sarmaşıklar, kuşlar, balıklar, ulusal giysili figürlerle bezelidirler. İznik seramiklerinden farklı olarak desenler daha serbest fırça vuruşlarıyla oluşturulmuşlardır.

Kütahya seramikleri içinde Ermeni ustaların Hristiyan cemaati için yaptığı dinî konulu örnekler ilginçtir. Kandil, buhurdanlık, tütsü kabı ve paskalya yumurtaları en çok üretilen seramiklerdir.

18. yüzyıl ortasından 20. yüzyıl başına değin seramik konusunda üçüncü merkez Çanakkale'dir. Kırmızı ve bej hamurla sıraltı tekniğinde çalışılan Çanakkale'de renk, desen ve biçim yönünden ilginç seramikler üretilmiştir. Kaba görünüşlerinden ötürü yakın zamanlara değin değerlendirilmemiş olan Çanakkale seramikleri üzerinde Gönül Öney çalışma yapmıştır. Çanakkale seramiklerinin arasında en çok karşılaşılan tabaklar, çukur kâseler ve sürahilerdir. Desenlerde fırça darbeleriyle iri örgeler kullanılır. Çiçek rozeti, çiçek demeti, meyveli, benekli, yelken, cami ve köşk betimlemeli desenler yaygındır. Geç örneklerde horoz, kuş, arslan, deve, at gibi hayvan betimlemelerine

de yer verilmiştir. Canlı yeşil, sarı, kırmızı ve mavi renkleriyle çarpıcı örneklerdir.

TUVAL RESMİ

Minyatür ve duvar resminde Batı kökenli denemeler Osmanlı Sanatı içinde yeni bir resim anlayışının kökleşmesine kaynak olmuştur. Denemeler Batı resminde olduğu gibi, özellikle görsel gerçeğin bilimsel yöntemlerle yorumlanması üzerinde yoğunlaşır. 16. yüzyıldan öteye Batı resminde görsel gerçek perspektif kuralları aracılığıyla tanımlanmaya çalışılmıştır. Doğu ise betimlemeye kavramsal düzeyde yaklaşmış ve yüzyıllar boyu düşsel bir mekânı biçimlendirmiştir. Osmanlı sanatçısının Doğu resim anlayışından Batı resim anlayışına geçişi uzun sürmüş ve aşamalı olmuştur. Derinlik, uzaklık, gölgeleme, tonlama, kütle, hareket, kişilik gibi Batı resmine özgü nitelikler birbirinden bağımsız olarak uygulanmış, ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında Batı resminin kuralları olarak tümüyle ele alınmış ve tuval üzerine yağlıboya tekniğinde tablolar yapılmıştır.

Geleneksel resim sanatında denemeler dışında Batı resim anlayışına geçişi hızlandıran olgu, 19. yüzyıl içinde askerî eğitim sisteminde uygulanan değişikliklerdir. Mühendishane-i Bahrî-i Humayun ve Mühendishane-i Berrî-i Humayun'un kurulduktan sonra askerî öğrencilere teknik çizim ve haritacılık için gerekli görülen resim dersleri eğitim programı içinde zorunlu ders olarak açılmıştır. Öğrenciler harita çizimi yanısıra taş baskı, kazma ve oyma gibi teknikler üzerinde de çalıştırılmaktaydılar. 1835 yılında iki önemli olayla karşılaşıyoruz: Biri Mekteb-i Harbiye'nin kurulması, ötekisi ise yeni öğretim kurumu için öğretmene gereksinim duyularak İngiltere'ye 12 gencin gönderilmesidir. Bunların arasında bulunan Ferik İbrahim Paşa (1815-1889) askerî okul çıkışlı ilk yağlıboya ressamı olarak ün kazanmıştır. Mühendishane'de 1851-1852 öğretim yılından başlamak üzere okulu bitirenlerin «Mühendis sınıfı», «Topçu sınıfı» ve «Ressam sınıfı» diye adlandırıldıkları dikkati çekiyor. «Ressam sınıfı» oluşturmak üzere Avrupa'dan resim öğretmeni getirildiği ve zamanla «ressam sınıfı»nı bitiren öğrencilerin askerî okullarda resim öğretmenliğine atandıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca yetenekli öğrenciler Mekteb-i Harbiye basımevinde de çalıştırılmaktadır. 19. yüzyılın ikinci yarısında ressam olarak tanınan sanatçıların çoğu askerî okul çıkışlı ressamlardır. Ferik İbrahim Paşa (1815-1889), Hüsnü Yusuf (1817-1861), Eyüplü Cemal (1836-1838) ve Halil Paşa (1857-1892) Mühendishane-i Berrî-i Hümayun çıkışlıdırlar. Ferik Tevfik Paşa (1819-1866), Osman Nuri Paşa (1839-1906), Cihangirli Mustafa (1840-1895), Süleyman Seyit Bey (1842-1913), Ahmet Şekür (1856-...) Hüseyin Zekâi Paşa (1860-1919), Hoca Ali Rıza (1864-1939) ve Ahmet Ziya Akbulut (1869-1938) Mekteb-i Harbiye-i Şahane çıkışlıdırlar. Şeker Ahmet Paşa (1841-1907) Mekteb-i Tıbbiye'dendir. Emin Baba

(1835-1905) gibi özel eğitim görmüş ressamlar sınırlıdır. Ahmet Ali gibi bir grup sanatçı da 1860-1874 yılları arasında idadi çıkışlı gençleri eğitmek için Paris'te açılan Mekteb-i Osmanî'de yetişmişlerdir.

19. yüzyıl yağlıboya resim sanatının gelişmesinde Osman Hamdi Bey'in çabalarının büyük bir payı vardır. 1842 tarihinde doğmuş olan Osman Hamdi Sadrazam Ethem Paşa'nın oğludur. Mekteb-i Maarif-i Adliye'de öğrenciyken resim yapmaya başlamış ve onbeş yaşında Hukuk öğrenimi için gönderildiği Paris'te resim öğrenimine yönelmiştir. Oniki yıl Boulanger ve Gerome atölyelerinde öğrenim gördükten sonra yurda dönen Osman Hamdi, Osmanlı resim sanatının gelişmesine sanatçı ve yönetici olarak yeni boyutlar katmıştır. Yönetici olarak en önemli katkısı Sanayi-i Nefise Mektebi'nin kurulmasında ve gelişmesinde gösterdiği etkinliktir. Sanayi-i Nefise Mektebi Osman Hamdi Bey'in dostu Raif Paşa'nın Ticaret Nazırlığı yaptığı dönemde Ticaret Nezareti'ne bağlanarak 1883'de kurulmuş ve okul müdürlüğüne Osman Hamdi Bey atanmıştır. Vallauri'nin Arkeoloji Müzesi bahçesinde yaptığı bugünkü Eski Şark Eserleri Müzesi'nde 20 öğrenciyle resim, heykel ve mimari bölümleriyle eğitime başlanmıştır. Resim bölümünde Valeri, Warna-Zarzecki, heykelde Yervant Osgan ve mimaride Vallauri ve P. Bello görevlendirilmiştir (Adnan Çakır, *Osman Hamdi ve Sanayi-i Nefise Mektebi*, Mimar Sinan Üniversitesi, İstanbul, 1983, s. 11). Sanayi-i Nefise Mektebi 19. yüzyılın sonunda atılımcı ve yeniye dönük bir kuruluş olmuş ve resim sanatının akademik bilgilenme yoluyla sağlam temellere oturmasını sağlamıştır.

Bu dönem yağlıboya resmini konu yönünden sırasıyla 1 — doğa görünümleri (manzara), 2 — tek yapı, 3 — kent görüntüleri, 4 — natürmort (çiçek ve meyva), 5 — figür olarak beş grupta toplayabiliriz. Bu konuların herbirinin Osmanlı sanatında geleneği vardır. Ancak yağlıboya resimde konular farklı içerik ve biçim ilişkisi içinde yorumlanmıştır.

Doğa Osmanlı minyatür sanatında fon olarak çokça kullanılmıştır. Tek başına doğa görünümüyle Derviş Hasan Eyyubî imzalı kağıt oyma tekniğiyle yapılmış yazı çekmecesinde (III. Ahmet Dönemi), Abdullah Buharî'nin 1729 tarihli lâke cilt kapaklarında, Mehmet'in lâke cilt kapağında ve son olarak da Divan-ı İlhamî yazması'nda (19. yüzyılın yarısı) iki sayfanın bağımsız konusu olarak karşılaşırız. 19. yüzyıl yağlıboya resminde doğa tek başına canlandırıldığı gibi doğa-yapı ve doğa-insan ilişkisi içinde ele alınmıştır. Zümrüt ve veronez yeşilin egemen olduğu Süleyman Seyit'in «Manzara» ve Hoca Ali Rıza'nın «Kayalar»ı salt doğa çalışmasıdır. Doğa-yapı ilişkisi için konum çoğunlukla Yıldız Sarayı Bahçesi'dir. Hüseyin Giritli, Şevki, Ahmet Ziya, Cihangirli Mustafa, Ahmet Ragıp ve Osman Nuri gür ağaçlıklar ve yeşillikler arasında Yıldız Sarayı'nın çeşitli köşklerini, yapay göllerini, havuzlarını, yol kenarında fenerleri, mermer saksıları büyük bir sabır ve titizlikle en ufak ayrıntılarına değin betimlemişlerdir. Doğa-insan ilişkisi az kurulmuştur. Şe-

ker Ahmet Paşa'nın «Talim Yapan Erler»i ve «Ağaçlık» tablolarında doğa insan ilişkisinin kurulduğu tek örnektir. Ancak her ikisinde de figürlerde acemilik belirgindir. İnsan ve hayvanlar özetlenmiştir.

Tek yapı boyutunda çalışmalar Şefik'in «Yıldız Sarayı Yemek Salonu», Hüseyin Zekâi Paşa'nın «Ayasofya Camisi Hünkâr Mahfili» ve Muallim Şevket'in «II. Selim Türbesi»nde olduğu gibi iç mekân ve Eyüp Cemal'in «Çinili Köşk», Ahmet Bedri'nin «Şişli Etfal» ve Ahmet Ziya Akbulut'un «Sultanahmet Camisi»nde olduğu gibi dış kütle çalışmaları olarak gruplandırılabilir. Osman Hamdi'de tek yapı, soylu figürlerin dekoru olarak önemlidir. Cami ya da türbe kapısında Osmanlı giysileri içinde insan, birçok tablolarının konusudur.

Matrakçı Nasuh'tan bu yana minyatür ve duvar resimlerinde kent görüntüleri çok işlenmiş bir konudur. Şeker Ahmet Paşa'nın «Hisar ve Evleri»nde, Ahmet Şekür'ün «Bursa'da Çekirge» ve «Önünden Dere Geçen Köy»ünde, Hüseyin Zekâi Paşa'nın «Erenköy»ünde doğa içinde kent geniş bir bakış açısından değerlendirilmiştir. Kent ve insan, Osman Hamdi'nin «Gebze'den Manzara»sına konu olmuştur. Tek yapı düzenlemelerinde olduğu gibi, kent görüntüleri içinde de insanlar herhangi bir nesneden farksızdır. Tuval düzleminde herşey en ufak ayrıntısına değin incelenmiştir.

İstanbul konaklarının duvarlarını ve el yazması sayfalarını, tavanlarını bezeyen, tezhipli ebrulu kağıtlara yapılmış olarak camlanarak duvara asılan çiçek resimleri, 19. yüzyılın ikinci yarısında natürmort diye adlandırılan bir konu grubunu oluştururlar. Az sayıda da olsa lâle, sümbül, şebboy gibi çiçek-

Osman Hamdi Bey'in bir tuval resmi

lerle portakal, karpuz, kavun, incir gibi meyveler yağlıboya ressamlarının atölyede doku, ışık-gölge, renk ve üçüncü boyut çalışmalarının malzemeleridir. Şeker Ahmet Paşa ve Süleyman Seyyit bu türde ürünler vermişlerdir.

Askerî okul çıkışlı ressamlarımız figür çalışmalarına ilgi duymamışlardır. Figür Osman Hamdi Bey'le birlikte bilinçli bir yaklaşımla ele alınmıştır. Osman Hamdi yönetiminde Sanayi-i Nefise Mektebi öğrencileri atölye eğitiminin temeli olan insan figürüyle karşı karşıya getirilmiş ve anatomi, oran, ışık-gölge ve hacim etüdleriyle eğitilerek akademik gerçekçilik kavratılmıştır. Osman Hamdi'nin «Profil Kız Portresi» ve «Mimozalı Kadın»ıyla Hasan Rıza'nın «Portresi» bu dönemin başarılı yapıtlarıdır.

19. yüzyıl yağlıboya ve suluboya resminin başlangıcında klasik üslûp egemenken, zamanla Avrupa'da ikinci yarıda ortaya çıkan izlenimci üslûp etkisini göstermiş ve serbest fırça darbeleriyle ışık değerleri yorumlanmaya çalışılmıştır. Örneğin, Hoca Ali Rıza'nın «Kayalar»ı izlenimci üslûba örnek gösterilebilir. Osman Hamdi Avrupa'da bu dönemde yaygın olan oryantalist üslûbun etkisindedir. Figürleri Doğu giysileri içinde, tarihî yapılar arasında yer alırlar.

KAYNAKÇA

Ahmet Efendi, «Tarih-i Cami-i Şerif-i Nur-u Osmani, Dersaadet, İstanbul, 1335-37», **Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası İlavesi**, 1918

Ekrem Akurgal, **The Art and Architecture of Turkey**, Oxford Press, Oxford, 1980

Ayda Arel, **Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisi'nde Batılılaşma Süreci**, İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 1975.

Rüçhan Arık, **Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı**, Türkiye İş Bankası, Ankara, 1976.

Oktay Aslanapa, **Turkish Art and Architecture**, London, 1971.

Nurhan Atasoy - Filiz Çağman, **Turkish Miniature Painting**, İstanbul 1974.

Ayvansaraylı Hafız Hüseyin, **Hadikatülcevami**, Matbaa-i Amire, 1281.

E. H. Ayverdi **19. Asırda Osmanlı Haritası**, İstanbul, 1958.

Selçuk Batur, «Ondokuzuncu Yüzyılın Büyük Camilerinde Son Cemaat Yeri ve Hünkâr Mahfili Sorunu Üzerine», **Anadolu Sanatı Araştırmaları**, cilt 2, 1970.

Mustafa Cezar, **Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi**, Türkiye İş Bankası Yayını İstanbul, 1971.

Filiz Çağman - Zeren Tanındı, **Topkapı Saray Museum-İslamic Miniature Painting**, İstanbul, 1979.

Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi** (Çev. Z. Danışman), 1-2, İstanbul, 1969; 3-11, İstanbul, 1970; 12-15, İstanbul, 1971.

Sevim Denel, **Batılılaşma Sürecinde İstanbul'da Tasarım ve Dış Mekânlarda Değişim ve Nedenleri**, D.O.T.Ü. Mimarlık Fakültesi, Ankara, 1982.

Baldwin Goodvin, **History of Ottoman Architecture**, Thames and Hudson İstanbul 1971.

Doğan Kuban, **Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme**, İstanbul, 1954.

Doğan Kuban, «Notes on Building Technology of the 18th Century, According to «Tarih-i Camii Şerif-i Nur-u Osmani», **I. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknolojisi Tarihi Kongresi Bildirileri**, Cilt V, 1981 s. 271-294.

Zeynep Nayır, **Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690)**, İTÜ Mimarlık Fakültesi İstanbul, 1975.

Gönül Öney, **Türk Çini Sanatı**, Yapı ve Kredi Bankası.

Tahsin Öz, **İstanbul Camileri**, Cilt Ankara 1962, Cilt 2, Ankara 1945.

Günsel Renda, **Batılılaşma Dönemi'nde Türk Resim Sanatı**, 1700-1850, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 1977.

İ. H. Tanışık, **İstanbul Çeşmeleri**, Cilt 1, İstanbul, 1943, Cilt 2, İstanbul 1945.

Pars Tuğlacı, **Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Aailesi**, İnkılâp ve Aka Kitabevi, İstanbul, 1981.

DÜNYA TARİHİ KRONOLOJİSİ (1600 - 1908) *

1607	Amerika'daki ilk sürekli İngiliz yerleşimi (Jamestown, Virginia).
1608	Fransız göçmenlerinin Quebec'i kurmaları.
1609	Japonya'da Tokugava Şogunluğunun başlaması.
	Felemenk Cumhuriyetinin bağımsız oluşu.
	Teleskopun icadı (Hollanda).
	Sultanahmet Camisi inşaatının başlaması (mimarı: Sedefkâr Mehmet Ağa).
1610	Avrupa'da Bilim Devriminin başlaması: Kepler (1571-1630), Bacon (1561-1626), Galileo (1564-1642), Descartes (1596-1650).
1616	Shakespeare (d. 1564) ve Cervantes'in (d. 1547) ölümleri.
1618	Otuz Yıl Savaşlarının başlaması.
1619	Hollandalıların Batavia'yı (Cakarta) kurması.
1620	Avrupa'da ilk haftalık gazete (Amsterdam).
16 - 17. yy.	Şair Karacaoğlan
1630	Hollanda sanatının doruğu: Hals (1580-1666), Rembrandt (1606-69), Vermeer (1632-75), Rubens (1577-1640).
1635	Şair Nef'i'nin ölümü (d. 1572).
1636	Kuzey Amerika'nın ilk üniversitesi Harvard'ın kuruluşu.
1638	Rusların Büyük Okyanus'a ulaşmaları.
1642	İngiltere'de iç savaşın başlaması.
1644	Mançuların Çin'de yeni bir hanedan (Ç'ing) kurmaları.
1648	Otuz Yıl Savaşlarının Vestfalya barışı ile son bulması.
1649	İngiltere Kralı I. Charles'ın idamı: cumhuriyetin ilânı.
1652	Hollandalıların Kap sömürgesini kurmaları.
1653	Hindistan'da, Agra'da Tac Mahal'in tamamlanması.
1654	Ukrayna'nın Polonyalılardan Ruslara geçmesi.
1656	Roma'da Sen Piyer kilisesinin tamamlanması (Bernini).
1657	*Mizanü'l-Hakk* yazarı Kâtip Çelebi'nin ölümü (d. 1609).

(*) Kısmen G. Barraclough'un **Times Dünya Tarihi Atlası**'ndan yararlanılarak hazırlanmıştır. (İstanbul, Karacan Y., 1980)

y. 1660 Fransız kültürünün klasik dönemi: Tiyatro: Molière (1622-73), Racine (1639-99), Corneille (1606-84); Resim: Poussin (1594-1665); Müzik: Lully (1632-87), Couperin (1668-1733).
1661 İstanbul'da ilk Osmanlı kütüphane binası: Köprülü Kütüphanesi.
1674 Sivaji'nin Hindu Marata Krallığını kurması.
1682 Evliya Çelebinin ölümü (d. 1611).
1683 Viyana kuşatması
1687 Isaac Newton'un (1642-1727) *Principia*'sı.
1688 «Görkemli Devrim»: İngiltere'de meşrutiyet.
1689 Rusya ile Çin arasında Nerçinsk Antlaşması.
1690 İngilizlerin Kalküta'yı kurmaları.
John Locke'un (1632-1704) *İnsan Anlığı Üzerine bir Deneme*'si.
1697 Çin'in Dış Moğolistan'ı istila etmesi.
1699 Karlofça Andlaşması: Macaristan Avusturya'nın oluyor.
y. 1700 Alman Barok müziğinin parlak çağı: Haendel (1685-1759), Bach (1685-1750).
1703 Rusya'da St. Petersburg kentinin kurulması (1712'de başkent olacaktır).
1707 Evrengzib'in ölümü: Hindistan'da Gurkanlı egemenliğinin zayıflaması.
İngiltere ve İskoçya'nın birleşmesi.
1709 Poltava Savaşı: Büyük Petro'nun İsveçlileri yenmesi.
Abraham Darby'nin kok kömürü kullanarak pik demir elde etmesi (İngiltere'de).
1711 Osmanlı Rus Prut Savaşı ve Ön-Barışı.
1712 Itrî'nin ölümü (d. 1640).
1713 İspanya Veraset Savaşlarının Utrecht Andlaşmasiyle son bulması.
1718 Avusturya ve Venedik ile Pasarofça Antlaşması.
Lale Devrinin başlaması.
1720 Yirmisekiz Çelebizade Mehmet Efendinin Paris'e elçi olarak gitmesi.
1727 Sait Mehmet Çelebi ile İbrahim Müteferrikanın İstanbul'da matbaa kurmaları. (1742'de kapanmış, 1784'te tekrar açılmıştır.)
1730 Patrona Halil ayaklanması. Nevşehirli İbrahim Paşa (d. 1662-3) ve Şair Nedim'in ölümleri.
1732 Minyatür ustası Levnî'nin ölümü.
y. 1735 İslamiyeti ilk biçimine döndürmek için Vahabi hareketinin başlaması.

	1739	Avusturya ve Rusya ile Osmanlı Devleti arasında Belgrat Barışı.
	1740	Fransa'ya tanınan ve ilk kez daimî olan kapitülasyon. Avusturya Veraset Savaşları; Prusya Silezya'yı ilhak ediyor.
	1746	İran ile bir dizi savaştan sonra yeniden Kasr-ı Şirin Antlaşması sınırlarına dönülmesi.
	1751	Çin'in Tibet, Çungarya ve Tarım havzasını işgal etmesi.
	1755	Nuruosmaniye Camisinin açılışı.
	1756	Yedi Yıl Savaşlarının başlaması.
	1757	Plassey Muharebesi : İngilizlerin Hindistan'da Fransız ağırlığına son vermesi.
	1760	Yeni Fransa'nın İngilizler tarafından fethi: Quebec (1759), Montreal (1760).
y.	1760	Avrupa Aydınlanma Çağı: Voltaire (1694-1778), Diderot (1713-84), Hume (1711-76).
	1762	Jean Jacques Rousseau'nun (1712-78) *Toplum Sözleşmesi.*
	1768	Cook'un Büyük Okyanus'ta keşiflere başlaması.
y.	1770	Avrupa'da bilim ve teknolojide ilerleme: J. Priestley (1733-1804), A. Lavoisier (1743-94), A. Volta (1745-1827), Harrison'un kronometresi (1762), Watt'ın buhar makinesi (1769), Arkwright'ın su gücüyle çalışan çıkrığı 1(769).
	1772	Polonya'nın ilk bölüşmesi (2. ve 3. bölüşmeler 1793 ve 1795'de).
	1774	Küçük Kaynarca Antlaşması: Kırım'ın bağımsızlığı, padişahların resmen halife sayılmağa başlamaları.
	1775	Amerikan İhtilalinin başlaması.
	1776	Amerika'nın bağımsızlığını ilân etmesi Adam Smith'in (1723-90) *Ulusların Serveti,* Thomas Paine'in (1737-1809) *Sağduyu* yapıtlarının yayımı.
	1781	Immanuel Kant'ın (1724-1804) *Saf Aklın Eleştirisi.*
	1783	Rusya'nın Kırım'ı ilhak etmesi. Paris Antlaşmasiyle İngiltere'nin Amerika'nın bağımsızlığını tanıması.
	1789	Fransız İhtilali: feodal düzenin kaldırılması ve İnsan Haklarının ilânı. George Washington'un Amerika'nın ilk cumhurbaşkanı oluşu.
y.	1790	Avrupa'da orkestra müziğinin parlak çağı: Mozart (1756-91), Haydn (1732-1809), Beethoven (1770-1827).
	1791	Avusturya ile Ziştovi Antlaşması.
	1792	Rusya ile Yaş Antlaşması.

	Cartwright'ın buharla çalışan dokuma tezgâhını icat etmesi.
	Fransa'da cumhuriyetin ilânı.
1793	Nizam-ı Cedit Ocağının kurulması.
	Avrupa'da (Londra) ilk daimî Osmanlı elçiliği.
	Eli Whitney'in çırçır makinesi.
1796	İngilizlerin Seylan'ı fethetmeleri.
1798	Napolyon'un Mısır'ı istila etmesi (Fransızların boşaltması: 1801).
1799	Şair Şeyh Galib'in ölümü (d. 1757).
1804	Napolyon'un imparator olması.
	Kara Yorgi önderliğinde Sırp isyanının başlaması.
1805 - 9	Napolyon'un büyük meydan muharebeleri.
1805	Kavalalı Mehmet Ali'nin Mısır Valisi atanması.
1807	Vahabiliği kabul eden Suudîlerin Hicaz'ı istila etmeleri.
	Prusya'da serfliğin kaldırılması.
	Britanya İmparatorluğunda köle ticaretinin yasaklanması.
	III. Selim'i tahttan indiren Kabakçı Mustafa isyanı.
1808	Besteci III. Selim'in ölümü (d. 1761).
	Alemdar Mustafa Paşanın II. Mahmut'u tahta çakırması.
	Türkiye'nin *Magna Carta*'sı: 29/9'da Sened-i İttifakın imzası.
	Alemdar Mustafa'nın yeniçeri isyanı sonucunda ölmesi.
	Orta ve Güney Amerika'da İspanya ve Portekiz'e karşı isyanlar: 1828'e değin 13 bağımsız devlet doğacaktır.
1812	Rusya ile Bükreş Barış Antlaşması.
	Napolyon'un Rusya seferi.
	Silindir baskı makinesi ve gazetelerde kullanılmağa başlaması.
1815	Napolyon'un Waterloo'da yenilmesi ve St. Helena'ya sürgün edilmesi.
	Viyana Kongresi.
y. 1820	Avrupa edebiyat ve resminde Romantizm: Byron (1788-1824), Chateaubriand (1768-1848), Heine (1797-1856), Turner (1775-1851), Delacroix (1798-1863).
1820	Yanya kuşatması.
1821	Yunan ihtilalinin başlaması.
	M. Faraday'ın elektrik motorunu ve jeneratörü icat etmesi (İngiltere).
1825	İlk buharlı yolcu treni (İngiltere'de).
1825 - 30	Endonezyalıların Hollandalılara karşı ayaklanması.
1826	Vaka-i Hayriye: yeniçeriliğin kaldırılması.
1827	Önce Kahire, sonra İstanbul'da Tıbbiyenin kurulması.

1830 - 54	Rusya'nın Kazakistan'ı fethetmesi.
1830	Rusya ile Edirne Barışı: Yunanistan'ın özerkliği, az sonra bağımsızlığı.
	Fransa'nın Cezayir'i istila etmesi.
	Fransa, Almanya, İtalya, Polonya'da devrimci hareketler.
	Belçika'nın bağımsızlığı.
1831	İlk gazete (resmî): *Takvim-i Vekayi.*
	Mehmet Ali'nin isyanı başlıyor.
1832	Goethe'nin ölümü (d. 1749).
1833	Alman gümrük birliğinin *(Zollverein)* kurulması.
	Babıâli Tercüme Odasının kurulması.
	Rusya ile Hünkâr İskelesi Antlaşması (ittifak).
	Mısır ile Kütahya Mukavelesi.
1834	Mekteb-i Harbiyenin açılması.
	İlk mekanik biçer (ABD).
1838	İlk rüşdiyelerin kurulması.
	İlk elektrikli telgraf (İngiltere).
	Baltalimanı Osmanlı-İngiliz Ticaret Sözleşmesi.
1839	İbrahim Paşa ordusu karşısında Nizip bozgunu.
	Mustafa Reşit Paşanın (1800-58) Gülhane Hatt-ı Hümayununu (ya da Tanzimat Fermanını) 3 Kasımda ilân etmesi.
1840	İlk özel gazete: William Churchill'in *Ceride-i Havadis*'i.
1840 - 2	İngiliz-Çin Afyon Savaşı.
1841	Mısır'ın Osmanlı Asya topraklarından çıkarılması.
1842	Boğazlar Mukavelesi.
1845 - 9	İngilizlerin Pencap ve Keşmir'i almaları.
1846	Meksika-Amerikan Savaşının başlaması.
	Besteci Dede Efendinin ölümü (d. 1778).
1848	Avrupa'da devrimler: Fransa'da İkinci Cumhuriyet.
	Marks (1818-83) ve Engels'in (1820-95) *Komünist Manifestosu*'nu yayımlamaları.
y. 1850	Romantik müzik çağı: Berlioz (1803-69), Liszt (1811-86) Wagner (1813-83), Brahms (1833-97), Verdi (1813-1901), Chopin (1810-49).
1852	Louis Napolyon'un imparator olması (III. Napolyon).
1853	Osmanlı-Rus Savaşı.
	Hindistan'da ilk demiryolu ve ilk telgraf hattı.
1854	İlk Osmanlı dış borçlanması.
	ABD Amirali Perry'nin Japonya'yı ticaret yapmağa zorlaması.
1856	Kırım Savaşını sona erdiren Paris Kongresi.
	Islahat Fermanı.

Dolmabahçe Sarayının açılışı (Balyan Kalfa).
1857 Hindistan'da İngiliz yönetimine karşı ayaklanma.
1858 Cidde olayı.
1859 Mülkiye Mektebinin kurulması.
Sardunya ile Fransa'nın Avusturya ile savaşı: İtalya'nın birleşme süreci.
Darwin'in (1809-82) *Türlerin Kökeni* eseri yayımlanıyor.
1860 Bir Türk'ün çıkardığı ilk özel gazete: *Tercüman-ı Ahval.*
Pekin Antlaşması: Çin'in Amur ve Ussuri bölgelerini Rusya'ya terketmesi.
Lübnan ve Suriye'de Müslüman-Hıristiyan çatışmaları.
y. 1860 Avrupa romancılığının parlak dönemi: Dickens (1812-70), Dumas (1802-70), Flaubert (1821-80), Turgenvey (1818-83), Dostoyevski (1821-81), Tolstoy (1828-1910).
1861 Rusya'da serfliğin kaldırılması.
Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniyenin kurulması.
Pasteur'ün (1822-95) mikrop kuramını geliştirmesi.
Kadınlara ilk oy hakkı (Avustralya).
1861 - 5 ABD İç Savaşı: köleliğin kaldırılması.
1863 Robert Kolejin kurulması.
Fransa'nın Hindiçini'de himaye düzeni kurması.
Londra'da ilk metro.
1866 Prusya'nın Avusturya'yı yenmesi.
İngilizlerin İzmir-Aydın demiryolunu işletmeye açmaları.
1867 Kuzey Germen Federasyonunun ve Avusturya-Macaristan İkili Monarşisinin kurulması.
Marks'ın *Das Kapital (Sermaye)* eserinin yayımlanması.
Mustafa Fazıl Paşanın Sultan Abdülaziz'e açık mektubu.
Mustafa Fazıl Paşanın himayesinde Paris'te Yeni Osmanlılar Cemiyetinin Namık Kemal (1840-88), Ali Suavi (1839-78), Ziya Bey (1825-80) ve diğerlerince kurulması.
1868 Japonya'da Tokugava Şogunluğunun sona ermesi ve Meiji hanedanının yönetimi.
Namık Kemal ve Ziya'nın (Paşa) Londra'da *Hürriyet* gazetesini kurmaları.
Galatasaray Sultanisinin kurulması.
1869 Süveyş Kanalının açılması.
İlk kız öğretmen okulu (Darülmuallimat).
1870 Papalığın yanılmazlık bildirisi.
1871 Fransa-Prusya Savaşında Fransa'nın yenilmesi, Almanya İmparatorluğunun ve Fransa Üçüncü Cumhuriyetinin ilânı, Paris Komünü.

Yazar ve gazeteci Şinasî'nin ölümü (d. 1826).

1871 - 2 İlk Türkçe romanlar: Evangelinos Misailidis'in *Seyreyle Dünyayı* ve Şemsettin Sami'nin *Taaşşuk-u Talat ve Fitnat*'ı.

1873 Namık Kemal'in *Vatan Yahut Silistre* oyununun oynanması. Darüşşafaka'nın açılışı.

1874 İlk elektrikli tramvay (New York); telefon patentinin Bell tarafından alınması (ABD 1876); elektrikle ilk sokak aydınlatması (Londra 1878).

1874 Resimde Empresyonist okul: Monet (1840-1926), Renoir (1841-1919), Degas (1834-1917).

1875 İşçi ve Sosyalist partilerin kurulması: Almanya (1875), Belçika (1885), Hollanda (1877), İngiltere (1893), Rusya (1898).

Hersek isyanı.

Osmanlı malî iflası: Tenzil-i Faiz kararı (6/10).

1876 Bulgar isyanı (2/5).

Abdülaziz'in tahttan indirilmesi, yerine V. Murat'ın geçmesi (30/5).

Abdülaziz'in intiharı (4/6).

Çerkes Hasan olayı (15/6).

II. Abdülhamit'in tahta çıkması (31/8).

Mithat Paşanın Sadrıâzam olması (19/12).

I. Meşrutiyetin ilânı ve Tersane Konferansının açılması (23/12).

1877 İlk Osmanlı Meclisinin açılması (19/3).

1877 - 8 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi).

1878 Berlin Antlaşması: Romanya, Karadağ, Sırbistan'ın bağımsızlığı, Bulgaristan özerkliği.

1879 Almanya ile Avusturya-Macaristan'ın ittifakı.

1880 İngiltere'de Liberal Partinin seçimleri kazanması ve Abdülhamit'in meşrutiyetten dönmesi (Nisan).

1881 Muharrem Kararnamesi ve Düyun-u Umumiyenin kurulması.

Fransa'nın Tunus'u işgal etmesi.

1882 İngiltere'nin Mısır'ı işgal etmesi.

İlk hidroelektrik santralı (ABD).

1883 Mithat Paşanın Taif'te boğdurulması (d. 1822).

Sanayi-i Nefise Mektebinin açılması. Batı tarzında Türk resmi: Şeker Ahmet Paşa (1841-1907), Osman Hamdi (1842-1910).

1884 Hacı Arif Beyin ölümü (d. 1831-2).

Maxim otomatik tüfeğinin mükemmelleştirilmesi.

1885 Almanya'da Daimler ve Benz'in otomobil üzerinde çalışmaları.

1885	Hint Ulusal Kongresinin kurulması.
	Bulgaristan'ın Şarkî Rumeli Vilayetine el koyması.
1886	Doğu Afrika'nın İngiltere ve Almanya tarafından paylaşılması.
1887	Pozitivist ve maddeci Beşir Fuat'ın 'deneysel' intiharı (d. (1853).
1889	Askerî Tıbbiyede İttihad-ı Osmanî Cemiyetinin (sonra, İttihat ve Terakki Cemiyeti olmuştur) kurulması.
1890	Bismarck'ın görevden alınması: II. Wilhelm'in dizginleri eline alması.
y. 1890	Avrupa'da gerçekçi tiyatro: İbsen (1826-1906), Çehov (1860-1904), Shaw (1856-1950).
1891	*Servet-i Fünun* dergisinin çıkmağa başlaması.
1894	Fransa-Rusya ittifakı.
1894 - 5	Çin-Japon Savaşı: Japonya'nın Formoza'yı alması.
1895	İstanbul'da «Ermeni patırdısı».
	Ahmet Rıza'nın (1857-1930) Paris'te *Meşveret* gazetesini çıkarmağa başlaması.
	Röntgen'in X ışınlarını keşfetmesi (Almanya); Marconi'nin telsiz telgrafı icadı; sinemanın ilk kez halka gösterilmesi (Fransa).
1896	Ermeni tedhişçilerin Osmanlı Bankasını basmaları.
	Adoua Savaşı: Habeşlerin İtalya'yı yenmeleri.
	Herzl'in Yahudilerin ulusal yurt isteklerini dile getiren *Yahudi Devleti* eseri.
	Bağdat demiryolunun Konya'ya ulaşması.
1897	Osmanlı-Yunan Savaşı.
1898	Pierre ve Marie Curie'nin radyoaktiviteyi gözlemlemeleri ve radyumu keşfetmeleri (Fransa).
1899 - 1902	Güney Afrika'da İngiliz-Boer Savaşı.
1899	Mehmet Emin'in (Yurdakul) *Türkçe Şiirler* kitabı.
1900	Çin'de Boxer ayaklanması.
	Darülfünunun açılması.
	Planck'ın (1858-1947) kuantum kuramını geliştirmesi (Almanya).
	Freud'un (1856-1939) *Rüyaların Yorumu* kitabı: psikanalizin başlangıcı (Avusturya).
1902	Paris'te I. Jön Türk Kongresi.
1903	Motorlu uçağın ilk uçuşu: Wright kardeşler (ABD).
1904	İngiltere-Fransa anlaşması.
	Yusuf Akçura'nın (1876-1935) «Üç Tarz-ı Siyaset» yazısı.
1904 - 5	Rus-Japon Savaşı.

1905 Rusya'da Sovyet İhtilali: Çarın meşrutiyet ilân etmesi.

1906 Selanik'te Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin kurulması.

Prens Sabahattin'in Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyetini kurması.

İran'da meşrutiyet devrimi.

1907 Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile İttihat ve Terakki Cemiyetinin birleşmeleri.

Paris'te II. Jön Türk Kongresi.

İngiltere-Rusya anlaşması.

Paris'te kübik resimler sergisi: Picasso (1881-1973), Braque (1882-1963).

1908 Rumeli'de İttihat ve Terakki'nin Hürriyeti ilân etmesi (II. Meşrutiyet, 23/7).

II. Abdülhamit'in seçimlerin yapılmasını buyurması (24/7).

1600 - 1908 YILLARI ARASINDAKİ OSMANLI PADİŞAHLARI

III. Mehmet - 1595-1603
I. Ahmet - 1603-1617
I. Mustafa - 1617-1618
II. Osman (Genç) - 1618-1622
I. Mustafa - 1622-1623
IV. Murat - 1623-1640
İbrahim - 1640-1648
IV. Mehmet (Avcı) - 1648-1687
II. Süleyman - 1687-1691
II. Ahmet - 1691-1695
II. Mustafa - 1695-1703
III. Ahmet - 1703-1730
I. Mahmut - 1730-1754
III. Osman - 1754-1757
III. Mustafa - 1757-1774
I. Abdülhamit - 1774-1789
III. Selim - 1789-1807
IV. Mustafa - 1807-1808
II. Mahmut - 1808-1839
Abdülmecit - 1839-1861
Abdülaziz - 1861-1876
V. Murat - 1876
II. Abdülhamit - 1876-1909

DİZİN

A

B

C

Ç

D

E

F

G

H

I

İ

J

K

L

M

N

O

Ö

P

R

S

Ş

T

U

Ü

V

W

Y

Z